

ישראל קלויזנר

וילנה, ירושלים דליטא

דורות אחרונים, 1881-1939

כרך ב'

בית לוחמי הגיטאות

והוצאת הקיבוץ המאוחד ★ תשמ"ג

ערך שמואל ברנצ'וק
הביאה לדפוס לאה הלוי

על-ידי קרן דאטנר

כל הזכויות שמורות
בית לוחמי הגיטאות, 1983
By Ghetto Fighters' House, Israel

נסדר בדפוס בארי

לוחות והדפסה
בדפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

תוכן העניינים

עם הספר / ש. ברנצ'וק
הקדמה

כרך א'

- 15 תחת שלטון רוסיה, 1881–1903
השלטונות ויחסם לחברה היהודית
- 31 תחת שלטון רוסיה, 1904–1915
ההגירה עד שנת 1914
השלטונות והמחתרת
היחסים בין השלטונות והיהודים בשנים 1912–1914
- 55 המצב הכלכלי בסוף המאה
תזכירו של שר הפלך פאלן
מיספרים וסטטיסטיקה
המצב הכלכלי, 1905–1915
- 79 החיים הפנימיים
השלטון העצמי של הקהילה, 1881–1915
- 100 עם פרוץ מלחמת העולם
בימי הכיבוש הגרמני, 1915–1918
- 134 בהתחלף שלטון, 1919–1920
בימי קרבות ופורענות, שוב תחת שלטון פולני
פעולות ועד הקהילה
השתתפות יהודי וילנה במועצת העיר
חיי ציבור וכלכלה
בימי הכיבוש הסובייטי השני
בשלטון ליטא
- 166 תחת שלטון פולין, 1920–1939
פעולות ועד הקהילה בשנים 1920–1922
השתתפות יהודי וילנה בחיי מדינת פולין
התגברות האנטישמיות
- 191 בימי יורשיו של פילסודסקי, 1935–1939
על סף מלחמת עולם שנייה
השתתפות היהודים בעיריה
ועד הקהילה בפעולות
אגודות ואירגונים
מיספרים, אוכלוסיה

254	המצב הכלכלי
279	הגירה
288	סטודנטים יהודים
	1931-1919
	1939-1932

כרך ב'

309	יהודי וילנה והתנועה הלאומית, 1905-1881
	וילנה כמרכז התנועה הציונית, 1915-1906
	במלחמת העולם הראשונה
	תחת שלטון פולין, 1939-1922
388	התנועה הסוציאליסטית היהודית
	מאורעות 1905
	אגודות מקצועיות של עובדים לפני מלחמת העולם הראשונה
	ה"בונד" בשנים 1915-1906
	ה"בונד" ואירגונים אחרים בוילנה בשנים 1939-1922
	האגודות המקצועיות של פועלים יהודים בין שתי מלחמות העולם
	תנועות אחרות
445	החיים הרוחניים של יהודי וילנה
	סופרים, ספרות, עתונות
	סופרים, ספרות, עתונות בימי שלטון פולין
	אמנים ואמנות, ציירים ופסלים
	אגודות ומוסדות תרבות
	מחיי התרבות בזמן הכיבוש הגרמני
	עם תום מלחמת העולם הראשונה ותחת שלטון פולין
	היסטוריוגרפיה
	פעולה למען האוניברסיטה העברית בירושלים
	אירגון צופים יידישאים "בין"
566 :	המפעל החינוכי של וילנה היהודית
	מוסדות החינוך היהודיים בימי הכיבוש הגרמני
	מערכת החינוך
634	עזרה הדדית, אירגונים ומוסדות
658	בשולי החברה

יהודי וילנה והתנועה הלאומית, 1881-1905

קשרים בין יהודי וילנה והישוב בארץ-ישראל והתעוררות הרעיון הלאומי. קשרים אמיצים קשרו את יהודי וילנה עם הישוב בארץ-ישראל ביחוד לאחר עלייתם של תלמידי הגר"א בראשית המאה ה"ט. בוילנה נמצאה החל משנת תקפ"ז (1827) הגבאות הראשית, שדאגה לתמיכה בכולל הפרושים בארץ. ביטוי ספרותי לקשר נתנו הסופרים והמשוררים הווילנאים אד"ם הכהן ובנו מיכ"ל, י"ל גורדון, מרדכי-אהרון גינצבורג, אברהם מאפו וקלמן שולמן.

כאשר הוחל בפעולה למען ישוב ארץ ישראל על-ידי "חברת ישוב ארץ-ישראל" מיסודם של הד"ר חיים לוריא והרב צבי-הירש קאלישר, סייעו אנשי וילנה לפעולה. ש"י פין עורך "הכרמל", נרשם כחבר החברה בראשיתה (1862) ועשה לה פרסום בעתונו. פין השתדל לקבל רשיון לפעולות החברה ברוסיה, אך הרשיון לא ניתן. הרב דב-בר צייטלין פעל זמן מה באיסוף תרומות למען החברה.

עם הקמת קרן "מזכרת משה מונטיפיורי" בשנת תרל"ה (1875) לפעולה בארץ-ישראל, היה התורם הראשון ברוסיה יהודי מווילנה. בבתי-התפילה בעיר נאספו לקרן 315 רובל.

רעיון שיבת היהודים לארץ אבותיהם, כפתרון למצבם בין העמים, הועלה בזמן מרד הפולנים נגד הרוסים (1863) על-ידי דויד גורדון, חבר המערכת של העיתון 'המגיד', שיצא לאור בעיירה בפרוסיה, אשר על גבול ליטא. דויד גורדון — יליד העיירה פודמ'ן הקרובה לוויילנה, למד בוילנה בצעירותו והיה מקורב לסופר מרדכי-אהרון גינצבורג. דויד גורדון תמך בפעולותיהם של הרב צבי קאלישר והד"ר חיים לוריא למען יישוב ארץ-ישראל והושפע מאד מרעיונותיו של משה הס בספרו רומא וירושלים (1862). בזמן מרד הפולנים בשנת 1863 היו מתקבלים במערכת המגיד הרבה מכתבים מיהודי פולין, שביקשו עצה איך להתנהג; הפולנים המורדים דרשו מן היהודים תרומות כסף ועזרה אישית, ואילו השלטונות הרוסיים דרשו מהם להישאר נאמנים, ולא להיגרר לתוך המרד. דויד גורדון סיפר על המבוכה, שהשתררה במערכת לרגל בעיה זו ועל לבטיו שלו: "אני — פרובלימה חדשה התחילה מנקרת במוחי — פרובלימה של גלות הנשמה הישראלית, שנתלשה מאדמת גידולה שלה ונעשתה הפקר לרגשות זרים; הרכייתי לחשוב בדבר וכאתי לידי מסקנה, כי גלות הנשמה תלויה בגלות הגוף וכי אין תיקון יפה לשתייהן משיבת כנים לגבולם." ¹ דויד גורדון פרסם ב'המגיד' מאמר בשם "כשובה ונחת תיוושעון", שבו קרא לגדולי צמנו, וביחוד לחברת "כל ישראל חברים", לפעול למען יישוב הארץ, למען תחיית עם

1 מוכא על-ידי ש"ל ציטרון בספרו תולדות חיבת ציון, תרע"ד, עמ' 17.

ישראל על אדמתו. דויד גורדון המשיך לפרסם בעתונו מאמרים שלו ושל סופרים אחרים, הקוראים לפעול למען יישוב הארץ.

מאמריו של הצעיר אליעזר בן-יהודה (פרלמן) השפיעו רבות על התעוררות הרעיון הציוני ותרמו רבות להבנת הצורך במרכז לאומי לעם ישראל בארץ-ישראל. יליד העיירה לושקי שעל-יד וילנה, נשלח הצעיר הזה על-ידי אמו ל"ישיבה", כדי להיעשות רב בישראל, אבל נדד לגימנסיה והצטרף שם לחוג סוציאליסטים שדאגו לאיכר הרוסי. בהשפעת מלחמת עמי הבלקן לחרותם נתפס לרעיון התקומה המדינית והתחיה הרוחנית של עם ישראל בארץ האבות. מאמרו "שאלה נכבדה", שפורסם ב'השחר' של פרץ סמולנסקין בשנת 1879, הפתיע ועורר ויכוח.

דויד גורדון נתן מקום בעתונו למאמריו של א. בן-יהודה ובעצמו החל לפרסם, החל משנת 1881, מאמרים ראשיים בבעיית יישוב ארץ-ישראל (גליונות 46-48). דויד גורדון לא האמין כי "גדולינו ועשירינו" יפעלו למען הגשמת רעיון המרכז הלאומי בארץ-ישראל; לדעתו — הם מצדדים בפיזור בין העמים, רק רוצים להפיץ השכלה, שהיא נחוצה אמנם, אבל "להוותנו היא ממיתה בלב הנוער שלנו כל רגש מייעודנו הלאומי ותקוותנו שיכרא קץ לפיזורנו בין העמים, שלא להיות כצוענים בין העמים". דויד גורדון, כמו א. בן-יהודה, דרש לייסד אגודה שתפעל למען יישוב הארץ. אגודה זו צריכה להיות גדולה וחשובה בדומה לחברת "כל ישראל חברים", כי רק אגודה כזאת תוכל להתייצב לפני מלכים ולעסוק במדיניות, שמטרתה "לכונן מושב גדול לעבודת האדמה", וזה יהיה אי"ה (אם ירצה השם) הצעד הראשון לתקוותנו העתידה.

מאמרים אלה, בעתונים 'השחר' ו'המגיד' תרמו לא מעט להתעוררות הרעיון הלאומי בקרב יהודי רוסיה.

כאשר פרצו הפרעות ברוסיה בשנים 1881-1882, הועמדו יהודי רוסיה בפני בעיית ההגירה מארץ הדמים. הוגי רעיון התחיה הלאומית ראו בארץ-ישראל את ארץ המקלט הטבעית, ההיסטורית, ארץ העומדת בשוממותה ומחכה לבניה, הנוודים מארץ לארץ. דויד גורדון פרסם, מיד לאחר שפרצו הפרעות ברוסיה באביב של שנת תרמ"א (1881), בעתונו 'המגיד' (גליון 18), מאמר ראשי בשם "יום לבנות גדרך". הוא קרא להכין בעוד מועד מקום מקלט ליהודים בארץ-ישראל; אחריו החרו החזיקו סופרים אחרים. העתון 'המגיד' הפך לשופרה הראשי של התנועה. כתב מווילנה ציין בראשית שנת 1882, כי "דברי דויד האחרונים על דבר יישוב ארץ-ישראל היכו שורש בלב רוב הקוראים".

אגודות להתיישבות יהודית. בוויילנה נוסדה אגודה של תומכים ברעיון העליה וההתיישבות בארץ-ישראל בחודש כסלו תרמ"ב (נובמבר 1881). היוזם היה אלעזר אליהו פרידמן, בנו של הרב בנימין פרידמן. בעצתו של בן-משפחתו בצלאל ליפשיץ, שעבד בבית המסחר לתרופות של י"ב סגל, זומנו לפגישה עוד שני עובדים בבית מסחר זה, יצחק לייב גולדברג ואלברט (אברהם) וילקורייסקי, וכן מיכל אורי־שון ויששכר-בר סלוצקי וסיכמו פה אחד לייסד אגודה, שמטרתה הקמת מושבות יהודיות

צעירים אלה התחילו בניהול תעמולה וברכישת חברים לאגודה. בקרב הרבנים היתה הצלחתם מעטה; אלה כרוכם לא הראו התעניינות בתנועה. רק הרב בנימין פרידמן התעניין מאד. היה בא לאספות ומשתתף בוויכוחים. הישג חשוב לאגודה היתה הצטרפותו של ש"י פין, אבל גבאי ה"צדקה הגדולה", מתתיהו שטראשון ושמואל סולץ, שהיו מושפעים מעמדת ה"גבירים" בפטרבורג, הביעו התנגדות לרעיון ההגירה בכללו.

חברי האגודה ניהלו בחג הפסח תרמ"ב תעמולה בקרב המוני המתפללים שבאו לבית-הכנסת הגדול (היתה להם הצלחה מסויימת וגם אספו כספים למען העניין). א"א פרידמן במאמר ראשי בעתון 'המגיד' קרא לכל חלקי העם, מורים ומשכילים, עשירים ו"אצילי בני ישראל" להתאחד למען יישוב ארץ-ישראל. כסיסמה לקח את חזון העצמות היבשות מספר יחזקאל. המאמר — "רוח חיים" (1882, גליון 16). פעולת האגודה התנהלה כחשאי, בלי רשיון מהשלטונות. ש"י פין הציע לרשום את האגודה כמחלקה של ה"צדקה הגדולה", בשם "תקוות עניים". לשם כך החתימו שנים מחברי האגודה, מיכל אוריזשון וי"ל גולדברג, 372 איש על בקשה ל"צדקה הגדולה" לאסוף כספים למען יישוב ארץ-ישראל. בקופת ה"צדקה הגדולה" נאספו תוך זמן קצר 800 רובל למען יישוב הארץ. כשפרצו הפרעות בבאלטה בשביעי של פסח תרמ"ב, מסר גזבר ה"צדקה הגדולה" את הכסף שנאסף למען יישוב ארץ-ישראל, לצרכי נפגעי הפרעות בבאלטה.³ חברי האגודה רגזו על מתתיהו שטראשון ועל יתר גבאי ה"צדקה הגדולה".

חברי האגודה לא סלחו לגבאי ה"צדקה הגדולה" את המעשה הזה, ובבחיירות הסמוכות, השתדלו להשפיע כי ייבחר כגבאי ראשון ש"י פין ולא הגבאים שמעלו בכספים.

חברי האגודה התארגנו מחדש, אספו כספים וניסחו תקנון לאגודה. כמזכיר קבוע בשכר הזמינו את הצעיר יהודה אפל. הוחלט לקרוא לאגודה בשם אוהבי ציון. להלן חלק מתקנותיה:

— — —

ב. מגמת פני החברה "אוהבי ציון" היא להפיץ את הדעה של ישוב ארץ-ישראל לתכלית עבודת האדמה בין בני הגולה, ולטעת אותה בלבם, לתמוך את העולים ארצה ישראל לעבוד את אדמתה, לשדד הריה ולחרוש עמקיה ולתמכם ביד נדיבה, גם להוציא לאט לאט הרעיון של ישוב ארץ-ישראל מן המחשבה אל המעשה ומן הכוח אל הפועל.

ג. למען הגיע אל התכלית הזאת תתאמץ החברה, על-ידי דברים שבעל-פה ועל-ידי מאמרים שכתב בעלי מכתבי עתים ובחוברות קטנות, להעיר בלב העם רגש

2 א"א פרידמן, ספר הזכרונות, תל-אביב, תרפ"ו, עמ' 156-158.

3 א"א פרידמן, ספר הזכרונות, עין גם בזכרונותיו של מיכל אוריזשון, שנרשמו בידי אברהם ברוידס בספרו "חלמה הציונית ועסקיה", תל-אביב תש"ו, עמ' 11-10.

לאומי לאהבה את ארץ אבותינו וחפץ להעתיק את מושבם שמה ולהקדיש את עצמם ליגיע-כפים וביותר לעבודת האדמה; ועל כן תשתדל החברה לקבץ על-יד כסף ולקנות חלקות אדמה וכברות ארץ בגבול הארצות הנ"ל, והיא שולחת למקומות המיועדים האלה את העברים המוכשרים לעבודת האדמה, או אנשים בעלי-אמנות ומלאכת-יד, על-פי התנאים והאופנים אשר מצאו בעלי-החברה לפניהם טובים, מתאימים ומסכימים יותר לתכלית.

החברה מחזקת כוחה גם בידי האיכרים היהודים אשר כבר נושבו בארץ-הקדושה.

ד. בדבר התמיכה והעזר, אשר תאמר החברה לשלוח אל הישובים האלה, עלה בהסכם בני החברה לכבד את עובדי האדמה על פני האומנים ובעלי-מלאכה — לתת היתרון לעובדי-האדמה בישובים כוללים על פני איכרים בודדים ובעלי משפחה אחת — ואל האיכרים בעלי קיבוץ (אף כי קטן יהיה) לתת משפט הבכורה על פני איכרים יחידים; — אל העברים הרוסיים על פני עברים בני ארץ אחרת. אולם לבעלי מסחור ועושי מקנה וקנין אין כל זכות לדרוש מן החברה הזאת לתמכם בכסף קופתה, אף כי לא ישיבו את פניהם ריקם אם יבקשו עזר רוחני, או כי תסוכך באברתה עליהם להיות למגן ומחסה בעדם.

ה. למען השגח היטב בעין פקוחה על הליכות ענין הישוב בכלל, נותנת החברה הזאת את ידה להתאחד ולהתחבר עם שאר החברות הנוסדות לתכלית זאת, הנמצאות בארצנו או מחוצה לה — — —

יט. החברה תחוג מדי שנה בשנה את יום היווסדה בשבת נחמו. בחג הזה יבואו אל בית-הכנסת הגדול להתפלל שלושה חברים פועלים ואחד מהם יעלה למפטיר — — —

כ. למען חזק את קשר האחוה בין החברים, ולמען העיר את רוחם ביתר שאת ויתר עוז אל המפעל היקר הזה, אל ישוב ארץ-ישראל, יקדישו ערב אחד משמונת ימי-החנוכה, אשר בו יתאספו כל החברים ויקראו בקול לפניהם את חשבון השנתי של החברה.

באותו ערב חנוכה אחרי הדו"ח, קוראים בספרי הנביאים פרקים מעניין היום וגם פרקים אחדים מספר החשמונאים, ואחדים מן החברים דורשים דרשות על ישוב ארץ-ישראל. לסוף עורכים החברים סעודה על חשבונם.⁴

האגודה בוילנה רצתה לקבל ליגליזציה, כדי שתוכל לפעול באופן גלוי וכדי לעשות את ועד האגודה בוילנה למרכז, המאחד אגודות בערים שונות.⁵ כיושב-ראש האגודה נבחר נחמיה נתנזון, איש משכיל כבן חמישים, בעל מרץ, שאחז גם בעט סופרים. הוא היה מכתת את רגליו לרכוש חברים לאגודה ולהתרים

4 התקנות פורסמו בכתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל בעריכת א. הריאנוב. כרך ג', מס' 1324, תל-אביב תרצ"ב.

5 'המגיד' 1882, גל' 14.

אותם. ש"י פין שימש רק כעין "יושב ראש בפני הכבוד".

האגודה "שאלו שלום ירושלים". מלבד האגודה אוהבי ציון נוסדה בעיר בשנת תרמ"ב אגודת נוער מתלמד בשם "שאלו שלום ירושלים". מייסד האגודה היה המורה והסופר נחום-לייב נובופלאנט.

אגודת ביל"ו. בראשית חודש ניסן תרמ"ב ביקר בוויילנה אברהם קופלמן מירושלים, שהיה לו יפוי-כח ממייסדי המושבה פתח-תקוה למכור חלקות מאדמת המושבה ליהודים בגולה.⁶ אחדים מיהודי ויילנה רכשו להם חלקות אדמה בפתח-תקוה.⁷

משפחות אחדות מן המעמד הבינוני, תכננו עליה והתיישבות בארץ באמצעהן הן, ואילו צעירים אחדים בעיר נרשמו באגודת "ביל"ו" ("בית יעקב לכו ונלכה"), שנוסדה בתאריך וקראה לנוער להצטרף אליה ולעלות ארצה.

האגודה "עם עולם". באותו זמן שהתעוררה התנועה ליצירת מרכז לאומי בארץ-ישראל, התעוררה תנועה דומה, שקראה להקים מושבות שיתופיות בארצות הברית. אגודה כזאת בשם "עם עולם" נוסדה בוויילנה בחודש פברואר 1882. חבריה היו צעירים משכילים, ברובם סוציאליסטים, חברי חוג מהפכני, שבהשפעת הפרעות התעוררה בהם ההכרה הלאומית.⁸ אלה קיוו, כי באמריקה יוכלו לייסד מושבות חקלאיות שיתופיות, ברוחו של הסוציאליסט-האוטופיסט רוברט אוֹאֶן. לפי זכרוננו של צעיר אחד שהצטרף לאגודה, אלכסנדר הרכבי, מנתה האגודה כעשרים חבר; בתוכם תלמידי המחלקות הגבוהות של הגימנסיה. הם החליטו לעזוב את לימודיהם, להגר לאמריקה ולעסוק שם בעבודת האדמה.⁹ האגודה בוויילנה התאחדה עם אגודת "עם עולם" בקיבוץ.

קבוצה בת 12 חבר יצאה בראשית חודש מאי 1882 מוויילנה בדרכה לליברפול שבאנגליה, כדי להיפגש שם עם החברים מקיבוץ ולצאת יחד לניו-יורק. בראש הקבוצה הוויילנאית עמד שאול באַדאָנס, תלמיד האינסטיטוט למורים.¹⁰ לאחר שהגיעו לארצות הברית נוכחו מהר לדעת כי הגשמת שאיפותיהם היא מהם והלאה. קבוצת ויילנה, כמו גם קבוצות מבלטסה ומקרמנצ'וג, חיו בקיץ 1882 ב"קומונות", עבדו בכל מיני עבודות קשות והכניסו את שכרם לקופה משותפת. הם אספו כסף ל"קרן המושבה" העתידה.

הסופר י"ל ליבאנדה ותנועת חיבת-ציון. התנועה לישוב ארץ-ישראל קיבלה תגבורת רוחנית חשובה עם הצטרפותו של הסופר הוויילנאי י"ל ליבאנדה, שהיה פובליציסט בעל עט שנון, מספר, המתאר את חיי היהודים בסיפורים ורומנים: לפני

6 עיין עליו בספרי בהתעורר עם, תשכ"ב, עמ' 213-214.

7 מכתב ד. גורדון של אגודת "אוהבי ציון" בוויילנה, מובא בספרו של י"ל אפל בתוך ראשית התחייה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 526.

8 חסיה טורטל במאמרה "תנועת עם עולם" בהעבר ד' תל-אביב תשכ"ג, עמ' 130.

9 פרקים מחיי מאת אלכסנדר הארקאוו, ניו-יורק תרצ"ה, עמ' 34.

10 לפי עדותו של פנחס שוקיאן, שהיה חבר "עם עולם"; העדות נרשמה בידי יצחק ברוידס ופורסמה בספרו ויילנה הציונית ועסקיה, ת"ש, עמ' 7.

כן האמין ליבאנדה באפשרות התמזגותם של היהודים בתרבות הרוסית ובעם הרוסי, תוך כדי שמירה על דתם היהודית. הפרעות שפרצו בפסחא של שנת 1881 היכו אותו בהלם.¹¹ בנפשו התחוללה סערה, שדיכאה בראשונה את רוחו, אך אחר-כך הביאה אותו לרעיון התחיה הלאומית בארץ האבות. בקיץ של שנת 1881 התחיל להתרחק מאנשים. בתשעה באב הלך לבית-הכנסת קרא את הקינות ובכה מרה. כאשר הזמין אותו עורך השבועון ווסחוד, שהתחיל להופיע בראשית שנת 1882, להשתתף בעיתון, ענה לו ליבאנדה, כי איננו מסוגל עכשיו לשום עבודה רוחנית. "כשאני חושב", — כתב לעורך, — "מה עשו בנו, איך לימדו אותנו לאהוב את רוסיה ואת שפתה, אינני מסוגל לכתוב בעתונות כפי שהייתי רגיל". ליבאנדה הגיע למסקנה, כי הפצת השכלה רוסית בקרב יהודי רוסיה היתה מעשה-שטות, האנשים שהפיצו את ההשכלה איבדו את המשענת המוסרית שהיתה ועדיין ישנה אצל מתנגדי ההשכלה.¹² ליבאנדה התאושש בראשית שנת 1882 והתחיל לפרסם בשבועון ווסחוד פלייטונים, שבהם תיאר את מבוכתו לאור מה שקרה ברוסיה, אכזבתו מדרכו הקודמת והתמורה שחלה בהשקפותיו. הוא יצא לתמוך בהגירה מרוסיה, קרא להתארגן להגנה עצמית והצטרף לתומכים ברעיון הקמת מרכז לאומי בארץ-ישראל. בפלייטונים שלו, שנכתבו בכשרון רב ושהיתה להם השפעה על קהל הקוראים, ביחוד הצעירים, הדגיש את חשיבות העצמאות הלאומית.

כיוון שהשבועון 'ווסחוד' לא רצה להמשיך בפרסום מאמריו החריפים נגד יחס השלטונות ונגד התנהגות עסקני הציבור היהודים בפטרבורג, עבר לשבועון 'ראזסבייט', שתמך בהגירה וביישוב ארץ-ישראל. הוא הצטרף לאגודת "אוהבי ציון" בוויילנה ונעשה בה הרוח החיה, עמד בחליפת מכתבים בענייני התנועה עם אישים ואגודות.

תמיכה בחברי ביל"ו. חברי ביל"ו שעלו לארץ וכן הנציגות שלהם, שישבה בקושטא, נהנו מאהדת חובבי-ציון ומתמיכתם. אחד התומכים הנלהבים בחברי ביל"ו שעלו לארץ היה יושב-ראש האגודה "אוהבי ציון" בוויילנה, נחמיה נתנזון. הוא שלח בראשית חודש דצמבר 1882 ביזמתו 300 רובל מכספי האגודה וכן גייר ערך (בילעט) עותומני בסך 400 פראנק כתרומה פרטית שלו לידי י"מ פינס בירושלים, כשביל חברי ביל"ו. יחד עם הכסף שלח "אגרת ארוכה כתובה מוסר אהבה לחברי ביל"ו".

נתנזון פנה גם אל אגודות חובבי-ציון אחרות וקרא להן לתמוך בחברי ביל"ו. כשלושה שבועות לאחר ששלחה את הכסף ליפו קיבלה האגודה הווילנאית מכתב מחברי ביל"ו בקושטא, שביקשו לתמוך בהם. נתנזון השיב להם, כי שלח לפינס כסף עבור חברי ביל"ו. במכתבו הוסיף כדברים האלה: "כאשר החלו הפרעות לקצץ ביעקב הנדרם, התעוררו יחידי סגולה מלאי כח

11 על י"ל ליבאנדה הסופר הציוני עיין בספרי בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח.

12 מכתב ליבאנדה אל העורך, נדפס בגיליון I של 'ווסחוד' השבועי.

עלומים וכבירי כח לבב לייסד חברת א"צ (אוהבי ציון), ומטרתה לשלוח אנשים יודעי עבודת אדמה למפני דרך (פיאנערן). עשירי העם, אשר אך מבשרם יחזו אושרם, לא הביאו צואריהם בעול הצדקה. החנפים והמהבילים, הלובשים אדרת הקדושה למען כחש, שנאו תכלית שנאה את הרעיון אשר נוסס בלבב "חפשי המחשבת" — ליבעראלען — ויהיו, מלעיבים ומתעתעים בנו, גם דברו שטנה לירא את העם וכו' וכו'. אולי מד' היתה סבה למען לא יתערבו השועלים המחבלים ומפיהי מדנים בהענין הנעלה. אפס מובן הדבר, כי לא עשינו תושיה, תקונים רבים נעשו על הניר — אפס לא יצאו מחוץ לתחום. כיהודים ענווים ראינו ונוכחנו, כי אין לאל ידנו להושיב אנשים בארץ הנשמה. ולו היה לנו כסף תועפות, היה לנו לפרוע הדרך, אשר שמנו עינינו עליו, כי מי יבחן את לבות בני האדם החשוכים, השלמים הם אתנו? ! מי ינסה את תכונות נפשם וכשרון רוחם וידיעתם בעבודת האדמה? רובם רמאים ומלחכי קערות ולא יצלחו כי אם להעמיד בנים וכו' כאשר הורנו הנסיון המר והנמהר מגלות אמעריקה וגלות כנען. ואם ארזים לא עמדו, מה יעשו אזובי הקיר? ! נמלך עלינו לבנו לנעור חצננו מן אלה הפושטים יד. לא לנו לעשות חדשות בארץ — כי אם לתקן הישנות שכבר נעשו ונבנו. האנשים, אשר הקדישו את עשרם האמתי, הוא מיטב ימי חייהם, לדעה הנשגבה ואשר חיסרו נפשם מטובה ויעבדו עבודת פרך תחת חום השמש הלוהט וזרם מי גשמים, רק המה ראויים לתמיכה נאמנה. גם גמרנו לייסד יסוד גאולת הארץ וכנינה. כבר החילותי לבוא בחליפות מכתבים עם אוהבי ציון בסביבותינו ומתחזק אני להעיר את לב תמימי דרך וברי לבב להחיש עזרה לחברי ביל"ו ברוב אהבתי ובחמלתי עליהם, ומעיר ב. [ביאליסטוק, בוודאי] הריצו כסף לעזרת ביל"ו ביפו.

אחי אל תעצבו ואל תרפינה ידיכם, כי באמת בני ישראל טובים המה, גומלי חסד המה, רק המלחמה לנו מפנים ומאחור. אם חפץ בנו ד', אז יסכר פי דוברי שקר ומלשיני בסתר. רק שלום אמת יהיה לכם עם יתר אחיכם, אז תצלחו ותאושרו בארץ. ועתה שלום, אחיכם השואף אליכם מרחוק".¹³

הקמת מרכז לתנועה. ועידות קאטוביץ. באודיסה נעשתה פעולה להקמת מרכז לאגודות חובבי-ציון וכן לכינוס קונגרס, שיכחר בוועד מרכזי לתנועה. בראש הפעולה עמדו הד"ר ל. פינסקר ומ"ל ליליינבלום. בקיץ של שנת תרמ"ג (1883), נתקבל בוויילנה, על שמו של ש"י פין חזון בעניין זה. "אוהבי ציון" בוויילנה הגיבה באיחולים להצלחה ושלחה את תקנונה. ליבאנדה שלח מכתב אישי אל הד"ר פינסקר ובכיר אותו.

אגודת "בני ברית" בקאטוביץ הזמינה את אגודות חובבי-ציון בארצות שונות לוועידה כיום כ' באלול תרמ"ג; ועידה שתניח את היסוד למרכז תנועה. מאגודת "אוהבי ציון" בוויילנה לא נסע נציג לוועידה, אולם היא שלחה 10 רובל להוצאות

13 המכתב מאת נ. נתנון אל יעקב קרלאוסקי בקושטא מיום 26 בדצמבר 1882. בארכיון י"מ פיס, הארכיון הציוני המרכזי, תיק 20.

הארגון.¹⁴ רק מעטים השתתפו בוועידה, בתוכם שני צירים מווארשה; היא שימשה כעין ועידה מכינה.

אחד הפעילים בחיפוש דרכים להקמת מרכז לתנועה ולמציאת דרכים ליגליות ברוסיה לאיסוף כספים ולפעילות האגודות היה שאול-פינחס רבינוביץ (שפ"ר). שישב בווארשה. הוא היה בנו של הרב בשניפישוק (פרבר של וילנה) ר' שמואל-מרדכי ראשקס; שפ"ר — מוסמך לרבנות שנעשה משכיל, מורה ועתונאי הצטרף לתנועת "חובבי ציון" בכל חום לבו. היה בא לעתים קרובות לוויילנה והיה דן שם עם ראשי האגודה ש"י פין וליבאנדה בהצעות שונות לארגון התנועה. אחת ההצעות של שפ"ר היתה להדפיס את תמונת משה מונטיפיורי, הן לשם תעמולה והן לשם איסוף כספים בדרך ליגלית. הצעה זו נתקבלה ואגודת וארשה ביצעה את מפעל התמונות בהצלחה רבה.

האגודות הגדולות שלחו מכתבי-ברכה למונטיפיורי לקראת מלאות לו מאה שנה. במכתב שכתב ש"י פין בשם אגודת "אוהבי ציון", צויין, כי חובבי-ציון רוצים לייסד מושבות על שמו.¹⁵ לשליח, שהיה עליו למסור את האלבום עם מכתבי-הברכה, נבחר ד. גורדון. החגיגות למלאות מאה שנה למונטיפיורי הקיפו קהילות ומוסדות רבים. לעיר וילנה, היה קשר מיוחד עם מונטיפיורי. מאז ביקורו בעיר, לא היה מוסד שלא שלח אליו מכתב-ברכה.

אגודת חובבי-ציון בווארשה, שראתה הצלחה במפעל התמונות, רצתה להקים מפעל התיישבותי בארץ-ישראל תוך שימוש בשמו הטוב של מונטיפיורי ולכבודו. היא יזמה כינוס ועידה בקאטוביץ ביום מלאות מאה שנה למונטיפיורי, בחודש מרחשוון תרמ"ה (נובמבר 1884), שבה ייבחר ועד שינהל את מפעל ההתיישבות וישמש ועד-מרכזי לתנועת חובבי-ציון.

לוועידה בקאטוביץ נבחרו מוויילנה ש"י פין והמ"מ דמתא ר' יעקב יוסף. פין לא נסע והמגיד דמתא יצא לוועידה כשבידו התכנית המפורטת שחיבר ליבאנדה וכן החלטות שונות; אולם, מאחר שלא היתה בידו תעודת-מסע, מאושרת על-ידי שלטונות הפלך, נאלץ לחזור מווארשה לעירו ולא הגיע לוועידה. הרב היה מלא מרירות על שפ"ר, שלא סידר לו תעודת-מסע כראוי ועל חובבי-ציון בכללם. בוועידת קאטוביץ נבחר ועד מרכזי וש"י פין היה אחד מחבריו.

גם באודיסה התחיל לפעול ועד מרכזי עם הד"ר פינסקר בראשו, כשלידו פועל בווארשה ועד מישנה, עם שפ"ר כמזכירו. אגודת וילנה שיתפה פעולה עם ועדים אלה. לאגודה היתה השפעה רבה על מהלך העניינים בתנועה כולה הודות לאישיותם של ל. ליבאנדה וש"י פין. ליבאנדה עמד בחליפת מכתבים ערה עם הד"ר פינסקר, שהתחשב בדעתו. כאשר צריך היה לפנות במכתבים לד"ר אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, או אל החכם-באשי (הרב הראשי) בטורקיה, היה כותב ש"י פין, שהיה

14 יהודה אפל. בתוך ראשית התחייה, תרצ"ו, עמ' 55.

15 בתוך ראשית התחייה, עמ' 167-168.

"אוהבי ציון". דין וחשבון מההכנסות וההוצאות של אגודת "אוהבי ציון" בוילנה מראה כי במשך השנתיים מיום ח' סיוון תרמ"ב עד ח' סיוון תרמ"ד נאספו תרומות מחברים בסך 2,605 רובל. בין התורמים אנו מוצאים א"נ נתנון (36 רובל), ל. ליבאנדה (17.50), ש"י פין (5), המגיד דמתא ר' יעקב יוסף (0.90), הש"ץ י. קופפר (1.80), יונה גרשטיין (7.60), י"ל גרמייזא (1.05), דוד סלונימסקי (12), ש"ש פייגנזון, המנהל של דפוס ראם (20.40), מ. ראסר (18), האחים רוזנקראנץ (21), אהרן פאפירמייסטר (61), י. קאבאצ'ניק חתנו של קלמן שולמן (28), מייסדי האגודה א"א פרידמן, האחים וילקוריסקי ועוד. מהכנסות אלה נשלחו בתקופה המדוברת: לראש-פינה — 120 רובל, לביל"ו — 400 רובל, לזמריץ (זכרון-יעקב) — 150 רובל, ולפתח-תקוה — 300 רובל.¹⁶

דין וחשבון מההכנסות וההוצאות מחודש סיוון תרמ"ד עד ראש השנה תרמ"ו, מראה, כי התרומות מחברים הגיעו לסך 1,572 רובל. בערב יום הכיפורים תרמ"ה העמידו חובבי-ציון קצרות בשישים וחמישה בתי-כנסת, בתי-מדרש ו"מנינים" בעיר ואספו 124 רובל. היה זה חידוש, שנתקבל אחר-כך גם בערים אחרות. בחג שמחת-התורה תרמ"ה נאסף בוילנה סך של 942 רובל (כולל הכנסות מברכות "מי שבירך" לכבוד מונטיפיורי). האגודה העבירה לקופה הכללית בווארשה 2,200 רובל. לנסיעת בא-כוחה לוועידת קאטוביץ, שבדיעבד לא הגיע לוועידה, הוציאה 80 רובל. היא רכשה חלקת אדמה במושבה גדרה בסך 500 רובל, ותמכה בארבעה מתיישבים בסך 81 רובל.¹⁷ לשם גאולת אדמת גדרה שלח י"מ פינס את א. קופלמן לרוסיה; הוא ביקר בוילנה. אגודת וילנה השתתפה במפעל וגם נתנה לשליח 10 רובל להוצאותיו. אגודת הצעירים "שאלו שלום ירושלים", שבה השתתפו בחורי-ישיבות ותלמידי בתי-ספר, הראתה גם היא פעילות. היא רצתה להשתתף ברכישת קרקעות בארץ-ישראל והחליטה בחודש שבט תרמ"ה להשתתף בגאולת אדמת גוש-חלב. משימה זו היתה למעלה מיכלתה. ראשי אגודת "אוהבי ציון", שסברו כי צעירים אלה מסוגלים להכניס חיים לתוך אגודתם, הציעו לאגודת "שאלו שלום ירושלים" להתאחד אתם. הצעירים הסכימו לשתף פעולה ותרמו את כספם, 240 רובל, לאגודת "אוהבי ציון", אך בכל זאת לא רצו באיחוד גמור עם אגודת "אוהבי ציון".¹⁸

מבין חברי האגודה יש לציין את אריה-לייב הורוויץ, ששימש כמזכיר שלה; עבר לקובנה והיה פעיל גם שם באגודת חובבי-ציון, עלה אחר-כך (בשנת תר"ן) ארצה ושימש בארץ כמורה. גם יהודה גרוזובסקי היה חבר באגודה זו — בחורי-ישיבה,

16 עיין בתוך ראשית התחיה, עמ' 54; תדפיס הדו"ח, עם פירוט שמות כל התורמים בארכיון הציוני המרכזי, אוסף דרויאנוב, תיק י. אפל, 153.

17 בתוך ראשית התחיה, מאת י. אפל, עמ' 230; דו"ח מודפס כווארשה בתיק אפל, באוסף דרויאנוב שבארכיון הציוני המרכזי.

18 מכתבי האגודה אל הד"ר פינסקר, המכתב באוסף דרויאנוב שבארכיון הציוני המרכזי, תיק אפל 151; בתוך ראשית התחיה, מאת י. אפל, עמ' 236.

שלמד את מלאכת הצילום, כדי שיוכל להתפרנס בארץ-ישראל ועלה ארצה בשנת תרמ"ז. כאן שימש כמורה.

הוועד המרכזי. עם הקמת הוועד המרכזי שיתפה אתו אגודת "אוהבי ציון" פעולה בכל העניינים. כאשר טיפלו בעניין השגתו של רשיון מהממשלה להקמת חברה ליישוב ארץ-ישראל, השתתף ליבאנדה בעריכת התקנון לחברה הזו. עורך-הדין ישראל יאסינובסקי מווארשה ופ. לווינסון מפטרבורג באו לוויילנה בחודש תמוז תרמ"ה וישבו אצל ליבאנדה שמונה ימים. יחד אתו ועם ש"י פין עסקו בעריכת התקנון. ליבאנדה חלה כעבור שנה ונפטר. ש"י פין, שגם הוא היה כבר זקן ותשוש עסק עכשיו בענייני התנועה. הוא נסע בשנת תרמ"ז (1887) לוועידת דרוזגניק של חובבי-ציון ומילא בה תפקיד של מתווך בין המשכילים לבין החרדים. פין נבחר בוועידה זו ל"גבאי יועץ". בשנת תרמ"ט, כאשר עלתה בעיית שנת השמיטה, תמך ש"י פין בהיתר לעבוד. בחודש אב של שנת תרמ"ט התכנסה בוויילנה ועידת חובבי-ציון, השלישית במספר, אחרי הוועידות בקאטוביץ ובדרוזגניק. הד"ר פינסקר שהתפטר אז מתפקידו, לא בא לוועידה. פין מילא כאן תפקיד חשוב וניסה למנוע קרע בין החרדים לבין המשכילים. פין נבחר לאחד משלושת "הגבאים הפועלים", יחד עם הרב ש. מוהילבר ואברהם גרינברג מאודיסה. למעשה נשארה ההנהגה באודיסה. ענייני הכספים הועמדו לפקודתם של הרב ושל פין.¹⁹ בוועידה זו הוחלט לקבוע את יום "שבת נחמו" כיום התכנסותם של חובבי-ציון לתפילה ולשמיעת ד"וחים על התפתחות התנועה, מינהג שהונהג בראשונה באגודת וילנה.

בשנת תר"ן (1880) הושג סוף-סוף הרשיון ל"חברה לתמיכה בבני ישראל עובדי אדמה ובעלי-מלאכה בסוריה ובפלשתינה"; מקום מושב החברה היה באודיסה, אולם יכלו להיות בה חברים גם תושבי ערים אחרות במדינה. לאספה הראשונה של "החברה האודיסאית" נסעו מוויילנה עורך-הדין נוח בלוך ויעקב בן-יעקב. ש"י פין לא יכול לנסוע בגלל מצב בריאותו הרופף (הוא נפטר כעבור חצי שנה). כמורשה החברה האודיסאית נתמנה בנו הד"ר בנימין פין. אחרי שד"ר פין התפטר פעל ז. גורלאנד כמורשה של החברה, אולם שלטונות הפלך בוויילנה באו לידי מסקנה כי גם הוא וגם החברה האודיסאית פועלים שלא במסגרת החוק. גורלאנד נתבע לדין ונמצא חייב, אולם לאחר הגשת ערעור לסינאט, יצא זכאי.²⁰ אחרון פעל כמורשה יצחק לייב גולדברג.

אגודות שונות. מלבד האגודה "אוהבי ציון" היתה קיימת בעיר בשנים תרמ"ח-תר"ן אגודה בשם "אוהבי ירושלים". היתה זו אגודה קטנה בוודאי, כי בקושי אספה 50 רובל, שתרמה אותם לקופת "אוהבי ציון".²¹ בשנת תרמ"ט (1889) נוסדה בוויילנה אגודה של צעירות משכילות בשם "בנות

19 על הוועידות לפרטיהן עיי' בספרי מקאטוביץ עד באול א', תשכ"ה.

20 יצואישי כרתיקל, הגליון מיום ה' 6 בינואר 1893.

21 חשבון כללי מההכנסות וההוצאות של אגודת "אוהבי ציון" מסיון תרמ"ח עד שנת תר"ן באוסף א. דריאנוב, חיקי אפל 153.

ציון". הפעילות בתוכן היו מלכה גורלאנד, גב' סולץ והגברת רשל גולדברג, אשת יצחק-לייב גולדברג. כאשר בא לוילנה ז. טיומקין בחדש מאי 1891, הירצה ברוסית באגודת הצעירות במשך שבועות אחדים על יישוב ארץ-ישראל. בהשפעתו התקרבו בנות רבות, שהיו עד כה רחוקות מענייני עמן, לרעיון הציוני. כעשרים וחמש צעירות, שרובן גמרו גימנסיה, התחילו ללמוד עברית. בכל יום שבת היו הבנות מתאספות בבית אחת החברות, לומדות את תולדות עמנו ומתעניינות בנעשה בעולם היהודי ובמיוחד בארץ-ישראל. כעבור שנה היו כבר באגודה יותר ממאה חברות. בראשן עמדה הגב' רשל גולדברג.

"בנות ציון" עשו פעולת חינוך והסברה בקרב נערות עובדות. בימי שבת וחג היו אוספות את הנערות ומקריאות לפניהן בידיש פרקים מתולדות עמנו.²² האגודה סייעה להקמת "חדר מתוקן" לבנות, שקיבל אחר-כך את השם "יהודיה" והתנהל על-ידן. אחדות מ"בנות ציון" נסעו לחוץ-לארץ ללמוד בבתי-ספר גבוהים, כדי להכשיר את עצמן לעליה לארץ. אחת הצעירות הללו מלכה מלכנינון, שגמרה גימנסיה בוילנה ובית-ספר לחינוך במוסקבה, נסעה לפאריס, למדה שם ארבע שנים בבית-ספר למורות, עלתה ארצה בשנת תרנ"ה (1895) ונתמנתה למורה בחיפה.²³ האגודה "בנות ציון" יסדה בעיר ספריית השאלה, שהיו בה גם ספרים עבריים.²⁴

יהושע אייזנשטאדט-ברזילי, ממייסדי האגודה החשאית של טובי חובבי-ציון "בני משה", אגודה שפעלה בראשותו של אחד-העם, יסד בוילנה בזמן ביקורו בעיר בחול-המועד סוכות תר"ן — לשכה (סניף) של אגודה זו. בראשונה עמד בראשה המלמד המדקדק אריה-לייב גורדון ואחר-כך פנחס שוקיאן.

ללשכת וילנה, שנקראה "עזרא", הצטרפו כאחים זלמן גורלאנד, י"ל גולדברג, אריה ניישול, המורה דוד נוטיק, בן-ציון שליטא, שלמה-צבי וילקוריסקי, אברהם פרליס, שלמה בן-אביגדור גולדמן, יוסף-אליעזר ליפשיץ, יהודה אפל וא"מ ברנשטיין.

א"א פרידמן היה חבר באגודה, אולם עזב אותה מפני שלא הסכים לנוסח השבועה שנדרשה מהחברים. מקובנה בא, הצטרף לאגודה ונעשה מזכירה של לשכת "עזרא" — הצעיר אברהם בן-אביגדור (שאלקוביטש), שנתפרסם בשמו הספרותי בן-אביגדור. אחרי שכך-אביגדור עבר לווארשה, כדי לשמש מזכיר במרכז של האגודה, מילא את מקומו יהודה אפל. האגודה עשתה בעיר עבודה תרבותית. היא ייסדה את "החדר לבנות ישראל", שנתקל בהתנגדות מצד המלמדים. אחר-כך קיבלה אגודת "בנות ציון" את הטיפול בחינוך העברי של הבנות.²⁵

22 'המליץ' 1890, גל' 106; 1891, גל' 54; 'ווסתור' 1891, גל' 14.

23 מכתב מלשכת "עזרא" בוילנה של האגודה "בני משה" אל הלשכה כיפו, א' אלול תרנ"ה, בארכיון אגודת "בני משה", תיק 22, בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

24 'המליץ' 1894, גל' 108.

25 על האגודה "בני משה" עיין בספרי מקאטוביץ עד באזל, ב' עמ' 373-379; ג' עמ' 224-236; על הלשכה בוילנה — בזכרונותיו של פ. שוקיאן, בספרו של יצחק ברדיס וילנה הציונית ועסקיה, חליאביב ת"ש, עמ' 46-50.

אגודה להפצת הריכוז העברי בשם "שפה ברורה" נוסדה בוויילנה על-ידי א. בן-אביגדור בשנת תר"ן. השתתפו בה המדקדקים א"ל גורדון ואב"אריה כהן, ש"ש פיינגוון, זלמן גורלאנד ואחרים. הם היו מתאספים בכל יום שבת ודנים בבעיות השפה. הם סברו, כי לתועלת העניין חשוב, כי כל האגודות הדומות, שנוסדו בארץ-ישראל, באודיסה ובערים אחרות ברוסיה, יסכימו לחידושי הלשון המוצעים על-ידי החברים, ויש למשוך לדבר את גדולי המדע, הבקאים בספרות העברית לדורותיה. האגודה הווילנאית פנתה בעניין זה במכתב אל עורך 'המליץ' והציעה לו, כי יקדיש מדור מיוחד בעתונו לפרסום ההצעות למלים חדשות. הם כתבו, כי כאשר יהיו המלים החדשות לספר שלם, יוצאו הם לאור מילון. עורך 'המליץ' הפנה אותם לאגודה "שפה ברורה" בירושלים, שקיבלה על עצמה את התפקיד לאסוף את המלים.²⁶

עליה והתיישבות. בשנות השמונים עלו ארצה מוויילנה יחידים ומשפחות בודדות. בשנת תרמ"ה עלה ארצה אברהם סולומיאק, שלמד באינסטיטוט למורים בעיר, גורש משם בגלל השקפותיו והצטרף לאגודת ביל"ו. עלה באותה שנה ארצה גם מיכל היילפרין, יליד וילנה, שירש מאביו הון רב והיה בעל מזג נלהב. אהרן פאפירמייסטר בעל בתי מיבשל שיכר בוויילנה ובלידה רכש לעצמו באותה שנה שטח גדול בן אלף דונם מאדמת ראשון-לציון. הוא שלח לארץ את אחיו ברוך, מהנדס שהתמחה בצרפת ובקווקז במטעי גפנים וכייצור יין, לנהל את האחוזה. אחר-כך שלח גם את בנו לארץ. חלק מאדמותיו מסר ל"ל גולדברג, תמורת הלוואה שקיבל ממנו כשעת מצוקה. בשנת תרנ"ב הוא עלה ארצה עם משפחתו והתיישב בראשון-לציון.²⁷

עליית בודדים נמשכה גם אחר-כך. עלו יצחק כהן עם רעייתו לאה והתיישבו במוצא, והמורים שמחה וילקומיץ עם רעייתו ליבה לבית סגל, חברת האגודה "בנות ציון".²⁸

ייסוד חדרה. חברי אגודת "חובבי ציון" התעניינו בתכניות להתיישבות בעלי אמצעים קטנים או בינוניים. בקיץ של שנת תרמ"ט, בזמן הוועידה בוויילנה הם התייעצו עם מרדכי בן הלל הכהן ממוהילוב בענין ייסוד אגודה דומה לזו שייסדה קבוצת אנשים במוהילוב. ייסוד האגודה "מנוחה ונחלה" בווארשה של אנשים בעלי יכולת בינונית, אגודה שהצליחה ברכישת נחלה בארץ ונגשה לייסוד המושבה רחובות עודדה את אנשי וילנה. בקיץ של שנת תר"ן גמלה בלבם החלטה להתאגד

26 'המליץ' 1890, גל' 78; על האגודות לתחיית השפה העברית כשפת הדיבור עיין בחיבורי "חלוצי הריכוז העברי בארצות הגולה", בלשונו לעם, קונטרס קמ"ג-קמ"ד, ירושלים תשכ"ד, האקדמיה ללשון עברית; החיבור כונס בספרי ברכי ציון, ירושלים תשל"ח, בהוצאת ר. מס.

27 'המליץ' 1886, גל' 134 — על עלייתו של ברוך; שם 1892, גל' 148 — על עלייתו של אהרן פאפירמייסטר.

28 על עלייתם של יצחק ולאה כהן והתנחלותם במוצא עיין בספרה של רבקה אלפר המתנחלים כהר, תשכ"ג; המלצה על ש. וילקומיץ מלשכת "עזרא" בוויילנה לרגל עלייתו, ערב ראש-השנה תרכ"ז, בארכיון "בני משה" בארכיון הציוני המרכזי, תיק 22.

לשם התנחלות ולשלוח שליחים לארץ, כדי לרכוש קרקעות. לפי זכרונותיו של יהודה אפל נתקבלה ההחלטה באספת חובבי-ציון בשבת נחמו בזמן החגיגה המסורתית בביתו של ש"י פין. יש להניח, כי אז דובר על ייסוד האגודה; אולם אספה, שהשתתפו בה כעשרים חבר שרצו להתנחל ונבחר ועד-פועל זמני, התקיימה ביום י"ז באב. לוועד הזמני נבחרו שישה אנשים, בתוכם משה-זאב מיצקון, איש משכיל, מראשוני החברים באגודה "אוהבי ציון".

הוועד קיים כל שבוע ישיבות וביקש עצה והדרכה מאנשים כמו יהושע אייזנשטאדט-ברזלי, ברוך פאפירמייסטר מראשון-לציון ומרדכי בן-הלל הכהן. שביקר בארץ.

החברים חשבו בראשונה על התיישבות בעבר-הירדן, מפני שיהושע ברזלי עורר את הרעיון הזה בזמן ביקורו בוויילנה בחול-המועד סוכות תר"ן אך ביום ב' דחול-המועד סוכות תרנ"א התקיימה אספה, שבה התקשרו 27 איש בוויילנה "להתנחל בארץ הקודש ביהודה, קרוב לירושלים עיה"ק". חברים אחדים נצטרפו לאגודה מסווינציאני, הקרובה לוויילנה. על כל חבר היה להכניס כחמש מאות רובל לרכישת כעשר דיסיאטינות קרקע (כל דיסיאטינה — קרוב לעשרה דונם). את הסכום הזה היו אמורים החברים להכניס בתשלומים, עד אשר יוודע דבר גמר הקניה. אחרי זה, צריך היה לשלם בכל שנה 200 רובל לצרכי נטיעת הגפנים והעבודה, עד שישאו הגפנים פרי. חברי האגודה בחרו בשני שליחים שיצאו לארץ.

לשם רכישת קרקעות, הצטרף אליהם אחד מסווינציאני. למ"ז מיצקון, שנבחר לשליחות, היה קשה לעזוב משרה, שפרנסה את משפחתו בכבוד. בני משפחתו התנגדו לנסיעתו, אך הוא ראה בתפקידו יעד חשוב בחייו ויצא לארץ יחד עם שני חבריו, בחודש כסלו תרנ"א. לפי עצתו של ז. טיומקין, ראש הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו, רכשו שלוחי וילנה מיהושע חנקין שטח של כחמשת-ששת-אלפים דונם קרקע מאדמת חדרה, במחיר 18 פראנק הדונם. שליחי אגודות דומות בריגה ובקובנה וכן יחידים הקדימו בזה את אנשי וילנה. שליחי וילנה הלכו לראות את השטח רק אחרי שחתמו על החוזה עם י. חנקין. הם התרשמו, כי השטח מתאים בחלקו לפרדסים והוא משופע במים. חנקין התחייב להשיג שטרי-מקנה על שם כל אחד מחברי האגודות, להשיג רשיון לבנות בתים, לחפור חפירה מסביב לנחלה לציון הגבול, לחפור תעלה מן הביצה לנחל, כדי לייבשה, ולבנות גשר על הנחל. : באגודת וילנה היו 43 חבר, כל אחד צריך היה לקבל 125 דונם קרקע. חבר אחד רכש שתי חלקות. חברי האגודה שלחו את הכספים שנדרשו לרכישת 5,375 דונם. שני שליחים חזרו מהארץ ונשאר מ"ז מיצקון לנהל את ענייני הנחלה. היו קשיים בהשגת הקושאנים והרשיונות לבניית הבתים. השליחים מהאגודות נכנסו לגור בחאן הישן, ששיפצוהו קצת. טקס ייסוד המושבה נחוג ביום כ"ב בתמוז תרנ"א "בשמחה ובתרועה, בקול המון חוגג" (מכתב מ"ז מיצקון מיום כ"ד בתמוז). היה קשה למצוא מומחה לנטיעות. מ"ז מיצקון יעץ לחברי אגודתו, כי ישלחו את בניהם הצעירים.

יצחק-לייב גולדברג, שביקר באביב של שנת תרנ"א (1891) בארץ, הצטרף אחרי שובו מהארץ לוועד של אגודת וילנה להתיישבות בחדרה. במכתב של ז. טיומקין הודיע כי אחרי שיושגו שטרי הקניה על אדמת חדרה, תיוסד בוילנה עוד אגודה לייסוד מושבה, אבל לא תשלח שליחים לארץ.³⁰

"משכנות מבטחים". לשם התיישבות בעלי אמצעים מצומצמים יותר נוסדו באותו זמן במינסק, בביאליסטוק ובערים אחרות "אגודות אלף". גם בוילנה נוסדה על-ידי שלושה אנשים אגודה כזאת בשם "משכנות מבטחים".

המייסדים אמרו, כי עבודת האדמה אינה זרה להם. התכנית היתה לרכוש נחלה בארץ-ישראל בתשלומים קטנים בשביל אלף חברים. את התשלומים יכניסו החברים בקשך שמונה וחצי שנים. הסכום הדרוש בעד 8-10 דיסאיטיות לחבר נאמד ב-616 רובל.

לאגודה הצטרפו חברים רבים. המייסדים פרסמו את דבר ייסוד האגודה בעתונות העברית. ראשי האגודה פנו ביום כ"א בתמוז תרנ"א במכתב אל הרב הראשי בבריטניה ר' נפתלי-צבי אדלר וביקשו את חסותו וחסות אגודת חובבי-ציון בלונדון למפעלם. הם הביעו משאלה, כי "השרים והרוזנים בעם" ייסדו באנק, שיסייע לאגודה על-ידי מלוות לרכוש את הקרקעות וליישבם". "הברון הירש, כתבו, מפנה את ההגירה לארגנטינה, אך לו שאל אותנו (כי מי תיכן את רוח העם כמונו?) היה תומך גם בעולים לציון".³¹

אגודת האלף "משכנות מבטחים" לא הצליחה בפעולותיה ונשארה בגדר שאיפה להתיישבות המונים. גם ההתיישבות בחדרה נתקלה בקשיים. היו חברים באגודה בוילנה, שהתקשו בהכנסת התשלומים; היו שטענו, כי הנה השקיעו כסף ואין רואים הכנסות מהנחלה. התחילו לטעון, כי הניהול לקוי. מ"ז מיצקון כתב, הסביר, קרא להתמיד. אחרי שלוש שנים של עבודה החליט לנסוע לוילנה ולהיפגש עם האנשים. כאן לא קיבלו את הסבריו; תבעו אותו לדין תורה ופסק הדין היה לחובתו. הדבר זיעזע אותו. הוא לא חזר לארץ. ענייני אגודת וילנה נפגעו על-ידי כך.³²

מפעולות חובבי-ציון. אחרי הגאות בתנועה כשנת תר"ן וראשית שנת תרנ"א עבר עליה משבר בקיץ של אותה שנה. האיסור על העליה גרם להתפרקותן של אגודות להתנחלות. הבארון הירש המשיך לפעול למען הגירה לארגנטינה ואילו מאמציהם של חובבי-ציון להטות את לבו למען תמיכה בהתיישבות בארץ-ישראל לא הצליחו.

29 ארכיון האגודה בוילנה לייסוד חדרה, נשתמר בידי י"ל אפל, שמסר אותו לבית-הספרים הלאומי בירושלים באוסף קד"ש 379; מכתבי פ. שוקיאן ואגודת וילנה אל יהושע ברזלי, בארכיון ברזלי-אייזשטאט בארכיון הציוני המרכזי, תיקים 70, 38, 37, 33, 32; 'הצפירה' 1891, גל' 44; יהודה אפל: בתוך ראשית התחייה, עמ' 135; בספרי מקאטוביץ עד באול ב', תשכ"ב, עמ' 44-47.

30 'המליץ' 1891, גל' 108; ארכיון האגודה הווילנאית להתיישבות בחדרה כנ"ל, פרוטוקול מהאספה הכללית מיום כ"ז בסיוון תרנ"א, ארכיון י. ברזלי, תיק 32.

31 עין בספרי מקאטוביץ עד באול ב', עמ' 59-60, שם ציון המקורות.

32 מ"ז מיצקון נפטר בחודש תשרי תרס"ד; נקרולוג עליו ב'המליץ' 1903, גל' 228.

אגודת וילנה השתתפה בהוצאות הדרך של המשלחת, שנסעה לפאריס אל הבארוך הירש. בוילנה התאוננו, כאמור, רבים מהחברים, שנרשמו להתיישבות בחדרה, על ניהול כושל של הפעולה. היו ביניהם כאלה שהפכו למתנגדים לתנועה. מ"ל ליליינבלום שלח בקיץ של שנת תרנ"ב מכתב-עידוד אל חובבי ציון מוילנה, וודאי שלח מכתבים כאלה גם לאגודות אחרות. במכתבו הוא אומר:

"לרעיון רם ונשא, ישוב ארץ אבותינו, עניינו נשואות זה כעשר שנים. רבות עמלנו בו, רבות, לפי ערך כוחותינו הדלים, עשינו, ואתם, אדונים נכבדים, לא הייתם האחרונים בפעולה הקדושה הזו.

מדוע זה רפו עתה ידיכם? אם רגע פנתה ההצלחה עורף לנו, אם פקידי החוף ביפו דורשים מתת שוחד מאת העולים, אם נכשלו איזה יחידים, שהפקידו כספם בידי טהורי לב וחסרי נסיון, אם שונאי הלאומית [הלאומיות!] נשאו ראשם ולהכעיס את חובבי ציון הנם מריעים ותוקעים לכבוד ארגענטינא, — האם בגלל זה יפול עלינו לבנו? מה לעבודה היסטורית וקדושה כעבודתנו עם פקידים ערביים לוקחי שוחד, דבר שבכלל אינו חדש לנו? מה לרעיון רם ונשא כזה עם איזה בעלי פקדונות? ומה לנו ולארגענטינא? הלא יודעים אנו, כי בכל אופן לא יצלח בידנו להושיב בכסף הצדקה רבבות אנשים בארץ אבותינו, ומה מנו יהלוך אם פלוני העשיר, אשר אדון הוא לכסף, יושיב חלק גדול מאחינו באיזה ארץ נכריה, אשר כמוה ככל ארצות גלותנו זרה היא לנו, ואחת היא לנו אם חלק מעמנו יושב ברומיניא, בקאנאדא או בארגענטינא, וכמו שישבת מאות אלפי ישראל ברומיניא ובמארוקא עד כה לא הרפתה את ידי חובבי-ציון, כך לא תוכל גם ישיבתם בארגענטינא להיות למוקש לרעיון משאת נפשנו".

ליליינבלום הוסיף כי יש לקוות, כי יישוב הארץ יתקדם, הגזירה על העלייה תוקל ותתחיל התיישבות בגליל ובעבר-הירדן, בהשתדלותו של הנציב. ליליינבלום קרא איפוא להתעורר שוב לפעולה: "הבה נחדש גם אנחנו את רוחנו ואת פעלנו. הקיצו לפעולה!"³³

חובבי-ציון המשיכו בפעולותיהם הרגילות, כמו חגיגת שבת-נחמו, איסוף כספים ליישוב ארץ-ישראל על-ידי קערות בערב יום-הכיפורים, גביית דמי-חבר לחברה האודיסאית והם פיתחו גם פעולת הסברה ותעמולה. האגודה השתמשה במגידים, שהמודרניים שבהם נקראו "מטיפים", להפצת הרעיון. כבר בראשית ימיה של התנועה הסכים המגיד של "חברה פועלים" לנאום על יישוב ארץ-ישראל בקלויז של חברה זו.³⁴

כנואם בסגנון מודרני, היה מופיע אז בבתי-כנסת בשעת התפילה בשבתות, הצעיר שמעון ליפסקי, לשעבר תלמיד בית-המדרש לרבנים. הוא היה עולה על הבמה אחרי קריאת התורה ומקריא תרגום של מאמר בעתון אנטישמי, מתאר את הפרעות וקורא

33 המכתב פורסם במימים ראשונים, כך ב', תל-אביב תרצ"ב, עמ' 139.

34 מיכל אורי'סזון בזכרונותיו, בספרו של יצחק ברוידס וילנה הציונית ועסקיה, ת"ש, עמ' 10.

לעלות לארץ-ישראל. דבריו היו עושים רושם חזק על שומעיו. הוא המשיך בנאומיו כחצי שנה בוויילנה ואחר-כך עבר לאודיסה והיה פעיל גם שם כציוני.³⁵ בסוף שנת תרמ"ט בא לוויילנה המטיף חיים-יוסף יפה, שנאם במשך שישה שבועות בבתי-כנסת שונים בעיר, וגם בבית-הכנסת הגדול.

מיספר החברים באגודת חובבי-ציון גדל הודות לנאומיו. יש שאמדו את המיספר באלף, עד אלף וחמש מאות איש.³⁶

אחריו ביקר בוויילנה המגיד מקאמיניץ ר' חיים-זונדל מכבי. גם הוא נאם בבתי-כנסת רבים והמונים באו לשמוע אותו. עמדו אז לקבל מגיד בעיר, ונמצאו אנשים שהעלו את מועמדותו. אבל נבחר בנו של ר' יצחק-אלחנן ספקטור, ר' צבי-הירש רבינוביטש.

בראשית שנת תרנ"ג עשה בוויילנה המטיף צבי-הירש מאסלאנסקי במשך שלושה שבועות ונאם 15 נאומים בבתי-כנסת שונים. חובבי-ציון בוויילנה חששו מהופעת נואם זה, אירופי במראהו החיצוני, לבוש קצרים לפי האופנה האחרונה והוגה דעות כאחד המשכילים. הוא הצליח בכל זאת להלהיב את קהל שומעיו בוויילנה, למרות שהיו רגילים למגידים מהטיפוס הישן.³⁷

נואם ציוני ומרצה בתולדות עמנו היה המטיף המקומי הרב בריל. הוא היה מרצה בקלויז אפאטוב והיה מלהיב את שומעיו. הציונים תמכו בפעולתו ושילמו לו משכורת. הוא נפטר בשנת 1899 בגיל צעיר בהיותו בן שלושים וחמש.³⁸ פעולה דומה לזו של הרב בריל עשה גם הרב הצעיר ר' אהרן מארקלס.

בתקופת הקונגרסים. הופעתו של הרצל בקונגרס הציוני הראשון. הידיעות על תכניתו של העתונאי מווינה (הרצל) בדבר מדינה יהודית, על פעולותיו להגשמת תכנית זו, על נסיעתו ללונדון, פאריס וקושטא ועל תמיכתו של הסופר הנודע ד"ר מאקס נורדאו בתכניותיו של הרצל עוררו התלהבות בקרב רבים מחובבי-ציון. הרצל החשיב מאד את השתתפותם של חובבי-ציון מרוסיה בתנועה. הוא שלח לרוסיה שליחים, שיסבירו את רעיונותיו, וינסו להשפיע על יהודי רוסיה להשתתף בקונגרס הציוני הראשון. גם בוויילנה ביקרו שליחיו של הד"ר הרצל, הד"ר מ. שנירר והסטודנט יהושע בוכמיל. חובבי-ציון בוויילנה השתכנעו להשתתף בקונגרס ובחרו בארבעה צירים: ז. גורלאנד, י"ל גולדברג, א. ניישול וא. פרליס. שפ"ר, שביקר בברלין לפני התכנסותו של הקונגרס, עמד בחליפת מכתבים עם חובבי-ציון בוויילנה וזירז אותם להשתדל, כי יבואו מרוסיה צירים רבים ככל האפשר, כדי שישפיעו למען פעולה מעשית להרחבת היישוב בארץ. חובבי-ציון בוויילנה הורו לציריהם ברוח

35 על פעולותיו בוויילנה בספרו של י. אפל בתוך ראשית התחיה, תרצ"ו, עמ' 14-15; על פעולותיו באודיסה בספרי מקאטוביץ עד באזל ב', עמ' 375.

36 'המליץ' 1888, גל' 175, 186, 208.

37 כתבה מאת י"ל בן-דוד (דוידוביטש) ובה הערכה על הופעתו של מאסלאנסקי בוויילנה ב'המליץ' 1892, גל' 278.

38 על המטיף בריל ב'יוסחור' 1899, גל' 49; עיין גם בספרו של י. כרדיס וילנה הציונית ועסקניה, עמ' 90.

העבודה המעשית בארץ-ישראל — הכשרת עולים צעירים להתיישבות ופעולה למען השפה העברית וספרותה.

לקונגרס בבאזל נסעו מווילנה רק שלושה צירים; הרכיעי — ז. גורלאנד לא נסע. מיכל אורי־שזון, שהיה מראשוני אגודת חובבי ציון בווילנה ועבר לגרודנה נשלח לקונגרס מטעם ציוני גרודנה. צירי וילנה היו מרוצים ממהלך הקונגרס. כשעמדו לחזור, חששו שמא ינקטו השלטונות הרוסים בצעדים אדמיניסטרטיביים נגדם ולא נתנו להם לשוכ לבתיהם. על הגבול אמנם לא קרה להם מאומה, אבל לאחר שובם, התחילה הבולשת הרוסית לבלוש אחרי פעולות הציונים.

בחוליה-המועד סוכות תרנ"ח, כינסו הציונים אספת חברים במסווה של כאילו חגיגת שמחת בית-השואבה. השוטר (הפריסטאב) קיבל מתנת יד והתקיימה אספה גדולה וחגיגית, שבה מסרו אריה ניישול והמנהדס א. פרליס דו"ח ממהלך הקונגרס.³⁹

התנועה הציונית החדשה, שקמה עם הופעתו של הרצל, משכה אליה רבים שהתרחקו עד כה מתנועת חובבי-ציון. בתנועה התחילה תקופה חדשה. פעולות חובבי-ציון הקודמות השתלבו בה עם פעולות ההסתדרות הציונית שזה עתה נוסדה, אלא שההסתדרות הציונית פעלה בלי רשיון, ופעולותיה היו תלויות ביחסם של השלטונות.

אגודות ציוניות בעיר לאחר הקונגרס הראשון. אחרי הקונגרס הציוני הראשון קיבלה הפעולה הציונית תנופה גדולה. היא הקיפה שכבות שונות של האוכלוסיה היהודית ונוסדו אגודות מותאמות לשכבות ולחוגים השונים.

האגודה המרכזית בעיר — אגודת הפעילים — מנתה בראשית שנת 1900 — 124 פעילים. בוועד המרכזי שלה השתתפו טובי הציונים בווילנה ונציגים מהאגודות הציוניות השונות בעיר. באספות של האגודה המרכזית, שנתקיימו בחודש ספטמבר, נבחר ועד שמנה שנים-עשר איש; ואלה הם: י"ל גולדברג, אריה ניישול, זלמן גורלאנד, ד"ר שלזינגר, יעקב בן-יעקב, אדולף גורדון, פ. שוקיאן, ש. פייגנזון, ד. נוטיק, מ. אסתרמן, ד"ר פרלמן ומאיר הורוביץ. כסגנים נבחרו ב. גולדברג, א. פרליס ופישל פינס. הוועד חילק את העבודה לוועדות, שאליהן צורפו גם אנשים שמחוץ לוועד. כך נבחרו ועדות להגדלת ההכנסות של החברה האודיסאית, להפצת שקלים, למכירת מניות הבנק ולעבודת התרבות.

פעולות התרבות תפסו מקום חשוב אצל ציוני וילנה. הוועד של האגודה החליט לפעול למען הוצאת ספריית שטראשון מרשות היחיד והפיכתה לקניין הציבור. נבחרו גבאים מנהלים לספריה. בתוכם גבאים של ה"צדקה הגדולה". הוחלט כמורכך להוציא לאור סדרת ספרים עבריים קלאסיים בשם "סופרי ישראל". ספר ראשון בסדרה זו היה הריסת ביתר לקלמן שולמן. במלאות שנה לפטירתו. הוועד קיבל

39 י"ל גולדברג בזכרונותיו על הקונגרס הראשון. בתפרסמו בספר הקונגרס בעריכת ל. יפה, ירושלים תרפ"ג, עמ' 119-122; על ההכנות לקונגרס הציוני הראשון ככללו עיין בספר מקאטוביץ עד באזל ב', ירושלים, תשכ"ה.

תרומה של מאה רובל למען הוצאה לאור של חוברת, שתסביר את הרעיון הציוני "לפי מובן טובי חובבי-ציון".

הוועד הכריז על פרס בסך 300 רובל בעד חוברת בגודל של 5 גליונות דפוס, על הציונות. את הפרס קיבל הד"ר י. ספיר מאודיסה. ספרו הציונות, שנכתב ברוסית, תורגם גם לעברית ולגרמנית. לעברית תרגם אותו המורה נ. נובופלאנט.⁴⁰ האגודה פרסמה בדפוס חוברות הסברה בעברית וביידיש — בנושא השקל, הקרן הקיימת לישראל, מצב היהודים בעולם ועוד. אחד החברים, מרדכי-יעקב הובר, מגיה בדפוס האלמנה והאחים ראם יצא להלל ולשבח את התנועה הציונית. הוא פרסם חוברת ביידיש בשם דער יידישער יחוס (היחוס היהודי), תרס"ב.

האגודה הספרותית. חשיבות מיוחדת לקירוב המשכילים היהודים בעיר לבעיות הלאומיות היהודית והציונות היתה לחוג הספרותי, שהקימו הציונים. מייסד "האגודה הספרותית" הזאת היה דוב-כר (בוריס) גולדברג, מהנדס כימיה, אחיו הצעיר של יצחק-לייב גולדברג. הצעירים המארגנים היו מושפעים מתורתו של אחד-העם ומ"הציונות הרוחנית". אגודה זו הצליחה לרכז כמאה איש ממשכילי העיר. האספות היו מתקיימות בכתים פרטיים. ב. גולדברג, בעל המדור "מכתבים מווילנה" בעתונות היהודית-רוסית, מספר במכתב אחד בשבועון 'ווסחוד' משנת 1900 (גל' 24), על שני זרמים בקרב האינטליגנציה היהודית. זרם אחד, הרוצה לארגן נשפים ללא גוון יהודי, וזרם שני הרוצה לתת תוכן יהודי לפעולות התרבות. הזרם הראשון סידר נשפיריקודים לנערים ונערות בגיל 10-14, ונשפים ציבוריים בעלי אופי משפחתי (קרי: עם משחק בקלפים); ואילו הזרם השני, קרי האגודה הספרותית, ערך חגיגה לחג החנוכה בהשתתפותו של המשורר שמעון פרוג וחגיגת פורים לילדי עניים בהשתתפות כשלוש מאות ילדים באולם המסעדה הזולה; בחגיגה עממית זו הסביר יהודה אפל ביידיש את מהות החג וחילקו בה משלוח-מנות ומתנות לילדים; האגודה הספרותית יזמה הרצאות בנושאים יהודיים וציוניים, ובפגישה אחת אספה 150 רובל למען נפגעי הבצורת היהודים בבסרביה. האינטליגנטים היהודים מהזרם הראשון, כותב ב. גולדברג, מתארגנים לפעולותיהם, רק מפני שאין הם מתקבלים באגודות הרוסיות הכלליות. ב. גולדברג תלה את אשמת הבזרות בשטח התרבות היהודית ואת ההתרחקות מהלאומיות היהודית של משכילים אלה, בספיחי השפעתו של בית-המדרש לרבנים בוויילנה.

בין המשתתפים באגודה הספרותית היו הרופאים ד"ר יעקב ויגודסקי, ד"ר עמנואל כהן, ד"ר צמח שבד ואחרים. ד"ר צ. שבד הירצה באגודה הספרותית על הד"ר מאקס גורדאו — על המחזה שלו "הזכות לאהוב" ועל פגישה אתו. מהנושאים שהירצו עליהם באגודה הספרותית נציין: השקפת העולם המוסרית-רוחנית של המוני היהודים לפי פתגמיהם; האשה היהודית בדברי ימי עמנו — דבורה, אסתר;

40 רשימות על אספות הוועד של האגודה המרכזית, מאת י. אפל, באוסף דריאנוב שכארכיון הציוני המרכזי תיק 150; "דבר אל סופרי ישראל", על פרס בעד חוברת על הציונות, שם, בהכפלה.

פיתוחם הגופני של היהודים; פעולתו הספרותית של קלמן שולמן ו"ל. האגודה הספרותית נדרשה על-ידי האגודה הציונית המרכזית להכניס לתקנונה סעיף המחייב את חבריה להשתדל למכור מניות של "אוצר התיישבות היהודים". האגודה הספרותית בחרה ציר לקונגרס הציוני הרביעי, את הד"ר י"ל סטמבו. האגודה קיבלה ליגליזציה במשך הזמן.

אגודות ציוניות שונות. לפני הקונגרס הציוני השלישי (אוגוסט 1899) השתתפו במכירת שקלים האגודות המפורטות להלן: האגודה של הפעילים, כלומר האגודה המרכזית; "דגל ציון", שבה היו מאורגנים בעלי-מלאכה, פועלים ופקידים בבתי-מסחר; "אחוות ציון", "דורשי ציון"; "אהבת ציון"; "בני ציון" והאגודה הספרותית. לא נזכרה ברשימה זו האגודה "בנות ציון". היתה גם אגודת "פרחי ציון". אגודות ציוניות צצו בעיר לרוב והקיפו שכבות שונות.

בראשית שנת 1901 היו מלבד האגודה הספרותית, חוגים-אגודות של סוחרים בינוניים, של עובדים בבתי-מסחר, של פועלים, של נוער לומד בבתי-ספר תיכוניים, של נוער בעל השכלה עברית (בחורי ישיבה), של זקנים לומדי-תורה ושל תושבי הפרברים לוקישי (היא האגודה "בני ציון"). סניפישוק, אנטוקול ("נס ציונה"), נוביגורוד וזארציה ("בונה ציון"). מהן אגודות שהתקיימו שלוש-ארבע שנים, ומהן שכטלו מהר.⁴¹

אגודה בשם "שערי ציון" ללימוד תלמוד יסד בשנת תרנ"ט זלמן קליינשטיין. צעיר ציוני חרד שהצטיין כנואם. חברי האגודה היו מתאספים בספריה על-שם שטראשון, היו עוסקים בתורה ודנים בענייני התנועה הציונית. שיעור בהלכה היה נותן באגודה זו ר' יהודה-לייב דון-יחיא, חתנו של הרב ר' שלמה הכהן. י"ל דון-יחיא היה בזמן לימודיו בישיבת וולוז'ין חבר באגודה החשאית "נצח ישראל". הוא חיבר אחר-כך חוברת בשם הציונות מנקודת השקפת הדת (וילנה תרס"ג).⁴²

אגודות נוער. אגודות ציוניות פעלו בקרב חוגים שונים של הנוער, בקרב בחורי-ישיבה, תלמידי האיניסטיטוט למורים ותלמידי הגימנסיות.

באגודה "תורה מציון" השתתפו בחורי-ישיבה וצעירים שהתכוונו לבחינות בגרות. זאב לייבוזין, אחד החברים באגודה זו, מספר בזכרונותיו: האגודה נמצאה בעליית גג צרה, שהיתה מחוברת לישיבת ר' מיילא; עשרות צעירים היו מתכנסים שם בשבתות לשמוע הרצאות ולקבל ידיעות על המתרחש בתנועה הציונית. היושב ראש שלה היה פרץ הירשביין, שכא לוויילנה מעיירה בפלך גרודנה, התפרנס ממתן שיעורים לעברית ועשה את צעדיו הראשונים בספרות. הוא היה מרצה בפני הצעירים בסגנון ספרותי רהוט. אחרי שהירשביין חדל להיות פעיל באגודה, תפס את מקומו "העילוי ממיץ'ט", הוא ר' שלמה פולאק, שכא בשנת תרנ"ח לוויילנה ללמוד אצל הרב חיים-עוזר גרודזנסקי.

41 כ. גולדברג במכתבו מוילנה בשבועון 'יוסחוד' 1901, גל' 14.

42 על האגודה "שערי ציון" בספרו של י. ברוידס וילנה הציונית והספיקה, עמ' 103-106; על הרב י"ל דון-יחיא בתוספת לספר שלו כיסודי יהודה ב', שנדפס בתל-אביב בשנת תרצ"ט.

הרצאותיו של "העילוי ממצ'ט", שהיה גדול בתורה ובקיא כתולדות עמנו, היו מלאות עניין.⁴³

אחרי הקונגרס הציוני השני נוסדה עלידי יצחק ברוידס וחבריו מרכזי שערל וחייקל לונסקי האגודה "התחיה". חברי האגודה דגלו בציונות הרוחנית. מטרתם היתה הפצת הרעיון הציוני בקרב הנוער הלומד והחדרת השפה העברית בקרב העם. חברי האגודה היו מתאספים בקלויזים. הם התאחדו עם קבוצת בחורים, שקיימו בקלויז חוג של "חובבי שפת עבר". בשיעורי ערב ללימוד השפה העברית, שיסדה "התחיה" בשנת תר"ס, לימדו הרב המטיף בריל וכן פרץ הירשביין ואליהו הלוי לוי, מורה וסופר. האגודה היתה עורכת בשבתות הרצאות פופולריות. היא ייסדה ספריית השאלה, אותה ניהל החבר אהרן וירשופ ואחדים מחבריה עלו לארץ. לפעולה בקרב הנוער הלומד באינסטיטוט למורים ובגימנסיות נוסדה האגודה "קדימה" שהיתה קרובה ברוחה ל"פועלי ציון".

חוג נוער על יסודות דומים לאלה של "הפראקציה הדמוקרטית" הקים אהרן גורלאנד, יליד וילנה, שלמד בברן, ב-1902.

בחוג זה השתתפו "אקסטרנים", המתכוננים לבחינות בגרות, תלמידי גימנסיות פועלים ומשכילים.⁴⁴

לקירוב הלבבות של צעירים משכילים ליהדות וללאומיות עשה רבות בעיר הד"ר שמריהו לוינ שנתמנה ל"מטיף" בבית-הכנסת "טהרת הקודש" בשנת 1903. הרצאותיו משכו רבים מבני הנוער הלומד בבתי-ספר תיכוניים.

שקלים, מניות, קרן קיימת לישראל. האגודה המרכזית יחד עם שאר האגודות הציוניות בעיר, הפיצו את השקל הציוני. לפני הקונגרס הציוני השני הפיצו בעיר 983 שקלים ולפני הקונגרס השלישי 1,629 שקלים.

עם ייסוד "אוצר התיישבות היהודים" נתן המגיד דמתא ר' מאיר-נח לוינ הוראה להכריז בכל בתי-הכנסת בעיר ביום א' דפסח תרנ"ט על פתיחת הבנק והוא בעצמו חתם על עשר מניות.⁴⁵

את תקנות הבנק בתרגום רוסי הדפיסו בוויילנה, מפני שהצנזורים בערים אחרות לא הירשו להדפיסן. בשנת הקונגרס השניה מכרו בוויילנה 6,127 מניות של הבנק ל-1,250 אנשים. את פתיחת "הקולוניאל באנק", הוא באנק אפ"ק, חגגו ציוני וילנה בימי חג החנוכה תרס"ב, ביום כ"ז בכסלו. האגודות הציוניות ערכו חגיגות והחתימו את החברים על אדריסות בנוסח קבוע שנשלחו לקונגרס הציוני החמישי. על האדריסה של אגודת "בני משה" חתמו 119 איש, על זו של אגודת "נס ציונה" — 95, על האדריסה של "חברה לומדי ש"ס, שערי-ציון" חתמו 74 איש; ביניהם — הרבנים יהודה-לייב דון-יחיא, אהרן הכהן (מארקלס), מו"צ דק"ק וילנה, ונחום גרינהוז

43 זאב לייכוביץ בספרו בעליה ובניה, ירושלים תשי"ג, עמ' 28-29.

44 מכתב א. גורלאנד אל א"ל מוצקין מיום 21 ביולי 1902, בארכיון מוצקין שבארכיון הציוני המרכזי.

45 מובא בספר הציונות (ברוסית) שחובר עלידי פולני בשביל הכוללת הרוסית ומכיל הרבה ידיעות על התנועה, עמ' 45.

אבד"ק טרוקי — חתניו של ר' שלמה'לי; אברהם-יעקב הכהן — בנו של ר' שלמה'לי; ש"י פייגנזון, מנהל דפוס האלמנה והאחים ראם; חיים-לייב מארקוב; יהושע מזח ואחרים; סוגרים את האדריסה בחתימותיהם — גזבר האגודה זלמן קליינשטיין ו"ל אפל. על האדריסה של האגודה "בני ציון" חתמו 69 איש; במקומות הראשונים — מתת' גורדון וישעיה-שמשון ש"ס. ר' שמשון ש"ס חתום גם על האדריסה של אגודת "שערי ציון". על האדריסה של אגודת "התחיה" חתומים 62 איש; הראשון יצחק ברוידס; בין השאר אהרן-יצחק וירשופ. על האדריסה של האגודה "בני ציון" חתמו 60 איש, ועל אדריסות נוספות 83, 59, 37, 22 איש. בסך הכול חתמו על האדריסות 680 איש.

עם ייסוד הקרן הקיימת לישראל הפיצו ציוני וילנה את כולי הקרן והעמידו קופסאות בבתי לאיסוף תרומות. בסוף שנת 1902 חולקו בעיר 1,200 קופסאות. ועידה גלילית, תרנ"ט. בקיץ של שנת תרנ"ט (יולי 1899), לקראת הקונגרס הציוני השלישי, כינס הרב שמואל-יעקב רבינוביץ ועידה גלילית בוויילנה. לוועידה באו 71 ציר, בתוכם תשעה רבנים, מארבעים ותשע ערים ועיירות. מוויילנה עצמה השתתפו עשרה צירים. לנשיאות נבחר: יעקב בן-יעקב — יושב ראש, אריה ניישול ויוסף מוהילבר — סגניו. נבחרו גם מזכירים לעברית ולרוסית, בתוכם ב. גולדברג לרוסית. אחת הבעיות החשובות ביותר, שעלו על הפרק, היתה הבעיה של עבודת התרבות. כבר לפני שנה, בוועידה הארצית של ציוני רוסיה, שהתקיימה בווארשה, גרמה הבעיה הזאת לוויכוחים. הרבנים דרשו, כי עבודת התרבות לא תוכנס לתכנית הפעולות של ההסתדרות הציונית. לאחר שדרישתם נדחתה פרש חלק מהרבנים מההסתדרות הציונית ויצא אחר-כך בהתקפה נמרצת עליה.⁴⁶

בוועידה הגלילית בוויילנה התנהל ויכוח נוקב על בעיית התרבות. רבנים אחדים הציעו, כי לשם שמירה על השלום בתוך התנועה מוטב להסיר בעיה זו מסדר היום. הרב ש"י רבינוביץ אמר, כי הקולטורה נחוצה מצד אחד וחשודה מצד שני. הוא הציע, כי כל ציוני יפעל למען התרבות הלאומית לפי רוחו, אך לא יוקצב מכספי השקלים והמניות של "אוצר התישבות היהודים", לצרכי עבודת התרבות. הצירים מוויילנה ניסחו הצעת החלטה שבה היה כתוב: "כיוון שריכוז עבודת התרבות אינו אפשרי ואינו רצוי, מטילה הוועידה על כל אגודה לפעול לפי מיטב יכולתה למען חינוך הילדים ברוח היהדות, למען פיתוחם המוסרי והרוחני של המוני העם, למען הפצת השפה העברית וידיעת תולדות עמנו וכל מה שיקרוקדוש ליהודי ויכול לעזור אהבה לעם ולארץ-ישראל.⁴⁷ אחד הרבנים אמר בוויכוח, כי אין החרדים מפחדים מהמלה "קולטורה", אך הנסיון לימד לאן היא מובילה. הרב הזה הביא דוגמה מההשכלה העברית בגרמניה מתקופת ה"מאספים", שהתחילה בחיבת הלשון העברית והובילה ל"גרמנים בני דת משה". ציונים-רוחניים וגם רבנים אחדים התנגדו

46 על ועידת וארשה של ציוני רוסיה ראה בספרי אופוזיציה להרצל, ירושלים תש"ך, עמ' 29-34.

47 ב. גולדברג מביא את ההצעה במכתביו מוויילנה בשבועון "יוסוד" 1900, גל' 58, 62; בכתבה המפורטת על הוועידה מאת ש. טשרנוביץ ב"המליץ" 1899, גל' 166-170, לא הובאה ההצעה.

להסרת הבעיה מתכנית הפעולה של הציונים. התעורר ויכוח חריף והישיבה נסגרה ללא קבלת החלטה.

בערב הסבו יחד רכנים, דוקטורים וצירים אחרים בקבלת פנים, שערכו לכבודם ציוני וילנה. ליד כוס יין-כרמל פג המתח בין הפלגים השונים ולמחרת, בישיבה האחרונה של הוועידה, נתקבלה הצעתו של הרב ש"י רבינוביץ האומרת, כי האספה מחליטה להוציא את עבודת התרבות מפעולות הקונגרס ולהניח לכל ציוני לפעול בשטח התרבות לפי רוחו.

הרכנים שהשתתפו בוועידה קיבלו עליהם לצוות על משולחי ה"ישיבות" לכל ינאמו בשום מקום נגד הציונות.

מלחמת החרדים הקנאים בציונות; "הלשכה השחורה". החרדים בוילנה אהרו ברוכם את תנועת יישוב ארץ-ישראל. בין התורמים לחברה האודיסאית של חובבי-ציון ראינו כאמור את ר' חיים-עוזר גרודזנסקי. על קול-קורא לתרום בערב-יום-הכיפורים למען יישוב ארץ-ישראל חתם ר' שמואל לובצ'ר, גבאי של כולל וילנה, שהיה ממונה על איסוף הכספים ל"חלוקה". במשך הזמן התחילו גבאי הכולל לראות באיסוף הכספים בקערות בערב יום הכיפורים, בהעמדת קופסאות לצדקה בבתי-התחרות בפעולותיהם. כאשר העמידו חובבי-ציון בוילנה, בערב יום הכיפורים תרמ"ח, בבתי-התפילה קערות עם כתובת "ליישוב ארץ-ישראל", הועמדו, לפי הוראה מהרבנים בעיר, גם קערות ל"קופת רמבע"ה (רבי מאיר בעל הנס) בירושלים.⁴⁸ ההתחרות גרמה למתיחות בין חובבי-ציון ובין גבאי הכולל, אך לא התפתחה מחלוקת חריפה. הגבאים כתבו בשנות התשעים מכתב אל ר' שמואל סאלאנט, רבה של ירושלים, שישתדל להשכין שלום.⁴⁹

למאבק בין אנשי היישוב הישן בארץ ובין אליעזר בן-יהודה, עורך עתון 'הצבי' בירושלים, שהתקיף את סדרי ה"חלוקה" ולמלחמת י"מ פינס ב"בני משה" היו הדים חזקים בארצות הגולה וגם בוילנה.

החרדים ברוסיה, שקיבלו מכתבים מן הארץ ובהם קריאות לפעול נגד הרס הדת על-ידי חובבי-ציון הבלתי דתיים, התחילו בשנת תרנ"ד (1894) להתארגן באגודה "מחזיקי הדת". הרוח החיה בפעולות הארגון היה יעקב ליפשיץ מקובנה. היא ביקר בוילנה ופעל בה למען מחזיקי הדת.

גם בקרב ישיבת ה"פרושים" בקובנה קמה התנגדות לפעולות חובבי-ציון השלוחים, שהיו יוצאים לקהילות ישראל לאסוף כספים למען ה"ישיבה" ונואמים בכל מקום, היו משמיצים את חובבי-ציון. הם היו נתלים בשמו של ר' יצחק-אלחנן, רבה של קובנה, למרות שהוא בעצם אהד את התנועה ליישוב ארץ-ישראל.⁵⁰

ההתנגדות לציונות מצד החרדים הקנאים נתחדשה לאחר שהציונים החליטו

48 'המליץ' 1887, גל' 221, בכחבה מוילנה.

49 העתק ממכתב ר' שמעון שטראשון, גבאי כולל וילנה אל שפ"ר, בלי ציון השנה, בארכיון "בני משה" בארכיון הציוני המרכזי, תיק 22.

50 א"א פרידמן ב'המליץ' 1890, גל' 265.

לעסוק גם בעבודת התרבות. כמה רבנים, שנתנו בתחילה את ידם לתנועה, פרשו ממנה והתחילו להתקיפה. מתנגדי הציונות הראשיים היו הרבנים ר' חיים סולובייצ'יק מברסק, ר' דוד פרידמן מקארלין ור' אליעזר גורדון מטלז. ר' חיים-עוזר גרודונסקי מווילנה תמך בפעולתם, אבל בסתר. מארגן הפעולות היה יעקב ליפשיץ מקובנה.

בחדש סיוון תרנ"ט נתכנסה בקובנה, ביזמתו של הרבי מלובאוויטש ר' שלום-בר, מועצה לאירגון פעולת התקפה על התנועה הציונית. בכינוס הוחלט לפרסם נגד הציונות, ובחתימתם של גדולי הרבנים ברוסיה ובחתימה של "אנשים בעלי השפעה", קול קורא שבו יודגש, כי הציונות עומדת בניגוד לאהבת ארץ המולדת ובניגוד לדת; כמו כן הוחלט לשלוח מטיף נגד הציונות, להדפיס בווארשה ספרים, בגנות התנועה הציונית ומנהיגה.

ציוני קובנה קיבלו ידיעה על הכינוס והחלטותיו. הם התכנסו בביתו של הרב ש"י רבינוביטש מאלקסוט והחליטו לפעול נגד פרסום כרוזים המגנים את הציונות. הם פנו במברקים אל ראשי הקהילות, בתוכן גם אל קהילת וילנה, והצליחו למנוע את פרסום ה"קול הקורא". הסופרים מ"ל ליליינבלום, א"י סלוצקי ואחרים, שקיבלו מציוני קובנה ידיעות על החלטות "הלשכה השחורה", הגיבו בעתונות נגד פעולותיה.

תכניתה של "הלשכה השחורה" להתקפה רבתי על התנועה הציונית נכשלה, אך פעולות הלשכה לא נפסקו. היא הפיצה בהעתקים לאלפים מכתבים של רבנים מפורסמים. במכתבים אלה הישוו אנשי "הלשכה השחורה" את הציונים ל"כת שבת-צבי".

הרב ש"י רבינוביטש יצא לגייס את הרבנים אוהדי הציונות. בחורף של שנת תר"ס (1900) התחיל לאסוף חוות-דעת של רבנים כאלה ובמשך זמן קצר הגיע מיספר הרבנים, שהביעו את הסכמתם לתנועה הציונית, למעלה ממאה. הרב ש"י רבינוביטש פרסם את ההסכמות בעתונות.

באותו חורף של שנת תר"ס פירסמה "הלשכה השחורה" בקובנה ספר אור לישרים, שבו נדפסו מכתבים וגילויי דעת נגד הציונות מאת רבנים רבים. שמו של יעקב ליפשיץ לא נזכר בספר, אולם ידו היתה בחיבורו ובסידורו. הוא הוא שכתב את חמשת מאמרי השטנה נגד הציונות שבקובץ.

הרב ש"י רבינוביטש בא ביום כ"א באדר שני תר"ס לוילנה ורצה לקבל מכתב-הסכמה מהרב הישיש ר' שלמה הכהן. ציוני וילנה החליטו זמן קצר לפני כן לא לבקש הסכמות מהרבנים המקומיים, כי הדבר משפיל את כבוד התנועה. לבקשת הרב ש"י רבינוביטש הלכו בכל זאת שנים מהציונים אל ר' שלמה'לי והוא הסכים לתת את הסכמתו. הרב ש"י רבינוביטש ביקר אז אצל ר' שלמה'לי ושמע מפיו, כי יתן ידו לפעולה המדוברת.

הרב ש"י רבינוביטש יצא את וילנה כשהוא מלא תקווה, כי יקבל בקרוב מר' שלמה'לי את ההסכמה.

כתיבת ההסכמה התמהמהה בכל זאת, כי ר' שלמה'לי היה טרוד בעניינים שונים. ליום השבת בא לוילנה חתנו של ר' שלמה'לי ר' נחום גרינהויז, הרב בטרוקי, שהיה ציוני פעיל. ציוני וילנה ביקשו מהרב הצעיר כי ישפיע על חותנו שימלא את הבטחתו. לוילנה בא באותו זמן גם יעקב ליפשיץ. כדי לפעול נגד מתן ההסכמות לציונות על-ידי הרבנים בוילנה. ביום השישי בבוקר הביא הדואר לר' שלמה'לי שני עותקים מהספר אור לישירים, אחד שנשלח אליו מקובנה והשני — מוילנה. בנו של ר' שלמה'לי וחתניו, שהיו ציונים, הניאו את ר' שלמה'לי מלצאת מפתח ביתו, כי חששו שמא יפגוש בבית-התפילה ממתנגדי הציונות ויגיעו לידי ויכוחים. ביום השישי, בשעה שלוש כצהריים בא שליח מהמגיד דמתא אל בית ר' שלמה'לי ושאל אותו אם כבר כתב מכתב-ההסכמה לציונות. הרב ענה כי עוד לא כתב, אבל בדעתו לערוך את המכתב.

המגיד דמתא שלח אז עוד פעם את השליח והזמין את ר' שלמה'לי לבוא אליו ביום השבת בשעה חמש לפנות ערב. חתניו של הרב השפיעו עליו שלא ילך לאספה בבית המגיד. בעת תפילת הערב במוצאי-שבת, בקלוז' ר' שואל, קפץ על ר' שלמה'לי רוגזו של גבאי כולל וילנה ר' יעקב-מאיר ראגולר. הממונה על הכולל חירף וגידף את כל הציונים, ובמיוחד את הרב של טרוקי, שכינה אותו "רב של קראים", ואמר כי הוא לוקח שוחד מהציונים. הרב הישיש ענה לו והתפתח ריב דברים ביניהם. הממונה הזהיר את הרב לכל יתן הסכמה בלי חוות דעת חבריו הרבנים מורי-הצדק. למחרת בא הגבאי השני של הכולל ר' שמעון שטראשון אל ר' שלמה'לי וגם הוא גידף את הציונים. הממונה הזה אמר, כי כל הציונים הם מינים ואפיקורסים, שאסור להתחבר אליהם, וכי הוא מוכן להישבע, כי אין בבית אף אחד מהם קופסה לטובת קופת רמבע"נ. ר' שלמה'לי נזף בממונה הזה. הרב סיפר יחד עם זאת לממונה, כי יפרסם גילוי-דעת נגד הספר אור לישירים.

לאחר המריבות האלה עם ממוני הכולל לא יכלו הציונים לקוות, כי הרב יכתוב את מכתב-ההסכמה. יצחק-לייב גולדברג הזהיר את המגיד דמתא מאיר-נח לוין ואת הרב המו"צ ר' חיים-עוזר גרודזנסקי ממחלוקת קשה עם הציונים. יעקב ליפשיץ עזב את וילנה כשהוא בטוח, כי ר' שלמה'לי לא יכתוב את ההסכמה. ריב השפתים נפסק, אבל רק לזמן קצר, כי כעבור ימים מיספר הופיע ב"המליץ" (בגליון 65) גילוי הדעת הבא נגד הספר אור לישירים.

"נבלה גדולה עשו עורכי הספר לכנות מאתים אלף איש מישראל, המחזיקים בשיטה הציונית, שבהם כמה מאות רבנים, גאונים וצדיקים, ורבבות בע"ב [בעלי-בתים] לומדים ויראים, משכילים וחכמים — בשם "מינים ואפיקורסים" ו"כת ש"צ". ולכן אסור לכל בר ישראל להחזיק הספר אור לישירים הנ"ל בביתו, כי עובר הוא משום "אל תשכן באהליך עולה", כי עלול הוא הספר הנ"ל להבעיר אש המחלוקת באהלי יעקב ולקרוע את בית ישראל לקרעים, חלילה. ואם לא ימהרו הרבנים די בכל אתר ואתר לצאת במחאה גלויה לתבוע עלבון הציונים מעורכי הספר המשחית הנ"ל, וכל לצאת מזה, חלילה, כי יהיו הציונים לכתה בפני עצמה — כהחסידיים — בבתי-

כנסיות מיוחדים, ואולי גם בנוסח תפילה מיוחד, ותצא מזה הריסה לכלל האומה חלילה.

הרב נחום גרינהויז הוסיף מצדו הערה נגד הרבי מלובאוויטש על אשר נתן ידו למחלוקת חדשה, דומה לזו שהיתה בין החסידים ובין המתנגדים.

פרסום גילוי-הדעת עורר את אנשי "הלשכה השחורה" לפעולה. החלה חליפת מכתבים בין קובנה ובין וילנה. הרב חיים-עוזר גרודונסקי והמגיד דמתא מאיר-נח לוינ החליטו לנסות להשפיע על ר' שלמה'לי, שיחזור בו מגילוי-הדעת. אור ליום ה', ו' בניסן, קראו את הרב הזקן, שסבל אז ממחלת קיבה, לישיבה עם הרבנים המו"צ באולם ה"צדקה הגדולה". שם החזיקו אותו שש שעות רצופות. דיברו אתו ואמרו שיש כאן משום "חילול השם" ויש צורך ב"קידוש השם", וכן איימו בהשעיית חתנו מכסא הרבנות בטרקין. כך עלה בידם להוציא מכתב הכחשה בזה הלשון:

"בהמליץ נומער 65 הדפיס חתני הרה"ג מו"ה נחום גרינהויז נ"י, אבד"ק טראקין, גלוי דעת על דבר הספר "אור לישירים". מצאתי לחובה להודיע, כי שלא בידיעתי הוא להדפיסו ולא נתתי רשות על זה וחלילה לי לפגום בכבוד הרבנים הגאונים הגדולים שיחי', וגם איזה דברים שינה ממה שאמרתי. ומ"מ אין להאשימו על זה, כי מחמת שענין מצות ישוב א"י, הבוררת בלבו, גרמו לו לטעות בדברי ולכתוב דברים על שמי שלא כד"ת.

ואבקש את המו"ל לפרסם את מכתבי זה למען האמת והשלום.

יום ה', ו' ניסן תר"ס ווילנא.

ר' שלמה'לי חזר הביתה לאחר חצות הלילה עצוב ומדוכא. בני-ביתו, שחיכו לו דרוכים ומודאגים, נרעשו ממעשהו כאשר גילה לפניהם את אשר נעשה באספה. הם, וגם הרב עצמו, חששו בעיקר, כי הדבר יפגע בחתן ר' נחום גרינהויז. הרב החליט איפוא לדרוש, כי יחזירו לו את המכתב.

ר' שלמה'לי הזמין אליו למחרת את י"ל גולדברג ואת יהודה אפל וסיפר להם מה קרה. הוא נתן לידיהם מכתב אל חיים-עוזר ובו בקשה להחזיר לו את המכתבים שמסר לידי המגיד דמתא ולידי הרב חנוך-הניך אייגס.

במכתבו אל ר' חיים-עוזר כתב ר' שלמה'לי: "עכשיו חוזרני מכל המכתבים שכתבתי, ולכתחילה לא כתבתי אותם רק מפני שכבודם כפו אותי באיום לכתוב זאת."

י"ל גולדברג הלך אל ר' חיים-עוזר והזהיר אותו, כי האחריות תיפול עליו. ואמנם פעלה האזהרה מיד. ר' שלמה'לי כתב גם למגיד דמתא בקובנה וביקש שיחזירו לו את המכתבים שלו, וממערכות 'המליץ' ו'הצפירה' ביקש שלא ידפיסו את הכחשתו.⁵¹ ציוני וילנה לא רצו לנהל מלחמה עם רבני המקום, כדי לא להשפיל את כבודם. הם חשדו, כי בוויילנה נמצא המרכז של "הלשכה השחורה" ואילו אנשי קובנה הם רק

51 שני חוזרים, שכתב י. אפל, אחד מהם מיום ט' בניסן תר"ס, באוסף דרויאנוב שבארכיון הציוני המרכזי, תיק אפל מס' 150.

המוציאים לפועל את הוראותיו. בוויילנה התכנסה זמן לא רב לפני כן אספת רבנים לשם הקמת אגודה של הרבנים, ושלושה מראשי המתנגדים לציונות נבחרו לראשיה. הציונים חששו איפוא, כי אספה זו לא באה אלא כדי לפעול נגד התנועה הציונית. בחול-המועד פסח, באספות של ציוני וילנה, שבהן השתתפו הרב ש"י רבינוביטש מארקלס והרב פנחס רוזובסקי מסווינציאני, הגיעו לידי התפייסות מסויימת. הרב ש"י רבינוביטש קרא הכרזה שבה נאמר כי הציונות אינה מנוגדת לרוח הדת, ורבנים חתמו עליה, בתוכם המגיד דמתא ר' מאיר-נח לוין.⁵²

ועידה גלילית, תר"ס. בקיץ של שנת תר"ס, בימים י"ג-ט"ו בתמוז נתכנסה בוויילנה לפני הקונגרס הציוני הרביעי ועידה משותפת של גלילות ליטא (המורשה: הרב ש"י רבינוביטש) והומל (המורשה: ד"ר צבי ברוק). האגודות נתבקשו לשלוח לא יותר מציר אחד מכל אגודה, אולם מלבד הציר הותר לאגודות לשלוח גם רב ציוני. השתתפו בוועידה 168 צירים בתוכם 30 רבנים בתלבושתם המסורתית, כשלושים רופאים, עורכי-דין ומדופלמים אחרים וכן מורים, סוחרים, בעלי מלאכה אחדים וסטודנטים.

בין הרבנים אפשר היה לראות את ר' שלמה'לי הכהן מוויילנה ועוד שלושה רבנים מפרבר-וילנה, את ר' בנימין פרידמן, ר' לוי-חיים גרשאטר ור' אפרים קרמר; את ר' נחום גרינהויז, את ר' פנחס רוגובסקי, רב בסווינציאני, את ר' יצחק-יעקב ריינס, רב בלידה, את ר' אברהם-יצחק הכהן קוק, רב בקארליץ (בפלך מינסק). מוויילנה השתתפו צירים ואורחים רבים, בתוכם יעקב בן-יעקב, י"ל גולדברג, זלמן גורלאנד, זאב יעבץ, ד"ר עמנואל כהן, ח"ל מארקון, אריה ניישול, ש. פייגנזון, ד"ר ו. פרלמן, ז"נ קליינשטיין, הד"ר שלזינגר, פנחס שוקיאן ויעקב שסקין. דוכ-בר גולדברג השתתף כאורח.

בוועידה הורגש בתחילה מעין אי-אמון מצד הרבנים. הם דרשו שבלי הסכמתם לא תוצע שום הצעה. לאחר שנתרבר, כי אין תמימות דעים בין הרבנים עצמם, וכי אין האספה נוגעת כלל בבעיות הדת, נעשו הרבנים סבלנים יותר.

הוועידה החליטה לדרוש בקונגרס, כי לא יוגדל מספר המורשים, אך אם יוגדל יהיו שנים מהם מהחרדים ומקום מושבו של אחד מהם יהיה בוויילנה. הוועידה החליטה לבחור בעוזרים למורשים. כעוזר למורשה לפלך וילנה נבחר יעקב בן-יעקב. הוועידה עמדה בהחלטותיה על הצורך בפעולה מעשית בארץ-ישראל: לסייע בידי הפועלים, לתמוך בבית-הספר ביפו ולפתח את הספריה הלאומית בירושלים. החלטות אלה הן אופייניות לחובבי-ציון, שתבעו להמשיך את העליה וההתיישבות היהודית, למרות שלא הושג עדיין הצ'ארטר מממשלת טורקיה.⁵³

52 השבועון 'בורושצ'נוסט' ('העתיד') 1900, גל' 20; נוטח ההכרזה מובא בספרו של י. ברוידס וילנה הציונית ועסקיה, עמ' 96, עיין גם במאמרי 'התנועה הציונית בליטא' בספר יהדות ליטא א' תש"ך.

53 על הוועידה ב"מכתבים מוויילנה" מאת ב. גולדברג בשבועון 'ווסחוד' 1900, גל' 58, 62; עיין גם בספרו של י. ברוידס וילנה הציונית ועסקיה, עמ' 100-101, ובמאמרי 'התנועה הציונית בליטא' בספר יהדות ליטא א', עמ' 509-510.

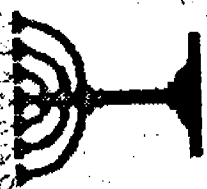
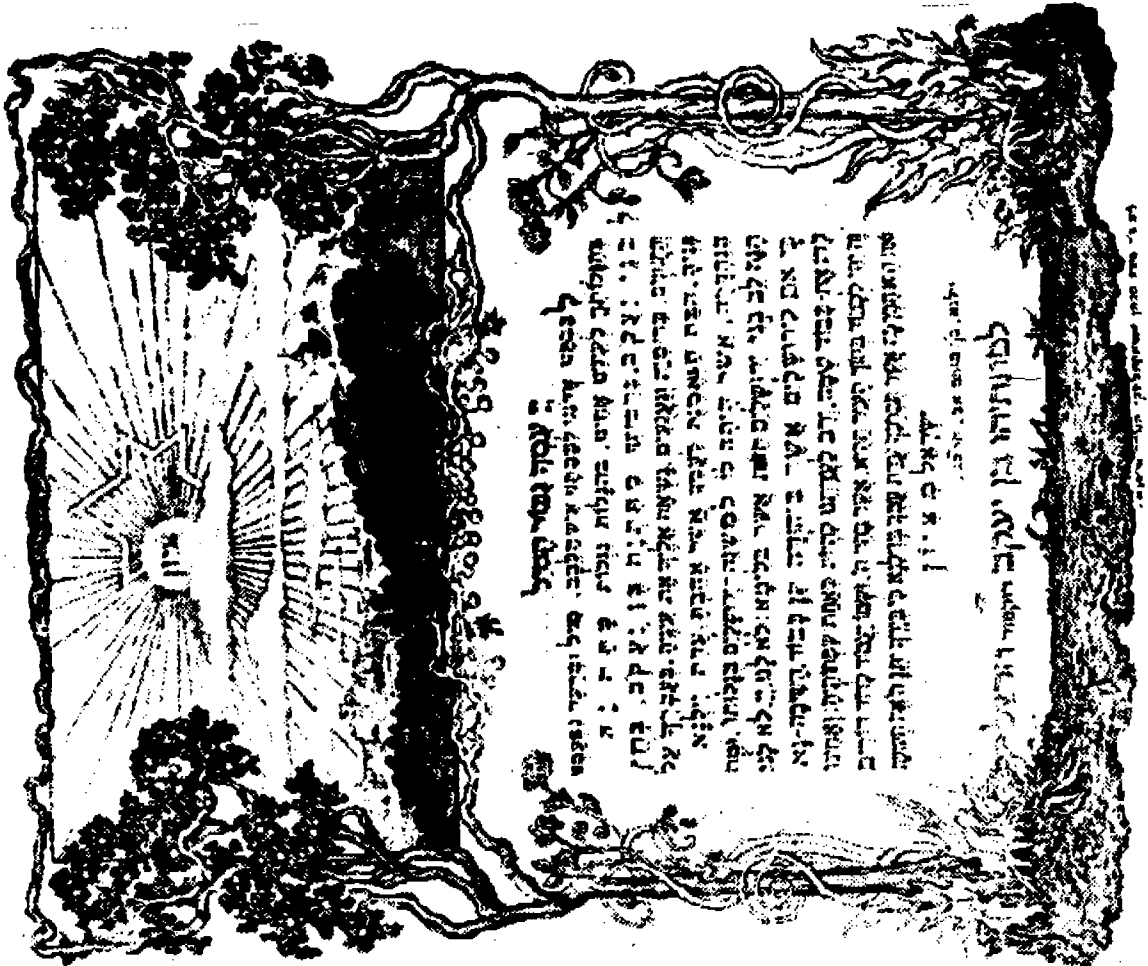

הראשונים מתקופת ד"ר הרצל

מנחי היסוד של תנועת חובבי ציון בוויילנה

ד"ר הרצל בוויילנה

[illegible]

מראשוני פועל-ציון בוולנה - ביניהם: 1. אלכסנדר זייד 2. מיכאל הלפרין 3. ישראל זאס

השבועה של פועל-ציון חבורה ע"י הוולנאי פאולוביץ

השבועה

של פועל-ציון.

נשבע השאר איהבים ונאמנים.
נשקנו לא להשליך מדינו;
עד אשר נהיה חפשים ובני חירים,
לחיות חירות ושלום והשקט בארצנו.

נשבע הפקלים לשבר לרסיסים
להסירם מעל ידים הבבולות;
לפרק סמנו על המשקים והלוחצים.
לעזוב הקלות ופנות האפלות.

נשם לפני הנצנו אל המסרה.
פה אם נמותה באמצע המסרה;
אוי לאחרים רוחנו נמסרה.
בקומני למלא במלחמה.

דינו לצד מורה נרם ונשבעה
כציון כדנלה וכארצה הקרה;
בכל אשר נאהב ובכל אשר נוקרה.
בחרב נבחרנו אשר נשקרה.

בהסתורית עמנו אשר נכתבה
בדמעות עינינו ובדם קשרנו;
בכל אשר נשבע עמנו לחבבה.
להלחם קשרו באמץ לבנו.

פרטים חומר

ישיבת חנינה

לכבוד אשור המנדט

של ארץ ישראל

על מועצת חכמי הלאומים בלונדון

ביום כ"ז המז' תרפ"ב,

ע"י

ההסתדרות הציונית בוילנה.

חגיגות יום השקל בוילנה

עם סיום הוועידה ערכו ציוני וילנה מסיבת פרידה לכל הצירים והאורחים. במסיבה זו שהשתתפו בה 400 איש, הורגש קירוב הלבבות בין כל הפלגים. הרב ש"י רבינוביטש הודיע לוועד הפועל הציוני בווינה, כי הוועידה עברה בהצלחה רבה. דרישתה של הוועידה בדבר מורשה, אשר מקום מושבו יהיה בוויילנה, באה על סיפוקה רק לאחר ש"ל גולדברג נבחר בקונגרס הציוני החמישי (1901) לוועד הפועל הציוני.

ייסוד של המזרחי ואגודות "פועלי-ציון". הוויכוח על הכללת החינוך והתרבות בשטח פעולותיה של ההסתדרות הציונית החריף עם התארגנותם של הציונים הצעירים ב"פראקציה דימוקרטית". חברי ה"פראקציה" ראו בפעולות התרבות אחד התפקידים העיקריים של ההסתדרות הציונית.⁵⁴ כנגדם יצאו לא רק הציונים החרדים, אלא גם "הציונים המדיניים".

אחרי הקונגרס הציוני החמישי פנו אחדים מ"הציונים המדיניים" אל הרב י"י ריינס בהצעה לייסד בהסתדרות הציונית סיעה מיוחדת, שתגן על הציונות המדינית. הרב ריינס, ששאף לארגן את הציונים החרדים להגנה בפני סכנת ה"קולטורה", נענה ברצון. ועידת היסוד של סיעה ציונית זו נתכנסה בוויילנה ביום כ"ב באדר תרס"ב (1902). השתתפו בה רבנים וחרדים מליטא, בין המשתתפים היו שני חתניו של הרב שלמה הכהן, ר' נחום גרינהויז מטרקוי ור' י"ל דון-יחיא. שני המורשים, הרב ש"י רבינוביטש וי"ל גולדברג, שחרדו לשלמות התנועה, יצאו בוועידה זו נגד ייסוד סיעה מיוחדת, אבל דעתם לא נתקבלה. הסיעה קיבלה את השם "המזרחי" (קיצורו של השם "מרכז רוחני"). בוועידה הוחלט לדרוש, כי עבודת התרבות תוצא מכלל פעולותיה של ההסתדרות הציונית.

חיכוכים בין שני הפלגים ב"מזרחי", בין החרדים ובין "הציונים המדיניים", התחילו מיד עם ראשית הפעולה. בוועידת "המזרחי" בלידה, בחודש אדר תרס"ג, נשמעה ביקורת חריפה מצד "המדיניים" על הרב י"י ריינס, שנתן כיוון דתי לפעולות הסיעה. הוועידה נסתיימה בפשרה, אולם הרב י"י ריינס המשיך לפעול ברוח דתית. "המדיניים" עזבו את הסיעה ו"המזרחי" הפכה למפלגת הציונים הדתיים. לפי החלטת הוועידה בלידה התחיל "המזרחי" להוציא לאור בוויילנה בעריכת זאב יעבץ ירחון בשם "המזרחי".

אגודות "פועלי ציון" הראשונות היו אגודות ציוניות רגילות, בלי גוון מעמדי מובהק ובלי אידיאולוגיה שאובה מהסוציאלי-דימוקרטית. מה שהפריד אותן מכלל הציונים היתה רק השאיפה לשפר את מצבו התרבותי והכלכלי של המון הפועלים היהודי בכללו.

אגודה כזאת בשם "פועלי ציון" היתה קיימת במינסק. האגודה "דגל ציון" בוויילנה, שהשתתפו בה בעלי-מלאכה, פועלים ופקידים, היתה קרובה ברוחה לאגודה במינסק. בשנת 1900 נוסדה בוויילנה על-ידי פסח ישראלוב ועוד אנשים

54 על הפראקציה הדימוקרטית ראה בספרי אופחיציה להרצל, ירושלים תש"ך.

אחדים, שהצטרף אליהם גם מיכל היילפרין, שחזר מארץ-ישראל, אגודת עובדים בשם "בני משה", שמטרתה היתה לבסס את הציונות על יסודות סוציאליים ולהפיץ את הרעיון הציוני בקרב מעמד העובדים. האגודה הדפיסה בהכפלה שבועון בשם "כרוניקה". בשנת 1902, אחרי ועידה במינסק של אגודות "פועלי ציון", הצטרפה האגודה לתנועה זו ואימצה לה את שמה.⁵⁵ על הווילנאים היה לעמוד בתחרות-קשה עם מפלגת הס"ד "בונד". "פועלי ציון" הווילנאים וכן י"ל גולדברג הזמינו את יצחק ברגר ממינסק להופיע בוויילנה בוויכוח פומבי עם הבונדאים "ירחמיאל" (ויינשטיין) וא"מ דווינשסקי (החבר אהרן). הוויכוח התקיים בבית-התמחוי; הוא התחיל בתשע בערב ונגמר בארבע אחרי חצות.⁵⁶ אגודת "פועלי ציון" הצליחה לארגן שתי אגודות מקצועיות, של חייטים ושל כורכים. אנשי ה"בונד" היו מוציאים משורות האגודות המקצועיות, שעמדו תחת השפעתם, כל מי שדגל בציונות. אגודת "פועלי ציון" אירגנה ספריה משלה וערכה הרצאות בבעיות כלכלה ומדיניות.

ועידת מינסק, פרעות קייסנוב, ביקור הרצל ברוסיה ובוויילנה. ציוני וילנה השתתפו ב"קונגרס של ציוני רוסיה", כלומר בוועידה השניה של ציוני רוסיה, שהתכנסה במינסק בחודש אלול תרס"ב (1902). היתה זו ועידה ציונית ראשונה במדינת רוסיה שכונסה ברשיון מהשלטונות.⁵⁷ מתן הרשיון עורר תקוות בלב ציוני המדינה, כי מעתה והלאה יוכלו לנהל את פעולותיהם בגלוי ובלי הפרעות.

עברה רק חצי שנה מהוועידה והממשלה הראתה מה הן כוונותיה ביחס ליהודים. שר-הפנים ו. פליווה הגה את הרעיון להפנות את המלחמה במהפכנים למלחמה ביהודים. הוא רצה להפחיד את היהודים, כי סבר שאחוז היהודים בקרב המהפכנים הוא גבוה מאוד. בחודש אפריל 1903, בימי חג הפסחא, נערכו בהשראת השלטונות פרעות דמים ביהודי קייסנוב.

הפרעות גרמו לזעזוע לא רק בקרב יהודי המדינה אלא בעולם כולו. סופרים עברים באודיסה (אחרי-העם, ח"נ ביאליק, מ. בן-עמי, י"ח רבניצקי וש. דובנוב) הגיבו בקריאה להתארגן להגנה עצמית.

פליווה ידע, כי מאשימים אותו באירגון הפרעות. הוא רצה, כי הציונים יפרסמו הודעה, כי הוא אינו מעורב בפרעות. לשם כך הזמין על-ידי מברק את שמשון רוזנבוים ממינסק לעיר-הבירה. השר הבטיח תמורת הודעה כזאת לתת ליגליזציה להסתדרות הציונית ברוסיה ולהרשות מכירת מניות של הבנק "אוצר התיישבות

55 י. ברוידס; וילנה הציונית ועסקניה. עמ' 114, 184.

56 י. ברגר: "הניצנים הראשונים של פועלי-ציון", ידבר, בגל' מהימים 21-22 בינואר 1940.

57 על ועידה זו בפרוטרוט עיין במבוא שלי לספר ועידת ציוני רוסיה במינסק, שבו נדפס דו"ח מהוועידה מאת הצייר מרדכי נורוק, ירושלים תשכ"ג, בהוצאת "הספריה הציונית" על יד הנהלת ההסתדרות הציונית; תצלום של המשתתפים ובו פירוט השמות עד כמה שניתן היה לפענחם באלבום התמונות פעמי הבאולה, ספר הציונות הרוסית מאת א. צנציפר-רפאלי, תשי"ב; נזכרים שם תשעה יהודים מווילנה, בתוכם י. אפל, ז. גורלאנד, זאב יעבץ, הרב מתתיהו גורדון, י"ל גולדברג.

היהודים" ואיסוף כספים למען הקרן הקיימת לישראל.⁵⁸ הציונים דחו את ההצעה ואז הוציא פליווה חוזר חשאי, האוסר כל פעילות ציונית.⁵⁹

כאשר נודע לד"ר הרצל על החוזר החשאי, החליט לנסוע לפטרבורג ולפעול למען ביטול האיסור. בו בזמן רצה להשיג תמיכה מצד ממשלת רוסיה למטרות הציונות, וכן הקלה במצבם של יהודי רוסיה. פליווה קיבל את הרצל באדיבות רבה, הוא הבטיח, כי ממשלתו תתמוך במאמצי הציונים להשיג רשיון מהשולטן, מפני שהיא מעוניינת בהגירת היהודים מרוסיה, והיא תרשה לאגודות הציוניות במדינה לפעול על בסיס תכנית באזל. מצד שני הביע התנגדות לפעולות הציונים ברוסיה לחיזוק תרבותם הלאומית של היהודים, כי מטרת הממשלה, כך טען, היא התבוללות המשכילים היהודים בקרב העם הרוסי.

הרצל רצה בזמן ביקורו ברוסיה לבקר בקהילה יהודית ולהכיר את חיי ההמונים היהודים מקרוב. כבר בזמן נסיעתו לפטרבורג, נסיעה שידעו עליה רק מתי מספר, נפגש בתחנת הרכבת בוילנה עם משלחת מצומצמת ואמר לה, כי בדעתו לבקר בקהילה זו כאשר יסע בחזרה. הוא הודיע בפטרבורג לשר-הפנים על רצונו לבקר בוילנה והלך לא הביע התנגדות.

ציוני וילנה עם יצחק-לייב גולדברג, "מורשה גליל וילנה" בראשם, תכננו את הביקור. הם רצו להביא את האורח לרחובות שגרים בהם המוני יהודים, לערוך לו קבלת פנים רבת-עם בבית-הכנסת הגדול, ולהראות לו את אוצרות הספריה על שם ר' מתתיהו שטראשון, שנמצאה על-יד בית-הכנסת, ולערוך לו ארוחת צהריים חגיגית באולם העירוני הגדול בהשתתפות שמונים איש מנכבדי הציבור היהודי.

השלטונות המקומיים שמו לאל את התכנית. הם לא נתנו רשיון לערוך את הסעודה או להביא את הד"ר הרצל לרחובות היהודיים ולבית-הכנסת הגדול. למרות ההפרעות מצד השלטונות היה יום ביקורו של הרצל יום חג והתעוררות הנפש ליהודי וילנה.

דבר בואו של הרצל התפרסם בעיר. הרכבת המהירה מפטרבורג עמדה להגיע ביום א', כ"ג באב (16 באוגוסט) בשעה 11, אולם כבר בשעה 10 התחיל לזרום קהל רב לתחנה. נתאספו שם כשלוש-מאות איש, רובם צעירים. המשלחת, שבאה לקבל את פני הרצל, לא יכלה, בגלל הצפיפות, לגשת לקרון שבו נסע הרצל. במשלחת השתתפו מראשי התנועה הציונית בוילנה וכערים קרובות אחרות, כמו קובנה, גרודנה, ביאליסטוק ודווינסק, וכן גבאי "הצדקה הגדולה", עסקני ציבור מקומיים, סוחרים חשובים ואנשים מהאינטליגנציה המקומית. בין חברי המשלחת היו: בוריס גולדברג, אחיו של י"ל גולדברג שהקדים את המשלחת ויצא לקראת הרצל לתחנה הקרובה וילייקה; יעקב בן-יעקב, נציג "אוצר התיישבות היהודים" ("הקולוניאל-

58 מובא בזכרונותיו של ב. מיכאלעוויטש (יוסף איזביצקי) זכרונות פון א יידישן סאציאליסט ב', 1927, עמ' 19.

59 החזר מיום ה-24 ביוני 1903 מובא בתרגום עברי בספרו של ד"ר יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה, תשל"ד, עמ' 221-222.

באנק"). מיכל אורי־שזון, מזכיר ופנקסן של ה"צדקה הגדולה", חבר הוועד הציוני בעיר, גריגורי שקלאבר "יהודי מלומד", יועץ לגנרל-גוברנאטור בענייני היהודים; שפטל קלאצ'קו, שהיה לפניו "רב מטעם"; יעקב שסקין, עסקן ציוני, סוחר; דניאל אפאטוב ויצחק מארצקי, סוחרים וכן החזן בבית-הכנסת "טהרת הקודש", א"מ ברנשטיין. הקהל, שהתאסף בבית-הנתיבות והקיף את האורח ואת מלווי — הד"ר ניסן קצנלסון מליבובי והד"ר צבי ברוק וי"ל גולדברג — קרא קריאות לכבוד הרצל ונפנף בכובעים ובמטפחות. בליווי משמר כבוד זה הלך הרצל עד הרחבה, שבה עמדו שלוש מרכבות. רק כאן יכלה המשלחת להיפגש עם הרצל ולברכו. כשנכנס הרצל למרכבה הפתוחה רעמו מחיאות כפיים וקריאות הידד.

ההפגנה הגדולה בתחנת הרכבת עוררה אצל השלטונות את החשש, כי תהיינה התקהלויות והפגנות גדולות עוד יותר בעיר. המשטרה עקבה אחרי כל תנועה של היהודים בעיר והשתדלה למנוע כל התקהלות וכל הפגנה לכבוד האורח.

לפי התכנית צריך היה הרצל לבוא לרחוב היהודים ולבית-הכנסת הגדול. למרות שהיו אלה שעות העבודה בבתי-המסחר, בבתי-המלאכה ובתעשייה, התחילו המוני יהודים להתאסף בחצר בית-הכנסת וברחובות הקרובים לה, ברחוב היהודים וברחוב האשכנזים. נתאסף שם קהל של כארבעת אלפים איש. על הסדר השגיוחו חברי האגודה "פועלי ציון".

הרצל ישב בבית-המלון והקריש שעה שלמה לקריאת המכתבים שנתקבלו בשבילו. בתוך דברי הדואר היתה ההצעה של ממשלת בריטניה בדבר התיישבות יהודית במזרח-אפריקה, באוגאנדה.

במלון ומסביב לו רחשו שוטרים במדים ובבגדי-אזרחים. בחדר הטלפונים ישב שוטר ולעתים אפילו שני שוטרים. בכניסה למלון הונח פנקס ובו היה על כל מבקר לרשום את שמו. מסביב למלון התאספו כמה פעמים אנשים, אולם המשטרה פיזרה אותם בכל פעם.

כיוון שבחצר-בית-הכנסת וברחובות הסמוכים נתאסף קהל רב, פנה סגן ראש המשטרה אל י"ל גולדברג בשמו של ראש המשטרה בדרישה, כי הרצל לא יסע לרחוב היהודים ולרחוב האשכנזים הסמוך והודיע כי המשטרה לא תרשה לקיים הפגנות. י"ל גולדברג התייעץ עם חבריו אם לקבל את הדרישה או לא, ואז הופיע ראש המשטרה בעצמו ומסר בשם הגוברנאטור איסור לבקר בבית הכנסת הגדול. הוועד מסר על כך להרצל, שהתקשה להבין מדוע ביקור ברובע היהודי ובמוסדות אחדים עלול לשמש הפרעה בחיי הציבור בעיר כל-כך גדולה כמו וילנה. הרצל ביקש לא לעשות שום דבר, שאינו לפי החוק. הוועד החליט לוותר על הביקור בבית-הכנסת ולהסתפק בביקורו של המנהיג בבית ה"צדקה הגדולה", שנמצא ברחוב צדדי.

בשעה אחת בצהריים, לאחר ביקור בבית אחד האחים גולדברג, יצא הרצל עם מלווי לבית ה"צדקה הגדולה".

הם נסעו מהר, אבל עשו דרך ארוכה סביב. צעירים, שחיכו שעות ארוכות כדי לראות את הרצל, הריעו לקראתו בקריאות "הידד". ליד בית ה"צדקה הגדולה"

נתאסף קהל של כמאתיים איש. המשטרה דרשה מהם להתפזר והם עזבו את המקום. בית ה"צדקה הגדולה" היה בניין משרדי פשוט וללא כל הידור. אולם הישיבות קושט במיוחד לכבוד האירוע. התאספו שם כחמישים איש, שהוזמנו לקבלת הפנים. בתוכם היו רבנים, גבאי ה"צדקה הגדולה", משלחות מאוגדות ציוניות ועסקני ציבור. בין הרבנים בלט הרב הווילנאי הישיש ר' שלמה'לי, ויגודסקי, הד"ר עמנואל כהן והעורך-דין הזקן דויד סלוננימסקי. מאנשי קובנה השתתפו הד"ר א. לאפיין, הד"ר ד. שווארץ, מ. בראמסון וז' וילק. כולם היו לבושים חגיגית בפראקים שחורים עם עניבות לבנות, וחבושים צילינדרים שחורים.

בשם ה"צדקה הגדולה" קיבל את פני הרצל הגבאי אריה ניישול. בקול רועד מהתרגשות נאם קצרות ואמר, כי כבוד רב נפל בחלקה של "ירושלים דליטא" — לקבל את פני הבן הגדול ביותר של האומה, המקדיש זה שבע שנים את מרצו ואונו למען העם. הנואם ציין, כי רגשי התודה וההוקרה, הבאים לידי ביטוי באולם זה, אינם רק של קהילת וילנה, אלא גם של המוני היהודים בכל ארצות פזוריהם. אחר-כך הקריא א. ניישול אדריסה שחोברה בידי זאב יעבץ, כתובה עברית על גבי קלף, מקושטת בציורי האמן לייב אנטוקולסקי וחתומה בידי כל הנאספים. הרצל ענה בנאום קצר. הרב ר' שלמה'לי בירך את הרצל בברכת כוהנים. ר' זאב יעבץ הגיש לו בשם הקהילה ספר-תורה קטן בתוך ארון מעץ אלון, חרוט מעשה אמן, עם פיתוחי פרחים, פירות ועלים. ר' זאב יעבץ אמר: אנו מוסרים לך את היקר והקדוש שיש ליהודים. הרצל לקח את ספר התורה, נשק לו ואמר כי הוא מבקש למסור לכל אחינו בני ישראל כי הוא משוכנע, שמכל הפתרונות לבעיית גורלו של העם היהודי — הדרך לציון היא לא רק הנכונה ביותר, אלא גם הקצרה ביותר.

הרצל היה נרגש מאד בדברי הברכה, הוא עצר בקושי בעד דמעותיו. אחדים מהנאספים התחילו אחרי דבריו של הרצל למתוא כפיים, אך הם נתבקשו להימנע מזה. ואמנם צדקו אלה שקראו להתאפקות, כי באמצע נאומו של הרצל נכנס לחדר הסמוך שוטר ("פריסטאוור"), שדרש התחייבות, כי הרצל לא יסע ברחובות העיר, מפני שהופעתו גורמת להפגנות. הוא איים, כי אם לא יצייתו לדרישתו, תתיר המשטרה את הריתמה מהסוסים והמרכבות תישארנה עומדות ברחוב.

בשם המשלחת מקובנה נאם משה בראמסון. הוא הודיע, כי לזכר הביקור החליטה אגודתו לרשום את הרצל בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל. הרצל ענה בתודה והודיע, כי גם הוא מנדב מאה רובל להרשמת הביקור בספר הזהב.

נאמו אחר-כך קצרות עוד שנים מהנאספים, בתוכם יעקב בן-יעקב. עם סיום קבלת הפנים חזר הרצל בדרך הקצרה ביותר לבית המלון.

אחרי הצהריים ביקרו אצל הרצל בבית-המלון משלחות והגישו לו מתנות. לפני בית-המלון התקהלו מפעם לפעם אנשים, אך המשטרה דרשה מהם להתפזר.

הרצל לא הורשה לנסוע ברחובות העיר, אבל מארגני קבלת הפנים סברו, כי האיסור אינו חל על נסיעה אל מחוץ לעיר. הם סידרו איפוא בערב מסיבה לכבוד האורח במעון הקיץ של יעקב בן-יעקב, בוורקי המרוחקת מהעיר כשבעה ק"מ.

לפני הנסיעה לוורקי טלפן י"ל גולדברג אל אחיו: "בוריס, אנו נמצאים במצב טפשי. שתי פעמים היה כאן ראש המשטרה ואמר שיעצור אותנו אם ניסע ברחובות העיר. סדרים אידיאליים. נשאר רק להסכים לדרישה. הגוברנטור...".

בדרך לוורקי עברה המרכבה ברחובות הפרבר סניפישוק. הרצל התעכב בקצה הרחוב, נכנס לבתים אחדים שגרו בהם בעלי-מלאכה יהודים ושאל אותם על תנאי חייהם ומקור פרנסתם. המרכבה עברה דרך הכיכר הצבאית, לא רחוק מן המקום שבו נתלה לפני כשנה המהפכן הירש לקרט, שהתנקש בחיי הגוברנטור. הרצל קיבל ממלווי האחים גולדברג הסבר והמשיך בדרכו.

למסיבה הוזמנו רק שלושים איש. מהצעירים הוזמנו רק שניים, חברי אגודת "פועלי ציון" ו"התחיה". צעירים נוספים, ששמעו על המסיבה, החליטו ללכת לוורקי, כדי לראות את המנהיג. הם הלכו ברגל דרך היער ובאו למסיבה. בעלת הבית, הגב' ר. בן-יעקב, שחששה שמא תופיע המשטרה, קיבלה את האורחים הבלתי קרואים בפנים זועמות. ואמנם עקבו שוטרים ובלשים אחרי התנועה לוורקי ורחשו סביב הקייטנה. הצעירים, שעמדו בחוץ, פצחו בשיר. הרצל התרשם מאד מהופעת הצעירים. אחד מהם הפתיע את הרצל בנאום ברכה על כוס יין. צעיר זה, חבר אגודת "התחיה", שהיה לבוש חולצה כחולה ונדמה היה להרצל, כי הוא אחד ה"בונדאים" מתנגדי הציונות, דיבר על הזמן המקוהה, שבו ישלוט "המלך הרצל". (היה זה מיכאל הלפרן).

המארח נשא נאום יפה לכבוד האורח והביע את אושרו לראות את הרצל בצל קורתו. במסיבה הושמעו נאומי ברכה קצרים, בתוכם של הסופר י"א טריוויש בעברית. בדברי תשובתו הביע הרצל את אמונתו בכוחות האצורים בעם, שיש לחשוף אותם. הוא רמז על חדשות, שיתגלו ויישמעו מעל במת הקונגרס. הוא קרא לעבודה קשה ומפרכת. הוא פנה במיוחד אל הנוער וקרא אותו להתלכד סביב הדגל. מוורקי חזר הרצל בשעה מאוחרת בלילה לבית המלון ומשם נסע בשעה אחת אחר חצות לתחנת הרכבת. למרות מזג האויר הגשום והערפל עמדו רבים על הגזוטראות, על-יד חלונות מוארים ועל יד עמודי התאורה בגז ברחובות, וליוו את הרצל בקריאות "הידד" ובנפנוף מטפחות וכובעים. קרוב יותר לתחנה התקהלו המונים, המדרכות היו מלאות אנשים. ראש המשטרה נסע לפני המרכבה, שבה ישבו הרצל ובוריס גולדברג. קוזאקים-פרשים גירשו בגסות, תוך הצלפות במגלביהם, אנשים מהרחוב ולפעמים גם מהמדרכות. הרצל שמע קריאות "הידד", אבל שמע גם את צעקות המוכים על-ידי הקוזאקים והז'נדרמים וסוסייהם. הרצל שאל את מלווי: למה מכים את האנשים? ב. גולדברג ענה, שזוהי שיטה רגילה ברוסיה להכניס סדר על ידי מגלבי הקוזאקים. הרצל הגיב: איך אפשר לחיות בארץ הזאת? הרצל היה מדוכא וחיוור כסיד ופניו הביעו התרגשות עמוקה.

לתחנה לא נתנו להיכנס לקהל אלא רק לנוסעים. כארבעים-חמישים איש נטלו אתם מזוודות ונכנסו כ"נוסעים". המלווים השתדלו להנעים להרצל את רגעי הפרידה ולהשקיט את רוחו. דבריו האחרונים היו: "אל תפלו ברוחכם, יבואו זמנים טובים

מאלה, לשם זה אנו עמלים."

בשבתו ברכבת למחרת היום, בדרכו חזרה לווינה, רשם הרצל ביומנו: "יום אתמול, יום וילנה, לא אשכחנו לעולם".⁶⁰

על-האהבה והכבוד, שרחש העם להרצל, מראה מכתב פרטי ששלח אליו מרדכי אסתרמן, הנזכר למעלה, עוד לפני שהרצל החליט לנסוע לרוסיה. מ. אסתרמן מצא לנחוץ לשלוח למנהיג ביום ה' באדר תרס"ג מכתב פרטי ולהזהירו, כי לא יעבוד למעלה מכוח אנוש. מ. אסתרמן כתב במכתבו בעברית:

"אדוני הנכבד, העוסק בצרכי ציבור באמונה, מר ד"ר הרצל!

סלח לי, אדוני, על כי הרהבתי עוז בנפשי לבוא אליך בדבר הנוגע לעצמך ובשרך. אל נא תחשוב זאת לעוון לי או לסכלות מצדי. חייך ובריאותך יקרים לנו כל-כך, עד כי לא יכולתי לעצור ברוחי מבלי להעריך על זה:

זה פעמים אחדות אינה המקרה לפני לשמוע מדרך עבודתך, והנה נוכחתי, כי הנך עובד יותר מכפי היכולת האנושית. יודע אני עד כמה עבודה כעבודתך מכלה כוחו של אדם, ומפחד אני, כי תוכל לפעול את פעולתה גם על ענק רוחני כמך, ולכן הנני מבקשך לשים לבך לזאת. הנני מבקש אותך כמו שמבקשים אב או אם, האוהבים מאד את צאצאיהם ועמלים למענם יותר מכפי כוחם, שישמרו את עצמם לטובת הבנים אוהבי נפשם.

ועוד לי בקשה קטנה: יכול להיות, כי מי מעוזריך יאבה לפרסם באיזה אופן מכתב זה, ולו גם בתור "קוריוז", לכן הנני מבקש בפירוש לכל יעשו זאת, כי אין אני חפץ להיות תמים כל-כך בעיני הבריות, וגם מפרסום כזה רחקה נפשי.

כולי שלך ברוחי ובגופי

מ. אסתרמן.⁶¹

ציון או אוגאנדה: לקונגרס הציוני השישי הביא אתו הרצל את הצעת ממשלת בריטניה בדבר ההתיישבות במזרח-אפריקה (אוגאנדה). ההצעה עוררה ויכוחים סוערים. ציוני רוסיה התנגדו ברובם להכניס רעיון של התיישבות בארץ אחרת מחוץ לארץ-ישראל, לתכנית עבודתה של ההסתדרות הציונית. חבר הוועד הפועל הציוני יצחק-לייב גולדברג היה בין המתנגדים. בקונגרס נתקבלה בכל זאת החלטה לשגר משלחת למזרח-אפריקה, שתחקור את אפשרויות ההתיישבות שם. כבר בקונגרס זה הסתמן הניגוד בין "ציוני ציון" לבין ה"טריטוריאליסטים", שהיו מוכנים לחפש גם

60 המקורות: יומניו של הרצל, כרך ג' תש"ך. הרשימות מיום ה-17 באוגוסט; 'מימים ראשונים', ירחון, כרך א'; 'תעודות מארכיון המשטרה הווילנאית'; פ. קון: 'ביקורו של הרצל בוילנה', בשבועון 'העולם', תרפ"ח, גל' ל"ג; בזה תעודות מארכיון המשטרה הווילנאית; ב. גולדברג: 'הרצל בוילנה', זכרונות שפורסמו בשבועון 'Die Welt' 1919, גל' 20; ז. ליכוביץ: 'בעליה ובכניה, ספר זכרונות; ירושלים תשי"ג. בעמ' 32-35; יצחק כרוידס: וילנה הציונית ועסקניה, תל-אביב, ת"ש, עמ' 159, 172; 'הצפירה' 1903, גל' 181, 183; השבועון 'בדושצינסוט' ('העתיד' ברוסית), 1903, גל' 32; זכרונות הד"ר ד. שווארץ מקובנה (כתב יד בארכיון הציוני המרכזי).

61 המכתב בחיקי ההסתדרות הציונית, בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

"ציוני ציון" ברוסיה, ובראשם מ. אוסישקין, שלא השתתף בקונגרס הציוני השישי מפני שעשה אז בארץ ישראל, יצאו להילחם במדיניות שנקט בה הרצל. "המורשים" הציונים ברוסיה, חברי הוועד הפועל הציוני, התכנסו בחארקוב בחודש אוקטובר 1903 וקיבלו החלטות נגד כל תכנית להתיישבות מחוץ לארץ-ישראל וסוריה. הרצל ראה בהחלטות האספה בחארקוב התמרדות נגדו. "ל גולדברג, שהיה תמיד רודף שלום, התנגד באספה לעמדת אוסישקין, אך הוא נשאר במיעוט. במכתב להרצל מיום ה-30 בדצמבר 1903 הסביר את אספת חארקוב ככינוס רגיל של חברי הוועד הפועל הציוני, שלא נועד לחולל מאבק בתנועה, אלא להיפך, לסלק את חילוקי הדעות. גולדברג הדגיש, כי לא באספה ולא במקום אחר לא הובעה שנהא אישית להרצל, האישיות "הנערצת כל כך על-ידי כולנו".⁶²

בזמן הקונגרס הציוני השישי, הטילו המורשים מרוסיה על "ל גולדברג לקבל לידיה את ניהול מרכז הכספים, שהיה עד כה בידי הפרופ' מ. מאנדלשטאם בקיוב, היות והמשטרה הציקה לפרופ' מאנדלשטאם, ודרשה ממנו הצהרה בכתב, כי לא יתעסק יותר בענייני הציונות ולא יקבל יותר כספים למטרות ציוניות.⁶³ "ל גולדברג, למרות שהיה עמוס עבודות ציבוריות-ציוניות אחרות, הסכים לקבל עליו את התפקיד החדש. לאחר ועידת חארקוב דרש מאנדלשטאם, שנעשה עכשיו לאחד מראשי הטריטוריאליסטים, כי תישאר בידיו הנהלת מרכז הכספים. "ל גולדברג הסביר להרצל כי העברת מרכז-הכספים לידיה הוא אינה קשורה לאספת חארקוב, ובכל זאת מסיר הוא מעליו את תפקיד הגזבר כדי לסלק את עצמו מן המחלוקת.

אומרי ה"הן" בוויילנה, מחייבי החלטת הקונגרס, פרסמו הודעה בעתונות, שבה הביעו מחאה נגד ההחלטות בחארקוב ונגד השימוש בכספי ההסתדרות הציונית, בכספי השקלים, לצרכי התעמולה של "ציוני ציון".⁶⁴ הם קראו לאגודות הציונות לשלוח את כספי השקלים — או ישר לוועד הפועל הציוני בווינה או ל"ד"ר מ. מאנדלשטאם. חתמו על ההודעה זו 16 חברי ועד האגודות הציוניות בוויילנה ושני חברים נוספים; מביניהם: זאב יעבץ שהיה ציר לקונגרס והצביע שם עם אומרי ה"הן", ש"ש פייגנזון, זלמן גורלאנד, ח"ל מארקון, ד"ר יוסף מארקוזה, המהנדס א. פרליס, ד"ר (עמנואל) כהן, עורך-הדין דוד סלונמסקי, מ. אסתרמן ומתתיהו גורדון. את השאיפה לשלום בקרב ציוני וילנה תיאר ד"ר שמריהו לוין במכתבו מיום ה-10 באפריל 1904 אל מ. אוסישקין: "הווילנאים בכלל צווחים ככרוכיא: תנו לנו שלום, ואפילו שלום מלאכותי, מעושה, ובלבד שלא תיהרס האורגניזציה שלנו, שעלתה לנו בדמי נפשנו". ואמנם השיב הרצל את השלום בהסתדרות הציונית על כנו בישיבת הוועד הפועל הציוני הגדול בחודש אפריל 1904. "ל גולדברג לא יכול להשתתף בישיבה זו של הוועד הפועל הציוני, אבל שלח מברק להרצל בזה הלשון (בתרגום

62 מכתבי "ל גולדברג, בתיקי ההסתדרות הציונית, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 239, 423.

63 מכתב מ. מאנדלשטאם אל הרצל מיום 22 בסנטיאבר (5 בדצמבר) 1903, פורסם ב'העולם' תרצ"ח, גל' 55.

64 הודעתם פורסמה ב'הצפירה' 1904, גל' 44.

מגרמנית): "המצב רציני. מייעץ סידור של שלום".

לדאבון לב כל האומה נפטר הרצל ביום כ' בתמוז תרס"ד. ציוני וילנה התאבלו עליו וכל שנה היו עורכים אספות אזכרה והתייחדות עם זכרו. עם פטירתו של המנהיג לא פסק הוויכוח מסביב להצעת הממשלה הבריטית. ההכרעה צריכה היתה ליפול בקונגרס הבא.

"ציוני-ציון" התחילו להתארגן לקראת הקונגרס הציוני השביעי. בראשית ינואר 1905 התכנסו בוויילנה 41 איש מ-21 ערים. מלבד המורשים הציונים, בתוכם מ. אוסישקין, י. צ'לנוב, י"ל גולדברג, ש. רוזנבוים, מ. שיינקין וה. זלאטופולסקי, השתתפו בוועידה בין השאר הד"ר יוסף קלוזנר, הד"ר יוסף לוריא, זאב ז'בוטינסקי, בר בורוכוב, בצלאל ולייב יפה, י. שפרניצק, י. גרינבוים, י. ניסבוים ונ. פרילוצקי. בוועידה הוחלט: הטריטוריאליזם מנוגד לאידיאל ההיסטורי של הציונות ולתכנית באזל; לטריטוריאליסטים אין זכות מוסרית לרכוש את השקל הציוני; אין להרשות שינוי בתכנית באזל בקונגרס הבא; את ההצעה בדבר התיישבות באוגאנדה יש לדחות, כי היא מנוגדת לציונות ולא תוכל להקל על מצוקת ההמונים היהודים.⁶⁵ עמדת "פועלי-ציון". בקרב חברי "פועלי-ציון" התנהלו ויכוחים נוקבים הן בכעיית המאבק המדיני ברוסיה והן בבעיית אוגאנדה והטריטוריאליזם. בחודש יוני 1903 התקיימה בוויילנה ועידה של "פועלי-ציון" מערים שונות והסתמנו בה שלושה כיוונים: 'המינסקאי', ששלל השתתפות במאבק פוליטי במדינה; 'הדרוינסקאי', שהיה בעל השקפה סוציאליסטית מובהקת אך הטיל ספק באפשרות המאבק המדיני, וה'הלוחמים הפוליטיים', שדגלו במאבק במשטר הקיים במדינה. בוועידה נדחתה הדעה, כי יש לנהל מלחמה מדינית במשטר הקיים ברוסיה. רובם של "פועלי-ציון" ירדו למחתרת והתחילו לפרסם כרוזים מהפכניים. למורשה הגליל הציוני בוויילנה לא היה כל פיקוח על אגודות אלה של "פועלי-ציון", הן לא היו מוסרות לו את שמות חברי הוועד והשתמשו בכספים שברשותן כרצונן, אף אם נאספו למטרות מסוימות, כמו למען יתומי קישינוב. המורשה י"ל גולדברג חשש, כי פעולתם וכרוזיהם של "פועלי-ציון" ירחיקו את האפשרות של קבלת רשיון מהממשלה לנהל את הפעולה הציונית בגלוי.

אחרי ועידת המורשים בחארקוב התנהל ויכוח על אוגאנדה והטריטוריאליזם גם בקרב "פועלי-ציון" והדבר הגיע לידי פילוג כתנועה: מצד אחד התארגנו נאמני ארץ-ישראל ומצד שני — הנוטים לטריטוריאליזם. בוויילנה עמד בראש "פועלי-ציון" הלאומיים" שאול גורדון, שהיה ציר לקונגרס השישי והיה מאומרי הלאו. במכתב אל מ. אוסישקין, מחבר "הפרוגרמה שלנו", שבה קרא לחלוציות, כתב ש. גורדון ביום ה' 4 בפברואר 1904:

"בהשפעת המשבר העובר על הציונות — הטריטוריאליזם ויסודות אחרים הזרים לציונות, שהתחזקו בה בעיקר בחוגי הפועלים הציונים; בהשפעת תופעות אלה

ובניגוד להם, נוצרה בקרב "פועלי-ציון" קבוצה של פועלים ארצישראליים, ציונים מסורים, המכירים את הצורך של פעולה מידית בארץ-ישראל; הם אינם נתפסים לפנטזיות רחבות, כמו להסתדר בארץ-ישראל כבעלי משק קטן משלהם וכדומה, אלא הם רוצים לעבוד בארץ-ישראל אצל מי שיהיה בתנאים כלשהם — — —, כי הם רוצים להגדיל את האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל ורק כך הם מתארים לעצמם את הגשמת הציונות; אצלנו בוולנה הצטרפו אל קבוצה זו הפועלים הטובים ביותר, בעלי-ההכרה ובעלי-המרץ, למרות ההתנגדות של חברים פחותי מרץ ושל אינטליגנטים".⁶⁶

"פועלי-ציון הארצישראליים" בוולנה רצו להתחיל בעליה לארץ ועמדו להקים בארץ בחודשים הקרובים לשכה לחיפוש עבודה בשביל חברי האירגון הזה. הם חשבו גם על ייסוד קבוצות קואופרטיביות חקלאיות בארץ, אך את הבעיה הזאת השאירו לעתיד, לעת עתה הסתפקו בחיפוש אחרי עבודה, שתאפשר להם לחיות מיגיע כפיהם. הקבוצה הווילנאית מנתה, אחרי 2-3 שבועות של פעולה, למעלה מעשרים וחמישה חברים. שאול גורדון נסע לגרודנה וללידה ואירגן גם שם קבוצות כאלה. הקבוצה הווילנאית החליטה לשלוח חוזרים ומכתבי-תעמולה לאגודות אחרות של "פועלי-ציון".

"פועלי-ציון הלאומיים" בוולנה התארגנו במפלגה מיוחדת והקימו להם בשנת 1904 מרכז משלהם, שעם חבריו נמנו ישראל זאס, פ. גוטמן, אברהם זיידשנור, הסטודנט לייב חייט, משה ליב, אברהם מאכטיי וגרוניה ליפשיץ.⁶⁷ ל"פועלי-ציון הלאומיים" היו בוולנה בשנת 1905 שבעים ושלושה חברים מאורגנים ועוד כמאה וחמישים אוהדים.

הטריטוריאליסטים, ה"ס"ים והסיימאים. הטריטוריאליסטים התחילו להתארגן בוולנה בראשית שנת 1905. הם הקימו "ועד של אומרי ההן" והחליטו לאחד את כל התומכים בהצעת אוגאנדה מכל המפלגות, כדי שבקונגרס הבא תתקבל החלטה חיובית; במקרה שהקונגרס הציוני ידחה את ההצעה, יתאספו כל התומכים בהצעה וישתדלו להוציא את ההצעה לפועל.⁶⁸ בין מייסדי הארגון היו הסוחרים דויד ברוידא ומתתיהו גורדון.

הפעילים ביותר בקרב הטריטוריאליסטים היו הציונים-הסוציאליסטים (ס"ס). בתעמולתם הרחיקו לכת מכל הסיעות הטריטוריאליסטיות והפכו לסיעה אנטיציונית, שהכריזה, כדוגמת ה"בונד", כי הנאמנות לארץ-ישראל היא שאיפה המנוגדת לצרכי המוני העם. יחד עם זאת התנגדו ל"בונד" ולתכניתו הגלותית, כי בארצות הגולה אין לדעתם תקוה להמוני היהודים, ורק התיישבות המונית והתרכזות מתאימה, תוכל להצילים.

הופיעה אז גם מפלגה סוציאליסטית יהודית נוספת, שמשכה אחריה רבים

66 המכתב (ברוסית) בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני המרכזי.

67 יצחק ברוידא, וילנה הציונית ועסקניה, ת"ש, עמ' 185.

68 'הזמן' 1905, גל' 46.

ממפלגת "פועלי-ציון". חברי מפלגה זו (הי"ס, או ה"סיימאים") לא הודו מעולם, כי הם מתנגדים לארץ-ישראל. הם הכריזו כי יש אצלם מקום גם ל"ארצישראלים" וגם לטריטוריאליסטים. הם רחו את פתרון הבעיה של הארץ, שאלה יהגרו המוני היהודים, עד שתושג אוטונומיה מדינית-אישית בארצות הגולה. הסיים, כלומר אספת נציגי העם, שיתכנס עם השגת האוטונומיה המדינית אישית, הוא שיחליט על הארץ, שבה תתגשם האוטונומיה הארצית של העם.

ה"סיימאים" הדגישו את הצד הלאומי שבמצעם, בדומה לציונים. בראש קבוצה זו עמדו אינטליגנטים, שניסחו את האידיאולוגיה שלהם בכתב-עת בשם 'וורוד' דניה' ('התחיה' ברוסית).

הפירוד בין "פועלי-ציון הלאומיים" ובין ה"סיימאים" גרם לשנאה הדדית בין אנשים, שלפני זמן קצר היו חברים באותה המפלגה.

הקונגרס הציוני השביעי. לקראת הקונגרס התכנסה בקיץ של שנת 1905 אספה של הציונים המקומיים. צוין בה, כי במשך השנה שחלפה אי-אפשר היה לפעול כראוי בגלוי בגלל יחס השלטונות לתנועה; בוילנה נשאו רק שלוש אגודות, שהצטרפו למרכז ציוני-וילנה. נתעוררה הבעיה, אם יש למכור שקלים לאלה מ"פועלי-ציון", שאינם מודים בסעיפי תכנית כאזל הנוגעים לארץ-ישראל. אחרי ויכוחים נתקבלה הצעתו של הד"ר שמריהו לוין למכור להם שקלים בשתי הגבלות: א. על קונה השקל להצהיר כי ארץ-ישראל עומדת אצלו באותה דרגת חשיבות לפחות כמו ארצות אחרות; ב. עליו לתרום מכספו לקרן הקיימת לישראל. בדבר הייצוג בבחירות לקונגרס — הוחלט להזמין את באי-כוח האגודות "התחיה" ו"פועלי-ציון הלאומיים" וכן טריטוריאליסט אחד.⁶⁹

לקראת הקונגרס השביעי נמכרו בעיר למעלה מ-1,200 שקלים. באספת בחירות יצא הסופר ראובן בריינין, שביקר אז בעיר, נגד הטריטוריאליזם. נבחרו 6 צירים, בתוכם ר. בריינין, י"ל גולדברג, י. בן-יעקב. ד"ר שמריהו לוין נבחר כציר ממסורגון.⁷⁰

הקונגרס הציוני השביעי דחה את הצעת ההתיישבות באוגאנדה. הטריטוריאליסטים עזבו את ההסתדרות הציונית והקימו הסתדרות משלהם (ט"א). מפלגת "פועלי-ציון — ס"ד". קבוצת "פועלי-ציון" שדגלה בתורת מארקס ושנשאה נאמנה לציון, התארגנה אחרי הקונגרס הציוני השביעי בהנהגתו של בר בורוכוב כ"מפלגת פועלי-ציון סוציאלי-דמוקרטית מאוחדת ברוסיה". מפלגה זו יצאה להילחם ב"ס"ס וב"סיימאים". היא הכניסה לתכניתה גם את המאבק המדיני במשטר ברוסיה. המשטרה גילתה מיד אחרי ועידתה של המפלגה בימי חג הפורים תרס"ו, בפולטאבה, את עקבות הארגון החשאי הזה ואסרה כמה מחברי הוועידה. כעבור 4-5 חודשים גילתה גם את ההגנה העצמית של "פועלי-ציון" והחרימה את

69 'הזמן' 1905, גל' 108.

70 'הזמן' 1905, גל' 124.

הנשק, שהיה בבית הוריו של יצחק בן-צבי (שימשלביטש). משום כך עבר הוועד המרכזי של מפלגה זו לוויילנה. בוויילנה הצטרפה אגודת "פועלי-ציון הלאומיים" למפלגתו של בר בורוכוב.⁷¹

"פועלי-ציון" ייסדו לעצמם בורסת-עבודה משלהם בסביבות השוק ברחוב זאוואלני. בקיץ היו מתאספים בגן הברנארדיני. בורסות כאלה קיימו גם מפלגות הפועלים האחרות. בבורסות אלה היו נפגשים ומתווכחים על נושאים מדיניים. השלטונות עצמו בתחילה עין מבורסות אלה, אך מאוחר יותר התחילו לפזרם.

מרכזי מפלגות הס"ס וה"סיימאים". באותו זמן עברו גם מרכזי מפלגות הס"ס וה"סיימאים" לוויילנה. בתקופת החופש היחסי, שניתן לאגודות ולהסתדרויות לפעול, עם פרץ המהפכה ברוסיה בשנת 1905, ניגשו המפלגות לפעולות תעמולה נרחבת. הם קיימו אספות-עם והוציאו לאור כתבי-עת וחוברות.

מרכז ציוני ברוסיה. אחרי הקונגרס הציוני השביעי הוקמה בוויילנה הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה. ללשכה נבחרו: הד"ר שמריהו לוי, י"ל גולדברג, בוריס גולדברג, שמשון רוזנבוים ובצלאל יפה. לוויילנה הועבר גם המרכז הכספי, לאחר שמאנדלשטאם עזב את ההסתדרות הציונית והצטרף להסתדרות הטריטוריאליסטית.

עליה. בימי המלחמה והמהפכה התחילו לעלות לארץ חברים בודדים של האגודות "פועלי-ציון" ו"התחיה". בשנת 1904 עלה אלכסנדר זייד, בן השבע-עשרה, חבר קבוצת "גיבורי ציון" ב"פועלי-ציון הלאומיים", מתלמידיו של מיכל הלפרין. כעבור שנה חזר לארץ גם מיכל הלפרין. בשנת 1905 עלה גם המורה והסופר ישראל דושמן, שפזמוניו נפוצו ביותר (בתוכם: "פה בארץ חמדת אבות"). בסוף שנה זו עלה שאול גורדון וייסד בעיר יפו לשכת מודיעין לעולים ולפועלים מבקשי עבודה. זאב לייבוביץ, יושב-ראש ועד 'התחיה', עלה ארצה עם אשתו, אסתר לבית שפירא, לפני חג הפסח תרס"ו, מיד לאחר נישואיו. הוא השתקע בירושלים. באותה שנה עלה דויד לבני (וייסבורד), שהיה ממייסדי תל-אביב. אריה-לייב היטל (איתאל) עלה ארצה כעבור שנה.

וילנה כמרכז התנועה הציונית, 1906-1915

עם העברתו לוויילנה של מרכז ההסתדרות הציונית ברוסיה, קיבלה הפעולה הציונית בעיר תנופה. חברים של המרכז עברו לגור בוויילנה, אחרים היו באים לישיבות. בוויילנה התקיימו כינוסים של חברי הוועד-הפועל הציוני ברוסיה והתחילו לצאת לאור הבטאונים 'דאס יודישע פאלק' ו'העולם', שריכוזו סביבם עורכים וסופרים. בוויילנה היו נדפסים כרזים וחברות ציוניים, לוויילנה הועברה מאודיסה הוצאת "קדימה" ובה התקיימו הכינוסים של עורכי העיתונים הציוניים, שהכינו את המצע לתכנית, שנתקבלה בוועידת הלסינגפורס. בוויילנה היתה פעילות ציונית ערה בקשר

לבחירות ל"דומה". הפעילות בעניינים הכלליים, הקשורים למצב במדינה, החלישה במידה רבה את הפעילות הציונית המקומית. בימי המהפכה נמשכו רבים מבני הנוער הציוני אחרי הסיסמאות המהפכניות. בשתי השנים 1905-1906 כמעט שלא היתה קיימת הסתדרות ציונית מקומית. רק אגודות מעטות נשארו, בתוכן "בנות-ציון", "התחיה", "חובבי-ציון", "שערי-ציון". עם ראשית המהפכה הוקם אמנם מרכז אחד לכל האגודות, אך פעולתו היתה דלה. לפני ועידת הלסינגפורס התעורר המרכז המקומי לחיים ונבחר גם ועד זמני.

"פועלי-ציון-ס"ד" המקומיים הסתייגו מ"הציונים הבורגניים" ולא שיתפו אתם פעולה.

השלטונות לא ראו בעין טובה את עמדת הציונים, שיצאו בדרישות לדימוקרטיזציה במדינה ובדרישות לאומיות. כאשר בא לוילנה מפטרבורג, ביום ה-4 באפריל 1906, זאב ז'בוטינסקי והירצה, הופיעה המשטרה, הפסיקה את הנואם ודרשה מהנוכחים להירשם ולהזדהות. לנאספים ניתן לעזוב את האולם רק אחרי שכל אחד הודיע מה שמו. היתה זו אספה בלי רשיון. השתתפו בה גם מורים מבתי-הספר העממיים. מינהל החינוך הוציא צו גירוש לערים אחרות לכל המורים שהשתתפו באספה. חלק מהמורים הגיש עצומה — להחזירם למקום עבודתם בעיר, אולם רוב המורים לא רצו לחתום על העצומה. על 198 המשתתפים באספה הציונית האסורה הטיל הגנרל גוברנטור עונש: קנס מעשר עד שלוש מאות רובל, או ישיבה בבית-הסוהר לתקופה של עד 12 שבועות. כל הנענשים העדיפו לשבת בבית-הסוהר ולא שילמו את הקנס.⁷²

כאשר התקיימה ביום ה-7 בינואר 1906, בבית-החולים היהודי אספה של ציונים, באה המשטרה, ערכה חיפושים ועצרה למעלה ממאה איש. בין האסורים היה ב. גולדברג. הוא הוחזק במאסר עד ה-11 בינואר ושוחרר.⁷³

אספות ציוניות המשיכו להתקיים בעיר. באספה ביום ה-23 בפברואר החליטו, כי "יום השקל" יהיה כמו בשנה שעברה, בחול-המועד פסח. באספה זו דנו בבעיות הקשורות בבחירות הקרובות ל"דומה", אם יש לחייב את הצירים היהודים להשתתף ל"חוג" מיוחד או לא. ד"ב גולדברג וז'בוטינסקי סברו, כי יש לדרוש את זאת למרות ש"האיגוד להשגת שווי זכויות" החליט אחרת. אחרי הבחירות החליטה אספה ציונית, אשר בראשה ישב בוריס גולדברג, לשלוח מברק ברכה לד"ר שמריהו לויז לרגל בחירתו ל"דומה". באותה אספה הירצה שמריהו גורלניק על רשמיו מביקורו בארץ-ישראל. כאשר התקיימה הרצאה של ד"ר ד. פאסמאניק על הציונות, לא הירשתה המשטרה להתחיל בוויכוחים לאחריה.⁷⁴

יחסה של הממשלה לתנועה הציונית הלך והחמיר. לפי חוק מיום ה-5 במארס 1906, נאסרו ברוסיה כל האגודות וההתאגדויות, שיש להן מטרה מדינית

72 'כרוניקה יברייסקי וז'יזני' 1905, גל' 16; 'הזמן' 1905, גל' 208; אני מניח, כי מדובר כאן באותה אספה.

73 'כרוניקה יברייסקי וז'יזני' 1906, גל' 2; 'הזמן' 1906, גל' 8, 12.

74 'הזמן' 1906, גל' 48, 96, 108.

ושמנהיגיהן הם תושבי חרץ-לארץ. אם כי חוק זה לא התכוון להסתדרות הציונית אלא לאירגונים מהפכניים, הרי פגע גם באירגונים הציוניים. ציוני רוסיה לא ראו אפשרות להשיג רשיון להסתדרות ציונית כוללת במדינה. הם ניסו, איפוא, להשיג רשיונות לאגודות ציוניות מקומיות. ציוני מינסק השיגו רשיון כזה לאגודה ציונית מקומית. שר-הפלך עיכב את מתן האישור ופנה אל שר-הפנים, שפסק ביום ה-5 באפריל 1907, כי אין לתת את הרשיון. הסנאט אישר את החלטת השר. משרד הפנים שלח חוזר שהעמיד את ההסתדרות הציונית בין האירגונים הבלתי-ליגליים.

השלטונות לא הירשו להפיץ כרוזים ציוניים. הפצת השבועון 'דאס יודישע פאלק', שבו נדפסו כרוזים כאלה, נעשתה קשה. בקשת רשיון לשינוי שם המוציא לאור, משמריהו לוין לבוריס גולדברג, נתעכבה במשך שישה שבועות. לבסוף דרש שר-הפלך למחוק מכותרתו של השבועון את המלים "בטאון של התנועה הציונית" ולא לפרסם את המדור "כרוניקה ציונית".

רדיפת התנועה הציונית גברה לאחר הוועידה בהלסינגפורס, שבה הפכה ההסתדרות הציונית למפלגה ארצית, שהעמידה את עצמה בחזית האופוזיציונית, הדימוקרטית-פרלמנטרית. כאשר התכנסו בוויילנה בסוף שנת 1906, עסקנים ציונים, שניהלו פעולות הסברה ותעמולה ציונית, באה המשטרה ואסרה אותם. הכינוס התקיים במערכת 'דאס יודישע פאלק'. המשטרה מצאה שם 19 איש, חיפשה אצלם, החרימה כתבי-יד, מכתבים, חוברות וספרות ציונית ולקחה אתה למאסר את האנשים. בתוכם היו הד"ר י. לוריא, הד"ר פאסמאניק, ל. מוצקין, שמשון רוזנבוים, שמריהו גורלינק, ח. תנעזר, יהודה וולובלסקי (קרני) ועוד. בעתון 'הזמן' הופיעה ידיעה, כי החיפוש נעשה בגלל מלשינות וכי לא מצאו שום דבר בלתי-ליגלי. כעבור ימים אחדים שוחררו הנאסרים מבית-הכלא.⁷⁵

המשטרה החרימה בבית-הדפוס של יאלובצר קול-קורא של הציונים, לרגל הבחירות. היא תפשה בתחנת הרכבת צעיר, ששלח חבילות של כרוזים מהוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה אל הבוחרים.

החבילות הוחרמו למרות שהיה רשיון מהצנזורה להדפיס את הכרוזים. המהדורה ביידיש של אותו כרוז לא הוחרמה והצעיר שוחרר.⁷⁶

הפעילות הציונית נמשכה למרות ההפרעות. אחרי ועידת הלסינגפורס מסרו ב. גולדברג, ד"ר י. לוריא וד"ר ד. פאסמאניק באספה ביום ה-13 בפברואר 1907, סקירה על הוועידה. הם הביעו אכזבה מתוצאות הבחירות ל"דומה" וקראו לפעול יותר למען יישוב ארץ-ישראל.

בזמן ביקורו של הד"ר בן-ציון מוסינזון בוויילנה נערכו שתי הרצאות שלו, אחת על תחיית הלשון העברית בארץ-ישראל, ושניה על הנושא "ערכה של ארץ-ישראל בחיי היהודים". ההרצאה השניה נערכה ביום ה-3 באפריל באולם הגדול של בית-

75 'הזמן' 1906, גל' 200-202; השוהה גם מה שמסר י. קרני ליצחק כרוידס, בספר וילנה הציונית ועסקניה, ח"ש, עמ' 224.

76 'הזמן' 1907, גל' 1. 3.

התמחוי ובאו אליה כ-1,200 איש. בראש ישב לייב יפה. בוויכוחים השתתפו בונדאים; דיברו גם ש. רוזנבוים והד"ר ד. פאסמאניק וכן נציג של "פועלי-ציון".⁷⁷ לקראת "יום השקל" נערכו אספות הסברה בכתי-כנסת בעיר ובשכונות. באספת השוקלים נבחר ועד עירוני בן 12 חבר. ידיעות על האספות עם שמות חברי הוועד העירוני, נתפרסמו בעתונות.⁷⁸

ביום כ' בתמוז נערכה אספת אזכרה לד"ר הרצל. נאמו הד"ר ל. קאנטור בעברית, ד"ר ד. פאסמאניק וד"בויטניסקי ברוסית.

ביום י"ז באב נערך ברשיון, "טיול" גדול בגן הברנארדיני לציון מלאות 25 שנה לראשון-לציון. לחגיגה באו אלפי אנשים, בעיקר ילדים. באו גם אורחים מחוץ לעיר, מקובנה, ממניסק, מפניסק, מאושמיאנה, מסמורגון, מלידה ועוד. הביתנים היו מקושטים בצבעי תכלת-לבן ומכרו בהם מפירות ארץ-ישראל. המשטרה לא הירשתה ביום האחרון לקשט את הגן בדגלי הלאום וכן אסרה תהלוכות בתוך הגן כפי שנקבע בתכנית. הציגו תמונות חיות מארץ-ישראל; המקהלה בניצוחו של סלייף שרה את "התקוה". שרו גם את השיר "בבית" (ברוסית) מאת לייב יפה, והמחבר נקרא להופיע על הבמה.⁷⁹ ההכנסות הוקדשו לחברה האודיסאית של חובבי-ציון.

צירים מווילנה השתתפו בקונגרס הציוני השמיני בהאג, באוגוסט 1907, (י. שסקין, ד"ר ד. פאסמאניק, האחים יצחק-לייב ובוריס גולדברג, ש. גורלניק, ל. יפה, ד"ר שמריהו לוין וד"ר י. לוריא) ואחרי הקונגרס התקיימה אספה, שבה מסר הד"ר י. לוריא דו"ח.⁸⁰

השלטונות ידעו על הפעולות הללו. בחודש נובמבר 1907 (בראש חודש כסלו תרס"ח) נערך חיפוש בביתו של לייב יפה, חבר הוועד הציוני המרכזי, ומצאו אצלו ספר פרוטוקולים של הוועד המרכזי ותעודות אחרות. בשעה שתיים בלילה הוא הובל לבית-הסוהר וכל המאמצים לשחררו מיד עלו בתוהו. שבועיים ימים ישב בכלא ורק אחר-כך שוחרר מהמאסר.

הופעת 'דעס יודישע פאלק' נפסקה והעורך, ד"ר י. לוריא, עלה לארץ-ישראל. הוועד הציוני המרכזי הוציא לאור זמנית שבועון בשם 'פאלקס-בלאט', בראשית ינואר 1908 חודשה הופעת 'דעס יודישע פאלק' בעריכתו של ל. יפה, אך כעבור חמישה חודשים נפסקה שוב, מפני שמספר החותמים לא היה בו כדי לקיים את השבועון.⁸¹

הממשלה התחילה לדכא את פעולות הציונים. בחזור חשאי מיום ה'7 בדצמבר 1907 אל שרי-הפלכים, הטיל שרי-הפנים איסור על כל פעולה ברוסיה למען הקרן הקיימת לישראל. כתוצאה מחוזר זה החמירה המשטרה הווילנאית את יחסה לכל

77 'הזמן' 1907, גל' 39, 51, 76; לפי 'הראזסבייט' 1907, גל' 14, באו לאספה 2,000 איש.

78 'דאס יודישע פאלק' 1907, גל' 14, 17; 'ראזסבייט' 1907, גל' 17.

79 'דאס יודישע פאלק' 1907, גל' 22, 26; 'ראזסבייט' 1907, גל' 29; 'הזמן' 1907, גל' 133.

80 'ראזסבייט' 1907, גל' 38.

81 'דאס יודישע פאלק' הופיע בשנת תרע"ד כווארשה.

פעולה ציונית. כאשר ביום ט"ו בשבט תרס"ח, נתכנסה ברשיון, אספת עם גדולה בבית-התמחוי, כדי לחוג את יום מלאות 25 שנה לאגודת חובבי-ציון בוילנה, ועמדו לנאום יצחק ניסנברג ו"ל אפל, הפסיק שוטר-הרובע את הנואם י. ניסנברג באמצע נאומו. השוטר אמר, כי ברשיון לא נאמר, כי מותר לדבר יידיש, לכן הוא מפסיק את הנואם. האספה, שבאו אליה כאלף איש, הופרעה ולא נגמרה.⁸²

ביקורו של דויד וולפסון. הציונים הנרדפים ברוסיה פנו בראשית שנת 1908 אל נשיא ההסתדרות הציונית דויד וולפסון, שישתדל אצל ממשלת רוסיה שתשנה את יחסה לתנועה. דויד וולפסון בא בחודש יולי בלוויית נחום סוקולוב לרוסיה, שוחח בעיר-הבירה עם ראש הממשלה סטולפיץ ועם שרים אחרים. הוכטחו לו כמה הקלות לפעולות "אוצר התיישבות היהודים" והקן הקיימת לישראל, אולם רשיון להסתדרות ציונית ברוסיה לא קיבל.

בדרכם חזרה מפטרבורג נשתהו ד. וולפסון ונחום סוקולוב יום אחד בוילנה. הממשלה נתנה הוראה לשלטונות בוילנה לא להפריע לקיום אספה לכבודו של וולפסון. לקבלת פני הנשיא הוזמנו גם אגודות ציוניות מחוץ לוילנה. באו משלחות מווארשה, גרודנה, מינסק, קובנה, דווינסק, לידה, סמורגון, אושמיאנה ועוד. את פני וולפסון קידמו בתחנת הרכבת בוילנה, ביום ה' 15 ביולי, חברי הוועד המרכזי הציוני. בבית "הצדקה הגדולה" נערכה לכבודו קבלת פנים. הרב הד"ר ל. קאנטור קידם אותו בכרכה בשם הקהילה ובמיוחד בשם הלאומיים שבה. וולפסון ענה בנאום קצר. הביע תקווה, כי בקרוב לא יהיה הבדל בין "יהודי" ובין "ציוני". משם הלך לבקר בבית-הכנסת הגדול, בקלויז הגר"א ובספריה על שם ר' מתתיהו שטראשון.

בערב נערכה לכבוד האורחים מסיבה רבת משתתפים באולם הגדול. פתח ב. גולדברג בשם הוועד המרכזי ואחריו הביאו את ברכותיהם ד"ר ביחובסקי בשם ציוני וארשה, ד"ר א. וירשובסקי בשם ציוני וילנה ונציגים מערים אחרות. נאמו אחר כך בשם אגודת "חובבי שפת עבר" המורה דויד נוטיק, בשם אגודת המורים העברים מ. רוזנבלאט מקיוב, בשם תלמידי הישיבה בלידה מר לוויץ, בשם "חובבי-ציון" א. דרויאנוב. דויד וולפסון ענה למברכים. הוא ביקש לא להעריך את תוצאות הביקור ברוסיה יותר מאשר הן למעשה; הוא קיבל הבטחות, כי לא יפעלו נגד הציונים ברוסיה, אך אל לציונים לעשות דבר מלבד העבודה בארץ ישראל; אנו צריכים לעזור לעצמנו. עתיד היהודים רק בארץ-ישראל.

הד"ר ל. קאנטור נטל את רשות הדיבור והגדיר את הציונות בקשר לרדיפות ההיסטוריות של העם. לדעתו אין לתת לציונים הבטחות לזמן הקרוב, ויש לעם סבלנות לחכות, גם אם יימשך התהליך של הגשמת הציונות מאות בשנים.

נחום סוקולוב, שדיבר עברית, אמר כמה דברי ביקורת על אנשי וילנה. הוא אמר: "ברצוני להביע את הרושם הכללי שעשתה עלי הרשימה הארוכה של ערים, שמהן באו משלחות לכרך. רשימה זו דורשת להעלות על הדעת את העבר ואת העתיד של

ערים אלה. הגיאוגרפיה היא הדבר המסובך ביותר בתולדות עמנו. אנחנו עברנו הרכה ארצות וערים, במקומות רבים השארנו זכר אחרינו, במקומות רבים עבדנו, פעלנו, — ומה נשאר מכל זה? עלה בגורלי לשוטט ברחובות קורדובה, העיר שהיתה לפנינו מרכז התרבות היהודית בספרד, ומחשבות נוגות עלו במוחי. נזכרתי מה היתה עיר זו בשבילנו לפנינו ומה היא בשבילנו עכשיו. שאלו נא את עצמכם: האם לא תהיינה כל הערים הללו שהזכרתם רק צללים בתולדותינו?

"אנו נמצאים עכשיו בוילנה, ב"ירושלים דליטא". אני מרשה לעצמי לשאול: האם ראוי שם זה עכשיו לעיר וילנה? אמנם, בהיסטוריה תופסת וילנה מקום חשוב: עיר הבירה של ליטא, וליטא יצרה משהו בפסיכיקה היהודית, חידוד ויבושת של הרוח, באישים רבים של גדולינו. וכשאנו באים עכשיו ורוצים לרכך במקצת את היבושת הזאת, אנו פוגשים מכשולים דווקא במרכז יהודי צפוף כמו וילנה, שנראה היה, כי צריכים היו לקבל אותנו בזרועות פתוחות. לגלות יש מסורת משלה, ומסורת של הגלות מפריעה למסורת העם. משום כך קל יותר לנהל תעמולה בקרב קהילות צעירות באפריקה מאשר בקהילות ותיקות. הן (הוותיקות) אומרות: "אין לנו צורך בתחיית הרוח של היהודים, הן רוח זו נוצרה על-ידינו". אולם זוהי טעות. כמה מרכזים יהודיים היו לנו כבר! היה זמן שחשבנו: "מקראקא תצא תורה", "מקייב תבוא תורה", היה זמן שבו קיבלה וילנה את הכינוי "ירושלים דליטא", — איפה הם כל המרכזים הללו?

"אותם הדברים אפשר להגיד על רוסיה בכללה. אנו מתגאים תמיד ביהודי רוסיה. הם מצויינים, ברוסיה מעיין היהדות ושרשיו. למעשה אין הדבר כן. גם היא יצרה את האגדה הליטאית היהודית, את האגדה של השכל, של התבונה. סמלה של ליטא היהודית הוא הגאון מווילנה, הקדוש המסתגף והמקריב את חלבו ודמו על מלחמת הקיום של היהודי; חידוד השכל, היבושת, הדקדוק — זהו האופי הליטאי. אופי זה התבטא ביצירות רבות.

"ברוסיה התחיל הבסיס להתערער ולחמוק מתחת לרגלינו. כשאנו עוברים בערים יותר ויותר אנו מתחזקים בדעה, כי לא "ירושלים דליטא", אלא ירושלים האמיתית צריכה להיות הדבר שאליו אנו שואפים, ולא ירושלים של מעלה, אלא ירושלים של מטה, הארצית. רעיון זה עלינו להפיץ.

"אל נרמה את עצמנו. רבים התאוננו על כוחות מבחוח, המפריעים לנו. נעשו נסיונות לסלק את ההפרעות מבחוח. ברם האם עשינו אנחנו הכל מה שנדרש מאתנו? עלינו להשתדל לסלק את המכשולים שהם בתוכנו עצמנו.⁸³

אחרי דבריו של נ. סוקולוב בירכו עוד ש. טשרנוביץ בשם אגודת הסופרים העברים, ז"נ קליינשטיין. י. שפרינצק מווארשה ומשה כהן מלידה. סיים את שורת הנואמים שלום עליכם, שנזדמן אז בוילנה. הוא דיבר בידיש כידיש כידיש הומור הטובה

83 נאמו של נ. סוקולוב מובא כאן לפי מה שמסר הכתב מווילנה של ה'ראוססבייט' מג'י (מ. גאלינסקי). שם 1908, ג' 27, וכן לפי 'הזמן' 1908, ג' 147.

עליו וכינה את וולפסון "נשיא ארצות הברית הבלתי מאוחדות" (אונפארייניקטע פארייניקטע שטאטן).⁸⁴

ביקורו של ד. וולפסון ברוסיה לא שינה בהרבה את היחס העוין של הממשלה לתנועה הציונית במדינה.

אגודה לנטיעות בארץ-ישראל. הציונים התחילו להקדיש יתר תשומת לב לפעולות יישוב הארץ. בראש הוועדה הארצישראלית, ליד הוועד המרכזי, עמד בוריס גולדברג. מטעם הוועדה ביקר בוילנה בחודש אפריל 1908 מ. דיונגוף, שהירצה על פעולות להתיישבות בארץ. הד"ר י. ברנשטיין-כהן, שבא מארץ-ישראל, הירצה בחודש אלול על המסחר והתעשייה בארץ וקרא לעלות לארץ ולהשקיע בה כספים. ואמנם עלו באותה תקופה מוילנה כמה משפחות לארץ. משפחות אחרות נִכְשׁוּ להן שטחי-נטיעות, שעובדו זמנית על-ידי איכרים בארץ, וחיכו לעליה. גבר הביקוש לספרות הסברה על אפשרויות ההתיישבות בארץ והוועדה סיפקה את הצרכים.

הד"ר א. רופין, ראש המשרד הארצישראלי ביפו, ביקר בוילנה בשנת 1913 בענייני רכישת קרקעות והשתתפות בנטיעות בארץ. בזמן ביקורו נוסדה בוילנה "אגודה צפונית-מערבית לנטיעות". נרשמו בה 18 חבר, שחתמו על התחייבות להכניס כל אחד 6,000 רובל, במשך שמונה שנים בתשלומים חצי-שנתיים. החברים המייסדים היו בוריס גולדברג וי. ברלין מוילנה וי. ויניקוב מבריסק דליטא.

אחרי שלושה חודשים היו כבר באגודה 35 חברים, מתוכם 8 מוילנה, 15 מבריסק דליטא, 4 משאולי ובודדים מערים אחרות. רבים רצו להצטרף, לכן הוחלט באספת האגודה להגדיל את מיספר החברים עד חמישים. חבר אחד עמד לנסוע לארץ לבחור את המקום, שבו ירכשו 7,500-9,000 דונם קרקע.

האגודה בוילנה היתה הראשונה ברוסיה שהתארגנה לפי חוקי רוסיה לאגודות שיתופיות. לפי דוגמתה התארגנו במדינה עוד אגודות דומות.⁸⁵

השבועון 'העולם' ורדיפות מצד השלטונות. בראשית שנת 1909 התחיל להופיע בוילנה השבועון 'העולם'. עם עזיבת ל. יפה את וילנה וצאתו לגרודנה לנהל שם את פעולות הוועד הגלילי לאחר שאחיו בצלאל עלה לארץ-ישראל, עברה המערכת לידי א. דרויאנוב.⁸⁶

בסוף שנת 1909 נסעו מוילנה לקונגרס הציוני התשיעי בהאמבורג, האחים יצחק-לייב ובוריס גולדברג, יצחק גרינבוים, יעקב בן-יעקב, יעקב שסקין, אלתר דרויאנוב ומרדכי רבינוביטש.

יחס השלטונות לתנועה הציונית החמיר בשנת 1910. קול-קורא לתרום למען

84 השבועון 'די וועלט' (בגרמנית) 1908, גל' 28, 29.

85 'ראוסבייט' 1908, גל' 19; 1909, גל' 13; 1914, גל' 4, 25, 26; 'הד הומן' 1908, גל' 14, 196; 1913, גל' 254, 266; 1914, גל' 64.

86 על מסיבת הפרידה מלייב יפה ב'הד הומן' 1909, גל' 169, 172.

הקרן הקיימת לישראל הוחרם בבית-הדפוס.⁸⁷ יצחק-לייב גולדברג נתבע לדין, כמוציא-לאור של 'העולם', על פרסום קטע מנאום ההגנה של גרוזנברג, במשפט נגד עורך-הדין היהודי הילרסון. עורך-דין זה דיבר בבית-הדין דברים בוטים נגד הממשלה, במשפט בעניין הפרעות בביאליסטוק.⁸⁸ בחודש ספטמבר 1910 יצא י"ל גולדברג זכאי בדין, לאחר שסניגורו הוכיח, כי גם עתונים אחרים פרסמו את נאומו של גרוזנברג, וכי לא היתה בו כל פגיעה בממשלה, אלא רק ביקורת על פקידים מסוימים בממשלה.

בימי דצמבר האחרונים של שנת 1910 נתקיימה במוסקבה ועידה של חברי הוועד הציוני המרכזי יחד עם חברי הוועד הפועל הציוני הגדול (המורשים) ברוסיה. לאחר שחזרו חברי הוועד המרכזי לוויילנה נערכו, בליל ה'9 בינואר 1911, חיפושים מדוקדקים בבתיהם. גם במשרדי מערכת 'העולם' ובבתי העובדים במשרדים אלה נערכו חיפושים. החיפוש הממושך ביותר נעשה בביתו של בוריס גולדברג; הוא נמשך משעה 1.30 בלילה עד 9.30 בבוקר. חיפשו גם בבתי י"ל גולדברג, יצחק גרינבוים, אלתר דרויאנוב, יהודה וולובלסקי ואהרן-מיכל בורוכוב. מצאו אצלם דברי-דפוס ומכתבים שהוכיחו, כי אכן קיים בוויילנה ועד מרכזי להסתדרות הציונית ברוסיה; כי האנשים הנ"ל עמדו בקשרים עם ציונים בחוץ-לארץ, נסעו לקונגרסים ציוניים, הפיצו שקלים, אספו כספים למען הקרן הקיימת לישראל, קיבלו כספים מחוץ-לארץ למען נפגעי הפרעות והיו להם קשרים עם ההגנה העצמית בוויילנה, ועוד. נגד ששת האנשים, שאצלם נערכו חיפושים, הוגשה תביעה לבית-הדין הפלילי.

המשטרה באה למערכת 'העולם' כדי להחרים שני גליונות של השבועון, גליון 4 וגליון 5 של שנת 1911, על שנדפסו בהם מסמכים שקראו לגבות את כספי השקלים, לקראת כינוסו של הקונגרס הציוני הקרוב. המשטרה הספיקה להחרים רק 127 עותקים משני הגליונות הללו. מתוך 6,000 הגליונות שנדפסו, נשלחו כבר בדואר 4,110 לחותמים בערים אחרות והשאר הופצו בעיר. העורך א. דרויאנוב נתבע לדין ונידון לחודש מאסר.⁸⁹

החיפושים גרמו לבהלה. הם הוכיחו, כי בדעת הממשלה לדכא לגמרי את התנועה הציונית. הוועד המרכזי ראה את עצמו ככול, הוא לא יכול אפילו לפרסם מאמרים בענייני הציונות ב'העולם'.

בשנת 1911 נדפס ב'העולם' מאמר לרגל התיקון בחוק בדבר אגודות ואיגודים ברוסיה. במאמר, שנקרא "בירור דברים" נאמר: "באותו בירור-דבר שלל נשיא המיניסטרים מאת היהודים את החופש האחד שנהנו ממנו עד כה." השלטונות ראו בזה פגיעה בכבודו של ראש-הממשלה סטוליפין. י"ל גולדברג נתבע לדין כמוציא-לאור של השבועון. על הנאשם הגן ש. רוזנבוים. פסק הדין הטיל על המוציא-לאור

87 'הד הזמן' 1910, גל' 79, 103.

88 'ראוסבייט' 1910, גל' 40.

89 'ראוסבייט' 1911, גל' 38; 1912, גל' 16.

הציונים המשיכו לפעול בחשאי. נערכו בחירות לקונגרס הציוני העשירי. חברי הוועד המרכזי ועוד צירים, בתוכם יעקב שסקין, זלמן גורלאנד, יוסף ברגמן, וכן א. דרויאנוב, א"מ בורוכוב ויהודה וולובלסקי נסעו לבאזל, לקונגרס. צירים אלה ביקשו ממערכת 'די וועלט' (בגרמנית), הביטאון של ההסתדרות הציונית העולמית, שלא לפרסם את שמות הצירים מרוסיה ולא להזכיר כלל שהתקיימו בחירות. לאחר הקונגרס התקיימה אספה של ציונים בקלויז, בהשתתפות כ-200-300 איש, שבה מסר בוריס גולדברג דו"ח מפעולות הקונגרס. המשטרה קיבלה ידיעה על אספה זו.

נעשה קשה לנהל את הפעולה הציונית מווילנה. השבועון 'העולם' הועבר, החל מחודש אפריל 1912, לאודיסה. פעולות המרכז הציוני הועברו לפטרבורג, פרט לענייני "חברת הכשרת היישוב", שאותם המשיך לנהל מווילנה ב. גולדברג. שוב נערכו חיפושים אצל בוריס גולדברג וא"מ בורוכוב, ושוב גילו כי הם ממשיכים בפעולה ציונית, גם בזמן שהם עומדים לדין. הצנזורה בווילנה החרימה, בראשית שנת תרע"ג, את לוח 'קדימה', אשר נדפס שם המדור "ציונות וארץ-ישראל" וגרמה להפסד בסך 2,600 רובל.

ביום ה-30 באפריל 1913 נערך כתב-אישום נגד ששת הנתבעים, חברי הוועד המרכזי. הם הואשמו בניהול ועד מרכזי להסתדרות הציונית ברוסיה, בשנים 1908-1912. הנאשמים כפרו באשמה. האחים גולדברג טענו, כי הם אוהדים אמנם את התנועה והיו נציגים של המרכז הציוני בברלין עד חודש ינואר 1911, אבל אחר-כך הפסיקו לפעול בזאת. י. גרינבוים טען, כי הוא גר בווילנה משנת 1909 עד 1911 והיה משתתף ב'העולם', הוא לפי השקפותיו ציוני, אך לא השתתף בהסתדרות הציונית. שאר הנאשמים טענו טענות דומות.

הנאשמים, פרט לא"מ בורוכוב ש"נעלם" כי הוא עלה לארץ-ישראל, הועמדו לדין ביום ה'-1 במארס 1914. הם נידונו: ב. גולדברג לשלושה חודשי מאסר, י"ל גולדברג לשני חודשי מאסר, י. גרינבוים לחודש ועשרה ימים, כך גם א. דרויאנוב; ואילו י. וולובלסקי רק לחודש אחד מאסר. הנאשמים הגישו ערעור. פסק-הדין של בית-הדין לערעורים מיום 24 בספטמבר 1914 הקטין את העונשים בשליש.⁹¹

אגודות נוער ציוני. אגודת 'התחיה' שלחה בחודש מאי 1906 נציגים לפינסק להתיעצות, בדבר כינוס ועידה לאגודה.⁹² במכתב-ברכה לוועידה זו, על גבי טופס של הקרן הקיימת לישראל, הביעו חברי "התחיה" בווילנה את משאלתם כי הוועידה "תמצא את הדרך הנכונה לתחיה לאומית-ציונית, חיים אנושיים טבעיים, הרמת הרוח העברית, שיבת העם אל ארצו ושיבת הארץ אל עמה".⁹³ הוועידה התכנסה

90 'הד הזמן' 1911, גל' 110: 'ראזסבייט' 1911, גל' 16, 21.

91 כתב-האשמה ופסקי-הדין בארכיון הציוני המרכזי, באוסף דרויאנוב, תיק 154: 'הזמן' 1914, גל' 52-53.

92 'דאס יודישע פאלק' 1906, גל' 2.

93 טיוטה של המכתב מיום ו' בתמוז, שנה ט' לקונגרסים, בארכיון א"ל איתאל, בארכיון הציוני המרכזי.

בפינסק בימים 16-20 ביוני ועיבדה תכנית לתנועת "התחיה". היתה זו תכנית דימוקרטית, שסיסמתה היתה: "כל היסודות הפרוגרסיביים-דימוקרטיים בעם התאחדו". "התחיה" הסתייגה הן מהציונים הכלליים והן מ"פועלי-ציון-ס"ד", כי ראתה בתורה המארקסיסטית שלהם חיקוי מכאני למפלגות הפרולטריות הבלתי-יהודיות וכן קומביניזיה מלאכותית וחסרת שרשים במציאות הגלותית.⁹⁴

פרסום התכנית הביא להתעוררות רבה בקרב הנוער וחוגי העובדים הציוניים במשך זמן-מה, אך כבר בשנת 1906 מתחילה ירידתה של תנועה זו, בגלל החמרת תנאי העבודה במחתרת במדינה.

אגודת הנוער "התחיה" בוילנה המשיכה להתקיים גם לאחר שהמרכז בפינסק התפורר בשנת 1907 לגמרי. ביום השבת, ה'1 במאס 1908, התקיימה אספת חברי "התחיה" יחד עם חברים מחוגים של נוער ציוני לומד. באספה זו הירצה יעקב קליבאנוב על הנושא "אירגון המוני עובדים לעליה לארץ-ישראל". ביום השני של חג הפסח-תרס"ח הקריאו באספה של "התחיה" חזון של המרכז והחבר קרוניץ נתן סקירה על המצב בתנועה הציונית. הוא עמד על תפקידי הנוער ועל הוועידה הקרובה של נוער ציוני, שבה ישתתף בא-כוח "הפועל-הצעיר".⁹⁵ אגודות "התחיה" התמזגו אז עם אגודות "צעירי-ציון", שהלכו והפכו למפלגה בעלת כיוון ציוני-סוציאליסטי. אגודות "צעירי-ציון" ונוער ציוני לומד. בראשית שנת 1906 נערך על-ידי אגודת "צעירי-ציון" בוילנה נשף לשם הסברה ציונית. נאמו בו מ. אוסישקין, הד"ר שמריהו לוין, ז. ז'בוטינסקי, א"מ בורוכוב ושמריהו גורלינק.⁹⁶ היתה זו בוודאי אגודת נוער לומד. הוועד הציוני המקומי, אגודת "התחיה" ו"צעירי-ציון" פעלו למען קירוב נוער בתי-הספר התיכוניים והאינסטיטוט למורים — לציונות. נוצרו חוגים של תלמידים, שבהם היו מרצים ומתווכחים על נושאים ציוניים. פעילה ביותר בקרב הנוער הלומד היתה חכרת "בנות-ציון", מלכה פֶרלין, שבדירתה היו הצעירים מתאספים. בשנת 1908 הרצה מ. גאלינסקי הרצאות לפני הנוער הציוני הלומד.⁹⁷ פעילים ביותר בחוגים אלה היו פ. אנטוביל, יעקב קרוניץ ואברהם כץ. יעקב קרוניץ נבחר כציר לקונגרס הציוני התשיעי (1909) מטעם "צעירי-ציון".

בשנת 1911 הועמדו לדין בבית-הדין הגלילי בוילנה 15 תלמידים של בתי-ספר תיכוניים בעיר, על שבלי רשיון הקימו אגודה של תלמידי בתי-הספר, להפצת הרעיון הציוני. תשעה נידונו לקנס בסך 15 רובל כל אחד, ואילו שישה, צעירים שלמטה מגיל 17, קיבלו נזיפה.⁹⁸

בין תלמידי הגימנסיה של פ. קאגאן, שהיו חברים בחוגי "צעירי-ציון", היה גם

94 על התכנית בקובץ התנועה 60 שנה לתנועה ציונית-סוציאליסטית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 64-67, ובספרו של ישראל ריטוב פרקים בתולדות צעירי ציון-צ"ס, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 8.

95 'ראזסבייט' 1908, גל' 10, 16.

96 'כרוניקה יברייסקו ז'יטני' 1906, גל' 4.

97 'ראזסבייט' 1908, גל' 12.

98 'ראזסבייט' 1911, גל' 21; לפי יצחק ברודס בספרו וילנה הציונית ועסקניה, עמ' 233, נעצרו התלמידים חברי "צעירי ציון" כנשף אצל י"ל גולברג.

לוי שקולניק (אח"כ אשכול), שעלה ארצה בשנת תרע"ד.

אגודת "צעירי-ציון" בוויילנה קראה בשנת תרע"ג (1913), לרגל מלאות שלושים שנה לעליית חברי ביל"ו, לאיחוד הכוחות המפוזרים. האגודה הקימה לשכה גלילית, שהוטל עליה "לעסוק בסידור העבודה הלאומית הציונית בין הצעירים והעם".⁹⁹ לקראת כינוסו של הקונגרס הציוני האחד-עשר יזמו "צעירי-ציון" בוויילנה פגישה ארצית במינסק. בפגישה זו גובשה תכנית לתנועת עבודה ציונית, הוחלט על קיום בחירות לקונגרס ועל כינוס ועידה של "צעירי-ציון" בזמן הקונגרס. בוועידה זו בימי הקונגרס הציוני, הגיעו לשיתוף פעולה עם "הפועל-הצעיר" והונח היסוד להסתדרות עולמית של "צעירי-ציון". ביאליסטוק נבחרה כמקום מושבו של מרכז "צעירי-ציון".

מועצה של הסתדרות "צעירי-ציון" התכנסה בוויילנה בחול-המועד פסח תרע"ד (אפריל 1914). אליהו מרגלית-מונצ'יק, שבא מארץ-ישראל, הירצה בה על המצב בתנועת הפועלים בארץ-ישראל ועל התכנית לעליה חלוצית. הוחלט לגשת מיד לאירגון קבוצות מקומיות של חלוצים, המתכוננים לעלות לארץ. "פועלי-ציון". מרכז המפלגה "פועלי-ציון-ס"ד" הועבר, כאמור, בשנת 1906-1907 לוויילנה, ששימשה אז מקום התרכזותן של כל המפלגות היהודיות במדינה. גם בוויילנה לא הונח לחברי המרכז של "פועלי-ציון". המשטרה והצנזורה פקחו עין על פעילותו של כל אחד ואחד.

המשטרה בוויילנה היתה ערה לפעולות "פועלי-ציון" גם לפני שהועבר המרכז של מפלגה זו לוויילנה, כאשר נתאספה אור ליום השמיני בינואר 1906 אספה של "פועלי-ציון" לשם הרצאה בבניין של מושב-הזקנים, באה המשטרה, השביתה את האספה ורשמה את שמות כל הנאספים.¹⁰⁰

חברי המרכז מוכרחים היו להסתתר, ללון במקומות שונים ולהחזיק פאספורטים עם שמות בדויים. י. זרובבל ריכו בידיו את הפעולה האירגונית, את המזכירות ואת ההוצאה לאור. בראש "פועלי-ציון" בוויילנה עמדו אז לייב חייט, אברהם זיידשנור, משה לייב, ישראל זאס ואחרים. בר-בורוכוב הוצא מהמאסר בערבות, עבר לזמן מה למינסק ואחר-כך הוברח לחוץ-לארץ. חברי המרכז ראו ברובם הכרח לעזוב את המדינה. יצחק אבנר (בן-צבי) עלה לארץ-ישראל. י. זרובבל המשיך גם אחרי שחרורו מהמאסר לעסוק בהוצאת קבצים ספרותיים-פובליציסטיים (די יוגענדר שטימע, פסח בלאט) ואחר-כך עלה גם הוא לארץ.

בקרוב פועלי-ציון ברוסיה התחילו בשנת 1907, לקראת הקונגרס הציוני השמיני בהאג, דיונים על השתתפות המפלגה בקונגרס. הוועד המרכזי של המפלגה ברוסיה סבר, כי יש להשתתף בקונגרס ולהשיג בו השפעה, אך מלחמת המעמדות בארץ-ישראל ובגולה אינה נכנסת לשטח סמכותו של הקונגרס. משום כך אין מפלגת

99 'הפועל הצעיר' תרע"ג, גל' 27; מובא במאמרו של יוסף שפירא בקובץ קציר, ב.

100 'הזמן' 1906, גל' 8.

"פועלי-ציון" צריכה ליצור פדרציה בתוך ההסתדרות הציונית העולמית, אלא להישאר הסתדרות לחוד, שיש לה עניין רק בקונגרס; ההוראות של הוועד הפועל הציוני ושל ועדים ארציים של ההסתדרות הציונית אינם נוגעים למפלגת "פועלי-ציון" הנפרדת, אולם היא תתמוך בפעולות המוסדות הציוניים עד כמה שיתאימו למטרות המפלגה.¹⁰¹

הנטיה להתכבד מההסתדרות הציונית לא נראתה לקבוצת חברי "פועלי-ציון" בוויילנה; ביחוד התנגד לה ישראל זאס, פועל שהיה ממייסדי האגודה. הוא וחבריו לא עזבו את ההסתדרות הציונית, כאשר שאר החברים מרוסיה וליטא החליטו, כי יש לעזוב.¹⁰²

את הבחירות ל"דומה" הראשונה החרימה מפלגת "פועלי-ציון-ס"ד", אך בבחירות ל"דומה" השניה השתתפה באופן פעיל. בבחירות ל"דומה" ב' לא נבחר אף נציג אחד של פועלי-ציון. ה"בונד" הורה לאוהדיו להצביע בעד ציוני-סוציאליסט רק אם יש סכנה שייבחר איש "המאה השחורה"; בכל מקרה אחר מוטב להצביע בעד חבר הק"ד. בבחירות הבאות ל"דומה" לא השתתפו "פועלי-ציון".

אירגוני "פועלי-ציון" בערים רבות במדינה הפסיקו בשנת 1908 את פעולתם, אך בשנת 1909 באה התאוששות בכמה ערים, בתוכן בוויילנה. בקרב "פועלי-ציון" ברוסיה, וכך גם בליטא, גברה הנטיה לא להשתתף בקונגרס הציוני, שההשפעה בו היא בידי הבורגנות. בוועידת המפלגה בקראקא, בחודש דצמבר 1909, התנהל ויכוח חריף בין הנציגים מרוסיה ובין הצירים מארצות אחרות, כמו אוסטריה וארצות הברית, שחייבו את ההשתתפות בקונגרס הציוני. הנציגים מרוסיה, בראשותו של בר-בורוכוב החליטו, כי אין להשתתף בקונגרס הציוני. פועלי-ציון בליטא היו גם הם מהקיצוניים; הם דרשו לא להשתתף בקונגרסים הציוניים.

הוועד הגלילי לליטא עבר בשנת 1909 לפינסק. הבולשת גילתה אצל חבר אחד, שעבד בוועד הגלילי מכתבים, כתבות ותצלומים של חברים בסמורגון. דבר זה גרם להרס האגודות בוויילנה ובסמורגון. בשנת 1911 הועבר הוועד הגלילי הליטאי לוויילנה, אך רק בשנת 1913 התארגנה שם הפעולה. אספה שלמה נתגלתה בגלל פרובוקציה של חבר אחד, באמצע הרצאה, והמשתתפים הושמו במאסר. הודות להשתדלות בעיר הבירה לא הוגלו הנאסרים לסיביר. הוועד הגלילי בוויילנה הוציא לאחר מאמצים רבים, את כתבי-העת 'דאס ווארט'. מיספר החברים באגודה הלך וגדל מאז. חבר "פועלי-ציון" מאיר גר, שמצאו אצלו מכתבים וכתבי-יד כתובים ברוח ס"ס, נידון בבית-הדין הגלילי בוויילנה לגלות.¹⁰³

101 קטע מחוזר של פועלי-ציון — ס"ד ברוסיה, 1907; גרפס בידישער ארבעטער פנקס בעריכת י. זרובבל, א' וארשה 1928, עמ' 449.

102 ישראל זאס נפטר בשנת 1908 בגיל 23; 'הד הזמן' 1908, גל' 159.

103 א. גרשמן: 'דער ליטווישער ראיאן קאמיטעט, 1909-1915'; המאמר פורסם בידישער ארבעטער פנקס, א', בעריכת י. זרובבל, וארשה 1927; על מאסר 15 צעירים: 'הזמן' 1913, גל' 285; 1914, גל' 8.

במלחמת העולם הראשונה

ועידת ציוני ליטא. בזמן שבגרמניה התחוללה מהפכה והשלטון הגרמני בליטא עמד בסימן שאלה, התכנסה בימים 5-8 בדצמבר ועידה ארצית של ציוני ליטא. באו לוועידה 69 צירים מ-33 ערים, ביניהם מגרודנה ומביאליסטוק.

בוועידה נראו פנים חדשות, אנשים שחזרו מרוסיה, כמו לייב יפה, שתפס מיד מקום בראש הפעולה הציונית בעיר, ד"ר יוסף ברגר ויעקב שסקין. בוועידה היתה מורגשת פעילותם של "פועלי-ציון", שחזרו מרוסיה כשהם מושפעים מ"הסוציאליסטים המאוחדים". בוועידה השתתף הד"ר י. ויגודסקי שהצטרף להסתדרות הציונית אחרי הפסקה של כשלוש-עשרה שנה.

שמשון רוזנבוים פתח את הוועידה. הוא הירצה למחרת על המצב הפוליטי בליטא ותמך ברעיון של שיתוף פעולה עם הליטאים והביאלורוסים. בוויכוחים נשמעו קולות נגד אוריינטציה חד-צדדית. ד"ר רובינזון מסובאלק העיר, כי רוזנבוים לא הביא בחשבון את האפשרות, כי ליטא יכולה להיות חלק פדרטיבי של רוסיה. לייב יפה הירצה על הקהילות ותפקידיהן בקשר לבחירות. הד"ר י. ברגר הירצה על דרישות הציונים בוועידת השלום. הד"ר יעקב ויגודסקי הירצה על ההשתתפות בעיריות.

לוועד המרכזי של ציוני ליטא נבחרו מהוולנאים לייב יפה כיושב-ראש, ד"ר י. ברגר, ד"ר י. רגנסבורג, א. רודניצקי, י. סירקין ופ. אנטוביל, וכן שלושה חברים מביאליסטוק, אחד מגרודנה ושניים מסובאלק. ש. רוזנבוים צורף לוועד המרכזי בתוקף היותו חבר הוועד הפועל הציוני.

בהחלטותיה קידמה הוועידה בברכה הקמת ליטא כמדינה חופשית ודימוקרטית על יסוד שיווי-זכויות מלא ואוטונומיה לאומית-פרסונלית של העמים החיים בה. בנוגע ל"טאריבה" נאמר בהחלטה, כי אינה מייצגת כראוי את תושבי הארץ מפני שלא נבחרה באופן דימוקרטי; יש אפוא לכנס אספה מכוננת, אולם בשם לב לכך שכינוס אספה כזאת דורש תקופת הכנה, יש לכנס בהקדם ועידה דימוקרטית, שבה ישתתפו נציגים של כל העמים באופן פרופורציונלי; הנציגים היהודים צריכים להיבחר על-ידי ועידה של הקהילות בליטא.

בשים לב למצב ולדחיפות, החליטה הוועידה, כי הציונים יסכימו להשתתף ב"טאריבה" גם לפני שתכונס ועידת הקהילות היהודיות, בתנאי שה"טאריבה" תכריז, כי היא לעת עתה זמנית וכי תיתן לכל העמים נציגות פרופורציונלית; לא תפריע לייסוד קהילות יהודיות, לכנס קונגרס של יהודי ליטא ולהקים מוסדות שונים של האוטונומיה היהודית הלאומית-פרסונלית.¹⁰⁴

פעולה ציונית. פעולות הוועד המרכזי של ציוני ליטא בוויילנה לא נפסקו בימי שלטון הבולשביקים, אם כי הצטמצמו.

104 ההחלטות בחיקי המשרד הציוני בברלין, תיק 135: על הוועידה ביודישע רונדשאר (בגרמנית), מיום 17 בדצמבר 1918 ומיום 17 בינואר 1919.

דרך וילנה עברו שתי משלחות ציוניות אל ועידת השלום בפאריס, אחת מהן מרוסיה ושניה מאוקראינה. ציוני וילנה דאגו להעברתם דרך הגבול. לייב יפה העביר דרך קובנה מברק בשם ההסתדרות הציונית בליטא אל ממשלות אנגליה, צרפת ואיטליה, שבו נאמר כי אנו משוכנעים, כי ועידת השלום תמלא את דרישות העם היהודי ותעמיד את ארץ-ישראל בגבולותיה ההיסטוריים בתנאים פוליטיים, אדמיניסטרטיביים וכלכליים, שיאפשרו את הקמת הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל.¹⁰⁵

לפי הוראה מהמרכז הציוני בברלין נשלח אחר-כך מווילנה לנשיא ארצות-הברית וילסון מברק ובו דרישה למסור את המנדט על ארץ-ישראל לממשלת בריטניה. הפעולה הציונית בווילנה צומצמה. הקשר עם ערי השדה נותק. העתון 'לעצטע ניס' איבד את קוראיו ונסגר, כאמור, על-ידי השלטונות. הגליון האחרון שלו הופיע ביום ז' באדר תרע"ט (7 בפברואר 1919). הוועד המרכזי של ציוני ליטא בווילנה המשיך בהדפסת שש חוברות ציוניות. הופיע קובץ קטן אונזער פרייהייט (חרותנו) בעריכת ל. יפה ובהשתתפות ד"ר ה. ייבין, ש. אנ-סקי, ז. סגלוביטש ואחרים. ימי חג הפסח הוכרו כשבוע "שקל הגאולה". בימי חול-המועד פסח התקיימה בתיאטרון ברחוב פוגולאנקה אספת עם בעניין השקל. נאמו בה הד"ר י. ויגודסקי, אסתר רובינשטיין ולייב יפה. אספה זו הפכה לאספת מחאה נגד השחיטות באוקראינה ונגד רצח צעירים יהודים חפים מפשע בפניסק על-ידי לגיונרים פולנים. כיוון שאי-אפשר היה לקבל מחוץ-לארץ טופסי שקלים, השתמשו בגלויות מצויירות במקום שקלים.

המפלגות. למפלגות היהודיות, שלא נראו חשודות בקומוניזם, ניתן לפעול באופן חפשי. אנשים, אירגונים ומועדונים, שנראו חשודים, היו נאסרים ונשלחים למחנות הסגר. כשעמדה להתכנס ישיבה של הנהלת הקהילה, נכנסו בסוף החודש אוגוסט 1919 לבניין של הקהילה שני ז'אנדרמים בלוויית נערה פולנית וחיפשו אשה. הנערה הראתה על חברת ההנהלה והז'אנדרמים אסרו את האשה לעיני כל אלה שהתחילו להגיע לישיבה. בחודש דצמבר נערך חיפוש במועדון על-שם גרוסר, מועדון שעמד בוודאי תחת השפעת ה"בונד". אחרי בדיקת התעודות של הנוכחים, שוחררו כולם. במעון האגודה של פקידי המסחר נערך באותו זמן חיפוש. מאה איש נעצרו ונלקחו למאסר. רובם שוחררו למחרת ואילו למעלה מעשרים נשאו במאסר עד בירור עניינם.

המפלגות הציוניות פיתחו פעולה רחבה. ביום כ' בתמוז תרע"ט יום הזיכרון להרצל, נערכה אספה גדולה באולם העירוני בהשתתפות ד"ר י. ויגודסקי, לייב יפה, ד"ר יוסף ברגר, ש"ל ציטרון, פ. אנטוביל ואליהו רודניצקי. לאחר שאנטוביל, מראשי "פועלי-ציון", סיים את נאומו, קראו לו שני ז'אנדרמים מהאולם ואסרו אותו. הוא הובל לבית-הכלא בלוקישקי. רק אחרי השתדלויות שוחרר. באותו יום כ' בתמוז

105 מכתב ל. יפה אל הד"ר ג. וולשטיין בקובנה, ינואר 1919, בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין מס' 135.

נערך איסוף תרומות למען הקרן הקיימת לישראל. חנויות ובתים התקשטו בתמונות הרצל במסגרות עטופות בצבעי הלאום. ביום השבת נערכו אזכרות להרצל בכל בתי-הכנסת בעיר.

לרגל מלאות לד"ר נורדאו שבעים שנה נערכה אספת עם.

לייב יפה עזב בחודש ספטמבר 1919 את וילנה בדרכו ללונדון ולארץ-ישראל. נערכה לכבודו מסיבה בהשתתפות ציונים ואנשי רוח. לרגל נסיעתו הצטרפו למרכז הציוני הד"ר י. רגנסבורג, הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר ג. גרשון, הד"ר עמנואל כהן והמהנדס אל. ספירא.

"פועלי-ציון" היו פעילים בשטח החינוך העברי והשתתפו בכל פעולה ציונית. הם פתחו ברחוב רודניצקי מסעדה קואופרטיבית, סידרו קורסים לעברית, פתחו גן-ילדים עברי ליד בית-הספר העברי שלהם ברחוב גיאורגי, פתחו מועדון חדש משלהם ברחוב האשכנזים 20, ושלחו צירים לווארשה לוועידת המורים העברים.

הסתדרות החלוץ סידרה 35 חברים בעבודה חקלאית בקיץ בחווה ז'וראוויצ'ל בחורף הוטל עליהם לעבוד בחטיבת עצים בעיר ובפעילות תרבות. כאשר פתחה חברת אור"ט קורסים אגרונמיים, חייבה הסתדרות ה"חלוץ" את חבריה לבקר בהם, היא שלחה נציגים שלה לגרודנה, לוועידה-מוקדמת של "החלוץ".

הסתדרות הנוער הציוני "חרות ותחיה" קמה לתחיה וערכה בחודש יוני 1919 רישום מחדש של חבריה. אליעזר פרלסון, שבא מרוסיה, סייע הרבה להסתדרות נוער זו בעבודתה. חברי "חרות ותחיה" כינו אותו בברכתם לשנה החדשה, שנת תר"ף "מנהיגנו וחברנו בעבודה הלאומית".

את יום מלאות שנה לקיום הסתדרותם ציינו חברי "חרות ותחיה" בנשף. היושב-ראש יעקב גוביק פתח בעברית ואחריו הירצה אחיו מרדכי על הנוער היהודי-החדש. נציגי "צעירי-ציון", "החלוץ" וארגונים אחרים הביאו את ברכותיהם.

אגודות "חרות ותחיה" נוסדו גם בערים ועיירות שונות בליטא. בוילנה נוסדה על-ידי "חרות ותחיה" הסתדרות צופים עברים בשם "יהודה המכבי". בוילנה הוקם "ועד מרכזי לליטא" של אגודות "חרות ותחיה", ואילו בגרודנה הוקם ועד גלילי. ועידה מוקדמת של הסתדרות "חרות ותחיה" התכנסה בסוף שנת 1919 בוילנה. "השומר הצעיר". מלבד "השומר", כלומר הצופים על שם "יהודה המכבי", קמה בעיר גם הסתדרות "השומר הצעיר".

"פועלי-ציון" ניהלו בית-ספר ערב למבוגרים. הם היו מזמינים מרצים מווארשה. בחודש נובמבר בא י. זרובכל לווינה והירצה הרצאה, שלדעת העתון הציוני "ידישע צייטונג" לא הצליחה. כעבור חודש ימים, במלאות שנתיים לפטירתו של בר-בורוכוב, ערכו "פועלי-ציון" אספת אזכרה ובה נאמו האורחים ד"ר א"ש יוריס, ד"ר ה. אייזנשטאדט, מ. ארם ואחרים.

המזרחי הקים מרכז בוילנה. בין המשתתפים באספת הייסוד, בראשית שנת תר"ף (סוף ספטמבר 1919), היו 13 רבנים וילנאים וכן רבנים מהעיירות שבסביבה. הרב חנוך-הניך אייגס, שלא יכול לבוא לאספה כי נסע לווארשה, שלח מכתב

התנצלות. בין 13 הרבנים הווילנאים היו יצחק רובינשטיין, שמואל פריד, מאיר קארליץ, מאיר באסין, דוב פילובסקי, חיים שקלארינסקי ויעקב כהן. ר' יחיאל-חיים שקלארינסקי היה רב צעיר ופעיל מאד. איש וילנה, בן 25, נתמנה בימי שלטון הבולשביקים, לאחר מות חתנו, לרב בקלויז ר' זאנוויל. הוא יסד אגודת נוער דתי-לאומי בשם "ישורון" לשם לימוד תורה והשתלמות רוחנית ברוח "המזרחי". את ברכת "צעירי מזרחי" לאספת הייסוד של מרכז המזרחי הביא בעברית חבר של ארגון זה.

רבני וילנה יצאו לפעולת הסברה רחבה על מטרות המזרחי ולהפצת "שקל המזרחי". המגיד דמתא הרב מנחם קראקובסקי נאם בשבת בראשית בקלויז חברת גחש"א (הקברנים) על מטרות המזרחי. רבנים אחרים נאמו אחר-כך בבתי-כנסת שונים בעיר. בין הנואמים היו: ר' חנוך-הניך אייגס, ר' מאיר קארליץ, ר' משה קארליץ, א' אליהו גורדון, ר' שמואל פריד, וכן ר' יחיאל שרואלוב.¹⁰⁶

תחת שלטון פולין, 1922-1939

עם התייצבות השלטון בעיר בידי הפולנים התחדש הקשר בין ציוני וילנה לבין הוועד הפועל הציוני בלונדון. ציוני וילנה ב"ליטא התיכונה" המשיכו לפעול כמרכזים לליטא, אם כי שטח פעולתם היה מצומצם רק בחלק ליטא התיכונה שנכבש על-ידי צבאות פולין. וכך פעלו כאן "המרכז של ההסתדרות הציונית בליטא, וילנה", הוועד המרכזי של הפרקציה העממית "צעירי-ציון בליטא, וילנה", ו"הסתדרות מזרחי בליטא, וילנה". עם סיפוח חבל וילנה למדינת פולין היה על המרכזים האלה ליהפך לחלק ממרכזי המפלגות הציוניות במדינה.

ההסתדרות הציונית בוויילנה. הציונים הכלליים ראו את תפקידם בשקידה על העבודה הציונית בכללותה. ההסתדרות הציונית, "המרכז לליטא-וילנא", ולמעשה הוועד העירוני של האגודה הציונית בוויילנה, דאג לעתון ציוני, לקרנות הציוניות ול"עבודת ההווה" במקום, בקהילה, בעיריה ובסיים. ההסתדרות הציונית מילאה תפקיד מרכזי בכל פעולה ציונית. באביב של שנת תרפ"א (1921) הוקם ליד הוועד העירוני משרד ארצישראלי לטיפול בעלייה לארץ והשתתפו בו כל הזרמים הציוניים. לצרכי הסברה השתדלה ההסתדרות הציונית להוציא עתון יומי ביידיש ופירסמה חוברות.

לאחר הפסקת הופעתו של העתון "יידישע צייטונג" בחודש יוני 1920 נשאר בעיר רק העתון האנטי-ציוני "טאג". ההסתדרות הציונית התחילה בחודש ינואר 1921 להוציא עתון "אונזער פריינד", אך בגלל חוסר אמצעים, לאחר גניבת כספים רבים מלשכת ההסתדרות הציונית ביום-הכיפורים תרפ"ב, פסקה הופעתו, בקיץ של שנת 1922. בשיתוף עם אגודת הסוחרים חודש העתון בשנת 1924 בשם "צייט".

106 יידישע צייטונג' 1919, גל' 109, 131, 132 (כתבה מאת א. וירשופ), 185, 169; על הרב י"ח שקלארינסקי נקדלווג ב'אונזער פריינד', ל' ניסן תרפ"א.

ההסתדרות הציונית בוילנה פרסמה בשנת 1921 חוברות הסברה: על ההתפתחות הכלכלית בארץ-ישראל, מאת ש. טולקובסקי, על קואופרטיבים להתיישבות בארץ מאת ד"ר ח.ד. הורוויץ וח. פייגין, ועל דרישותינו מוועידת השלום מאת ד"ר יוסף ברגר.

לקונגרס הציוני ה-12, בשנת 1921, נסעו כצירים מטעם ההסתדרות הציונית, (כלומר מטעם הציונים הכלליים) בוילנה, ד"ר יוסף רגנסבורג, ד"ר עמנואל כהן, ד"ר י. ויגודסקי, יעקב שסקין ומשה כהן. לייב יפה, שהשתקע כבר בארץ-ישראל, קיבל גם הוא מנדט מוילנה. הסופר ש"ל ציטרון נסע לקונגרס כעתונאי.

לרגל אישור המנדט על ארץ-ישראל על-ידי חברה-לאומים פרסמה ההסתדרות הציונית בוילנה קול-קורא וקיימה בבניין ועד הקהילה ישיבה חגיגית בהשתתפות הוועדים הציוניים השונים. לישיבה זו שלחה אגודת הסופרים והעתונאים מכתב-ברכה. בין המברכים היו הרב המגיד דמתא מנחם קראקובסקי, הרב י. שרואלוב "מתפארת בחורים" ומנחם הורביטש מבעלי-המלאכה (1922).

"המרכז של ההסתדרות הציונית לליטא-וילנה" היה מקיים ועידות שנתיות בהשתתפות צירים מערי-השדה. בוועידה בחודש טבת תרפ"ג השתתפו 55 ציר, בתוכם 20 מהעיר ו-35 מערי-השדה.

הצטרפות להסתדרות הציונית בפולין. בעיית הצטרפותו של "מרכז ההסתדרות הציונית בליטא, וילנה" ל"מרכז ההסתדרות הציונית בפולין", שהיה בעיר הבירה וארשה, עמדה על הפרק במשך שנים אחדות. בפולין היו עוד שני מרכזים כאלה, בגליציה המזרחית ובגליציה המערבית. אנשי וילנה רצו באיחוד ארבעת המרכזים וקיוו, כי על-ידי האיחוד יזכה המרכז הווילנאי לנציגות בוועד הפועל הציוני הגדול. בישיבת המועצה של המרכז הווילנאי ביום ה-5 באוגוסט 1924, הוחלט בדבר הצורך בוועד מרכזי מאוחד בפולין, ובוועידה של האגודות הציוניות בחבל וילנה. ביום ה-25 בדצמבר של אותה שנה הוחלט להשתתף בוועידה הכל-פולנית בווארשה ולהצביע בעד איחוד.¹⁰⁷ בוועידה הציונית הכל-פולנית בווארשה לא התממש האיחוד, מפני שעסקו בה בעיקר בבעיות המדיניות הארצית ואנשי יצחק גרינבוים וחבריו בעל המשמר נאבקו בה עם אנשי ד"ר ליאון רייך והתומכים בנסיון להידברות עם ממשלת פולין. בעיות הפעולה הארגונית הוזנחו והפעולה הציונית בחבל וילנה סבלה מזה. לוועידה הגלילית של החבל, שהתקיימה בוילנה בחודש פברואר 1926 באו מערי-השדה רק מעטים. אנשי המרכז בוילנה ראו באיחוד התנועה את המוצא ממצב זה. בחודש אוקטובר 1927 נסעה לווארשה משלחת מוילנה, שהודיעה למרכז הציוני שם על החלטת המרכז הווילנאי להיכנס למשא ומתן בדבר איחוד. המרכז בווארשה קיבל ברצון את ההצעה ושלח לוילנה את המזכיר הראשי שלו, אריה צייטלין, כדי לסכם את תנאי ההצטרפות. תנאי המרכז בוילנה היו: לתת לוילנה שני באי-כוח בוועד המרכזי בווארשה; שיישלח

107 תיקי הוועד הפועל הציוני בלונדון, בארכיון הציוני המרכזי, 2066.

מווארשה לוויילנה מדרוך לשלושה חודשים, לשם ארגון הפעולה בערי-השדה; הוועד המרכזי בווארשה יתמוך בכסף בעתון, שיופיע בוויילנה כבטאון של ההסתדרות הציונית. אבל, לוועד המרכזי בווארשה היה קשה לקבל עליו התחייבות כספית¹⁰⁸ והמרכז בוויילנה בטל. למעשה, פעל רק ועד עירוני.

אצל שאר המפלגות — המזרחי, "צעירי ציון", פועלי-ציון-צ"ס והתאחדות, לא גרמה בעיית האיחוד עם מרכזיהן בווארשה בעיות רבות.

תגובות למאורעות בארץ-ישראל. ההסתדרות הציונית בוויילנה היתה ערה למתרחש בארץ-ישראל. היא קראה לאספות מחאה נגד המאורעות בארץ בשנת תרפ"ט ונגד הנסיונות של ממשלת המנדט להגביל את העליה לארץ. מברקי-מחאה נשלחו אל חברי-הלאומים, ממשלת בריטניה, ממשלת פלשתינה-א"י והנהלה הציונית. הוקם ועד מיוחד לאיסוף תרומות.

במלאות עשר שנים להצהרת באלפור נערכה בעיר תהלוכה רבתי. בצהריים צעדו תלמידי הכיתות הגבוהות של בתי-ספר "הוועד המאוחד", הגמנסיה העברית ע"ש הד"ר י. אפשטיין, הגמנסיה העברית "תושיה" ותלמידי הסמינריון העברי למורים, חברי כל המפלגות הציוניות, בתוכם הד"ר י. רגנסבורג, הד"ר י. ויגודסקי, פ. שוקיאן, אריה ניישול, מהרביזיוניסטים הסופר ל. רובינוב והד"ר ש. דויארמן, מ"המזרחי" ז. קליינשטיין ועזריאל שסקין. התהלוכה נמשכה לאורך שני קילומטרים. בערב עברה תהלוכה עם לפידים בהשתתפות הסטודנטים הציונים, חברי "השומר הצעיר", "השומר השחר", "השומר חשמונאי" ותלמידים.

היחסים עם המרכז בווארשה. להסתדרות הציונית בפולין נמצאו שלושה מרכזים ציוניים: בווארשה, בלבוב ובקראקוב, שלא הצליחו להתאחד ביניהם. במרכז בווארשה הגיעו אנשי "עת לבנות" ואנשי "על המשמר" והציונים הרביזיוניסטים בחודש מארס 1929 לידי הסכם והורכב ועד מרכזי. השתתפו בו שלושה נציגים מ"עת לבנות", שניים מ"על המשמר", רביזיוניסט אחד ויושב-ראש נייטרלי. אנשי "על המשמר" מן המרכז בווארשה, יצחק גרינבוים וחבריו, חתרו להשתלטות והשתדלו לדחות את האיחוד עם המרכזים בגליציה ונאבקו נגד הקמת מרכז ציוני בוויילנה. בוועידה ציונית גלילית שכונסה בוויילנה בחודש נובמבר 1929, הביע י. גרינבוים את דעתו נגד הקמת מרכז כזה.

את עמדתו נימק בכך, שאין וילנה מרכז פוליטי כמו לבוב ואין בה אישים ציונים בעלי תריסין, שהציונות ממלאה אצלם בחיים את כל ישותם... בהסתדרות הציונית בוויילנה התארגנו חסידיו של י. גרינבוים בקבוצה בשם "התחיה" וניהלו פעולה נגד החברים שנטו אחרי "עת לבנות". חברי "התחיה" תמכו במדיניות הארצית של י. גרינבוים והעבירו כאספה, ביום ה-29 בנובמבר 1930, החלטה הרואה בתוצאות הבחירות לסיים של הבלוק הלאומי נצחון ציוני והקוראת לגרינבוים לא לוותר על

108 תיקי הוועד הפועל הציוני בלנדון, תיקים 2532, 3569: מכתב מהוועד המרכזי בפולין (חתום: ל. לויטה) אל הוועד הפועל הציוני בלנדון מיום 28 בינואר 1928.

המנדט שלו לסיים. האינז'ינר אל. ספירו, יושב-ראש הוועד העירוני, פרסם בעתון 'צייט' מה' 1 בדצמבר 1930 את דעתו, כי לאספה הזו לא היתה כל רשות לקבל החלטות בענייני המדיניות הארצית.

הד"ר י. ויגודסקי — אחד המתנגדים לריכוז הפעולה הציונית בווארשה, דרש להעניק לחבל וילנה אוטונומיה כמו למרכזים בלוב ובקרקא. הוא התנגד גם להתפלגות שבין "עת לבנות" לאנשי "על המשמר". הוא סבר, כי כיוון פעולתו של י. גרינבוים מזיק וקרא לדאוג לבחירות הקרובות לעיריה. דבריו אלה של י. ויגודסקי עוררו סערה.

חלק מחברי הוועד העירוני לא רצו להשלים עם ביטול המרכז בוילנה. המרכז בנאראשה סייע להם בכך שניגש לכינוס ועידה בגליל וילנה כדי לקשור את האגודות שבחבל וילנה ישירות אליו. הוועד המרכזי בווארשה שלח מדרך, את פנחס קאמינר, שעשה בחבל וילנה כשבעה שבועות, עורר לפעולה והגדיל את מספר האגודות מתשע לשמונה-עשרה. נוסדו שני קינים חדשים של "השומר-הלאומי". בימים 27-28 במארס 1932 התכנסה בוילנה ועידה גלילית, שבאו אליה צירים מ-26 מקומות ישוב. מווארשה באו לוועידה י. גרינבוים ואחרים. גרינבוים הירצה באולם התיאטרון העממי בעיר על מצב יהודי פולין והתנועה הציונית. בהתאם להחלטות הוועידה סוכם בוועד המרכזי לערוך בעיר וילנה הרשמה מחדש של חברי ההסתדרות הציונית בעיר ולכנס תוך חודשיים אספה כללית שתבחר בוועד עירוני חדש.¹⁰⁹

גם לאחר האסיפה הכללית שבחרה בוועד העירוני, לא שרר שלום בית בהסתדרות הציונית בוילנה. נכנסו לוועד גם חברים רביזיוניסטים. קבוצת "התחיה" ניהלה מאבק נגד צירוף הרביזיוניסטים לוועד. שאר החברים-מהוותיקים טענו, כי הרביזיוניסטים הם חלק מההסתדרות הציונית, וממלאים את כל חובותיהם כלפיה ולכן אין לסלקם. אחרי מאמצים נחתם הסכם-שלום עם קבוצת "התחיה" ובאי-כוחם הצטרפו לוועד, אבל ההסכם לא החזיק מעמד זמן רב. הרביזיוניסטים התארגנו באגוד מיוחד עולמי של הצה"ר (הציונים הרביזיוניסטים). חברי הוועד העירוני מאנשי "עת לבנות", הציעו לחברי "התחיה" להקים ועד עירוני על יסודות שווים; ועד זה יהיה זמני ויכין תקנון לבחירת ועד עירוני חדש. חברי "התחיה" לא הסכימו להצעה, הם דרשו לכנס אספה כללית מיד.¹¹⁰ הפירוד בוילנה היה עמוק וחילוקי הדעות והאמביציות של חברים אחדים מ"התחיה" החלישו את ההסתדרות הציונית שם.

לוועידה הארצית של ההסתדרות הציונית בפולין, שהתכנסה בחודש אוגוסט 1934, חלקו בוילנה לפי הסכם מוקדם בין הסיעות תשעת המנדטים כדלקמן: "התחיה" 4, "עת לבנות" 1, החלוץ המעמד הבינוני 2, החלוץ הכלל-ציוני 1, הנוער

109 מכתב מיום 5 בנובמבר 1931, המשרד הציוני בלונדון, תיק 3569/5; מכתב הוועד המרכזי בפולין אל הוועד הפועל הציוני, ב' ניסן תרצ"ב.

110 תיקי הוועד הפועל הציוני בלונדון, תיק 3264. מכתב מהוועד העירוני בוילנה אל הוועד המרכזי בפולין מיום 26 באוקטובר 1932.

הציוני 1. הצירים מווילנה, בתוכם ז. זאראצקי ואליעזר ספירו, תמכו בוועידה בדרישה, כי ההסתדרות הציונית בפולין תצטרף לאיגוד העולמי של הציונים הכלליים. הפריע לאיחוד יצחק גרינבוים. לוועד המרכזי נבחר מווילנה עורך-הדף מ. סטוצ'ינסקי. שנטה ל"על המשמר".

הקמת סניף של הברית העולמית של הציונים הכלליים. הצירים שתמכו בהצטרפות לאיגוד העולמי של הציונים הכלליים, כינסו בעיר אחרי שובם מהוועידה אספה ובה הוחלט להקים בוילנה סניף של הברית העולמית. היו אלה אנשי "עת לבנות" ובתוכם ותיקי התנועה. נבחרה ועדה, שאליה נכנסו אליעזר ספירו, יעקב שסקין, ז. זאראצקי, צבי יאשונסקי ואחרים. הם פרסמו קול-קורא להצטרף לברית העולמית. הם טענו, כי הוועידה החליטה להצטרף לברית, אך הוועד המרכזי מעכב את הגשמת ההחלטה. הוועד המרכזי כנגד זה פרסם הודעה, כי מייסדי הסניף של הברית העולמית הם מייעוט אפילו בסיעת "עת לבנות". האנשים, שתמכו בעמדת הוועד המרכזי ושנטו לסיעת "על המשמר", פרסמו קול-קורא לא לפלג את ההסתדרות הציונית: הם כינסו אספה כללית, שבחרה בוועד עירוני חדש, מאנשיהם. לוועד החדש נכנסו ביום ה' 24 בדצמבר 1934. מ. סטוצ'ינסקי, אליהו רודניצקי שהיה מראשי "צעירי-ציון", מאיר זיידשנור, גם הוא מפעילי "צעירי ציון" לפנים, אפרים אהרוני ועוד.

הציונים הכלליים בוילנה, שלא היו מרוצים מהשתלטות חברי "על המשמר" על הוועד המרכזי בפולין, המשיכו לפעול. הם הקימו סניף של "ברית הציונים הכלליים" ועברו למעון משלהם. היו אלה מוותיקי הציונות הכללית, שהקימו בעיר סניפים של אירגון הנוער "עקיבא" וגרעין של "החלוץ הלאומי". באירגון "עקיבא" היו בחודש פברואר 1935 80 חבר.

הוועד המרכזי בווארשה, של ההסתדרות הציונית בפולין, לא התחשב בפלג זה של הציונים הכלליים. באפריל 1935 הוא כינס ועידה גלילית. באו לוועידה כחמישים נציגים מ-23 ישובים. מווארשה באו לוועידה חברי הוועד המרכזי הד"ר י. שיפר ואחרים.

יושב-ראש "ברית הציונים הכלליים" בוילנה המהנדס אליעזר ספירו, נפטר אז והוא בגיל 56 שנים (ניסן תרצ"ה). היתה זו אבידה כבדה לציבוריות היהודית בעיר, שבה פעל במשך חצי יובל שנים.

ברית הציונים הכלליים קיימה בוילנה בחודש יולי 1935 ועידה גלילית, שהשתתפו בה כעשרים ציר.

הד"ר יצחק שווארצבארד, מראשי "הברית" ביקר בוילנה בחודש מאי 1936. בבחירות לוועד העירוני, באביב של שנת תקצ"ז (1937), נבחר כיושב-ראש מ. סטוצ'ינסקי וכסגניו מאיר זיידשנור ונתן פוהולאנסקי. אליהו רודניצקי נבחר גם הוא לוועד.

פעולות הזדהות עם ארץ-ישראל. כאשר הועלתה על-ידי ממשלת המנדט תכנית להקים בארץ-ישראל מועצה מחוקקת, הקימו הציונים בוילנה ועד-פעולה,

שהצטרפו אליו לא רק כל הארגונים הציוניים, אלא גם ארגונים כלכליים ומקצועיים (ינואר 1936). הפעולה התבטאה במשלוח מחאות.

את פתיחת נמל תל-אביב חגגו ציוני וילנה באספת עם גדולה (מארס 1938). כאשר נפל כחנינתא עולה צעיר, אריה לוסקי, מי שהיה תלמיד בית-הספר התיכוני "תושיה" וחבר "השומר הצעיר" בוויילנה, העלו את זכרו וספדו לו באספה הד"ר יעקב ויגודסקי ובשם "השומר הצעיר" אבא קובנר (יוני 1938).

לכינוס של יהודי פולין למען ארץ-ישראל שהתכנס בווארשה בחודש אוקטובר 1938 לשם עמידה על הזכויות של היהודים על ארץ-ישראל ולשם מחאה נגד הטרור הערבי שלחו דברי הזדהות כל האירגונים הציוניים, ועד הקהילה ואירגונים כלכליים ומקצועיים.

על פרסום "הספר הלבן" בחודש מאי 1939 הגיבה יהדות פולין בשביתה כללית ביום ה-22 בו. יהודי וילנה התכנסו באותו יום בבית-הכנסת הגדול לאספת מחאה. הרביוניסטים עלו על הבימה והתחילו לנאום תוך הפרעה לנואם. הרב י. רובינשטיין הביע אחר-כך את צערו על שנערכה אספה פוליטית בבית-הכנסת הגדול. הוועד הציוני המאוחד בוויילנה, שהיו מיוצגים בו כל הזרמים בציונות, פרסם הודעה, המגנה את קריאתו של הוועד המרכזי של ה"בונד" לא להשתתף בשביתה. הוועד כינה את מעשה ה"בונד" כבגידה מבישה. "אגודת ישראל" ערכה תפילה בקלויז החדש, הרב יוסף שוב נאם נגד "הספר הלבן", הקהל אמר פרקי תהילים והחזן העלה את זכר הנופלים בארץ-ישראל.¹¹¹

"צעירי-ציון". "הוועד המרכזי של הפרקציה העממית 'צעירי-ציון' בליטא, וילנה", חידש את הקשר עם הוועד הפועל הציוני בלונדון בסוף חודש אוקטובר 1920. הוא פעל בעיר וילנה ובעיר-השדה וקיים ועידות גלילות.

"צעירי-ציון" בוויילנה הוציאו בשנת 1921 כתב-עת בשם 'אונזער געדאנק' (מחשבתנו).

בוועידה הגלילית בחודש יוני 1921, השתתף ישראל מרמינסקי, שבא מווארשה. בוועידה הגלילית בקיץ של שנת 1922 השתתפו 24 צירים מ-16 אגודות בעיר-השדה. בוועידה הגלילית השלישית בחודש פברואר 1923 השתתפו 36 צירים מעיר-השדה, 7 חברי הוועד המרכזי בוויילנה ובא-כוח הלשכה של האיגוד צ. רונשטיין. בוועידה התנהל ויכוח על בית-הספר העברי. חבר אחד מוויילנה דרש, כי בבית-הספר של "תרבות" ילמדו גם לשון יידיש. בוועידה הוחלט להוציא לאור ירחון בשם 'צוקונפט' (עתיד). הופיעו באותה שנה שני גליונות של הירחון. אליהו רודניצקי נבחר אחרי הוועידה ליושב-ראש הוועד המרכזי של "צעירי-ציון" בוויילנה.

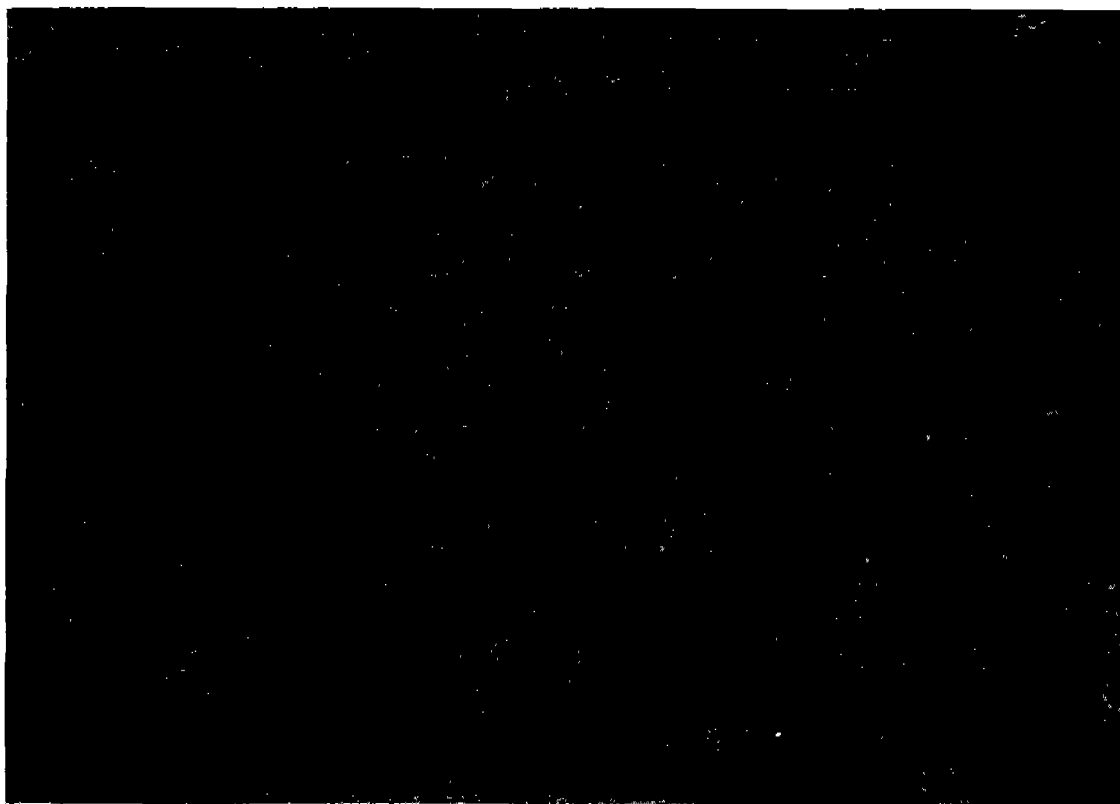
לקונגרס הציוני ה-12 בשנת 1921 נסעו מטעם "צעירי-ציון" בוויילנה חמישה צירים: פ. אנטוביל, ח. פייגין, אליהו רודניצקי, מנחם רודניצקי וישעיה טיקטינסקי. בבחירות לקונגרס הציוני ה-13 בשנת 1923 הצביעו בעיר 133 חברי "צעירי-ציון"

קבוצה מקיבוץ "שחורידה" בוילנה

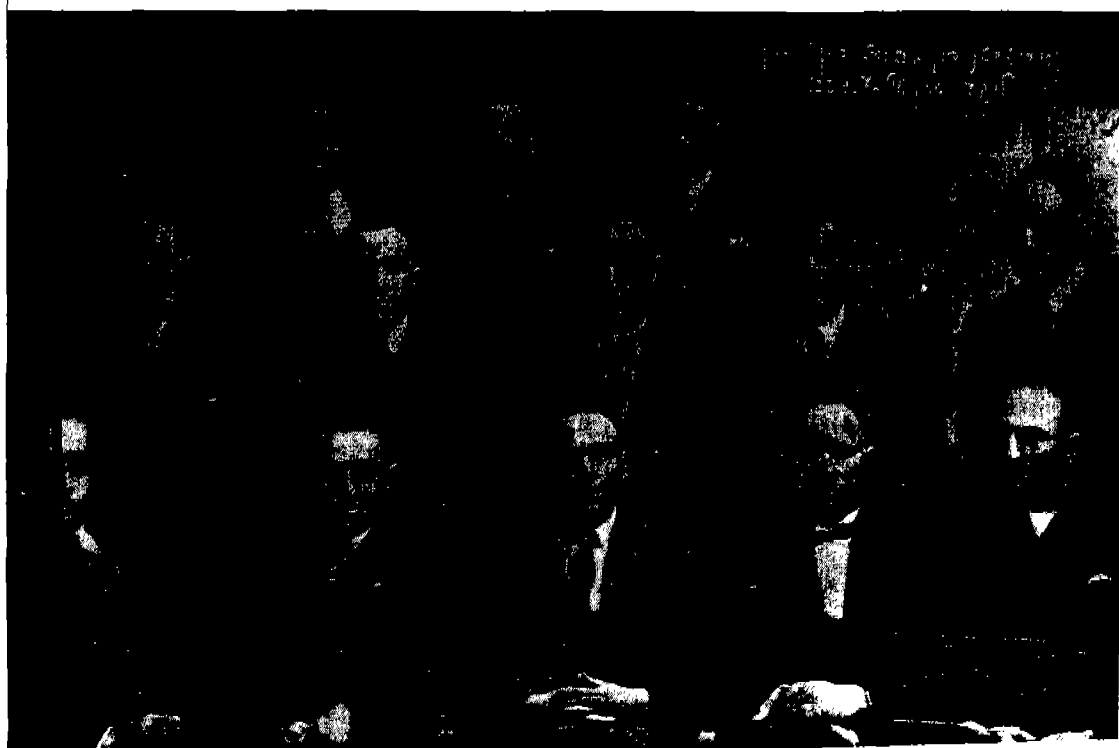
קבוצת "השומר הצעיר"

סניף החלוצ

פועלי ציון והליגה למען אי" העובדת

קבוצת פועלי ציון שמאל
עם יעקב זרובבל

בית"ר - בית הספר לסמלים

גילוי דגל ברית החייל בהשתתפות ז. ז'בוטינסקי

ונבחרו פ. אנטוביל, אליהו רודניצקי וח. פייגין. שני הראשונים ויצחק שווייגר נסעו מטעם "צעירי-ציון" בוילנה לקונגרס.

בשנת 1925 השתדלו "צעירי-ציון" בוילנה להפיץ שקלים רבים, כדי לזכות בצירים רבים לקונגרס. הם הזמינו מהוועד הפועל הציוני בלונדון 10,000 שקלים וכמכתבם אליו כתבו:

"הסתדרות צ"ס" "צעירי-ציון" די אמיצה; יש לנו בחבלנו 44 נקודות, המונות בערך אלפיים חברים. הללו הם העובדים היותר אקטיביים לטובת הקרנות הציוניות, בנק הפועלים והקפא". העליה החלוצית היא כמעט כולה מחברינו. העבודה הציבורית והפוליטית, הכלכלית והתרבותית, שתופסת מקום רחב בחבלנו, היא ג"כ רובה בידי הסתדרותנו. השפעתנו במוסדות הציבוריים והפוליטיים המרכזיים בוילנה — כבירה וניכרת למדי.¹¹²

תשובת הלשכה של ההנהלה הציונית בלונדון היתה: "אם אתם כל-כך פעילים, כדברכם, מדוע מיולי 1923 ועד היום לא קיבלנו מכם אף צורת אות אחת." בשנת תרפ"ד (1924) מכרו "צעירי-ציון" 530 שקלים ובשנת הקונגרס תרפ"ה 2,228 שקלים. מחבל וילנה נבחר כציר לקונגרס ה-14 נ. קנטורוביטש וכממלא מקומו י. טיקטינסקי.¹¹³

מנחם רודניצקי היה פעיל באירגון ההסתדרות "תרבות" בוילנה ובייסוד בתי-ספר עבריים בעיר ובערי-השדה. עלה ארצה בשנת 1924.

ליד הקואופרטיב "באפרייאונג" בוילנה מיסודם של "צעירי-ציון", נוסד בחודש מארס 1921 קואופרטיב יצרני חקלאי. התכנית היתה לחכור גן וחלוצים יגדלו בו ירקות; השיווק אמור היה להיעשות באמצעות "באפרייאונג". בשנת 1923 ייסדו חברי "באפרייאונג" קואופרטיב חקלאי בחווה סולטז' (8 ק"מ מהעיר), לשם הכשרת חלוצים. החווה קמה בשיתוף עם אור"ט והודות למאמציו של האגרונום ח. פייגין (עלה ארצה באותה שנה).

ל"צעירי-ציון" היתה מסעדה ברחוב רודניצקי. ליד המועדון שלהם, ברחוב האשכנזים 20, היתה ספריה. שם היתה גם ספריית "החלוץ" ואגודת המורים העבריים.

"פועלי-ציון-צ"ס". איחוד "צעירי-ציון" עם האגף הימני של "פועלי-ציון" בשנת 1925 גרם להבראת המצב במפלגת "פועלי-ציון" ולהקמת מפלגה בעלת השפעה בתנועה הציונית. מפלגה זו קיבלה תחת חסותה את תנועת "החלוץ". היא לא היכתה שרשים בקרב הפועלים המקומיים, באגודות המקצועיות שלט ה"בונד". עם הצטרפות אנשי "התאחדות" לאיחוד עם "פועלי-ציון" בשנת 1932, נוספו למפלגה משכילים ואינטליגנציה. חברי "פועלי-ציון-צ"ס" היו מושפעים מהיידישיזם והיו בתוכם עסקנים פעילים של הצב"ק והצ"ש"א (מרכז החינוך

112 תיקי המשרד הציוני בלונדון, בארכיון הציוני המרכזי, 2530.

113 תיקי המשרד הציוני בלונדון, תיק 215/18.

הידידישאי). בשעה שרבים מ"פועלי-ציון" פרשו מהצב"ק ותמכו ב"שול-קולט", נשאר העו"ד יצחק באראנצ'וק בוועד הציוני-א לגליל וילנה.

ועידה גלילית של "פועלי-ציון-צ"ס" נפתחה בוילנה בחודש מאי 1929. בזמן פתיחת הוועידה דרשו צירים אחדים מערי-השדה, כי יברכו רק בידיש. למרות זאת בירכו גם בעברית. בוועידה הירצה העורך-דין ד"ר מילקאנוביצקי.

בבחירות לקונגרס הציוני ה-18 בשנת 1933, קיבלה בוילנה מפלגת "פועלי-ציון-צ"ס" יחד עם "התאחדות" רשימת "א"י העובדת", 42.5% מהקולות. בקונגרסים הבאים, לאחר פרישת הצה"ר מההסתדרות הציונית, קיבלה רשימת "א"י העובדת" אחוז גדול עוד יותר.

התחזקות השפעתה של התנועה הציונית בקרב הפועלים ונהירתם למפלגת "פועלי-ציון-צ"ס", ל"החלוץ" ול"שומרי הצעיר" הדאיגה את אנשי ה"בונד", שהקים בשנת 1933 קבוצה מיוחדת למלחמה בציונות.

פועלי-ציון-שמאל. "פועלי-ציון-שמאל" לא השתתפו בקונגרסים הציוניים ולא השתתפו בפעולות הציונים. השפעתם בוילנה לא הורגשה כלל. רק לאחר שהוועידה העולמית שלהם החליטה בשנת 1938 להיכנס להסתדרות הציונית, הם שלחו לוילנה את נציגם לוועדת השקל (יולי 1938). זרובבל, שהיה מראשי פועלי-ציון-שמאל בפולין ועלה ארצה ברשיון עליה ממכסת הרשיונות לציונים ותיקים מוויילנה, ביקר בעיר בקיץ של שנת 1939 והירצה בה על הנושא "תשובתנו על הספר הלבן". "התאחדות-צ"ס". מפלגת "התאחדות-צ"ס" משכה אליה רבים מהמשכילים העברים, מורים ותלמידים.

גורדוניה. ליד המפלגה פעל אירגון נוער "גורדוניה". בראשית שנת 1935 קיימה "גורדוניה" מושבת-חורף בסביבות וילנה, ליד רודומינה, מושבה שנמשכה עשרה ימים ונעשתה בה פעולת הסברה ולימוד. מושבה דומה סודרה לשכבת "הצופים" בפרבר אנטוקול ולשכבת "המגשימים" ליד רודומינה.

לקראת הקונגרס הציוני הכ"א, 1939, הפיצה ה"התאחדות" בעיר 435 שקלים. מהפעילים ב"התאחדות" יש לציין את שני הרופאים הצעירים הד"ר מ. דבורז'צקי והד"ר קלמן ספוקויני.

ליגה למען ארץ-ישראל העובדת. איחוד "פועלי-ציון" עם צ"ס בשנים 1924-1925 ואחריו איחוד "אחדות-העבודה" עם "הפועל הצעיר" בארץ-ישראל גרמו להתחזקות הציונים הסוציאליסטים בתוך התנועה הציונית. לשם איחוד כל האירגונים הציונים-סוציאליסטים למען מפעלים של פועלי ארץ-ישראל הוקמה "ליגה למען ארץ-ישראל העובדת". השתתפו בה מלבד שתי המפלגות "פועלי-ציון-צ"ס" ו"התאחדות" גם אירגונים קרובים להן, כמו "השומר הצעיר", "פרייהייט" (התאחד אחר-כך עם "החלוץ הצעיר" ונקרא "דרור"), "החלוץ", "גורדוניה", "ארץ ודרור" (סטודנטים).

פ. אנטוביל ביקר בוילנה בראשית החודש אפריל 1928 כשליח קפא"י (קופת פועלי א"י) לפולין. בברלין התכנס בחודש ספטמבר 1930 קונגרס של ארץ-ישראל

בשנות ה-30 התרחבה פעולת ה"ליגה למען ארץ-ישראל העובדת". בראשית שנת 1935 שייכים לה "פועלי-ציון-צ"ס", "התאחדות-צ"ס", "החלוץ", "העובד", "השומר הצעיר", "גורדוניה", "פרייהייט", "הפועל", קיבוץ "שחריה", "ארץ ודרור" (סטודנטים צ"ס), אגודת עובדי תובלה וקבוצות נוער לומד.

כינוס גלילי של הליגה התקיים בוויילנה בחול-המועד פסח תרצ"ה, בהשתתפות של פ. רשיש מארץ-ישראל. בחודש מאי של אותה שנה 1935, ביקר בעיר אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות היהודית. חבר אחר של הנהלת הסוכנות, ברל לוקר, ביקר בוויילנה בחודש אוקטובר 1936 ובחודש מאי 1937 והירצה באספות עם. בקיץ של שנת 1939 ביקרו בעיר ישראל ריטוב ויעקב ריפטין וכן המהנדס שלמה קפלנסקי. המזרח"י. "הסתדרות המזרחי בליטא, המרכז וילנה" נתכרזה בנוער דתי, בעיקר מבחורי הישיבות, שהצטרפו אליה. בשנת תרפ"א (סוף שנת 1920) נוסדה הסתדרות "צעירי מזרחי" וזו הניחה את היסוד ל"חלוץ המזרחי". בין מייסדי "צעירי מזרחי" היו י.ל. ברקמן וראובן כהן, בנו של הרב יעקב כהן. בין אלה שהשפיעו על החברים הצעירים היו יוסף גורדון, סטודנט שבא מרוסיה והתקרב לדת, והמורה י"ש גורדון, שלמד בישיבת סלובודקה. השתתפו בפעולות "צעירי מזרחי" גם בנות מצוינות, בתוכן רחל, בתו של הרב לפקובסקי, דינה כהן, בתו של הרב יעקב כהן, וגולדה פינקל. "החלוץ המזרחי" התחיל בפעולת תרבות והכשרה על-ידי לימוד השפה העברית, ידיעת ארץ-ישראל ומשלוח חברים לעבוד בחקלאות.

"המזרחי" הוציא לאור בוויילנה החל מה-23 בנובמבר 1920, שבועון בשם 'דאס פאלק' (העם). העורך האחראי היה שמחה שטופלר. שבועון זה לא התקיים זמן רב. עם הפסקתו התחיל המזרח"י להוציא, בסוף חודש ינואר 1921, שבועון עברי בשם 'העם' בעריכתו של ש"ל ציטרון. גם משבועון זה הופיעו רק גליונות אחדים. בבחירות לקונגרס הציוני ה-12, בשנת 1921, לא הלכו "המזרחי" ו"צעירי מזרחי" יחד עם הציונים הכלליים. בוויילנה השתתפו בקונגרס מהמזרח"י — הרב יצחק רובינשטיין וזלמן בסוק.

"המזרח"י" יחד עם "צעירי-מזרחי" קיימו בעיר ועידה בחודש דצמבר 1921. בין המברכים את הוועידה היו הרב חנוך-הניך אייגס, נציג "החלוץ-המזרחי" ונציג אגודת הנוער "חירות ותחיה".

במלאות עשרים שנה לייסוד "המזרחי" ערכה הסתדרות המזרח"י בעיר חגיגה בקלויז ר' זאנוויל ונאם בה הרב יצחק רובינשטיין.

קבוצה של חלוצים, חברי "צעירי מזרחי" עלתה לארץ בחודש פברואר 1922. מרכז "המזרחי" בוויילנה הכריז באותה שנה על מגבית בכל כתי-הכנסת לטובת "החלוץ המזרחי" וקבע את יום שמחת-תורה כיום תרומות לקרן "החלוץ המזרחי". בחודש אוקטובר של שנה זו עלתה קבוצה נוספת גדולה. הם ייסדו את קבוצת "ריינס" ליד פתח-תקוה.

הסתדרות "צעירי-מזרחי" מנתה בקיץ של שנת תרפ"ב, קרוב לאלף חבר. היא

מכרה אז למעלה מ-1,500 שקלים. היא רצתה להשתתף בוועידה הציונית העולמית, שעמדה להתכנס בקרלסבאד, והסתדרות "המזרחי" בעיר תמכה בבקשה זו. בבחירות לקונגרס הציוני ה-13 בשנת תרפ"ג נבחרו מ"המזרחי" הרב יצחק רובינשטיין שקיבל 754 קול, זלמן קליינשטיין, שקיבל 510, וי. ברקמן, שקיבל גם הוא 510 קולות.¹¹⁴ ברשימת המועמדים לצירים בקונגרס מטעם "המזרחי" בפולין היו מוילנה הרב יעקב כהן, הרב ש. פריד, הרב מאיר קארליץ, הרב מנחם קרקובסקי והרב יצחק רובינשטיין.¹¹⁵ למועמדים מחבל וילנה יש להוסיף את הרב יוסף-ראובן הלוי כץ מגלובוקי. נסעו מוילנה והשתתפו בקונגרס הרב יצחק רובינשטיין וי"ל ברקמן. בבחירות לקונגרס הציוני ה-14 בשנת תרפ"ה, הצביעו 980 איש. נבחרו כצירים יצחק מונין, איש "החלוץ המזרחי" שקיבל 937 קול, וזלמן קליינשטיין, שקיבל 869 קול; כממלאי מקומם נבחרו ראובן כהן ואברהם גולובצין. הרב מגלובוקי קיבל רק 92 קול.¹¹⁶ הרב י. רובינשטיין השתתף בקונגרס כחבר הוועד הפועל הציוני הגדול. בקיץ של שנת תרפ"ז (1927) ביקרו בוילנה הרב י"ל פישמן (מימון) וי"ל ברקמן, שבאו מארץ-ישראל וקיימו בעיר ועידה גלילית של המזרחי. לוועידה באו כארבעים ציר, בתוכם רבנים. בין הרבנים היו הרב יוסף-ראובן הלוי כץ מגלובוקי, הרב מאנוס-איסר פולונסקי מסווינציאני והרב רמיגולסקי מגראייבה. מרבני וילנה השתתפו יצחק רובינשטיין, שפתח את הוועידה ושימש נשיאה, שמואל פריד, חנוך-הניך אייגס, שנבחר לסגן נשיא הוועידה ויעקב כהן. י"ל ברקמן, שהיה מייסדי "צעירי-המזרחי" בוילנה (בשנת תרפ"א), עלה לארץ ופעל עכשו כשליח של "הפועל-המזרחי". הרב י"ל פישמן (מימון) הירצה בוועידה וביום השבת נאם בבית-הכנסת של חברת גחש"א ("קלויז הקברנים").

"החלוץ-המזרחי" היה עורך בכל שבת מסיבות "עונג שבת". בחג הפורים תר"ץ ערך נשף דרמטי-מוסיקלי, הציגו קומדיה וריקודי באלט של ילדים. קבוצה של עשרים חברים נסעו בחודש מאי 1930 להכשרה ליד ניימינצין. הם עבדו שם ביערות במשך חמישה חודשים.

בעיר היה קיים קיבוץ-הכשרה של "החלוץ-המזרחי" בשם "יעבץ" (1932). באספה בביתו של הרב י. רובינשטיין הוקם ועד למען הקיבוץ (1934). "העובד הדתי". חברי תנועת "תורה ועבודה" בוילנה השתתפו בוועידת "העובד הדתי" בווארשה בחודש אוגוסט 1934. עמדה אז על הפרק השגת רשיונות עליה לבעלי-מלאכה.

בקיץ של שנת 1935 קיימו המזרחי ותנועת "תורה ועבודה" ועידה גלילית בעיר. חברי "השומר-הדתי" שמרו על הסדר באולם. "השומר-הדתי" היה אירגון צופים דתיים-לאומיים.

114 תיקי המשדד הציוני בלונדון, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 2305.

115 כתב-העת "המזרחי", וארשה, גל' 10, מיום ו' באב תרפ"ג.

116 תיקי המשדד הציוני בלונדון, 215/51; על "צעירי-המזרחי" עיין גם בספרו של יצחק ברוידס וילנה הציונית ועסקניה, ת"ש.

ר' זלמן קליינשטיין, מי ששימש במשך שנים רבות כמנהל "מושב הזקנים" בוויילנה, עלה ארצה בשנת תרצ"ד וכעבור זמן קצר נפטר. "מושב הזקנים" תרם לזכרו ספר-תורה, לקיבוץ "טירת צבי" בארץ-ישראל.

הסתדרות "החלוץ". צעירים, ששאפו לעלות ארצה ולבנותה, היו בקרב "צעירי-ציון", אירגוני הנוער הציוני, תלמידי הטכניקום, ובחווה ויילוטשאני של חברת "עזרה על-ידי עבודה". הראשון, שאירגן תא של "החלוץ", היה הצעיר דויד קוקלה (נקרא אחר-כך כפרי). שבא מקובנה בחורף של שנת תרע"ט (1919) לוויילוטשאני, כדי להכשיר את עצמו לחקלאות. סייע לו בארגון התא פייבוש קראסני, חבר "צעירי-ציון" שעבד כספרן בספריית "מפיצי השכלה". באותו חורף באו מרוסיה גרץ, חבר של טרומפלדור, ואליעזר פרלסון והם סייעו בהקמת גרעין חזק של "החלוץ". הצעירים, שהתכוונו לעלות כחלוצים ארצה, עבדו בזמן הראשון, באביב תרע"ט, בחממה של גנן יהודי בקרבת העיר. הם עברו בקיץ לחווה זשוראוויוצי של אור"ט. הם עבדו שם קשה בחקלאות ובשמירה וחיו בתנאי דיור קשים.

באביב של שנת תר"ף (1920) באו לוויילנה שני שליחים של "ההתאחדות" ("צעירי-ציון"-"הפועל הצעיר") ובעזרתם נתארגנה פרידה ל-28 העולים, 20 בנים ושמונה בנות, ומסרה לידם דגל תכלת-לבן, שעליו היה כתוב: "החלוץ עובר לפני המחנה", "העבודה היא חיינו, חלוצי ליטא". חמישה-עשר מבין החלוצים היו בני שמונה-עשרה.¹¹⁷

בחודש מאי 1921 הוקם בוויילנה "מרכז החלוץ לליטא", שפעל בערי-השדה. המרכז פרסם קול-קורא ואסף תרומות ל"קרן החלוץ".

לוויילנה הגיעו בסוף שנת 1921 בדרכם לארץ, חלוצים מאוקראינה. הם היו מחוסרי-כול ומוכרחים היו להתעכב בעיר עד שישגו תעודות נסיעה מתאימות ואמצעים להמשיך בנסיעתם. הם התארגנו לעבודות שונות, כמו חטיבת עצים, הוראה וכדומה. ועד "עקאפא", יחד עם המשרד הארצישראלי, תמכו בהם, שכרו בשבילם מעון, ששימש 'בית-חלוצים', סידרו לידו מסעדה וסיפקו להם כלי-עבודה; שהותם בעיר הכניסה התעוררות בחוגי הנוער הציוני. הם הקימו קבוצה בשם "זמרי ציון" ולידה סקציה דרמטית, שהציגה מחזה באולם קריינגל ותמונה חיה מחיי החלוצים בארץ (אפריל 1922). הד"ר י. רגנסבורג השיג בשבילם בלונדון 500 ליש"ט סיוע מהוועד למען נפגעי הפרעות באוקראינה. הרב י. רובינשטיין השתדל להשיג בשביל 47 מהם תעודות נסיעה לחץ-לארץ. ביום ה-3 בדצמבר 1922 נערכה לרגל עליית 40 מהם, מסיבה שנמשכה עד אור הבוקר. בין המברכים היו אסתר רובינשטיין והסופר ר' בנציון אלפס, שחזר באותה שנה מרוסיה. הסופר הישיש סיפר זכרונות על נסיעתו לארץ-ישראל לפני 51 שנה. בחודש ניסן תרפ"ג (1923) עלתה לארץ קבוצה נוספת של חלוצים מאוקראינה, 47 איש. יחד אתם עלו גם 29 עולים אחרים

117 על ראשיתה של הסתדרות "החלוץ" בוויילנה עיין בזכרונותיהם של שרה אביגור (לבית סולצ'אנסקי), מיכאל אלכונס, דוד כהנא ואחרים בקובץ העליה השלישית בכנרת, תר"ץ-ת"ש, בהוצאת קבוצת כנרת, תשכ"א.

בראשית שנת 1923 מנתה הסתדרות "החלוץ" בווילנה 95 חבר, בתוכם 25 בנות. ההסתדרות קיימה בווילנה באותה שנה ועידה גלילית, שבאו אליה שבעה צירים מעריי-השדה. מיספר חברי "החלוץ" היה אז בגליל וילנה כאלף איש. בארשמיאנה היתה ל"החלוץ" נגריה, ובסולטני עברו החברים הכשרה חקלאית. חווה זו, שהחלוצים קראו לה "טרומפלדוריה", מוכרחים היו לעזוב כעבור זמן-מה (בשנים 1925-1926).

"החלוץ-הצעיר" אורגן על-ידי יוסף באנקובר, שבא לווילנה בשנת 1923 מטעם מרכז "החלוץ".

בהשפעתו של י. באנקובר התארגנה בווילנה קבוצת צעירים, שמטרתם היתה לעלות לארץ, לעבוד שם במשותף בצורת קיבוץ, שיעסוק בכיבוש העבודה. הקיבוץ נקרא "הכובש" ומנה כבר בראשיתו למעלה ממאה חבר. בחודש מאי 1925 התכנס בווילנה כינוס של חברי קיבוץ-העליה מהעיר ומגליל בהשתתפות 185 חבר. היה זה אירגון קיבוצי ראשון לעליית חלוצים מפולין. פלוגה ראשונה של "הכובש" ובה 20 חבר, הגיעה ארצה בחודש אוגוסט 1925 ונכנסה לעבודה בפתח-תקווה. פלוגות נוספות המשיכו לעלות ובמשך השנה הראשונה מנה הקיבוץ 140 חבר. חלק ממנו תקע יתד בכפר-סבא. חברי "הכובש" הקימו בשנת 1932 את רמת-הכובש בקרבת כפר-סבא.

זרם העליה לארץ נחלש אחרי השנים 1925-1926, נחלש גם אירגון "החלוץ". בראשית שנת 1929 התחילה התעוררות באירגון זה. הוקם קיבוץ "תל-חי" בוויליסקה החדשה, הקרובה לווילנה, ובו עשרים בנים ושבע בנות, שעבדו בבית-חרושת.¹¹⁹ ליום י"א באדר תר"ץ ערך "החלוץ" "אקדמיה" (אספה) לזכר יוסף טרומפלדור. נאמו בו המורה המשורר ד"ר אביגדור גרינשפאן, יצחק באראנצ'וק, מוסמך למשפטים, חבר "פועלי-ציון-צ"ס", ומשה בסוק (בנו של זלמן בסוק איש המזרח"י). משה בסוק הקריא "דיאלוג" ובו תיאור מחיי טרומפלדור.

תנועת "החלוץ", שהפכה לזרוע פעילה של "פועלי-ציון-התאחדות", הלכה והתרחבה. בווילנה התקיימה בימים 19-20 בדצמבר 1930 ישיבה מורחבת של מועצת הגליל. השתתפו בה חברי המזכירות בווילנה, באי-כוח 15 סניפים, קיבוץ "תל-חי" וקיבוץ עלייה "בדרך" של השומרים. מטעם מרכז "החלוץ" בפולין השתתפו פ. בן-דורי ומשה בסוק. בראשית שנת 1931 התקיימה בעיר ועידה גלילית, שבה מסר מ. בסוק, כי בחבל וילנה קיימים 40 סניפים ובהם 1,062 חבר, בתוכם 220 בהכשרה. מיספר הסניפים הלך וגדל. בקיץ של אותה שנה היו כבר 52 סניפים. הסתדרות "החלוץ" קיימה בעיר "מושבות", כלומר ימי-עיון, לפעילי הסניפים בגליל. בחודש יולי 1931 התכנסו 23 צעירים, בתוכם חמש צעירות, בני 18 ומעלה,

118 'צוקנפט' של 'צעירי-ציון' בווילנה, גל' 2 מחודש אייר תרפ"ג.

119 ד. לוי: 'די "החלוץ" בואוועגונג אין ווילנער קאנט', בשבועון 'ווילנער לעבן', מיום 15 במארס 1929.

לסמינר. גם בחורף, בחודש ינואר 1932, התכנסו בפוספיישקי אשר ליד וילנה, בבית קייטנה של טו"ז, 17 חברים מ-12 סניפים לשלושה שבועות. השתתפו בימי-עיון אלה 6 יוצאי 'החלוצ' הצעיר, 5 כוגרי 'השומר-הצעיר' 6 חלוצים. בשנים 1931-1934 התקיימו בוילנה אחת-עשרה מושבות כאלה.¹²⁰

בקץ של שנת 1932 התקיים בכפר לא רחוק מסוויינציאני כינוס שנתי של חלוצים מהישובים היהודים בסביבה. השתתפו בכינוס כמאה וחמישים חבר משנים-עשר סניפים. ממרכז 'החלוצ' השתתף מ. ברסלבסבקי מארץ-ישראל וממועצת 'החלוצ' בוילנה. י. פונדיק.

בוילנה היו קיימים בקץ של שנת 1932 שני קיבוצי-הכשרה, "שחריה" ו"בנתיב". הסופר דוד פינסקי, שבא אז לביקור בוילנה, ביקר אצלם ב"מעונות הזולים". השתתף בפגישה גם יהודה קופילוביטש (אלמוג), שבא מארץ-ישראל כשליח הסתדרות העובדים. בערב נערכה לכבוד הסופר מסיבה בבית הגב' לזין בהשתתפות חברי "ארץ ישראל העובדת" (אוגוסט 1932).

יהודה קופילוביטש סובב בערי-השדה בגליל-וילנה ויסד "ליגות למען ארץ-ישראל העובדת". המזכיר הכללי של ה"ליגות", מ. ניישטאדט, ביקר גם הוא בוילנה בראשית חודש נובמבר 1932.

מיספר חברי 'החלוצ' בסניף וילנה היה בסוף 1932 חמש מאות. קבוצה בת תשעים חבר עלתה לארץ מוילנה בחודש אוקטובר 1932.

בימי חג הסוכות תרצ"ה (1934) התקיים בוילנה כינוס של "החלוצ" מהעיר ומהגליל. הקיבוץ "שחריה" היה הגדול שבקיבוצי-ההכשרה בגליל וילנה. היו בו אז 152 חבר, בתוכם 72 בנות. עד אז עברו את ההכשרה ב"שחריה" 518 חבר. בחודש מאי 1935 היו ב"שחריה" 180 חבר. הם גרו בשמונה חדרים, שמסר להם ועד הקהילה ב"מעונות הזולים". הצפיפות בהם היתה גדולה. התקציב החודשי של הקיבוץ הגיע ל-3,300 זהובים. את הסכום הזה היו החברים מכסים משכר-עבודה, מזהוב עד שלושה זהובים ליום עבודה. הם היו מוכנים לעשות כל מלאכה, מעבודת כפיים פשוטה ועד עזרה הדורשת השכלה. לקיבוץ היה בית-מלאכה לתפירה, שהיה מקבל עבודות חרץ וסדנה לנעליים לצרכי החברים. בעיר הוקם ועד, שדאג לאספקת עבודה, להשגת אשראי לקיבוץ וכדומה, (1936). הד"ר י. ויגודסקי פרסם קול-קורא למען תת עבודה לעשרים מחברי הקיבוץ, שהיו בחודש פברואר 1939 מחוסר-ל עבודה.

עורך-הדין זאקס תרם בקץ 1937 לקיבוץ שטח-אדמה ומבנים בוולוקומפיה (מקום קיט ע"י וילנה). "שחריה" סידרה שם חווה חקלאית ובית-הבראה לחברים. במלאות שנה לקיום החווה ובית-ההבראה נערכה חגיגה. תחת רושם החגיגה, שבה הושמעו ברכות וטעמו מתנובת החווה, תרם תעשיין וילנאי פרה לחווה.¹²¹

120 'העתיד', עתון הסתדרות 'החלוצ' העולמית, וארשה, גליונות 1, 15-16 (1931), 129, 159.

121 'ציט', מיום 29.8.1938.

חברי "שחריה" הקימו מקהלה. ניצח עליה א"א יוסקוביטש. המנצח פרסם בדפוס שירים עבריים, מעובדים על-ידו (1938).

"העובד". בקיץ של שנת 1933 ניגש ועד "החלוץ" בוויילנה לארגן את "העובד" לעליית בעלי-מלאכה שיוכלו ליהנות מרשיונות עליה סוג ב'. במשך שנה ומחצית השנה כבר היו ל"העובד" בגליל וילנה 59 סניפים. בסוף שנת 1934 התכנס כינוס של סניפי הגליל. באו לכינוס 44 נציגים מ-26 מקומות יישוב. פתח את הכינוס אריה שפטל.

"החלוץ הכללי". ליד הוועד העירוני של ההסתדרות הציונית התארגן "החלוץ" הכללי. בדומה ל"העובד" התארגנו גם "החלוץ בעל-מלאכה", "החלוץ המעמד הבינוני". בראש "החלוץ בעל-מלאכה" עמד אברהם כץ, לפניו מפעילי "צעיר ציון".

הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין יסד בוויילנה, בפרבר ירוזלימקה, בית-ספר חקלאי להכשרת חלוצים.

הסתדרויות נוער: "חירות ותחיה". הסתדרות הנוער הציוני "חירות ותחיה" המשיכה לפעול. בחודש מארס 1921 ערכה נשף מוקדש לזכר המשורר שמעון פרוג. היא יזמה פעולה למען האוניברסיטה העברית על-ידי ועדי-תלמידים בבתי-הספר, לשם איסוף ספרים בשביל הספריה בירושלים.

קבוצה של 10-12 חברי "חירות ותחיה" קיבלו מאור"ט הלוואה בסך 60,000 מארק ומהמרכז הציוני בעיר עוד 40,000 מארק וקנו בפוספיישקי הקרובה לעיר, שטח בן אחת וחצי דיסיאטינות (כ-15 דונאם), שם סידרו מושבה חקלאית משלהם (יוני 1921).

"חירות ותחיה" באה כמגע עם אגודות נוער ציוניות בליטא התיכונה כולה. ביום ה-9 בנובמבר 1921 כינסה בוויילנה ועידה ארצית שבאו אליה 30 צירים מערים שונות, בתוכן מגרודנה ומביאליסטוק. מווארשה באו שני נציגים של הסתדרות הנוער "הרצליה", במגמה להביא לאיחוד שתי ההסתדרויות. בתוך "חירות ותחיה" קם אגף סוציאליסטי, שמטרתו לתת להסתדרות הנוער הציוני כיוון ציוני-סוציאליסטי.

ביום פתיחת הוועידה פרסם חבר האגודה, המשורר הצעיר לייב סטוצקי, בעתון המקומי 'אונזער פריינד', שיר בשם "לחירות ותחיה". בפתיחה החגיגית נשמעו ברכות מכל האירגונים הציוניים, בתוכם גם מקבוצת סטודנטים באוניברסיטת וילנה, מקבוצת חיילים יהודים שהיו מוצבים בעיר ומתלמידים בטכניקום היהודי. בהרצאתו על מהות התנועה אמר חבר הוועד הווילנאי של "חירות ותחיה" פטוחובסקי, כי יש להכניס שינויים בתכנית ההסתדרות לשם הכשרת חלוצים לחיי פועלים (פרולטריוציה) ולשם הקניית ערכי תרבות לחברים. בנוגע לשפות אמר, הסתדרותו לא היתה מתנגדת לשפת ההוראה יידיש בבתי-הספר, אך בשים לב לאופייה הפוליטי והאנטי-ציוני של ה"קולטור ליגע" יתמכו רק בבתי-הספר העבריים של "תרבות". בוויכוחים דנו בבעית הכנסת הסוציאליזם לתכנית: היו קולות בעד ונגד. שלח

"הרצליה" בפולין קרא לא להכניס את הסוציאליזם לתכנית.

באותו יום שבו נפתחה הוועידה, קיימה "חירות ותחיה" אספת עם, שבאו אליה רבים מהנוער הלומד. קלמנטינובסקי מביאליסטוק דיבר באספה זו על הסתדרויות הנוער הציוניות. לייב סטוצקי הקריא את שירו.

הוועידה בחרה בועד מרכזי של הסתדרות "חירות ותחיה".

עם עליית חלק מהחברים לארץ-ישראל נידללו שורות "חירות ותחיה".

"השומר הצעיר". קבוצות ראשונות של "השומר הצעיר" אורגנו בוויילנה בשנת 1920 על-ידי שני חלוצים מאוקראינה, שעברו דרך העיר. היו אלה קבוצות צופים, שהתקשרו עם ההנהגה הראשית של תנועה זו בווארשה וקיבלו כיוון ציוני ברור. בקיץ של שנת 1922 חנך הקן את מעונו ונערך נשף.

תנועת "השומר הצעיר" התחילה לגדול עם ראשית העליה הרביעית ומשכה רבים מתלמידי בית-הספר העברי. התנועה קיבלה צביון סוציאליסטי והכשירה את חבריה לחיים בקיבוץ.

חלק מחברי "השומר הצעיר" פרשו והקים את "השומר הדתי". חלק אחר הקים את "השומר על שם טרומפלדור", שממנו קם בית"ר (ברית טרומפלדור).

במעון הקן של "השומר הצעיר" נערכה בחול-המועד פסח תר"ץ תערוכה של עבודות החברים במסגרות, בחריטה בעץ וברקמה. הוצגה שם עתונות של התנועה, כולל יומן של קבוצת חברי הקן הוויילנאי, שבו רשמו את רשמיהם והרגשותיהם האינטימיות — בשם "ספר החיים"; דיאגרמות הראו על התפתחות הקן; היו מדורים שהוקדשו לצופיות, לספר העברי, למכירת תוצרת ארץ-ישראל. חברי "השומר הצעיר" היו פעילים למען הקן הקיימת לישראל ובהסתדרות "תרבות".

במלאות עשר שנים לקן-וילנה נערכה חגיגה, שבה הציגו חברי הקן את ההצגה "מסדה" ללמדן. באותה שנה, 1932, התארגן בעיר קיבוץ של "השומר הצעיר" בשם "בנתיב" והתקיימה ועידה גלילית, בהשתתפותו של חבר ההנהגה העולמית, יהודה גוטהלף.

באביב של שנת תרצ"ז (1937) חגג הקן 15 שנים לקיומו ועשר שנים לייסוד "הקיבוץ הארצי" בארץ-ישראל. ראש הקן, אבא קובנר, פתח את החגיגה, הושמעו ברכות, מהד"ר י. יגודסקי הוקראה ברכה בכתב, ואחר-כך הירצה ד. קובנר על האידאולוגיה של "השומר הצעיר". בחגיגה השתתפה מקהלת "השומר הצעיר" בניצוחו של י. טייטלבוים והציגו את "יובל העגלונים" לדוד שמעונוביץ.¹²²

באחת השבתות, בקיץ של שנת תרצ"ז, יצאו חברי הקן, כמו בכל שנה, לטיול מחוץ לעיר. בערב חזרו כחמש-מאות צועדים כשהם עוברים ברחובות העיר בלוויית תזמורת ודגלים.¹²³

122 'ציט', וילנה, מיום 28.4.1937.

123 שם, מיום 2.6.1937.

במלאות 18 שנים למותו של יוסף טרומפלדור, ערך הקן חגיגה לזכרו. הקן הוציא אז לאור עלון חד-פעמי 'תל-חי' ובו מאמרים על 'תל-חי' וחיבורות לפועלים היהודים בארץ-ישראל (פברואר 1938).

לרגל הנפת דגל חדש של הקן, נערכה ביום ה-6 במאי 1938, אספה פומבית חגיגית ובה הציגו מחזה מאת מנחם באדר — עליה ב'. כינוס של קיני "השומר הצעיר" בגליל וילנה התכנס בוויילנה בימי חג הפסח תרצ"ט. השתתפו בו 120 שומרים מ-13 קנים.

התעמולה הקומוניסטית חדרה גם להסתדרות "השומר הצעיר" בוויילנה, אם כי לא משכה אחריה רבים. השלטונות קיבלו ידיעות על תעמולה זו. בין אלה שנתפסו לקומוניזם וזנחו את הציונות, אך לא ניתקו את קשרם לארץ-ישראל, היו דב קובנר וחנוה נובין, תלמידי הגמנסיה העברית ע"ש הד"ר י. אפשטיין בוויילנה ופעילים בקן. הם עלו בשנת 1938 לארץ-ישראל ופעלו כאן בהסתדרות הקומוניסטית ובגלוי כחברי הסתדרות העובדים הכללית, בשמות — מאיר וילנר ואסתר וילנסקה.

"החבר": הסתדרות הנוער "החבר", שהקיפה נוער לומד, ערכה ערב אזכרה ל"ח ברנר. נאמו פנחס שיפמן, א. אורינבסקי, מנחם רודניצקי ופ. אנטוביל (מאי 1924). הסתדרות "החבר" היתה עורכת הרצאות לחבריה. ביום ה-31 לחודש אוגוסט 1924 יצאו חברי "החבר" יחד עם קבוצות של "השומר הצעיר", "החלוץ" ו"מכבי" לרחובות העיר בליווי תזמורת של כלי-נשיפה לביקור בחווה סולטני ("טרומפלדוריה"). האורחים נתקבלו על-ידי החלוצים, שעבדו בחווה בסבר פנים יפות וחזרו לפנות ערב הביתה בשירת "התקווה".

הנוער הציוני הכללי: ליד הסתדרות הציונים הכלליים פעל אירגון "השומר-הלאומי". מיספר חבריו היה בשנת 1926 עשרים וחמישה. מלבדו היה קיים ארגון הנוער הלומד "הרצליה". אירגון זה ערך בשנת 1929 נשף, שבו הציגו תמונה חיה — "היהודי הנצחי" ומחזה של שלום-עליכם. שני האירגונים האלה התאחדו ל"הנוער הציוני". לכינוס של "הנוער הציוני" בגליל וילנה, שהתכנס בעיר בשנת 1932, באו עשרה נציגים מערי השדה. חוג דרמטי ליד "הנוער הציוני" הציג בחודש מארס 1939 מחזה של שלום עליכם.

אירגוני סטודנטים ציונים. קבוצת סטודנטים ציונים סוציאליסטיים באוניברסיטת וילנה הקימה לה אגודה בשם "ארץ ודרור".

ביום כ' בתמוז תרפ"ד השתתפו באספת אזכרה להרצל חברי "החבר", "החלוץ", "השומר הצעיר", "השומר טרומפלדור" ו"ארץ ודרור".

"קדימה": התחזקות המחנה הציוני בקרב הסטודנטים באוניברסיטת וילנה הביאה לאיחוד הסטודנטים הציונים מזרמים שונים באגודה "קדימה". אגודה זו קיבלה את השליטה באגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים היהודים ופעלה הרבה למען הפצת ידיעת העברית וספרותה בקרב הסטודנטים. בהשתדלותם של נציגי "קדימה" הוקם לקטורט לעברית באוניברסיטה, נערכו הרצאות פומביות וכדומה. קבוצת חברי "ארץ-ישראל העובדת" פרשו אחר-כך מ"קדימה", שבה התרכו אוהדי

הציונים הרביזיוניסטים והקימו מחדש את "ארץ ודרור". ליד ההסתדרות הציונית בעיר הוקם חוג של סטודנטים ציונים כלליים בשם "למטרה". מלבד אירגונים אלה היו קורפורציות של סטודנטים בעלות גוון רביזיוניסטי. הציונים הרביזיוניסטים. בו בזמן שהלך והתחזק האגף הסוציאליסטי בהסתדרות הציונית, הלך והתחזק בה גם מחנה האופוזיציה הרביזיוניסטית. המצב בתנועה הציונית היה קשה בשנת 1930, אחרי דו"ח ועדת הופ-סימפסון ואחריו "הספר הלבן" של פאספילד. חיים וייצמן הכריז בשיבת הוועד הפועל הציוני, כי המדינה העברית לא היתה מטרה אלא רק אמצעי למטרה — ליצור בארץ-ישראל חברה אוטונומית יצרנית. נחום סוקולוב פרסם גילוי-דעת ובו נאמר, כי מדינה יהודית אינה חלק מתכניתה המעשית של הציונות. כנגד גילוי-דעת דפיטיסטיים אלה קראו ראשי הצה"ר, לקבל בקונגרס הציוני הקרוב החלטה מפורשת, המדגישה שמטרת הציונות היא יצירת רוב יהודי בארץ-ישראל.

בית"ר. הסמאות של הציונים הרביזיוניסטים מצאו אוזן קשבת בקרב הנוער. ההסתדרות "ברית טרומפלדור", בית"ר, שנוסדה בעיר בשנת 1925, הלכה וגדלה. בראשית שנת 1930 עברו בסך באולם הגדול שבמעון בית"ר 200 חברי האירגון. בסוף שנה זו, כאשר ביקר ז. ז'בוטינסקי אצלם, היו בו כבר כ-400 חבר. בית"ר היה עורך בכל שנה בגן הברנרדיני נשף ובו הופעות ספורט, תרגילי צופיות ותמונות חיות. בחודש יוני 1930 השתתפה בחגיגה תזמורת כלי-נשיפה של הארגון. לציון מלאות חמש שנים לקיום הקן בוילנה נערכה חגיגה, שבה קיבל מפקד הקן, הד"ר ש. דויארמן "רפורט". בין אורחי הכבוד היו הד"ר יעקב ויגודסקי, הד"ר ג. גרשון שנבחר לנשיא-כבוד ("קוראטור") של קן בית"ר בעיר, הגב' טייבה לזין, נציגת ויצ"ו, בא כח אגודת הסטודנטים קדימה ועוד. בשם ההורים בירך אברהם זיידשנור.

חלק מחברי הצה"ר ובייחוד חברים מבית"ר, התנגדו להשתלטותו המוחלטת של הד"ר ש. דויארמן על ענייני הסניף וענייני בית"ר. ד"ר דויארמן היה רופא, מצייר ומתעניין באמנות; היה יוצא גליציה, וניסה להטיל את רצונו על כולם. נגדו קמה אופוזיציה, שהאשימה אותו בשאיפה להבטיח לעצמו "כסאות" בבחירות לוועד הקהילה ולקונגרס הציוני, וכן — באי-מסירת דו"ח כספי וכד'. האופוזיציונרים כינסו ביום ה'2 ביולי 1930 אספה כללית ובחרו בוועד. בחודש אוקטובר הם פרסמו בדפוס חוברת חד-פעמית: 'אונזער וועג' (דרכנו), המכילה מאמרים מאת העו"ד סטמפלברג, ב. טרקל, המהנדס א. קובאלסקי, ל. וידוצ'אנסקי ואחרים. בחוברת נדפס גם מכתב-גלוי למפקד הקן של בית"ר הד"ר ש. דויארמן. מאת פסח תבואה, שעלה לארץ עם עוד חברי בית"ר וילנאים ועבד כפועל חקלאי ברחובות. מכיוון שהחוברת הופיעה לפני ביקורו של ז. ז'בוטינסקי בוילנה — היא כללה גם ברכה לאורח.

מלבד הנוער, שהיה מאורגן ב"בית"ר", כמו אירגונים של סטודנטים רביזיוניסטים, כגון חוג "טימקנייה" והקורפורציות "ירדניה", "ביתריה" ו"חשמונאי".

"קרן תל-חי" מצאה תומכים בחוגים רחבים של הציונים ואוהדיהם בעיר. בביתו של הד"ר ג. גרשון התקיימה בסוף חודש פברואר 1930 ישיבה למען איסוף כספים לקרן. ואחריה נתפרסם קול-קורא שחתמו עליו ציונים כלליים (ד"ר י. רגנסבורג, ד"ר י. ריגודסקי, מ. סטוצ'ינסקי), מזרח"י (ז. קליינשטיין) ואחרים.

ז. ז'בוטינסקי בא לוויילנה להרצאה, ביום ה-4 בנובמבר 1930. חברי הצה"ר, ההסתדרות הציונית "תרבות", ויצ"ו, הסטודנטים הרביזיוניסטים וחברי בית"ר עם תזמורתם — כולם יצאו לקבל את פניו. אחרי ההרצאה ביקר ז'בוטינסקי אצל חברי בית"ר ואחר-כך אצל חברי "ירדניה" ובילה אתם עד שעה מאוחרת בלילה. כעבור שלושה שבועות בא ז'בוטינסקי שנית לוויילנה, להרצאה.

בחודש מאי 1931, התקיימה בוויילנה ועידה של הצה"ר לפלכי וילנה ונובוגרודק. רוב הצירים היו באי-כוח קיני בית"ר. האגודה "מנורה", היא הקבוצה הדימוקרטית בתוך תנועת הצה"ר, שעמדה באופוזיציה לוועד של הצה"ר בוויילנה ולמרכז בווארשה, לא הורשתה להשתתף בוועידה.¹²⁴

מיפקדת בית"ר בפולין הקימה בוויילנה בשנת 1933, בית ספר חקלאי. היו בו שתי מחלקות, לחקלאות ולמכניקה (נהגות, טרקטורים וכד'). הקורס נמשך עשרה חודשים.

החרפת המאבק בין הצה"ר לבין גוש ארץ-ישראל העובדת. את יחסי הכוחות בתנועה הציונית בוויילנה לפני הקונגרס הציוני ה-17, בקיץ של שנת 1931, מראות התוצאות של הבחירות לקונגרס. זכות בחירה היתה בוויילנה ל-1,874 שוקלים. מתוך 905 שוקלים שהצביעו, נמצאו כשרים 897. רשימת הציונים הרביזיוניסטים קיבלה את מיספר הקולות הרב ביותר, 358. אחריהם צעדו בלוק "ארץ-ישראל העובדת" שכלל את "ההתאחדות", "פועלי-ציון-צ"ס", "השומר-הצעיר" ועוד, עם 243 מצביעים, "מזרחי" ו"צעירי-מזרחי", עם 138 מצביעים, ציונים רדיקליים "על-המשמר" עם 98 מצביעים ו"עת לבנות" עם 60 קול.¹²⁵

אחרי הקונגרס ה-17 החרף המאבק בין מפלגת פועלי א"י (מפא"י) לבין הצה"ר. ראשי מפא"י, ובייחוד דויד בן-גוריון, שאפו ליהפך לרוב בהסתדרות הציונית והתחילו להתכונן מבעוד מועד לבחירות לקונגרס הבא.

בתנועת הצה"ר רווחה השאיפה לנקוט מדיניות עצמאית, גם מחוץ למסגרת ההסתדרות הציונית. בחודש אוגוסט 1932 הם התארגנו כ"איגוד מיוחד" בתוך ההסתדרות הציונית.

באותו חודש קיים בית"ר בעיר כינוס של כל חבריו בפלך. בסוף הכינוס נערכה "אקדמיה", כלומר אספת עם, שבה השתתפו הד"ר י. ריגודסקי, מגר, ראצ'קו, א. אקסלרוד ואחרים.

ד"ר זליג סוסקין, אגרונום שפעל הרבה למען פיתוח הארץ ושהצטרף לתנועת

124 'הצפירה', 1931, גל' 52; כתבה מוויילנה מאת מ. דבור'צקי.

125 תיקי הוועד הפועל הציוני, בארכיון הציוני המרכזי, 226/36.

הצה"ר, ביקר בוויילנה והירצה בחודש דצמבר 1932. זאב ז'בוטינסקי בא שוב לביקור בוויילנה במחצית חודש מארס 1933 והירצה על הנושא: "ארץ-ישראל בעוד עשרים שנה". הוא דיבר יידיש בהשראה גרמנית. הרצאתו נמשכה ארבע שעות תמימות. דויד בן-גוריון הגיע ביום ה-17 ביוני 1933 ברכבת לוויילנה במסגרת מסע-הבחירות שערך בפולין. מאות חברים קידמו את פניו. הוא עמד להרצות באולם הרצאה פומבית. בוויילנה הגיעה אליו הידיעה על רצח חיים ארלוזורוב, כאשר שמע מפי מלווי את הידיעה המרה, הזדעק והתעלף. החשד, כי הרוצחים היו שני חברי בית"ר, ליבה את אש השנאה לחברים בהצה"ר. מפלגות השמאל וחברי "על המשמר" הטילו את האחריות לרצח על הצה"ר. מערכת הבחירות לקונגרס הפכה במזרח-אירופה למלחמת אחים. בוויילנה התנהלו הבחירות תוך התכתשויות הדדיות בין חברי בית"ר לבין חברי הליגה למען ארץ-ישראל העובדת. חברי בית"ר התפרצו לאספת הסברה של הליגה, שני הצדדים הגיעו לידי מכות ועל המשטרה היה להתערב ולהשליט סדר. גם ברחוב היו התנגשויות ומכות הונחתו משני הצדדים. המשטרה הפסיקה את המריבה ועצרה צעירים אחדים. כרוזת של הצד היריב הורדו בלילה או נמרחו בצבע.

בבחירות לקונגרס היתה בוויילנה זכות בחירה ל-4,379 שוקלים. מתוך 3,067 אושרו להצבעה 3,047 קול. רשימת "ארץ-ישראל העובדת" קיבלה 1,564 קולות, רשימת "ברית הציונים הרביזיוניסטים" ובית"ר 837 קולות, רשימת "האיגוד המיוחד של הציונים הרביזיוניסטים" 94 קולות, רשימת "המזרחי" ותנועת "תורה ועבודה בפולניה" 261 קולות, רשימת "ההסתדרות הציונית בפולין" 240 קולות, ורשימת "ברית עולמית של הציונים הכלליים" (סיעת "עת לבנות" בפולין) 60 קול. עוד קול אחד בודד נמסר לרשימת מפלגת העבודה הציונית "התאחדות" בפולין.¹²⁶ רשימת הליגה למען ארץ-ישראל העובדת זכתה בבחירות בנצחון מוחץ — היא קיבלה 138 מנדטים. סיעת "איחוד פועלי-ציון — התאחדות" הפכה לסיעה הגדולה ביותר בקונגרס. הצה"ר קיבלו 39 מנדטים, הציונים הכלליים 74 והרדיקלים (י. גרינבוים, ד"ר נחום גולדמן וחבריהם) 15 מנדטים. עם פתיחת הקונגרס הודיעו נציגי מפלגת הפועלים, כי הם מסרבים לשבת בנשיאות יחד עם נציגי הצה"ר. ברוב קטן 151 נגד 149 קולות, נתקבלה ההצעה לא לשתף את הצה"ר בנשיאות. הקונגרס התנהל תוך ויכוחים חריפים בין נציגי הפועלים לבין נציגי הצה"ר. להנהלה הציונית נבחרו נציגים של הפועלים, בתוכם דוד בן-גוריון, הציונים הכלליים והציונים הרדיקלים (י. גרינבוים). נחום סוקולוב נבחר שוב לנשיא ההסתדרות הציונית. אחרי הקונגרס החריפו היחסים עוד יותר. ז'בוטינסקי שלח חוזר לסניפי בית"ר, שלא לבקש רשיונות-עליה דרך הסוכנות היהודית, שלטענתו מקבלת פחות רשיונות מן הדרוש ממשלת פלשתינה-א"י, וינסו להשיג רשיונות באמצעות מעבידים ארצישראליים. ההנהלה הציונית החליטה בתגובה לשלול מחברי בית"ר את מכסת

הרשיונות שהיו מקבלים על-ידה. אלה צעקו ועוררו מהומות. הם החליטו להפסיק לתרום לקרנות הלאומיות. במחצית חודש ינואר 1934 בערב התקפו חברי בית"ר ו"ברית החייל" (אירגון מבוגרים יוצאי צבא שהוקם בשנת 1932), את מעון "החלוץ" בעיר, ברחוב קרופניצ'ה. נופצו שמשות, אחדים מחברי "החלוץ", שמהירו לסגור את הדלתות, נפלו בפרוודור מכוסים בדם, משטרה ועזרה מהירה הוזעקו. אחדים מהמתנפלים נעצרו, אך רובם שוחררו; פרט לשלושה שנשארו עצורים כל הלילה. בית-דין הסטארוסטה דן אחד מהשלושה לשני חודשי מאסר ואת שני הנותרים — לשבוע ימים מאסר.

הצה"ר בוילנה הלך והתחזק. הוא נעשה גורם בחיי הציבור המקומי והתחיל להוציא עתון יומי בשם 'אונזער פרימארגן'. העתון לא האריך ימים. פרצה בו שביתה של עתונאים, שנשלחו על-ידי סינדיקט העתונאים ולא קיבלו שכר במשך שלושה שבועות (סוף ינואר 1934).

הקרע בין מפא"י לבין הצה"ר הלך והחריף עם הקמת "הסתדרות עובדים לאומית", בשנת 1934. מלחמת אחים היתה נטושה הן בארץ והן בחוץ-לארץ. כאשר באה קבוצת כדורגלנים של "הפועל" לוילנה ושיחקה נגד קבוצת כדורגלני "מכבי", אירעה התנגשות בין חברי בית"ר לבין חברי "הפועל". אחרי המשחק זרקו כשבעים חברי בית"ר אבנים וקראו קריאות גנאי נגד האורחים מה"הפועל", שעלו אותו זמן על הכרכרות. חברי "החלוץ" ו"הפועל" המקומי יצאו להגן על האורחים. המשטרה פיזרה את המתקיפים ועצרה שנים מהם (ספטמבר 1934).

זאב ז'בוטינסקי ביקר שוב בוילנה ביום ה-23 במאי 1935, והירצה בעיר. בראשית חודש יוני נערך בסניף וילנה של הצה"ר משאל, בנושא ההיפרדות מההסתדרות הציונית העולמית והקמת הסתדרות ציונית חדשה. נרשמו להצבעה 1,785 איש, מהם הצביעו 1,498 איש. בעד ייסוד הסתדרות ציונית חדשה הצביעו 1,455 ונגדה 33.

הבחירות לקונגרס של הצ"ח התנהלו בעיר בחודש אוגוסט 1935, כ-18 לשכות בחירה. הצה"ר הוציא עתון מיוחד מוקדש לבחירות. חברי בית"ר במדים וחברי "ברית החייל" רכובים על סוסים עברו ברחובות העיר וקראו לבוא ולהצביע. לפנות ערב, כאשר נכנסו חברים של "ברית החייל" לחצר המעונות הזולים בבניין שבו גרו חברי קיבוץ "שחריה", כדי לנהל תעמולה, התחילה התכתשות הדדית. הצטרפו לקטטה גם שכנים אחרים. באה משטרה, שעצרה 60 איש מחברי הקיבוץ. הם הועברו למשטרה, שם נרשם פרוטוקול והם שוחררו.

מפלגת המדינה. "מפלגת המדינה העברית" נשארה, כאמור, בתוך ההסתדרות הציונית והשתתפה בקונגרסים הציוניים. בוילנה קם בשנת 1934 סניף של המפלגה וסניף של "החלוץ המדינתי", אגודה של יוצאי-צבא "יהודה", אירגון נוער צופי "ברית הקנאים" ואירגון נוער "מסדה". בחודש מאי 1935 ביקר בוילנה מאיר גרוסמן, ראש המפלגה "המדינתית".

מספרי המצביעים בבחירות לקונגרסים הציוניים ה-19, ה-20, ה-21. לקראת

הקונגרס הציוני ה-19 נמכרו בוויילנה בסך הכול 4,805 שקלים, מיספר שלא הספיק לבחירתו של ציר אחד. בוויילנה יכול היה איפוא להיבחר רק מי שהיה כלול ברשימה העולמית של מפלגתו. הליגה למען ארץ-ישראל העובדת קיבלה 2,283 קול, הציונים הכלליים א' (אנשי "על המשמר" — "התחיה") 1,073 קולות, סניף וילנה של איגוד הציונים הכלליים ("עת לבנות") 167 קולות, מפלגת המדינה העברית 703 קולות, מזרחי 560 קולות, קבוצת צעירים שהיו קרובים לציונים הכלליים ב' 19 קולות.¹²⁷ המאבק העיקרי התנהל בין חברי ה"ליגה" ובין "המדינתיים", לקראת הקונגרס הציוני ה-20 בשנת 1937, היתה זכות בחירה ל-3,666 שקלים. הצביעו 2,055 בעד חמש רשימות. הליגה למען ארץ-ישראל העובדת קיבלה 1,002 קולות, המזרחי 514 קולות, הציונים הכלליים א' ("על המשמר") 334 קולות, הציונים הכלליים ב' ("עת לבנות") 52 קולות ומפלגת המדינה העברית 147 קולות.¹²⁸ ההשפעה של התנועה הציונית היתה בירידה בעיר.

בבחירות לקונגרס הציוני ה-21, בחודש יולי 1939, התחרו שבע רשימות. הד"ר י. ויגודסקי הופיע ברשימה של הציונים הכלליים א' ("התחיה"). התוצאות המדויקות אינן ידועות לי. הקולות בוויילנה הצטרפו לרשימות הארציות והעולמיות של המפלגות. בוויילנה לא נסע אף ציר אחד לקונגרס.

תנועת הצה"ר. "ההסתדרות הציונית החדשה" (הצ"ח) ניהלה פעולות מדיניות באופן עצמאי. היריבות בין ההסתדרות הציונית ובין הצ"ח גברה. ההתנגדות החריפה ביותר להצ"ח באה מצד מפלגות הפועלים הציוניות. קיפוח חברי הצ"ח בקבלת רשיונות עליה נמשך. ז. ז'בוטינסקי התחיל לפעול למען עליה רבתי, למען "אבאקואציה" (פינוי) של יהודים רבים מפולין (1936).

בתנועת הצה"ר וביחוד בבית"ר בוויילנה חלו שינויים עם עלייתו של הד"ר ש. דויארמן לארץ. בסוף שנת 1934 התקיים בעיר כינוס גלילי של הצה"ר ובית"ר בהשתתפותו של אייזיק רמבה. היה זה בזמן שהתנהל המשא-ומתן בדבר שלום בתנועה הציונית, בין הצה"ר ובין מפא"י.

קבוצת חברים של בית"ר יחד עם "מסדה" התחילו בחודש ניסן תרצ"ו להוציא לאור ירחון בשם 'מנורה'. הירחון הופיע בעברית, בידיש ובחלקו הקטן גם בפולנית. בגליון הראשון השתתפו שלמה סקולסקי, בוגר הסמינריון העברי למורים, דויד יוטאן, ממיפקדת הגליל ואחרים. מהירחון הופיעו חמש חוברות, האחרונה; — בחודש טבת תרצ"ז. לחוברת החמישית צורפה תוספת מוקדשת לסטודנט היהודי, בעריכת הסטודנט שלמה רוטשטיין ובה מאמר מאת הד"ר י. ויגודסקי.

בזמן הוויכוח מסביב להצעת הוועדה המלכותית הבריטית בדבר חלוקת ארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית כחלק ממנה, כינסו חברי הצה"ר אספות ופרסמו עלון חד-פעמי בשם 'ניין' (לא!) (אוגוסט 1937).

127 צייט', וילנה, בגליון מיום ה'2 ביולי 1935: האינפורמציה על תוצאות הבחירות לקונגרס שונות במקצת בוויילנער טאג' וכאוונט קוריער'.
128 צייט', וילנה, מיום 12.7.1937.

ז. ז'בוטינסקי ביקר בוויילנה והירצה בעיר בחודש אוקטובר 1936 וכן גם באוקטובר 1937. בזמן ביקורו בשנת 1937, הפיץ ה"בונד" כרוז נגד הציונות בכללה ונגד הרביזיוניסטים בפרט. בגלל פסקה בכרוז, שבה נאמר, כי בפולין שוררת אנטישמיות זואולוגית, נידונו שני חברים מפעילי ה"בונד", י. ז'לזניקוב וחבר אירגון הנוער "צוקונפט", לשבועיים מאסר.

בראשית שנת תרצ"ז (1936) התארגנה מפקדת גליל-וילנה של בית"ר מחדש. כמפקד הגליל נתמנה ישראל אפשטיין, תלמיד בית-המדרש למורים ליד "תרבות". הוא טיפל גם בענייני החינוך וקיבל לידיו את עריכת הירחון 'מנורה' החל מהחוברת השלישית. דויד יוטאן קיבל לידיו את ענייני קרן תל-חי, חיים קוזלובסקי — את עניין ההכשרה ההגנתית, ברוך (בורקה) פרידמן — את התעמולה, בן-ציון גורדון — את ענייני המזכירות.

כינוס גלילי של בית"ר התקיים בוויילנה בימים 5-6 באוקטובר, לרגל בואו של זאב ז'בוטינסקי לוויילנה.

אחריו סייר בגליל וילנה הקצין מנחם בגין ועשה בה ימים אחדים. הוא השתתף באספת הבוגרים ובשיחות עם החברים המנהלים.

ישראל אפשטיין וכן מורו בבית-המדרש למורים, הד"ר ישראל שייב (אלדד) ומנחם בגין היו מה"אקטיביסטים", שדרשו לפעול נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל ואהדו את דרכו של האירגון הצבאי הלאומי (אצ"ל), שהוקם בארץ-ישראל. גישתם זו באה לידי ביטוי בכינוס של בית"ר בווארשה בחודש אוקטובר 1938, בניגוד לעמדתו של ז. ז'בוטינסקי.¹²⁹

כשנתקבלה הידיעה על פסק-דין המוות, שיצא בארץ-ישראל על שלמה בן-יוסף, נערכה ביזמת ועד הקהילה וועד הרבנים תפילה בבית-הכנסת הגדול. התקיימה גם אספת עם באולם גדול. כשנודע, כי גזר-דין המוות הוצא לפועל, נערכו על-ידי הצ"ח אספות אבל וזכרון (יוני 1938).

בין חברי הצה"ר, ביחוד בין הצעירים שבהם, לבין הצעירים שב"הליגה למען ארץ-ישראל העובדת" שררו יחסים מתוחים מאד. הד"ר אמאראנט, מנהל הפדגוגיון העברי, שהיה חבר הליגה הוכה על-ידי שלושה מחברי בית"ר. בזמן אספה שנקראה על-ידי הליגה היתה התכתשות בין חברי הליגה לבין חברי בית"ר. לאחר האספה התקיפו חברי בית"ר כמה צעירים מהליגה (יולי 1938). חברי הליגה הפיצו אחר-כך עלון חד-פעמי דער קאמף (המאבק), שבו היו מאמרים וסיסמאות חריפות כנגד הרביזיוניסטים ונגד ז'בוטינסקי. חברי בית"ר התנפלו על מפיצי העלון, חטפו אותו מידיהם וניסו לקרעו. המריבה, המלווה מכות, התפשטה בכמה רחובות; במקום אחד אפילו השתמשו בסכינים. המשטרה הקיפה את כל הרחובות והפסיקה את ההתכתשות. אחד מחברי "פועל-ציון" נעצר (24 באוגוסט 1938).

ועידה גלילית של הצה"ר התקיימה בוויילנה במחצית חודש אוקטובר 1938. עמדו

129 ד"ר ישראל שייב: מעשור ראשון, פרקי זכרונות. בפרקים הראשונים.

להרצות בה הד"ר א. אלטמן, שבא מארץ-ישראל, המאגיסטר מנחם בגין, א. ליפמן, הנציב של בית"ר א. פרופס מווארשה והד"ר ישראל שייב (אלדר).

הד"ר א. אלטמן הירצה וקיים בוילנה מסיבת עתונאים גם בחודש ינואר 1939. ז'בוטינסקי בא לוילנה בחודש מאי 1939. הוא הגיע באווירון מקובנה. לוילנה הגיעו אז גם המשורר א"צ גרינברג והד"ר א. אלטמן.

ב"הסתדרות הציונית החדשה" היו בוילנה בשנת 1939, 2,405 חברים. סביבה היו מאורגנות קבוצות: "חרמון", "ברית נשים לאומיות", חוג "מנורה", "קדימה" — אגודת הסטודנטים הציונים שהפכה לרביזיוניסטית, הקורפורציות של סטודנטים "ירדניה" ו"ביתריה", "מאקס נורדאו", ברית הצה"ר, בית"ר.

בגליל וילנה היו לבית"ר בשנת 1939, 40 קינים ובהם 2,450 חבר. מפקדיו היו אז ישראל אפשטיין וד"ר ישראל שייב.

בראש "ברית החייל" עמד הד"ר א. צימבלר ואחריו הד"ר ויינשטיין (בנו של הזמר יוסף וינוגראדוב).

הסתדרות נשים ציוניות "ויצ"ו". הסתדרות הנשים הציוניות השתתפה בכל פעולה ציונית, למען הקרנות הלאומיות ולמען בתי-הספר העבריים. היא פתחה קורסים לעברית ולידיעת הארץ, ועם התגברות העליה יסדה "קיבוץ" להכשרת בנות למשק בית ולמעשה בית-ספר שנתן אפשרות לבנות לקבל רשיונות עליה (1934). עדה פישמן, מנהלת משק הפועלות בארץ וחברת ויצ"ו העולמית, ביקרה בחודש נובמבר 1934 בקיבוץ ויצ"ו. היא הירצתה על האשה והעליה לארץ וביקרה באגודת הנשים היהודיות (דצמבר 1934).

מפעולות הקרן הקיימת לישראל. הפעולה למען הקרן הקיימת לישראל קיבלה תנופה עם ביקורו של מנחם אוסישקין בעיר. בחודש תשרי תרפ"ה כונסה בנוכחותו ועידה של העסקנים בחבל וילנה. נאמו רבנים ועסקנים בבית-הכנסת הגדול ובבתי-המדרש. הרב ר' חיים-עוזר היה בין התורמים למען הקק"ל. הוועידה החליטה להקים בוילנה לשכה גלילית של הקק"ל, היות ובעיר זו קיימים מרכזים מיוחדים של כל הפדרציות הציוניות. הלשכה הראשית של הקק"ל בירושלים דרשה, כי תהיה לקק"ל לשכה מרכזית אחת למדינת פולין כולה והיא תהיה בווארשה. אנשי וילנה, על חמשת הוועדים המרכזיים שלהם, שלחו ללשכה הראשית בירושלים מכתב-מחאה נגד דרישה זו.¹³⁰ הלשכה הגלילית המשיכה לפעול בשיתוף עם הלשכה הארצית בווארשה.

לרגל הכינוס של סופרי ארץ-ישראל למען הקק"ל, שנתכנס בימי חג החנוכה תרפ"ה בקריית-ענבים הוכרו על "יום הסופר והאמן למען הקק"ל", שאמור היה להתקיים בארץ ובתפוצות. ביום ל"ג בעומר, צויין היום הזה גם על-ידי הסופרים, האמנים ואנשי המקצועות החופשיים בוילנה. פורסם עלון חד-פעמי וכן קול-קורא אל הציבור היהודי לתרום שכר יום-עבודה לקק"ל. העלון נערך על-ידי ש"ל ציטרון

130 תיקי הוועד הפועל הציוני, תיק 2066, מכתב מיום 11 בפברואר 1925.

וחיים לזיון והשתתפו בו במאמרים בידיש ובעברית העורכים י"א טריווש, ד"ר ש"י טשארנו, מ"ב שניידר, ל. רובינב, דן קפלנוביטש, ד"ר י. ויגודסקי, ד"ר א. וירשובסקי, א. אורינבסקי, הד"ר י. רגנסבורג ואחרים. לייב קארנבלימל, הוא לייב סטוצקי, פירסם שיר — "פריהלינג" (אביב) ושמועזעלע (שמריה) שאראפאן — חרזים מענייני דיומא, כפי שהיה רגיל לפרסם בעתון 'צייט'. על הקול-הקורא חתמו סופרים (בתוכם גם א"י גולדשמיד), אמנים (בתוכם מ. לייבובסקי, ב. זאלקינד, רשל, א. אולקניצקי, מ. וורובייצקי, מיכאל קופלוביטש ושולמן) שחקנים, המלחין הוכנברג, רופאים ועורכי-דין.¹³¹

רכישת קרקעות בארץ-ישראל. פעולה לרכישת קרקעות בארץ-ישראל נעשתה בוויילנה יחד עם חברת הכשרת הישוב. נציג החברה, הד"ר יעקב טהון, ביקר בעיר פפברואר 1922, ויהודים וילנאים הזמינו מגרשים בערי הארץ. קרקעות במפרץ חיפה קנו יהודים וילנאים בשנת 1925 מחברה בשם "משק", במחיר 21 ל"ש הדונם. הווילנאים לא התמידו בתשלומים, ולאחר שחברה זו פשטה את הרגל וזכויותיה עברו לחברת "הכשרת מפרץ חיפה", חדלו הווילנאים לגמרי לשלם. הם הספיקו לשלם רק 180 ל"ש. כעבור שנים אחדות עלו מחירי הקרקעות והווילנאים מוכנים היו לסלק את חובותיהם, אבל אז ניתן להם רק לקבל את כספם בחזרה.¹³²

פעולות הקרן הקיימת לישראל. שליחים מטעם הלשכה הראשית בירושלים היו באים ומעוררים לפעולה. הם היו מעוררים את הציבור עלידי הרצאות, מסיבות ושירה ארצי-ישראלית. בראשית שנת תרפ"ט (נובמבר 1928) ביקרה משלחת ובה הסופר נתן ביסטריצקי, הרב ישעיה שפירא ואברהם הרצפלד. מהשליחים יש לציין גם את ביקוריהם של אלתר דרויאנוב (תרצ"ב), שמואל זיכוביץקי (תרצ"ה), זרובבל חביב-ליבמן (תרצ"ז).

הכנסות הקק"ל בוויילנה בשנים תרפ"ט ות"ר"ץ היו 26,816 ו-23,682 זהובים. היתה זו תרומה מרשימה, שתרמה קהילה דלה. באותן השנים תרמה קהילת וארשה הגדולה 70,000, 69,350 זהובים; ביאליסטוק 23,235, 23,425 זהובים; גרודנה 13,136, 13,335 זהובים.

במלאות יובל שנים לפעולתו הציבורית של הד"ר י. ויגודסקי הישיש, שעבר כבר את גיל הגבורות (נולד בשנת 1856), החליטו מוקיריו לנטוע על שמו יער בארץ-ישראל. הוקם ועד בהשתתפות אישים מווילנה, מערי הסביבה וכן מעיר הבירה. בין חברי הוועד נמנו מלכד הרב י. רובינשטיין, שנבחר ליושב-ראש הכבוד, והד"ר ג. גרשון, שנבחר ליושב-ראש, גם חבר מועצת העיריה ב. בורשטיין, ד"ר א. סדליס, ד"ר ק. ספוקויני, הגב' מ. סקולסקה, הרב ש. פריד, ז. קלמנוביטש, המהנדס א. קבי ונקי, א. קלייבאנוב, ד"ר ל. ליבא, ש. טרוצקי ואחרים. נערכה אספת עם, בהשתתפות הד"ר מ. קליינבוים (סנה). הד"ר ויגודסקי ענה לנואמים וסיפר על דרך חייו

131 העלון דער ווילנער יידישער שריפטשטעלער פאר ארץ-ישראל, א מתנה דעם קק"ל, וילנה תרפ"ה, 16 עמ'; די צייט' מיום 12.5.1925.

132 צייט', וילנה, בגליון מיום 26 בינואר 1935.

תרומות ליער נאספו לא רק בוילנה אלא גם בקובנה. תלמידי בתי-הספר העבריים של "שול-קולט" וה"תלמוד-תורה" תרמו עצים. לאחר שובו של הד"ר ואשתו מביקור משפחתי בברית-המועצות — אצל בתו אלכסנדרה, סופרת מחזאית, אשת הרופא הפרופ' ס. בורשטיין, וכן אצל בנו המהנדס — נערכה חגיגה, שבה נמסרו תעודות לכל התלמידים שתרמו עצים. פתח מנהל לשכת הקק"ל בוילנה יוסף פרידלנדר, הד"ר ג. גרשון נאם על הד"ר י. ויגודסקי ואחריו נאם הד"ר ויגודסקי בפני התלמידים (נובמבר 1938). הלשכה הראשית של הקק"ל שלחה לד"ר י. ויגודסקי תעודת הרשמה בספר הזהב על נטיעת אלף עצים ביער על שמו.

עליה. לעליה מווילנה היו תקופות של גאות ותקופות של שפל. בראשית שנות העשרים היתה זו בעיקר עליית חלוצים, מאיזור וילנה ומאוקראינה. בין העולים בשנת 1921 היה י"ל אפל, מי שהיה מזכיר האגודה "אוהדי ציון" בוילנה. הוא הביא אתו תעודות לתולדות התנועה הציונית בעיר ופרסם תעודות וזכרונות בעתון 'הארץ' (הם כונסו אחר-כך בספר בתוך ראשית התחיה, תל-אביב תרצ"ו).

עם ראשית העלייה הרביעית גדל מיספר העולים לארץ. הן של משפחות והן של חלוצים. בין העולים היו הד"ר עמנואל כהן, העסקן והעתונאי יצחק ברוידס, הרוקח משה קדישביטש ופ. אנטוביל.

בסוף שנות העשרים וראשית השלושים התגברה העליה וקיבלה ממדים ניכרים, עד שנבלמה בתוקף הגזירות על העליה. אספות מחאה נגד הגזירות נערכו על-ידי אירגונים ציוניים. ועד הקהילה ערך תפילה בבית-הכנסת לרגל הגזירות (1930). לאחר פרסום "הספר הלבן" של פאספילד התקיימה בעיר אספה של אנשי "ארץ-ישראל העובדת" יחד עם חברי תנועת "דת ועבודה" והוחלט לערוך עצומה נגד ממשלת בריטניה (נובמבר 1930).

השאפה לעליה היתה חזקה מאד. אנשים חיפשו דרכים להתגבר על ההגבלות. הזדמנות כזאת ניתנה בנסיעה ל"מכביה" הראשונה בארץ-ישראל, בחודש מארס 1932. התחילו לעלות אנשים כתיירים. שגרירות בריטניה בווארשה התחילה לדרוש אישורים מהשלטונות המקומיים, כי התייר ישהה בארץ-ישראל רק זמן קצר. הרב ש. פריד פנה לסטארוסטה וביקש לתת אישורים כאלה. אירגן את נסיעת התיירים העסקן הציוני לייב פינס (נובמבר 1932). הרשיונות לעליה חולקו על-ידי ההנהלה הציונית לפי המכסות ולפי מפתח מפלגתי. עוד פתח לעליה היה לעלות כ"בעלי הון", או כבעלי מלאכה עם הון מסויים. רק מעטים ניצלו דרך זו.

אספות מחאה נערכו בעיר בשנת 1933. בוועד הקהילה הועלתה הצעה להזמין את נשיא ההסתדרות הציונית נ. סוקולוב, שיבוא וירצה בנושא הגזירות על העליה. נציג ה"בונד" התנגד להצעה, הוא טען, כי להזמין יכולה ההסתדרות הציונית ולא ועד הקהילה. נ. סוקולוב בא לוילנה בראשית חודש ינואר 1934 והירצה באספת עם גדולה. הוא קיים אף מסיבת עתונאים, שהשתתפו בה גם עתונאים פולנים.

לפי נתונים מלשכת המסחר הממשלתית בוילנה עלו לארץ-ישראל מווילנה

ומחבל וילנה בשנת 1933, 2,779 ומפולין כולה 10,344 יהודים.

הרצון לעלות למרות ההגבלות ובלי לשים לב למכסה של סרטיפיקטים עורר קבוצת צעירים להתארגן לשם עליה לארץ בדרכים אחרות. המארגנים היו י. גורדון, חייט, וא. קראוויץ, שהקימו אגודה בשם "אגודה דימוקרטית לתמיכה בעליית יהודים לארץ-ישראל". נרשמו אצלם 300 חברים. הם קיבלו ליגליזציה לאגודתם, שכרו להם לשכה ברחוב האשכנזים וניגשו להרשמת חברים נוספים. כאשר שאלו אותם מה בדבר סרטיפיקטים, הם ענו, כי אין להם צורך ברשיונות כאלה (1934). נמצאו אז רמאים, שניצלו את השאיפה לעליה, וניסו להוציא כספים בהבטחות שווא. רמאים אלה הוליכו שולל אנשים אחדים בעיר ובערי-השדה.

במשרד הארצישראלי, שהוקם בוויילנה בראשית חודש אוקטובר 1934, השתתפו 13 איש: 6 מחברי "ארץ ישראל העובדת", 3 רביזיוניסטים, שני ציונים כלליים ושנים מהמזרחי. הרביזיוניסטים, חברי הצ"ח, הוצאו מהנהלת המשרד עם פרישתם מההסתדרות הציונית, וחלוקת סרטיפיקטים לחבריהם צומצמה והופסקה. חברי בית"ר ו"ברית-החיל" הגיבו בהפרעות לאספות ציוניות, והתאוננו מרה על קיפוחם. צבי ליברמן, איש עמק יזרעאל, בא לוויילנה מטעם הסוכנות היהודית בחודש נובמבר 1934, כדי לארגן את עליית בני המעמד הבינוני. המדובר בכאלה שהיה להם סך 600 ל"ש ורצו לעבור לחקלאות.

פתח לעליית נוער לומד נפתח על-ידי בתי-הספר בארץ-ישראל, בייחוד על-ידי האוניברסיטה העברית. שלטונות המנדט בארץ-ישראל שקדו על כך, שגם פתח זה לא יתרחב מדי. בוגרי בתי-הספר תיכוניים עבריים רבים הצליחו בכל זאת לעלות ארצה באמצעות "חברת דורשי האוניברסיטה העברית".

העליה לארץ נסתייעה גם באמצעות דרישות של קרובים מהארץ. בקיץ של שנת תרצ"ד (1934) התרוקנה השכונה ליפובקה מ"כלי הקודש" שלה: עלו הרב ר' יקותיאל סטרוגובסקי, השוחט מונין והגבאי שטיין. מהעסקנים הציוניים עלו באותה שנה לארץ זלמן קליינשטיין, מראשי המזרחי, וחיים קופלוביטש, יושב-ראש "פועלי-ציון-צ"ס". בקיץ של שנת תרצ"ה עלה אברהם כץ, מראשי "החלוץ בעל-המלאכה".

אספת עם גדולה בהשתתפות כל האירגונים הציוניים בעיר התקיימה בחודש אוגוסט 1936 ובה הובעה מחאה נגד הנסיונות לצמצם את העליה לארץ. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השנייה גברה העליה לארץ למרות ההגבלות. בין העולים היו מטובי המורים העברים בעיר. אבל רבים וכן טובים לא יכלו לעלות, למרות רצונם העז, בגלל ההגבלות של ממשלת המנדט.

קרן-היסוד. הפעולה למען קרן-היסוד התחילה בוויילנה בחודש פברואר 1922. את הנהלת הלשכה בעיר קיבל לידי נפתלי גרובובסקי, שהיה עתונאי ותעמלן שנון. בראש "קרן היסוד" בוויילנה עמד הרב י. רובינשטיין.

במלאות 25 שנה לקונגרס הציוני הראשון ערכה לשכת "קרן היסוד" בוויילנה אספת עם ובה חלק אמנותי. נאמו אסתר רובינשטיין, רעייתו של הרב י. רובינשטיין,

ונפתלי גרבובסקי. באספה הוכרז על מפעל "קרן הזהב" (אוגוסט 1922). לקריאה זו נענו נשים רבות, שהביאו תכשיטים ומטבעות זהב. אחת הראשונות היתה רחל־לאה קלויזנר. המפעל התנהל גם בעריההשדה.

בענייני "קרן היסוד" ביקר בוילנה בחודש מארס 1923 נחום סוקולוב. הוא הירצה בפני קהל רב באולם העירוני. נערכה לכבודו מסיבה חגיגית.

בחורף של שנת 1924 בא לוילנה לייב יפה, שנתמנה לאחד המנהלים של הקרן. הוא כינס ועידה של עסקנים מהגליל. בעיר עצמה כונסו אספות של משפטים, רופאים ונשים. לאספת הנשים באו כשמונה מאות נשים, אך גם כמאתיים גברים. נרשמו בעיר 300-320 תורמים לקרן. אגודת העתונאים ערכה לכבוד האורח מסיבה. שלוחי קרן־היסוד, שהיו מבקרים בעיר, היו מופיעים בפני הקהל בהרצאות ובמסיבות. מהשלוחים יש לציין את הד"ר אלכסנדר גולדשטיין (1930), את זאב־וולף לאצקי־ברטולדי (ינואר 1935), שהיה לפניו מראשי ס"ס (טריטוריאליסטים), ואת הד"ר עמנואל אולשוונגר (ינואר 1939).

מחשבונות קרן־היסוד אנו למדים, כי מחבל וילנה העבירו ללשכה הראשית עד סוף חודש נובמבר 1926 סך 5,079 ל"ש.¹³³

הרב י. רובינשטיין שימש כיושב־ראש של מועצת קרן־היסוד בפולין. הפעולה הציונית בוילנה נחלשה בתקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה והתחדשה שוב בחורף 1939/40, כאשר וילנה, תחת שלטון ליטא, הפכה מרכז לפליטים רבים, שהגיעו אליה מכל חלקי פולין הכבושים בידי הגרמנים והסובייטים.

התנועה הסוציאליסטית היהודית

בשנות ה-80 וה-90 (עד ייסוד ה"בונד"). בשנות השמונים היו החוגים הסוציאליסטיים היהודיים בוויילנה מצומצמים ביותר.

בשנת 1844 היה קיים חוג, שעמד בקשרים עם קבוצת המארקסיסטים הרוסיים בשם "שחרור העמל" (ברוסית) ושפלייכאנוב עמד בראשה. החוג הווילנאי סייע בהעברת ספרות בלתי-ליגלית מחוץ-לארץ למוסקבה. קשרים אלה נתרופפו מהר והשפעתם לא ניכרת היתה בעיר.

תעמלנית סוציאליסטית נלהבת, שפעלה בקרב הפועלות שעבדו בייצור גרביים, היתה מ. סרדניצקי (היתה ידועה אחר-כך בשם המחתרתי "פאטי"). היא קיבלה חינוך יהודי מסורתי ומאוחר יותר למדה בגמנסיה; גמדה אותה בשנת 1883. עזבה את העיר כעבור שנתיים ועברה לפטרבורג ללמוד רפואת שיניים.

בשנת 1885 התארגן חוג של צעירים אוהדי "נארודנאיה ווליה" ("רצון העם"). הם שאפו להפיץ את הרעיון הסוציאליסטי על ידי תעמולה ובדרך של ייסוד קואופרטיבים; הדרך שלהם היתה — להילחם במשטר הקיים על-ידי טרור. זמן-מה היתה לקואופרטיבים האלה הצלחה, אך לבסוף הם התפרקו רובם ככולם.

לייב יוגיחס, בן להורים משכילים ועשירים, נכדו של אחד מראשי הקהל, שהיה מעשירי העיר, בעל תחנת קמח וארבעה בתי חומה, שבאחד מהם יסד קלוז (קלוז יוגיחס) אירגן בשנים 1886-1888 חוגים של פועלים. הצעיר לייב למד בגמנסיה בעיר. הוא הושפע מרעיונות "נארודנאיה ווליה", עזב מחלקה ד' של בית-הספר התיכון ועבד כשוליה במסגריה. הוא הקים חוגים אחדים של בעלי-מלאכה ופועלים יהודים, בתוכם חוג של פועלות שעבדו בייצור גרביים. בשנת 1888 היו בחוג שלו רק ארבעה פועלים. הוא אירגן שביתה של 30 פועלי-דפוס בבית הדפוס של א"ג סירקין. לשלטונות נודע על ידי מלשין על קיום החוג של יוגיחס. הוא נאסר ביום ה-14 בספטמבר 1888 ושוחרר בערבות אמו. בחודש מאי 1889 נאסר שוב, אך כעבור ארבעה חודשים שוחרר ועמד תחת השגחת המשטרה. כעבור שנה גוייס לצבא, אך ברח לחוץ לארץ.¹

סטודנט אחד ממינסק ששהה זמנית בוויילנה הקים בשנים 1886-1887 חוג של תלמידים בבית-הספר התיכוניים ובאינסטיטוט למורים יהודיים. החוג הזה וחוגים דומים לו פעלו ברוח ה"נארודנאיה ווליה".

יצחק (איסאי) אייזנשטאט, יליד וילנה (נולד בשנת 1867), בנו של יהודי למדן

1 מסופר עליו בספרו של נ. בוכבינדר תולדות תנועת הפועלים היהודית (ברוסית), 1925, עמ' 47; פרטים ביוגרפיים עליו ובני משפחתו במאמרו של זלמן ריוון בייווא בלעטער א'.

הקים מבין חבריו ללימודים חוג של תלמידים בגמנסיה. הוריו של יצחק שלחוהו לבית-הספר ליד האינסטיטוט למורים ואחר כך לגמנסיה. בהיותו תלמיד כיתה ו' של הגמנסיה הצטרף לחוג להתפתחות עצמית, שקראו בו ספרות בלתי-ליגלית והוא עמד תחת השפעת איש ה"נארודנאיה ווליה" הווילנאי יצחק דאמבו.

בחוג זה של תלמידי הגמנסיה השתתף גם חנן ראפפורט, יליד העיירה דוקשטי שעל-יד וילנה. הוא למד לפני כן בשיבות, הושפע מספרות ההשכלה העברית, בא לוילנה במטרה ללמוד רוסית והצליח בכוחות עצמו להתקבל לגמנסיה. ראפפורט הכניס לחוג את מנדל רוזנבוים, שבא לוילנה והיה פעיל בחוגים סוציאליסטיים, עד שאנוס היה בשנת 1892 לעזוב את רוסיה.²

מלבד חוג התלמידים היה קיים בעיר חוג חשאי של מהפכנים. חנן ראפפורט הצטרף גם לחוג הזה. חברי החוג היו מתכנסים בחדרו, בחצר בית-הכנסת הגדול. לחוג הזה היה קשר ליוזמי תכנית ההתנקשות בחיי הצאר, ביום ה'1 במארס 1887. בוילנה עשו את ההכנות הטכניות. הצעיר שטראשון היה גונב חומר כימי מבית-המרקחת שבו עבד ומוסר אותו לצרכי ההתנקשות. לשלטונות נודע על התכנית על-ידי מלשין ונערכו מאסרים של מהפכנים. נאסרו אז בוילנה יוזף פילסודסקי ורוקח פולני. יצחק דאמבו, אניוטה לייבוביץ, שהיתה אז בפטרבורג, ועוד פולני אחד, ניצלו במקרה. ראפפורט לא נאסר מפני שהפרובוקטור לא ראה אותו לא ידע עליו. לייב יוגיחס הכריח את דאמבו ואת הפולני אל מעבר לגבול.

השפעת המארקסיזם מתגברת. חברי החוגים הסוציאליסטיים היהודיים בוילנה, שהיו רובם ככולם תלמידי בתי-ספר תיכוניים וסטודנטים, עמדו תחת השפעת האידיאולוגיה המהפכנית-טרוריסטית של "נארודנאיה ווליה". בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים גברה השפעת המארקסיזם. התפוררות מפלגת ה"נארודנאיה ווליה" השפיעה על המעבר למארקסיזם; הדוגמה של המערב, שבו התפתחה תנועת פועלים תחת דגלה של הסוציאליזם-דמוקרטיה, כינוס קונגרס האינטרנציונל השני בשנת 1889 וההחלטה על חגיגת יום האחד במאי, התעוררות תנועה סוציאליסטית ואיגודים מקצועיים בפולין אשר תחת שלטון רוסיה, תעמולת הסוציאליסטים-המארקסיסטים הרוסיים שישבו בחוץ-לארץ ובראשם ג. פלייכאנוב ופ. אקסלרוד, כל אלה השפיעו על חברי החוגים בוילנה שעברו תוך שנים מעטות להלך מחשבות סוציאליזם-דמוקרטי, אשר התבסס יותר על הפועל העירוני ולא על האיכר הרוסי.

אחד הראשונים בוילנה שעבר מהאידיאולוגיה של "נארודנאיה ווליה" אל הסוציאליזם-דמוקרטיה (בקיצור: ס"ד), היה צמח קופלזון, יליד וילנה, בן משפחת סוחרים, תלמיד גמנסיה בפוניוויז' ואחר-כך בוילנה. לייב יוגיחס הושפע גם הוא מהכיוון החדש. בשנת 1889 עבר מפוניוויז' לוילנה לגמור את לימודיו בגמנסיה

2 זכרונות שארל (חנן) ראפפורט בהיסטוריה של ריפוטן של יו"א, כרך ג', וילנה 1939; מ"מ רוזנבוים בספרות מזכרונותיו של סוציאליסט רבולוציונר, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 53-25.

הריאלית — יוסף מיל; בחוגים סוציאליסטיים השתתף יוסף כבר בזמן לימודיו בעירו, יחד עם צמח קופלזון ונעשה פעיל גם בחוגים בוויילנה. באותה שנה חזר לוויילנה לאחר סיום מאסרו והצטרף לס"ד גם ישעיה אייזנשטאדט. בקיץ שנת 1889 עזבו את וילנה ויצאו לחוץ-לארץ חנן ראפופרט וליובה אקסלרוד.

לוויילנה הגיעו סטודנטים יהודים אחדים, שנחשדו בפעולה מהפכנית ואשר נאסרו ושחררו בתנאי שיעזבו את העיר האוניברסיטאית ובמקום מגוריהם החדש יעמדו תחת פיקוח המשטרה. אחד מהם היה ארקאדי קרמר, בנו של מורה עברי בבית-ספר ממשלתי בסווינציאן, לימים ממייסדי ה"בונד". הוא קיבל חינוך יהודי דל מאד. בגיל 12 שלחוהו הוריו ללמוד בוויילנה בבית-הספר התיכון הריאלי. אחר-כך למד במכון לטכנולוגיה בפטרבורג ובפוליטכניון בריגה. בפטרבורג הצטרף לחוג סטודנטים סוציאליסטים. נאסר בעוון פעולת תעמולה בקרב חיילים בשנת 1888 בערך ונחבש בבית-כלא בווארשה. לאחר שישב בבית-הסוהר שמונה חודשים שוחרר זמנית, עד שיתברר משפטו בבית-המשפט. הוא הגיע לוויילנה, בא במגע עם לייב יוגיחס, וכאשר יוגיחס יצא לחוץ-לארץ, ניהל חוגים לתעמולה בקרב פועלים יהודים. לפי פסק-דין בית-המשפט נחבש בשנת 1891 בבית-הסוהר בפטרבורג. כאשר שוחרר משם, חזר לוויילנה והיה מראשי חוגי הס"ד בעיר.

לפעילים בחוגים הסוציאליסטיים היהודיים בוויילנה הצטרפה קרוב לשנת 1893 ליובה לוונסון, ילידת וילנה (נולדה בשנת 1866), בת למשפחה עשירה שלמדה בשווייץ והושפעה שם מהמהפכנית הרוסיה ויירה זאסולייטש. היא עסקה בהעברת ספרות בלתי-ליגלית לרוסיה, נאסרה על הגבול ונידונה לשלוש שנות מאסר. קרוב לשנת 1893 חזרה לוויילנה. היתה מהראשונים, שדרשו לנהל את התעמולה ביידיש. שיתפה פעולה עם ארקאדי קרמר בהתוויית דרכי הפעולה לס"ד היהודים. בסוף שנת 1893 נישאה לישיאה אייזנשטאדט והם עברו לברלין, אך חזרו לוויילנה כעבור שנה וחצי.

סטודנטים יהודים שלמדו בווארשה, חארקוב, קיוב ועוד היו מבקרים בוויילנה עיר מולדתם בזמן החופשות מלימודים. מלבדם באו לוויילנה סטודנטים שגורשו מהאוניברסיטאות שבערים האחרות. כל אלה השתתפו, בזמן שהותם בעיר, בחוגים סוציאליסטיים.

תלמידים וסטודנטים יהודים אלה, שלמדו בבתי-ספר רוסיים ושאפו למיגור שלטון הצאר, ראו עצמם כחלק מהתנועה המהפכנית הרוסית ובראש דאגתם היו האיכר והפועל ברוסיה. התנועה לתחיה לאומית יהודית שהתעוררה גם בקרב סטודנטים יהודים ברוסיה (כמו ביל"ו בחארקוב ובערים אחרות, "בני ציון" במוסקבה, או אגודת הצעירים שיסד אליעזר (לודביג) זאמנהוף בווארשה), תנועה זו היתה לסטודנטים המתבוללים זרה לגמרי או שהתייחסו אליה כאל תנועה "זעיר-בורגנית".

פעולות החוגים. הצעירים המשכילים היהודים שנטו לסוציאליזם, היו מתאספים ודנים בבעיות לאור תורתם של מארקס ואנגלס ולאור פרשנותם של גאורג פלייכאנוב

ופאבל אקסלרוד. הוויכוחים התנהלו ברוסית.

האינטליגנטים חיפשו משענת וזר פעולה נרחב יותר בקרב הפועלים. הם רצו להפיץ את רעיונות הסוציאליזם בקרב הפועלים. לשם כך הקימו חוגי השתלמות לפועלים היהודים ולימדו בהם רוסית, היסטוריה, יסודות הכלכלה ומדעי הטבע. מטרת האינטליגנטים היתה ליצור שכבת פועלים משכילים, שיוכלו אחר-כך לפעול בקרב העם הרוסי. בחוגים כאלה במינסק ובווילנה השתתפו פועלים במספר ניכר יחסית, שרצו להעלות את רמת השכלתם ולשפר את מצבם הכלכלי והחברתי.

חגיגת יום ה-1 במאי 1892. את יום האחד במאי 1892 ציינו האינטליגנטים באספה יחד עם הפועלים-התלמידים. היתה זו חגיגת יום ה-1 במאי הראשונה, שנערכה על-ידי פועלים יהודים ברוסיה. האספה היתה חשאית והתקיימה ביער. מלבד שני המדריכים, נאמו ארקאדי קרמר ויוסף מיל, שני פועלים ושתי פועלות. פועל אחד נאם ביידיש וכל היתר — נאמו ברוסית. מארבעת הנאומים של הפועלים שנדפסו כעבור שנה ברוסית בוֹיֵנבה, אנו למדים מה היה מהלך המחשבות של חניכי החוגים בעיר.³ כראש וראשונה בולטת האמונה במדע ובהשכלה, שיעזרו להמוני הפועלים. המדע סולל את הדרך לקידמה והפועלים משתמשים בו "כדי לשחרר את המוני הפועלים השכירים המדוכאים ולהפכם לבני-אדם עצמאיים". נואם אחד, הרביעי, הדגיש את הצורך בהשתלמות עצמית וייסוד חוגים:

"אין אנו יכולים לישב בחיבוק ידיים ולהמתין לעזרה משמיים: שחרורנו ותשועתנו תלויים בנו בלבד (ההדגשה במקור!), כל אחד חייב במידת היכולת להתאמץ וללמד הן את עצמו והן את זולתו, ובאופן כזה לסייע להקמת חוגים, יהא אף זעירים, בתחילה, חוגים אלה יתנו לנו ברכות הימים אפשרות מלאה להתאחד ולהצטרף כחברים למפלגת הפועלים הגדולה, העולמית, הלוחמת".

הרעיון, שעל הפועל לסמוך רק על כוחות עצמו הובע גם על-ידי הפועלת-הנואמת הראשונה. היא קראה לשקוד על סולידריות בין הפועלים; להתאחד, לארגן פגישות תכופות, אספות של פועלים, להשקיע מאמצים בייסוד קופות לצרכי שביתות. "אם יבינו כל הפועלים מה הם האינטרסים שלהם וישתפו עצמם במאבק", אמרה, "לא יהיה קשה להמוני העניים, שהם הרוב באוכלוסיה, לנצח את העשירים, שהם המעטים".

את יחסו למסורת היהודית הביע הנואם השלישי שדיבר ביידיש: "גם אנו היהודים, הנתינים הרוסיים, מוותרים על חגיגנו שלנו ועל דמיונות, שאין בהם ברכה

3 ארבעת הנאומים של הפועלים נדפסו בשנת 1893 ברוסית בדפוס "הספריה הסוציאלי-דימוקרטית", שהמוציא לאור שלה היה ל. יוניס; הקדמה לחוברת כתב בוריס קריצ'בסקי, סוציאלי-דימוקרט יהודי יוצא פולטאבה; החוברת כולה תורגמה לעברית ויצאה לאור על-ידי מפעל השכפול ליד האוניברסיטה העברית בירושלים עם הקדמה מאת מ. מישקיןסקי; ניתוח מפורט של הנאומים ראה במאמרו של מ. מישקיןסקי מ"חוגי הסברה ולימוד לתנועת פועלים יהודית" ב"מאסף ג'ד", הוצאת בית לין, תשל"ב ותנועת הפועלים היהודית במאה ה-19 בעריכת מ. מישקיןסקי, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשל"ו; עיין גם בעבודת הד"ר של מ. מישקיןסקי יסודות לאומיים בהתפתחותה של תנועת הפועלים היהודית ברוסיה (מראשיתה ועד 1901), האוניברסיטה העברית, 1965 (בשכפול).

לחברה האנושית; אנו מצטרפים אל שורות הסוציאליסטים והננו דוגלים בחגם, שהשיגו בעזרת המדע ובכוחות עצמם, חג אשר יתקיים לעולמי עד, משום שתכליתו היא לכרות עד היסוד את עמודי העולם הישן, שבו שואבים כאילו במשאבות את תמצית דמו של מעמד העניים, ולכונן על חורבותיו עולם של שלום לכלל, ואילו החגים שלנו, שהורישו לנו אבותינו סופם שייעלמו יחד עם המשטר הישן. דעתנו היא, כי לא אל ולא שטן עשויים לשחרר את ההמון המדוכא מעול השעבוד, המדכא אותו עד עפר; רק המדע והמרץ העצמי בכוחם להוציא מן החושך לאור החיים".

הנואם משוכנע, כי הסוציאליזם בוא יבוא, אך בכל זאת יש לגלות מרץ כדי לקרב את בואו, שכן "הסוציאליזם יבוא לא בדרך נסים ונפלאות; לא תרד מן השמים להר סיני בקולות וברקים ובאש לווהטת תורת הסוציאליזם, לא יופיע בבוקר לא-עבות משיח רכוב על חמור לבן".

הנואם דיבר על הפועלים כ"פועלים רוסיים", הוא רצה כי גם "רוסיה היקרה" תצעד לקראת משטר העתיד, שתונהג בה קונסטיטוציה ותהיה לפועלים נציגות משלהם בבית-הנבחרים. כנגד זה הדגיש הנואם הרביעי את צרכי הפועל היהודי ובעיות היהודים בכללם מתוך ההנחה, כי "הסוציאליזם הוא תוצאה ישירה של אופן הייצור הקפיטליסטי, או מלחמת מעמדות פשוטה", אין הנואם מוצא "שום טעם באמירתם של רבים, כי חטא ופשע הוא ליהודי רוסיה להשתתף במלחמת-מעמדות מהפכנית זו". הנואם דוחה את ההאשמות של שונאי-ישראל, ובלשונו "הממשלה הרוסית יחד עם הבורגנות", כי כל היהודים הם נצלנים ורמאים; רוב רובם של היהודים הם פרולטארים, הפועל היהודי הוא עבד להון כמו פועלי כל שאר הדתות; ממשלת רוסיה רודפת את היהודים כדי למנוע מהם להתחרות בבורגנות הרוסית הזעירה. הנואם טען, כי יש לרדיפות הללו גם רקע לאומי; היהודים הספיקו בשנות נדודיהם לרכוש להם גם קצת תכונות בלתי-נעימות, אולם הסיבה העיקרית לרדיפות היא, כאמור, כלכלית.

הנואם דוחה את הפתרון שמציעים "חובבי ציון" לבעיות העם היהודי. אם יקום בארץ-ישראל משטר קפיטאליסטי כמו בארצות האחרות, "ממה תצמח ישועה ליהודי העני?" "אפשר היה לאהוד תנועה זו, אמר הנואם, אילו לא הוכיח נסיון בן אלפי שנים, כי אין פינה בעולם שבה לא קידם היהודי בבואו אליה את התרבות ואף-על-פי-כן לא הכירו בזכותו החוקית להישאר במקום כאזרח שווה-זכויות; מי יגיד כי בפלשתינה לא יחזור אותו מעשה? אפשר היה להסכים לרעיונם של ה"פלשתינאים" אילו ניתן היה להעביר את כל היהודים לפלשתינה ולהנהיג בקרבם שוויון, אחווה וחירות כללית במלוא משמעותה של מלה זו; אך נשאלת השאלה אם יצליחו ה"פלשתינאים" להגשים דבר זה גם אם רוצים הם בו? "חובבי ציון" חולמים על מדינה בארץ-ישראל, אבל אם גם שם ינצל בעל ההון היהודי את הפועל היהודי, הרי שאין הבדל בין מצבו של הפועל היהודי ברוסיה לבין המצב שיווצר בארץ-ישראל. הנואם עונה על השאלה "מה על העם היהודי המסכן, שמצבו ברוסיה רע ובארץ-ישראל גם כן לא יוטב לו — לעשות". התשובה פשוטה: "אם אצלנו היהודים קיים

אותו קאפיטאליזם כבשאר המדינות ואותו פרולטאריון כבכל מקום, צריכה גם המלחמה בין הפרולטאריון והבורגנות אצל היהודים להיות אותה מלחמה". הנואם קרא לפועלים בעלי ההכרה להשתתף באופן פעיל במלחמה בהון, שהיא גם מלחמה למען אושר האנושות כולה, ובכלל זה למען אושר היהודים. "אנו היהודים", אמר הנואם בסוף דבריו "אל לנו ליפול ברוחנו ולהתבייש בהשתייכותנו לגזע היהודי 'הבזוי'. ההיסטוריה של היהודים נותנת לנו את הזכות לכך; יש לה גם דפים מזהירים משלה: לא היתה בעולם אף אומה אחת, שיכלה, בדומה לאומה היהודית, למות בגבורה כזאת למען אמונתה. אך אנו, בני הדור הצעיר, הבה ונקח דוגמה מאבות אבותינו ונגלה את גבורתנו במאבק למען שחרור האנושות".

בנאומים האלה, שהושמעו ביום ה-1 במאי 1892, השתקף כבר השלב החדש בהתפתחות החוגים. הנואמים קראו לא להסתפק ברכישת השכלה, אלא קראו לפעולה למען שינוי המשטר. קארל מארקס הוא המורה הגדול, השאיפה היא למהפכה הסוציאלית בעולם כולו ובייחוד ברוסיה, אך מבצבצת ועולה הדרישה לפעולה בקרב הפועלים היהודים, למען אירגונם ושיפור מצבם הכלכלי.

שינוי שיטות הפעולה והאופוזיציה. לחוגים הסוציאליסטיים הס'ד בוויילנה מתווסף במחצית שנת 1893 כוח צעיר — יולי מארטוב (צדרבוים), נכדו של עורך 'המליץ', אלכסנדר צדרבוים. בן עשרים, סטודנט שגורש מאוניברסיטת פטרבורג בגלל השתייכותו לחוג סוציאליסטי, נאלץ לאחר שיצא מבית-הסכלא לעזוב את עיר הבירה. כמקום מושבו בחר בוויילנה, שנחשבה אז בעיני השלטונות כעיר שאין בה פעולה מחתרית. בוויילנה עמד תחת פיקוח המשטרה, אך הדבר לא מנע ממנו לקשור קשרים עם הסוציאליסטים המקומיים. הוא בא במגע עם ארקאדי קרמר, ש. גוד'אנסקי, מורה בבית-הספר שליד האינסטיטוט למורים, יוסף מיל, צמח קופלזון ואחרים. יוסף מיל, שעמד לצאת לחוץ-לארץ, מסר לידי מארטוב ניהול חוג פועלים שעד כה ניהל הוא אותו. מארטוב בא איפוא במגע עם פועלים יהודים, שרובם עבדו במלאכה ומיעוטם בבתי-חרושת. הוא המשיך בפעולת ההשכלה וההסברה, שעסקו בה שאר האינטליגנטים, והסטודנטים קראו לה "פרופאגאנדה"; מטרת הפעולה היתה הפצתם של הרעיונות הסוציאליסטיים.

הפעולה להרמת השכלתם של פועלים, שהביאה להיווצרות שכבה של עילית בקרב הפועלים, לא סיפקה את המדריכים. חלק מהפועלים, שהתקדמו בלימודים והיו "חצי-אינטליגנטים" הצליחו לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי-האיש והפכו לעצמאיים. המדריכים רצו לעבור לפעולת תעמולה בקרב ההמונים לשם אירגונם לקראת מאבק פוליטי ולשם שיפור מצבם הכלכלי. ראשי החוגים דנו בחורף של שנת תרנ"ד, 1893-1894, בתכנית שינוי שיטת הפעולה. הם החליטו להעביר את מרכז התעניינותם לתעמולה, ובלשונם "אגיטאציה". להכשיר את חברי החוגים למנהיגי תנועת פועלים המונית ולהפוך את קופות העזרה ההדדית שהיו לפועלים במקצועות אחדים, לקופות שביתה המסייעות במאבק עם המעבידים. אז הוחלט גם לעבור לניהול החוגים בידיש, כי השפה הרוסית היתה זרה לפועלים היהודים, וכן להוציא

לאור ספרות תעמולה ביידיש שהיא השפה המדוברת בפי המוני היהודים. היחידים בחוגים אלה שידע לכתוב יידיש ספרותית, היה ש. גוז'אנסקי. רוב הסטודנטים לא ידעו אפילו לדבר יידיש כראוי.

בקרב הפועלים חברי החוגים היתה התנגדות לשינויים, שרצו להכניס האינטליגנטים. פועלים אלה, שרכשו להם במידה מסויימת את ידיעת השפה הרוסית וידיעות כלליות, רצו להמשיך ברכישת השכלה. רוב הפועלים שלמדו בחוגים, וביחוד הפועלות, התקוממו נגד הכיוון החדש, שרצו בו המדריכים הסוציאלי-דמוקרטיים. בראש האופוזיציה עמד הפועל אברהם גורדון, שהופיע באספות בנאומים וכתב נגד התכנית החדשה. בדברי הכתב שלו התקיף את המדריכים והאשים אותם בשאיפות אישיות. הוא הציג אותם כבאי-כוח שכבה בורגנית הזרה למעמד הפועלים, ושבעדעתם להפוך את הפועלים ל"בשר-תותחים" של המהפכה; לשם כך כתב — רוצים האינטליגנטים להשאיר את הפועלים חברי-החוגים במצב נחות מהם בהשכלה כדי שהם בעצמם ישלטו בתנועת הפועלים. לגורדון היתה השפעה רבה בין הפועלים חברי-החוגים החדשים, שייסדו המדריכים; באותם החוגים דרשו החברים להעביר את הלימודים משפת יידיש לשפה הרוסית.

לשם הגנה על השינויים שרצו המדריכים להכניס ולשם הנמקת "הטאקטיקה" החדשה, חיברו ארקאדי קרמר ושמואל גוז'אנסקי חוברות, הראשון ברוסית, על האגיטאציה והשני ביידיש מכתב אל האגיטאטורים⁴.

ארקאדי קרמר סבר, כי המשימה העיקרית המוטלת על הפרולטריון היא תפיסת השלטון המדיני. לשם כך יש לפתח בקרב הפועלים את התודעה המעמדית. דרך הלימוד וההטפה אינם מספיקים, לדעת קרמר, אלא יש לפעול בשטח המאבק הכלכלי, גם אם הוא מוגבל בתחילה.

חיבורו של ארקאדי קרמר דן על הפרולטריון ברוסיה בכללו. כנגד זה הדגיש גוז'אנסקי את צרכי הפועל היהודי במדינה. הוא ציין, כי מדובר בפועלים יהודים, העובדים רובם אצל בעלי-מלאכה. גוז'אנסקי דרש פיתוח "התודעה המדינית" על רקע הרדיפות והחוקים, המגבילים את זכויות היהודים. במאבק המדיני, גוז'אנסקי קורא לו "מאבק מדיני יהודי לאומי", יהיה הפרולטריון היהודי הכוח היחיד בעם היהודי, מפני שהלאומיים הבורגנים לא יצאו למאבק מהפכני מזווין.

לחיבורו של ארקאדי קרמר היתה השפעה על כל קבוצות הס"ד הרוסיות, ואילו גוז'אנסקי היה ממבשרי אירגון תנועת פועלים סוציאליסטית יהודית.

האופוזיציה נמשכה למעלה משנה. המדריכים האינטליגנטים לא נסוגו מעמדתם. הם השפיעו על ריכוזי הפועלים היהודים בערים אחרות, כמו מינסק, סמורגון ווארשה, ללכת בדרך התעמולה בקרב ההמונים למען מאבק לשיפור תנאי העבודה ומאבק מדיני. בוויילנה עצמה נוסדו קופות של פועלים במקצועות שונים ופרצו

4 המכתב אל האגיטאטורים נכתב בסוף שנת 1893 והופץ בכתביד בראשית שנת 1894; תרגום עברי יצא בהוצאת מפעל השכפול של האוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ז; על שני החיבורים עיין במאמרו של מ. מישקיןסקי ברבעון "צייד", תשכ"ו.

שביתות. בסוף שנת 1894 הצטרפו לחוגים הס"ד פועלים צעירים, שקיבלו את השקפותיהם של המדריכים. תורגמו חוברות תעמולה מפולנית, מרוסית ומשפות אחרות לידיש, הובאו כתבי-עת סוציאליסטיים מלונדון ומניו-יורק. הפעולה התנהלה ברובה בידיש, פרט לחוגים שבהם כבר ידעו הפועלים רוסית. אינטליגנטים סוציאליסטים, בווראי סטודנטים, שבאו בקיץ לוויילנה, השתדלו להביא לידי פשרה בקרב חברי החוגים בעיר. ואמנם הצטרפו בסוף שנת 1894 כמעט כל חברי האופוזיציה לחוגי הס"ד, פרט לאברהם גורדון.

עם נצחון הכיוון, ששאף לעבור לתעמולה בקרב המון הפועלים למען מאבק מעמדי ומדיני, התחילה להתפתח פעולה ענפה לייסוד קופות שביתה, נתרבו השביתות והתחילה להתגבש קבוצת מנהיגים של התנועה הס"ד היהודית בעיר. קבוצה זו ריכזה בידיה את פעולות התעמולה, האירגון וההוצאה לאור של ספרות התעמולה.

לחוג פעילי הס"ד בוויילנה הצטרפו שנים, שהיו לפני כן, בזמן לימודיהם בגמנסיה בקובנה, חברי חוג ה"נארודנאיה ווליה". אחד מהם היה אברהם מוטניקוביטש, בקיצור שמו מוטניק, יליד וילקומיר. הוא גורש מהגמנסיה בגלל השתייכותו לחוג הסוציאליסטי-מהפכני; אחר-כך למד בברלין, התקרב שם לחוגי הס"ד הגרמניים ומשום כך גורש מגרמניה בשנת 1889. הוא פעל אחר-כך בפוניווייז' אשר בליטא להפצת רעיונות הסוציאליזם; שם נאסר ואחריו שחרורו בא בשנת 1894 לוויילנה. חברו ללימודים בגמנסיה, נחום-מנדל לוונסון, יליד דווינסק, היה בעל כשרונות ספרותיים והיה ידוע בכינויו המחתרתי "ולאדימיר קוסובסקי" (אף הוא ממייסדי ה"בונד").

קבוצת עסקני הס"ד הווילנאית הפכה את וילנה למרכז תנועת הפועלים היהודית במדינה. מווילנה יצאה יזמה והדרכה לערים אחרות. אחדים מקבוצת וילנה יצאו לפעולת תעמולה ואירגון לריכוזי פועלים בערים שונות. וילנה קיימה את הקשר האירגוני בין הערים השונות, הביאה ספרות בלתי ליגלית מחוץ-לארץ והפיצה אותה ופיתחה גם פעולה ספרותית-תעמולתית משלה.

חגיגות יום ה'1 במאי 1893. את יום ה'1 במאי 1893 חגגו בוויילנה, מינסק, סמורגון ווארשה. בוויילנה הוזמנו לחגיגה כמאה פועלים מ-13 אגודות מקצועיות. הושמעו נאומים על יום ה'1 במאי, על הפרופאגאנדה והאגיטאציה, כלומר על שתי הגישות המנוגדות שהתנהל אז עליהן הוויכוח בתנועה, ועוד. אספות אלה לא היו המוניות ולא היו בהן דגלים.

כנגד זה בחגיגת ה'1 במאי בשנת 1895 כלט השינוי שחל בתנועה ובא לידי ביטוי הכיוון החדש, שהשתלט בתנועה "לאגיטאציה". מתוך 500 פועלים מאורגנים הוזמנו 250. החגיגות התקיימו בשני מקומות, בכל אחד מהם 125 איש. זו הפעם הראשונה הונף דגל אדום ועליו כתובות בידיש: "פרולטרים של כל הארצות התאחדו!" "אנו נאבקים על יום-עבודה בן 10 שעות, העלאת השכר ויחס יותר הוגן". הושמעו שלושה נאומים: דו"ח מהפעולות בשנה שחלפה; על חשיבות חג-

הפועלים של ה-1 במאי ונאום פוליטי.

מלבד אספות אלה התקיימה למחרת אספה של 40 "אגיטאטורים", קרי מדריכים, שבה הירצה מארטוב-צדרכובים על הישגי התנועה ותפקידיה. הנאום ציין, כי התנועה נעשתה דימוקרטית יותר וחמרנית יותר: דימוקרטיה, מפני שהתחילה לנהל תעמולה בקרב המוני הפועלים, וחמרנית מפני שאיננה שמה את מבטחה בכוחם העליון של הרעיונות והתיאוריות של הסוציאליזם, דבר המאפיין את השקפת העולם האידיאליסטית, אלא בצרכיו החמריים של ההמון.

הנאום התקף את האינטליגנציה הבורגנית היהודית על שאין היא מצפה מן היהודי להטבת מצבו על-ידי פעילותו הוא. האינטליגנציה הבורגנית היהודית אינה תומכת במרץ אפילו בתנועה הליברלית ברוסית; היא מצפה לחסדי הממשלה הרוסית ואינה מעודדת את פעילותו העצמית של העם היהודי.

"בשנים הראשונות לתנועת הפועלים היהודים" — אמר הנאום — "הם ציפו כי הכול יבוא להם מידיה של תנועת מעמד הפועלים הרוסי; הפועלים היהודים ראו את עצמם רק כתוספת לתנועת הפועלים הכלל-רוסית ומשום כך ניהלו החוגים את פעולותיהם ברוסית ברצותם לשמור על הקשר עם התנועה הרוסית; "שכחנו לשמור על הקשר עם ההמון היהודי, שאינו יודע רוסית".

"החיים אילצו את ראשי החוגים בוולנה לשנות את הטאקטיקה שלהם. משהעמדנו במרכז הפרוגרמה שלנו את התנועה ההמונית, חייבים היינו להתאים את הפרופאגאנדה והאגיטאציה שלנו אל ההמונים, הווה אומר לעשותן יהודיות יותר". על הפועלים היהודים לשתף פעולה עם התנועות הסוציאליסטיות הרוסית והפולנית, אך אין להם לסמוך עליהן בכול; "לפיכך חייבים אנו להכיר בהחלט, כי מטרתנו, מטרת הס"ד הפעילים בסביבה היהודית, היא הקמת אירגון פועלים יהודי מיוחד, אשר עשוי יהיה לשמש מדריך ומחנך של הפרולטריון היהודי במאבקו לשחרור כלכלי, אזרחי ומדיני". אין מארטוב מתכוון לתנועה לאומית יהודית, כפי שהיא רווחת בקרב המשכילים הבורגנים, אלא על הפועל היהודי להאבק גם למען שוויון זכויות לכל היהודים. "מעמד פועלים, המשלים עם גורל של גזע נחות, מעמד כזה לא יתקומם גם כנגד הגורל של מעמד נחות"; משום כך הפסיכיות הלאומית של ההמונים היהודיים הינה מכשול גם להתעוררות התודעה המעמדית, "התעוררות התודעה הלאומית והתודעה המעמדית צריכות להתחולל בד בבד".

בנאומו ביסס מארטוב את הצורך בתנועת פועלים יהודית מיוחדת, שתעמוד אמנם בקשרים עם התנועה הרוסית והפולנית, אך תהיינה לה מטרות משלה.⁵ מארטוב-צדרכובים עזב כעבור זמן קצר את וילנה וחזר לפטרבורג.

5 הנאום הופץ אחר כך במקורו הרוסי בכתב יד ובשכפול; בדפוס הופיע לראשונה בשנת 1900 בזינבה תחת הכותרת "נקודת המיפנה בתולדות תנועת הפועלים היהודית"; אחר כך הופיע בדפוס גם ביידיש; תרגום עברי יצא בהוצאת מפעל השכפול של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח; את זכרונותיו מימי שהותו בוולנה פירסם מארטוב בספרו רשימות סוציאלי-דימוקרטיות (ברוסית), 1922; תרגום עברי של החלק הנוגע לתקופת וילנה שלו יצא על ידי מפעל השכפול הנ"ל, תש"ד.

חגיגת ה' 1 מאי 1896 הוחגה בכל הערים שבהם קמה תנועת פועלים יהודים. בוויילנה השתתפו בשלוש אספות, בשלושה מקומות, 540 איש שהוזמנו מתוך 32 חברי הקופות. באספות אלה הונף דגל אדום ועליו כתבות: "פרולטרים מכל הארצות התאחדו" וכן "אנו נאבקים על חופש השביתות, האספות, הדיבור והדפוס". באספות הוקראו 4 נאומים, בתוכם דו"ח מהפעולות בשנה שחלפה ושני נאומים על נושאים פוליטיים.

כעבור שבוע התאספו 80 "אגיטאטורים" מראשי החוגים, למסיבה מצומצמת ובה הוקרא נאום פוליטי.

לקראת יום ה' 1 במארס 1896, יום מלאות 15 שנה להתנקשות בחיי הצאר אלכסנדר ה' 2, הדפיסו הס"ד היהודים הוויילנאים בהכפלה חוברת המסבירה את חשיבות פעולות אנשי ה"נארודנאיה ווליה" למען רוסיה. החוברת הופצה ב-400 עותקים בוויילנה, מינסק, ביאליסטוק ווארשה. בוויילנה ובמינסק קוימו אספות שהיו מוקדשות למאורע. בוויילנה השתתפו ב-11 אספות 350 איש.

לקראת יום ה' 1 במאי 1897 הופצו כרוזים, שבהם צויין הצורך במאבק פוליטי. הכרוזים הופצו בוויילנה, ווארשה וביאליסטוק. בוויילנה הודבקו על הקירות כרוזים כאלה גם אור ליום ה' 18 באפריל (לפי הלוח שהיה נהוג ברוסיה). השלטונות נקטו באמצעי זהירות. ביום ה' 19 באפריל (לפי הלוח הנ"ל) עברו משמרות בעיר, הובא צבא רב, המשטרה והז'אנדארמריה עקבו אחרי כל תנועה חשודה ולא נתנו להיכנס העירה. הגוברנטור הוויילנאי איים בפרעות ביהודים אם הפועלים לא יפסיקו את פעולתם הפושעת. בתנאים כאלה אי-אפשר היה לקיים אספות לרגל ה' 1 במאי ורק בחוגים מצומצמים צויין היום הזה.

בתגובה על איומי הגוברנטור פרסמו הס"ד היהודים והליטאים (למעשה הפולנים), כרוז בפולנית ויידיש, שבו מתחו ביקורת על האמצעים שנוקטים בהם השלטונות כלפי הפועלים ודחו את האפשרות של פרעות ביהודים.

מאבק לשיפור תנאי-העובד. מלבד הקופות ל"גמילות חסד" ולעזרה הדדית שהיו קיימות ליד חברות בעלי-המלאכה של האמנים והפועלים, התחילו לקום בוויילנה בהשפעת הסוציאליסטים קופות לעזרה הדדית של פועלים במקצועות שונים. קופות אלה מילאו למעשה מקום של אגודה מקצועית. קופה ראשונה כזאת נוסדה בוויילנה בשנת 1888 על-ידי העובדות בתעשיית הגרביים. אחר-כך נוסדו קופות של עובדי-מחט, תפרי-נעליים ועובדות במפעלי נייר למעטפות. דמי-החבר היו צנועים מאד. כאשר פרצו כמה שביתות מצומצמות תמכו הקופות בחברים השובתים.

עם התרחבות פעולתם של החוגים הסוציאליסטיים בעיר, שקיבלו כיוון מארקסיסטי, נוסדו בעידודם קופות למאבק מעמדי, לשם שיפור תנאי העבודה ולשם מאבק פוליטי. עם ניסוח "הטאקטיקה החדשה" גברה הפעולה להקמת אגודות מקצועיות בצורת קופות-שביתה, שנקראו גם "קופות מאבק". בהשפעת הוויילנאים, ובמידה מסוימת ביזמתם, התפשטה התנועה לייסוד אגודות מקצועיות — קופות שביתה — גם למינסק, סמורגון ווארשה.

בשנת 1891 או 1892 גילה אחד מראשי החוגים הסוציאליסטיים בוויילנה, כי קיים חוק מימייקאטרינה ה־2 בדבר 10-12 שעות עבודה ליום עם הפסקה בת שעתיים. בבתי־המלאכה ובבתי החרושת בעיר היו עובדים הפועלים והשוליות 13-14 ולעתים קרובות אף 16 שעות ליום, בעיקר בעונה בוערת. גם השכר היה נמוך. שכר הפועלים הנגרים היה בממוצע 14-20 רובל לחודש. רק צורפים ובעלי־מקצוע מיוחדים אחרים היו מקבלים 30 רובל לחודש. שכר הפועלות היה נמוך משכרו של הפועל; השכר הרגיל שלהן היה 6-8 רובלים לחודש. ראשי החוגים בוויילנה עוררו את הפועלים לדרוש יום עבודה בן עשר שעות בהתאם לחוק. הוגשו בקשות קולקטיביות עם חתימות רבות למינהל המלאכה, להנהלת העיריה, לראש המשטרה, לגוברנטור ולמפקח על בתי־החרושת. השלטונות הורו לקצר את שעות העבודה כאמור בחוק. בגד מעבידים עקשניים הוכרזו שביתות וחרם. השלטונות לא הודאגו משביתות אלה. במינסק התנהלה פעולה דומה של הגשת עצומות לשלטונות וגם שם השיגו הפועלים קיצור שעות העבודה במידה מסוימת.

הראשונים לשביתה למען קיצור שעות העבודה היו הזיפאים, הפועלים שעבדו בבתי המלאכה לעיבוד שיער חיות למברשות. בוויילנה היו כתשעים פועלים כאלה. הם היו עובדים מהשעה 8 בבוקר עד 11 בלילה, ופעם בשבוע אף עד 12 בלילה, באוויר מלא אבק ומלא סרחון, בלי איוורור ובתאורה דלה. תנאי עבודה אלה השפיעו לרעה על מצב בריאותם. אגודה־קופה של זיפאים נוסדה בשנת 1891.

בבתי־המלאכה לזיפים נוהג היה בעל בית מלאכה להשתמש במתווך, פועל אף הוא, שלו היה מוסר את חומר־הגלם ולו שילם בעד המוצר המוגמר, לפי משקל. גם את שכר הפועלים היה משלם המתווך. הפועל היה חייב למלא מכסה מסוימת במשך שבוע. עד השנים 1891-1892 היו הזיפאים עובדים 14-15 שעות ביום, לפועל היו משלמים 4-4.5 רובל לשבוע ולשוליי רובל אחד.

הזיפאים היו הראשונים לשביתה לשם השגת קיצור יום העבודה. בבית־מלאכה אחד בעיר היו תנאי העבודה ללא נשוא. העובדים, 20-25 איש, פתחו בחורף של שנת 1892 בשביתה. שוטר, שנכנס לבית־המלאכה, ראה את תנאי העבודה הקשים שם והודיע על כך לשוטר הבכיר הממונה עליו ולמפקח על בתי־החרושת. אלה באו, רשמו פרוטוקול ותבעו את הבעלים למשפט. בית־הדין פסק קנס על בעל המפעל, 50 רובל. בעל המפעל הטיל את מחצית הקנס על הפועלים והם לא התנגדו לזה. מאז הוטבו תנאי העבודה במפעל ויום העבודה קוצר בשעה אחת. ההישג לא היה גדול, אך היה זה צעד ראשון שבהשפעתו שיפרו בתי־מלאכה אחרים לזיפאות את תנאי העבודה.

שביתה של זיפאים פרצה בקיץ של שנת 1893 בבית־מלאכה אחר בדרישה להעלות את התשלום ולסלק את אחד המתווכים, מתוך הארבעה שעבדו שם. השביתה התחילה בעונה לא טובה, בעל המפעל יכול היה לחכות. אחרי 8-9 ימים נכנעו הפועלים. בעל המפעל רצה לפטר שלושה "מורדים"־מסיתים, הפועלים התחילו שוב לשבות. כעבור יום קיבל בעל המפעל את כולם לעבודה בתנאים

אותו בעל בית-מלאכה הביא בסוף שנת 1893 או ראשית 1894 פועלים זיפאים אחרים ממינסק. שם עוד לא היתה אגודה של זיפאים ובעל המפעל לא רצה להזמין פועלים מקומיים שהגדיר אותם כחוצפנים ומתקוממים. הזיפאים הווילנאים באו בדברים עם הפועלים ממינסק ואחרי כשבועיים פרצה שם שביתה של כל העובדים. השובתים השיגו את קיצור יום העבודה מ-12.5 ל-12 שעות (מהן 2 שעות הפסקה). בהשפעת שביתה זו התחילו זיפאים גם בערים אחרות לדרוש יום עבודה של 12 שעות והעלאת השכר, והם השיגו זאת. בהשפעת אגודת הזיפאים בווילנה נוסדה אגודה כזאת גם במינסק.

העיירה וילקובישיקי אשר בליטא שימשה מרכז לתעשיית הזיפאות. עבדו שם 300 זיפאים בתנאי עבודה ירודים מאד. הם עבדו 15 שעות ליום ובשכר מועט. פועלים תעמלנים אחדים מווילנה נסעו שמה ועוררו לדרוש קיצור יום העבודה והעלאת השכר. בקיץ של שנת 1895 התקיימו שם אספות הסברה. בעיירה קמה התעוררות והתרגשות רבה. פרצה שביתה בהשתתפות המון זיפאים. המשטרה והמפקח על בתי-החרושת היו לצד השובתים והם השיגו יום עבודה בן 12 שעות. השמחה היתה גדולה. התעמלנים הווילנאים בישרו לחבריהם בעיר על ההישג. כאשר גילתה המשטרה כי פעלו בעיירה תעמלנים מווילנה, היא גירשה שלושה מהם.

ההישגים של הזיפאים בווילקובישיקי לא החזיקו זמן רב. בעלי המלאכה הורידו את השכר ודרשו מהפועלים לחזור לתנאי העבודה הקודמים. זיפאים מהעיירות הסמוכות ביקשו לעבוד בווילקובישיקי בתנאים הקודמים. בעלי המפעלים יכלו איפוא לחזור להסדרים הקודמים והפועלים חזרו לעבוד 15 שעות ליום.

אירגוני הזיפאים בווילנה ובמינסק הדריכו את מאבקם של זיפאים בעיירות אחרות. בזמן הפעולה בווילקובישיקי התקיימו התייעצויות של תעמלנים זיפאים בדבר התארגנות ארצית של הזיפאים. הם קבעו כי יש צורך בסולידריות ובאירגון משותף של הזיפאים בכל המדינה. המסקנות נרשמו בחוברת מיוחדת ובה כללים למאבק הזיפאים בכל המקומות.

ככנס באי-כוח של זיפאים מערים שונות הונח היסוד ל"אגודה של זיפאים בפולין ובליטא". היה זה האירגון הארצי הראשון של פועלים יהודים.⁶

שביתה עובדי המחט. קופת-שביתות של חייטים העובדים בבתי-מלאכה, נוסדה באביב של שנת 1893. את פעולתם התחילו הפועלים הללו בזה, שכל אחד מהם הגיש בעצמו בקשה להנהיג יום עבודה בן 12 שעות, כלומר 10 שעות עבודה ושתי שעות הפסקה, בהתאם לחוק. הם פנו בקבוצות גם אל המפקח על בתי-החרושת.

6 הידיעות מובאות מתוך דו"ח שהוקרא בחגיגת מאי 1896 בווילנה (ברוסית) עם תוספות: חיבר אותם אברהם מוטניק והדו"ח נשלח לקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי בלונדון, 1896; התעודה מובאת במקור הרוסי ובתרגום יידיש בקובץ די סאציאליסטישע ליטעראטור אפ יידיש אין 1875-1897, כרך ב', בעריכת ש. אגורסקי, מינסק 1935; מקור נוסף: דו"ח, שהוגש עליידי ה"בונד" לקונגרס הסוציאליסטי הבין-לאומי בפאריס 1903, נדפס בקובץ חומר לתולדות תנועת הפועלים היהודים (ברוסית), פטרבורג 1906.

המפקח ענה להם כי הם צודקים, יש להם הזכות לעזוב את בתי-המלאכה אחרי 12 שעות-עבודה. פועלים בבתי-מלאכה אחדים עשו כעצת המפקח. הדבר קומם את בעלי בתי-המלאכה, שהתחילו לחפש את המעוררים לפעולה. הם התכנסו בבית-הכנסת והחליטו לפטר 14 פועלים "מורדים". בתחילה פיטרו שנים, אחר-כך עוד שלושה פועלים. החשש מפיטורים נוספים עורר את הפועלים להכין שביתה כללית של פועלים-חייטים. התאספו מאה איש והחליטו לפתוח בשביתה בעוד שלושה ימים, ובשלושת הימים האלה לנהל תעמולה בקרב שאר הפועלים-החייטים. הצטרפו לשביתה 150 פועלים מתוך 200. הם דרשו קיצור יום העבודה והעלאת התשלום בעד כל יחידה מוגמרת ברובל אחד (אחר-כך הורידו לחצי הרובל). לשביתה הצטרפו אחר-כך כל מאתיים הפועלים שעבדו במקצוע החייטים. בעלי המפעלים פנו למשטרה; זו היתה אוסרת מדי יום פועלים אחדים ומשחררת אותם למחרת, כך שהפועלים לא הרגישו הפרעה מיוחדת מצדה.

שבוע ימים לאחר שהתחילה השביתה פתחו גם חייטים שעבדו בשביל בתי-מסחר לבגדים בשביתה. שבתו 60 מתוך מאה פועלים. הם דרשו להעלות את שכרם. לאחר שביתה בת שבוע ימים קיבלו תוספת לשכרם.

באותו זמן בערך פתחו בשביתה גם החייטים שעבדו בשביל הצבא. שבתו 22 מתוך 40 חייטים. הם דרשו קיצור יום העבודה והעלאת בשכר. אלה לא השיגו את מבוקשם.

השביתה של החייטים הפועלים בבתי-המלאכה נמשכה שבעה שבועות ונגמרה בנצחון הפועלים לכאורה, אך למעשה הם הפסידו את המערכה, כי בינתיים נסתיימה העונה ורבים מהם הפסידו את מקום העבודה. השביתה עלתה לקופה ב-1,100-1,200 רובל ועוררה בקרב פועלים רבים התנגדות. קופת המאבק של החייטים התחסלה. רק כעבור כשנתיים נוסדו קופות לחדר לשלושת סוגי עובדי-המחט. בשנת 1895 היו בשלוש החטיבות עשר שביתות אך השתתפו בהן מעטים.

שביתת עובדי הטבק. בבית-החרושת הגדול לטבק של אדלשטיין פרצה בחודש אוגוסט 1894 שביתה על רקע דרישת הפועלים הגברים לא להכניס פועלות לענף מסוים (מילוי הפפירוסה בטבק). הפועלים הגברים היו מקבלים 3-3.5 רובל לשבוע ואילו הנשים רק רובל אחד ו-90 קופייקות. בעל המפעל התחיל בקיץ להכניס פועלות לעבודת המילוי. הפועלים חששו כי הפועלות תתפוסנה את מקומם ותגרומנה להורדת השכר לכן פתחו בשביתה, אולם אחרי יומיים או שלושה הפסיקו את שביתתם בגלל התערובתה של המשטרה. הפועלים לא נרגעו. הם ראו כי גם בבית-חרושת אחר למוצרי טבק, של הקראי דורנצ'ה, הוכנסו לעבודה כבר לפני שנה הרבה פועלות במקום פועלים. ביום ה-16 באוגוסט התחילו כמעט כל פועלי בית החרושת של אדלשטיין, כמאה איש שעבדו במילוי סיגריות, לשבות. המפקח הממשלתי על בתי החרושת קרא לשוכתים לחזור לעבודה. הוא הזהיר, כי יתבע אותם לדין על אשר לא הגישו הודעה מוקדמת על השביתה שבועיים מראש, כפי שדורש החוק. המפקח ציין, כי הנשים הוכנסו לעבודה לא כדי לדחוק את רגלי

הגברים אלא לשם הרחבת הייצור. לא הועילה פניית המפקח, שנתמך על-ידי המשטרה והתעשיין. המגיד דמתא הרב צבי הירש רבינוביטש לקח אז על עצמו, לפי בקשת ראש המשטרה, להביא לידי הסכם בין הצדדים. הרב הזמין אליו את הפועלים. מתוך 220 הפועלים, גברים ונשים, שעבדו במפעל באו רק מעטים, המבוגרים יותר. הם שמעו מפי הרב, כי השביתה היא בניגוד לחוק, וכי הדבר עלול להזיק ליהודי המדינה בכללם, כי הממשלה תביט על היהודים כעל מתקוממים. הרב הבטיח לשובתים נאמנה, כי אין בעל בית-החרושת זומם לפטר פועלים גברים.

ובכל זאת המשיכו הפועלים בשביתה. ביום השבת תקף הרב בדרשתו בבית-הכנסת הגדול את השובתים. בין שומעיו היו פועלים מבית החרושת וכן פועלים אחרים שהחלו להשמיע שריקות וצפצופים וקריאות מעליבות כנגד המגיד. קמה מהומה; המגיד נעלב וראה בזה בזיון של בית-הכנסת. פועל צעיר ניגש והתייצב ליד המגיד הנבוך. רבים מהקהל רגזו על חוצפתו של הצעיר אולם כשהתחיל לדבר הקשיבו לדבריו. הצעיר התנצל על הקמת הרעש והמהומה וביקש סליחה על התנהגותו שלו; אך אחר-כך פנה אל המגיד ושאל אותו מדוע אינו מרחם על 300 פועלים שיאבדו את פרנסתם בבית החרושת בעיר, כשם שהוא קורא לרחם על נפגעי שריפות מחוץ לעיר.

נגד שבעים פועלים ושוליות הוגשה תביעה לבית הדין. כל הפועלים בעיר עקבו אחרי מהלך המשפט. בנאום הקטגוריה לעג המפקח על בתי-החרושת לאותם הפועלים, הדוגלים מצד אחד בשוויון האשה ומצד שני רואים בה מתחרה. בית הדין דן 36 פועלים לשבועיים מאסר ואילו את הנערים והשוליות בני 16-17 שיחרר. השביתה נסתיימה מהר.

לרגל דרשתו של המגיד דמתא חיבר ש. גוז'אנסקי חוברת ביידיש בשם דער שטאדט-מגיד (המגיד דמתא). בחוברת התפלמס גוז'אנסקי על המגיד. הוא כתב כי טענת הרב המגיד האומרת שהשביתה תזיק ליהודים, איננה נכונה; להיפך — על ידי השביתה נקרב את הזמן, שבו ישיגו כל התושבים, ובתוכם גם היהודים, את חרותם.⁷ התנועה לייסוד קופות מאבק הלכה והתרחבה בוילנה. אם בשנת 1894 הגיע מיספר הפועלים המאורגנים בקופות שביתה עד 500, הרי במשך שנת 1895 גדל מיספרם ל-962, בתוכם 262 פועלות. גם מיספר המקצועות שהצטרפו במשך השנה לקופות גדל מ-16 ל-27, אולם רק 30% מן הפועלים ב-27 המקצועות הצטרף לקופה. עם התפרקות האופוזיציה הפכו כל הקופות לקופות מאבק מעמדי. שביתות רבות פרצו, רובן מצומצמות. הצטרפו אליהן גם אי אלה פועלים שלא היו מאורגנים בקופה. בכמה מקצועות הושגה העלאת השכר וקיצור יום העבודה.

קופת חולים. בוילנה נוסדה בשנת 1895 קופת חולים של חברים בקופות המאבק. התשלום החודשי היה קטן — 10-25 קופייקות. לחבר ניתנה עזרה בתרופות, בכסף

7 החוברת נדפסה בעיר בהכפלה ב-300 עותקים ואחר-כך בדפוס בעיר למברג; על השער נדפס, לשם הסוואה, כי נדפסה בוילנה; נדפסה שנית בהיסטארישע שריפטן, של יו"א, כך ג' וילנה, 1939; בתרגום עברי יצאה בירושלים, בשנת 1967, הוצאת מפעל השכפול של האוניברסיטה העברית.

וכדומה. כל חבר חייב היה להודיע לוועד המנהל על מקרי מחלה של חברים ולהשתתף בתורנות ליד מיטת חבר חולה. על ידי קופת-החולים, שהתחילה לפעול באמצעים מועטים, הוקם בית-מרקחת קטן ונרכשו כמה מכשירים.

גל השביתות ירד בשנת 1896 וכעבור שנה עלה ביתר שאת. בוויילנה נוסדו בשנת 1896 חמש קופות חדשות. המסגרים בוויילנה הצליחו להשיג, אחרי שלוש שנות מאבק, יום עבודה בן 12 שעות. על זאת נאבקו גם הסנדלרים, נגרי-הרהיטים ועושי-הכפפות. השלטונות חששו מגידול מיספר השביתות והתחילו לעקוב אחרי השובתים, להתערב בשביתות ולאסור את השובתים. בבאליסטוק נאסרו בחודש פברואר 1896 עסקני תנועת הפועלים היהודית, בתוכם שלוחי החוגים בוויילנה. בין הנאסרים היו ש. גוז'אנסקי וליובה לוונסון. גוז'אנסקי נידון להגליה לסיביר לחמש שנים. בוויילנה נאסרו 8 אנשים, בווארשה אדם אחד ובאושמיאנה 2 אנשים.

משטרת וילנה התערבה בערב חג הפסח תרנ"ו (1896) לטובת אופי המצות. בערב החג היו מעבידים את הפועלים והפועלות 20-22 שעות ביממה, תוך הפסקות של 2-4 שעות למנוחה. ראש המשטרה פקד, לפני חג הפסח תרנ"ו (1896) לא להדליק את התנורים לפני השעה 7 בבוקר ולסיים את העבודה לא יאוחר מתשע בערב.⁸

בשנת 1897 פורסם חוק, שקבע את אורך יום העבודה במפעלים. בשנת 1897 גאה, כאמור, גל השביתות בוויילנה ובערים אחרות. בוויילנה פרצו שביתות פועלים בשמונה מקצועות. הדרישות היו: יום עבודה בן עשר שעות והעלאת שכר העבודה.

המעבידים התאוננו בפני המשטרה וזו אסרה שובתים ושילחה רבים מהם מהעיר. השובתים זעמו על השלטונות. בלש אחד נרצח בוויילנה בחודש אפריל. בעקבות האירוע נתבצעו חיפושים ונאסרו ארבעה אנשים, מהם אחד שהואשם ברצח. במינסק שפכו על בלש תחמוצת גפריתית. השלטונות התחילו לראות במארגני השביתות אנשים החותרים תחת המשטר. נאסרים הוגלו לסיביר והועמדו תחת השגחת המשטרה. שנים-עשר צעירים יהודיים, שהיו אסורים בבית הסוהר בעיר ועמדו להגלותם, התמרדו בחודש נובמבר 1897 כאשר שנים מהם הוכנסו לצינוק. הנתורים הרימו קול צעקה ודרשו, כי גם אותם יעבירו לצינוק. הדבר הגיע לידי התכתשות עם אנשי המשמר. האסירים הואשמו בהתקוממות נגד השלטון ונידונו למאסר, 6 מהם — לשנה, 4 — למחצית השנה ושנים קטינים, גם הם רק למחצית השנה.⁹

ספרות, השכלה ותעמולה. עם התרחבות הפעולה של החוגים הס"ד היהודיים בקרב ציבור רחב יותר של פועלים יהודים, התחילו החוגים האלה לעודד אספקת ספרות ביידיש לקריאה. קופות השביתה סייעו בהקמת ספריות וחברי החוגים הדריכו את הקוראים מה לקרוא.

ספריות פועלים. ספריה קטנה בשביל קוראי יידיש נוסדה בוויילנה בשנת 1893.

8 יום-סוד, 1896, גל' 9.

9 'המליץ' 1898, גל' 112; ההתכתשות היתה ביום ה' 17 בנובמבר 1897; המשפט התקיים ביום ה' 6 במרס 1898.

מיספר הקוראים שלה הגיע עד 300 ואילו מיספר הספרים שברשותה הגיע בסוף שנת 1896 ל-250. הספרים שנקראו ביותר היו: סיפור קאמף פארן לעבן (מלחמת הקיום, תרגום מרוסית). הסיפור הופיע לפני כן בירחון 'ווסחוד'; פרסומי י"ל פרץ, וביחוד יום טוב בלעטלעך שלו, שהופיעו החל מערב-פסח תרנ"ד (1894) עד יולי 1896 והיתה בהם מגמה סוציאליסטית; סיפורי מנדלי מוכר ספרים די קליאטשע (הסוסה) ועוד; סיפור מחיי הפועלים גאליצקע די מלווהטע (גולדה המלווה), שחיברה טויבע סגל, וילנאית, ונדפס בווארשה בשנת 1883; סיפורי דינזון ומ. ספקטור, שהיו אנטי-דתיים וכן דער יידישער ערב-פסח, חיבור אנטי-דתי.

שנים מעטות לאחר ייסוד הספריה בידיש נוסדה גם הספריה לקוראי רוסית. היו בה בסוף שנת 1896 כ-600 ספר. פועלים שהתקדמו בהשכלתם יכלו ליהנות גם מספריית האינטליגנטים, שבה היו 700 ספר במדעי החברה וכדומה.

הוועד ה'ארגוני' י"ל פרץ רצה להוציא לאור לא רק את העלים לחג (יום-טוב בלעטלעך) שלו אלא גם ספרים בידיש, מקוריים ומתורגמים. כיוון שחסר היה לו כסף להגשמת תכניתו, החליט לבוא במגע עם החוגים הסוציאליסטים בוויילנה ובמינסק. י"ל פרץ שלח לוויילנה את דויד פינסקי, שהיה אז סופר מתחיל. פינסקי נפגש בעיר בקיץ של שנת 1895 בחשאי עם נוער משכיל ועם פועלים. כספים לא השיג, אבל הניח את היסוד ל"וועד ה'ארגוני", שמטרתו היתה להפיץ ספרות בידיש, לייסד ספריות ולהוציא לאור ספרים מדעיים-פופולריים וספרות יפה. חברי ה"וועד ה'ארגוני" בוויילנה היו ברובם מפעילי תנועת ה"ס"ד. רבים מהם דיברו יידיש רצוצה ובקושי ידעו לקרוא מעט בשפה זו. בראש הוועד עמד פאבל (פנחס) רוזנטל, יליד ויילנה, בנו של סוחר משכיל ודתי, שהצטרף לתנועה הסוציאליסטית עוד בהיותו תלמיד הגמנסיה, ואחר-כך בזמן לימודיו באוניברסיטת חארקוב, נעשה מארקסיסט, ניהל תעמולה בקרב הסטודנטים מליטא, נאסר וגורש. בוועד השתתפו חנה פלר (נולדה בשנת 1872 בוולקוביסק), לפני כן חברה באגודה "בנות ציון" בוויילנה,¹⁰ צילה קליס,¹¹ צמח קופלזון ואחרים.

"הוועד ה'ארגוני" עמד בקשרים הדוקים עם פעילי ה"ס"ד וראשיה, עם ארקאדי קרמר, איסאי (יצחק) אייזנשטאדט וליובה לוונסון. לוועד היו סניפים במינסק, ביאליסטוק ועד כמה ערים קטנות. הסטודנטים היהודים הלאומיים בברלין, שרצו להפיץ השכלה בקרב המוני היהודים במזרח-אירופה באמצעות השפה המדוברת בפיהם באו במגע עם הוועד בוויילנה.¹² הוועד הקים ספריות קטנות באושמיאנה, סמורגון ולידה. עיקר פעולתו של "הוועד ה'ארגוני" היה בהוצאת ספרים וחוברות. מהספרים כמדע פופולרי היתה הצלחה רבה לווינטער-אבענדען (ערב-חורף), שיחות

10 על השתתפותה היא מספרת בזכרונותיה: שנתפרסמו בהיסטורישע שריפטן של יי"ו"א, כרך ג', וילנה 1939, עמ' 416; נישאה בשנת 1899 לפאבל רוזנטל, שגמר בשנת 1898 את לימודיו באוניברסיטת חארקוב כרופא.

11 נישאה אחר כך לשמואל גוזיאנסקי.

12 על האגודה בברלין להפצת ספרות בידיש ראה בספרי אופוויציה להרצל, תש"ך, עמ' 18-21.

שחיבר לפי מקורות שונים "חיה זעלדעס", הוא חיים-יעקב הלפאנד, בחור ישיבה מליטא, שבא לוויילנה והצטרף לחוגי הס"ד (אחר-כך אימץ לו את השם הספרותי "א. ליטוואק"). החוברות, שעברו את הצנזורה והיו ליגליות, נפוצו על-ידי רוכלים מוכרי ספרים וגם כל-ידי חברי החוגים הסוציאליסטיים.

המשטרה, שראתה כי יחד עם החוברות הליגליות מופצות גם חוברות בלתי-ליגליות, התחילה לעקוב אחר האנשים המפיצים אותן. אחדים מהמפיצים נאסרו בחודש דצמבר 1896 בוויילנה, גורשו למקומות שונים ועמדו תחת השגחת המשטרה. בשנת 1897 פתח "הוועד הו'ארגוני" בוויילנה חנות ספרים משלו, בראשונה בחנות קטנה של מוכר ספרים אחד בחצר בית-הכנסת. אחר-כך עברה לרחוב "ההקדש" (כלומר רחוב בית-החולים היהודי, שפיטאלנה) והיתה רשומה כחנותו של פנקסן יהודי, שהמשטרה לא חשדה בו. ניהל את החנות הפקיד הצעיר קלמן קראפיווניקוב, שהיה לפניו תלמיד בישיבת הקצבים, ואחר-כך בשנת 1896, ממייסדי אגודת הפקידים בבתי-המסחר ותעמלן סוציאליסטי. יחד עם ספרות ליגלית היה מוכר ושולח ספרות בלתי-ליגלית. סייע בפעולה הצעיר בוריס קלצקין, בנו של סוחר עשיר. החנות הזו הפכה למקום מפגש של עסקנים סוציאליסטיים. קלמן קראפיווניקוב נאסר, הוגלה לסיביר ושם נפטר בגיל צעיר והחנות נסגרה.

ספרות תעמולה. חוגי הס"ד בוויילנה הפיצו במחתרת ספרות בלתי-ליגלית בתחילה בכתב-יד, אחר-כך התחילו להשתמש במכונת שכפול ואחרי זה עברו לדפוס. חוברות כגון על האגיטאציה מאת ארקאדי קרמר ומכתב אל האגיטאטורים מאת ש. גו'אנסקי הופצו בתחילה בכתב-יד. את מכונת השכפול הביא בשנת 1894 מחוץ-לארץ בשביל חוגי הס"ד היהודיים בוויילנה יוזף פילסודסקי, חבר מפלגת הסוציאליסטים הפולנית (פפ"ס). החוברת הראשונה, שהדפיסו חוגים אלה בהכפלה, היתה תרגום מפולנית ליידיש על הנושא מה צריך לדעת ולזכור כל פועל.

החוברת של ש. גו'אנסקי דער שטאדט מגיד נדפסה בשנת 1895, בהכפלה ב-300 עותקים ורק כעבור שנתיים הופיעה גם בדפוס. הס"ד הווילנאים הוציאו בשנת 1896 בהכפלה מלבד חוברת זו עוד שלוש חוברות ובחוץ-לארץ, בלמברג, הדפיסו שלוש חוברות נוספות. בשער החוברות המודפסות היו מציינים לשם הסוואה כי נדפסו בוויילנה, בדפוס רוזנקראנץ ושריפטוצר. את החוברות צריך היה להגניב לרוסיה דרך הגבול ואחר-כך להפיצן.

חוגי הס"ד בוויילנה ניסו בשנת 1895 להוציא בכתב-יד שבועון בשם "נייעס אויס רוסלאנד", שהיה מיועד לחוג מצומצם של פועלים משכילים. ערך את השבועון ארקאדי קרמר יחד עם עוד שני חברים. היה זה כתב-העת הסוציאליסטי הראשון ברוסיה, שיצא על-ידי חוגים יהודיים. מהשבועון הופיעו רק חמישה גליונות. כתב-עת דומה ברוסית הכין לוונסון (ולאדימיר קוסובסקי).

קבוצת הס"ד הווילנאית הוציאה בדפוס בלמברג בשנת 1896 עוד חמש חוברות, בתוכן די אידען פראגע אין רוסלאנד פאר אלעקסאנדער דעם דריטן, א הספד (בעיית היהודים ברוסיה בימי אלכסנדר ה-3, הספד) מאת ש. גו'אנסקי. בעיית מצבם של

היהודים ברוסיה נידונה גם בחוברת א רעדע אויף פורים (נאום לפורים).

כן ראתה הקבוצה צורך להוציא לאור בדפוס בחוץ-לארץ כתב-עת. המאמרים בשביל כתב-העת נכתבו בוילנה, בעיקר בידי ולאדימיר קוסובסקי. חוברת ראשונה של כתב-העת, שנקרא 'דער אידישער ארבייטער', ארגאן פאר די אינטערעס פון דער אידישער ארבייטער-באוועגונג אין רוסלאנד' (הפועל היהודי, ביטאון לענייני תנועת הפועלים היהודית ברוסיה), הופיע בחודש דצמבר 1896 בברלין.

קבוצה קטנה של פועלים חברי הס"ד בעיר יזמה בעצמה הדפסת כתב-עת בוילנה בשם 'דיא ארבייטער שטימע' (קול הפועל). גליון ראשון הופיע בחודש אוגוסט 1897 בדפוס חשאי מאולתר שהקימו היוזמים. את האותיות גנב פועל-סדר מבית דפוס רוסי שבו עבד.

קשרים עם תנועות פועלים. חוגי הס"ד היהודיים בוילנה עמדו בקשרים עם סוציאליסטים רוסיים ופולנים במדינה ובחוץ-לארץ. הם קשרו גם קשרים עם תנועות סוציאליסטיות במערב.

כאשר שבתו בפטרבורג בשנת 1894 פועלי הנמל, שלחו להם הפועלים היהודים הווילנאים סיוע כספי מקופות השביתה שלהם.

עם כינוס ועידה של הס"ד הגרמנים בברסלאו בסוף שנת 1895 נשלח אליה מווילנה מברק ברכה בשם 32 אגודות מקצועיות של הפועלים היהודים. במברק הובעה גם השתתפות בצער לרגל פטירתו של פרידריך אנגלס.

בשם אותן אגודות מקצועיות הונח בראשית שנת 1896 זר פרחים על קבר לוחמי הקמונה בפאריס.

בקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי בלונדון בשנת 1896 היו מיוצגים זו הפעם הראשונה הפועלים היהודים מרוסיה. וילנה, מינסק, סמורגון ווארשה היו מיוצגים בו על ידי ארבעה מראשי הס"ד שישבו בחוץ-לארץ. בתוכם גיאורגי פלייכאנוב, שקיבל את המנדט מווילנה ופאבל אקסלרוד, שקיבל את המנדט מווארשה.

בדין-וחשבון, שהוגש על-ידי הנציגים הס"ד לקונגרס וחובר על ידי אברהם מוטניק, נאמר כי התעמולה של הסוציאליזמוקרטים בקרב הפועלים היהודים במערב-רוסיה הגיעה להישגים חשובים, וכי במידה מסוימת אפשר לראות בפועלים היהודים האלה את החלוץ של מחנה-הפועלים ברוסיה בכללה.

עם יסוד אירגון ה"בונד" 1897-1903. השפעת חוגי הס"ד הווילנאים התפשטה לא רק בערים ובעיירות אלא הגיעה גם לווארשה, לביאליסטוק, לאודיסה ולערים אחרות. חברים של החוגים בוילנה, שעברו לערים אחרות במדינה, גם מחוץ לתחום המושב, השתתפו שם בפעולות של חוגים סוציאליסטיים. חוגי הס"ד בוילנה אף שיגרו חברים בעלי יזמה וכשרון לערים אחרות לשם אירגון חוגי ס"ד. בסוף שנת 1895 נשלחו ש. גוז'אנסקי וליובה לוונסון-אייזנשטאדט לביאליסטוק ואילו בעלה איסאי (יצחק) אייזנשטאדט לאודיסה. על פעולתם באירגון חוגי ס"ד ושבתות נאסרו בשנת 1896 והוגלו לסיביר. יוסף מיל עבר בסוף שנת 1895 לווארשה ושם אירגן חוג ס"ד יהודיים.

חוגי הס"ד בוילנה שימשו מרכז לפעולה אירגונית ומחתרתית במדינה, בעיקר בחבל הצפוני מערבי. אחת הערים, שגם בהן פעלה קבוצת ס"ד יהודיים חשובה, היתה מינסק. ביזמתה של קבוצה זו התקיים במינסק בחודש יוני 1895 כנס שהשתתפו בו גם נציגי החוגים הס"ד הווילנאיים. את החוגים הווילנאיים ייצגו שני פועלים בעלי השכלה. לפי זכרונותיו של אחד הנציגים מווילנה דנו בפגישה בנושא חילופי אינפורמציה על שביתות בערים שונות ובדבר תיאום בהוצאת ספרות תעמולה. בבעיית הקמתו של מרכז אירגוני לא נתקבלה שום החלטה. למעשה, שימשה קבוצת הס"ד הווילנאית מרכז אירגוני, וזאת הודות ליזמה ולכשרון האירגון של ראשיה.

"קבוצת הס"ד היהודיים בוילנה", כפי שקראו לעצמם חבריה, ושפעלו החל מסוף שנת 1896 כמרכז לתנועת הס"ד היהודיים במדינה כולה, החליטו בשנת 1897 לכנס ועידה לשם הקמת אירגון מרכזי יהודי. עמדה להתכנס ועידה של הס"ד ברוסיה ולקבוצה הווילנאית חשוב היה, כי קבוצות הס"ד במדינה תיוצגנה בוועידה הכל-רוסית כגוש מאוחד ומאורגן. היה גם צורך לנקוט עמדה כלפי מפלגת הסוציאליסטים הפולנית (פפ"ס), שלה היו שאיפות לאומיות לעצמאות מדינית ואשר דרשה מהס"ד היהודיים לתמוך בשאיפותיה ולא להיות "רוסיפיקאטורים". ראשי הקבוצה הווילנאית סברו כמובן, כי לאור התערבותה של המשטרה בשביתות ומאסר של מארגני השביתות, רצוי כי חברי הוועד המרכזי לתנועה לא יעסקו באירגון שביתות, לכל יהיו גלויים לעיני הבולשת.

המרכז הווילנאי הזמין לוועידה רק קבוצות, שהיו בהן חברים במיספר ניכר, ושאנשי המרכז הכירו את פעיליהן אישית. בגלל המאסרים שנערכו אז בעיר, הוזמנו נציגים רק מערים מעטות.

הוועידה נפתחה ביום ה-25 בספטמבר (לפי הלוח הישן שהיה נהוג ברוסיה) והשתתפו בה 13 איש, מהם 6 מווילנה, 3 מווארשה, 2 מביאליסטוק, 1 ממינסק ואחד מוויטבסק. בין הנציגים מווילנה היו ארקאדי קרמר, אברהם מוטניק, נ.מ. לוונסון (ולאדימיר קוסובסקי), ישראל-מיכל קאפלינסקי, מסגר, חבר המערכת של 'דיא ארבייטער שטימע', ודויד כץ, עושה כפפות. מווארשה בא יוסף מיל. חסרו אחדים מראשי החוגים הס"ד הווילנאיים: ישעיה אייזנשטאדט ואשתו ליובה לבית לוונסון וכן שמואל גוד'אנסקי, אשר היו בגלות בסיביר; יקותיאל פורטנוי היה חבוש בבית הסוהר; גם פאטי סרדינצקי, מזכירת המרכז הווילנאי שעסקה במשלוח ההזמנות לוועידה, נאסרה. צמח קופלזון ישב בשוויץ וייצג את קבוצת וילנה באיגוד הס"ד הרוסיים בחוץ לארץ.

הוועידה התכנסה בבית עץ קטן בפברר לוקישקי, לא רחוק מבית הכלא הידוע, ונמשכה שלושה ימים. פתח את הוועידה ארקאדי קרמר, שהצביע על גידול התנועה ועל הצורך כי תופיע מאוחדת, תתבע בכל מקום אותן הדרישות ותדרוש שוויון זכויות אזרחיות ליהודים. הוא הדגיש את הצורך באירגון מרכז, שינהיג את התנועה. המשתתפים בוועידה לא התווכחו על דברי א. קרמר. היה להם ברור, כי יש

להאבק למען שוויון זכויות אזרחיות וכי את הפעולה בקרב הפועלים היהודים יש לנהל בידיש. אחרי ויכוחים ניתן לאירגון השם "דער אלגעמיינער יידישער ארבעטער-בונד אין רוסלאנד און פוילן" (איגוד כללי יהודי של הפועלים ברוסיה ובפולין). בקשר לשם האירגון החדש היו שתי הצעות. ארקאדי קרמר הציע: "איגוד כללי של הפועלים היהודים ברוסיה", ואילו יוסף מיל הציע: "הסוציאל-דימוקרטית היהודית ברוסיה ובפולין". נתקבלה החלטת פשרה: "איגוד כללי יהודי של הפועלים ברוסיה ובפולין" ("דער אלגעמיינער יידישער ארבעטער בונד אין רוסלאנד און פוילן"). האיגוד ידוע בקיצור שמו: "בונד". המלים "סוציאל-דימוקרטית", לא הוכנסו כדי לא להרחיק מהאיגוד את הפועלים, שלא היו חדורים רעיונות הס"ד. לוועדים המקומיים נתנה הוועידה רשות להוסיף בכרוזיהם גם את המלים "ועד ס"ד" עם שם העיר.

כן דנו בוועידה ביחס האירגון לוועדים סוציאל-דימוקרטיים רוסיים בערים שונות, שגם אצלם עמדה על הפרק שאלת האיחוד והקמת מפלגה כל רוסית. דובר בוועידה על השתתפות במפלגה כזאת. הוחלט כי "איגוד הס"ד הרוסיים" בחוץ לארץ ייצג גם את ה"בונד" בחוץ לארץ.

הוועידה החליטה להכיר בכתב העת 'דיא ארבייטער שטימע' כבטאון ה"בונד". כתב העת 'דער אידישער ארבייטער' שנדפס בחוץ לארץ, הוכר גם הוא כבטאון ה"בונד".

הדיונים בוועידה התנהלו ברוסית.

לוועד המרכזי של ה"בונד" נבחרו ארבעה: ארקאדי קרמר, נ"מ לוונסון (ו. קוסובסקי), אברהם מוטניק וצביה (הורביץ).¹³ חלקה של צביה בוועד היה כנראה מועט מאד ומשום כך דובר רק על שלושה חברי הוועד.

כיוון שבווילנה נעשתה פעולת המחתרת קשה בגלל הבילוש המוגבר של המשטרה, הועבר המרכז למינסק.

השתתפות בוועידת היסוד של מפלגת הס"ד הכל-רוסית. קבוצות הס"ד היהודיות במדינה היו מאורגנות טוב יותר מאשר אלה של הרוסים. הקבוצות הרוסיות נעזרו על ידי קבוצת הס"ד היהודית בווילנה בהברחת ספרות תעמולה ואף באספקת אותיות לדפוס מחתרת.

רוסי, חבר הס"ד במוסקבה, שבא לוויילנה לקבל ספרות בלתי-ליגלית, ראה את החוברת של ארקאדי קרמר על האגיטאציה והוא מצא, כי היא נחוצה לחוגי הס"ד הרוסיים. החוברת שוכפלה במוסקבה והופצה ברוסיה. החוברת נדפסה גם בז'נבה על ידי קבוצת הס"ד הרוסיים "שחרור העמל".

המרכז של הס"ד היהודיים בוויילנה עורר ודחף לכינוס ועידה של הס"ד לשם הקמת מפלגת ס"ד כל רוסית. למטרה זו ביקר ישעיה אייזנשטאדט בקיוב ובאודיסה

13 על בחירתה של צביה הורביץ, מוסר א. קרמר בידיעות הביוגרפיות על עצמו שהובאו בלעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור של זלמן רייזן; על צביה עיין ברשימות סוציאל-דימוקרטיות מאת מארטוב.

וצמח קופלזון בפטרבורג (בשנים 1895-1896). כאשר נוסד ה"בונד" התחיל הוועד המרכזי שלו בפעולות לכינוס ועידה כל-רוסית של הס"ד. ואמנם התכנסה הוועידה במינסק ביום הראשון במארס 1898 (לפי לוח שהיה נהוג ברוסיה) ונמשכה שלושה ימים. השתתפו בה בסך-הכול תשעה צירים, בתוכם שלושה נציגי ה"בונד", נבחר ועד מרכזי בן 3 חברים, בתוכם ארקאדי קרמר. הוועידה הכירה ב"בונד" כחלק מ"מפלגת הפועלים הסוציאלי-דמוקרטית הרוסית", כן הסכימה שהוא יהיה אוטונומי בבעיות הספציפיות של הפרולטריון היהודי.

מאסר פעילי ה"בונד". השלטונות הודאגו מגידול התנועה המהפכנית בקרב יהודי המדינה ומריבוי השביתות. הבולשת הרוסית, (שאת פעולותיה בקרב המהפכנים ניהל א. זובאטוב איש הבולשת במוסקבה, מי שלפנים היה בעצמו חבר כחוג סוציאליסטי), עלה על עקבות משתתפי הוועידה הכל-רוסית של הס"ד. סובאטוב סבר, כי יש בידו נתונים לשים קץ לפעולות הס"ד ובמיוחד לפעולות ה"בונד". אור. ליום ה-12 במארס 1898 נאסרו בערים שונות אחדים ממשתתפי הוועידה הכל רוסית ונערכו מאסרים המוניים של סוציאליסטים במדינה. כליל ה-26 ביולי ערכה הבולשת חיפושים ומאסרים אצל ראשי ה"בונד" בערים שונות ואסרה כשבעים מחבריו, מהם שבעה בוילנה. כל שלושת חברי הוועד המרכזי נאסרו. כל האסירים הועברו למוסקבה ונחבשו בבית-הסוהר. זובאטוב ניסה להשפיע על חלק מהאסירים, כי ימסרו ידיעות על פעולות המחתרת, אך רק אחד, ישראל-מיכל קאפלינסקי, נשבר והפך לפרובקאטור. חבריו לא ידעו במשך שנים אחדות על פעולתו הדו-פרצופית עד שנתגלה הדבר. חלק מהאסירים הוגלה באכיב של שנת 1901 לסיביר, בתוכם אברהם מוטינק. ארקאדי קראמר ולוונסון (קוסובסקי) שוחררו עד מתן פסק-דין. הם באו לוילנה וחיו תחת השגחת המשטרה. כעבור כמה חודשים הזמין זובאטוב את קרמר לבוא אליו למוסקבה לשיחה, אך קרמר יחד עם לוונסון (קוסובסקי) העדיפו לברוח ביום ה-6 באוגוסט לחוץ לארץ. ברחו אז לחוץ לארץ גם עסקנים אחרים של ה"בונד".

המאסרים האלה פגעו קשה ב"בונד" אך לא חיסלו אותו. מאנשי ה"בונד" בוילנה נאסרו כאמור רק מעטים, בקובנה ובערים אחדות אחרות לא היו מאסרים כלל. בוילנה המשיכו אנשי ה"בונד" הנותרים, "אינטליגנטים למחצה", שרכשו השכלה מסוימת, בפעולה בחוגים שנשארו. הם גם הקימו בית דפוס חשאי והתחילו להוציא לאור כתב-עת של הס"ד המקומיים בשם 'דער קלאססען-קאמפף' (מלחמת המעמדות). בימי חג הסוכות תרנ"ט (1898) הם אף כינסו בקובנה ועידה שניה של ה"בונד" שבה השתתפו 11 איש ונבחר ועד מרכזי בן שלושה חברים, שנים מהם מוילנה.

בשיחותיו עם האסירים זובאטוב הצליח לשכנע חלק מהם, כי אפשר וצריך להפריד בין תנועת הפועלים, הלוחמת על שיפור תנאי-החיים של הפועל, ובין המאבק המדיני לשינוי המשטר. אלה שהושפעו מדברי זובאטוב הקימו בקיץ של שנת 1901 "מפלגה בלתי תלויה", שראתה את עיקר תפקידה בשיפור מצבו הכלכלי

והתרבותי של הפועל היהודי. מפלגה זו הצליחה להשתלט במינסק על שש אגודות מקצועיות. גם בערים אחרות נוסדו ועדים של המפלגה החדשה. לוויילנה נשלח י"מ צ'מרינסקי, שהיה לפניו חבר ה"בונד", יחד עם עוד שני פועלים, להקים שם סניף של המפלגה. הוא הקים כאן חוג קטן של "בלתי תלויים", שעסקו בהפצת ספרות הסברה. צ'מרינסקי וחבריו נתקלו בוויילנה בהתנגדות עזה מצד חברי ה"בונד". בגלל התנגדות זו החליטו ה"בלתי תלויים" כעבור חצי שנה להפסיק את פעולתם בוויילנה.¹⁴

מפלגת הבלתי-תלויים חדלה לפעול במדינה בקיץ של שנת 1903, לאחר ששר הפנים פלווה נתן הוראה להפסיק את פעולות התנועה הליגלית של הפועלים היהודים.

שר הפנים לא רחש אמון גם לתנועת פועלים יהודים, שמטרתה שיפור מצבם של העמלים היהודים. באותו זמן אסר על כל פעולה ציונית וחינוכית לאומית יהודית. משטר הדיכוי הלך וגבר.

פעולות ה"בונד" בוויילנה, 1897-1903: קופות השביתות. בקופות-המאבק היו מאורגנים בוויילנה בשנים 1897-1900 — 1,400 פועל. מסוף שנת 1897 עד קיץ 1900 פרצו הרבה שביתות, אך רק חלק קטן מהשובתים היו חברי הקופות. בשנת 1899 היו רק 21% מהשובתים חברי קופות השביתות. לקופות הצטרפו פקידי בתי-מסחר, פועלי בניין, סבלים וגם עובדים בהכנת רפסודות ופירוקן.

הזיפאים היהודים, שהקימו בשנת 1898 איגוד ארצי לליטא ולפולין, הכריזו על הצטרפותם ל"בונד", אם כי בענייני המקצוע נשארו בלתי-תלויים במפלגה. כתב-העת של איגוד הזיפאים 'דער וועקער' נערך ברוח ה"בונד".

הפגנות נגד השלטונות. בוויילנה התקיימו בשנים 1897-1901 — 4 הפגנות נגד השלטונות והמשטרה. כאשר עמדו לשלוח לסיביר בחודש פברואר 1898 מכלא וילנה קבוצת אסירים פוליטיים, התאספו ליד השער כ-400 פועל. כשנראו האסירים היוצאים בלווי שומריהם, נפנו הנאספים כממחטותיהם וכוכביהם והשמיעו קריאות נגד השלטונות. הקהל הלך בעקבות האסירים עד תחנת הרכבת.

בהפגנה אחרת בזמן גירוש אסירים פוליטיים מהעיר הניפו המפגינים דגל אדום. בהפגנה בזמן הצגה של מחזה בתיאטרון בחודש מארס 1903 נאסרו כתשעים איש. שמונים ושנים מהם נידונו לשנים עד שלושה חודשי מאסר.¹⁵

חגיגת יום ה'1 במאי. יום ה'1 במאי הוחג באסיפות חשאיות ובהפגנות רחוב גלויות. בזמן ההפגנה בשנת 1900 הונף דגל אדום. בשנת 1902 פוזרו מפגינים באכזריות, רבים מהם נתפסו והולקו בשוטים. לרגל התעללות אכזרית ומחפירה זו, שבוצעה בפקודת הגנרל-גוברנטור פון-ואל, הוציא ה"בונד" כרוז שבו הביע את התקווה, כי מקרב הפרולטריון היהודי יקום הנוקם. ואמנם נמצאה קבוצה בת שישה

14 כרוז של ועד המפלגה הבלתי תלוי מיום ה'5 באפריל 1903, כספרו של נ. בוכבינדר, בתרגום לידיש, וילנה 1931, עמ' 256-258.

15 מובא כספר די געשיכטע פון בונד, ב', ניירויק 1962, עמ' 17, בסקירתו של י"ש הרץ.

פועלים, בתוכם ארבעה יהודים, שהחליטה לרצוח את הגנרל-גוברנטור. הקבוצה פנתה אל הוועד של ה"בונד", שיארגן את ההתנקשות, אך הוועד דחה את ההצעה. הקבוצה ביצעה את הפעולה על דעת עצמה והמתנקש, הירש לקרט, נידון למות בתליה. על ה"בונד" השפיע המאורע בכיוון סיוע ל"נקמה מאורגנת". בכנס ה"בונד" בברדיצ'ב בחודש ספטמבר 1902 היה הרוב בעד טירור. במיעוט, שהתנגד ל"נקמה מאורגנת", היה דווקא נציג ה"בונד" הווילנאי משה הורוויץ. משלחת ה"בונד" בחוץ לארץ הביעה את התנגדותה לשיטת הטירור. כעבור שנה, בוועידה של ה"בונד", בוטלה ההחלטה בדבר סיוע לטירור.

במלאות שנה להוצאתו להורג של הירש לקרט פרסם הוועד הווילנאי של ה"בונד" קול קורא בידיש וברוסית "אל כל פועלי וילנה לשבות באותו יום לשם הזדהות עם הגיבור ושנאה לאויבתנו ממשלת הצאר". אירגון השביתה המדינית הזאת לא הצליח.

במלאות שנה למותו של הירש לקרט פירסם ה"בונד" ברוסית חוברת עליו, כתובה בידי משה הורוויץ.¹⁶

חגיגות שונות. חגיגות ברוח הס"ד הוחגו לזכר מאורעות שונים. במלאות 35 שנה לשחרור האזורים ברוסיה נערכה חגיגה, ובה נאמו על חשיבות השחרור לתנועת הפועלים הרוסית בכללה ולתנועת הפועלים היהודית בפרט. את מלאות יובל שנים למהפכת שנת 1848 חגגו בעיר והושמע בחגיגה נאום, שהסביר את ערך המאורע למעמד הפועלים ולתפקיד שעל הפועלים למלא בשחרור המדינה של רוסיה. בחגיגה למלאות עשר שנים לייסוד קופת השביתה של פועלות המחט היה החדר. מקושט בתמונות מארקס, לאסאל ודגלים אדומים עם כתבות מתאימות.

פעילות ספרותית. כתב-העת 'דיא ארבייטער שטימע' של ה"בונד" הווילנאי, שהפך לפי החלטת הוועידה הראשונה של ה"בונד" לבטאון התנועה, נדפס בבתי-הדפוס החשאיים של האירגון ומילא תפקיד חשוב בתנועה ככתב-עת לוחם המגיב על המאורעות במדינה. מלבד כתב-עת זה הופיעו כתבי-עת ועלונים מקומיים. בוילנה הופיעו גליונות אחדים מה'קלאססען-קאמפף' ועלון אחד 'ווילנער פלוגבלאט'. בחוץ-לארץ המשיך להופיע בטאון ה"בונד" 'דער אידישער ארבייטער' וכן הופיעו ברוסית 'ידיעות אחרונות'.

ה"בונד" הדפיס במדינה ובחוץ לארץ מיספר רב של חוברות בידיש, רוסית ופולנית, שהיו מוקדשות לבעיות שונות, כגון ליחס הפפ"ס ל"בונד", "ציונות או סוציאליזם" והכילו דו"ח חים מפעולת ה"בונד" וסקירות על תנועות פועלים בארצות שונות.

עמדת ה"בונד" בבעיות הלאומיות. על ה"בונד" היה לנקוט עמדה בבעיית

16 לפי מקור אחד של ה"בונד" לא הצליח אירגון השביתה ולפי מקור אחר של ה"בונד" השתתפו בשביתה 1,500 איש; דו"ח ה"בונד" מפעולותיו בשנים 1901-1903 (ברוסית): 'ידיעות אחרונות' של ה"בונד" בחוץ לארץ (ברוסית), גל' 132, 135, משנת 1903; על הירש לקרט נכתבה אחר כך ספרות שלמה; ביבליוגרפיה של ספרות זו חיבר יעפים ישרון; היא נדפסה בספרו של י"ש הערץ על לקרט (בידיש), ניו-יורק 1952.

הלאומיות היהודית ובדרישות הלאומיות של עמים אחרים במדינה. בעיית העמדה כלפי הלאומיות היהודית החריפה עם גידול התנועה הציונית, שאחריה נמשכו המונים וגם רבים מהאינטליגנציה היהודית. התחילו אף להתארגן אגודות פועלים ציונים, שה"בונד" ראה בהן מתחרות. הסוציאליסטים הפולנים ממפלגת פפ"ס דרשו עצמאות לחלקי פולין, שהיו כבושים בידי רוסיה. ראשי הפפ"ס דרשו מה"בונד" לתמוך בדרישותיהם הטריטוראליות, וכשסירב, עורר בסירובו את כעסם של הפולנים.

לבעיית הלאומיות היהודית הוקדשה תשומת לב בוועידה השלישית של ה"בונד" שהתקיימה בקובנה בחודש דצמבר 1899. יוסף מיל ("ג'ון" לפי כינויו במחתרת) טען בוועידה זו, כי על הפרולטריון היהודי לדרוש לא רק שוויון זכויות אזרחיות, אלא גם לאומיות. כנגדו טענו רבים, כי יש להימנע ממשכת הלב של הפרולטריון מבעיותיו המעמדיות על ידי דרישות לאומיות. לדעתם היו מטרות דחופות יותר לפרולטריון של כל העמים ברוסיה. הוועידה קיבלה את דעת הרוב, כי יש לדרוש רק שוויון זכויות אזרחיות.

בעיית העמדה כלפי הלאומיות עלתה על הפרק גם בוועידה הבאה, הרביעית של ה"בונד". לוועידה זו, שהתכנסה בביאליסטוק בסוף מאי 1901 ונמשכה חמישה ימים, באו 24 צירים מ-12 ערים. וילנה היתה מיוצגת על ידי אהרן ויינשטיין שישב בווראשה, וצירה אחת. ויינשטיין, יליד וילנה (נולד בשנת 1877), למד באינסטיטוט למורים בוילנה, שימש כמורה בבית-ספר יהודי ממשלתי באושמיאנה ואחר כך בווראשה. הצטרף ל"בונד" בשנת 1898 וכינויו במחתרת היה "ירחמיאל". היה חבר בוועד של ה"בונד" בווראשה. מלודז' בא מיכאל גולדמן, אף הוא יליד וילנה (נולד בערך בשנת 1880), בנו של חובב-ציון והמשורר יצחק גולדמן. מיכאל גולדמן למד בגמנסיה בוילנה ולא קיבל חינוך יהודי. הצטרף לתנועה הסוציאליסטית בהיותו תלמיד גמנסיה ואחר-כך ל"בונד" כעסקן של קופות האגודות המקצועיות. כינויו במחתרת היה "מארק ליבר". פאבל רוזנטל ודויד כץ השתתפו כחברי הוועד המרכזי של ה"בונד" ואילו אנה רוזנטל ייצגה את הוועד המקומי בביאליסטוק. עוד וילנאים השתתפו בוועידה מטעם סניפים אחרים, בתוכם ישראל-מיכל קאפלינסקי שבא מדווינסק.

מיכאל גולדמן דרש בהרצאתו אוטונומיה לאומית ליהודים ברוסיה ולא הסתפק בדרישת זכויות אזרחיות ופוליטיות. ייתכן, אמר כי יושגו הזכויות האזרחיות והפוליטיות, אבל היהודים יסבלו גם אז כאומה. גולדמן דרש להכשיר את הפרולטריון היהודי לאוטונומיה לאומית ולפתח את התודעה הלאומית. היינו עד כה, אמר, קוסמופוליטים במידה רבה, עלינו להיות לאומיים; אין זאת אומרת להיות לאומנים, הגורסים אחדות כל המעמדות או שלטון עם אחד על השני. הנואם דרש מה"בונד" לנהל תעמולה לאומית חזקה הן בעל-פה והן בכתב, שיודגש בה מצבו הקשה של העם היהודי.

מיכאל גולדמן נשאר בודד בדעותיו. הוויכוחים בבעיה זו נמשכו 12 שעות. היו

שטענו, כי כל בעיית הלאומיות התעוררה בהשפעת המתרחש בארצות חוץ, ואילו ברוסיה היא בזמן הזה זרה להמון העם היהודי; את הפרולטריון היהודי יש לקרב לפרולטריון של העמים שבקרבם הוא חי. כנגד אלה, שנטו להתכוללות, טענו האחרים, כי גם אם בעיית הלאומיות נתעוררה בחוץ-לארץ ומשם הובאה לרוסיה, הרי תנאי החיים של הפרולטריון היהודי הכשירו את הקרקע לדרישות לאומיות; אותם התנאים שהצמיחו את התנועה הציונית ברוסיה וגרמו להופעת מפלגות סוציאליסטיות יהודיות לאומיות, הם גם המחייבים שב"בונד" תוצג לדיון הבעיה הלאומית היהודית.

הוועידה החליטה, כי לפי השקפות הסוציאלי-דימוקרטיות אין מקום לדיכוי, לא רק של מעמד אחד את רעהו, אלא גם של עם אחד את רעהו; כמו כן אין מקום לעדיפות לשלן אחת על רעותה.

הוועידה סברה, כי המושג "לאומיות" כולל גם את העם היהודי, אולם מוקדם עדיין לצאת בדרישה לאוטונומיה לאומית ליהודים; לעת עתה מספיק להיאבק למען ביטול כל החוקים המפלים את היהודים לרעה ולמחות כנגד דיכוי העם היהודי. במאבק זה אין לשלח את הרגש הלאומי, דבר שעלול להאפיל על התודעה המעמדית של הפרולטריון היהודי ולהביאו לשוביניזם.

הוועידה החליטה, כי מדינת רוסיה, שבה חיים הרבה עמים, צריכה ליהפך לפדרציה של עמים, אשר לכולם תהיה אוטונומיה לאומית בלי קשר לטריטוריה שבה חי העם. החלטה זו בדבר אוטונומיה לאומית בלי קשר לטריטוריה עמדה בניגוד לדרישות הפולנים, ששאפו לעצמאות טריטוריאלית.

היחס לציונות. בעיני ראשי ה"בונד" היתה התנועה הציונית, שהלכה והקיפה חוגים רחבים, תנועה אוטופית הנפוצה בקרב הבורגנות היהודית, תנועה שאינה עונה על צרכי הפרולטריון היהודי ברוסיה. כאשר ראו, כי התנועה הציונית רכשה את לבות רבים מהאינטליגנציה והולכות וקמות גם אגודות פועלים ציונים, החליטה לפעול נגדה. ה"בונד" התחיל לפרסם בעתונות שלו מאמרים וחוברות נגד הציונות.

ב'דער יידישער ארבייטער', שהופיע בשוויץ, פורסם בחוברת מארס 1899 מאמר מאת חיים ז'יטלובסקי "ציונות או סוציאליזם".¹⁷ המאמר היה אנטי-ציוני קיצוני. לדעת ז'יטלובסקי הציונות היא תנועה של הבורגנות היהודית. כשם שבין הבורגנות ובין הפועלים לא ייתכן שלום, כך לא ייתכן שלום גם בין הסוציאליזם ובין הציונות. אין לדעתו מקום לציונות סוציאליסטית.

בכתב-העת הנ"ל הופיעו עוד מאמרים נגד הציונות, כגון זה שהתפרסם לרגל הוועידה הציונית של ציוני ליטא בוילנה בקיץ של שנת 1899. הוועידה הרביעית של ה"בונד" החליטה לא לתת בשום אופן לציונים להצטרף לאירגונים כלכליים או פוליטיים של ה"בונד".

17 על מאמר זה עיין בספר זכרונותיו של יוסף מיל (דזשאן מילל) פיאנערן און בויער. כרך ב', ג'ניוורק 1949, עמ' 35-39.

אחרי הוועידה, בחודש מאי 1901, פרסם ה"בונד" ברוסית חוברת אל האינטליגנציה היהודית, שמטרתה היתה למשוך את האינטליגנציה משורות הציונות. חיבר את החוברת הד"ר פאול רוזנטל.

לרגל כינוסה של ועידת הנוער הציוני בבאזל לפני הקונגרס הציוני החמישי בסוף שנת 1901 נתפרסם ב"דער אידישער ארבייטער" מאמר. המאמר הזה וכן המאמר שפורסם לרגל ועידת ציוני ליטא תורגמו לרוסית ונדפסו בחוברת.

ה"בונד" הגיב בעתונו בחריפות נגד אסיפת ציוני רוסיה במינסק בשנת 1902. ה"בונד" פרסם חוברות אחדות נגד הציונות. בידיש כתב חוברות כאלה "לנו", הוא ש. גרוד'אנסקי.

מלבד התעמולה בכתב ניהלו חברי ה"בונד" תעמולה בעל-פה. הם היו מנצלים בוילנה ובערים אחרות אסיפות ליגליות של הציונים, כדי לנהל אתם ויכוחים.

שינוי בשם. הוועידה הרביעית של ה"בונד" החליטה להכניס שינוי בשמו של האירגון. כיוון שעיקר פעולתו של האירגון התרכזה בליטא, החליטה הוועידה להכניס את ליטא בראש רשימת הארצות. השם נקבע איפוא: "אירגון כללי של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה".

היחס למפלגת הס"ד הכל-רוסית. הוועידה הרביעית של ה"בונד", לאור החלטותיה בבעיית הלאומיות ולשם פישוט היחסים עם מפלגות ס"ד של לאומים אחרים שיצטרפו למפלגה כל-רוסית, קראה למפלגת הס"ד הכל-רוסית לבנות עצמה לפי עקרון הפדרציה לכל המפלגות הלאומיות במדינה. ה"בונד" ישתתף במפלגה פדרטיבית זו כבא-כוחו של הפרולטריון היהודי.

החלטות הוועידה של ה"בונד" — בשאלת הלאומיות ובשאלת אירגון מפלגת הס"ד, עוררו התנגדות חריפה אצל ראשי הס"ד הרוסיים, שישבו בחוץ לארץ או ברחו לשם. הם התחילו להוציא כתבי-עת ברוסית בשם 'איסקרה' (גץ). עמם נמנו: לנין, מארטוב, ליובה אקסלרוד, וג. פלייכאנוב. הם טענו כי היהודים אינם עם, מפני שאינם חיים בטריטוריה מסוימת ואין להם שפה משותפת. הפתרון הסוציאליסטי לבעיית היהודים הוא לדעתם בהתבוללותם של היהודים בעם שבקרבו הם חיים. אנשי 'איסקרה', וכיחוד לנין, רצו לארגן את המפלגה בצורה שראשיה יוכלו לתת הוראות לחברים מכוח סמכותם. ה"בונד", שהיה אז אירגון הפועלים הס"ד החזק והמבוסס ביותר ברוסיה, התנגד לשיטה זו. הוא ניסה לארגן בשנת 1902 ועידת המפלגה הס"ד בביאליסטוק, אך בגלל התנאים במדינה לא הצליח בכך. כאשר התכנסה ועידת הס"ד הרוסית השניה, בקיץ של שנת 1903, הגיש ה"בונד" את דרישותיו: להיות מוכר במפלגה כנציג היחיד של הפועלים היהודים; הוא יבחר בעצמו את נציגיו בוועד המרכזי; הוא יקיים ועידות משלו, שבהן יוחלט בכל הבעיות הנוגעות למעמד הפועלים היהודי; יהיה לו ועד מרכזי וועד בחוץ-לארץ, משלו. דרישותיו של ה"בונד" נידחו על ידי רוב אנשי 'איסקרה'. אז הודיע ה"בונד" על פרישתו מהמפלגה.

בימי הפסחא של שנת 1905 נערכו פרעות ביהודי ז'יטומיר. במשך שלושה ימים היתה העיר ברשות להקות "המאה השחורה", שרצחו, חיבלו ושדדו. בכל מקום שהמשטרה והצבא לא יצאו נגדה, הראתה ההגנה העצמית את כוחה. 15 יהודים נהרגו וכמאה נפצעו. רוב הנפגעים היו פועלים צעירים ובעלי מלאכה, בתוכם גם סטודנטים שאחד מהם היה רוסי.

יהודי וילנה, שחששו לפרעות גם בעירם, ניגשו לאירגון הגנה עצמית. היו פעילים בזה — בוריס גולדברג, ד"ר צבי ברוק, עמ. פסקין, אברהם קליבנוב — מהנדס יליד מינסק שהשתקע בשנת 1904 בוילנה ואחרים. א. קליבנוב הקים בראשית חודש ינואר 1905 עשר פלוגות ובהן עד אלף איש, שעמדו על המשמר יום ולילה. מרכז האירגון היה בבית "מושב הזקנים" ואת הנשק היו מחלקים בכתי-המדרש השונים. הנשק החם כלל אקדחים והנשק הקר — מגלבים עם קצה מעופרת, מקלות ברזל וכדומה.¹⁸

הוועד הווילנאי של ה"בונד" פרסם בידיש קול-קורא "אל כל האוכלוסיה הווילנאית" לכבד את זכר הקורבנות בז'יטומיר במלאות שלושים יום למותם; ה"בונד" קרא לצאת להפגנה, ללבוש בגדי אבל, לשבות ביום ה-24 במאי, לקיים אסיפות פוליטיות. ה"בונד" ציין בכרוזו, כי יש צורך בהגנה עצמית, ופרסם ברבים, כי הוא מצטרף לוועד המאוחד של ההגנה העצמית בעיר. הוא קרא לאוכלוסיה להתחמש ולבוא לעזרת הפלוגות המאורגנות של ההגנה העצמית. ואמנם שבתו הפועלים באותו יום, וכן החנויות ומערכות העתונים. החנויות נסגרו, בחלקן לכל היום ובחלקן לשעות מיספר; בעיר נערכה הפגנה גדולה, שהמשטרה פיזרה אותה ואסרה כמאתיים איש. לעיר הובא צבא רב. קוזקים היכו במגלבים ופצעו יהודים רבים; שוטר אחד נפצע קשה; מנהל של חנות גדולה, שתלה הודעה על הדלת כי לרגל האבל תיסגר החנות בשעות 1-3, נאסר ונכלא בבית-הכלא בלוקישקי; העתונים המקומיים לא הופיעו למחרת.¹⁹

בפסחא של אותה שנה ערכו איכרים ביהודי העיירה דוסיאטי אשר בפלך קובנה פרעות; במהלכן נרצחו שני יהודים ויהודים אחרים נפצעו; נשדד רכוש יהודי. גבאי "הצדקה הגדולה" שלחו שליח מיוחד לדוסיאטי, שהביא לעניי העיר תמיכה בסך 700 רובל.²⁰

המניפסט בדבר חירויות, אוקטובר 1905, והמאורעות סביבו. ביום השישי באוגוסט 1905, פרסם הצאר, צו בדבר כינוס "דומה" בעלת זכות ייעוץ. הזכות להשתתף בבחירות ניתנה רק לבעלי צנז מסוים: כל מי שברשותו דירה שכורה על

18 ביורגפיה של אב. קלבנוב בפנקס של "יעקאפא", וילנה 1931, עמ' 799.

19 השבועון 'כרוניקה יברייסקוי ז'יזני' 1905, גל' 21; 'יוסחוד' 1905, גל' 22; 'הזמן' 1905, גל' 111; הכרוז של ה"בונד" (דפוס).

20 'הזמן' 1905, גל' 103, 111.

שמו לתקופה של לא פחות משנה. הבחירות היו אמורות להיות בשני שלבים: הבחורים יבחרו בבוררים, ואלה יבחרו בצירים.

המניפסט של הצאר בדבר "דומה" מיעצת לא סיפק את דרישות הדימוקרטיה הקיצונית. המאבק נגד שלטון היחיד נמשך בכל עוז. התקיימו אסיפות פומביות סוערות, פרצו שביתות, נתרכו פגיעות בשוטרים וכחיילים. בוילנה זרקו מדירה הסמוכה לשיבת ר' מיילא אבנים על שוטרים וקוזקים. לפי פקודת הגנרל-גוברנאטור פרזה נסגרו בתי-הכנסת ר' מיילא וכן הספריה ליד בית-הכנסת הגדול. על בעל הדירה הוטל עונש של שני חדשי מאסר או 300 רובל קנס.

בימים הראשונים של חודש אוקטובר 1905 פרצה שביתת עובדי הרכבות, שהפכה אחר-כך לשביתה כללית במדינה; וילנה היתה מנותקת במשך שבוע ימים: רכבות לא נסעו, ועיתונים ומכתבים לא הגיעו.

ה"בונד" החליט להשתתף בשביתה הכללית והתקשר לשם כך עם הוועד הרוסי של הס"ד ועם הסתדרויות וועדי אגודות מקצועיות אחרים. העתונות החליטה לשבות וגם עובדי הדפוס החליטו לא לעבוד. כך לא יצאו עיתונים לאור. פקידי הבנקים, פרט לבנק הממלכתי, שבתו גם הם וברחובות היו הפגנות רבות. בפרבר נוביגורוד עמדה להתקיים אסיפה גדולה מטעם ה"בונד", אבל קוזקים ושוטרים רכובים על סוסים הקדימו ופיזרו את הנאספים.

כבסיס אחר לתעמולה ולאסיפות פומביות מצאו להם אנשי ה"בונד" וחברי מפלגות מהפכניות אחרות את ה"בורסות" (כירזות) של פועלים. בורסות אלה, שכרגיל היו מתאספים בהן פועלים ומחכים למעבידים שיבואו ויזמינום לעבודה, הפכו בשנת 1905 למקומות שבהם המפלגות מנהלות תעמולה. בתחילה לא שמו השלטונות לב לבורסות האלה, אך כשהפכו להיות מרכזי התגרות במשטרה, נתן שר-הפלך פאלן הוראה לפזר אותן.

ברחוב זאוואלני הפכו נערים צעירים מ"הבונד הקטן" את קרונות הטרם העירוני; בבתי-ספר היו אסיפות. השובתים פרצו לגמנסיות והכריחו את התלמידים לעזוב. באותו היום התקיימו אסיפות במקומות שונים בעיר.

למחרת, ביום הראשון לשבוע, ה-16 באוקטובר, הקיפה השביתה הכללית בוילנה את כל החיים הכלכליים: חנויות נסגרו, בתי-חרושת לא עבדו, עגלונים לא נסעו. שיתוק החיים הכלכליים לא החליש את הפעילות הציבורית-מהפכנית; להיפך; ברחובות גדלה התנועה, נצטופפו האנשים ונתרכו האסיפות. השלטונות חיזקו את הסיירות (פאטרולים), וחיילים לרוב עברו בעיר. קוזאקים פיזרו את ה"כירזות" של ה"בונד" ברחוב זאוואלני, וברחוב גיאורגי פוזרה אסיפת חברי ה"איסקרה" (הס"ד הרוסיים).

עובדי הרכבת כינסו באותו יום במועדון שלהם אסיפה נוספת ברשיון שר-הפלך. נוכחותו של פקיד ממשלתי לא הפריעה הפעם לנואמים והושמעו שם נאומים מהפכניים. אייזק-מאיר דווינישסקי, (א. וייטער) מפעילי ה"בונד" — לשעבר בחור ישיבה, וכבר בשנת 1899 ישב כשנה בכלא בפרבר אנטוקול, לאחר שנתפס בתחנת

הרכבת עם ספרות בלתי-ליגלית; הוא גורש אז לסיביר, ובשנת 1904 יצא לחוץ-לארץ; לוויילנה חזר בראשית שנת 1905 ועבד במערכת העתון הרוסי המקומי 'קול צפון-מערב'. הוא הציע לשלוח משלחת אל שר-הפלך פאלן ולבקשו לסלק את סיירות הצבא מן העיר. הצעתו נתקבלה ברצון על-ידי כל משתתפי האסיפה ההיא. פאלן השיב כי אינו יכול לפעול מאומה בלי הסכמת הגנרל-גוברנטור.

ההתרגשות היתה גדולה בקרב הקהל באולם והמהומה רבה; פתאום נשמעו באולם שלוש יריות רובה. אדם אחד זרק כסא על תמונת הצאר ואשתו וקרע את התמונה. הקהל נבהל והתחיל להידחק אל הדלת. אייזיק מאיר דווינשסקי הוא שמנע שם אסון. הוא קרא בקול אדיר לכל האנשים שלא להידחק ולשמור על הסדר.

והנה נודע, כי שר-הפלך הגיע. פאלן שהה זמן מועט בתוך האולם ואחר-כך יצא אל הרחוב. כאן הקיף ההמון את מרכבתו ודרש ממנו לסלק את סיירות הצבא. פאלן מצדו ביקש שמשלחת תלך אתו אל הגנרל-גוברנטור ותבקש את בקשתה. מההמון השיבו שהאנשים לא ישובו לבתיהם לפני שתסולקנה הסיירות.

פאלן אמר לאנשים: "אם תלכו אתי במנוחה, אני מבטיחכם, כי לא יאונה לכם כל רע". הקהל הלך אחרי מרכבת שר-הפלך, נשמעו אפילו קריאות "יחי פאלן", אך כשהגיעו לרחוב הגיאורגי ירה לעברם ז'אנדרם ממעקה אחד הבתים. כעבור דקה הושבו שלוש יריות לעבר המשטרה ושר-הפלך. שוטר אחד נפצע, גם פאלן נפצע קל. מיד פתחו החיילים ביריות אל הקהל. ארבעה אנשים, יהודים כולם, נהרגו בו במקום, ואחד, אברהם קיסין, מפעילי ה"בונד", נפצע קשה. היו גם כמה פצועים קל. הקהל התפזר כבהלה. פאלן המשיך ללכת ברגל.

הגנרל-גוברנטור סבר, כי היתה התנפלות של יהודים על שר-הפלך. למחרת, ביום ב' ה' 17 באוקטובר, עמדה להתקיים הלוויית ההרוגים. לפי דרישת מועצת העיר סילק הגנרל-גוברנטור את הסיירות מן הרחובות, בהם עמדה לעבור ההלוויה.

המועצה הקציבה אלף רובל לסיוע לנפגעים ולבני ביתם ותבעה מן השלטונות לשתף את באי-כוחה בחקירת המאורעות מן היום הקודם. שר הפלך אישר את שני הסעיפים: חקירת מעשי המשטרה וההקצבה למשפחות הנפגעות.

תהלוכת האבל הפכה להפגנה רבתי נגד השלטונות. השתתפו בה כשלושים אלף איש. ניצח על הסדר בזמן ההלוויה אותו אייזיק-מאיר דווינשסקי. משלחות של אירגונים מהפכניים, של עובדי הרכבת, של מערכות העתונים ואגודות שונות נשאו זרי פרחים עם כתובות, כגון "לקרבנות שלטון היחיד". מערכת העתון העברי 'הזמן' שלחה זר פרחים עם הכתובת שניסח אותה א. בן-אביגדור, "לקרבנות הנקיים של שרירות לב הפוליציה". מועצת העיר שלחה גם היא משלחת עם זר-פרחים. בראש תהלוכת האבל, שיצאה מבית החולים היהודי בכיוון לבית-העלמין בזארצ'יה, הלכו חברי המפלגה הסוציאליסטית הליטאית עם דגל שחור. חברי מפלגת הס"ס הניפו דגל אדום. בבית-העלמין הספיד בשם הקהילה הד"ר שמריהו לוין. נאמו גם נציגי מפלגות השמאל, ה"בונד" ועוד. ההלוויה נסתיימה רק לפנות ערב ועברה

ביום ג', ה' 18 באוקטובר, בשעה שתיים בצהריים נערכה הלוויית א. קיסין, שמת מפצעיו, שהיתה רבת משתתפים, גדולה אף מזו שהיתה יום לפני כן. השתתפו בה גם תלמידים מבתי-הספר ובבית-העלמין הושמעו נאומים רבים.

ה"בונד" נלחם בדת. ה"בונד", שכלל בשורותיו אנשים משכילים וחצי-משכילים, יצא למלחמה לא רק בענייני כלכלה, חברה ומדינה, אלא גם נגד הדת ונושאי-דברה. עמדת הרבנים, שקראו לציבור להימנע מפעולות נגד הממשלה, הגדילה בקרב אנשי ה"בונד" את השנאה והזלזול כלפיהם. ביום הכיפורים התפרצו מיספר רב של נערים משורות ה"בונד" לבית-הכנסת הגדול, הפריעו להתפלל, הוציאו לחם ובירה ואכלו ושתו לעיני המתפללים. קהל-המתפללים צפה בתדהמה ובזוועה בנעשה לנגד עיניו, אך לכלל פעולה נגד חילול הקודש — לא הגיע.

גם בחג הסוכות, כאשר הביע הרב מטעה"מ (מטעם הממשלה) מ. נמזר, בדרשתו בבית-הכנסת, את צערו על שהנזער היהודי אינו הולך בדרך הנכונה, נשמעו מהקהל צעקות ורעש. הרב הפסיק אז את דרשתו וירד מן הבמה.

בליל יום הכיפורים נכנסו צעירים לבית-הכנסת בסניפישוק עם מקלות בידיהם ואקדחים בכיסיהם. ליד הפתח הציבו משמר עם אקדחים. קהל-המתפללים נרעש ונפחד, אך המתפרצים הרגיעוהו: "רק נגיד דבר-מה". הם התייצבו לפני הקהל ואמרו כי תפילות לא תעזורנה וקראו להתאחד ולהיאבק.

גם בליל החג של שמחת-תורה נכנסו אנשי ה"בונד" לבית-הכנסת הגדול בזמן ההקפות ושרו שם את "השבועה" שלהם. למחרת פרצו חברי ה"בונד" ו"פועלי ציון" לבית-הכנסת "טהרת קודש" הפריעו לקריאת התורה וחילקו כרוזים למתפללים. כמעט לכל בתי-הכנסת שבעיר פלשו צעירים מהפכנים, שנאמו, שרו את "השבועה" וחילקו כרוזים, אחדים מהם נאסרו.

אגודות מקצועיות של עובדים לפני מלחמת העולם הראשונה

פועלים ופקידים היו מתארגנים לשם שיפור תנאי עבודתם. הם דרשו קיצור יום העבודה והעלאת השכר. העובדים היו פונים בדרישותיהם אל השלטונות המתאימים במקרים שאלה יכלו לסייע להם לפי החוק, אבל השתמשו גם בדרך של הכרזת שביתות. המאבק המקצועי החריף בהשפעת המפלגות, בייחוד מפלגת ה"בונד" שרצתה להפוך את האיגוד המקצועי לאירגון פוליטי. השביתות הכלכליות הפכו לשביתות פוליטיות.

אגודת העובדים בבתי-מסחר. הפקידים, שעבדו בבתי-המסחר, התארגנו לאגודה בשם "אחוות חסד". מטרתה היתה עזרה הדדית למקרה של מחלה, אבדן משרה וכדומה. לאגודה היתה קופת גמ"ח למתן הלוואות בלי רבית. פקידי בתי-המסחר היו עובדים בימים ההם 18-19 שעות ביממה. הפקידים השתדלו, כי יקדימו את סגירת החנויות בימות החול בשעה אחת וכי ביום הראשון כשבוע תהיינה החנויות פתוחות שעות אחדות בלבד. לאחר חמש שנים של השתדלויות החליטה העיריה, בשנת

1897, כי את החנויות יש לסגור בימות החול בשעה תשע בערב ואילו ביום הראשון בשבוע משעה אחת עד חמש.²¹

יהודים היו מתקבלים לפי התקנון של אגודת הפקידים בכתי-המסחר של הפולנים והרוסים. הפקידים היהודים, שמספרם היה פי חמישה או שישה מהפולנים והרוסים החליטו בשנת 1889 לייסד אגודה משלהם והגישו בקשה לאישור התקנון.²² משרד הפנים לא אישר את התקנון.

בדו"ח שלה לשנת 1906-1909 נאמר כי היו בה בראשית שנת 1908 — 377 חברים, שהכניסו במשך שנה ומחצית השנה דמי-חבר בסך 1,256 רובל. היא קיבלה סובסידיה מהמועדון המסחרי-חרושת בסך 400 רובל. האגודה נתנה לחברים הלוואות בלי רבית ותמיכות חד-פעמיות, סידרה שירות רפואי בהנחה וסייעה לחינוך ילדי החברים.²³ בשנת 1909 היא נסגרה על-ידי השלטונות בגלל עבירה על התקנות.²⁴

השפעת ה"בונד" באגודות המקצועיות. האירגונים הסוציאליסטיים עודדו הקמת איגודים מקצועיים לשם שיפור תנאי העבודה. ה"בונד" היה דורש מהאיגודים שהיה מקים קבלת העיקרון של מלחמת מעמדות. חלק מאיגודים אלה היה מכניס לתקנוניו סעיף המחייב את המאבק הפוליטי בצורה פארלמנטרית. לוועד של כל אירגון מקצועי כזה היה ה"בונד" מכניס נציג משלו, שהיתה לו זכות ווטו. רבע או חמישית מהכנסות האיגוד המקצועי היה נמסר להסתדרות ה"בונד".²⁵

היחסים בין העובדים למעבידים. אחרי חודש ינואר 1905 ניתנה ליגליזציה לאגודות המקצועיות. שביתות פרצו בכתי-חרושת, בכתי-מלאכה ובכתי-מסחר רבים.

כשש-מאות פועלים-חייטים הכריזו על שביתה. הם דרשו שכר שבועי במקום שכר קבלני לפי בגד. הם שבתו למעלה משבועיים.²⁶ בבית-הדפוס של מץ, שהתנהל לאחר פטירתו של י"ל מץ בשנת 1902 על-ידי אלמנתו פראדל, דרשו העובדים יום עבודה בן תשע שעות ואילו לחג הפסח ולחג הסוכות משכורת כפולה. דרישותיהם נענו.²⁷ הפועלות היהודיות בבית-החרושת לסיגריות של דורנצ'ה שבתו מפני שהן דרשו להרחיק את האומן הממונה עליהן בגלל שנאתו ליהודים. האופים היהודים שבתו וכאשר פועל אחד הפר את השביתה, ירו בו ופצעוהו. בעיר הורגש אחרי ימי שביתה אחדים מחסור בלחם.

21 'המליץ' 1897, גל' 24.

22 'היוסחד' 1899, גל' 49, כמכתבים מווילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג); 'יוסחד' 1901, גל' 50, בכתבה מאת צ'זוח.

23 'ראוסבייט' 1908, גל' 36.

24 'ידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 45, 58.

25 נ. בוכבינד: תולדות תנועת הפועלים היהודים ברוסיה (ברוסית), 1925, עמ' 325; מתוך דו"ח על הפעולות בוילנה של ה"בונד".

26 'הזמן' 1905, גל' 106.

27 'הזמן' 1905, גל' 138.

העובדים בחנויות המכולת הכריזו ביום ה-13 בספטמבר 1905 שביתה והציגו הרבה דרישות, ביניהן קיצור יום עבודה, תוספת שכר ויחס הוגן אליהם.²⁸ בבית-המלאכה למנורות של קריינגל שבתו 150 העובדים. בבית-המלאכה למכונות של האחים ראקוביצקי שבתו 125 פועלים.²⁹

לאחר ימי אוקטובר 1905 יכול היה ה"בונד" לפעול בצורה כמעט ליגלית והוא נגש לייסד אגודות מקצועיות רבות. הוא קיים אסיפות פועלים, שבהן הוחלט על הקמת אגודות לעובדי בתי-המסחר, עובדי הדפוס, חרשי עץ, רצענים וחייטים.³⁰ השלטונות נוכחו לדעת כי אגודות אלה יש להן גם מטרות מדיניות, והתחילו לעקוב אחריהן. ביום ה-28 בדצמבר 1905, כאשר התאספו חברי אגודת פקיד המסחר לאסיפה במעון שלהם, באו קוזאקים ומשטרה, אסרו את כולם והיכום.³¹ ה"בונד" נעשה לפעמים לבורר בתביעות של עובדים. העובדים במושבי-הזקנים הגישו את תלונתם על גבאי המוסד לפני ראש ה"בונד". הגבאים חוייבו למלא את כל דרישות העובדים.³²

השביתות על רקע דרישות כלכליות, קיצור יום-העבודה והגדלת השכר, נמשכו. בדרך כלל היתה יד הפועלים בשנים 1905-1906 על העליונה. בזמן שביתה בבית-מיבשל-השיכר של האחים ליפסקי הוציאו הפועלים את האומן הראשי על מריצה וביזוהו. שלושים מהפועלים נאסרו אז. העובדים אצל האחים ליפסקי דרשו קיצור יום-העבודה לשמונה שעות, ובערבי חג ושבת לשבע שעות, והעלאת השכר ב-25%.³³

בדפוס א"ב סירקין שבתו הסדרים במשך ימים אחדים. ב-18 בפברואר 1906 באו בשעה אחת-עשרה כלילה שוטרים אל מעון אגודת הסדרים וכורכי הספרים ואסרו את כל הנוכחים, כארבעים איש, בתוכם גם אנשים שלא היו חברי האגודה.³⁴ את האגודה המקצועית הזאת ייסדו אחרי פרסום המניפסט מיום ה-17 באוקטובר. המשטרה חיפשה כליל ה-22 בדצמבר 1906 במעון האגודה המקצועית של החייטים והכובענים, ולקחה איתה את כל מה שמצאה בארונות. היא סגרה את המעון עד שתתבררנה תוצאות החקירה.³⁵

השלטונות לא רצו להתערב במאבק בין העובדים לבין המעבידים, אולם, כאמור, פעלו נגד השפעת מפלגות שמאליות על אירגון האגודות המקצועיות ועל עיבוד

28	ה'זמן' 1905, גל' 194.
29	ה'זמן' 1905, גל' 201, 211.
30	ה'זמן' 1905, גל' 234; האסיפות התקיימו ב-11-12 בנובמבר; על אגודת עובדי הדפוס ופעולות ה"בונד" עיין בספר היובל של האגודה המקצועית של עובדי הדפוס בוילנה, 1906-1936 (ביידיש) במאמריהם של א"י גולדשמיד וא. פרידקין.
31	ה'זמן' 1905, גל' 264.
32	ה'זמן' 1905, גל' 230, 233.
33	ה'זמן' 1905, גל' 26, 165.
34	ה'זמן' 1905, גל' 35, 42.
35	ה'זמן' 1905, גל' 200.

השביתות. חוק מיום ה-25 בנובמבר 1906 קבע כי יום העבודה של פועלים ועוזרים בבתי-מסחר לא יאריך למעלה מ-12 שעות וכי יש לעובדים זכות ליום מנוחה ביום הראשון בשבוע. ההוצאה לפועל של תנאי-העבודה בכל מקצוע הוטלה לפי חוק זה על ועדות, שבהן השתתפו באי-כוח העובדים, המעבידים והעיריה. הפועלים דרשו יום-עבודה בן שמונה שעות ואילו יום המנוחה ביום הראשון בשבוע עלול היה לגרום לשני ימי מנוחה לעובד היהודי.

בבית-המסחר לתרופות "י"ב סגל" נמשכה שכיתה בשנת 1907 שישה שבועות.³⁶ שביתת עושי הגרביים נמשכה, בשנת 1908, שישה-עשר שבועות, בעלי-בתי-החרושת הסכימו לשמור על המחירים שנקבעו בראשית השנה, אך לא קיימו את התחייבותם.³⁷

חוסר עבודה. השביתות הפוליטיות והכלכליות השפיעו לרעה על התעסוקה בעיר. בשנת 1905 נשארו כאלפיים פועלים שעבדו בייצור נעליים, כפפות וגרביים בלי עבודה, כי לא הגיעו הזמנות מרחבי המדינה. בתי-מלאכה רבים נסגרו. בשנת 1906 נסגרו בתי עיבוד-עורות כפלך וילנה ואלפי פועלים נשארו מחוסרי עבודה.³⁸ היו בעיר מקרי מוות מרעב.³⁹

תנאי החיים של הפועל היהודי. על תנאי-החיים הקשים של הפועל היהודי בוויילנה סיפר הד"ר ה. קובארסקי באסיפה של החברה "עזרה על ידי עבודה" בראשית שנת 1909: רבים מהפועלים הם קצרי-ראות, ילדיהם גדלים ברחוב או בדירות בלי אוויר צח, הילדים אינם נמצאים בתנועה כדרוש; מכל אלף ילדים הנולדים בעיר, מתים עד גיל חמש — 280; בנות רבות ממשפחות פועלים עניות יוצאות לזנות.⁴⁰ על מצב הבריאות של ילדי פועלים עניים סיפר באותה שנה בהרצאתו ב"אגודה למען הילד" הד"ר גלובוס. הוא, יחד עם רופא-עור שני, הד"ר ג. גרשון, בדקו את הילדים בשני בתי-היתומים היהודיים שבעיר ומצאו, כי למרות שאין מקבלים שם ילדים נגועים בגזזת ("פארך") היו שם 30 נגועים במחלה זו על כל מאה.⁴¹

מצב מוסדות הצדקה. הדלדול הכלכלי גרם לצמצום התרומות למוסדות הצדקה. כל מוסדות הצדקה בעיר החליטו לפנות במאוחד אל הציבור בבקשת עזרה. מושבי הזקנים הודיע בשנת 1906 כי לא יקבל אף אדם נוסף, מפני שהכנסותיו מהתרומות החודשיות נתמעטו כ-1,500 רובל. המוסד קיבל רק שבעה זקנים, שלא היה להם מקום ללון. בית-התמחוי מוכרח היה להגדיל את מיספר הארוחות שניתנו חינם.⁴² גידול חוסר-העבודה והעוני בעיר צינן באסיפה השנתית של בית-התמחוי בחודש

36 'הזמן' 1907, גל' 70.

37 'הד הזמן' 1908, גל' 149, 153.

38 'הזמן' 1905, גל' 232; 1906, גל' 40, 123.

39 'הזמן' 1905, גל' 19; 1907, גל' 139.

40 דו"ח מאסיפה שנתי של החברה ב'ראזסבייט' 1909, גל' 17.

41 דו"ח מאסיפה שנתי של האגודה למען הילד, 'ידידע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 83.

42 'ידידע צייטונג' 1906, גל' 3, 45, 70, 71; 1907, גל' 170.

אפריל 1909: במשך השנה חילקו בפרבר נוביגורוד למחוסרי־עבודה 8,557 ארוחות חינם; מיספר הארוחות בשנה שחלפה גדל בהשוואה לשנה הקודמת ב־33,074; לתלמידי הת"ת נתנו חינם 48,966 ארוחות; רוב הארוחות שניתנו היו בלי בשר, בשלוש קופייות הארוחה (39,622), ואילו מיעוטן עם בשר בארבע קופייות הארוחה (12,158); לחיילים ניתנו ארוחות בשתי קופייות הארוחה. בסך הכל סיפק בית־התמחוי במשך השנה 201,537 ארוחות זולות. הארוחה בלי בשר הכילה לחם ומרק, גם הארוחה עם בשר לא היתה מעולה.⁴³

מאבק בין המעבידים לעובדים בתעשיית העור. השבתות. המשבר הכלכלי, שפקד את המדינה בשנות המלחמה והמהפכה, פגע במסחר ובתעשייה כחבל הצפוני־מערבי. תעשיית עיבוד העורות נפגעה במיוחד כחבל זה בגלל הפיגור בחידוש אמצעי־הייצור ובגלל ייבוא מחוץ לארץ והתחרות של בתי־חרושת בפלכים אחרים, המשיגים את העורות בזול יותר ומשלמים שכר עבודה נמוך יותר. בעלי בתי־החרושת בפלכי וילנה וגרודנה סברו, כי יום העבודה המקוצר והשכר הגבוה יחסית גרמו לירידת הריווחיות והתפוקה. בעלי בתי־החרושת קיימו בשנת 1908 בוילנה ועידה, שבה החליטו על הקמת סינדיקט, שיעמיד לפועלים תנאי־עבודה קשים יותר. הם דרשו להאריך את יום העבודה לעשר שעות, לצמצם את מיספר הפועלים ב־20%, קבלת פועל או פיטוריו ייעשו רק על־ידי המעביד, בלי התערבות העובדים, וכן הציגו דרישות נוספות. כל בתי־החרושת לעורות צמצמו בקיץ את ימי־העבודה לשלושה בשבוע, ובסוף השנה הפסיקו לגמרי את העבודה; הם הכריזו על השבתה (לוקאוט). רק בתי־חרושת אחד המשיך לעבוד.

לאחר התייעצות בביאליסטוק החליטו בעלי בתי־החרושת לאחד את שמונת בתי־החרושת הגדולים יותר שבוילנה לבית חרושת גדול אחד, ואילו שנים קטנים לסגור לגמרי; הם גם החליטו לעבור לעיבוד עורות בטכניקה חדשה, בכרום, כפי שנהוג בחוץ לארץ.

ההשבתה פגעה באלף פועלים מ־7 בתי־חרושת בוילנה וב־1,500 פועלים מ־28 בתי־חרושת בסמורגון. בעלי בתי־החרושת לא פעלו לשיפור אמצעי הייצור, אלא לחמו כנגד הפועלים.

פועלי בתי־החרושת לעיבוד עורות היו מאורגנים ועמדו תחת השפעת ה"בונד". כבר בשנת 1898 התקיימו התייעצויות של פועלים יהודים שעבדו בעיבוד עורות בכל החבל הצפוני־מערבי, והוקמו ועדים. הפועלים היהודים השפיעו על פועלים נוצרים, שיקימו אירגונים משלהם. בשנת 1903 הוקמה אפילו "אגודה מאוחדת כללית סוציאלי־דימוקרטית של פועלי־עור". המשטרה שמה קץ לאירגונים אלה. בשנת 1906 התקיימה ביזמת ה"בונד" ועידה בגרודנה, שהחליטה להקים אגודה של עובדי־עור. הוועד המרכזי של האגודה התקיים עד שנת 1908, עד שהוחלט בוועידה בסמורגון להפסיק פעולותיו של הוועד "בגלל התגברות הריאקציה".⁴⁴

43 'ראוסבייט' 1909, גל' 17.

44 נ. בוכנינר: תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה (ברוסית), 1925, עמ' 330-334.

כוח העמידה של פועלי-בתי-החרושת לעיבוד עורות בימי ההשבתה הגדולה כחבל הצפוני-מערבי היה קטן. בקופת פועלי העור בוילנה היה סך 2,905 רובל ובקופת הפועלים בסמורגון 4,000 רובל, וזה לא הספיק. עזרה מפועלים אחרים באה במידה זעומה, בסך הכול 1,300 רובל.

בעלי בתי-החרושת הביאו מרוסיה, מצ'רניגוב, 50 פועלים שעבדו עשר שעות ביום, וכן העסיקו עוד 50 פועלים רוסיים מקומיים. ההשבתה נמשכה זמן רב. ראש העיר ונסלאבסקי הציע את תיווכו. בפגישה של העובדים והמעבידים עם ראש העיר עמדו הפועלים על דרישתם, כי יום העבודה לא יארך יותר משמונה שעות, לא הגיעו לידי הסכם. גם התערבותו של המפקח הממשלתי על בתי-החרושת לא הועילה. חלק קטן מהפועלים מוכנים היו לוותר ולהסכים לעשר שעות עבודה ולהורדת השכר, אך רובם התנגדו. מצבם של הפועלים היה קשה. חלק מהפועלים זכנע והתחיל לעבוד לפי תנאים יורדים. בבית-החרושת של גצוב התחילו חלק מהפועלים לעבוד שעה נוספת ליום, כלומר תשע שעות ביום ובשכר נמוך יותר, בחמישים קופייקות ליום. בשאר בתי-החרושת נמשכה ההשבתה, אך היא הלכה ודעכה. הסינדיקט התפורר, העבודה בבתי-החרושת חודשה לאחר ששבתו בוילקובישקי 22 שבועות ובמקומות אחרים חודשיים וחצי. הפועלים הפסידו את המערכה.⁴⁵

בדין וחשבון של המפקח על בתי-החרושת בפלך וילנה לשנת 1910 נאמר, כי בתעשיית עיבוד העורות בפלך מורגשת ירידה. בה בשעה שבשנת 1905 עבדו בתעשייה זו בפלך 1,815, עבדו בה בשנת 1910 רק 1,456 פועלים. המפקח הסביר את הירידה בהתחרות מצד סחורות זולות, המיובאות מחוץ-לארץ, ובהתייקרות חומרי הגלם. מצבם הכלכלי של הפועלים ירד גם הוא, המעבידים שללו מהם את ההישגים שהשיגו בשנים 1905-1906.⁴⁶

בשנת 1909 היתה השבתה גם בבית-החרושת למכונות של האחים ראקוביצקי. ההשבתה נגמרה לאחר שהפועלים קיבלו את הדרישה לעבוד עשר שעות ליום במקום תשע לפני כן.⁴⁷

מאבק לשיפור תנאי-העבודה. בעיית שעות העבודה ויום המנוחה עמדה לדיון בוועדות המעורבות של העובדים, המעבידים ונציגי העיריה. היהודים דרשו כי יום השבת יהיה יום המנוחה שלהם. הוועדה העירונית לקביעת שעות העבודה בבתי-המסחר בעיר הציעה בשנת 1909 לעיריה, כי בחנויות המכולת, במסעדות ובמאפיות האופות לחמניות, יעבדו 12 שעות ליום, כלומר 15 שעות פחות 3 שעות לארוחות ומנוחת העובדים, ואילו בחנויות האחרות יעבדו 9 שעות ליום, כלומר 11 שעות פחות שעתיים לארוחות ולמנוחה. בנוגע ליום המנוחה השאירה הוועדה את קביעתו

45 'ראוסבייט' 1908, גל' 38, 49; 1909, גל' 1, 25, 30. בגליון 30 נאמר, כי הפועלים השיגו יום עבודה בן 8 שעות והבטחה, כי יקבלו משכורת כמו לפני כן, אך ידיעה זו אינה מבוססת; 'ידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 16, 34, 35, 50, 55; די געשיכטע פון בונד, ב', ניר-יוק 1962, עמ' 540.

46 'ראוסבייט' 1911, גל' 26.

47 'ידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 31.

בעלי עגלות-משא יהודים הגישו בשנת 1908 תלונה לשר הפלך על אשר המשטרה אינה מרשה להם לעבוד ביום ראשון כשבוע עד השעה 1 בצהריים. הם טענו, כי באופן כזה אין הם יכולים לעבוד מיום שישי בצהריים, במשך שתי יממות.⁴⁹

הפועלים, שעבדו אצל הקצבים, התאוננו בפני שר הפלך על שמעבידיהם מכריחים אותם לעבוד 18-20 שעות ביממה בלי הפסק, משלוש בלילה עד שעה עשר בערב. הם ביקשו לתת הוראה, כי האטלזים יהיו פתוחים רק משעה חמש בבוקר עד חמש בערב.⁵⁰

יחס השלטונות לאגודות המקצועיות. השלטונות עקבו אחרי פעולות האגודות המקצועיות והיו סוגרים אותן או אוסרים את העסקנים כשסברו שמאחורי פעולותיהן עומדת מפלגה מהפכנית. אגודות מקצועיות רבות נסגרו; אחרות פעלו במחתרת, אך היו גם שקמו ברשיון השלטונות ופעלו במסגרת האפשרויות הליגליות.

השלטונות דרשו כי באסיפות של האגודות המקצועיות ידברו רוסית; ראשי האגודות האלה פנו אל שר הפלך ובקשו להרשות לנהל את האסיפות וההרצאות בשפת הדיבור של הפועלים היהודים.⁵¹ על בקשה דומה של ועד אגודת עושי הגרביים ענה בשנת 1907 שר-הפלך, כי אסור לנהל אסיפות של אגודות פרטיות בשפה אחרת מלבד ברוסית.⁵²

אגודות מקצועיות רבות נסגרו כאמור על-ידי השלטונות ואחרות נצטמצמו. על המצב בחודש מארס 1909 מוסר בולטין של ה"בונד", בוויילנה: אגודת פועלי הבניין, שהיו בה 800 חבר, נסגרה על ידי השלטונות "בגלל פעולה מזיקה"; אגודת הפועלים שעבדו בבתי-החרושת לנייר, שהיו בה 300 חבר, נסגרה בגלל שביתות; אגודת עושות הגרביים, 700 חברות, נסגרה בזמן השביתה; אגודה מס' 1 של עוזרים בבתי-המסחר, 1000 חברים, נסגרה על-ידי השלטונות, ואילו אגודת פועלי המחט, 700-800 חברים, התפרקה בעצמה. אגודות ליגליות היו אז: אגודת סדרים ופועלי-דפוס 1200 חברים במקום 500, שהיו בה קודם לכן; אגודת פועלים לעיבוד עורות — 80 חברים במקום 700 לפני כן, אגודה זו עסקה בעיקר בפעולות תרבות; אגודת עוזרים בבתי-מסחר: — 360 במקום 200-300 חברים שהיו בה לפני כן, אגודה "נייטרלית". כלומר שלא עסקה בעניינים שמחוץ לעזרה הדדית; אגודת עובדי-עֹר, בורסקאים: — 900 חברים, רובם נוצרים; אגודת פועלי מתכת, כמעט כולם נוצרים ואגודת צלמים קטנה. באופן כללי ליגלי התקיימו אז אגודות פועלים, שעבדו אצל קצבים; אגודת ספרים ואגודת אופים.

48 'יידישע צייטונג' 1909, גל' 53.

49 'ראזסבייט' 1908, גל' 10.

50 'יידישע צייטונג' 1909, גל' 14.

51 'הזמן' 1906, גל' 182, 185.

52 'ראזסבייט' 1907, גל' 10.

בחודש נובמבר של שנת 1909, מוסר אותו המקור, שמכל האגודות המקצועיות הליגליות נשארו רק שתיים, וגם אלה כמעט ללא סימני חיים. ועדות כלכליות היו רק אצל הנגרים והסנדלרים. מהאגודות הבלתי-ליגליות שרדו רק אגודת הספרים ואגודת האופים.

בחודש אפריל 1910 לפי אותו מקור, נשארה מכל האגודות המקצועיות הליגליות רק זו של פועלי הדפוס, וגם היא על סף סגירה.⁵³ בשנת 1911, כאשר הכריזו הפועלים שעבדו במאפיות על שביתה, בדרשם תוספת לשכרם, נאסרו שלושה מהם.⁵⁴

אגודות נסגרו ואגודות אחרות קמו ברשיון השלטונות, אשר לא הפריעו לייסד אגודות לעזרה הדדית. כך נוסדה אגודה לעזרה הדדית של רצענים ועושי-אוכפים יהודים בעיר.⁵⁵ אישור רשמי לתקנון חדש קיבלה האגודה לעזרה הדדית של המלמדים בעיר.⁵⁶

אגודת פקידי המסחר קמה בשנת 1913 ביזמתם של חברי ה"בונד" חיים וואלט, לייכל ואחרים שהיו לפני כן אסירים פוליטיים.⁵⁷ יש להניח, כי היתה זו אגודה בלתי ליגלית.

הגליה. שר הפלך החליט להגלות את עסקני ה"בונד", את הסופרת מ. פרומקין ("אסתר") ואת קונין לפלך וולוגדה לחמש שנים. ועדה ליד משרד-הפנים שינתה את החלטת שר-הפלך והתירה להם לצאת לחוץ-לארץ לשלוש שנים בלבד.⁵⁸ קבוצות חשאיות. בזמן הדיכוי של המהפכה התחילו להתארגן קבוצות חשאיות, שהתכוונו למהפכה. ממארגני קבוצות אלה, שהשתתפו בהן רוסים, פולנים, ביאלורוסים, ליטאים ויהודים, היה הד"ר ג. ראם בנה של דבורה ראם בעל דפוס ראם, שהיה מהפעילים במפלגת הק"ד, ואילו בענייני היהודים לא התעניין ביותר. בכל קבוצה היו 14 איש. כל מי שנתקבל לאירגון היה חייב להישבע לחשאיות מוחלטת. חברים באירגון זה היו גם הד"ר צמח שבד ובן ציון כץ, עורך 'הזמן'.⁵⁹

ה"בונד" בשנים 1906 — 1915

פעולות הדיכוי של ממשלת רוסיה, סגירת האגודות המקצועיות החשודות בעיני השלטונות בפעילות עוינת, מאסרים, הגליות והוצאה להורג של מהפכנים, החרמה וסגירה של עתונים — כל אלה גרמו לשקיעת גל המהפכה. אכזבה אחזה ברבים, שתלו תקוות במהפכה ובדרך הפרלמנטרית ב"דומה". ה"בונד" הצטרף שוב בשנת

53 'איטקליק בונדה' (הרי ה"בונד"), ברוסית, 1909, גל' 1, 3; 1910, גל' 4.

54 'הזמן' 1911, גל' 28.

55 'ידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 73.

56 שם, גל' 68.

57 'ווילנער טאג' מיום 5.1.1928.

58 'הד הזמן' 1908, גל' 26, 59, 164.

59 כץ-ציון כץ: זכרונות, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 200; לאירגון זה מתכוון גם הד"ר צ. שבד בפרקים מזכרונותיו בפנקס (ביידיש) שהוציא "עקאפא", וילנה 1931, עמ' 576, 577.

1906, לפי החלטה בוועידתו השביעית, למפלגת הס"ד הרוסית תוך שמירה על שטחי פעולה משלו, בעיקר בעניינים תרבותיים-יהודיים. רבים מאנשי ה"בונד" עזבו את התנועה מיזאשים. חלק מהם היגר לחוץ-לארץ, בעיקר לארצות-הברית. האינטליגנטים התחילו לדאוג לעצמם, לסידורם במובן החומרי בחיים. חלק מהם, שאהד את התנועה, מוכן היה לפעול רק במסגרת ליגלית. משכילים אלה נכנסו ברצון לפעולה בחברת "מפיצי השכלה", שהקימה סניף בוילנה בראשית שנת 1908; הם פעלו למען בתי-ספר ערב למבוגרים ולמען הכנסת היידיש כשפת לימוד והוראה בבתי-ספר. מפלגת ה"בונד" נחלשה בוילנה, וגם במקומות אחרים, עד מאד. בראשית שנת 1909 החליט "הקולקטיב", — 17 חברי ה"בונד" שהיו פעילים בעיר, כי הם אינם נגד פעולה ליגלית, אך את עיקר העבודה ראו בפעולה בלתי-ליגלית, מפני שלהשפיע על מוסדות ליגליים ולנצלם אפשר יהיה — רק אם יהיה גרעין בלתי-ליגלי חזק.⁶⁰

בחודש ינואר 1909 עמדה להתכנס בוילנה התייעצות של אירגוני ה"בונד" בערים שונות. הגיע רק נציג אחד מלודז. הוא חיכה ימים אחדים וחזר לעירו בלא שהכינוס התקיים.⁶¹ הפעולה של ה"בונד" בוילנה הלכה ונחלשה. באביב של אותה שנה היתה קיימת ועדת תרבות, שניהלה פעולה ברוח המפלגה, אך היא בטלה בחודש נובמבר של אותה שנה ולא התקיים יותר "קולקטיב" בעיר. מפעם לפעם התאספו 5-6 אנשים, בכל פעם אחרים, שניסו לחדש את האירגון אך לשווא. אותם האנשים, שהיו פעילים בעבר היו מחוסרי-מרץ, ואילו כוחות צעירים לא התווספו.⁶² כבוגד נתגלה אחד הפעילים ב"בונד" י.מ. קאפלינסקי. לפניו בחור-ישיבה, עוזר לשמש בקלויז בוילנה, שהצטרף כבר בראשית שנות התשעים של המאה שעברה לתנועת הפועלים היהודית, עבד כמסגר והיה בשנת 1897 ממסדי בית-הדפוס הבלתי-ליגלי, שהדפיס את "די ארכיטער שטימע". הוא נאסר ובזמן מאסרו השפיע עליו ראש הבולשת ס. זובאטוב לקיים קשר עם הבולשת. הוא היה פעיל מאד ב"בונד", היה זמן-מה חבר בוועדים בוילנה ובדווינסק, השתתף בוועידות המפלגה ובאגודות המקצועיות, אך בו זמן מסר ידיעות לבולשת. כאשר נתגלה בשנת 1909 כי קאפלינסקי בוגד, הוחלט לדרוש ממנו שיעמוד למשפט המפלגה בחוץ-לארץ. הוא נקרא לשיחה בוילנה בגן הברנרדיני. נאמר לו כמה הוא חשוב, אך הוא טען, כי זוהי עלילת שווא. הוא נדרש לצאת לג'נבה, כדי לעמוד שם למשפט. הוא הבטיח למלא את הדרישה, אך עזב את העיר ועקבותיו לא נודעו.⁶³ הוא נתגלה בשנת 1917 בסאראטוב, שם חי בשם אחר. בימי שלטון הבולשביקים נורה למוות.

60 'הדי הבונד' (ברוסית) 1909, גל' 1, מחודש מארס.

61 א. ליטוואק: וואס געווען, 1925, בפרק "אין די פינסטערע יארן".

62 'הדי הבונד' (ברוסית) 1909, גל' 3.

63 ב. מיכאלעוויטש: זכרונות פון א יידישן סאציאליסט, ג' וארשה, 1923, עמ' 14-25; ר. אבראמאוריטש: צוויי רעוואלוציעס, כרך א', ניו-יורק, 1944, עמ' 324-333; די געשיכטע פון בונד, ב', ניו-יורק, 1962, עמ' 569-571.

בסוף שנת 1909 הורגשו סימני התעוררות בפעילות אירגוני ה"בונד" במחתרת. בסתיו של שנת 1910 התקיימה בלמברג ועידה של ה"בונד" בהשתתפות 25 איש, בתוכם 12 נציגי ערים ובהם 2 מוילנה. הוועידה התנהלה זו הפעם הראשונה ביידיש. דנו הרבה בבעיות יהודיות, בעיות הקהילות, מנוחת השבת, זכויות שפת היידיש. השלטונות עקבו בשבע עיניים אחר פעולות ה"בונד". בערב פסח תר"ע (1910) נאסרו פתאום בוילנה 20-25 מחברי ה"בונד", בתוכם מחברי הוועד המרכזי מיכאל גולדמן (מרק ליכר) ורפאל ריין (ר. אבראמוביטש). בחיפושים שנעשו בבתיהם לא נתגלה שום דבר חשוב. ר. אבראמוביטש עבד אז כמורה להיסטוריה בגמנסיה לבנות של הגבירות אנטוקולסקי וס"מ גורביטש, השתתף בבית-הספר הערב למבוגרים והשתתף בפעולות חברת "מפיצי השכלה". מרק ליכר חיפש גם הוא שיעורים ברומית ויוונית. מלבד בפעולתם הגלויה והליגלית השתתפו בפעולות מחתרת של ה"בונד". אם כי לא מצאו אצל האסורים שום דבר חשוב, הווחקו ככלא לוקישקי כחצי שנה, ואחר-כך יצא הדין על שישה מהם לגלות. חמישה גברים, בתוכם ריין ומ. גולדמן, גורשו לשלוש שנים לפלך וולוגדה, ואילו אשה אחת לארבע שנים לחבל נארים בצפון הרחוק. בקשתם להחליף להם את הגירוש ביציאה לחוץ-לארץ מטעמי בריאות נדחתה.⁶⁴ אברמוביטש (ריין) הצליח אחר-כך לברוח לחוץ-לארץ.

דיכוי כזה של עסקני ה"בונד" ורדיפתם בלמה במידה רבה את פעילות האירגון. בשנים 1912-1913 נוספו למרות הכול לתנועה כוחות צעירים, בעיקר מבין הסטודנטים. ה"בונד" פעל להגנה על הדרישות המקצועיות של פועלים על-ידי האגודות המקצועיות או בקשר אתן. חיים וואלט, מי שהיה ממייסדי אגודת המסחר היהודית בשנת 1913 פעל גם בשטח החינוך והתרבות, באמצעות חברת "מפיצי השכלה".

בוועידת ה"בונד" בשנת 1912 בווינה השתתפו נציגים מוילנה. דנו בוועידה זו בבחירות הקרובות ל"דומה" הרביעית. בבחירות אלה הציג ה"בונד" כמועמד שלו בוילנה את משה ראפס. נציג זה קיבל ביחידת הבחירות (ה"קוריה") השנייה 40% מהקולות. ה"בונד" הגיע להסכם עם מפלגת הס"ד הליטאית. ה"בונד" ניהל תעמולה רחבה, אך מועמדו לא נבחר. משה ראפס הוגלה לצפון המדינה, אך הוא הצליח לברוח משם.

ה"בונד" ואירגונים אחרים בוילנה, בשנים 1922-1939

בראשית שנות העשרים עבר על ה"בונד" בפולין משבר. בוועידתו בשנת 1920 החליט להצטרף ל"קומאינטרן". חלק ניכר מחברי ה"בונד" הקים את ה"קומבונד". הקומוניסטים העמידו ל"בונד" תנאים קשים, שלא קיבל אותם, וההצטרפות לאינטרנציונל הקומוניסטי בוטלה. הפילוג בוילנה בין ה"קומבונד" ובין ה"בונד"

64 'הד הזמן' 1910, גל' 200; ר. אבראמוביטש: אין צווי רעוואלוציעס, כרך א', ניר-יורק, 1944, עמ' 334.

המקורי בראשותו של א. ליטוואק שחזר מרוסיה בשנת 1920, נמשך יותר מאשר כפולין. שם הצטרף ה"קומבונד" ל"בונד" הפולני. בחודש ספטמבר 1922 ואילו בוויילנה רק בשנת 1924. המאבק בין שני הפלגים בוויילנה היה חריף מאד. הפלג הסוציאלי-דימוקרטי של ה"בונד" בראשותו של א. ליטוואק היה במיעוט. בשנת 1924 התאחדו שני הפלגים בעיר. א. ליטוואק, שערך את בטאון ה"בונד" הס"ד 'אונזער געדאנק' בשנים 1920-1925, היגר לארצות הברית.

ל"בונד" היתה השפעה רבה באגודות המקצועיות. האגודות האלה היו להלכה משותפות לבני הלאומים השונים, אך למעשה היו אגודות יהודיות לחד ונוצריות לחד. ל"לשכת התרבות" ("קולטר-אמט") של האגודות המקצועיות שעמדה תחת השפעת ה"בונד" בוויילנה, השתייכו אגודת פקיד-המסחר, אגודות עובדי המחט, הספרים, עובדי הרפואה, הרוקחים, הקצבים, המורים והעובדים בקולנוע ובתיאטרון.

חברי ה"בונד" היו פעילים מאד במוסדות החינוך והתרבות היידישאים בעיר. בראשית שנות העשרים היה ה"בונד" מקיים "אודיטוריום לפועלים", שבה היו מרצים א. ליטוואק, אננה רזנטאל, י. חרלש ואחרים. מוותיקי התנועה חיו בעיר הד"ר פ. רזנטאל, (נפטר בשנת 1924), ארקאדי קרמר (נפטר בשנת 1935) וברוך כהן-וירגילי [דודו של יצחק רבין — המלביה"ד]. שבה לוויילנה בסוף שנת 1918, היה פעיל בוועד העזרה היהודי "יעקאפא", בצב"ק באור"ט, בוועד הקהילה ובעיריה (נפטר בראשית שנת 1936). מהעסקנים הצעירים יותר יש לציין את יעקב ז'לניקוב, יליד פינסק, שהיה פעיל ב"בונד" בעיר מולדתו, ישב במאסר בשנים 1910-1917, היה אחר-כך פעיל ב"בונד" באוקראינה בשנת 1921 חזר לפולין והשתקע בוויילנה. הוא השתייך לקבוצת הס"ד והתנגד ל"קומבונד". הוא וחיים ואלט היו מראשי אגודת פקיד-המסחר בעיר.

לעסקני ה"בונד" הצעירים יותר הצטרף בשנת 1925 יוסף ארנוביטש, יליד וילנה, שלמד במכון הממשלתי (האינסטיטוט) למורים יהודים ושימש כמורה בצ'נסטוכוב. הוא עבד שנים אחדות כמורה בגימנסיה הריאלית בוויילנה, אך לאחר ששלטונות החינוך לא הירשו לו להמשיך בהוראה היה פעיל כבא-כוח ה"בונד" בקופת החולים הממשלתית ובמועצת העיר. בשנים 1935-1938 שימש כמזכיר מרכז החינוך היידישאי בעיר (הצב"ק). לרשימת עסקנים אלה של ה"בונד" יש להוסיף את הד"ר: יצחק ראפעס, א. פיינזילבר ומ. ריינהארץ.

חגיגות יום ה'1 במאי. באגודות המקצועיות וברחוב היהודים בעיקר בקרב הנוער, היו ל"בונד" מתחרים — בראשית שנות העשרים, "מארקסיסטים" ואחר-כך בעיקר "האדומים". כלומר הקומוניסטים. השלטונות לא הבחינו לעתים בין בונדאים לבין קומוניסטים. בייחוד בזמן של הפגנות, שהופצו בהן כרוזים קומוניסטיים. לפני יום ה'1 במאי 1924 ובו כיום נערכו מאסרים המוניים בקרב התעמלנים באגודות המקצועיות, רובם יהודים החשודים בקומוניזם. נערכו חיפושים באגודות של פקיד-המסחר ועובדי המחט וכן בקואופרטיבים היצרניים ונעצרו שם 19 איש. בעיר נעצרו

כמאה יהודים, בתוכם סטודנטים אחדים. בין העצורים היתה רבקה אפשטיין, מהפעילות ב"בונד". על שאילתה של הציר לסיים הד"ר י. ויגורסקי ענה שריהפנים, כי נאסרו לא רק קומוניסטים יהודים אלא גם 13 נוצרים, ובין האסירים יש גם כאלה שהיו חברים במפלגות ליגליות, כמו ה"בונד" ו"פועלי-ציון", אך נתברר כי הם קומוניסטים שחדרו למפלגות אלה כדי לנהל בהן תעמולה.⁶⁵ ה"בונד" עמד בקשרים עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פפ"ס) והיה עורך בדרך כלל את הפגנותיו ביום ה-1 במאי יחד עם הפפ"ס. הקומוניסטים היו מפריעים, מניפים דגלים קומוניסטיים, מפצים כרוזים וכדומה. ב-1 במאי 1929 היו שתי הפגנות, אחת של פפ"ס יחד עם ה"בונד" וס"ד ליטאיים ושנייה של הוועד האנטי-פשיסטי, שאורגנה על-ידי האגודות המקצועיות המעמדיות. בהפגנה השנייה הוציא אחד המפגינים דגל קומוניסטי. שוטר אחד נפגע ביריה, פועל יהודי נפגע גם הוא ביריה ומת.⁶⁶

לקראת ה-1 במאי 1933 פנו "פועלי-ציון-צ"ס" אל הוועדה שהכינה את התגיגה וביקשו לשתתף בתהלוכה הכללית. הבקשה נדחתה על-ידי ה"בונד" והפפ"ס בנימוק, כי עד כה לא פגשו את אנשי "פועלי-ציון-צ"ס" בשורות הפועלים ואין מכירים אותם בקרב הפועלים. "פועלי-ציון-צ"ס" הביאו אחר-כך המלצה ממרכז פפ"ס וביקשו לצרפם לתהלוכה, אך הבקשה נדחתה שוב ברוב דעות.

ב-1 במאי 1935 הלכו "פועלי-ציון-צ"ס" בתהלוכה יחד עם פפ"ס, ה"בונד" סירב משום כך להשתתף בתהלוכה זו והלך לחוד. בתהלוכת ה"בונד" השתתפו 700-800 איש, בתוכם קבוצה גדולה של פועלים טטרים, שעבדו בבית-החרושת לפרוות "Furs". ב-1 במאי 1936 הסכים ה"בונד" כי "פועלי-ציון-צ"ס" ישתתפו בתהלוכה הכללית ויישאו כרזה "תחי ארץ-ישראל העובדת".

ב-1 במאי 1937 השתתפו בהפגנת ה"בונד" כמה אלפים, בתוכם חברי אירגון הנוער הבונדאי "צוקונפט", סטודנטים בונדאים, חברות אירגון הנשים הבונדאי א"פ והאגודות המקצועיות הקשורות ל"בונד". על הסדר שמרה מיליציה של 150 איש. פפ"ס לא הפגינו באותה שנה ורק התכנסו לאסיפה. "פועלי-ציון-צ"ס" צעדו לחוד עם דגלים וכרוזות בעברית, יידיש ופולנית. ליד מעון המפלגה הקשיבו כמה מאות איש לנאומים, שהושמעו דרך חלון.

הפפ"ס החליטו לא להפגין גם ב-1 במאי 1938, אם כי לפני כן הוסכם עם ה"בונד", כי ישתתפו בהפגנה הכללית. לפני יום ה-1 במאי נערכו חיפושים בבתיהם של עסקני ה"בונד" ונעצרו אננה רוזנטאל, יוסף ארונוביטש, י. ז'לזניקוב וא. פיינזילבר, אך שוחררו מיד. כל מפלגות הפועלים לא הפגינו ביום ה-1 במאי של אותה שנה והסתפקו באסיפות בלבד.

לפי הוראה מראש הממשלה לא היו ב-1 במאי 1939 הפגנות, אלא רק אסיפות סגורות.

65 'ווילנער טאג', 25.3.1925, 24.4.1925, 16.12.1925; 'די צייט' 20.4.1924, 8.5.1924.

66 'די צייט' 3.7.5.1929.

חגיגות יובל ל"בונד". במלאות 30 שנה ל"בונד" בשנת 1927 נערכה בערב תהלוכת לפידים ולמחרת, ביום ה' 20 באוקטובר, אסיפה חגיגית באולם "מכבי". המשטרה שמרה על הסדר. בזמן התהלוכה התאספה קבוצה קטנה של "אדומים", שקראו קריאות קומוניסטיות. המשטרה אסרה שלושה מה"אדומים". אחרי האסיפה, שבה נאמו ב. וירגילי-כהן, ארקדי קרמר וביינשוש מיכאלביטש (הוא יוסף איזביצקי) שבא במיוחד מווארשה, התקיפה קבוצת "אדומים" במקלות את הקהל שיצא מהאולם. המשטרה התערבה ופיזרה את התוקפים. ה"אדומים" התנפלו אחר-כך שוב על האנשים ברחוב ע"ש שטראשון, המשטרה באה ופיזרה את הקהל.

במלאות 35 שנה ל"בונד" נערכה בשני הימים האחרונים של חג הסוכות תרצ"ג (אוקטובר 1932) חגיגה. השלטונות לא הירשו תהלוכה ברחובות, משום כך הלכו בנפרד משלחות של "צוקונפט", של אירגון הילדים הבונדאי סקי"ף (סאציאליסטישע יוגנט פארבאנד) ושל אירגון הנשים הבונדאי (יא"פ) לבית-העלמין והניחו זרי פרחים על קברות מהפכנים שנפלו בשנת 1905. באולם העירוני נערכה אסיפת עם, שבה נאם גם הערש (הנריק) ארליך מווארשה. בין המברכים באסיפה היה נציג הפפ"ס. בערב נערכה מסיבה בהשתתפות 250 איש ובה נערך טקס הצטרפותם של 12 חברי "צוקונפט" למפלגה.

במלאות 40 שנה ל"בונד" ב' 1937 נערכה אסיפת-עם. לאסיפה באו מווארשה בא-כוח הוועד המרכזי של ה"בונד" עמנואל (נובוגרודסקי) וכן שלמה מנדלסון, שהירצה במקומו של ה. ארליך שחלה. פתחה אננה רוזנטאל. בירכו בא-כוח פפ"ס, נציגי הצב"ק (ז. ריזון), יו"א (הד"ר מ. ויינרייך), וילבי"ג (מאיר ברנשטיין), ה"קולטור-אמט" (י. ארונוביטש). באותו מעמד העבירו חברי אירגון הנוער "צוקונפט" 54 חברים מאירגון הילדים סקי"ף ל"צוקונפט". מקהלת ה"צוקונפט" שרה, תזמורת "מכבי" נגנה. חוג דרמטי הציג מערכון מחיי הפועלים הסוציאליסטיים באוסטריה.

למחרת, ב' 28 בנובמבר 1937, גילו בבית-העלמין מצבות על קבריהם של ארקאדי קרמר, ד"ר פ. אנמן-רוזנטל, ב. וירגילי-כהן ורחיה סטופל-כהן. במוצאי שבת התקיימה מסיבה בנוכחות כ-400 איש. במסיבה זו סיפרה פאטי קרמר, אלמנתו של ארקאדי, כי לא השתתפה בוועידת היסוד של ה"בונד" שבה היו 13 איש, רק מפני שישבה בבית-הסוהר באנטוקול; על הוועידה, שעברה בהצלחה, נודע לה למחרת מפתק ששלח לה בכתב-סתרים ארקאדי קרמר לתוך התא שלה בבית-הסוהר.

מפעולות הבונד במועצות העיר. נציגי ה"בונד" פעלו בוועד הקהילה ובעיריה ועל עמדותיהם ופעולותיהם שם מסופר בפרקים המוקדשים למוסדות אלה. ה"בונד" לחם למען היידישיזם, נגד הציונות ונגד הדת. כאשר נוכחו אנשי ה"בונד", כי התנועה הציונית הולכת ומתגברת וכי חוגי פועלים נמשכים אחרי הציונות, הקימו בשנת 1933 קבוצה מיוחדת למלחמה בציונות. בראש קבוצה זו עמד ב. וירגילי-כהן. נערכה אסיפת עם וויכוח פומבי עם "השומר הצעיר" במעונו. כאשר הגיע ז.

ז'אבוטינסקי לוויילנה לביקור בקיץ 1936 הפיץ ה"בונד" בחתימת ז'לניקוב ועוד בונדאי אחד קול-קורא, שבו מתואר מצבו הקשה של הפועל היהודי בפולין. הכרוז הוחרם.

ה"בונד" הוציא לאור בוויילנה כתב-עת בשם 'אונזער שטימע'. בגלל מאמרים מסוימים היו השלטונות מחרימים אותו ושמים במאסר את העורך האחראי (פברואר, מאי 1928).

כמו כן היה ה"בונד" מכנס בהזדמנויות שונות אסיפות עם, כגון נגד העלאת שכר הדירה או לרגל ציון "יום האשה הבין-לאומי", או מאורע אחר. הפרעות לקיום אסיפות אלה באו מצד "האדומים", שהיו באים ודורשים רשות הדיבור.

ה"בונד" היה פעיל בשביתות כלליות ויום שביתות-מחאה נגד המדיניות האנטישמית של השלטונות. בשביתות מחאה כאלה משך אחריו ה"בונד" המונים, שלא היה להם קשר עם תנועה זו. בבחירות לעיריה בשנת 1939 הגיע ה"בונד" להישג ללא תקדים, כמסופר בפרק על העיריה.

אירגון הנוער "צוקונפט". צעירים אחדים פנו בסוף שנת 1921 אל ראשי "בונד"-ס"ד בבקשה לסייע להם להקים חוג ללימוד בעיות חברתיות. לחוג זה הצטרפה קבוצה של תלמידי כיתה ח' של גמנסיה סופיה מ. גורביטש. בהדרכת אננה רזנטל, וי. חרלס עסקה קבוצה זו, 15-20 חבר, בבעיות אקטואליות וכלליות. בחודשי מארס-אפריל 1922 הכריזה קבוצה זו על שייכותה ל"בונד". הצטרפו אליה פקידים, טכנאים ו"אינטליגנציה עובדת". באותו זמן ניהלו ה"מארקסיסטים" פעולה נמרצת בקרב הנוער העובד. כשהיו חברי חוג הנוער "בונד"-ס"ד מופיעים באסיפות של המארקסיסטים ומתווכחים, היו נתקלים בשנאה. חוג הנוער "בונד"-ס"ד פרסם בחודש מארס 1923 עלון בשם 'יוגנט-געדאנק' (מחשבת הנוער). תוך שנה חוסל החוג מסיבות שונות.

קצת מאוחר יותר מחוג הנוער "בונד"-ס"ד קם חוג אחר של נוער בונדאי. בקבוצת נוער זו, 8 חברים בתחילה, שהתארגנה בסוף שנת 1922, השתתפו פחות תלמידים ויותר פועלים צעירים. "האדומים" הפריעו לקבוצה זו לפעול בקרב הנוער העובד. בשנת 1923 בא לוויילנה מווארשה יעקב פאט ובנוכחותו הצטרפה הקבוצה, שמנתה כעשרים חבר, לאירגון הנוער "צוקונפט" בפולין. עם האיחוד של שני פלגי ה"בונד" בוויילנה התאחדו גם שתי קבוצות הנוער הבונדאי. בשנת 1924 היו ב"צוקונפט" כחמישים חבר. יעקב פט הרחיב את פעולתו באגודות המקצועיות ובבתי-הספר. באותו זמן קם גם חוג גדול יותר של תלמידי הסמינריון היידישאי למורים. בשנים 1925-1928 התפתחו פעולות ה"צוקונפט". בסוף שנת 1926 היו בו כבר 9 חוגים שמנו 180 חבר. ה"יוגנט-וועקער" הופץ במאה עותקים. שנת 1927 היתה שנת פעילות רבה. ה"צוקונפט" ניהל תעמולה נגד כוונת "האדומים" להכריז שביתה בבתי-הספר היידישאים, מחשש שמא תסכן השביתה את קיום בתי-הספר. ה"צוקונפט" הקים בראשית מארס 1927 את החוג הראשון של אירגון הילדים "סקייף" שמנה כעשרים ילד, אך אחר-כך התווספו אליו רבים והוא עמד בתחרות עם ה"בין". בסוף שנת

1893.

**"ארבעה נאומים של
פועלים יהודים בקשר
לחגיגות האחד במאי"**

הירש לקרט
המתנקש במושל פון ואהל
ב' 18 במאי 1902
נתלה ב' 28 במאי

1892.

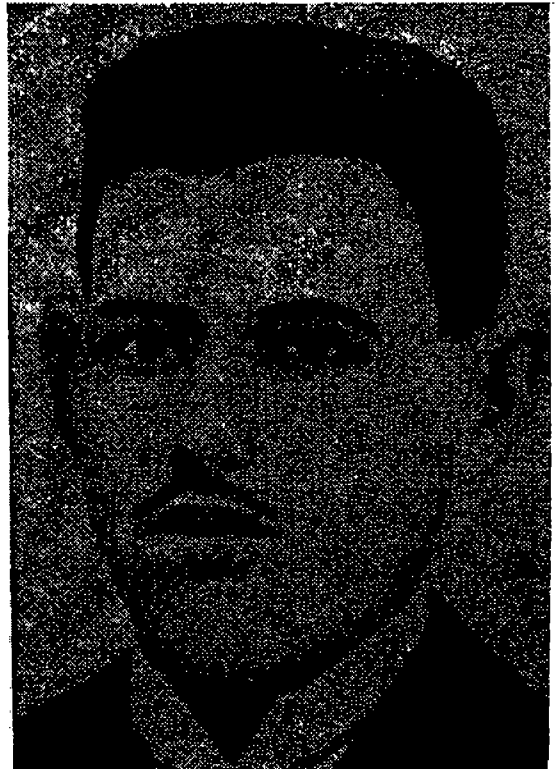
Me:

1897. **ארכיטקט שטיינמאן** **ד. שט**

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 08-11-2011 BY 60322
UCBAW

1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354
 2355
 2356
 2357
 2358
 2359
 2360
 2361
 2362
 2363
 2364
 2365
 2366
 2367
 2368
 2369
 2370
 2371
 2372
 2373
 2374
 2375
 2376
 2377
 2378
 2379
 2380
 2381
 2382
 2383
 2384
 2385
 2386
 2387
 2388
 2389
 2390
 2391
 2392
 2393
 2394
 2395
 2396
 2397
 2398
 2399
 2400
 2401
 2402
 2403
 2404
 2405
 2406
 2407
 2408
 2409
 2410
 2411
 2412
 2413
 2414
 2415
 2416
 2417
 2418
 2419
 2420
 2421

עתון בלתי לגאלי של ה"בונד"

הלווית הנפלים בהפגנת 1905

א. וויטער - חבר אראָן
"מושל גליל וילנה, אוקטובר 1905"

לוח על קברם של הנפלים

גרשון סלאנימציק	רחל קאלטון
מרדכי קיובערג	ביילע חידזערדזשינאט
אלתר באַיאָרסקי	בערל ריטלער
מאַשע גאַלדבערג	יודל סאַקער
אברהם קיסין	גרשון הורוויץ
טאַניע פאַמעראַנץ	לייב חייסבאָרד
מאַקס ראָזענשטיין	בצלאל פאַמעראַנץ

די קרבנות פון צאריזם
געפאלן אין יאר 1905

ארגוני טער של ה"בונד" "צוקונפט" ו"סקיף"

הוועד הווילנאי של ה"בונד"
בשורה ראשונה מימין לשמאל: י. אוקון, א. ליטוואק, אננה רזנטאל, י. זילזניקוב

1927 היו ב"צוקונפט" כ-350 חבר, ואילו בסקי"ף 130 חבר. הוקמה מקהלה, חוג דרמטי, תזמורת מנדולינות וקבוצות ספורט, נפתח אולם קריאה. "האדומים" הפריעו ל"צוקונפט" לפעול במחלקות לנוער ליד האיגודים המקצועיים. "האדומים" היו שם הרוב. הם הכניסו ל"צוקונפט" חברים משלהם, כדי לפוצץ אותו מבפנים, אך אלה נתגלו מהר וגורשו.

החל משנת 1928 הורגשה הרפיה בפעולות ה"צוקונפט". באותה שנה פתח האירגון בית ספר ערב. חברי "הצוקונפט" היו מגיבים על מאורעות פוליטיים במדינה ובעיר. באסיפה אחת גדולה שערך האירגון בחודש ספטמבר, בא נציג הסטארוסטה והודיע באמצע הנאום הראשון, כי האספה מתבטלת בגלל השתתפות צעירים שהם למטה מגיל 18. הוא גם אסר קיום הפגנה. הנאספים יצאו בכל זאת להפגנה ברחובות בקריאות נגד הפאשיזם, והגיעו להתכתשות עם המשטרה, אחד מחברי "הצוקונפט" נפצע בראשו, ועשרה מהם נאסרו. לרגל הפגנה של חברי "צוקונפט" בווארשה שנהרג בה אחד מחברי האירגון, יצאו בחודש דצמבר 1929 כמאתיים חברי ה"צוקונפט" בוויילנה להפגין ברחובות. המשטרה עצרה שלושה מהמפגינים. בית הדין דן ארבעה חברי "צוקונפט" לשנת מאסר כל אחד על השתתפות בהפגנה אסורה. ראשי ה"בונד" בעיר דרשו מהצעירים לא לפעול על דעת עצמם בעניינים מדיניים, ולהישמע להוראות המפלגה. היו מקרים, שבהם מוכרח היה הוועד המרכזי של המפלגה להתערב ולהשפיע על הצעירים.

ה"צוקונפט" קיים בראשית חודש יוני 1930 כינוס מחוזי. מעריהשדה באו רק שלושה צעירים. התקיימה אסיפה באולם גדול, אסיפת עם תחת כיפת השמים במגרש "מכבי", תהלוכה ברחובות שהשתתפו בה כ-500 איש, וטיול מחוץ לעיר. היתה זו הפעם הראשונה שחברי ה"צוקונפט" יצאו לרחוב באופן ליגלי. כאשר רצה ה"צוקונפט" בשנת 1933 לכנס כינוס מחוזי שני, לא הירשו זאת השלטונות.

לאחר שה"בונד" החליט להצטרף לאינטרנציונל הסוציאליסטי, הביעו רוב חברי ה"צוקונפט" בוויילנה התנגדות לכך. אחדים עזבו את האירגון. ה"שמאליים" ניצלו זאת כדי למשוך חברים לצידם ולהקים כאילו "צוקונפט" שמאלי. הדבר גרם לבלבול בשורות ה"צוקונפט". היחסים עם ה"אדומים" המשיכו להיות מתוחים מאד. הם ניהלו בסוף שנת 1932 ובראשית שנת 1933 תעמולה בסיסמה "חזית מאוחדת מלמטה מעל לראשי המנהיגים" וניסו למשוך אליהם חברים.

"צוקונפט". אירגון הנוער של ה"בונד" סייע למפלגה בפעולותיה המדיניות, בזמן בחירות שביתות והפגנות. כאשר רצה ה"צוקונפט" לקיים אסיפת עם גדולה לציון 20 שנות קיומו, לא הירשה הסטארוסטה לכנסה (מארס 1939).

אגודה לספורט "מארגנשטערן". מקבוצות הספורט של ה"צוקונפט" התפתח אירגון הספורט "מארגנשטערן" (השחר) שעמד תחת השפעת ה"בונד". פעולות אירגון זה הופסקו על ידי השלטונות (1936).

אירגון נשים עובדות. ה"בונד" הקים אירגון נשים יהודיות ("יידישע ארבעטער פרוי"). האירגון היה מקיים בכל שנה אסיפה לציון יום-האשה הבין לאומי.

האירגון הקים מעונות-יום לילדים: הראשון ברחוב קרופניצ'י והשני, בפברואר 1934, ברחוב פופלאווי. כילו במעונות אלה למעלה משישים ילדי עניים, של נשים מחוסרות עבודה או רוכלות, שהיו עוברות עם סלים ביד. הילדים בגיל 3-6 היו תחת פיקוח מורה ורופאה. הרופאה קבעה כי 90% מילדים אלה סובלים מחוסר דם. האירגון פתח בסוף שנת 1937 מעון-יום שלישי.

האגודות המקצועיות של פועלים יהודים בין שתי מלחמות עולם

אגודות אלו התארגנו בהשפעת המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות בעיר, כשבראשן ה"בונד". הן דגלו להלכה במלחמת המעמדות ונאבקו לשיפור תנאי העבודה של הפועלים. הן ניהלו פעולת הסברה בקרב ציבור הפועלים והשתתפו בחגיגת יום האחד במאי ובפעולות אחרות של האגודות המקצועיות במדינה, כגון שביתות מחאה. לאגודות המקצועיות היהודיות היתה "לשכת תרבות", שניהלה את פעולות ההסברה וריכזה למעשה את הפעולות הכלליות שלהן. אגודות הפועלים הנוצרים היו קיימות לחוד אך היו גם כמה אגודות מעורבות של יהודים ונוצרים. בתוך האגודות המקצועיות היהודיות התנהל מאבק על השפעה בין חברי ה"בונד" ובין "האדומים". המאבק הזה היה חריף ביותר בעיקר בסקציות לנוער של האגודות. האגודות דרשו, כי פועל יתקבל או יפוטר רק באמצעות האגודה. הן נאבקו על שכר הוגן ועל יום-עבודה של שמונה שעות.

האגודות המקצועיות, שעמדו תחת השפעת ה"בונד", ניהלו תעמולה בקרב חבריהן למען מסירת ילדיהם לבית-הספר היידישאי. הן אף חייבו את חבריהן לשלם מס מסוים לטובת בתי-ספר אלה. בעלון חד-פעמי "ווילנער ארבעטער" (הפועל הווילנאי), שהוציאה "לשכת התרבות", בחודש נובמבר 1935 לשם רכישת חברים לאגודות, נתפרסמו מאמרים על בית-הספר היידישאי ועל מהפכת אוקטובר.

השלטונות היו מודעים לרוחות המנשבות באגודות המקצועיות המעמדיות היהודיות. המשטרה היתה עורכת חיפושים באגודות הללו ואחדות מהן נסגרו בפקודת השלטונות. בשנת 1936 נסגרו אגודת הפועלים-הרצענים, אגודת פועלי המחט וגם האגודה הגדולה והוותיקה ביותר — אגודת פקדי המסחר.

אגודת הפקידים נקראה "אגודת פקדי המסחר", אך למעשה הקיפה פקידים לא רק בבתי-מסחר אלא גם במשרדים שונים. היא היתה מהוותיקות ביותר בווילנה, ונוסדה, כאמור, בשנת 1913 על-ידי כמה עסקנים מחוגי ה"בונד", כמו חיים וואלט, ואחרים. היא הקיפה בשנת 1928 14-15 מקצועות ומנתה כ-700 חברים. היתה זו אגודה מקצועית מעמדית מובהקת. היא ניהלה בתקיפות את המאבק להכרה בה ודרשה כי לא יקבלו או יפוטרו פקיד שלא באמצעותה ועמדה על הטבת תנאי העבודה. אגודה זו היתה החזקה ביותר בעיר. הצטרפו אליה גם אי-אלה פקידים פולנים.

באסיפה הכללית השנתית שלה בחודש ינואר 1928 השתתפו 274 איש, בתוכם גם פולנים. לחברים הפולנים תרגמו את הנאומים מיידish לפולנית. בבחירות לוועד

התחרו ביניהן ארבע רשימות: — של קבוצת חברי ההנהלה, שקיבלה 67 קול; של "בונד" שקיבלה 77 קול; של שמאליים, שקיבלה 83 קול ושל בלתי-מפלגתיים, שקיבלה 16 קול. לוועד נבחרו רק יהודים.⁶⁷

אגודת הפקידים היתה האגודה המקצועית החזקה ביותר בעיר. היא לא הקיפה את כל הפקידים, אך בשביל חבריה השיגה הטבות בתנאי העבודה ובלעדיה לא ניתן לקבל או לפטר פקידים מחבריה. אגודת הסוחרים בעיר לא רצתה להכיר באגודת הפקידים כנציגה של הפקידים ולא רצתה להתחשב בדרישותיה.

אגודת הפקידים הכריזה ביום ה-5 בדצמבר 1929 על שביתה של פקידי אגודת הסוחרים. אגודת הסוחרים פנתה אל השלטונות, ולאחר שבאו חברים מאגודת הפקידים ללשכת אגודת הסוחרים לבדוק אם לא עובדים שם מפירי שביתה — פנתה למשטרה. לשביתה הצטרפו במשך עשרה ימים כמאתיים פקידים מארבעה מקצועות. אגודת הפקידים הכריזה על שביתה כללית של הפקידים בעיר ביום ה-24 בדצמבר. מיספר השוכתים הגיע ל-1,500, כמחציתם לא חברי האגודה, 80% מכל פקידי המסחר היהודיים. המפקח הממשלתי על עבודה התערב. התחיל משא ומתן, שנמשך שבוע ימים, ונחתם הסכם ביום ה-4 בינואר 1930. יושב-ראש אגודת הסוחרים יעקב שסקין הציע במשא ומתן, כי תוקם ועדת בוררות קבועה, שתפתור את כל הבעיות ותסלק את כל הסכסוכים בין המעביד לבין הפקיד. נציגי אגודת הפקידים דחו הצעה זו והיו מוכנים להסכים רק לוועדה פאריטטית לשם הכנה הדדית. אגודת הסוחרים הכירה באגודת הפקידים והוקמה "ועדה להכנה בין הצדדים". בעד ימי השביתה לא הוטל על אגודת הסוחרים לשלם, השוכתים נתמכו על-ידי קופת אגודת הפקידים.

כל פקידי המסחר במדינה עקבו בנשימה עצורה אחרי שביתה פקידי המסחר בוילנה. אגודת הפקידים בוילנה פרסמה עם גמר השביתה חוברת בשם "דעו אנגעשטעלטער" (הפקיד), שחיבר אותה חיים ואלט, ובה תיאור מהלך השביתה, סיבותיה ותוצאותיה.

מדין וחשבון. שמסר חיים ואלט באסיפה הכללית של אגודת הפקידים בחודש דצמבר 1932 לתקופה של 19 חודשי פעולה, אנו למדים כי הוועד ניהל בתקופה זו 19 שביתות בהשתתפות 256 חברים. מיספר ימי השביתות היה 3,130. היו גם שתי שביתות מחאה, שתי שביתות איטלקיות ושביתת אהדה אחת.⁶⁸ האגודה עמדה במאבק עם ועד הקהילה על שהזמין פקידים שלא באמצעות אגודת הפקידים. האגודה הכריזה בסוף חודש מאי 1932 על שביתה כל פקידי הקהילה, כמסופר בפרק על פעולות ועד הקהילה.

לאסיפה הכללית השנתית בחודש פברואר 1934 באו 200 חברים מתוך כ-500 חברי האגודה. חיים ואלט מסר דו"ח, אך הוא גם נאם על המאורעות באוסטריה. על

67 'ווילנער טאג' 5.24.1.1928.

68 'אוונט קוריער' 20.2.1932, 5.12.1932.

מאורעות אלה נאם באסיפה גם ארנוכיש.

מפעולות הוועד בשנת 1934 יש לציין פרסום קול-קורא אל כל הפקידים להקפיד על יום-עבודה בן 8 שעות. האגודה פנתה אל המפקח הממשלתי על העבודה בעניין שמירה על חוק יום-העבודה בן 8 השעות. במפעלים נקבעו רשימות של העובדים ומספר השעות המדויק שעליהם לעבוד ביום. התברר, כי רשימות לחוד, ועבודה לחוד; המעבידים לא התחשבו בכל אלה והיו מעסיקים את הפקידים 12-14 שעות ליום, עד 10-11 בלילה.

אגודת הפקידים עמדה תחת השפעתם של עסקני מפלגות שמאליות. עסקני ה"בונד" תפשו בה מקום בראש. באסיפות כלליות דובר לא רק על עניינים מקצועיים אלא גם על המתרחש בתנועה הסוציאליסטית בעולם. בחודש אוגוסט 1936, פיזרו השלטונות את האגודה.

אגודת פקידי המסחר היהודיים התארגנה מחדש כעבור זמן קצר כסניף של אגודת ארצית, שמרכזה היה בווארשה. גם אגודת פועלי המחט נפתחה בראשית שנת 1937 בסניף לאגודה שמרכזה בווארשה.⁶⁹

לאגודת פועלי הדפוס היתה קופת גמ"ח ליד הקלויז שלהם (קלויז גרושקין). קופה זו, שנוסדה עוד בשנות השבעים של המאה שעברה, חידשה את פעולותיה בשנת 1911 והיא סיפקה לחבריה הלוואות. אחרי מלחמת העולם הצטמצם ענף הדפוס העברי בעיר ונשארו רק כמאה פועלי דפוס. הם עבדו ברובם בעתונים היהודיים על יסודות קואופרטיביים ומשכורתם היתה דלה. הם היו מקבלים 20-25 זהובים לשבוע. גם אלה שעבדו באופן פרטי לא הרוויחו הרבה יותר, 25-30 זהובים לשבוע. רק מעטים הרוויחו עד חמישים או קצת יותר זהובים לשבוע.

אגודת פועלי הדפוס הצטרפה לאגודות המקצועיות המעמדיות. בראשית שנת 1928 פתחה ספריה ואולם-קריאה. האגודה הכריזה בחודש ספטמבר 1933 על שביתה בדפוס ב. קלצקין בטענה כי שם מועסקים פועלים "השוכרים את האגודה". האגודה קראה לכל האירגונים הפרולטרניים לא לתת עבודה לבית-הדפוס הזה עד שלא יחוסל הסכסוך.

האגודה החליטה להוציא לאור ספר-יובל במלאות לה שלושים שנה. האגודה מנתה את קיומה בוודאי מזמן ייסודה על-ידי קבוצת חברי ה"בונד". ואמנם יצא בשנת 1936 לאור ספר-יובל ובו מאמרים לתולדות הדפוס העברי בכלל בעיר וזכרונות. בראש היובל בוך, 1906-1936 הופיעו דברי-ברכה מהאגודה המקצועית של פועלי הדפוס (היהודיים) בפולין, מ"לשכת התרבות" המקומית של האגודות המקצועיות ועוד.

מועצת האגודות המקצועיות המעמדיות עם "לשכת התרבות" שלה ("קולטור אמט") שלטה למעשה באגודות מקצועיות רבות של פועלים, כמו פועלי הדפוס, אפיה, כפפות, עור, מחט, מפיצי עתונים ועוד.

תנועות אחרות

הקומוניסטים ופעילתם בוילנה, 1922-1939. המשטר הקומוניסטי בברית-המועצות נראה לרבים מרחוק כהתגשמות האידיאל הסוציאליסטי. המצב הכלכלי הקשה של האוכלוסיה היהודית והגל האנטישמי הגואה הגדילו את מיספר השואפים להפיל את המשטר הקיים במדינה. התעמולה הקומוניסטית חדרה לאירגונים מקצועיים, לבתי-ספר ולאירגוני נוער. כמו תאים קומוניסטים חשאיים באירגונים ובבתי-ספר שונים. התעמולה הקומוניסטית ניצלה גם את האפשרויות הקיימות במשטר דימוקרטי לפעולות ליגליות. השלטונות פעלו נגד הקומוניסטים, סגרו בתי-ספר והפסיקו פעולות של אגודות מקצועיות, אגודות נוער וספורט.

מיספר הצעירים היהודים, שנאסרו ונידונו על פעולה קומוניסטית הלך ורב. היהודים היוו אחוז גבוה ביותר בקרב הקומוניסטים בוילנה והסביבה. באסיפה בחודש נובמבר 1922, נאסרו 7 קומוניסטים, מהם 6 יהודים. כאשר נאסרו לקראת ה-1 במאי 1924 כמאה איש חשודים בקומוניזם, היו בתוכם רק 13 נוצרים ויתרם היו יהודים. בחודש אוקטובר 1924 נערכו מאסרים בקרב העסקנים באגודות המקצועיות, שהיו חשודים כתעמלנים קומוניסטים, רובם יהודים. לאחר מאסרים אלה נחלשה הפעולה של הקומוניסטים באגודות המקצועיות. המפלגה הקומוניסטית הפנתה תשומת לב מיוחדת לתעמולה בבתי-ספר-ערב היהודיים והוקמו בהם תאים קומוניסטיים.

הנוער הקומוניסטי היהודי לא נרתע מלארגן הפגנות, להפיץ ספרות תעמולה, לתלות דגלים קומוניסטים. ב"יום הנוער הסוציאליסטי", בראשית ספטמבר 1928, יצאו כמאה וחמישים צעירים יהודים להפגין עם דגלים וכתבות ביידיש, פולנית וביאלורוסית. המשטרה ארכה להם ואסרה כשלושים מהם. השאר ברחו. המשטרה ירתה ופצעה צעיר יהודי אחד בראשו. נערכו אז חיפושים בבתי הרובע היהודי ונאסרו עוד כמה עשרות יהודים.

יום השנה למהפכת אוקטובר שימש גם הוא עילה להפגנה של קומוניסטים ולהפצת כרוזים (נובמבר 1928).

צעיר יהודי בן 28, יליד וילנה, שנידון לחמש שנות מאסר, תלה את עצמו בחודש מאי 1929 בלוקישקי. עקב המאורע הזה פרצה שם שכיתה של האסירים הפוליטיים. צעירים יהודים היו מגיבים בזעם על פסקי-דין נגדם. צעיר אחד, שהפיץ באסיפת-עם של ה"בונד" בשנת 1928 כרוזים קומוניסטיים והקים רעש באסיפה, נידון לשש שנות מאסר. כאשר ניתן לו להגיד את "המלה האחרונה" שלו, נשא בבית המשפט נאום תעמולה. שלושה צעירים, שנידונו לארבע שנות מאסר על שאירגנו את "יום הנוער" בשנת 1929, קראו לאחר ששמעו את גזר-הדין: תחי המהפכה! אחד מהם רצה לזרוק חפץ בראשו של השופט. כשהוציאו אותם מבניין בית-המשפט, ניסו להתנפל על השוטרים.

בחודש יוני 1930, לרגל "יום הפיונר", ערכו בני 14-15 הפגנות ליד כלא לוקישקי.

הפגינו גם מבוגרים יותר, בתוכם סטודנטים יהודים. מאסרים ומשפטים נמשכו בלי הפסק. שישה צעירים יהודים הואשמו בשנת 1931 באירגון ועד מרכזי למפלגה הקומוניסטית בוויילנה והסביבה. 3 מהם נידונו לחמש שנות מאסר כל אחד, אחד לשנתיים מאסר על תנאי ואחד יצא חפשי (דצמבר 1932). משפטן יהודי צעיר שעבד כמתמחה אצל עורך-דין, נידון לחמש שנות מאסר על השתייכות ל"אגודת השלום" שהיתה אירגון של הקומוניסטים. הוא הגיש ערעור ושוחרר, אך בית-הדין הגבוה דן אותו לשבע שנות מאסר (מארס 1935). עמדו לדין עסקני אגודות מקצועיות, סטודנטים, פועלים ותלמידים. בחודש ינואר 1936 נידונו 17 קומוניסטים, בתוכם רק אחד לא-יהודי. אחת הנאשמות נידונה לחמש שנות מאסר ושניה (שיינה מאדייסקר) לארבע שנים.

בחורף של שנת 1937 ערכה המשטרה חיפושים בגמנסיות הממשלתיות על שם זיגמונט-אוגוסט ומיצקביטש וכן בבתי-ספר אחרים. נאסרו 31 תלמיד. הם הואשמו בהשתייכות ל"אגודת הנוער הלומד" (Związek Młodzieży Szkolnej — ZMS) ובהקמת תאים קומוניסטיים בבתי-הספר. במשפט נגד שישה תלמידי הגמנסיה ע"ש זיגמונט-אוגוסט טענה עורכת-הדין, שהגנה על אחד מהם, על יצחק זץ, כי הוא אינו יודע אפילו לדבר יידיש, הוא בא מהמשכילים היהודים הדוגלים בהתבוללות עם הפולנים, אך בבית-הספר לא נתנו התלמידים הפולנים, פרט לשנים מהם, יד לתלמיד היהודי. אפשר איפוא להבין את התסכול של התלמידים היהודים. יצחק זץ נידון לשנתיים מאסר, השאר שוחררו. בזמן המשפט נתגלו דרכי פעולתו של אירגון הנוער הלומד הקומוניסטי. הוא התחיל לפעול בשנת 1933, אחרי ועידה ארצית שהתקיימה בלודז. מנהל הפעולה בוויילנה היה ב. גלזר, שנפטר בינתיים. אחד מראשי הפעולה היה "לאזאר", הוא אלעזר ז'אבינסקי, בן 17, שלמד בגמנסיה הריאלית. הוא אירגן את הפעולה בגמנסיה שלמד בה. יעקב גרזון ניהל את הפעולות בשאר בתי-הספר. בית-הדין פסק על י. גרזון 3 שנות מאסר, על אהרן פופקו שנה ומחצית השנה מאסר על תנאי, אלעזר ז'אבינסקי ואהרן פוטאשניק נידונו כקטינים ל"בית תיקון המידות", עוד 3 נידונו ל"בית תיקון המידות" על תנאי. בית הדין לערעורים אישר את פסק-הדין, אבל הקל על ז'אבינסקי ופוטאשניק בזה, שענשם היה על תנאי ונדחה לשנתיים.⁷⁰

במשפט נגד 12 פועלים בבית-החרושת "ערדל" נידונו 6 פועלים יהודים ואחד לא-יהודי. 2 פועלים יהודים נידונו לשמונה שנות מאסר כל אחד. יהודי אחד לשש שנים; שלושה יהודים לחמש שנים כל אחד; הלא-יהודי נידון לשנתיים מאסר (ינואר 1937).

צעירים קומוניסטים היו נשלחים למחנה-ההסגר בקארטו-ברזה. לפי העתון הפולני המקומי (Slowo) נשלחו בסוף שנת 1937 128 יהודים מוויילנה למחנה

70 'צייט' מהימים 2.12.1937, 12.4.1938, 23.26.8.1938; 'אונט קוריער' מיום 1.12.1937; 'אונזער טאג' מיום 8.11.1937.

המעצר הנ"ל. המשורר הצעיר לייב גרמנישסקי, מחבורת "וילנה הצעירה", ניספה במחנה-מעצר זה.

חיפושים נערכו באגודות הספורט "מארגשטערן" ו"מכבי", באגודה וילבי"ג, ב"השומר הצעיר", באגודת הסטודנטים היהודים ובאגודות המקצועיות של פועלי-הדפוס, המחט, המתכת, העור ופקידי המסחר. הופסקה הופעת העתונים הליליים הקומוניסטיים. עורך העתון '7 טעג' (7 ימים) נידון לעשרה ימי מאסר.

המשטרה גילתה במרתף ב"מעונות הזולים" בית-דפוס חשאי קטן של הקומוניסטים ובו כמה מכונות שכפול. יהודי אחד נידון בגלל זה לחמש שנות מאסר; עוד שלושה יהודים נידונו לארבע, שלוש ושתי שנות מאסר. עוד אחד, קטין, נידון לבית-מאסר לפושעים צעירים (אוקטובר 1938).

השלטונות סגרו בשנת 1931 את הסמינריון היידישאי למורים. את פעולות אגודת המורים היידישאים הפסיקו בחודש מארס של שנת 1939.

בזמן פלישת צבא איטליה לחבש הביעה קבוצת צעירים יהודים מווילנה את רצונה לצאת לחבש כדי להילחם באיטלקים. חמישים צעירים יוצאי צבא מווילנה הודיעו על כך לקונסול חבש בצרפת. מוכנים היו לנסוע על חשבונם, אך רצו בחוזה, כי יועסקו כ"מומחים".⁷¹

במלחמת האזרחים נפל בספרד מרדכי באסוק מווילנה, מהנדס-מכניקה בן 25; הוא לחם כמתנדב בצבא הריפובליקני ונפל בחזית מאדריד ביום ה-27 במאי 1938.⁷² הקומוניסטים היהודים היו פעילים מאד בווילנה ורישומם ניכר היה בכל המוסדות בעיר ובעיקר בבתי-האולפנה.

המפלגה הדימוקרטית. השפעתה של המפלגה הדימוקרטית-פאלקיסטית (עממית) היתה קטנה בווילנה, מיספר חבריה היה מועט, אבל היא תפסה מקום בחיי הציבור כאגף אזרחי של התנועה היידישאית. היא שיתפה בדרך כלל פעולה עם ה"בונד" והיתה כעין גרורה שלו. ראש המפלגה הזאת, הד"ר צ. שבד, היה איש רב פעלים ושימש במשך תקופה מסוימת ראש הקהילה וחבר מועצת העיריה. בבחירות לסיים בשנת 1922 היה מועמד מטעם המפלגה ה"פאלקיסטית" מיסודו של נח פרילוצקי, אך לא נבחר. בשנת 1928, לאחר פילוג במפלגה, הצטרף ל"בלוק הלאומי היהודי" ונבחר לסנאטור. הד"ר צ. שבד היה פעיל באירגונים שונים בעיר, כמו "יעקאפא", טא"ז, אור"ט, צב"ק ועוד.

לשורות המפלגה הדימוקרטית הצטרף גם יוסף צ'רניקוב, לפניו חבר פעיל במפלגת הס"ס, שעבד כבר לפני מלחמת העולם הראשונה בווילנה כעורך-דין, בימי המלחמה עשה ברוסיה, חזר לליטא, לקובנה, ומשם — בשנת 1924 לוויילנה. בשנים 1926-1927 ערך, יחד עם הד"ר צ. שבד, כתב-עת 'דער פרייער געדאנק' (הופיעו 6 גיליונות) ובשנת 1928 שבוועון 'ווילנער וועגן'.

71 'אוונט קוריער' מיום 3.11.1935.

72 'ציט' מיום 16.11.1938; אחיו של המשורר משה בסוק ז"ל, חבר אשדות-יעקב.

ראשי המפלגה הדימוקרטית דגלו בלאומיות יהודית חילונית בגולה. במאמר הראשי בגליון הראשון של 'פרייער געדאנק' נאמר, כי המפלגה שואפת לאוטונומיה לאומית; עם, שאין לו טריטוריה משלו, השפה היא היסוד היחיד, שאפשר לבנות עליו את "חיי העולם" של האומה, ושפת יידיש ותרבותה הן הגורם החשוב ביותר בחיינו. עורכי כתב-העת הביעו הערכה לעבודת החלוצים בעמק-יזרעאל, אך גם להתיישבות בחצי-האי קרים. הם לא שללו הגירה של יהודים, אך שאפו גם להתיישבות של יהודים בפולין עצמה, ליד כל עיר ועיירה, כדי ליצור חגורה יהודית חקלאית מסביב ליישובים יהודיים קיימים.

אגודה להתיישבות "ווילטאר". בהתאם להחלטות ועידת המפלגה הדימוקרטית שהתקיימה בוויילנה, נוסדה בראשית שנת 1927 אגודה להתיישבות יהודים בפולין בשם "טאר". ראשי האגודה קיוו כי יוכלו לקבל מהממשלה את ביצות פינסק, כדי לייבשן. בוויילנה נוסדה אגודה להתיישבות בחבל וילנה בשם "ווילטאר". האגודה ניסתה בקיץ של אותה שנה לסדר קבוצת צעירים בחקלאות באחוזה בסביבות וילנה. האגודה אירגנה קורסים חקלאיים. היא פנתה למוסדות בחוץ-לארץ בדבר סיוע לפעולותיה, אך אלה ענו, כי קודם על אנשי המקום בעצמם לפעול. היק"א הקציבה סכום מסוים להתיישבות יהודים בחבל וילנה, אך דרושים היו אנשים, שישקיעו במשק מהונם. האגודה לא עשתה רבות. בשנת 1929 עמדה לכנס ועידה של חקלאים יהודים בפלך וילנה. הד"ר צ. שבד ייצג בעיר את אגודת החקלאים היהודים בפולין, שמרכזה היה בלבוב. את בנו שלח ללמוד אגרונומיה וסייע בידו להקים משק בסביבות וילנה, בליאונישקי. בפגישה עם הד"ר ברנארד קאהן, מנהל ה"ג'וינט", בשנת 1930 בוויילנה העלו ראשי המפלגה הדימוקרטית את רעיון העברת יהודים לחקלאות במדינה. צ'רניכוב דיבר על הצורך ביצירת תנועה חלוצית, שתגשים את הרעיון. תמכו ברעיון משה שליט, מנהל "עקאפא", הירש אברמוביטש, מנהל "עזרה על-ידי עבודה"; ברוך לובוצקי, מורה ועסקן של המפלגה הדימוקרטית; ש. בייליס ועוד. לכלל מעשה לא הגיעו.

הד"ר צ. שבד ביקר בארץ-ישראל באביב של שנת 1932 וי. צ'רניכוב באביב של שנת 1933. הד"ר שבד הזיל דמעה ליד הכותל המערבי. הוא עשה בארץ כשבועיים וביקר ביישובים חדשים, בקבוצות ובקיבוצים. צ'רניכוב, שביקר כבר בארץ-ישראל שתי פעמים, התרשם עמוקות ממראה ההתקדמות של הישוב היהודי בארץ, בעיקר בשטח ההתיישבות הקיבוצית. שני ראשי המפלגה הדימוקרטית נשארו בדעה, כי ארץ-ישראל אינה יכולה לפתור את בעיית קליטתם של כל היהודים המחפשים מקלט, אבל ביקורם בארץ-ישראל הרעיד נימה בנפשותיהם.

תנועת הטריטוריאליסטים. יוסף צ'רניכוב העריך את הישגי התנועה הציונית, שפתחה אפשרות לרבבות יהודים לעלות לארץ-ישראל, אך הוא רצה במרכז יהודי נוסף, שבו תתפתח תרבות יהודית חילונית. הוא התחיל לפעול למען החיאת התנועה הטריטוריאליסטית שקמה ודעכה בראשית המאה. הוא מצא חברים לדעה בקרב הסימיסטים (ס"ס) לשעבר ואחרים. יידישאים רבים, שראו בקנאה את היווצרות

המרכז העברי בארץ-ישראל, מוכנים היו לתמוך בטריטוריאליזם, שיביא ליצירה מרכז לתרבות יידיש. מעל דפי העתון הספרותי 'ליטערארישע בלעטער' התנהל ויכוח על עתיד תרבות יידיש. יעקב לשצ'ינסקי התריע במאמרו על הסכנה לקיום האומה. כל נרמה את עצמנו כתב, זה לא עניין של שפה, זו שאלה של קרקע מתחת לרגלנו, של בית, בית משלנו. לשצ'ינסקי טען, כי יש צורך בטריטוריה ליהודים. בוויכוח השמיע את קולו צעיר, בנו של יוסף צ'רניכוב, מיכאל, המכנה את עצמו בשם מיכאל אסטור. לא ציונות, כתב הצעיר, ולא לאומיות גלותית דרושות לנו, אלא טריטוריאליזם.

מיכאל אסטור, שספג בבית אביו את רעיון הטריטוריאליזם, גיגש לקיים את רעיונו. באותו חודש ספטמבר 1933 בו כתב את מאמרו, התחילה להתארגן קבוצה קטנה של נוער צופי בשם "שפערבער" (הנץ) על בסיס של טריטוריאליזם וסוציאליזם. בחודש נובמבר כבר היו ב"שפערבער" שבעה חברים. בתקנותיהם רשמו, כי הם מורדים ברעיון של אפשרות בקיום בגולה והם בונים את הטריטוריה היהודית על יסודות הסוציאליזם. הריאקציה שלהם נגד ה"קולטורזם" היידישאי היתה כה חזקה עד ששכחו להזכיר את שפת יידיש ותרבות יידיש כשפה והתרבות של יהודי הטריטוריה העצמאית.

התחלה אירגונית של תנועת הטריטוריאליסטים המחדשת נעשתה בפאריס בחודש נובמבר 1933. נוסדה שם "ליגה להתיישבות יהודים". המייסדים היו אנשי ס"ס, י"ס ו"המאוחדים" לשעבר⁷³ ("בן אדיר" הוא אברהם רוזין, ד"ר א. סינגאלובסקי, מנהל אור"ט ועוד). בחילופי הדעות בדבר חידוש הטריטוריאליזם השתתף גם ז. קלמנוביטש, לפנים חבר מפלגת י"ס ("סיימיסטים"), שבא מווילנה לפאריס בענייני הכנת כרך א' של האנציקלופדיה הכללית ביידיש. הד"ר יוליוס ברוצקוס, ציוני מרוסיה שישב בפאריס, התקרב אז לרעיון הטריטוריאליסטי. בלונדון נוסדה "ליגה להתיישבות יהודית" בחודש מאי 1934. בראשה התייצב הרב הד"ר משה גאסטר, ציוני, וכן טריטוריאליסטים ותיקים, ששיתפו לפנים פעולה עם ישראל זאנגוויל. בווארשה ניגשה קבוצה של אנשי ס"ס לשעבר לפעולה באביב של שנת 1934 והם פנו אל ה"שפערבער" בוילנה בדבר שיתוף פעולה. ועידת יסוד של הליגה הטריטוריאליסטית בפולין התקיימה בווארשה ביום ה-29 ביוני 1934. לקראת ועידה זו כינס יוסף צ'רניכוב התייעצות של דימוקרטים ו"מאוחדים" (לפנים), בתוכם ז. קלמנוביטש, ברוך לובוצקי, ש. באסטומסקי ושמואל לאקרמן, מזכיר טו"ז. לוועידה נסעו מווילנה יוסף צ'רניכוב ובנו מיכאל כבא-כוח ה"שפערבער". בווארשה השתתפו הד"ר יוסף קרוק, טריטוריאליסט ותיק מימי י. זאנגוויל ואחרים. בוועידה הוחלט, כי "הליגה להתיישבות טריטוריאליסטית" איננה מפלגה, אלא כל הנוטה לרעיון יכול להצטרף. י. צ'רניכוב נבחר לוועד המרכזי והוטל עליו לערוך כתב-עת

73 בשנת 1917, אחרי מהפכת פברואר ברוסיה, התאחדו המפלגות ס"ס ו"ס, והקימו מפלגה מאוחדת; אחרי שהמהפכה הבולשביסטית נתחסלה שם הוקמה גם בפולין מפלגה מאוחדת ("המאוחדים") אך בשנת 1923 נתפרקה.

פריילאנד'. מירחון זה הופיעו רק שתי חוברות כפולות (ספטמבר-דצמבר 1934, וארשה).

בחדש יולי 1935 התקיימה בלונדון ועידה של הליגה הטריטוריאליסטית והוקם מרכז עולמי שלה. בין המשתתפים מפולין היו ד"ר י. קרוק וי. צ'רניכוב. אחרי הוועידה בא ד"ר י. קרוק לוויילנה, קיים מסיבת עתונאים והופיע בשתי הרצאות, שבהן ניתן מקום גם למתווכחים. באסיפה של הנוטים לתנועה הטריטוריאליסטית מסרו הד"ר י. קרוק וי. צ'רניכוב דו"ח מוועידת לונדון ונוסד סניף של הליגה בוויילנה. הצופים "שפערבער" הצטרפו לליגה וכן קבוצה קטנה של סטודנטים מאוניברסיטת וילנה וקבוצת אנשים שהתרכזו מסביב לכתב-העת 'פרייע שריפטן פארן יידישן סאציאליסטישן געדאנק' (כתבים חפשיים לרעיון הסוציאליסטי היהודי), שעורכו היה הד"ר י"נ שטיינברג, איש הס"ר השמאלי, ישב אז בלונדון והצטרף לליגה הטריטוריאליסטית. בין המצטרפים לסניף וילנה של הליגה היו זליג קלמנוביטש, הירש אברמוביטש ויעקב שבד (בנו של צ. שבד).

הד"ר יוסף קרוק ויוסף צ'רניכוב ניהלו תעמולה בוויילנה בחוגים שונים למען רעיון ה"פריילאנד". הד"ר י. קרוק בא בחודש אוקטובר 1935 לוויילנה וכינס מסיבת עתונאים. י. צ'רניכוב הרצה באגודת הרופאים. בהרצאה אחרת בפני עתונאים אמר צ'רניכוב, כי רעיון האוטונומיזם, שלמענו פעל לפני כן, נתגלה כריק מתוכן; הוא בעד קיבוץ גלויות בארץ מסוימת — אמר; בארץ-ישראל יותר מדי ערבים, הוא רוצה איפוא ארץ אחרת, שבה יתרכזו לכל הפחות מאה אלף יהודים ושבה תפרח תרבות יידיש. בוויכוח העירו העתונאי נ. קאסטלאנסקי וכן המורה ש. באסטומסקי, שהיה גם הוא חסיד של רעיון "פריילאנד", כי המרצה הוא בעצמו ציוני, אלא רק מחוץ לארץ-ישראל. ז. קלמנוביטש אמר בוויכוח, כי הוא מיואש מהיידישיזם, כי גם תנועה זו אינה אלא דרך להתבוללות; ההתבוללות היא הכוח החזק ביותר, אף יותר מהציונות. י. צ'רניכוב שינה דעתו על התנועה הציונית, אם כי נשאר טריטוריאליסט. בוועידה של המכון המדעי ייו"א בשנת 1935 אמר, כי אפילו יידישאי קיצוני כמו ז. רייזן חייב להתחיל להתייחס אחרת לציונות בשעה שארץ-ישראל קולטת חמישים אלף עולים לשנה. בהרצאה בחודש דצמבר 1935 אמר צ'רניכוב, כי נמצאים בסכנה לא רק יהודי גרמניה, אלא יהודי אירופה כולה; המוצא הוא איפוא, הגירה קשורה להתיישבות על יסודות שיתופיים; היידישיזם היטעה, אין מקום ל"לאומיות גלותית", יש צורך בטריטוריה, שבה יתרכזו היהודים, ארץ-ישראל ובירובידו'אן מוכיחות את זאת; בירובידו'אן מוכיחה, כי גם מהפכה סוציאליסטית לא סילקה את הצורך בטריטוריה.

בתגובה על דבריו אלה של י. צ'רניכוב כתב נ. קאסטלאנסקי במאמר ראשי ב'וויילנער טאג', כי צ'רניכוב רק מחקה את הציונות, הוא רוצה להושיע את היידישיזם, אך יצביע נא על הארץ, שבה ירוכזו המוני היהודים. אולי תהיה זו אוסטרליה, שאל, המרשה רק לעשרה אנשים בשנה להיכנס לארצה. הנוער הטריטוריאליסטי הצופי בוויילנה התחיל בנובמבר 1935 להוציא כתב-עת

משלו. חוברת ראשונה הופיעה בשם 'אונוער קאמף' (מאבקנו) ואחר-כך הופיעו עוד ארבע חוברות בשם 'אויפשטייג' (מעלה, דצמבר 1935, פברואר 1936 וספטמבר 1937). בין העורכים היה שלום קלמנוביטש, בנו של זליג.

הנוער הצופי "שפערבער" קיים בימי הקיץ בשנים 1936-1939 מושבות-קיץ ששימשו גם מקומות התועדות עם חברים מערים אחרות והזדמנות להתארגנות משותפת. ל"שפערבער" הצטרף בחורף 1937-1938 אברהם סוצקובר, משורר צעיר מקבוצת "יונג ווילנע", שהיה גם לפני כן משתתף במחנות הצופים האלה ונסע בפברואר 1936 לווארשה יחד עם עוד ארבעה צעירים מווילנה לוועידה כל פולנית של הליגה. בשנת 1938 הצטרף ל"שפערבער" לייזר וולף, גם הוא מקבוצת הסופרים הצעירים "יונג ווילנע", ויחד אתו הצטרפו שלושה מתלמידיו, סופרים מתחילים, בתוכם הירש גליק.

קבוצת חברי הליגה מאנשי "פרייע שריפטן" הקימו בסתיו 1936 משק חקלאי ליד הפרבר ליפובקה. בין העובדים במשק היה גרשון מאלאקייביטש, מפעילי הס"ר ברוסיה, שייסד עם בואו לוילנה קבוצת אנשי ס"ר והיה מעורכי כתבי-העת 'באגניען' (עם שחר). בעיר התפרנס מסבלות ומעבודות פשוטות, במשק התפרנס מיגיע כפוי.

הליגה בוילנה קיימה מועדון והרצאות. בפתיחת מועדון חדש בחודש פברואר 1938 נאמו: י. צ'רניכוב, ד"ר אהרון ברנשטיין, מחוג "פרייע שריפטן", מיכאל אסטור, שאמר כי ה"שפערבער" רוצים להיות יורשי הס"ס בעידן ההגשמה, ז. קלמנוביטש ואברהם סוקצבר, שדיבר על תפקיד הנוער כ"פריילאנד" והקריא שיר "ארבעט" (עבודה) ברוח טריטוריאליסטית. באולם המועדון התנוססו כתבות: "יידיש — שפתנו הלאומית"; "תרצו — ו"פריילאנד" לא תהיה יותר חלום".

קבוצת פעילים בתנועה הטריטוריאליסטית עם הד"ר יוסף קרוק בראשה עזבו את התנועה והצטרפו ל"פועלי-ציון-צ"ס" (1938).

ראשי הליגה הטריטוריאליסטית המשיכו לפעול. הם השתדלו להשיג ארץ בשביל ה"פריילאנד". י. צ'רניכוב נסע להתייעצויות. בחודש מארס 1939 נסע לוועידת הליגה בפאריס ומשם ללונדון. אנשי הליגה חשבו, כי הם על סף ההצלחה באוסטרליה, אולם המלחמה שמה קץ לחיפושי טריטוריה אלה.

למערכת הקובץ ווילנער אלמאנאך, 1939, הודיעה הליגה בוילנה, כי היא מונה 250 חבר וכי יש לידה הסתדרות נוער המונה 140 חבר.⁷⁴

"אגודת ישראל". עם שובו מרוסיה התחיל ר' חיים-עוזר גרודזנסקי לפעול למען אירגון החרדים כמסגרת "אגודת ישראל". הוא מצא בוילנה את רוב רבניה נוטים לציונות, אך הוא נשאר נאמן לדרכו הקודמת, הדרך של אירגון חרדים נפרד, הדואג בראש וראשונה לחינוך החרדי ולחיזוק הדת בכללה והמוכן להכניס גם את העבודה

74 מיכאל אסטור הקדיש לחולדות הליגה מונוגרפיה מפורטת: געשיכטע פון דער פריילאנד-ליגע און פונעט טעריטאריאליסטישן געדאנק, 2 כרכים, בואנוס-אייירס 1967.

המעשית ביישוב ארץ-ישראל לתוך תכניתו. ר' חיים-עוזר כינס ביום ט"ו בכסלו שנת תר"ף בוויילנה ועידת רבנים, שבה הוחלט על ייסוד "אגודת ישראל" בליטא, כלומר בשטח-הספר של פולין שבהם חיו יהודים ליטאיים. וילנה נקבעה כמרכז ההסתדרות ור' חיים-עוזר נבחר כיושב-ראש זמני. הוועידה מילאה את ידי ר' חיים-עוזר לעסוק בייסוד סניפים. מטרת ההסתדרות היתה, כפי שמצאה את ביטויה בהחלטות הוועידה, לא לריב עם מפלגות אחרות, אלא לעבוד עבודה חיובית בחינוך, בהפצת לימוד התורה, בשמירת שבת וכדומה, להשתדל לקחת חלק בהנהגת הקהילות ובמוסדות ציבור שונים, וכן לתמוך בעבודה מעשית בארץ-ישראל.⁷⁵

רבני וילנה פנו ביום י"ב בשבט תר"ף אל הוועד המרכזי של "אגודת ישראל" בעיר בהצעה לקרוא לאסיפה משותפת של ועדי "אגודת ישראל" ו"מזרחי", כדי להביא לשיתוף פעולה ביניהם בענייני החינוך. רבני וילנה רצו להביא על-ידי כך להתקרבות שתי המפלגות הדתיות בעבודה מעשית. ר' חיים-עוזר ענה להם, כי הוא תומך בהצעה ויציע את הדבר לפני חברי הוועד של "אגודת ישראל" שהוא עומד בראשה.⁷⁶ שתי המפלגות לא הגיעו לידי שיתוף פעולה מלא. כל אחת מהן חלשה על מרכז-חינוך נפרד, אך ר' חיים-עוזר היה מפריש חלק מהכספים שהיה מקבל מחוץ לארץ לצרכי החינוך של המזרחי ("תחכמוני").

לאחר שהתחלפו השלטונות בעיר והפולנים חזרו לשלטון ניגש ר' חיים-עוזר לפעילות למען החינוך הדתי ולמען אירגון מחדש של "אגודת ישראל". הוא כינס בחודש נובמבר 1921 בוויילנה ועידת רבנים. השתתפו בה חמישים רבנים שבאו מארבעים ערים ועיירות ומעלה. בין המשתתפים היה "החפץ חיים". שלושה ימים דנו על פעולות למען הישיבות, שמירת שבת וחזוק הדת.⁷⁷ לאחר האסיפה פירסמו ר' חיים-עוזר ו"החפץ חיים" קול-קורא להתאחד ולהתאגד תחת דגל "אגודת ישראל".

בכרוז מודגש הצורך התכוף לחזק את החינוך החרדי. נאמר בו: "הנה גם בליטא, שהיתה מבצר עוז ליהדות, קשרו השמאליים קשר על התורה ומתאמצים לכבוש החינוך, להעמיד את היהדות על השפה העברית או היהודית".⁷⁸ לכרוז הוסיפו את חתימותיהם רבנים וילנאים רבים, מתוכם ר' מנחם קראקובסקי, ר' מאיר-ינח באסין, ר' חיים שמעון טופ, ר' משה קארליץ, ר' אברהם-צבי גרודזנסקי, אחיו הבכור של ר' חיים-עוזר ששימש ראש-ישיבת ר' מיילא, ועוד. הפעולה למען הישיבות וחזוק הדת משכה אחריה גם רבנים שהיו חברי המזרחי.

תנועת "אגודת ישראל" העולמית הלכה והתארגנה במערב-אירופה. בשלהי הקיץ של שנת תרפ"ג התכנסה בוויילנה, "הכנסיה הגדולה", כלומר הקונגרס הראשון של

75 מכתב מר' חיים-עוזר מיום ט"ו בכסלו תר"ף; פורסם בקובץ אגרותיו אחיעוזר בעריכת אהרן סורסקי, א', בני-ברק 1970, עמ' רפ"ו-רפ"ט.

76 מכתב מר' חיים-עוזר מיום ט"ו בשבט תר"ף, שם.

77 'אונזער פריינד', וילנה, מיום 11.11.1921.

78 בקובץ האגרות של ר' חיים-עוזר בעריכת א. סורסקי, עמ' ר"ץ.

"אגודת ישראל". ר' חיים-עוזר ו"החפץ חיים" השתתפו בה. נבחרו מוסדות והוחלט על "קרן התורה" לחינוך. בארצות שונות הוקמו סניפים, אחד החשובים שבהם היה בווארשה. ב"כנסיה הגדולה" השניה בשנת תרפ"ט בווינה, השתתף ר' חיים-עוזר רק בחלקה מחמת מצב בריאותו הלקוי. הוא נבחר כיושב-ראש הכבוד שלה וכיושב-ראש ועד "מועצת גדולי התורה".

ר' חיים-עוזר היה הכוח המארגן את הפעילות למען הישיבות והחינוך החרדי בוויילנה ובחבלי-הספר הפולניים. באביב ובקיץ של שנת תרפ"ד כינס ועידות של ראשי-ישיבות ורבנים ונוסד "ועד הישיבות", שמרכזו היה בוויילנה. ועד זה הפך למוסד כספי חשוב. הוא הוציא שבועון בשם 'דאס ווארט' (הדבר), ששימש למעשה ביטאון ל"אגודת ישראל".

בעיית מינויו של רב הקהילה בוויילנה, שבה רצו מעריציו של ר' חיים-עוזר לבחור בו, ואילו הציונים ונציגי אירגונים כלכליים בוועד הקהילה בחרו ברב יצחק רובינשטיין — גרמה למחלוקת. אלכסנדר-זישע פרידמן מווארשה, שהירצה על האידיאולוגיה של התנועה, ציין בדבריו את העובדה שהוועידה מתקיימת בעיר וויילנה, שבה פחדו אפילו מהמלה "אגודה". ר' חיים-עוזר, שזכה לקבלת פנים חמה בהיכנסו לאולם הישיבות, סיפר בנאומו זכרונות על האירגון "כנסת ישראל", שממשלת הצאר לא הירשתה לקיימו, ועל שלבי ההתפתחות של "אגודת ישראל". אסיפת עם מיוחדת הוקדשה בזמן הוועידה לרשת בתי-הספר "חורב". אחרי הוועידה התקיימה גם ועידה של "בנות אגודת ישראל" בהשתתפות נציגות מחוץ-לארץ ומהמרכז בווארשה. הוועידה של "בנות אגודת ישראל" החליטה להקים קיבוצי הכשרה לבנות.

"אגודת ישראל" התחילה לפעול למען עליה והתיישבות. בתגובה על זה עזבו רבנים רבים בוויילנה ובליטא בכללה את התנועה הציונית והצטרפו ל"אגודת ישראל". בעיית הרכנות בוויילנה נפתרה, כמסופר בפרק אחר שבספר זה, עלידי חוק מיוחד, שהתיר למנות בוויילנה שני רבנים.

ר' חיים-עוזר היה פעיל במוסדות ציבוריים יהודיים כלליים, כמו ב"וועד העזרה היהודי" ("יעקאפא"). הוא דאג למצב הרבנים והדת ברוסיה הסובייטית ולמשלוח מצות ליהודי ברית-המועצות.⁷⁹ פעולתו היתה מוקדשת בעיקר לחינוך החרדי ול"אגודת ישראל". בחורף של שנת תרצ"ג (דצמבר 1932) התקיימה בוויילנה ועידה עולמית למען הישיבות. הגיעו נציגים מליטא, לאטביה, ארצות הברית ומארצות אחרות.

ועידה ארצית של "אגודת ישראל" כונסה בוויילנה בסתיו של שנת תרצ"ד (אוגוסט 1934).

חברי "אגודת ישראל", שרצו לעלות ארצה, הקימו קבוצות להכשרה. קבוצה כזאת עבדה בקיץ של שנת 1935 בחקלאות בבורכישקי, הקרובה לוויילנה. הם

79 עיין על זה בכרחים ובמכתביו. בקובץ אגרותיו אחיעזר, כרך כ', בני-ברק, תש"ל.

הותקפו על-ידי אלמונים ביום ה-6 ביוני לפנות ערב. לאחר שחברי הקבוצה גירשו את המתקיפים באו המון אנשים, שהתחילו להחרים את החווה. הוזעקה משטרה, שגירשה בקושי את המתקיפים ועצרה אחדים מהם.

"אגודת ישראל" הקימה "קרן הישוב". להגל הכרות מפעל "קרן הישוב" בוילנה התקיימה אסיפת עם — "אקדמיה ארצישראלית" (דצמבר 1935). בראשית שנת תרצ"ח ביקר בעיר משה בלוי מירושלים, מנהל המחלקה המדינית של "אגודת ישראל". הוא הירצה בעיר ואחרי הרצאתו הוחלט לאסוף כספים ל"קרן הישוב" (דצמבר 1937).

"אגודת ישראל" השתתפה כאירגון פוליטי בבחירות לוועד הקהילה, לעיריה ולבית-הנבחרים. על השתתפות זו מדובר בפרקים הנוגעים למוסדות אלה. ב"כנסיה הגדולה" השלישית של "אגודת ישראל" לא יכול ר' חיים-עוזר להשתתף בגלל מצב בריאותו הרופף. הוא שלח מכתב לכנסיה. בוילנה נסעו ל"כנסיה" הרב יוסף שוב והמהנדס א. קרקובסקי.

ועידת רבנים גדולה נפתחה בוילנה בקיץ של שנת תרצ"ט. השתתפו בה כמאתיים רבנים, בתוכם 150 מערי-השדה. בין המשתתפים היו האדמו"רים מסטולין, קוידאנוב, באראנוביטש וסלונים. ר' חיים-עוזר, שלא היה בקו-הבריאות, לא יכול לבוא ושלח מכתב-ברכה. מדין וחשבון שמסר הרב יוסף שוב על פעולות "ועד הישיבות" במשך 15 שנות קיומו, אנו למדים, כי אסף בתקופה זו 4,144,000 זהובים. מ-25,000 קופסאות בארבע מאות עיירות וערים בפלכי הספר אסף 3,200,000 זהובים. ממכירת אותיות בספר-תורה על-שם "החפץ חיים", שנפטר בראשית שנת תרצ"ד, אסף הוועד במדינה 95,000 ובחוץ-לארץ 710,000 זהובים. בכספים אלה תומך הוועד בכ-6,000 בחורי-ישיבה ב-71 ישיבות, מהן 20 ישיבות גדולות.

בזמן שהתכנסה בוילנה ועידת הרבנים כונסה גם ועידה מיוחדת, מוקדשת לציון 13 שנים לקיום רשת בתי-הספר של "חורב".⁸⁰

ר' חיים-עוזר פרסם באותו זמן את החלק השלישי של ספרו אחיעזר, הכולל שו"ת, ביאורים וחידושים בשולחן הערוך (שני החלקים הקודמים הופיעו בשנים תרפ"ב, תרפ"ה). בהקדמה לספרו מיום ג' בסיוון תרצ"ט, עמד הרב הישיש שהתקרב לגבורות (נולד בשנת תרכ"ג), על מצבו הנורא של העם: בתי-מדרש וספרי-תורה נשרפים בראש חוצות, קהילות גדולות נעקרות ממקומן ואילו שערי מדינות נעולים בפניהם, והם נודדים ונעים ונדים בין גלי הים; "גם האור שזרח לנו מארץ חמדתנו, ארץ הקודש, הועב בענן כבד אשר לא נדע מה ילד יום". הרב ראה בבחירות את המצב כמו שהוא, אחד המצבים הקשים ביותר שעברו על העם, אך קרא לא להתייאש.

80 צייט', מהימים 21.19.6.1939; על "חורב" עיין בפרק על החינוך.

החיים הרוחניים של יהודי וילנה

סופרים, ספרות, עתונות

אחרוני הסופרים של דור ההשכלה. תקופת הפריחה של הספרות העברית בוילנה באה לקיצה עם הסתלקות סופרי ההשכלה. אחד אחד הלכו לעולמם הסופרים שיצרו לפני כן בוילנה את המרכז שזכה לתואר "ירושלים דליטא". סופרים אחדים מהדור שלפני 1800 המשיכו עוד ליצור, אך רישומם לא היה ניכר.

מסופרי ההשכלה הראשונים חי ופעל עוד עשר שנים שמואל יוסף פין. לאחר הפסקת הופעתו של 'הכרמל' בשנת 1880 היה שקוע בעיקר בחיבור שני לקסיקונים, אחד ביוגרפי לתולדות גדולי ישראל מימות הגאונים ועד הדור האחרון בשם כנסת ישראל, והשני מילון לשון המקרא והמשנה בשם האוצר. יהודי וילנה ציינו את יובלות פעילותו כמחנך וכסופר. בשנת 1887 ערכו משכילי וילנה מסיבה לש"י פין במלאות 40 שנה להתחלת עבודתו כמורה. הוא התחיל כמשגיח בבית המדרש לרבנים. העתון 'המליץ' כתב במאמר ראשי, כי זהו חג לא רק לאנשי וילנה.¹ כעבור שנה חגגו את מלאות 70 שנה לפין. הוקם ועד, שאירגן את החגיגה בעיר והתקשר עם אנשים, מערכות עתונים ומוסדות מחוץ לעיר. הוועד התכוון ליצור קרן קיימת, שתשמש להקמת מפעל מועיל. החגיגה התקיימה ביום כ"ט בתשרי תרמ"ט. נתקבלו מכתבי ברכה ומתנות מסופרים, מאגודות ומעסקני ציבור. בין המברכים היו המשורר הזקן א"ב גוטלובר, ששלח שיר לכבוד בעל היובל, המלומדים ד"ר אברהם ברלינר, ד"ר א. ילינק ופרופ' לצרוס, הרבנים צדוק קאהן מפאריס, ד"ר י. רילף ור' מרדכי אליאשברג, ויהושע שטמפר מפתח-תקוה. ש"י פין הביע את תודתו למברכיו מעל דפי כתבי-העת.

ש"י פין נפטר ביום י"א טבת תרנ"א (דצמבר 1890). במלאות שלושים לפטירתו נערכה אזכרה בביתו, שבה נאם המגיד דמתא ר' צבי הירש רבינוביץ, ואילו המזכיר של אגודת חובבי ציון י"ל אפל קרא בעברית סקירה על פעולות המנוח למען יישוב ארץ-ישראל. א"א פרידמן כתב קינה "על שפיים קינה" והביא אותה לדפוס לאותו יום.

אגודת חובבי ציון בוילנה הדפיסה תצלום של המנוח. ההכנסה ממכירת התצלום הוקדשה להקמת בית-הכנסת-אורחים, בית עולים ביפו, שנקרא על שמו של המנוח.² קלמן שולמן. בן דורו של פין, קלמן שולמן, האריך ימים יותר. נפטר ביום ד'

1 על המסיבה ב'המליץ' 1887, גל' 235; המאמר הראשי, שם, גל' 217.

2 'המליץ' 1888, גל' 145, 207, 212; 1891, גל' 11, 62; 'המגיד' 1888, גל' 30.

בשבת תרנ"ט (1899). הוא לא היה עסקן ציבורי כמו חברו לעט פין. הוא, אשר חיבר ספרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ועתיקותיה, לא הצטרף בראשונה לתנועת חובבי-ציון. בעיניו היתה ארץ-ישראל יותר עניין של קדושה וזכרונות העבר. במשך הזמן הביע גם הוא את אהדתו לתנועה הציונית ובספריו האחרונים כתב על חובת ציון, תחיית הלשון העברית והציונות החדשה מיסודו של הרצל (דברי חפץ, תרנ"א; צבי לכל הארצות תרנ"ג; שפת ציון, תרנ"ו; שפה אחת, תרנ"ח).³ את פרנסתו מצא קלמן שולמן בסוף ימיו בעיקר מכתבת חיבורים, שדפוס ראם היה מדפיס ומשלם לו ארבע רובל לגליון.⁴ קלמן שולמן היה הסופר היחיד, שהתפרנס מפרי עטו. בראשית שנת תרנ"ו (1895), כשמלאו חמישים שנה לפעולתו הספרותית, הקימו בוויילנה ועד, ששם לו למטרה להוציא לאור את כתבי-היד של הסופר הישיש, ויחד עם זאת להיות לו לעזר גם במובן החמרי. בוועד היובל השתתפו גבאי "הצדקה הגדולה" שמואל צבי סולץ ויעקב-משה פרנס וכן ד"ר בנימין פין, ח"ל מארקון וזלמן גורלאנד. בשבת חנוכה נערכה תפילה חגיגית לכבודו בבית-הכנסת "טהרת הקודש", שהוא היה ממייסדיו. המתפללים תרמו למאורע 500 ארוחות חינם לבית התמחוי. ביום א' של ראש חודש טבת באו בצהריים לברך את בעל היובל לדירתו הדלה גבאי "הצדקה הגדולה" וגבאי בית-הכנסת "טהרת הקודש"; בשם חובבי ציון באו לברכו ש. פייגנזון, ח"ל מארקון וזלמן גורלאנד; באו גם שלוש צעירות מאגודת "בנות ציון". בשם המורים באו לברכו דויד נוטיק, נ. נובופלאנט ומ"י רודאיוב. באו הרב מטעה"מ מ. נמזר, ר' שמעון קלאצקו בשם ה"תלמוד תורה", והסופר הצעיר נחום סלושץ מאודיסה, שביקר אז בוויילנה. דויד נוטיק בירך את קלמן שולמן בעברית וח"ל מארקון הגיש לו מכתב-ברכה בשם חובבי שפת-עבר בוויילנה, מכתב שעליו חתמו כמאתיים איש.

בערב נערכה מסיבה לכבוד בעל-היובל בביתו של גבאי "הצדקה הגדולה" שמואל סולץ. סידרו שם תערוכה של כל ספרי הסופר, 48 ספרים ב-25 כרכים. למסיבה באו כמאתיים איש, בתוכם המגיד דמתא ר' צבי הירש רבינוביץ, רופאים, עורכי-דין ועוד. ש. קלאצקו ופייבל גץ נסעו אל בית קלמן שולמן והביאוהו למסיבה. י"ל אפל הקריא מכתב ברכה, שנתקבל מסופרי קיוב, וכן שיר שחיבר בעברית הרב פנחס רוזובסקי מסוויניציאן. את דברי התודה של בעל היובל, שהיה חלש וגם נרגש מאוד, הקריא הרב טויבר. קלמן שולמן עזב אחרי זה את המסיבה וחזר לביתו. הנאספים ישבו לשולחנות ערוכים ואז קם הסופר הצעיר יוסף קלויזנר ונאם חצי שעה בעברית על פעולתו הספרותית של בעל היובל. נ. נוביפלאנט דיבר על הספרות העברית בחמישים השנים האחרונות, נאם גם דויד סלונימסקי על אותו נושא. אחר כך הקריאו את מכתבי הברכה מערים שונות במדינה, מכתב אחד גם מדרוזן אשר בגרמניה. וכך זה נמשך עד השעה שלוש בלילה.

3 רשימת ספריו בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה ליוסף קלוזנר, ג' תרצ"ט. עמ' 416-420.

4 א"א פרידמן ספר הזכרונות תרצ"ב, עמ' 181-185.

להוצאת כתביו של קלמן שולמן נאספו בעיר תרומות. רשימת התורמים וגודל תרומותיהם נתפרסמו ב'המליץ'.⁵

כאשר נפטר הסופר הספידו אותו ח"ל מארקון והסופר זאב יעבץ בעברית והרב מטעה"מ מ. נמזר ברוסית. חברי אגודת "חובבי שפת עבר" וסטודנטים נשאו את ארונו לבית-הכנסת "טהרת הקודש". אגודת "חובבי ציון" הוציאה לאור את ספרו הריסות ביתר במהדורה חדשה עם תמונתו (וילנה 1900, בדפוס פ. פירוזניקוב).⁶ יהושע מזח. הסופר הנודד יהושע הלוי מזח (י. סגל) האריך ימים. הוא התחיל בראשית שנות השמונים להוציא לאור בוילנה מאספים ספרותיים בשם גן פרחים. מאסף ראשון הופיע בשנת תרמ"ב, השני בשנת תר"ן והשלישי בשנת תרנ"א. את המאסף הרביעי, בשם פרחים ושושנים הוציא בברדיצ'ב. במאספים אלה השתתפו טובי הסופרים של אותו זמן, בתוכם ש"י פיין, ר"א ברוידס, מ. פלונגיאן, מ. רייכרסון, י. רייפמן, ח"צ לרנר, א"ב גוטלובר, ד"ר יצחק קאמינר, יהל"ל, נ. סוקולוב, י"ח טביוב, י"ל גורדון, ד. פרישמן, י"ל פרץ ועוד.

יהושע מזח היה מהסופרים שהצטרפו לתנועת חובבי-ציון. הוא פרסם בשנת 1882 ב'המגיד' (גל' 30) מאמר בשם "ניתנה ראש!" הוא קרא להתאחד ולשלוח משלחת (לקושטא!) שתפנה את הדרך לציון.

יהושע מזח השתקע בשנת 1892 בוילנה ונשאר בה עד סוף ימיו (נפטר בשנת תרע"ז, 1917). כאשר חדל להשתתף בעתונות, כינס סיפורים, שירים ומאמרים שלו בשני ספרים בשם האשל (וארשה תרנ"ג-תרנ"ד) והמשיך לחבר ספרים וחברות בעברית ויידיש. הוא התחיל בפרסום ספר מלים, שהכיל סיפורים, פתגמים ובדיחות בסדר א"ב, בשם אוצר חדש, ממנו יצא רק החלק המכיל את האות א' (וילנה תרנ"ח). הוא פרסם עוד חיבורים רבים בעברית, בתוכם מחזה היסטורי בשם תומת עבריה (וילנה תרס"ד) וסיפור שנכתב בצורת מחזה בשם עלילת שווא או אשת קנאות (וילנה תרס"ח), אך את עטו הקריש בסוף ימיו בעיקר לכתיבת סיפורים עממיים ביידיש. בעלי בתי-מסחר לספרים בוילנה, שהיו גם מוציאים לאור, כמו יצחק פונק, מ. קצנלבוין וז. שרברק, היו מוציאים לאור את חיבוריו, שהיו שאובים ברובם מתולדות עמנו, מהיסטוריה כללית וממדעי הטבע. נמנה כאן אחדים: אברהם אבינו בכבשן; שלמה המלך ומלכת שבא; התנא ר' שמעון בר יוחאי; תלמידי הבעל שם טוב. הוא חיבר למעלה משש מאות חוברות קטנות כאלה ביידיש. הן נמכרו כל אותן בשתי קופייקות ונפוצו מאוד בקרב המוני העם קוראי יידיש ברוסיה ואף בארצות אחרות. מוכרי-הספרים הנודדים עם חבילות חוברות כאלה (ה"פאקן-טרעגער") היו מביאים אותן לכל ישוב יהודי.

יהושע מזח תרגם בשכיל הוצאת ש. שרברק מעברית ליידיש את ספרו של חיים-מאיר הילמן על חסידות חב"ד בית רבי.

5 'המליץ' 1895, גל' 249, 272-273, 279.

6 'יוסחוד' 1899, גל' 1; 'יוסחוד' 1900, גל' 9.

היושע מזח חיבר תחינה של שרה בת טובים, שהופצה על-ידי המו"לים כתפילה שחיברה אותה צדקנית בשם כזה. הקהל הרחב לא ידע מי הוא המחבר האמיתי של התחינה.

מכל עבודותיו הרבות פרנסה מספיקה לא היתה לו. הוא חי חי דחקות. בשנת 1906 הציגו בוויילנה בידיש מחזה מחיי היהודים באמריקה. ההכנסה מההצגה הוקדשה לתמיכה בסופר הישיש. שלום עליכם פרסם בשנת 1912 קריאה לעזור לסופר הזקן, אך אף אחד לא קם לעזור לו. הוא נתמך במקצת על-ידי מכריו וחי חיים קשים בחדר צר ואפל.⁷

א"מ דיק. אייזיק-מאיר דיק. שסיפק חומר קריאה בידיש להמונים במאות חוברותיו הלך לעולמו בשנת תרנ"ג (1893). הוא היה בימיו האחרונים בעד הגירה מרוסיה אך התנגד ליישוב ארץ ישראל, מפני החשש כי בארץ-ישראל לא יוכלו היהודים לשנות את דרך חייהם בהשפעת הישוב הישן. הוא הובא למנוחות בלא הספד ולא זכה לאסיפת אזכרה.⁸

צ"נ גולומב. צבי-ניסן גולומב, שהיה כאמור גם הוא כותב סיפורי-מעשיות בידיש והיה עוסק בהוראה, למד בראשית שנות השמונים אצל אחד מתלמידיו נגינה בכינור. הוא התחיל לעסוק בתיאוריה של המוסיקה ופרסם בעברית ובידיש ספרי לימוד למוסיקה ונגינה (מנצח בנגינות, וילנה תרמ"ג; זמרת יה, וילנה תרמ"ה). הוא הוציא גם אסופות שירי עם בצירוף הלחנים. הוא היה איפוא האספן הראשון של ניגוני עם, ניגוני חסידים ונוסחאות התפילה, והיה גם מעבד אותם (קול יהודה, תרמ"ז).

צ"נ גולומב פרסם ספר לימוד בשפה העברית בשביל ה"חדרים" (תרמ"ג). בשנת 1910 הוציא מילון עברי-ידי מלים בלשוני בלתי ערוך כראוי. הוא האריך ימים ונפטר בשנת תרצ"ד ב"מושב הזקנים" בוויילנה.

משוררים לאומיים. בין המשוררים העברים, שקמו בראשית שנות השמונים וקראו לשיבת ציון יש למנות את מרדכי-צבי מאנה, חנה-בלומה סולץ ויצחק גולדמן. מ"צ מאנה, שלמד ב"ישיבה" ובבית הספר לציור בוויילנה, כתב שירים לאומיים.⁹ חובב ציון היה יצחק בן מאיר גולדמן, יליד העיירה וידז בפלך וילנה, שהשתקע בוויילנה בשנת 1861 ונקרא בשנת 1886 לפטרבורג לעבוד במערכת "המליץ". הוא פרסם בשנת תרמ"ח 1888, בוויילנה ספר שירים בשם חובב ציון ובהם התרפקות על ארץ ישראל. ב"מבוא השיר" הוא כתב: לסרבים וליוונים היתה תחיה לאומית ואילו לישראל עדיין לא, אך הנה באו עובדים בשדות יהודה וגם עם ישראל יקום לתחיה. אם כי מנקודת ראות ספרותית לא היה ערך רב לחרוזים שלו, הרי הם מראים על

7 מאמר מפורט עליו ורשימה קצרה של חיבוריו כתב א"י גולדשמיד בקובץ ווילנער זאמלבוך, ב', וילנה תרע"ח, 1918, עמ' 201-192; א. ליטוויץ יודישע נשמות, ב', ניו-יורק 1917; "דער לעצטער יודישער פאלקס-שרייבער", 'הזמן' 1906, גל' 142.

8 'יוסחוד' 1893, גל' 4, 5.

9 עליו ועל ח"ב סולץ עיין בספרי בהתעורר עם, תשכ"ב, עמ' 522-523.

הקשר הנפשי לארץ-ישראל ועל התקוות שתלו בתחיית העם בארץ אבותיו. שירי ציון חיבר גם הבדחן אליקים צונזר. שיריו עברו מפה לפה והלהיבו את ההמונים.¹⁰ הוא היגר בשנת 1889 לארצות-הברית.

מדקדקים. מסופרי הדור הקודם, שהמשיכו ליצור בתקופה הזו, הצטיינו רבים כחוקרי הלשון העברית וכמדקדקים. ראש החוקרים והמדקדקים האלה היה יהושע שטיינברג, ששימש כמשגיח בבית-המדרש למורים הממשלתי וכצנזור לספרים עבריים. הוא חיבר מילון רוסי-עברי (1880) וספר דקדוק מערכי לשון עבר (וילנה תרמ"ח). ספרו העיקרי במחקר לשון המקרא היה משפט האורים, אוצר המלים שבמקרא עם תרגום לרוסית וגרמנית (וילנה תרנ"ז).

בחקר לשון המקרא והמשנה עסק כאמור גם ש"י פין. המדקדק הוותיק משה הכהן רייכרסון, שפרסם בשנת תרמ"ד בוילנה חלק נוסף בדקדוק הלשון העברית, חלקת הניקוד, היגר בראשית שנות התשעים לארצות הברית.

המדקדק אריה לייב גורדון, שפרסם בשנת תרנ"א בוילנה את ספרו מסלול ודרך לדקדוק שפת עבר, עלה אחר-כך לארץ-ישראל.

מדקדק חשוב היה דוד אליעזר באראנוביץ. יליד וילנה (נולד בשנת תרי"ט 1859), חי כל ימיו בדחקות בעיר. הוא פרסם בשנת תרמ"ג את הספר אורח סלול לדקדוק שפת עבר, עם חלק ביידיש, הדין בניקוד. הוא פרסם עוד את לוחות הפעלים (וילנה תרס"ט), קונטרס יפלט נתיב — קיצור מספרו המקיף בשם זה (וילנה תרס"ט), וכן ספר המכיל ביאורים לתנ"ך: דרך חדשה בביאורי כתבי-הקודש על-פי כללים קבועים בחקר רוח השפה שבכתבי-הקודש, על-פי השתוות הסגנון או הרעיון ממקום למקום (וילנה תר"ע).

מדקדק היה גם אריה-זאב הכהן, מנהל בית-ספר לבנות בוילנה. הוא פרסם, בעזרתו הפעילה של ד"א באראנוביץ, שני ספרים שזכו למהדורות רבות: מסיבות השם, ומסיבות הפועל (וילנה תרנ"ב, תרנ"ו).

מדקדק חשוב היה יצחק-בר חונס, יליד וילנה (נולד בשנת ת"ר, 1840) שעבד כמגיה בבתי-הדפוס של ש"י פין וראם. הוא פרסם מאמרים בדקדוק הלשון ב'הכרמל'. בשנת 1891 היגר לארצות הברית. שם פרסם את עבודותיו, שעבד עליהן שנים רבות: ערך המלים והפתרונים, קורקורדנציה של התנ"ך עם תרגום המלים ביידיש (יצאו רק האותיות א-ב), וספר המלים או ערוך הקצר עם תרגום המלים מארמית לעברית ויידיש (שיקגו תרע"ה).

בעל דקדוק היה גם המגיה בדפוס ראם — מרדכי-יעקב הובר. הוא פרסם בשנת תרמ"ו ספר לימוד השפה העברית סדר הלימוד (מהדורה ב' מושלמת יצאה בשנת תרנ"ד). בשנת תרע"ב פרסם אגרון עברי בשם כותב עברי.¹¹

10 עליו עיין שם, עמ' 529.

11 עליו מאמר — נקרולוג בוילנער זאמלבוך ב', 1918, מאת א"י גולדשמיד.

בחקר הלשון עסק בתקופה הזו מרדכי בצלאל שניידר, מחבר ספרי לימוד בית הספר (וילנה תרמ"ט, וחלק ב' תרנ"ב), בית מקרא (תרס"ד) והמאלף (1910) ללימוד תנ"ך ועברית. בכוחות עצמו רכש לו ידיעות בשפות הלטינית והיוונית והתעמק בחקר השפות השמיות. את פרי מחקריו סיכם רק כעבור כעשרים שנה בספרו הגדול תורת הלשון העברית בהתפתחותה ההיסטורית (וילנה תרפ"ג-ת"ש).

חוקר בלשון היה גם חיים אריה חזן, שהתעניין בהרחבת הלשון העברית כבר בצעירותו ופרסם ב'הצפירה' החל משנת 1890 מאמרים ובהם הצעות לחידושי מלים. הוא השתקע בוילנה בשנת 1912 ושימש כמורה לעברית בגמנסיה של פ. כהן (קאגאן). חיבורים בדקדוק פרסם בתקופה מאוחרת יותר (תורת החיבור והסידור, סינטקסיס של הלשון העברית, תר"ץ, ועוד).

החוקר ד"ר ראטנר. חוקר חשוב בתלמוד ובתולדות ישראל היה דב-בר ראטנר, שהשתקע בוילנה בשנת תרמ"ט. הוא הוציא מבוא לסדר עולם רבה ומהדורה מדעית של סדר עולם רבה (וילנה תרנ"ד, תרנ"ז) ועבד על ספרו הגדול אהבת ציון וירושלים, שבו קיבץ את כל שינויי הנוסחאות והגירסאות לתלמוד הירושלמי בצירוף הערות ותיקונים (תרס"א-תרע"ז).¹²

סופרים צעירים. בראשית שנות התשעים הכניסו חיים לספרות העברית והיידיש צעירים ממחנה "בני משה" ומהתנועה הסוציאליסטית.

אברהם בן אביגדור שאלקוביטש, יליד העיירה ז'אלודוק שבפלך וילנה, בא בשנת 1889 לוילנה והתחיל לפרסם סיפורים ומאמרים ב'המליץ' בענייני חיבת ציון. הוא הצטרף לאגודת "בני משה" ועבר לווארשה כדי לשמש מזכיר המרכז של אגודה זו. הוא התחיל להוציא לאור סידרה של חוברות, ספרי אגודה, במחיר 5 קופייקות הספרון, שהכילו תיאורים מהחיים השוטפים. הוא פתח את הסידרה בסיפוריו שלו, בתוכם לאה מוכרת הדגים, שהוא תיאור הלקוח מחיי היום-יום בוילנה. הספרונים האלה, 25 לשנה (תרנ"א-תרנ"ג) הרחיבו את השפעת הספרות העברית ועשו אותה לספרות עממית, הצועדת עם הזמן.

א. בן אביגדור היה פעיל בהקמת הוצאת הספרים "אחיאסף" מיסודם של חברי האגודה "בני משה" (תרנ"ג) והיה מנהלה במשך כשלוש שנים, ואחר כך הקים הוצאת ספרים "תושיה" (1987), הוצאת ספרים שתורמו רבות להרחבת הספרות העברית ובמידה מסוימת גם לעתונות וספרות יידיש.

חוברות בידיש. הדוגמה של "ספרי אגודה", שהצליחו עד מאד, עוררה את אחד המשתתפים בסידרה זו של ספרונים, את יצחק גוידא, להוציא סידרה כזאת גם בידיש. הוא מצא לו מוציא לאור ביוסף שריפטזצר, מנהל בית-הדפוס "רוזנקראנץ ושריפטזצר", שרצה להתחיל בהוצאת חוברות מסוג מודרני וטוב יותר מאשר "רומנים קורעי לב" כמו של שמ"ר. בהוצאה זו התחילו בשנת תרנ"ד להופיע חוברות

12 ביוגרפיה שלו מאת טוביה פרשל בספר מדרש סדר עולם: גוף המדרש עם המבוא וההערות של ד"ר ראטנר, ניו-יורק תשכ"ו; ביוגרפיה מפורטת, שנכתבה להגל פטירתו של ד. ראטנר, פרסם ליאון סלוננימסקי בוילנער זאמלבוך, ב', וילנה תרע"ח, עמ' 186-191.

כאותו חורף של שנת תרנ"ד הוציא המו"ל מ. קצנלבוין חוברת בידיש מאת המורה ב"תלמוד תורה" י"ז קריינער (בן אריה) על גיאוגרפיה ואסטרונומיה, חוברת פופולרית, שזכתה לתפוצה רבה.

חוברות פופולריות בידיש, בעיקר לשם הפצת תעמולה סוציאליסטית, פרסמו ה"וועדים הז'ארגוניים" שעליהן דובר בפרק אחר.

בדחנים. מהזמרים והבדחנים העממיים, שמילאו גם הם תפקיד בחיי הרוח של ההמונים בתקופה זו, יש לציין בראש וראשונה את אליקים צונזר הנזכר למעלה. עוד ברחן חשוב שפרסם כמה חוברות עם שיריו בימי צונזר והמשיך בוויילנה. אחר שצונזר יצא את רוסיה, היה יעקב זימור. הוא היה בקיא בש"ס, בפוסקים ובספרי המוסר והיה משלב בדבריו ידיעות מספרות זו.¹⁴

הערכת מצב הספרות. וילנה היתה איפוא בשנות ה-80-90 עיר, שבה חיים סופרים וחוקרים עברים ותיקים, רובם מתקופת ההשכלה. לא הורגשה בעיר פעילות ספרותית ערה בהתאם לתמורות, שחלו בחיי היהודים במדינה.

סופרים עברים צעירים, שביקרו בוויילנה בשנות התשעים והתעניינו בסופרים החיים בעיר, מצאו בה רק סופרים עברים "משכילים" זקנים מהדור הישן. כך היה עם ראובן בריינין שביקר את ש"י פין עוד בחייו ועם יוסף קלזנר, שעשה בוויילנה חצי שנה בחורף של שנת תרנ"ו.¹⁵

יוסף קלזנר, שנאם כאמור במסיבה לכבוד קלמן שולמן וביקר אחר-כך בביתו, וכמו כן הירצה בפני "בנות ציון" בעברית על מהותה של הלאומיות העברית, פרסם ב"המליץ" כתבות בשם "מירושלים שבלטא". בכתבה זו ציין, כי ישנם אמנם בוויילנה מאות יודעי עברית על בוריה, מדקדקים ומליצים, יש בה אנשים מלומדים ומשכילים בקיאים יותר מאשר בערים אחרות במדינה, אך סופרים במוכך האירופי אין בה. כנגד זה ישנם סופרים כאלה במרכזים אחרים, בווארשה, באודיסה ובירושלים. מכל הסופרים הזקנים נשאר רק קלמן שולמן ומכל החוקרים הוותיקים יהושע שטיינברג. יוסף קלזנר הישווה את ירושלים דליטא לירושלים דארץ ישראל, כמו זו כן זו משופעת בלימוד התורה, אבל מושפעת היא גם מאוד מהבלי המסורת; בוויילנה לא התפתחו המסחר והתעשייה, ועיר כזאת אינה יכולה לפתח תרבות סוערת, אין בה שאיפה לחדשות, לחיקונים ולשינויים בחיים, משום כך אינה יכולה להיות מרכז רוחני, היא עיירה גדולה! בוויילנה, ממשיך יוסף קלזנר, ישנם חובבי-ציון רבים, אך אין אף הוגה-דעות אחד לתנועה זו; זה כעשרים שנה שוויילנה לא הוציאה מתוכה אף סופר חדש, וגם אלה שהוציאה יצאו ונפוצו. הכתב הצעיר בן ה-21 סבר, כי סיבת

13 א. ליטוואק: וואס געווען, 1925, עמ' 76-77.

14 זכרונות שלו על הברחנים וכן תאור של חתונה יהודית בימים עברו פרסם כפנקס לתולדות יהודי וילנה בימי מלחמת העולם הראשונה (כ"דיש 1922); נפטר בשנת תרפ"ב.

15 ר. בריינין: פון מיין לעבעס-בוק, עמ' 213; יוסף קלזנר: דרכי לקראת הגאולה והתחייה, אוטוביוגרפיה, תש"ו, עמ' 57-61.

הדבר היא כשמרנות והנימוסיות של יהודי וילנה, נימוסיות הדורשת להשתעבד לדרך הרבים.¹⁵

האינטליגנציה המתבוללת. לצד רוב רובה של עדת ישראל, שהיה מצוי ליד הספרות העברית והמסורתית ואשר שפת הדיבור שלו היתה יידיש, היתה שכבה דקה של משכילים, שעברו בית-ספר רוסי ושנטו להתבוללות בתרבות הרוסית. רבים מאלה היו מבוגרי בית-המדרש לרבנים, או בניהם. הבנים התרחקו לגמרי מתרבות ישראל. בנו של הרב מטעם ש"ז מינור כבר לא ידע לקרוא באותיות מרובעות. נכדו של א"מ דיק, שלמד בגמנסיה, לא ידע לדבר יידיש אבל דיבר צרפתית.¹⁶ גם משכילים עבריים לא דאגו לחינוך עברי לבניהם. בנו של המשורר חובבי-ציון יצחק גולדמן, שלמד בגמנסיה בוילנה, לא קיבל חינוך יהודי והצטרף בצעירותו ל"בונד" (נקרא בתנועה זו בכינוי "ליבר").

האינטליגנציה המדופלמת המתבוללת חיה מבודדת מהמוני העם, לא התעניינה בעברו של העם, במצבו בהווה ולא דאגה לעתידו.¹⁷

האינטליגנציה הלאומית. עם התעוררות תנועת "חובבי ציון" ואחריה הציונות, קמה שכבת משכילים שהתחילה לטפח את הלשון והספרות העברית, התעניינה בתולדות עם ישראל ושאפה לתחיה רוחנית ומדינית שלו. לשם השפעה על המוני העם השתמשו הציונים בשפת הדיבור יידיש וגרמו בכך להתפתחותה של הלשון והספרות היידיט.

חלק מהאינטליגנציה המתבוללת שנטתה למהפכה סוציאלית, התחילה גם היא להיזקק לספרות התעמולה ביידיש וכך קיבל ה"ז'ארגון" תנופה חזקה גם מצד זה. קשרי חוץ רוחניים. קהילת וילנה, שבה שלטו למעשה המשכילים, היתה מגיבה על מאורעות בחיי הרוח היהודיים במדינה ובחוץ לארץ. כאשר נודע, כי המלומד יוסף-טוב ליפמן צונץ מברלין חולה, בירכו אותו בבית-הכנסת הגדול בברכת "מי שבירך" כי יאריך ימים.¹⁸ כאשר ציינו בעולם היהודי את מלאות מאה שנה לפטירתו של משה מנדלסון, נשלח מווילנה לוועד בדסאו מברק בשם קהילה ובו נאמר (לפי הנוסח המובא ב'המליץ' 1886, גל' 1).

"ביום מלאות מאה שנה למות החוקר המפורסם בכל העולם משה מנדלסון ירחש לב עדת ישראל בוילנא כבוד ותודה לשם האדם הגדול אשר מאור חכמתו נסו גם אצלנו צללי הבערות והאמונה הטפלה וזרח עלינו אור ההשכלה".

חתמו ש"י פיין, א. לבנון, י. גרשטיין, הרב ד"ר גורדון.
מלבד מברק בשם קהילה נשלח מברק בשם מורי האינסטיטוט למורים. חתמו עליו ש"י פיין, יהושע שטיינברג, א. ווהל, מ. נמזר, וולפר וצונור.

15 הכתובת פורסמו ב'המליץ' 1896, גל' 6, 38, 40; נכתבו בחודשי סבט-אדר תרנ"ו.

16 א"ב קאהאן בספר זכרונותיו (ביידיש), א' ניוירוק 1926, עמ' 120.

17 ראה ב"מכתבים מווילנה" בשבועון 'כודוש-צ'נסט' 1901, גל' 2.

18 'המליץ' 1884, עמוד 1065.

במלאות שבעים שנה לצבי היינריך גרץ שלחה הקהילה אדריסת הוקרה להיסטוריון הדגול.¹⁹

כאשר ביקרה בוויילנה בשנת 1901 הסופרת הפולנית אליזה אוז'שקו, שכתבה רומנים וסיפורים מחיי היהודים, הגישו לה משכילים יהודים אדריסה כתובה בעברית.²⁰

היסטוריוגרפיה. הספר הראשון על קהילת וילנה היה ספרו של ש"י פין קריה נאמנה, שיצא לאור בשנת תר"ך (1960). את החומר לספר זה סיפק הלל-נח מגיד-שטיינשניידר, יליד סניפישוק, שהתפרנס מחקיקת כתובות על מצבות (מכאן גם שם משפחתו) וממכירת ספרים. הלל נח מגיד אסף מהמצבות, מספרים ומפנקסים ידיעות רבות על קהילת וילנה, בעיקר ידיעות על שלשלת היחסין, ומסרם לידי ש"י פין. המחבר נתן בראש הספר סקירה כללית קצרה על תולדות הקהילה עד סוף ימיו של הצאר אלכסנדר ה'-1. הספר מכיל בעיקרו ידיעות על הרבנים הפרנסים והמלומדים שחיו בקהילה עד אותה תקופה. ש"י פין הצליח לקשר בין הדורות ולתת תמונה מוחשית ראשונה מחשיבותה של הקהילה, למרות שהתעודות שעמדו לרשותו היו מצומצמות.

ספרו של ש"י פין קריה נאמנה שימש דוגמה למחברים בקהילות אחרות, שחיברו ספרים על קהילותיהם (גרודנה, בריסק, דובנא רבתי מאת ח"י מרגליות יליד וילנה, ואחרים).

היסטוריה של הקהילה בוויילנה מראשיתה, היסטוריה המבוססת על שפע תעודות מארכיונים וכתובה בשיטה ביקורתית, התחיל לכתוב חוקר לא-יהודי, סרגיי ברשאדסקי, בנו של כומר באוקראינה. הוא בחר לו כעבודה לתואר דוקטור את חקר תולדות היהודים בליטא. החוקר גדל בסביבה ספוגה בשנאת ישראל, אך תוך כדי התעמקותו בתולדות היהודים בליטא ובפולין הגיע לאהבת העם הזה. הוא פרסם תעודות רבות וכתב מאמרים על תולדות הקהילה היהודית בוויילנה. המאמרים נדפסו בירחון 'יוסחוד' בשנים 1881-1887. המחבר הגיע בהם עד מחצית המאה השבע-עשרה.²¹ במונוגרפיה שלו יהודי ליטא, 1883, הגיע עד ראשית המאה התשע-עשרה ובה ידיעות רבות וחשובות על קהילת וילנה.

ס. ברשאדסקי נתן דחיפה להיסטוריוגרפיה המודרנית של יהדות רוסיה. הלל נח מגיד-שטיינשניידר המשיך לאסוף חומר ביוגרפי וביבליוגרפי על חכמי וילנה ועסקניה והוציא בשנת תר"ס את ספרו עיר וילנא, חלק א', שהינו המשך לספר קריה נאמנה וכתוב כדוגמתו. בדעת המחבר היה לתת בראש הספר סקירה כללית על תולדות הקהילה ולהשתמש בתרגום מאמריו של ס. ברשאדסקי עם הוספות והערות מאת הד"ר א"א הרכבי. כבר הוחל בסידור הספר בדפוס וכבר היה מסודר חצי גליון-

19 'יוסחוד' 1887, גל' 49.

20 השבועון 'יוסחוד' 1901, גל' 30, עמ' 14.

21 'יוסחוד' 1881, חוב' 7; 1886, חוב' 10-11; 1887, חוב' 8-3; עיין עליו במאמרו של פאול א. סופר שפורסם בהעבר ספר כ', תל-אביב תשל"ג, עמ' 62-71.

דפוס של סקירה כזאת, אך מחוסר אמצעים לא השלים את הסקירה. הוא נתן איפוא רק את הביוגרפיות והכתבות על המצבות עם ההערות המרובות שלו. היו בידיו עוד שני חלקים של חיבורו, אך אלה נשארו בכתב יד.²² הלל נח שטיינשניידר כתב הרבה כתבות בוילנה לעתונות העברית ובהן ידיעות רבות מחיי הקהילה ומוסדותיה.

הספר עליות אליהו, שפרסם בוילנה בשנת תרס"ז (1856) הסופר התורני ר' יהושע-העשל הלוי לוין, הכיל ידיעות על חיי הגאון מוילנה. ידיעות אלה ליקט המחבר מספריו של הגר"א וכן רשם שמעות, ששמע מפי זקני הדור, אשר רק מעטים מהם הכירו את הגר"א. הספר הוא בבחינת סיפור שבחי הגר"א, עובדות ואגדות משמשות בו בערבוביה. הספר נפוץ הרבה ונדפס פעמים רבות. וילנה כמרכז לספרות. בראשית המאה הכ' התלקטו בוילנה חוקרים וסופרים שבאו ליהנות כאן מהספריה על-שם ר' מתתיהו שטראשון וליצור באווירה הספוגה תרבות יהודית.

זאב יעבץ בא בסוף המאה מירושלים לוילנה ובה עסק בכתיבת המשך ספרו תולדות ישראל. הוא היה מרצה ב"טהרת הקודש" בפני חוג משכילים. כאשר התארגנה סיעת "המזרחי" בשנת תרס"ב היה ממייסדיה ועורך בטאונה "המזרחי" (תרס"ג-תרס"ד). בראשית שנת תרס"ו (סוף 1905) יצא את וילנה.

בקץ של שנת 1903 עבר לוילנה מאודיסה שמעון דובנוב. הוא עסק כאן לא רק בכתיבת דברי ימי עמנו אלא גם הירצה והשתתף בחיים הציבוריים. דובנוב ישב בוילנה עד ערב חג הסוכות תרס"ז (1906), עד שהוזמן להרצות בעיר הכירה בתולדות ישראל ב"אוניברסיטה החפשית".

מייקאטרינוסלב עבר לוילנה הד"ר שמריהו לוין, שהוזמן בחודש שבט תרס"ד על ידי י"ל גולדברג לבוא ולשמש מטיף בבית הכנסת "טהרת הקודש". הרצאות הד"ר ש. לוין משכו אליהן המוני אנשים, בתוכם נוער לומד. הד"ר שמריהו לוין היה פעיל בציבוריות היהודית ובמיוחד בתנועה הציונית. הוא עזב את וילנה רק לאחר פיזור ה"דומה" הראשונה בשנת 1906, כשמוכרח היה לעקור מהמדינה בגלל חתימה על הכרוז של חברי ה"דומה" בוויבורג.

בשנת 1905 עבר לוילנה הד"ר ל. קאנטור לאחר שנבחר לרב מטעה"מ. הוא המשיך כאן בעבודתו הספרותית, היה מרצה בתולדות ישראל בפני חוג משכילים בספריה על-שם ר' מתתיהו שטראשון, היה פעיל באגודת חובבי שפת עבר וייסד בשנת 1908 בוילנה "אגודה עברית למדע, לספרות ולאמנות". לפי דרישת השלטונות נאמר בתקנות כי השיחות והפעולות יתנהלו ברוסית. בקשות לנהל שיחות גם בעברית ויידיש — נדחו. האגודה קיימה הרצאות של חבריה ושל מרצים מבחוץ. לאחר שהד"ר ל. קאנטור עבר לריגה בשנת 1910, ניהל את הפעולה

22 ראה עלי את מאמרו של בנו הפרופ' דוד מגיד ברכעון 'פון נאענטן עבר', וארשה 1937, חוב' א'; הלל נח מגיד נפטר בשנת 1903; נקולוג עליו ב'המליץ' 1903, גל' 236.

עתון 'הזמן'. עם העברת העתון היומי 'הזמן' מפטרבורג לוויילנה הפכה העיר שוב למרכז ספרותי. עורכו של העתון ובעל הרשיון היה בן ציון כץ, נכדו של ראש ישיבת מיילא ר' שמואל איסר הכהן. העתון הופיע בפטרבורג, בשנת 1903 פעמיים בשבוע ואחר-כך, בראשית שנת 1904, נפסק מחוסר כספים. א. בן אביגדור יזם את חידוש הופעתו בוויילנה. הוא מצא בוויילנה איש בעל הון, את יעקב-אליהו ריבקיץ, שמוכן היה להשקיע כספים בהוצאת העתון. חתנו של ריבקיץ, פייבל מארגולין, נכנס כשותף לעסק. א. בן אביגדור לא השקיע בעתון כספים. העתון התחיל להופיע בוויילנה ביום ו' בטבת תרס"ה (1 בדצמבר 1904) כתבנית גדולה ונדפס בדפוס ראם.

לוויילנה הוזמנו לעבודה במערכת סופרים מבחוץ וגם כמה סופרים מקומיים, בתוכם י"א טריווש. הובאו הסופרים י"ח טביוב מריגה, הלל צייטליץ, שמואל צ'רנוביץ, שעבד לפני כן ב'הצפירה', ש"ל ציטרון, משה בן אליעזר וי. ברשדסקי (דומאשביצקי). עורך המדור לספרות היה י. ברשדסקי. יחד עם העתון היומי הופיע ירחון בשם 'הזמן', שעריכתו נמסרה לסופר הצעיר י"ד ברקוביץ. לאחר שברקוביץ נשא בשנת תרס"ד לאשה בוויילנה את בתו של שלום עליכם ועזב את העיר, קיבל לידי את עריכת הירחון דוד פרישמן, שישב בווארשה.

בסוף שנת 1905 ניגשו המו"לים של 'הזמן' להוצאה לאור גם של עתון יומי בידיש בשם 'דער טאג', אך הוא לא האריך ימים וכעבור כמה חודשים נפסק. העתון והירחון 'הזמן' ריכזו סביבם את טובי הסופרים. השתתפו בהם גם סופרי יידיש, כמו שלום עליכם, בן ציון הופמן ("צביון") וז"י אנכי (אהרנסון). סופרים עברים, שהיו קשורים לעתון, היו באים לוויילנה, מבקרים במערכת ובעיר והיו גם מופיעים בפני הציבור בהרצאות. מן הסופרים העברים הצעירים יש לציין את זלמן שניאור, שבא לוויילנה בתחילה, כדי לעסוק ברכישת חותמים לעתון, ואת פרץ הירשביין, שישב בעיר. בקיץ של שנת תרס"ה ביקר בעיר ראובן ברייניץ. הוא ביקר בדירות המרתף, בעליות גג ובבית התמחוי. את רשמיו פרסם ב'הזמן' בפלייטונים "שרטוטי עט עופרת".²⁴ ב'הזמן' החודשי התחיל אז ברייניץ לפרסם את הביוגרפיה של הרצל. ברייניץ הופיע אז גם באסיפת בחירות לקונגרס הציוני.

העתון 'הזמן' הגיע לתפוצה של 8,000 חותמים, ובכל זאת גרם הפסדים לריבקיץ. בן ציון כץ היה עתונאי זריז ונועז, שלא נרתע מלפרסם דברים, שלא היו רצויים לשלטונות. כאשר השיג בפטרבורג את נוסח הצעת החוקה, שעיקד שר הפנים בולגין, נסע מיד לוויילנה ומסר לדפוס את נוסח החוקה, לפני שנתפרסם בעתונות הרוסית. נוסח החוקה נדפס בעמוד האחרון של 'הזמן', עמוד שהיו מפרסמים בו בדרך כלל מודעות. הצנזור יהושע שטיינברג לא שם לב וחתם כי מותר להדפיס. עתוני רוסיה העתיקו את נוסח החוקה מ'הזמן' והביעו תרעומת על שמסמך חשוב

23 'הזמן' 1908, גל' 45, 86; 'דאס יודישע פאלק' 1908, גל' 10; 'ראזסבייט' 1908, גל' 16; י. ברודס וילנה הציונית ועסקיה, ת"ש, עמ' 239-240.

24 'הזמן' 1905, גל' 79; עיין גם בספר זכרונותיו של פרץ הירשביין במהלך החיים, 1874.

כזה נתפרסם בראשונה בעתון עברי בוילנה. הממשלה הודיעה, כי הנוסח שנתפרסם אינו נכון, אולם הוא היה נכון. בן ציון כץ נקרא לבירור, אך לא פגעו בו, מפני שהיתה חתימה של הצנזור. הצנזור קיבל על כך נזיפה.²⁵

'הזמן' פרסם לאחר פיזור ה"דומה" את הקול-הקורא של הצירים מהאופוזיציה, שנתאספו בוויבורג. הגליונות שבהם נתפרסמו המאמר "מהות הקול הקורא בוויבורג" ומברק מפרטבורג שהכיל את נוסח הקול-הקורא, הוחרמו (גל' 153, 154 מהימים 12-13 ביולי 1906). את בית הדפוס של ראם סגרו לשבוע ימים. העתון לא יכול להופיע במשך השבוע. העורך האחראי ב"צ כץ נתבע למשפט²⁶ ונידון למאסר שנה. את עונו ריצה במאסר.

על העתונות העברית עבר משבר בשנות המהפכה הרוסית הראשונה (1905-1906). העתון 'הזמן', שמיספר חותמיו הצטמצם לכארבעת אלפים והביא הפסדים, נפסק בסוף חודש אוגוסט 1906 וחודש רק בחודש דצמבר. מיספר חברי המערכת הוקטן והמשכורת שלהם צומצמה. עזבו אז את העיר הלל צייטלין, י"ח טביוב, מ. בן אליעזר וי. ברשאדסקי, ונשארו בן ציון כץ, ש. צ'רנוביץ, ש"ל ציטרון, י"א טריווש ורפרוטר אחד. מפעם לפעם הועסקו גם סופרים אחרים, כמו הד"ר י"ל ברוכוביץ וי"ל כהנוביץ. בשנת 1908 הצטרף למערכת הד"ר מרדכי רבינוזן.

'הזמן' נסגר במחצית חודש אוגוסט 1907 על-ידי השלטונות, על שהדפיס את החזון החשאי של ראשי המחתות ("זיימסטבו"), חזון שנדפס כבר בעתון 'פאלקס-צייטונג' וכפי שנתברר אחר-כך נדפס כבר לפני כן בעתון רוסי. חשדנותו של הצנזור יהושע שטיינברג גרמה לסגירה, אך בידי המו"ל היה מוכן רשיון לעתון בשם 'הד הזמן' וכך המשיך העתון למעשה להופיע בשינוי השם. בשנת 1911 נאסר העורך האחראי פ. מארגולין לארבעה ימים בגלל פרסום מאמר. העתון נפסק בסוף חודש מאי והתחיל להופיע כעבור ארבעה חודשים בשמו הראשון 'הזמן'.²⁷ העתון הופיע אחר-כך עד לימי מלחמת העולם הראשונה ובמידה מסוימת אף בימי המלחמה (נפסק ביום 1 באפריל 1915). העתון המשיך להגיב בעוז על עוול הנעשה ליהודים. כאשר נתפרסם בעתון מאמר נגד התנהגות המשטרה והפקידות הממשלתית בזמן גירוש היהודים מהכפרים, נתחייב העורך האחראי בראשית שנת 1914 למאה רובל קנס. העתון נקנס במאה וחמישים רובל²⁸ על פרסום מאמר "יום העברים" מאת ה"הסתדרות לשפה ולתרבות עברית", הסתדרות שמרכזה היה בחוץ לארץ.

עתונות לנוער. הסופרים, שעבדו ב'הזמן', הוציאו עתונים לילדים. י"ב לבנר ערך בשנים תרס"ה-תרס"ו שבועון 'החיים והטבע'. י"ח טביוב הוציא בשנת תרס"ח עתון יומי מנוקד לילדים 'החבר'.

המורה והסופר אליהו הלוי לויץ ערך בשנת תרע"ג (1913) שבועון לנוער 'הנוער'.

25 כן ציין כץ זכרונות, תשכ"ג, עמ' 155; השווה גם בספר זכרונותיו של ש. שרברק, תשט"ו, עמ' 113.

26 'כרוניקה יביריסקי זינני', 1906, גל' 29; 'הזמן' 1906, גל' 156, 158.

27 'ראזסבייט' 1911, גל' 24, 38.

28 'ראזסבייט', 1914, גל' 4; 'הזמן' 1914, גל' 106.

השתתפו בו הלל צייטלין, י"ל פרץ ואחרים. הופיעו ממנו רק שישה גליונות. היה זה נסיון ראשון להוציא עתון יומי לנוער בעברית.

אגודת סופרים עברים. המיספר הרב של סופרים עברים, שהתרכז בוויילנה, נתן אפשרות לייסד בעיר בשנת 1908 אגודת סופרים. המייסדים היו הד"ר ל. קאנטור, י"א טריווש, ש. צ'רנוביץ, ש"ל ציטרון ואחרים.²⁹

עתונות יידיש. בו בזמן שעל העתונות העברית עבר כאמור משבר קשה בשנות המהפכה, הרי לעתונות היידיש היו אלה שנות התפתחות וגאות.³⁰ רבים מהסופרים העברים התחילו לכתוב גם ביידיש. פרץ הירשביין וזלמן שניאור החליטו אז לכתוב לא רק עברית. הירשביין עבר לגמרי ליידיש ופרסם את מחזותיו בכל כתבי העת שצצו אז בוויילנה. בעתון היומי 'צייט' כתב יידיש אפילו י"ח טביוב, שהיה מתנגד חריף לשפה זו כשפה לאומית. בשנים 1905-1907 היתה וילנה מלאה סופרים ועתונאים. "היה זה חוג בוהמי עליו", מספר פרץ הירשביין בזכרונותיו, "מלא אידיאלים ואמונת נעורים. היו לומדים ומחפשים דרך, כותבים ומתעמקים". בוויילנה ישבו אז סופרים כותבי יידיש רבים, בתוכם ליפמן לוין, דויד איינהורן, א. ליטוואק, י"מ דווינשקי (א. ווייטר), פאלק הלפרין, ז"י אנכי (אהרנסון), ז. קלמנוביטש, ברוך וולאדק ואחיו הצעיר דניאל טשארני. ה"ד נומברג ישב גם הוא בשנת 1907 בוויילנה. בבית הדפוס ראם, שבו נדפס 'הזמן', נדפס גם העתון היומי של ה"בונד" 'דער וועקער' (המעורר). עתון זה נסגר על ידי השלטונות לאחר שהופיעו ממנו 32 גליונות, מיום ה'3 בינואר עד ה'16 בפברואר 1906. עורך העתון ברח לחץ לארץ. ה"בונד" רצה להוציא את העתון בשם אחר, בינתיים הוציא עתון חד-פעמי בשם 'די נייע וועלט' (העולם החדש). העתון היומי התחיל להופיע ביום ה'4 במאס בשם 'פאלקס צייטונג' (עתון העם) ויצא לאור עד שהשלטונות הפסיקו את הופעתו בראשית חודש ספטמבר 1907 בגלל פרסום של חוזר חשאי של ראשי הרשויות המקומיות האזוריות ('זיימסטבו'). ה"בונד" הוציא שוב עתון חד-פעמי בשם 'אין טאג' (יום אחד) והחל ממחצית ספטמבר הוציא את העתון היומי בשם 'די האפנונג' (התקווה). השלטונות סגרו את העתון כעבור פחות מחודשיים להופעתו ואסרו במערכת שמונה אנשים. ה"בונד" התחיל אז להוציא לאור שבועון בשם 'דער מארגענשטערן' (השחר), אך גם ממנו הופיעו רק שלושה גליונות בחודשי נובמבר-דצמבר 1907.³¹

הס"ס (טריטוריאליסטים) התחילו להוציא לאור בוויילנה ביום ה'20 באפריל 1906 שבועון בשם 'דער נייער וועג' (הדרך החדשה) בעריכתו של משה ליטוואקוב. ה"סיימיסטים" הוציאו בעיר את 'די פלאקס שטימע' (קול העם); פועלי ציון — ס"ד הוציאו את 'דער פראלעטרישער געדאנק' (המחשבה הפרולטרית), ואילו ההסתדרות הציונית הוציאה את 'דאס יודישע פאלק' (העם היהודי). המפלגות ייסדו גם הוצאות

29 'דאס יודישע פאלק' 1908, גל' 17.

30 על המשבר בעתונות העברית ברוסיה ראה במאמרי בהעבר ספר כ"ב, חל-אביב, תשל"ז.

31 י"ש הערץ בספר די געשיכטע פון בונד, כרך ב', ניריורק 1962, עמ' 437-438.

בטאוני ההסתדרות הציונית. ההסתדרות הציונית ברוסיה, שמרכזה עבר בשנת 1905 לוויילנה, התחילה בחודש מאי 1906 להוציא לאור בעיר שבועון ביידיש בשם 'דאס יודישע פאלק'; העריכה נמסרה לד"ר יוסף לוריא, שנקרא לשם כך מפטרבורג ממערכת 'דער פריינד'. הד"ר י. לוריא, שהתנסה כבר בעריכת 'דער יוד' וה'פריינד' ריכז סביב השבועון את טובי הסופרים כותבי יידיש ועברית בתוכם י"ל פרץ, שלום עליכם, שלום אש, ה"ד נומברג, ש. פרוג, אברהם רייזין, הלל צייטלין, ז"י אנכי, פרץ הירשביין, ז. שניאור ואחרים.

כעוזר קבוע הוזמן שמריהו גורליק, שהיה לפניו "בונדאי" והשתתף בעתונות הרוסית המקומית המתקדמת. הוא הפך בשנת 1904 לציוני כללי והיה מפרסם ב'דאס יודישע פאלק' מאמרים נלהבים על הציונות בצורת "מכתבים אל ידיד" (בריו צו א פריינד, יצאו בשנת 1908 לאור בצורת ספר). עוזר קבוע היה גם משה שליט, שפרסם בשנת 1906 חוברת ברוסית על הביל"ו.

השבועון הציוני ביידיש נתקל בהפרעות מצד השלטונות. היתה זו תוצאה של יחס הממשלה לתנועה הציונית, שהלך והחמיר. השבועון הופיע בוויילנה עד מחצית שנת 1908.

הוצאת הספרים הציונית "קדימה" הועברה בשנת 1907 מאודיסה לוויילנה. ההוצאה פרסמה ברוסית בשנת 1909/10-1912/13, 4 לוחות שנתיים, שנפוצו כ-20,000 עותקים. הכרך הרביעי הוחרם על-ידי הצנזורה בגלל מאמר על ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל. לשנת תרע"ב 1911-12, יצאה לאור גם מהדורה ביידיש של הלוח והיא נפוצה בעשרת אלפים עותקים. העורכים היו בוריס גולדברג ומשה שליט. בין המשתתפים י. גרינבוים, על הקהילות בפולין; ד"ר י. לוריא ובצלאל יפה, על ההתיישבות בארץ ישראל; ב. בורוכוב, על מוסדות יהודיים באוסטריה, וי. גופך על היהודים בטורקיה.³²

בראשית שנת 1909 התחיל להופיע בוויילנה השבועון 'העולם', שהיה מופיע עד כה בקלן אשר בגרמניה ושימש בטאונה של ההסתדרות הציונית העולמית. כעורך אחראי נתמנה לייב יפה. לאחר שלייב יפה עבר לגרודנה נמסרה העריכה לאלתר דרואנוב, שחזר בקיץ של שנת 1908 מארץ-ישראל, השתקע בוויילנה, ועבד כמזכיר הוועד הציוני המרכזי. בעריכה השתתפו זמן מה יצחק גרינבוים, חבר הוועד הציוני המרכזי, שעבר לגור בוויילנה בקיץ של שנת 1909, וא"מ בורוכוב (ברכיהו), מעובדי המרכז הציוני בוויילנה. כשבועון השתתפו טובי הסופרים. 'העולם' סבל גם הוא מהפיקוח החמור מצד השלטונות על פעולות הציונים. משום כך הועבר השבועון החל מחודש אפריל 1912 לאודיסה.

התפתחות ספרות יידיש. לאחר ששכך הלהט המהפכני מהשנים 1905-1906, לאחר שהשלטונות התחילו לרדוף את פעילי המפלגות המהפכניות והלאומיות,

32 מ. שליט במאמרו "אלטע און נייע לוחות". בפון יאר צו יאר, וארשה 1929.

להחרים את כתבי העת והוצאות הספרים שלהן, עקרו רבים מהפעילים מווילנה. נותרו סופרים ועסקנים, שהתייאשו ממהפכה קרובה. הם פנו לפעולה ספרותית וחינוכית בקרב המוני העם.

נוצר בוויילנה חוג של סופרי יידיש ושל מורים שדגלו ביידיש כשפת ההמונים והשפה הלאומית. ועידת היידישאים בצ'רנוביץ בקיץ של שנת 1908 החרפה את הקרע בין העברים ובין הדוגלים ביידיש כשפה לאומית, או כגרסת אנשי ה"בונד" כשפה הלאומית היחידה. חברי ה"בונד" התחילו לפעול למען הפצת היידיש כשפת הלימוד והספרות.

ה"בונד" יסד את הוצאת 'די וועלט' שהוציאה לא רק ספרות מפלגתית אלא גם ספרות יפה. 'די וועלט' הוציאה כתבים של ד. פינסקי, ה"ד נומברג, פרץ הירשביין, ש. אנ-סקי, ז. שניאור, א. וייטר, ד. קפלנוביטש, ב. לאפין, דוד איינהורן, מ. גורקין, ליאוניד אנדרייב. הוצאת 'די וועלט' הוציאה גם קבצים ספרותיים, בתוכם די וועלט, פייערלאך (אורות) לחג החנוכה, 1908; לכבוד פסח, פריהלינג (אביב) לחג השבועות, 1908; זאנגען (שיכלים), 1910; הערבסט בלעטער (עלי סתיו) לקראת החגים; דער אנפאנג (ההתחלה) 1912, מתוך 133 פרסומים של "די וועלט" הופיעו רובם, כמאה, עד סוף שנת 1907.³³

הוצאת "דער האמער" של "פועלי-ציון" הוציאה, כאמור, בעריכת י. זרובבל בשנת 1908 קבצים ספרותיים בשם יוגענד שטימע (קול הנוער) ופסח בלאט. ה"ד נומברג, שישב כאמור בוויילנה בשנת 1907, השתתף בעתון "הזמן". הוא ערך קובץ ספרותי ביידיש ליטערארישע זאמלונג לכבוד פסח, שיצא בהוצאת "איזראעליט" (וילנה 1908). בקובץ השתתפו שלום אש, דוד איינהורן, ז"י אנכי, י"מ וייסברג, ש. ניגר, דן קפלנוביטש, ב. לאפין ודניאל טשארני בשירו הראשון. שמריהו גורליק יזם להוציא לאור ירחון ספרותי בלתי מפלגתי. ירחון זה, שיצא בראשית שנת 1908 בשם "ליטערארישע מאנאטסהעפטן" בעריכתם של ש. גורליק, א. וייטר וש. ניגר, היה בעל רמה ספרותית חשובה. השתתפו בו מלבד העורכים — י"ל פרץ, שלום אש, הלל צייטלין, ז"י אנכי, ה"ד נומברג ועוד. נחום שטיף ("בעל דמיון") הוזמן לבוא לוויילנה ולהשתתף בירחון. הביקורת הספרותית קידמה בברכה את כתב-העת החדש, אך לא כן אנשי ה"בונד", שרצו בכתב-עת שיקדיש מקום יותר נרחב לפובליציסטיקה. הם ראו באסטיציזם של העורכים — ה"בונדאי" לשעבר (א. וייטר), ה"ס"ס לשעבר (ש. ניגר) והציוני — בריחה מבעיות הזמן. הירחון נפסק אחרי חוברת ד' מחוסר אמצעים.³⁴

ירחון פופולרי בשם 'לעבן און וויסנשאפט' (החיים והמדע) יצא לאור בשנים 1909-1912 בעריכתם של א. ליטוויץ (שמואל הורוויץ) והד"ר ז. בלומשטיין בהוצאת ש. שרברק.

33 רשימת הפרסומים לפי קטלוג של ההוצאה כספר די געשיכטע פון בונד, כ' 1962, עמ' 477-480.

34 זכרונות ש. גורליק בספרו עסייען, 1947, עמ' 322-328.

ירחון ספרותי אחר התחיל להופיע בוויילנה בעריכתו של ש. ניגר בשנת 1913 בהוצאת ב. קלצקין. היה זה למעשה המשכו של ירחון באותו שם, שהופיע לפני כן בפטרבורג ונפסק בחודש יולי 1912. בוויילנה עסק הירחון יותר בספרות ופחות בבעיות החברה, אם כי גם הוא דן בעניינים אקטואליים. בירחון השתתפו טובי הסופרים, שכתבו יידיש, בתוכם י"ל פרץ, שלום אש, יהודה קרני, ד. איינהורן, ה"ד נומברג, ד. ברגלסון, ז"י אנכי, בעל-מחשבות, ליאו קניג, יהואש, א. ראובני, אברהם רייזין, משה טייטש, ש. רוזנפלד, מנדלי (פרקי זכרונות), אהרון צייטלין הצעיר, לייב ניידוס, אלישע ראדין, פאלק היילפרין ועוד. במאמרים על בעיות אקטואליות נידונו ענייני בתי-הספר, הקהילה, הבחירות ל"דומה" וכו'. בבעיית היידיש הורגשה בכתב-העת נימה יידישאית לוחמת. הירחון המשיך לצאת לסירוגין גם לאחר פרוץ המלחמה בין רוסיה לבין גרמניה, אולם באביב של שנת 1915 נפסק הן בגלל הטלת איסור על ידי השלטונות הצבאיים לפרסם בעברית ויידיש והן בגלל עזיבתו של המו"ל והעורך את העיר.³⁵

עתונים יומיים ביידיש. עתונים יומיים ביידיש צצו ונעלמו. פעיל ביותר בהוצאת עתונים אלה היה פ. מארגולין, מו"ל 'הזמן'. בשנת 1909 הוציא את 'אידישע צייטונג', בעריכתו של ליפמן לויין ובהשתתפות רבים שכתבו גם ב'הזמן', בתוכם ז. שניאור, י"ד ברקוביץ, ש. צ'רנוביץ, משה שליט, מ. רבינוזון, א. איזגור וז. קלמנוביטש. העתון היומי הזה, שיצא במתכונת דומה לזו של 'הזמן', לא התמיד יותר משנה.

אחריו באו 'דאס פאלקסבלאט', שיצא בשנת 1911 בעריכתם של משה שליט ודוד איינהורן. העורך האחראי קארפוביטש נידון בחודש אפריל 1912 לקנס על פרסום מאמר נגד סדרי בית-הסוהר. הנידון טען, כי באותו זמן ישב בעצמו בבית-הסוהר וכתב מה שהרגיש, אך לא התכוון לפגוע בפקידי הממשלה.³⁶ העתון פסק להופיע אז.

בראשית שנת 1912 התחיל להופיע עתון יומי בשם 'דער טאג' (היום). את הרשיון להוציא ולערוך את העתון קיבל לייזר כץ. בין המשתתפים היו א"י גרודזנסקי, סופר ועיתונאי מתחיל, בן אחיו של הרב ר' חיים-עוזר, א. ליטוויץ (ש. הורביץ). העורך בפועל במשך חודשיים בראשית שנת 1913 היה משה שליט, אך הוא פרש מהעתון. על פרסום מאמר נגד גירוש יהודים מהכפרים על-ידי שוטרים המבקשים שוחד נקנס העורך י. היילפרין במאה רובל והעתון פסק להופיע בראשית שנת 1914.

גורל דומה היה לעתון היומי 'דער שטערן' (הכוכב) שהתחיל להופיע במחצית פברואר 1913 בעריכתו של משה שליט. העתון, שמשה שליט עזב אותו אחרי 12 הגליונות הראשונים, נקנס גם הוא במאה רובל על פרסום מאמר ונפסק בראשית

35 על הירחון עיין במאמרו של הד"ר אליהו שולמאן בפנקס פאר דער פארשונג פון דער יידישער ליטעראטור און פרעסע, ניו-יורק תשכ"ה.

36 'הזמן' 1912, גל' 75.

בשנת 1913 נתקבלו רשיונות להוציא לאור את העתונים 'ווילנער טאגבלאט' ו'מארגן שטערן' עם תוספת שבועית 'דער לץ' (הלץ). העתון 'ווילנער טאגבלאט' התחיל להופיע רק בסוף חודש יולי 1915. כנגד זה הוציא פ. מארגולין כבר בראשית 1914 את העתון היומי 'דער פריינד' (הידיד) בעריכתו של משה שליט ובהשתתפותם של א. יודיצקי, ליפמן לוין, נחום שטיף, ש"ל ציטרון, וא"י גולדשמיד. האחים נחום ולייבוש באביצקי ניגשו בחודש מאי 1915 להוצאת עתון יומי בשם 'דאס פאלק' (העם).

הופעת כל העתונים היהודיים בידיש ובעברית הופסקה במחצית חודש יולי 1915, לפי פקודה של המצביא העליון של צבא רוסיה במלחמת העולם, ניקולאי ניקולאייביטש.

הוצאות ספרים: הוצאת ב. קלצקין. אחד מחברי ה"בונד" הווילנאים הוותיקים, בוריס קלצקין, בנו של סוחר-יערות עשיר, ייסד בעיר קרוב לשנת 1908, שלא לשם עסק, בית-דפוס והוצאת ספרים לספרות יידיש. כמנהל ה"ווילנער פארלאג" ("ההוצאה הווילנאית") של ב. קלצקין הוזמן הסופר א. וייטר. לאחר שווייטר הוגלה לסיביר בשנת 1912 נמסרה הנהלת ההוצאה לידי ש. ניגר, נחום שטיף חליג קלמנוביטש. הוצאת ב. קלצקין הוציאה כתבי-עת ספרותיים, ספרים מקוריים ומתורגמים, ספרות לילדים וספרי לימוד בשביל בתי-ספר בידיש.

ההוצאה קיבלה לידיה בשנת 1912 את הוצאת הירחון 'די אידישע וועלט', שיצא לפני כן בפטרבורג. בעריכתו של ש. ניגר הפך הירחון לבמה חשובה לביקורת ספרותית.

לאחר שנפסק ירחון זה, ערך ש. ניגר את השבועון 'די וואך' בהשתתפות אותם הסופרים.

שנתון לתולדות ספרות יידיש יצא בשנת 1912 בהוצאת ב. קלצקין ובעריכת ש. ניגר בשם דער פנקס. במאסף באו מאמרים בפילולוגיה של שפת יידיש, בתוכם מאת ב. בורוכוב, שסייע גם בעריכה, סקירות על כל מה שנדפס בשנת תרע"ב ביידיש ודברי זכרונות.

שנתון לשנת 1913 מוקדש לענייני ספרות יהודיות יצא בהוצאה זו בעריכת א. קירזשניץ. ב"יאהר-בוך" הזה באה רשימה של כל הספרים בעברית ויידיש וכן ספרים יהודיים ברוסית שיצאו בשנה שחלפה, רשימת כל העתונים היהודיים שהופיעו ברוסיה וכן רשימת כל הספרים היהודיים, שהוחרמו במדינה בשבע השנים האחרונות.³⁷

מהכתבים של סופרים פרסמה הוצאת ב. קלצקין את כתבי שלום אש, דויד איינהורן, א. וייטר, "בעל מחשבות" (ד"ר אלישיב), דויד ברגלסון, ה"ד נומברג,

37 'ראזסבייט' 1912, גל' 2; 'הזמן' 1912, גל' 5; 1913, גל' 54, 42; 1914, גל' 20.

38 'הזמן' 1914, גל' 19.

אברהם רייזין וש. גורליק.

בהוצאת ב. קלצקין הופיע תרגום ספרו של אמיל שירר דברי ימי עם ישראל וכן ספרו של מ"ד ריבקיין דער וויעליזער בלוט בלכול (עלילת הדם בוולין). על הדפסת הקובץ בבעיות הלאומיות היהודית די אלטע שטימע, נתבע בית-הדפוס של ב. קלצקין לדין, מפני שהעורך גר בחוץ לארץ. הצנזורה מצאה במאמר שדן בתקופת ניקולאי ה' דברי השמצה על השלטון באותה התקופה. הקובץ הוחרם על ידי בית הדין.³⁹

בהוצאת ב. קלצקין הופיע החל מחודש פברואר 1914 דו-שבועון לילדים 'גרניניקע בוימעלעך' (עצים ירוקים) בעריכת פאלק היילפרן. בהוצאת ב. קלצקין הופיעו ספרי לימוד מודרניים ראשונים ביידיש, כגון ספרו של ד. הוכנברג די נייע שול והכריסטומטיה הספרותית דאס יודישע ווארט בעריכת מ"י אולגין (הוא משה יוסף נובומייסקי), מורה בבית-הספר ערב למבוגרים (ווילנה, 3 חלקים, 1912).

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ויציאת ב. קלצקין לרוסיה לפני פלישת הגרמנים לוויילנה, נפסקה פעולת ההוצאה הווילנאית של ב. קלצקין, שעשתה כה רבות למען הסופר, הספרות ובית הספר היידי.

הוצאות ספרים שונות. בוויילנה פעלו הרבה הוצאות ספרים בעברית וביידיש. בתי-הדפוס הוותיקים כמו אלה של ראם, רוזנקראנץ ושריפטצור, מ"ץ, הדפיסו וגם הוציאו לאור ספרים. בעלי בתי-מסחר לספרים כמו מרדכי קצנלכוגן ויצחק פונק הדפיסו ספרים מספרות ימי הביניים וספרות ההשכלה. ש. שרברק, שעבד לפני כן בבית המסחר של מרדכי קצנלכוגן, נעשה גם הוא מוציא לאור חשוב. הוא הוציא ביידיש את כתבי מנדלי מוכר ספרים, ד"א אלישיב ("בעל מחשבות"), י"מ וייסנברג, פאלק הלפרין, ליפמן לוין ואחרים. בגלל הדפסת מאמר על המהפכנית מאריה ספירידונובה הוחרם כרך ב' של כתבי "בעל מחשבות". המחבר וגם המו"ל נידונו לשני חודשי מאסר כל אחד. כאשר שוחרר ד"ר אלישיב מבית הכלא קיבל הרבה מברקי ברכה ועידוד.⁴⁰

ש. שרברק נכנס לשותפות עם א. בן אביגדור, לידסקי ואחרים, והם הקימו ביחד בשנת 1912 הוצאת ספרים מרכזית בווארשה בשם "צענטראל" (מרכז). הוצאת ספרים זו השתלטה למעשה על שוק הספרים ביידיש ובעברית.

הוצאת ספרים ביידיש ובעברית בשם "יהודיה" ייסדו שמואל יעקב יצחק וניסן לוין עם שותפים. הם הוציאו לאור 20 ספרים בסידרה "פאלקס-אוניווערסיטעט" (אוניברסיטה עממית). הם הוציאו ביידיש גם סיפורים מאת ז. ונדרוב וראובן-אשר ברוידס בצורת חוברות קטנות.

בקרב קוראי יידיש היה קהל שדרש סיפורים מפליאים מחיי הצדיקים, או ארצות,

39 'ראוסבייט' 1912, גל' 5, 31.

40 'ראוסבייט' 1910, גל' 8; 1912, גל' 18; 'הד הזמן' 1910, גל' 42; 'הזמן' 1911, גל' 6.

או סיפורים מבדחים. סיפורים עממיים כאלה הוציאו בעלי בתי-מסחר לספרים או בתי-דפוס, כמו דפוס ל. מץ או אפל ושותפו גארבר, וכן המו"לים האחרים באביצקי ("הומאריסטישע ביבליאטעק") ואחרים.⁴¹

בווילנה הופיעו קבצים וקונטרסים לרוב המוקדשים לבעיות הזמן. משה שליט ערך בשנת 1910 את הקובץ פאלק און לאנד להסברה ולביקורת של הציונות "במובן הרחב של המלה". בקובץ השתתפו מלבד העורך גם יצחק גרינבוים, ד"ר יוסף לוריא, ד"ר נתן בירנבוים, "בעל דמיון" (הוא נחום שטיף), "בעל מחשבות" (הוא ד"ר ישראל אלישיב), "בן אדיר" (הוא א. רוזין), שמריה גורליק ושמואל ניגר. בדעת מ. שליט היה להוציא עוד קבצים כאלה, אך יותר לא הופיעו. קונטרסים קטנים יותר היו די נייע שטימע (הקול החדש), דער אנפאנג (ההתחלה) 1912; "אונזער צייט (זמננו), 1911; די צייט (הזמן), 1912; טאג פראגן (בעיות היום) 1912; דער געדאנק (המחשבה) בעריכת א. שלימוביטש ועוד. היו אלה פרסומים של אנשים או מפלגות שעמדו מאחורי האנשים. הקובץ איצט (עכשיו), שהלך ונדפס בשנת 1912, הוחרם עוד לפני שנגמרה הדפסתו. גרם לכך המאמר הראשי, שהיה מוקדש לבחירות הקרובות ל"דומה".⁴²

השבועון "ווילנער וואכנבלאט" החזיק מעמד שנים אחדות (1910 — קיץ 1914). בן-ציון כץ היה ממייסדיו והסופר ליפמן לוין, שהשתקע בוויילנה בשנת 1908, היה עורכו. העורך והמו"ל האחראי היה לייזר כץ. השבועון הקדיש הרבה מקום לתולדות הקהילה ולענייני העיר.

שבועון שהחזיק מעמד יותר מאחרים, היה בטאונם של סוחרי העצים 'דער האלצהענדלער'. הוא הופיע כסדרו במשך למעלה מחמש שנים (החל משנת 1910) בעריכתו של ליפמן לוין.

חוברות המוקדשות לענייני עובדי המחט הופיעו בשנת 1912 בשם דער שניידער (החייט). כאשר הופיע כעבור שנה קובץ בשם די נאדעל (המחט), הוא הוחרם בנימוק כי הוא מעורר למלחמת מעמדות.⁴³

הופיעו בידיש גם כתבי-עת הומאריסטיים, כמו 'כל-בו-ניק', 1913. בשנת 1908 הופיע שבועון בשם 'דער שדכן'.

עם כל שפע הפרסומים, שהופיעו בוויילנה בידיש, הרי תפסה וארשה את המקום המרכזי לספרות יידיש, ואילו וילנה שימשה יותר כמרכז לספרות העברית. ;
הצנזורה הקפידה מאוד והיתה מחרימה גליונות של כתבי-עת וספרים שלמים. ספרו של הד"ר מ. רבינזון ספרותנו החדשה הוחרם בגלל קטע משירו של ביאליק "בעיר ההרגה", שאליו צורפה הערה, כי הדברים תואמים את אשר קרה בקישינב.⁴⁴
הספר הופיע בשנת תרע"ג תוך תיקון.

41 עיון ברשימת הפרסומים בידיש ברוסיה בשנת 1912 בדער פנקס. וילנה תרע"ב.

42 'הזמן' 1912, גל' 150.

43 'הזמן' 1914, גל' 145; ביקורת על הקובץ בירחון 'די יודישע וועלט', חוב' 3, 1913.

44 'הזמן' 1913, גל' 88.

גירוש סופרים. סופרי יידיש, בייחוד אלה שהיו חברי ה"בונד" או נוטים למפלגה זו, היו צריכים להיזהר מהשלטונות. כאשר נערכו בחודש אפריל 1912 על-ידי המשטרה מאסרים בקרב משכילים יהודים בוויילנה, נלקחו למאסר גם הסופרים דויד איינהורן, משה זילבורג וא. ווייטר. ראשי הקהילה בוויילנה השתדלו להוציא את ד. איינהורן ומשה זילבורג מבית הסוהר. הם הגישו עצומה לשר-הפלך שבה ציינו, כי שני סופרים אלה נאסרו מתוך אי-הבנה וכי הם אינם משתתפים בשום פעולה פוליטית. על העצומה חתמו הרב ר' חיים-עוזר גרודזנסקי, הבנקאי ישראל בונימוביטש ואחרים. ואמנם גורשו שני סופרים אלה לחוץ לארץ. את א. ווייטר גירשו לצפון הרחוק.⁴⁵

ספרות חרדית בידיש. ספרות עממית ברוח חרדית בידיש סיפק לציבור בשפע בן-ציון אלפס, יליד וילנה (נולד בשנת תר"א). בן-ציון אלפס למד בשקידה (אחרי נישואיו, בשנת תרכ"ח) בקלויז הגר"א ואחר-כך עלה לארץ ישראל בשנת תרל"ב, אולם נאלץ לחזור לוויילנה כעבור שלוש שנים מפני שאשתו לא הסכימה לעלות ארצה עם ילדתה הפעוטה. הוא נכנס לעבודה כמגיה בבית הדפוס שנוסד זה לא מכבר על-ידי מץ. בשמשו כמגיה היה מוחק מסיפוריהם של המחברים דברים שנראו לו כאפיקורסיים והיה מוסיף מצדו כמה שורות לשם הקישור. המגיה ראה צורך לספק לקוראים חומר קריאה דתי ומוסרי. בזכרונותיו, שכתב אותם לעת זקנה, הוא מספר: "כשנודעתי כי בכל ערב שבת סובכים נערים ובתולות ישראל על בתי מסחר הספרים לקנות או ליקח בשאלה מחברות ראמאנען, ובלילי שבת של החורף הארוכים מוסבת כל המשפחה מסביב לשולחן והנער או הנערה קוראים לפניהם הסיפור הרומאני וממלאים מוחותיהם בריח מעופש, נצטערתי על זה מאוד וחיפשתי דרכים איך למעט את התיפלה הזאת."⁴⁶ הוא התחיל להדפיס בתרגומו ליידיש חיבורים קטנים, המלאים דברי יראה ומוסר, כמו ספר היראה וספר שערי תשובה לר' יונה גירונדי. לאחר שראה, כי חיבורים אלה מתקבלים ברצון על-ידי הקהל, ניגש לכתיבת סיפורים משלו. דחיפה להמשך פעולתו הספרותית הזאת נתן הצעיר שלמה שרברק, שעבד כאמור בבית-מסחר הספרים של מ. קצנלבוין והיה נוסע לקבל הזמנות בשבילו. בן-ציון אלפס כתב בשביל ההוצאה שלו סידרה של סיפורים ומשלים בענייני מוסר. לסידרה זו בעשרה חלקים בשם מעשה אלפס היתה תפוצה רבה, היא הופיעה בשתיים-עשרה מהדורות.⁴⁷ הצלחה זו גרמה כי הוצאות לאור של ספרי רומ"ל, כמו זו של מץ, של רוזנקראנץ ושל אטשטיין, יזמינו אצלו קטעים ממעשה אלפס בשביל סידורים, מחזורים וכד'. בן-ציון אלפס חיבר תחינה בשם מקור דמעה עם ביאורים, וכן אוצר התורה, מעין צאינה וראינה חדש עם הערות, משלים ופירושים (וילנה 1911, חלק א' לספר בראשית, 574 עמ'). הוא התחיל גם לעבד פרקי משניות ליידיש: נשמת אדם — פרקי משניות בסדר א"ב עם פירוש עברי וביאור בידיש (וארשה

45 'ראזסבייט' 1912, גל' 18, 30, 43; 'הזמן' 1912, גל' 30, 93, 229.

46 בן ציון אלפס: מעשה אלפס, תולדה וזכרונות, ירושלים תש"א, עמ' כ"ה.

47 ש. שרברק בספר זכרונותיו, עמ' 109; זלמן רייזין: לעקסיקאן, בערך אלפס, בן ציון.

תרע"ג), הוא הוציא גם ספרים אחדים בעברית (הלכות ר' אלפס עם מילואים מעשה אלפס; מעשה אלפס על חמש מגילות).

מוציאים לאור בשפה הרוסית. בית-מסחר הספרים של א"ג סירקין היה מוציא לאור ספרים ברוסית. בית מסחר גדול זה, שנוסד בשנת 1859, היה לו בית דפוס משלו והיה מוכר ספרים ברוסית ובשפות אחרות; היתה לו גם ספריית השאלה גדולה. בשנת 1887 אנו קוראים מודעה מכית מסחר זה, כי אפשר להשיג אצלו ספרים ללימודי היהדות בשפה הרוסית, כמו סידור התפילות עם תרגום רוסי מאת א. וול, ספר עיקרי הדת מאת מ. נמזר ומ. וולפר, וספר תולדות עם ישראל מאת מ. וולפר ו- ו. קגן.⁴⁸ הוצאת א"ג סירקין הוציאה בשנת 1903-1904 את שירי ש. פרוג ברוסית.⁴⁹ יהושע בונימוביטש, בנו של הבנקאי ישראל בונימוביטש, יסד בעיר הוצאת ספרים גדולה בשם "לקטור" (הקורא, ברוסית). הוא פיתח פעולה מסחרית ענפה, אך בשנת 1912 שם קץ לחייו ביריה, בהיותו בן 38 שנים.⁵⁰

מוציא לאור חשוב היה אליהו עפרון, יליד וילנה (נולד בשנת 1847) שפעולתו התרכזת בעיר הבירה. בשותפות עם הוצאת הספרים הגרמנית של ברוקהאוז הוציא לאור את המילון האנציקלופדי הרוסי הגדול ב-86 כרכים (1889-1907), ראשון מסוגו במדינה. אותה הוצאת "ברוקהאוז ועפרון" הוציאה גם את האנציקלופדיה היהודית-רוסית ב-16 כרכים (1908-1913).

ועידת מוכרי-הספרים. בתי מסחר ספרים של יהודים היו בעיר רבים, של ליכטמאכר, איצקוביטש, גירשובסקי, לופץ, סטראקון, א"מ מושביצקי ועוד. בשנת 1909 התקיימה בוילנה ועידה של מוכרי ספרים יהודים במדינה, בה הוחלט להקים אגודה של בעלי בתי-מסחר לספרים.⁵¹

ביקורי סופרים בעיר, הרצאות. סופרים שהיו מבקרים בוילנה היו מזמנים לרוב להרצות הרצאה פומבית או שסידרו לכבודם מסיבה. אגודות לצדקה היו מזמינות לפעמים סופר או אמן להופעה, כדי לזכות בהכנסה ממכירת הכרטיסים. כאשר עשה שלום עליכם בוילנה בחורף של שנת 1905, הופיע בנשף ספרותי-מוסיקלי לטובת "משמרת חולים". ראובן בריינין ביקר בקיץ של שנה זו והירצה בבית הכנסת "טהרת הקודש" על העברית כשפה חיה ועל הסתדרות "עבריה".

נשף ספרותי בידיש נערך בחודש מארס 1906 בהשתתפותם של י"ל פרץ ו"בעל מחשבות". י"ל פרץ נתקבל בהתלהבות.

גם סופרים מקומיים הופיעו בהרצאות והקראות, כמו ז"י אנכי בנשף ספרותי-מוסיקלי בידיש (ינואר 1907) וכן הד"ר י"ל ברוך בעברית. סופרים אורחים שהירצו בוילנה בשנת 1907 — הד"ר בן-ציון מוסינזון שבא מישראל, וזאב ז'אבוטינסקי. שלום אש ביקר פעמים אחדות בוילנה. בראשית שנת 1908 הקריא בפני חוג

48 'ווסחוד' 1887, גל' 29.

49 ב"צ כץ: זכרונות, חלאביב תשכ"ג, עמ' 146.

50 'הזמן' 1912, גל' 216, 218.

51 'הד הזמן' 1909, גל' 166.

מצומצם של סופרים וחובבים את מחזהו שבתאי צבי. הוא השתתף בפורים דשושן (5 במארס) יחד עם ח"נ ביאליק, כנשף לאומי-ציוני שנערך באולם העירוני. האולם היה מקושט בתמונות מארץ-ישראל, האנשים באו בתלבשות שסימלו את הקק"ל, "שדכן" וטיפוסים אחרים והוצגו תמונות חיות על הנושאים "הגלות" ו"תחית העם". ביאליק הקריא ממגילת האש ומשירי העם שלו, אש הקריא משבתאי צבי ומהשטעטל.

מנדלי בוילנה. בקיץ של שנת 1909 נערך בוילנה נשף לכבודו של מנדלי מוכר ספרים. מנדלי התארח בבית חתנו, הד"ר אברמוביטש. הוא עשה בעיר ימים אחדים ויצא אחר-כך לנח במעון קיץ שבעיירה פודברודזיה, שהיתה מוקפת יערות אורנים. סופרים מורים ומשכילים החליטו לערוך מסיבה לכבודו.

בזמן שהותו בעיר ביקר בספריה על שם מ. שטראשון. משם יצא בלווית הסופר ש"ל ציטרון לרחוב היהודים, וראה את המקום שבו למד בהיותו בן 16-17, הוא מקום ישיבת ר' מיילא. מנדלי סיפר מזכרונותיו — איך ספג סטירת לחי מהמשגיח של ה"ישיבה", על כך שהכניס נערה לתוך הישיבה: את הנערה שהיתה מוכרת לבחורי הישיבה פולים. האורח ביקש לראות "חדר" מהטיפוס הישן. את רשמיו מ"חדר" זה סיכם בשעת ארוחת-הצהריים, שערכה לכבודו משפחת י"ל גולדברג. הוא דיבר שעה ארוכה על הצורך בתיקונים בחינוך הנוער היהודי.⁵²

הציונים ערכו את המסיבה לכבוד מנדלי ביום ה-16 באוגוסט בערב במלון. כדי למנוע הפרעות מצד בונדאים ויידישאים בגלל הנאומים בעברית וברוסית, לא הוזמנו אנשים מחוגים אלה. הבונדאים שכרו חדר סמוך לאולם שעמדה להתקיים בו החגיגה, ישבו ושרו שירים ביידיש. באו למסיבה כמאה ושלושים איש משמנה ומסלתה של הקהילה, סופרים ועסקנים.

אריה ניישול פתח את המסיבה בשם "הצדקה גדולה". המורה דוד נוטיק בירך בשם אגודת "חובבי שפת עבר" ועמד על חשיבותו של מנדלי כסופר עברי. הד"ר י"ל ברוך סיפר זכרונות על פגישותיו עם הסופר. א. ליטוואק (הלפאנד), דיבר בשם הסופרים הכותבים יידיש ואמר, כי האינטליגנציה באה לכבד סופרים במסיבות, אך איננה מתעניינת בספרות.

דבריו של א. ליטוואק הביכו את המוזמנים המכובדים. הכריזו על הפסקה ומנדלי יצא לחדר צדדי שישבו בו סופרים יידישאים צעירים. הוא נתקבל על ידם במחיאות כפיים ובשיר שנתחבר במיוחד לכבודו. מנדלי קרא לסופרים הצעירים להיות כמוהו — רודפי שלום ואחדות. ליטוואק קם והתחיל לענות למנדלי, אך באמצע דבריו נכנס שוטר והפסיק את הנואם: אסור לדבר יידיש.

במסיבה דיברו עוד א. דרויאנוב, א. טריוש בשם מערכת 'הזמן' ואליהו הלוי לויין בשם המורים העברים.

מנדלי ענה למברכיו. הוא אמר כי ביקר בוילנה בעודו נער. אז למד ב"ישיבות"

יידע רק על קיום ישיבות בוויילנה; מאז חלו שינויים גדולים, אבל הכול, גם החכמה, גם ההשכלה וכל המושגים החדשים נבנו על יסוד התורה, "על הקלוז של הגאון"; ביסוד זה שיקע העם את רוחו. בנוגע לשפה העיר מנדלי, כי כבר אברהם אבינו דיבר בשתי שפות, ארמית וכנענית; שפת יידיש היא לשון העם, העם ספג אותה לתוכו והטביע בה את רוחו; השפה קדושה מפני שהעם מדבר בה; השפה חיה, מפני שנוצרת בה ספרות.

לאחר ביקורו בוויילנה ביקר מנדלי גם בביאליסטוק, בווארשה ובלודז'. הוצאת הספרים ש. שרברק בוויילנה ניגשה (בשותפות עם הוצאת י. לידסקי בווארשה), להוציא לאור את כל כתבי מנדלי מוכר-ספרים ביידיש ובשפות אחרות למלאת לו 75 שנה. גם בקיץ של שנת 1910 ביקר מנדלי בוויילנה ושהה בעיר שני ימים בדרכו לנאות הקיץ בפודברודזיה. במלאות למנדלי 75 שנה פרסם העתון הווילנאי 'הד הזמן' מאמרים לכבודו ונשלחו אליו מברקי ברכה.⁵³

"ל פרץ בוויילנה. אגודת "תורת אמת", האגודה שהחזיקה "חדרים" לילדי עניים ושהיו לה הרבה חברים-תומכים, הזמינה את י"ל פרץ במחצית חודש דצמבר 1911 להשתתף בנשף ספרותי-מוסיקלי. בנשף זה השתתף גם חזן מפורסם מווינה.⁵⁴ אגודת "תורה תמימה", שגם היא החזיקה "חדרים" לילדי עניים, התקנאה באגודת "תורת אמת" והזמינה גם היא את י"ל פרץ להרצאה פומבית. הרצאה זו הפכה לקבלת פנים נלהבת לסופר הדגול.

ההרצאה עמדה להתקיים במוצאי שבת, ה' 18 בפברואר 1912. כל הכרטיסים נמכרו במחירים גבוהים כבר ימים אחדים לפני כן. במשך כל יום השבת ביקרו אצלו סופרים, עסקנים וסתם מעריצים. השלטונות הירשו הפעם לא רק להקריא ברכות, אלא גם לנאום ביידיש. השתתפו בהרצאה רבים מבני האינטליגנציה הדימוקרטית. אנשים רבים שלא הצליחו לרכוש כרטיסים, נשארו עומדים ברחוב. המרצה ריתק את הקהל ברעיונותיו על האידיאליזם של היהדות. לאחר ההרצאה נערכה מסיבה לכבוד האורח בהשתתפות מאתיים איש. ברכו ד"ר צ. שכד, א. דרויאנוב, נח פינס, ליפמן לוין, דוד איינהורן, ועוד. דרויאנוב דיבר עברית. נשמעו קריאות: יידיש! אך היו"ר השתיק את המפריעים. כל הזמן הורגשה האיבה בין ה"יידישיסטים" לבין ה"הבראיסטים".

בדברי התשובה שלו הביע י"ל פרץ את "האני מאמין" שלו. הוא אמר, כי הלא אוהב את ארץ-ישראל בכל נימי נפשו; לראות את ארץ-ישראל יהודית — זה חלומו מאז, אך להישאר שם לא היה רוצה; העברית היא שפתנו; היידיש היא ציפור הנפש של העברית, אך באסיפה שבה הרוב אינו שומע עברית, לא היה מוכן לדבר עברית; הוא אינו שייך לציונים, אך איננו שייך גם לטריטוריאליסטים; ארץ דרושה לעם היהודי, אולם אין להטות את כל תשומת לבו של העם מצרכי-החיים השוטפים,

53 'הד הזמן' 1910, גל' 122, 153, 286.

54 'ווילנער וואכנבלאט' 1911, ממחצית דצמבר.

מיצירתו; הוא איננו שייך גם לדימוקרטים, ואלה הסוברים, כי הישועה תבוא משיווי זכויות מדיני, דרכם מובילה לשמד; הוא שייך אולי לנוער היהודי החדש, המסור לחיים הלאומיים היהודיים.

ההתלהבות במסיבה היתה רבה. אחרי שסיים את דבריו נשאוהו על כפיים באולם ושרו שירים שנתחברו במיוחד לכבודו.

למחרת, ביום א', ביקר י"ל פרץ בלוויית עסקנים במוסדות ובבתי-ספר ונתקבל בהתלהבות. תלמידים נשאוהו על שכמיהם למרכבה, זרקו אליו פרחים וקראו קריאות שמחה.

בערב התקיימה מסיבת פרידה בבית אחד הסופרים שנמשכה כל הלילה.⁵⁵ דוד פרישמן בוילנה. אגודת "תורת אמת" הזמינה גם את דוד פרישמן להופעה בתילנה. הוא בא בלוויית יצחק קצנלסון הצעיר וי"א לייזרוביטש. אחרי ההקראות והדקלומים נערכה מסיבה לכבודו, שהשתתפו בה בעיקר סופרים עברים. א. דרויאנוב אמר בדבריי-הברכה שלו, כי קיים גם עכשיו "תוהו ובוהו" ודרוש עדיין מטאטא (רמז למחברתו של ד. פרישמן 'תוהו ובוהו', תרמ"ג, שבה ביקר בחריפות את 'המליץ' על המאמרים הנבובים שבו). י. צרניכוב הכניס למסיבה דיסונאנס כשאמר שההבדל בין ה"הבראים" ובין היידישיזם הוא בין מה שמתיישן ובלה לבין מה שחי ותוסס. י"א טרייווש ענה בחריפות לצ'רניכוב.⁵⁶

פרופ' הרמן כהן בוילנה. הפילוסוף היהודי-גרמני הרמן כהן ביקר בוילנה באביב של שנת 1914, הוא נתקבל על ידי יהודי העיר בהתלהבות. הפילוסוף הוזמן לבוא לפטרבורג בחודש אפריל 1914 ומשם נסע למוסקבה, ריגה, וילנה ווארשה. כבואו לוילנה ביום השישי יצאו לקבל את פניו נכבדי הקהילה. בצהריים ביקר במוזיאון היהודי ובספריה על שם מ. שטראשון. בשבת הלך לבית-הכנסת הגדול, כשרבים מיהודי וילנה מלווים אותו, ושם נאם.

במוצאי שבת הירצה על "מוסר היהדות". אחרי ההרצאה נערכה לאורח מסיבה. הרמן כהן היה נרגש מפגישתו עם יהודי וילנה. הוא אמר אחר כך, כי קשה היה לו להפרד מאווירה יהודית טהורה כמו זו שפגש בוילנה.⁵⁷

סופרים, ספרות עתונות בימי שלטון פולין

לאחר מלחמת העולם הראשונה התחילו לחזור מרוסיה סופרים, שברחו שמה לפני שפלשו הגרמנים לעיר. באו גם סופרים, שברחו מרוסיה לאחר מהפכת אוקטובר, כשרק ניתנה אפשרות לצאת משם. רבים מהסופרים שברחו מרוסיה ישבו בוילנה ישיבת ארעי ואחרי זמן-מה עברו למרכזי תרבות יהודית אחרת, כמו ניו-יורק, וארשה, תל-אביב, אך גם שהותם הזמנית הביאה ברכה לחיי התרבות היהודיים

55 מ. זלמנסון במכתבו בוילנה, 'ראזסבייט' 1912, גל' 12.

56 'ראזסבייט' 1912, גל' 15.

57 'הזמן' 1914, גל' 102, 103, 105, 107; 'ראזסבייט' 1914, גל' 19; ה. סליזברג בספר זכרונותיו (ברוסית),

ג' עמ' 308-310.

בעיר. פעלו בעיר זמנית ש. אַנֶסְקִי, ליב יפה, ש. ניגר, בן-ציון רובשטיין, מנדל עלקין, פנחס שיפמן, י. גוטמן, ז. קלמנוביטש, הסופר הדתי הזקן בן-ציון אלפס (תרפ"ב — תרפ"ה). א. וייטר שחזר מרוסיה, נרצח על ידי הפולנים כפי שסופר בפרקים הקודמים.

בין הסופרים הווילנאים, שחזרו מרוסיה לאחר המלחמה והשתקעו בעיר, היו י"א טריווש, פאלק הלפרין, א"י גרודזנסקי. למשפחת הסופרים בוילנה הצטרפו אנשים מפולין, בעיקר מגאליציה, שבאו לוילנה ועבדו כמורים בבתי-ספר. במשך הזמן צמחו וגדלו בעיר סופרים צעירים מבני-המקום, אבל בסך הכול חיו בוילנה סופרים לא רבים. באגודת הסופרים והעתונאים היהודים היו רשומים בשנת 1924 47 חברים, בתוכם אנשים שלמעשה לא היו סופרים לפי מקצועם, כגון רופאים, שכתבו מפעם לפעם מאמרים, ומורים שחיברו ספרי לימוד. בשנת 1936 מנתה האגודה למעלה משישים חבר; נתקבלו אז 15 חברים צעירים חדשים. ל"פען קלוב" היו שייכים באותה עת 14 חברים ולסינדיקט העתונאים 18 חברים. יש לציין, כי החברים התחלפו, נעו תכופות, או נפטרו. בין שתי מלחמות העולם לא שימשה וילנה מרכז ספרותי גדול.

נמנה כאן סופרים אחדים שישבו בעיר ישיבת קבע או שנים רבות ושהשפעתם היתה ניכרת.

שמואל-לייב ציטרון, ישב בעיר מאז שהוזמן בשנת 1904 להשתתף במערכת 'הזמן', היה סופר פורה מאוד. הוא כתב עברית ויידיש. הסופרים בעיר ראו בו את זקן-הסופרים. השתתף בעריכת עתונים וקבצים שהופיעו בוילנה, כמו 'אונזער עתיד', 'העם' (תרפ"א). החל משנת 1920 השתתף בקביעות בעתון 'מאמענט' הווארשאי ופרסם בו שורות מאמרים על משומדים, נשים יהודיות מפורסמות שתדלנים וראשוני תנועת חיבת ציון, וכן מאמרים ספרותיים ופובליציסטיים אחרים. כינס מאמריו בספרים דריי ליטערארישע דורות (3 כרכים, 1920-1923, בהוצאת ש. שרברק, וילנה), משומדים (3 כרכים 1923-1927, וארשה בהוצאת "צנטרל"). פרסם הרבה מאמרים לתולדות העתונות היהודית. כינס חלק ממאמרים אלה בספרו די געשיכטע פון דער יידישער פרעסע (וילנה 1923, בהוצאת אגודת הסופרים). פרסם ביוגרפיה על הרצל בעברית (וילנה 1921); אנשים וסופרים, זכרונות ורשמים מימי ביכורי חבת-ציון והציונות (1921); יוצרי הספרות העברית החדשה (1922), שני חלקים); לקסיקון ציוני (1924); כל אלה בהוצאת ש. שרברק. את סידרת מאמריו על המומרים הוציא גם בעברית בשם מאחורי הפרגוד (2 חלקים, וילנה 1923-1925). תרגם לעברית ספרים אחדים, בתוכם חורבן גאליציה וכרך א' (בחלקו) של כל כתבי ש. אַנֶסְקִי (וילנה 1921); הרומן של ז. שחנוביץ בממלכת כוזר היהודית (בהוצאת "אמנות", פראנקפורט 1924), שני חלקים מדברי ימי ישראל לפרופ' גרץ (המקוצר, בניקוד). הכין לרפוס כרכים נוספים למשומדים (כרך ד'). נשים יהודיות מפורסמות, דריי ליטערארישע דורות (כרך ד'), יוצרי הספרות העברית החדשה (כרכים ג'-ד'), מהדורה מורחבת של הלקסיקון הציוני ועוד.

בשנת תרצ"ח, כחודש לאחר שחגגו בחול-המועד סוכות ברוב עם את יובל השבעים שלו, נפטר. בני משפחתו, האלמנה והבן, נשארו בלי כל אמצעים. אגודת הסופרים והעתונאים פנתה בקריאה באמצעות העתונות היהודית בעולם כולו ועל-ידי מכתבים, אל מוסדות ואישים, שיבואו לעזרת המשפחה, אך איש לא הביע נכונות לעזור. האגודה דרשה מהעתון 'מאמענט' פיצויים, ולא נענתה. כמו כן, השתדלה האגודה והשיגה מקרן ישראל מן בני-יורק תמיכה חודשית בשביל האלמנה ואף הציבה בכספה מצבה על קברו של המנוח.

משה שליט היה אחד הסופרים הפעילים ביותר בעיר. עסק הרבה בעריכה ודאג תמיד שתהיה לו במה ספרותית. הוא עמד במשך שנים רבות בראש אגודת הסופרים והעתונאים. אוהד הציונות אך נוטה לידישיזם ולסוציאליזם היה איש הביניים בין הזרמים היריבים, כשהוא מטה את לשון-המאזניים פעמים לצד זה ופעמים לצד האחר; ברוב המקרים היה לצד היידישאים. בשנים 1920-1921 הוציא בעריכתו קבצים בשם לעבען (חיים). הוא פרסם בשנת תר"ף ספר קטן ליטערעארישע עטיוודן ובו מאמרים על א. ליבאנדה, ד"ר נ. בירנבוים, ד"ר חיים ז'יטלובסקי, דוד איינהורן, דויד ברגלסון וכן על מנדלי, פרץ, שלום-עליכם. כאשר ניגשה באותה שנה החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה להכנת ספר, שיתאר את חיי היהודים בוילנה ובסביבתה בימי הכיבוש הגרמני ובזמן התחלפות השלטונות, ערך מ. שליט את התכנית והכין לדפוס את הפנקס. בגלל חילוקי דעות עם חברי המערכת, שגם הם רצו להשפיע על העריכה, התפטר, והעריכה הסופית נמסרה למערכת שבראשה הועמד ז. רייזין (הספר הופיע בשנת תרפ"ג). מ. שליט ערך והוציא מטעם מרכז האגודות למען יתומים יהודים בפולין ("צענטאס") שנתונים 'פון יאר צו יאר' (משנה לשנה) בשנים 1926-1929 ופרסם בהם סקירות על הספרות וחיי הציבור היהודי. הוא ערך גם קובץ מוקדש למצב הכלכלי בפולין בקשר לקואופרציה של היהודים במדינה (1926). פנקס גדול בשם אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות ערך מטעם "יעקאפא" (1931). הפנקס מתאר את מצב וילנה והסביבה בשנים 1919-1931 תוך תשומת לב לערייהשדה, דבר החסר בפנקס הקודם. בספר הודגשה פעולת "יעקאפא" למען שיקום ההריסות, והובא גם לקסיקון של אנשי הציבור, שפעלו למען השיקום, הכולל אוטוביוגרפיות נרחבות אחדות, כמו זו של הד"ר צ. שביד והד"ר י. ויגודסקי.

משה שליט יזם הוצאת רבעון בשם 'פון נאענטן עבר', שהיה מוקדש לתולדות התרבות היהודית. הרבעון יצא בעריכתו בשנים 1937-1938 בהוצאת "ליטערעארישע בלעטער" ובסיוע החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש אניסקי בוילנה (יצאו חמש חוברות). אגודת הסופרים והעתונאים בוילנה הוציאה בשנת 1938 אלמאנאך ספרותי בעריכת מ. שליט. באותה שנה מלאו עשרים שנה לאגודה ומשום כך הוקדשו שני המאמרים, מאת העורך ויושב-ראש האגודה ומאת א"י גרודזנסקי — המזכיר, לתולדות אגודה. בשנת 1939 ערך מ. שליט את ספר דניאל טשארני.

זלמן רייזין, שהשתקע בוילנה בשנת 1915 והיה פעיל בימי הכיבוש הגרמני כמורה ועתונאי, הפך לאחר המלחמה לדמות מרכזית בחבורת הסופרים והעתונאים

כותבי יידיש בעיר. כעורך העתון היומי 'טאג' היה מגיב על כל מאורע בחיי העם והקהילה ברוח היידישיזם הלוחם. עתונו שימש למעשה כלי-מבטא ל"דימוקרטים" ל"בונד" ולאנשי שמאל, בתוכם קומוניסטים מוסוויים, שהשתתפו במערכת. העתון לחם בעיקר למען בית-הספר היידישאי ותרבות חילונית ביידיש. בעתונו הקדיש ז. רייזין מקום נכבד לספרות יידיש, בתוספת הספרותית עודד כשרונות צעירים.

מלבד בעתונאות עסק ז. רייזין בדקוק הלשון ובכתיב של היידיש וכן בתולדות ספרות יידיש. כבר בשנת 1914 הוציא לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור און פרעסע בכרך אחד, בעריכתו של ש. ניגער, בשנות העשרים עבד על לקסיקון מורחב, שיכיל את הביוגרפיות ותוכן היצירות של כל מי שכתב ביידיש. הלקסיקון המורחב, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור פרעסע און פילאלאגיע, יצא לאור בשנים 1926-1929 בוילנה בהוצאת ב. קלצקין בארבעה כרכים.

ז. רייזין היה פעיל באגודת הסופרים והעתונאים ובפע"ן-קלוב. בשנת 1929 השתתף בקונגרס הפע"ן-קלוב בווינה, יחד עם שלום אש ומלך ראוויטש. הוא נבחר ליושב-ראש הפע"ן-קלוב היידי בוילנה בשנת 1939. היה פעיל באגודות תרבות שונות, בייחוד באלה שעסקו בחינוך ובתיאטרון יידי. היה ממייסדי "יו"א ומבוניו העיקריים.

כיידישאי קנאי, היה מגיב בחריפות על היחס ליידיש בארץ-ישראל. כאשר החליט הקוראטוריון של האוניברסיטה העברית בירושלים להקים קתדרה ליידיש, כאחת השפות שבהם מדבר העם בגולה, כתב ז. רייזין בעתונו, כי בהחלטת "מה שמכנים האוניברסיטה העברית" יש "צביעות פרוכאטורית" ('טאג' מיום 9 בינואר 1928). כאשר ביקר ח"נ ביאליק בוילנה בסוף שנת 1931 התפתח בין ז. רייזין ובין האורח ויכוח חריף על יחס הציונות ליידיש.

ז. רייזין היה מאלה שחיפשו ארץ בשביל תרבות היידיש. הוא אהד את תנועת "פריילאנד" ותלה תקוות בהתפתחות תרבות כזאת ברוסיה הסובייטית. בעתונו נתפרסמו ידיעות המבשרות את הקמת החבל היהודי האוטונומי בכירובידז'אן. ז. רייזין ביקר ברוסיה הסובייטית בראשית שנת 1928.

מאקס (מאיר) ויינרייך, חברו הצעיר של ז. רייזין בחקר לשון היידיש, ביידישיזם-קנאי ובפעולה למען הקמת המכון המדעי יהודי ("יו"א), היה מפעילי ה"בונד". בסתיו של שנת 1918 בא לוילנה וערך את בטאון ה"בונד" 'אונזער שטימע'. הדא נכנס בחודש מאי 1919 למערכת ה'טאג' הווילנאי, אך נסע באותה שנה לגרמניה ולמד שם גרמניסטיקה. המשיך להשתתף ב'ווילנער טאג'. שלח גם כתבות ומאמרים ל'פארווערסט' הניו-יורקי. עבודת הד"ר שלו היתה מוקדשת לתולדות חקר לשון יידיש. חלק מעבודתו זו פרסם בספרו שטאפלען (שליבים), ברלין 1923. בשובו בשנת 1923 לוילנה עבד כמורה בסימינריון למורים היידישאי. נשא לאשה את בתו של הד"ר צ. שבר. פרסם מאמרים גם בתולדות עמנו ובתולדות ספרות יידיש, שכינס בספרים אין שטורם-וויןד, 1927, ובילדער פון דער יידישער ליטעראטור געשיכטע, 1928. עיקר עבודת המחקר שלו היתה בפילולוגיה של שפת יידיש. היה ממייסדי

ייו"א ובנויו ייצג את ה"בונד" במועצת הקהילה. היה יושב-ראש של "ווילביג" (האגודה לתרבות) וראש אגודת הצופים "בין".

אליהו יעקב גולדשמידט. סופר ומשורר פורה (נולד בשנת 1882). בצעירותו חבר באגודות הציוניות בוויילנה "התחיה" ו"קדימה", עבר ל"בונד" והיה פעיל בו. יושב בכת-כלא בשנים 1902-1905. משנת 1915 מורה בבית-הספר "מפיצי השכלה". בגיל 15 פרסם סיפור ב'המליץ', השתתף בעתונות המקומית בוויילנה ביידיש ובעברית. הוציא יחד עם אוריה קצנלבווין קבצים בשם ליטא לשם התקרבות לליטאים והכרת תרבותם (חוברת א', וילנה 1914, חוברת ב', סוף שנת 1918). השתתף במאמרים וסקירות בקובץ ווילנער זאמלבוך (1918) ובפנקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש ש. אנטסקי (1922). אגודת הסופרים והעתונאים הוציאה את ספרו פון לויטערן קוואל, המכיל סיפורים ואגדות מימי התנ"ך והתלמוד (וילנה 1921). פרסם פואמה גדולה מוקדשת לוויילנה "צו ווילנע" (16 עמ'). חיבר ביוגרפיה מפורטת של א. ווייטר. תרגם וחיבר סיפורים ושירים. בשנות העשרים התקרב לתנועה הציונית והיה מאוהדי התנועה החלוצית.

פאלק הלפרן, שכבר לפני המלחמה שימש כמורה עברי בוויילנה ועסק בספרות יידיש ועברית, חזר בשנת 1921 לוויילנה. הוא הורה עברית ויידיש בסמינריון היידישאי למורים ובגמנסיה של ס"מ גורביטש. בו בזמן לא זנח את עבודתו הספרותית ביידיש ובעברית, בייחוד בתרגומים של ספרי ילדים ונוער. התיאטרון הפולני בוויילנה הציג בשנת 1933 את מחזהו מרימי. המחזה הזה הוצג גם בתיאטרון "אוהל" בתל-אביב ובקשר לזה ביקר פ. הלפרן בשנת 1937 בארץ. בשוכו מסר סקירה על חיי הסופרים העברים בארץ. הוא ציין, כי אין רודפים את היידיש בארץ, אבל מקפידים שידברו עברית, מפני שהעברית לא השתרשה עדיין היטב. כעבור שנה עלה פ. הלפרן ארצה ועבד בעתון "דבר".

אהרן יצחק גרודזנסקי, אחד הסופרים שחזרו לוויילנה והשתקעו בה. בן אחיו של ר' חיים-עזר, בנו של עסקן "אגודת ישראל" בעיר, היה בעל מומים בגופו מצעירותו (נולד בשנת 1891). אם כי מוצאו מבית אדוק, נטה לרדיקליזם. בגיל 17 פרסם את שירו הראשון בעתון הווילנאי 'אידישע צייטונג'. בשנת 1910 יצא לבלגיה ועבד באנטוורפן במלטשת יהלומים, ובו בזמן עסק בספרות. חזר לוויילנה בשנת 1913 והצטרף למשוררים הצעירים, שחיו אז בעיר, כמו דויד איינהורן ולייב גיידוס. פרסם קובץ שירים איינזאמע קלאנגען (צלילים בודדים, וילנה 1914). בזמן פינוי העיר על-ידי הרוסים עבר עם הוריו לייקאטרינוסלב. בשנת 1916 נפל תחת גלגלי חשמלית ונכרתו שתי רגליו. היה מהלך מאז ברגליים תותבות.

א"י גרודזנסקי תרגם ליידיש הרבה שירים מספרות העולם. הוא חזר לוויילנה בסתיו של שנת 1921 כשבאמתחתו תרגומים ליידיש מיצירות פושקין של הפואימה "פולטאבה" ושל הרומן בחרוזים ייבגני אונייגין. א"י גרודזנסקי כתב רומן לעבן (חיים), שבו הוא מתאר את מצבו הנפשי של בעל מום. היה זה רומן אוטוביוגרפי. אגודת הסופרים היהודים בעיר ערכה ביום ה-21 בינואר 1922 נשף לכבוד הסופר.

זלמן רייזן דיבר בנשף זה על שירתו של גרודזנסקי ומשה שליט — על הרומן לעבן, הוקראו קטעים מתוך הרומן וכן שירים אחדים של המחבר. אגודת הסופרים והעתונאים בעיר הוציאה את הרומן לאור. מ. שליט הוסיף הקדמה לספר (וילנה 1923). ביזמתו של א"י גרודזנסקי ניגשה קבוצת מוסיקאים, בתוכם הפרופסורים למוסיקה רפאל רובינשטיין ולייב צייטלין, לייסד אגודה למען אופרה יהודית בעיר. ואמנם הוצגה בעיר האופרה "יבגני אונייגין" בתרגומו של גרודזנסקי בסוף שנת 1922. היתה זו האופרה הראשונה ביידיש. בקץ של שנת 1924 התחיל א"י גרודזנסקי לערוך עתון ערב 'אוונט קוריער', עתון זול, שיצא לאור על-ידי האחים רוזנטל, בעלי בית-הדפוס. א"י גרודזנסקי פרסם בעתונו רומן בשם די פרוי (האשה) מסוג ה"שונד" (הרפתקאות מין). במאמריו היה מתקיף את השלטונות ומשום כך הוחרמו גליונות העתון לעתים קרובות ובשנת 1938 היה חבוש במשך חצי שנה בבית-הסוהר. העתון היה יידישאי ורדיקלי. למרות שלחם למען בית-הספר היידישאי, מסר את חינוך שלושת בניו לידי אביו החרדי.⁵⁸ בשנת 1939 ערך והוציא קובץ ספרותי ואינפורמטיבי ווילנער אלמאנאך.

משה קולבאק, יליד סמורגון (נולד בשנת 1896), חניך "חדר מתוקן" ושייכות סוויינציאני ווולוז'ין, מחסידיו של אחד-העם, היה מורה לעברית בקובנה בימי הכיבוש הגרמני, כתב שירים בעברית וביידיש. שירו "שטערנדל", שנדפס בשנת 1916 בעתון הווילנאי 'לעצטע ניס', הוכנס לרשימת השירים העממיים, שהיה מבצע הזמר מ. קיפניס, והושר בפי העם. המהפכות ברוסיה השפיעו עליו והפילו בו תקוות לישועה. בא לוילנה בשנת 1919, נעשה יידישאי ושימש כמורה בבתי-ספר יידישאים. אגודת הסופרים והעתונאים היהודים בוילנה פרסמה קובץ ראשון של שיריו בשם שירים (וילנה 1920). בסתיו של שנת 1920 עבר לברלין. שם נתפרסם קובץ שני של שיריו (וארשה 1922). דרמה יעקב פראנק ורומן משיח בן יוסף. חזר לוילנה בשנת 1923. עבד כמורה בגמנסיה של סופיה גורביטש, שהתנהלה ביידיש, בגמנסיה הריאלית והיידישאית ובסמינריון היידישאי למורים. מיצירותיו בתקופה זו יש לציין את הפואימה וילנה (1926). התחבב מאוד על תלמידיו-מעריציו. עם הקמת מרכז עולמי בוילנה למועדוני הסופרים והמשוררים ביידיש ("פע"ן קלוב"), נבחר ליושב ראש המרכז (1927).

בהיותו משוכנע כי בברית-המועצות מתפתחת תרבות יידיש חדשה, המאפשרת יצירה ספרותית ללא דאגות פרנסה עזב את וילנה ועבר בחודש אוקטובר 1928 למינסק. ניספה שם עם סופרי יידיש האחרים.

מאקס עריק (הוא זלמן מרקין), יליד סוסנוביץ, בא לוילנה כמורה לספרות פולנית ויידיש בבתי-ספר תיכוניים בוילנה (בשנים 1922/23, 1925/26). התמסר לחקר תולדות ספרות יידיש. פרסם שני ספרים, אחד המכיל בין השאר מחקר על הדרמות של י"ל פרץ ושני ראשית היצירות ביידיש במאות ה-14-16 (1924, 1926).

58 לא"י גרודזנסקי הקדיש מאמר הירש אברמוביטש בספרו פארשוואנדענע געשטאלטן. 1958.

השתתף זמן־מה בהנהלת הייז"א (המכון המדעי היהודי) בוויילנה. עבר בשנת 1929 לרוסיה הסובייטית, שם נפל קרבן לחשדות בשיתוף פעולה עם מרגל פולני וגם סופו היה מר.

ל. סטוצקי, משורר צעיר יליד וילנה (נולד בשנת 1902). תלמיד ה"חדר", בית-הספר בידיש של חברת "מפיצי השכלה" והגמנסיה העברית, כתב מימי ילדותו שירים ברוסית, יידיש ועברית. בשירתו הביע געגועים לציון. השתתף בעתונות המקומית ב'אונזער פריינד' ו'די צייט' ופרסם בהם שירים רבים. היה מעורכי עתון העבר 'ווילנער ראדיא', 1930-1939.

מרדכי-בצלאל שניידר, שעסק בעיקר בחקר הלשון העברית וכתב ספרי-דקדוק, לא ויתר גם על השתתפות בפובליציסטיקה. הוא הוציא וערך בשנת תרע"ט קבצים "לשאלות היום". השתתף בעתונות ובקבצים בידיש, שהופיעו בעיר, כמו בלעבען בעריכת מ. שליט, ווייטער בוך, ב'אונזער פריינד', 'צייט', 'טאג', 'די נייע שול'. יזם את ייסוד השבועון 'זרמים' והיה מעורכו (תרצ"ב). מלבד ספרי דקדוק לבתי-הספר עסק בכתיבת ספר גדול בשם תורת הלשון העברית בהתפתחותה ההיסטורית, שהתחיל לפרסם ממנו חלקים בשנת תרפ"ג ויצאו ממנו עד שנת ת"ש שני כרכים. י"א טריווש, הסופר הוותיק, חזר מרוסיה בחודש אפריל 1920. הוא המשיך בוויילנה בעבודות תרגום של הרומנים של ל. טולסטוי בשביל הוצאת א"י שטיבל. עבד כמורה בגמנסיה העברית וחיבר יחד עם חברו לעבודה מ"י נדל ספר מגנזי ספרותנו, אנטולוגיה לספרות העברית בימי הביניים (וילנה תרפ"ה), וכן היסטוריה כללית (וארשה, תרפ"ג), ספרים ששימשו כספרי לימוד. פרסם בעתונות המקומית מאמרים בידיש. ב'עולם' (תרצ"ט) פרסם מזכרונותיו.

סופרים עברים. מלבד הסופרים הוותיקים, כמו ש"ל ציטרון, מ"ב שניידר, ח"א חזן, וי"א טריווש, שכתבו עברית ויידיש, היתה בוויילנה קבוצת סופרים שכתבה בעיקר עברית. וכך ישב בעיר החל משנת 1922, אחרי שובו מרוסיה ומליטא, הד"ר ש"י טשארנו, יליד וילנה (נפטר בחודש אלול תרצ"ב), שפרסם ספרים בתולדות עמנו ובפדגוגיה. לסמינריון למורים שלו הזמין הד"ר ש"י טשארנו את המשורר מאיר טשודנר, שהתחיל להוציא בוויילנה את הדו-שבועון 'גלים' (1929-1930). בסמינריון של הד"ר ש"י טשארנו עבד כמורה גם הסופר הצעיר ש"י פינלס, שהשתתף במערכת השבועון 'זרמים' (תרצ"ב). כמורה בסמינריון למורים של "תרבות" עבד המשורר ד"ר אביגדור גרינשפן. משוררים וסופרים צעירים היו משה בסוק, יוסף חנני, צבי רודניק (ארד), א"א יוסקוביטש, דב חומסקי (ספר שירים במערבל, וילנה תרצ"ג), אברהם ברוידס, יצחק עוגן (ניצברג) ועוד.

רבים מהסופרים העברים בוויילנה עלו ארצה, וכך נידלדלה משפחת סופרים זו בעיר. לעומת זה נשארו במקום כמעט כל הסופרים היידישאים, בתוכם גם הצעירים, שהלכו ותפסו את מקומם בספרות יידיש כעתודה צעירה.

"יונג-ווילנע" ("וילנה הצעירה"). בוויילנה, כמו במרכזי ספרות ועתונות יידיש בווארשה ובלודז', קמה קבוצת סופרים צעירים מתחילים. צעירים אלה קיבלו עידוד

מסופרי וילנה, בייחוד מעורך ה'טאג' ז. רייזן ומפאלק היילפרן, שהיה קורא את כתבי-היד שלהם, מעיר מתקן ומדריך. זלמן רייזן הקדיש בשנת 1929 עמוד במוסף הספרותי של עתונו, בגליון מיום ה-11 באוקטבר, ליצירות קבוצת הצעירים תחת כותרת מרעישת: "דער אריינמארש פון יונג-ווילנע אין דער יידישער ליטעראטור" (כניסת וילנה הצעירה לספרות יידיש). מאז נדבק לקבוצה זו הכינוי "יונג ווילנע". בגליון זה נתפרסמו שירים מאת לייזר וולף, שמשון כהן, ש. סאגאל, א. וואגלער ואהרן פיודיק, וכן שיר מאת משה באסין המנוח. גם קטע מסיפור מאת משה לוינ נתפרסם בגליון זה.

חברי קבוצת "יונג-ווילנע" היו ברובם חניכי בית-הספר היידישאי, בני דלת-העם, שהתפרנסו מעבודת כפיים. הם ביטאו כיצירותיהם את מצוקת השכבות העניות ואת השאיפה למהפכה סוציאלית. הם התחילו להיפגש בשנת 1927 בביתו של שלמה בייליס, שכתב שירים בשם הספרותי ש. סאגאל. בייליס היה בשנת 1924 בין 94 הנאשמים, שנתבעו לדין כחשודים בפעולות קומוניסטיות. את שיריו היה מפרסם בעתון הקומוניסטי 'מארגן-פרייהייט' בניו-יורק.

הרכב החברים של "יונג-ווילנע" התחלף במשך הזמן. שניים, ה. סולובייצ'יק מוויליקה ופאליקמן, עברו לברית-המועצות ומשם היו מפרסמים סיפורים. המשורר אברהם לב (לעוו) עלה לארץ-ישראל ומשם היה שולח לוויילנה שירים לאומיים. אברהם-יהושע השל יצא לחוץ-לארץ ללמוד. משה באסין, בנו של הרב בפרבר סניפישוק, שם קץ לחייו בקפיצה לנהר וילייה. ל"יונג-ווילנע" הצטרפה קבוצה קטנה של צעירים, שגם מביניהם עברו שלושה לברית-המועצות. אלה שנשארו עסקו רובם בשירה ומיעוטם בסיפורת.

מבין משוררי "יונג-ווילנע", יש לציין את א. וואגלער (הוא אלחנן רוז'אנסקי), שפרסם כבר בשנת 1925 שיר, שעורר את תשומת לבו של משה קולבאק. ספר שיריו א בלעטל אין ווינד (עלה ברוח) הופיע בשנת 1935.

שירים, פיליטונים, סקרים וביקורת על תיאטרון, כתב בשביל העתון 'טאג' שמשון ("סיומקה") קאהאן. יליד העיירה טרוקי הקרובה לוויילנה, גדל בשכנות עם מחנה צוענים, התקרב אליהם ואף חי חודשים אחדים בקרבם, למד את לשונם ומנהגיהם. תרגם שירים מצוענית ומפולנית, מגרמנית ומביאלורוסית והכין מילון של שפת הגנבים. היה פעיל למען ההתיישבות בכירוביגז'אן והיה מעורכי הקובץ, שיצא בוויילנה ביראבידזשאניש.

פרץ מיראנסקי ולייזר וולף (הוא לייזר מקלר) כתבו שירים ומשלים. מיראנסקי הושפע ממשליו של אליעזר שטיינברג. את משליו הראשונים פרסם מיראנסקי ב'ווילנער טאג' בשנת 1934. לייזר וולף הוציא חוברת שירים באותיות לטיניות. קובץ מיצירותיו הופיע בשנת 1939 בשם שווארצע פערל (פנינים שחורות). לחבורת "יונג-ווילנע" הצטרפו שניים, האחד שבא מבית מסורתי ומבית-ספר תיכון פולני-יהודי, והשני מספסלי ה"ישיבות", — אברהם סוצקבר וחיים גראדה. סוצקבר היה חבר באירגון הצופים היידישאים "בין". לייזר וולף, שהצטרף גם הוא בשנת

1930/31 ל"בין", קירב את סוצקבר לחבורת "יונג-ווילנע". חברי חבורה זו דחו בראשונה, בשנת 1932, את קבלת סוצקבר כחבר, מפני שלא מצאו בשיריו את המגמה הדרושה, את הקריאה למהפכה פרולטרית.⁵⁹

סוצקבר הושפע משירתם של לייוויק וקולבאק מצד אחד, ומהמשורר הפולני נורוויד מצד שני. לשיריו היתה כבר בתחילה צורה מושלמת והם שפעו דימויים. ספרו הראשון לידער (שירים) הופיע בשנת 1937 בהוצאת הפע"ן-קלוב בווארשה. חיים גראדה, בחור משיבת ר' חיים-עוזר ומתלמידיו של ה"חזון איש" (הרב א"י קארליץ) התחיל לפרסם שירים בשבועון של ועד הישיבות 'דאס ווארט'. לאחר שהתקרב לקבוצת "יונג-ווילנע" והושפע מהסיסמאות המהפכניות שהיו מקובלות על רוב חבריה, התחיל לפרסם שירים וכתבי-עת, בראשונה ב'טאג' הווילנאי ואחר-כך ב'צוקונפט' באמריקה ו'ליטערארישע בלעטער' בווארשה. ספוג ידיעות מהספרות העברית העתיקה כתב על נושאים מהתנ"ך, כמו הפואמה "יחזקאל". הוא גם ביטא את חוויותיו מהישיבות. גראדה הושפע משירי ח"נ ביאליק ומשה-לייב האלפרין. ספרו הראשון יא (כן) הופיע בשנת 1936.

שני המספרים, שהתבלטו בסיפוריהם, היו משה לוינ' ושמריה ("שמערקע") קאטשרגינסקי. "שמערקע", חניך התלמוד-תורה וליטוגרף לפי מקצועו, כתב מעט, אך היה הרוח החיה בקבוצה. הוא ערך את ארבע החבורות של ה"יונג-ווילנע" (1934-1937) והיה מארגן נשפים. הבולשת חיפשה אצלו כבר בשנת 1931 ואסרה אותו יחד עם שלושה מאורחיו, כחשודים בקומוניזם. הם שוחררו אז. הוא היה שולח כתבות לעתון הקומוניסטי 'פרייהייט' בניו-יורק, דבר שעלול היה לסכן אותו. בגלל עריכת אחת החבורות של "יונג-ווילנע" נידון בשנת 1936 לשישה חודשי מאסר על תנאי. הוא עמד לפרסם רומן, אך הספר לא הופיע בגלל פרוץ מלחמת העולם השנייה. קובץ סיפוריו הראשון של משה לוינ' פרילינג אין קעלער-שטוב (אביב בדירת מרתף) הופיע בשנת 1936.

גם סופרים צעירים שמחוץ לעיר עמדו בקשרים על קבוצת "יונג-ווילנע". למשל, מיכאל נאטיש (הוא שוטאן) ולייב גרמאנישסקי, שניהם מסוויינציאני. מ. נאטיש כתב שירים ופואימות; הוא נפטר צעיר (בינואר 1937). גרמאנישסקי כתב בשם הספרותי א"ל גורין. שירו הראשון נתפרסם ב'טאג' הווילנאי בחודש נובמבר 1935. בחודש מאי 1936 נשלח למחנה-המעצר בקארטו-ברזה ושם עונה עד מוות.⁶⁰ שכבה צעירה יותר של סופרים-מתחילים רוכזה על-ידי לייזר וולף. הוא הוציא בעריכתו ארבע חבורות בשם יונג וואלד (1939). בין המשתתפים היו הירש גליק, חניך בית-הספר העצמאי של "תרבות" בעיר, יצחק דעמב, משה גורין ולייזר וולף

59 על צעדיו הראשונים של א. סוצקבר בספרות כתב מיכאל אסטור (צ'רניכוב) ביובל בוך, ספר היובל למלאות לסוצקבר חמישים שנה, תל-אביב, 1963.

60 אוטוביוגרפיות של חלק מחברי "יונג ווילנע" אסף דניאל טשארני (ש. ניגר); קטעים מהם פרסם ב'ליטערארישע בלעטער', בגליון מיום 26 בפברואר 1937, ואחר-כך בספרו א ליטוואק אין פוילן, ניו-יורק, 1955.

בעצמו. מהשירים שפרסם הירש גליק בקבצים אלה: "שישה זאבים", על ששת ימי החול, הקשים לפרנסה, שעליהם מהרהר האב ביום השבת (ב'חוב' א') ו"שמשון" (ב'חוב' ב').

סופרים אחרים. וילנה זכתה לכיקורים רבים של סופרים, שבאו לראות ולהיראות, להתבשם מאווירה של "ירושלים דליטא", לשהות בה קצת, או להופיע בה בהרצאות ומסיבות. ארוכה היא רשימת הסופרים שביקרו בעיר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. נציין כאן חלק מהם.

פרץ מארקיש. משורר צעיר זה בא מאוקראינה לפולין בשנת 1921. הוא נחשב אחד מראשי שירת יידיש באוקראינה. נתן ביטוי למוראות הפרעות בארץ זו בפואימה שלו "די קופע" ("הערימה") והיה מהגלהבים למהפיכה ברוסיה. לאחר שביקר בווארשה בא לוילנה בחודש ספטמבר 1921 והירצה באוניברסיטה העממית של ה"קולטור ליגע" על שירת היידיש החדשה. בוילנה נדפסו באותה שנה שני חיבורים שלו: הפואימה "וואלין" וקובץ מאמריו פארכייגייענדיק (דרך אגב) על נושאים ספרותיים.

פרץ מארקיש ביקר שנית בוילנה בשנת 1925 והלהיב, כפי שנאמר בעתון 'ווילנער טאג', את הנוער.

אורי-צבי גרינברג הגיע בסוף שנת 1921 לוילנה להקריא מיצירותיו. משורר צעיר זה, שכתב יידיש ועברית, היה עד לזוועות המלחמה עם כיבוש גליציה בידי הרוסים ואחר-כך לפרעות ביהודי לבוב בידי חיילים פולנים. הוא בא לווארשה בשנת 1920 והצטרף לקבוצת משוררים ביידיש, שחיפשו דרכים חדשות בספרות. התפרסם בפואימה שלו "מעפיסטא", שבה נתן ביטוי לאדם שנחרב עליו עולמו והוא מתקומם מתוך פחד ובדידות, יאוש וחורבן לשלטונו על "מפיסטו", המשחית את האמונה, את המידות ואת החיים, וממיט עלינו אסונות. עמד אז להיווסד בוילנה חוג ספרותי של צעירים "יונגע כוחות" (כוחות צעירים). כואו של א"צ גרינברג לוילנה היה בקשר לחוג זה.⁶¹

חיים גרינברג, שעזב את רוסיה בשנת 1921, התיישב בקישינב, היה ממניחי היסוד של תנועת "צעירי ציון" ופעיל בשטח התרבות העברית, הוזמן על-ידי "תרבות" בוילנה לבוא להרצות. הוא הירצה בחודש מארס 1922 על שלום-עליכם ובחודש יוני על בעיית התרבות אצל היהודים.

שלום אש ביקר בעיר בשנת 1919 ואחר-כך עוד פעמים אחדות. בחודש יוני 1922 ביקר בבתי-ספר יידישאים וכן בקורסים הפדגוגיים של "תרבות". את דברי תשובתו על ברכות בקורסים הפדגוגיים התחיל בעברית ועבר ליידיש. הוא הביע את תקוותו, כי המורים ימצאו דרך לסניתה בין ספרות עברית לספרות יידיש. בהרצאתו באולם העירוני דיבר על התרבות היהודית כעל תרבות המתמשכת בלי הפסק זה אלפי שנים. בין המבכרים את הסופר-האורח היו: פנחס שיפמן ואסתר רובינשטיין שכירכוהו

61 'ווילנער וואך', שבועון, חוב' א' מיום 1 בדצמבר 1921.

בעברית, וכן נציגי "מכבי", אור"ט ואחרים. הוקראה גם ברכה מ"החלוץ". אחרי ההרצאה נערכה מטעם אגודת הסופרים היהודים מסיבה, שבה נאמו אנשי ה"בונד" והציונים.

משה ברודרזון, מייסד חוג "יונג יידיש" (יידיש הצעירה) בלודו, הופיע בקיץ של שנת 1922 בוויילנה בהקראות מיצירותיו. המשורר בא לוויילנה גם בשנת 1925 וביקר בגמנסיה של סופיה גורביטש.

פרץ הירשביין ביקר בעיר בסתיו של שנת 1922 והקריא מיצירותיו. הסופר הנודד ביקר בעיר גם בראשית שנת 1928. לפי הזמנת הפע"ן-קלוב הווילנאי, הקריא את הדרמה החדשה שלו העכבר עם הפעמון. הירצה על הנושא "העולם כפי שאני רואה אותו" ונערכה לכבודו ולכבוד אשתו, המשוררת אסתר שומיאטש, מסיבה.

בחודש אפריל 1928 השתתף ב"אקדמיה" (אסיפה) חגיגית לציון מלאות שלוש שנים ל"יוו"א. הוא הירצה על היידיש כשפה המקשרת את היהודים בעולם כולו והצביע על הניגוד שבין ההבראזים (התנועה העברית) ובין תנועת תרבות יידיש החדשה, שאת מרכזה ראה בוויילנה. בהרצאתו הביע משאלה כי תיוסד על-ידי ה"יוו"א אוניברסיטה ביידיש ולידה סמינריון מרכזי למורים.

אב. קאהאן, איש וילנה, עורך ה'פארווערטס' בניו-יורק, ביקר בעיר בשנת 1919, בעצם ימי ההתעללות של נוער פולני ביהודי העיר. היה זה ביקורו הראשון לאחר 38 שנה של היעדרות מהעיר. פעם נוספת ביקר בוויילנה בקיץ של שנת 1923 והביא עמו 4,000 דולר ששלח על ידו "ועד העזרה הווילנאי" בניו-יורק ("ווילנער רליף") בשביל וילנה. האורח ביקר באגודת הסופרים ובתערוכת כתיב הספר היידישאים וגם הירצה בעיר.

ה"ד נומברג, מראשי היידישאים וה"פאלקסיסטים" בווארשה. ביקר בשנת 1924 בארץ-ישראל, ובאותה שנה ביקר בוויילנה והירצה על רשמיו מהביקור בארץ. הוא יצא בחריפות נגד היחס בארץ-ישראל ליידיש ולעם היהודי בגולה.

אלטר (שלום) קאציזנה, יליד וילנה (נולד בשנת 1885) בן של בעלי-מלאכה, היה גם סופר. הוא הושפע מ"ל פרץ והיה קשור קשרי ידידות עם ש. אנ-סקי, שמינה אותו לאפיטרופוס על עזבונו (יחד עם יצחק גרינבוים וד"ר צ. שבד). א. קאציזנה היה מבקר בוויילנה לעתים קרובות, הן בקשר לקרן-אנסקי והן כדי להרצות. הוא חיבר מחזה הדוכס המבוסס על הסיפור בדבר גורלו של "גור הצדק" פוטוצקי. השחקן א. מורבסקי ביים את המחזה ושיחק בו את דמות הדוכס. המחזה הוצג בהצלחה גם בוויילנה (דצמבר 1925).

רחל פייגנברג ביקרה בוויילנה בשנת 1923. בספר המבקרים בספריה על-שם שטראשון רשמה: "ירושלים דליטא! יהא עתידך עשיר ברוח כמו עברך!" ("זאל דיין עתיד זיין אזוי רייך קולטורעל ווי דיין עבר!") היא ביקרה בוויילנה שוב בשנת 1927 בשעה שהציגו ב"תיאטרון העממי", בהשתתפות רודולף זאסלאווסקי, את המחזה שלה בנות (עיבוד של הרומן שלה אויף פרעמדע וועגן). היא הרצתה בעיר על "האשה היהודית בספרות ובחיים".

אלישבע. המשוררת הרוסית-עברית אלישבע ביקרה בוויילנה בשנת 1927, הופיעה במסיבות לכבודה והקריאה משיריה.

דויד ברגלסון ביקר בוויילנה בחודש אוגוסט 1927. אגודת הסופרים והעתונאים ערכה לכבודו "אקדמיה פומבית", שבה גם בירכו את האורח. בהרצאתו "על הסיכויים של ספרות יידיש החדשה" אמר, כי וילנה היהודית עשתה עליו רושם מזעזע: חנויות ריקות, שהשלטים עליהם ביידיש נראים כמצבות; אין בוויילנה כבר מקום להפצת הספר היידי, אפשר כבר להציב עליה מצבה, "היא שוקעת תוך ריקוד". המרצה ראה את המשבר של הספר היהודי לא רק בוויילנה, אלא בפולין כולה וכן גם באמריקה. ברגלסון ראה רק מקום אחד, שבו יש עתיד לספר היידי — ברוסיה הסובייטית.

האורח הקריא אחרי הרצאתו, אחד מסיפוריו "אלטווארג" (דברים ישנים). אם כי אמר, כי אינו אוהב את ההווי היהודי הישן, הרי בסיפורו חזר אל הווי זה.⁶² ד. ברגלסון עבר בשנת 1933 לברית-המועצות ואחר-כך לכירובידז'אן. ניספה עם סופרי יידיש ברוסיה.

ברוך גלאזמן, סופר יידיש אמריקאי, שנסע לראות התיישבות של יהודים ברוסיה וכתב ספר על נושא זה סטעפ און ישוב (ערבה וישוב), ביקר בוויילנה בסוף שנת 1927 והירצה על הנושא שעליו כתב. הסופר נשאר בוויילנה חודשים אחדים. כעצם רצה להישאר זמן ארוך יותר, אך הרגיש את עצמו תלוש וכודר. לרגל עזיבתו את העיר כתב ז. רייזן ב'ווילנער טאג' כי בוויילנה לא נוצרו עדיין התנאים למשיכת סופרים, אולם יש כבר בעיר אווירה מתאימה וגרעין, שסביבו ייוצר מרכז ספרותי בעל השפעה.

יוסף אופאטושו, בעל הרומן ביערות פולין, בא בקיץ של שנת 1922 מניו-יורק לביקור באירופה; בחודש יולי בא לוויילנה. כיוון שאז פרצו בעיר התפרעויות של אנשי "רוזבווי" נגד היהודים, נדחתה קבלת-הפנים, שרצו לערוך לכבודו. אופאטושו היה מדוכא מהמאורעות והחליט לעזוב את העיר.

בקיץ של שנת 1928 הוזמן אופאטושו, שעשה אז באירופה כנציג ספרות יידיש לבוא לוויילנה, לקונגרס הפע"ן. הוא הירצה על השירה הפרולטרית. אופאטושו ביקר אחר-כך בוויילנה בשנים 1937, 1938.

ד"ר חיים ז'יטלובסקי ביקר בוויילנה בשנת 1924 והתאכסן אצל אחיו הד"ר ק. ז'יטלובסקי. לקבל את פניו יצאו חברי אגודת הסופרים וחברי ועד הצב"ק אך גם חברים של "פועלי-ציון" ו"החלוץ". בראשית שנת 1930 ביקר שוב בוויילנה והירצה על נושא "המשבר בציונות". הוא טען, כי ארץ-ישראל יכולה לשמש רק מרכז רוחני ולא תוכל לקלוט את כל העם. הוא הביע ספקות בנוגע לכוונות השלטונות הסובייטיים בייסוד החבל היהודי בכירובידז'אן. כאשר התבטא, כי ז'אנדארמים

62 דו"ח מההרצאה בעתון המקומי 'צייט' מיום ה'12 באוגוסט 1927: כתב את הסקירה "אאורליס". הוא מארק דבורצקי.

יהודים סילקו בכוח הזרוע פלחים ערבים מעל אדמתם, קם בקהל, שהיה רוכב ציוני, רעש גדול. המרצה לא יכול להמשיך, אלא רק לאחר שהודה בטעותו.

ד"ר יצחק-נחמן שטיינברג היה מפעילי מפלגת הס"ר ברוסיה. בעת הפילוג במפלגה בשנת 1917 הצטרף לאגף השמאלי והיה מספר חודשים קומיסר למשפטים בממשלת הסובייטים. יהודי שומר מסורת, שדגל בטרטוריאליזם כפתרון לבעיות היהודים ובסוציאליזם מוסרי. החל משנת 1926 ערך את הקבצים פרייע שריפטן פארן יידישן סאציאליסטישן געדאנק. בוויילנה היו לו אוהדים. הקובץ הראשון נדפס בוויילנה, אך הוחרם. בראשית שנת 1930 בא לוויילנה והופיע בהרצאה. הוא דיבר בהתלהבות על החלוצים, העולים לארץ-ישראל. על העברית והיידיש אמר, כי שתיהן שואפות לשמור על העם מפני התבוללות. היידישיזם, אמר, מכניס צורות מבחוץ, אבל לא תוכן יהודי מקורי, ואילו בלי תוכן כזה אין יצירה מקורית.

ח"נ ביאליק הגיע לוויילנה ביום כ"ד בכסלו תרצ"ב במסעו למען הפצת הספר העברי. בו ביום הופיע בוויילנה הגליון הראשון של השבועון 'זרמים'. העורכים (מ"ב שניידר, ש"י פינלס וישראל קלוזנר), הגישו לו את הגליון, שבו היה מאמר ראשי לכבודו. המשורר שמח על הופעת כתב-העת העברי. למחרת בערב התקיימה מסיבת עתונאים עם האורח. באו עתונאים יידישאים ועברים. בין העתונאים היו זלמן רייזין, משה שליט וזליג קלמנוביטש, שעבד ביור"א. ביאליק דיבר על וילנה שהיתה בעבר: היתה בה "חברה פועלים" (שבה ישבו ולמדו תורה); היה בה הגאון ר' אליהו, אולם גם השפעתו פגה; היה בה אינסטיטוט (ממשלתי למורים יהודים) שטיפח שנאה ליהדות. השנאה עברה ל"בונד". רייזין התפרץ וקרא קריאת ביניים: "השנאה עברה אל הציונים! הרחוב היהודי שותת דם משנאה זו". ביאליק הגיב על זה: "זה דם טמא ("טריפה"); זוהי אי-הבנה בעניינים משותפים; אינני תופס כלל את עניין היידישיזם-הבראזום". רייזין רגז על שהציונים קראו אז להצהיר, בזמן מיפקד-האוכלוסיה, על העברית כעל שפת האם. רייזין אמר, כי ב'היינט' נתפרסמה קריאה ברוח זו, הוא רואה בזה רצון לעקור מן השורש את השפה החיה. ביאליק אמר: את כושר-החיים השאירו נא לי. שפה איננה "שטריימל" (כובע), שמחליפים אותו.

בהמשך השיחה, לאחר הרצאתו של ביאליק, אמר ז. קלמנוביטש כי העברית היא בוודאי אהובה ויקרה, אבל קשה ללמוד את השפה; נשארה איפוא היידיש, אבל ניוולו אותה גרינבוים, ז'אבוטינסקי; אין להמאס את היידיש; את העברית מחבבים המוני היהודים יותר מאשר את היידיש; מי שהוא כנגלה נגד יידיש הוא בנסתר נגד עברית. ביאליק הגיב: אמרת דברים מזהירים. ביאליק ציין, כי אין להיתלות בביטויים בודדים של מתווכח; אין העברית נלחמת ביידיש; בארץ-ישראל קוראים ספרים ביידיש; שקר הדבר, כי ארץ-ישראל רודפת את היידיש, "אל תרדפו אתם את העברית! ראיתי יחס של כלבים לעברית"; "אוי ואבוי למצבן של היידיש והעברית גם יחד", "החיים אינם הולכים לפי פרזיאולוגיה; ייתכן, כי אנו צריכים להתנשק עכשיו, ואילו פניכם דברי-מלחמה".

ז. רייזין הגיב על זה: "המנהיגים הציונים הם או שוטים או פרחחים".

ביאליק: "בטון כזה אינני רוצה לדבר".

ז. רייזין: "אין לדבר על יידיש כעל אחת משש-עשרה יידישים. אף אחת משש-עשרה אלה לא הקימה ביאליק (רייזין התכוון בזה לוויוכח שהתנהל בשנת 1927-1928 מסביב להצעה להקים קתידרה ליידיש באוניברסיטה העברית). אלה שמדביקים להם בקולי קולות תו של "יידישיסטים" לא יצאו אף פעם נגד העברית". ביאליק נפגש למחרת עם עסקנים ציונים, עסקני "תרבות", סופרים ומורים עברים. בשיחה אתם אמר, כי שפה לאומית יש רק אחת, זהו חוק-ברזל היסטורי, אף הוסיף: "תיכש כל יד, הרוצה לפגוע בשפה, המסייעת לקיום האומה, אולם תיכש היד הרוצה לסלק את העברית".

ביאליק הופיע באסיפת עם גדולה והירצה על העברית, שנעשתה כבר בארץ-ישראל שפה מדוברת. הוא קרא להפיץ את הדיבור העברי גם בגולה, אך הזהיר לא לפגוע ביידיש.⁶³

דויד פינסקי שהיה מייסדי "הוועדים הז'ארגוניים" והיה מעסקני תנועת הפועלים היהודים, בראשונה כחבר ה"בונד" ואחר-כך כחבר "פועלי-ציון", מספר ודרמטורג, עורך הירחון הספרותי 'צוקונפט' בניו-יורק, בא לביקור בוויילנה בחודש יולי 1932. פינסקי היה ידוע כאיש הביניים בין העברית והיידיש, הוא לא שלל את העברית בגולה ואת היידיש בארץ-ישראל, כבואו לפולין נתקבל בקרירות מצד היידישאים. השבועון הספרותי של ה"בונד" שאל: "אורחם של מי הוא פינסקי?"

כבואו לוויילנה ערכה אגודת הסופרים והעתונאים לכבודו אסיפת עם חגיגית. בשם התאגדות הסופרים העברים בא לברכו מ. דבורז'צקי. כשהתחיל לשאת את דברו בעברית נקראו קריאות "יידיש!" הושמעה גם קריאת ביניים "העברעאישער באנדיטיזם". האורח נאם על נסיונותיו כסופר יידי בארצות-הברית, הקריא קטע ממחזה שלו, והשחקן א. סאמברג הקריא מכתביו. אחרי האסיפה הפומבית קיימה אגודת הסופרים מסיבה אתו.

ד. פינסקי ביקר בקיבוץ-ההכשרה בעיר ואנשי "ארץ-ישראל העובדת" ערכו לכבודו מסיבה.

דניאל טשארני (אחיהם של ש. ניגר וברוך ולאדק), היה לו קשר עם וויילנה עוד מימי ילדותו. בגיל 16 בא עם אמו מעיירה קטנה בפלך מינסק לוויילנה, כדי להתרפא ממחלת עור נדירה. הוא ראה את הרצל עובר ברחובות וילנה. כאן התקרב למפלגת הס"ס, שהקימה בוויילנה את הוועד המרכזי שלה בשנות המהפכה (1905-1906) ושאחיו ש. ניגר היה חבר בה. הוא גם התקרב לחוג הסופרים היהודים בעיר והתחיל, כמו שני אחיו, לעסוק בעבודה ספרותית. הסופר ה"ד נומברג, שישב בשנת 1907 בוויילנה וערך קובץ ספרותי ביידיש בשם ליטערארישע זאמלונג, לכבוד פסח (וילנה 1908) פרסם את שירו הראשון של ד. טשארני. המשורר הצעיר יצא אחר-כך, בשנת 1908 לחרך-לארץ להתרפא וגם ללמוד. חזר לוויילנה בשנת 1914, השתתף בפעולות

63 פרטים נוספים על ביקורו של ביאליק בוויילנה ראה כמאמרי ב'בצרון'. חוב' סיוון תשכ"ט.

עזרה למען הפליטים המגורשים, שהגיעו בראשית המלחמה לעיר. בזמן פינוי העיר על-ידי הרוסים עבר למוסקבה. הוא שימש בשנת 1917 כמזכיר המפלגה ה"פולקיסטית" (העממית). בשנים 1918-1920 ערך את כתב-העת 'די קאמוניסטישע וועלט' ו'קולטור און בילדונג'. בתקופת הכיבוש הקצר של וילנה על-ידי הבולשביקים בשנת 1919 עשה בוילנה וערך מטעם הקומיסריון להשכלה את כתב-העת לילדים 'גרינינקע בוימעלאך'. עזב את רוסיה הסובייטית בשנת 1924 והשתקע בברלין. בשנת 1929 ביקר בוילנה והירצה על שירת יידיש חדשה. בשנת 1934 בא לוילנה ורצה להשתקע בה, אך השלטונות לא ראו בעין יפה את שהותו בעיר. הוא היה פעיל באגודת הסופרים והתיידד עם חבורת הסופרים הצעירים "יונג ווילנע". כאשר חל פילוג באיגוד (סינדיקט) העתונאים היהודים, סייע לאיחוד שני הפלגים (מאי 1936). הוא השתתף גם בעבודה ציבורית אחרת בעיר, כמו למען האגודה לחינוך ילדים קשי-חינוך. התיידדותו עם חבורת "יונג ווילנע", שהיתה חשודה בעיני השלטונות בנטיה לקומוניזם, גרמה, שהשלטונות לא ירשו לו להישאר במדינה והוא נאלץ לעזוב אותה בשנת 1936.

אגודת הסופרים והעתונאים בוילנה יזמה הקמת ועדים להוצאת כל כתביו של ד. טשארני וספר עליו. הספר — דניאל טשארני בוך, יצא לאור בפאריס בשנת 1939, בעריכתו של משה שליט. את הביוגרפיה בראש הספר כתב העורך. ד. טשארני הקדיש אחר-כך פרקים רבים בספרי זכרונותיו לוילנה. ספר אחד כזה מוקדש כולו לוילנה. (בואנוס איירס, תשי"א).

ליצחק קצנלסון נערכה על-ידי אגודת הסופרים והעתונאים מסיבה בזמן ביקורו בעיר, בחודש יוני 1939. המשורר נאם בהתלהבות על ירושלים דליטא, הביע את צערו על שאינו גר בוילנה, כי בעיר זו היה מוצא השראה ליצירות חדשות. האורח סיפר זכרונות על שלום-עליכם, י"ל פרץ וסופרים אחרים, וסיים את דבריו בשירי-עם שלו בעברית וביידיש, ששר אותם בלחביות ובכשרון מוסיקלי. המשורר מסר לעתון 'צייט' המקומי לפרסום שיר שלו — "ירושלים"⁶⁴.

בין הסופרים שנערכו להם קבלות פנים והרצאות בעיר נציין עוד את משה נדיר, (1926), דניאל פרסקי, שמעון הלקין, ז. סגלוביטש, יואל מאסטבוים, אברהם רייזין, זלמן קלמנוביטש, שהקריא דרמה שלו, משה סטאבסקי; יונה רוזנפלד, איציק מאנגר, שהירצה על הספרות היהודית ברומניה, ונחום סוקולוב (1933).

נשפי הקראה של ספרות יידיש ערך בוילנה הרץ גרוסבארד, שהופיע בפעם הראשונה בשנת 1928 ואחר-כך עד שנת 1940 בלמעלה מחמישים ערביי-קריאה. עתונות. במשך כל תקופת השלטון הפולני היו בוילנה שני עתוני בוקר יהודיים יומיים עקריים: אחד של היידישאים והקרובים אליהם ואחד של הציונים. 'טאג', העתון של היידישאים, התחיל להופיע ביום ה-9 במאי 1919 והמשיך להופיע בהפסקות קטנות עד אוקטובר 1939. הפסקה חלה בראשית חודש אוגוסט

1920, כאשר השלטונות הסובייטים סגרו את העתון, אולם כשהעיר עברה לידו הליטאים חידש העתון את הופעתו בסופו של אותו חודש. עם כניסת הצבא הפולני לעיר והקמת "ליטא המרכזית" חודשה הופעת העתון בשם 'אונזער טאג'. מטעמי צנזורה החליף העתון לעתים את השם, אולם המלה 'טאג' נשארה. החל מה-1 בפברואר 1925 הופיע בשם 'אונזער טאג'. העתון הזה היה ידידישאי לוחם. זלמן רייזין, שהיה עורכו ברוב שנות קיומו הטביע את חותמו עליו. במערכת עבדו אנשי ה"בונד" וגם קומוניסטים מוסוויים. יחסו לציונות היה שלילי, לטריטוריאליזם היה יחסו חיובי. עיקרו בתמיכה בבית-הספר ובמוסדות תרבות ואירגונים ידישאים וכן במפלגות שדגלו בידיש כשפת העם.

התוספות הספרותיות לשבת של ה'טאג' עמדו על רמה. העורך היה מרבה להביא מיצירותיו של אחיו אברהם רייזין וכן של סופרים אחרים. עמוד אחד של התוספת לשבת, ביום ה-11 באוקטובר 1929, הקדיש העורך, כפי שסופר כבר, לקבוצת סופרים צעירים "יונג ווילנע" (וילנא הצעירה). הוא היה מארח ומקרב את הסופרים הצעירים.

בענייני המדינה והעיר ביטא העתון את הקו של המפלגה ה"דימוקרטית-פאליקסיטית" ושל ה"בונד", אך הורגשה בו גם אהדה לשמאלנים אחרים. משום כך היו גליונות מסוימים מוחרמים והעורך היה נקנס. לפעמים גם נידון לתקופת מאסר קצרה.

מעובדי המערכת יש לציין את שמואל דרייער קצבר ה"בונד"), ניסן קאסטלנאטקי, שהיה סוקר את העתונות הפולנית ושמשון ("סיומקה") כהן (קאהאן) שהיה כותב סקירות על התיאטרון ועל עניינים מקומיים. שאול רייזין, בנו של העורך, נכנס לעבודה במערכת בראשית שנות ה-30 ככתב לעניינים מקומיים, עסק בפרשנות מדינית וכתב גם מאמרים ראשיים. מהמשתתפים הקבועים בעתון היו הד"ר צ. שבר, עורך-הדין י. צ'רניכוב, הירש אברמוביטש, ג. פלודרמאכר.

'ידישע צייטונג', 'אונזער פריינד', 'צייט'. העתון של הציונים 'ידישע צייטונג', שהתחיל להופיע גם הוא כמו ה'טאג' ביום ה-9 במאי 1919, נפסק בחודש יוני 1920. הציונים בוויילנא ראו צורך דחוף בהוצאת עתון, כדי שלא יהיה העתון 'אונזער טאג' היחידי בעיר. ביום ה-9 בינואר 1921 הם התחילו להוציא לאור את העתון 'אונזער פריינד'. במערכת השתתפו דן קפלנוביטש, שעזב את 'אונזער טאג', משה כהן, שהיה לפנים מזכירו של הרב י"י ריינס, חיים לוין, ושמריה ("שמערקע") שאראפאן, חבר הוועד של "תפארת בחורים", שהיה כתב לעניינים מקומיים וחורז חרוזים מענייני דיומא. זמן-מה עבד במערכת יצחק ברוידס. הופעת העתון נפסקה בסוף יוני 1922 מחוסר אמצעים וחידש הופעתו בשנת 1924 בשם 'צייט' לאחר שהובטחה לו תמיכה מצד חוגי הסוחרים בעיר. עם פטירתו של דן קפלנוביטש (בחודש ספטמבר 1932) תפסו את מקומו חיים לוין ואהרן צינצינאטוס, סטודנט למשפטים באוניברסיטת וילנא. מהמשתתפים התמידיים יש לציין את הד"ר י. ויגודסקי, ש"ל ציטרון, לייב סטוצקי, מ"ב שניידר, ל. רובינוב, ומהדור הצעיר נתן סכרדליץ ומארק (מאיר)

דבורוֹצקי. העתון הופיע עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

'ווילנער מאמענט'. עתון יומי בשם זה הופיע מיום ה' 26 בנובמבר 1931 עד ראשית פברואר 1933.

'פרימארגן'. הציונים הרביזיונים הוציאו בעיר בשנים 1933-1934 עתון יומי בשם זה. בגלל דרישות שכר מצד עתונאים מקצועיים וקשיים כספיים נפסק העתון. 'דער מעסלעס' ('מעט לעט'). קבוצת עתונאים מחוסרי עבודה התחילו בשנת 1933 להוציא לאור עתון יומי בשם כזה. היה זה בניגוד להסכמים שבין אגודת הסופרים והעתונאים וסינדיקט העתונאים ואגודת פועלי-הדפוס. אירגונים אלה התחילו במאבק נגד הוצאת העתון והוא נפסק מהר.

'אונוער שטימע'. עתון יומי בשם זה הופיע ממצחית חודש ינואר עד מחצית חודש אפריל 1934. מטרתו היתה למצוא תומכים ואוהדים לממשלה בקרב יהודי וילנה והסביבה.

עתוני-ערב — 'אוונט קוריער'. עתון ערב זה בהוצאת המדפיסים האחים אהרון ונחום רוזנטל ובעריכת א"י גרודזנסקי הופיע החל מיום ה' 13 ביוני של שנת 1924. הוא היה נפרץ יותר מהעתונים היומיים, כ-4,000 עותקים ליום. היה מכון לפשוטי העם והכיל בעמוד האחרון ובחלקו של העמוד הראשון כרוניקה מקומית. רדף אחרי סנסציות והיה מלא ידיעות מרעישות על פשיעה, חיי משפחה מעורערים, איבוד לדעת, שמד. פרסם גם "רומן בהמשכים" ולא סייג עצמו מ"שונד". העורך, שנטה לשמאל, היה תומך בידישיזם, אך כקרב-משפחה לר' חיים-עוזר גרודזנסקי ידע למסור ידיעות ממקור ראשון על הרבנות. במאמרים הראשיים היה מעיז למתוח ביקורת חריפה על צעדי הממשלה. העתון הופיע עד ה' 24 באוגוסט 1939 ועד בכלל. 'ווילנער עקספרס'. עתון ערב זה היה מהדורה וילנאית של עתון וארשאי. הופיע החל משנת 1933 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. עורכו היה שלמה בייליס. מחירו היה זול יותר מאשר שאר העתונים.

'ווילנער ראדיו'. עתון ערב זה היה מהדורה וילנאית של 'ווארשעווער ראדיא'. בוילנה היו מדפיסים רק את העמוד האחרון ומחציתו של הראשון. עתון זה הופיע החל מיום ה' 20 בינואר 1930 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר נפסק הקשר עם וארשה. העורך היה אליהו אלק, סטודנט. כתבי-עת. מלבד העתונות היומית הופיעו בוילנה כתבי-עת מפלגתיים, ספרותיים ומקצועיים בידיש ובעברית.

ההסתדרות הציונית בוילנה, שהוציאה את העתון היומי בידיש 'יידישע צייטונג' החליטה בקיץ של שנת 1919 להוציא יחד אתו גם שבועון עברי בשם 'השבוע'. הופיעו ממנו רק שלושה גליונות.

חובבי-שפת-עבר בעיר התחילו להוציא לאור ביום כ"ה בסיוון תר"ף (1920) שבועון בשם 'החיים'. השתתפו בו י"א טריווש במאמר על הגאון מוילנה, שמעון רובידוביטש, ד"ר י"ה ייבין ואחרים. יצאו לאור רק 3 גליונות. עם פלישת הצבא האדום נפסקה הוצאתו.

הסתדרות "המזרחי" בעיר התחילה להוציא בחודש נובמבר 1920 שבועון בידיש בשם 'דאס פאלק' (העם); הופיעו ממנו 8 גליונות. החל מיום י"ח בשבט תרפ"א (28 בינואר 1921) התחיל "המזרחי" להוציא שבועון עברי בשם 'העם'. הופיעו ממנו 3 גליונות בלבד.

שבועון לבעיות היום והספרות בשם 'דאס פרייע ווארט' התחיל להופיע בעיר בחודש נובמבר 1920. היה זה עתון סוציאליסטי בלתי קשור למפלגה, אך החל מגיליון 11 (22 בינואר 1921) עבר לרשות ה"בונד". השבועון נסגר על-ידי השלטונות בחודש ספטמבר 1921.

שבועון 'ארבעטער לעבן' (חיי הפועל), בעל כיוון סוציאליסטי, שהתחיל להופיע בחודש פברואר 1921, נסגר על-ידי השלטונות אחרי גליון מספר 6.

השבועון לפובליציסטיקה ולספרות 'ווילנער וואך' (השבוע הווילנאי), שהתחיל להופיע בחודש דצמבר 1921, לא האריך ימים, הופיעו ממנו רק 3 גליונות. "צעירי ציון" בוילנה הוציאו בשנת 1922 שבועון בשם 'אונזער געדאנק' (רעיונות) ובשנת 1923 'צוקונפט' (עתיד).

ועד הישיבות בוילנה, שהרב חיים-עוזר גרודזנסקי עמד בראשו, הוציא החל משנת 1924 שבועון בשם 'דאס ווארט' (דבר). שבועון זה שימש למעשה בטאון ל"אגודת ישראל". הוא הופיע עד יום ה'1 באפריל 1938.

המפלגה הדימוקרטית הוציאה בשנים 1926-1927 דו-שבועון בשם 'פרייער געדאנק' (מחשבה חפשית) ובשנת 1928 'ווילנער וועגן' (דרכי וילנה). בעתונים אלה באו לידי ביטוי בין השאר — השאיפות הטריטוריאליסטיות של חוגים יידישאים, שחלמו על ארץ לתרבות יידיש חילונית, על "פריילאנד".

ה"בונד" חידש בשנת 1927 את הוצאת השבועון 'אונזער שטימע'.

ההסתדרות הציונית בעיר הוציאה החל מיום ח' בטבת ועד י"א בתמוז תרפ"ט (דצמבר 1928-יולי 1929) שבועון בשם 'ווילנער לעבן'. השתתפו בו ישראל ורבלינסקי, שנתמנה למנהל ענייני הקהילה, ל. רובינוב, נתן סברדלין, שמואל רבינוביטש, אברהם כץ וד"ר י. רגנסבורג. מטרתו העיקרית של השבועון היתה כנראה להילחם בהתקפות של "אגודת ישראל" נגד מינויו של הרב י. רובינשטיין כרב הקהילה.

נסיון להוציא לאור שבועון בשבתות בשם 'פארווערטס' (קדימה) נעשה בחודש אוגוסט 1932. ועד אגודת "שומרי שבת" יצא נגד חילול שבת זה והעתון נפסק. הקומוניסטים הוציאו כתבי-עת ליגליים ובלתי-ליגליים. השבועון קטן-הממדים 'די וואך' (השבוע) התחיל להופיע בשנת 1931. שבועון שני בשם '7 טאג' (7 ימים) התחיל להופיע בשנת 1935. העורך האחראי של '7 טאג', א. פרידקין נידון בחודש יולי 1937 לעשרה ימי מאסר. שני השבועונים נסגרו על-ידי השלטונות בשנת 1937. מכתבי-העת המוקדשים לרעיון הסוציאליסטי נמנה כאן את הקבצים 'פרייע שריפטן פארן יידישן סאציאליסטישן געדאנק' (כתבים חפשיים לרעיון הסוציאליסטי היהודי), שהתחילו לצאת בוילנה בשנת 1926 בעריכתו של הד"ר י"נ

שטיינברג, שישב אז בלונדון. לאחר שחוברת א' של הקובץ הוחרמה על-ידי השלטונות, הועברה הוצאתו לאור לווארשה.

ירחון במגמה דומה יצא בשנת 1930 בוילנה בשם 'אונזער וועג' (דרכנו) בהשתתפותם של הד"ר י"נ שטיינברג, א"י גולדשמיד ואחרים.

כתבי-עת בשם 'באגינען' (עם שחר) הופיע בעיר בשנים 1932-1939. גם הוא נתמך על-ידי חוג חסידי של הד"ר י"נ שטיינברג. עורך כתבי-העת הזה והדואג לקיומו היה גרשון מאלאקייביטש, מפעילי מפלגת הס"ר לשעבר, שהשתקע לאחר המלחמה בוילנה והתפרנס מעבודת כפיים.

רבים מכתבי-עת שהיו מוקדשים לספרות ולאמנות — תקופת הופעתם היתה קצרה.

מהשנתון 'דער פנקס', המוקדש לתולדות הספרות ושפת יידיש, לפולקלור, לביקורת ולכיבליוגרפיה בעריכת ש. ניגר הופיע רק כרך אחד בשנת 1923. מהירחון לספרות ולאמנות 'וועגן' (דרכים) הופיעה רק חוברת אחת, בחודש נובמבר 1923.

השבועון 'די בימה', שהיה מוקדש לתיאטרון, ראינוע וספורט, יצא לאור במשך שנה אחת (26 בדצמבר 1924 — 10 באוקטובר 1925).

מהשבועון 'קונסט און לעבן' (האמנות והחיים) בעריכת ש. דרייער, פאלק הלפרן וא. פרידקין הופיעו בשנת 1926 רק 4 גליונות (26 בפברואר — 19 במארס). נעשה נסיון לחדש את הירחון 'די יודישע וועלט', שהופיע בוילנה בשנים 1913-1915. הופיעו ממנו בשנת 1928 9 חוברות.

שבועון 'די וואך' (השבוע) מוקדש לתיאטרון ולאמנות יצא בעיר מחודש נובמבר 1931 עד פברואר 1932.

אגודת ידידי התיאטרון היהודי בוילנה הוציאה לאור בסוף שנת 1938 חוברת אחת בשם 'אונזער כינע' בעריכת הד"ר מ. ז'טלובסקי.

ירחון המוקדש לבעיות התרבות והחיים בשם 'עטיודן' יצא החל משנת 1934 בעריכתם של הפילוסוף ד"ר יעקב גורדון, י. גזונדהייט ואהרון מארק. כאשר התחיל כתבי-עת זה להגיב על מאורעות מדיניים, כתובם על המאורעות בפשיטיק, נערך במערכת חיפוש על-ידי השלטונות, נלקחו כתבי-יד והופעתו נאסרה (1936).

אותה קבוצת סופרים ניגשה להוציא באותה שנה כתבי-עת חדש בשם 'קולטור'. המוציאים לאור היו שאלקוביטש, בנו של א. בן-אביגדור, בעל בית-הדפוס "רוזנקראנץ ושריפטזצר", והמהנדס גראסים קלצקין, בנו של ב. קלצקין המנוח. בגלל הזנחה בהגשת הודעה על הוצאת כתבי-העת וקבלת רשיון הוחרמו כל 2,000 העותקים שנדפסו. חוברת א' של דו-שבועון זה, שהופיעה בינואר 1937, הגיעה בכל זאת לידינו (בבית-הספרים הלאומי בירושלים). מאמר ראשי מאת ל. רבינוביטש מוקדש בה לקונגרס העולמי למען תרבות יהודית (קרי: יידיש). ד"ר יעקב גורדון פרסם בה מאמר פילוסופי בשם "מקאנט עד הגל". נדפסו בה שני שירים ראשונים של פועל, אברהם שניידמן, שירים פרימיטיביים, אך ריאליסטיים מחיי דלת-העם

במרתפי וילנה.

נ. קאסטלאנסקי, חבר מערכת העתון 'ווילנער טאג', קומוניסט מוסווה, הוציא בחודש פברואר 1937 גליון בשם 'אפענע דיבורים' (דיבורים גלויים). הוא רצה שבטאונו יהיה לשבועון, אך הדבר לא ניתן לו כנראה.

כתב-עת מוקדש לספרות ואמנות בשם 'ווילנער ליטערארישער קונסט-זשורנאל' התחיל להופיע בוילנה בעריכתו של א. אלק ביום ה-29 בנובמבר 1939. הופיע ממנו רק גליון אחד.

כתבי-עת עבריים. חוסר עתון עברי בפולין, לאחר ש'הצפירה', שהיה מופיע בווארשה, נפסק, עורר את עסקני התרבות העבריים בעיר לפעול למען ייסוד עתון יומי עברי בוילנה. הסופר ש"ל ציטרון סבר, כי יש מקום לעתון עברי כזה. ביום ה-10 באוקטובר 1928 כונסה ישיבה לדיון בהצעה זו בהשתתפות כל המוסדות הלאומיים בעיר. השתתפו בה גם האורחים מאמריקה ש. הלקין ודניאל פרסקי. הוחלט לגשת להוציא לאור עתון עברי. בישיבה שניה, כעבור ארבעה ימים, נבחר ועד לביצוע התכנית. בעתונות המקומית, ב'צייט', הופיעה ידיעה על האסיפות וההחלטה. בידיעות הללו נאמר, כי העתון ייקרא 'הזמן' וכי ישתתפו בו טובי הסופרים העברים, כיניהם ביאליק וטשרניחובסקי. ציטרון פרסם בעתונות, ב'ווילנער טאג' וב'העולם', הכחשה שהעתון ייקרא 'הזמן' וכי ישתתפו בו הסופרים שהוזכרו לעיל. העתון נשאר בגדר משאלה.

באותו זמן בא לוילנה המשורר מאיר טשודנר, שהוזמן על-ידי הד"ר ש"י טשארנו לשמש כמורה בבית-המדרש למורים שלו. טשודנר, שהשתתף לפני כן במערכת 'הצפירה', ניגש להוציא לאור שבועון עברי בשם 'גלים'. החוגים העבריים בעיר תמכו בו וכתב-העת הופיע כדו-שבועון במשך למעלה משנה, החל מיום כ"א בשבט תרפ"ט (1 בפברואר 1929). השתתפו בו מלבד העורך והד"ר טשארנו גם הסופרים העברים הוותיקים בעיר, כמו י"א טריווש, ש"ל ציטרון, ח"א חזן, מ"ב שניידר וגם צעירים יותר, כמו הד"ר אביגדור גרינשפן, וכן סופרים מערים אחרות בפולין, מחוץ לארץ ומארץ ישראל (אביגדור המאירי, מ. אונגרפלד, אלישבע, ראובן פאהן, אלחנן אינדלמן, יעקב נתנאלי, ד"ר שמעון פדרבוש, יצחק קצנלסון, אברהם כהנא, מתתיהו מיזש, ש"ש קנטורוביטש, יחיאל רוזנצווייג, יעקב רימון, ראובן בן-שם, מרדכי גולדנברג, ניסן טורוב, דניאל פרסקי, ראובן הרט, טל — הוא טוביה לוזן, זלמן דודק, ד"ר י. רגנסבורג, ד"ר דויד נייגר ואחרים). כתבות מארץ-ישראל שלח ח"ש הלוי, עולה מווילנה.

מערכת 'גלים' ערכה בחודש יוני 1929 שני נשפים בהשתתפותו של יצחק קצנלסון.

מ. טשודנר חזר לווארשה וכתב-העת שלו נפסק. הסופר והמדקדק מ"ב שניידר ניגש אז להוצאת שבועון עברי בשם 'זרמים'. הוא הזמין כחברים במערכת את ש"י פינלס, שעבד בבית-המדרש למורים של הד"ר טשארנו, ואת ישראל קלוזנר. הגליון הראשון של דו-שבועון זה הופיע ביום כ"ד בכסלו תרצ"ב, ביום בו ביקר ח"נ ביאליק

בווילנה. הגליון היה מוקדש בחלקו לאורח. ב'זרמים' השתתפו רבים מהסופרים שהשתתפו לפי כן ב'גלים', אך גם רבים אחרים, בתוכם נ. שטוקהמר, א"א יוסקוביץ, דב חומסקי, אליהו מייטוס ואוריאל עקביא בשירים; צ"ז ויינברג, י. חנני, י. וארשאביאק וש. בן-ציון בסיפורים; פרופ' יוסף קלוזנר בזכרונות על מ"ל ליליינבלום; מ. בן-אליעזר, ק"י סילמן ופ. לנדר בכתבות מארץ-ישראל; ד"ר א. טרטקובר, ד"ר יעקב ויגודסקי, משה קליינמן, ד"ר ח. צווייגל, ל. רובינוב וכן חברי המערכת בבעיות אקטואליות; ק. ברתיני, לייב בלצן, י. פרידלנדר, יוסף פינק, ז. ורבה, ישראל היילפרין ואחרים.

'זרמים' החזיק מעמד כתשעה חודשים בלבד (18 גליונות).

לפי השנתון הסטטיסטי של עיריית וילנה לשנת 1931 הופיעו בעיר בעברית וב'ידיש בשנים 1926-1931 כתבי-עת במספרים הבאים בשנת 1926 — 11; בשנת 1927 — 9; בשנת 1928 — 10; בשנת 1929 — 15; בשנת 1930 — 14; בשנת 1931 — 17.

בשנת 1931 היו 5 עתונים יומיים, 3 שבועונים, 2 דו-שבועונים, 3 רבעונים ושלושה בלתי קבועים.

בראשית שנת 1935 ירד מיספר כתבי-העת היהודיים לתשעה.⁶⁵

אגודת הסופרים והעתונאים היהודים התארגנה מחדש עם בואם של הסופרים מרוסיה ש. אנ-סקי, ש. ניגר ולייב יפה. ש. אנ-סקי חיבר את הצעת התקנון של האגודה, הצעה שהתקבלה באספה הכללית. לפי תקנון זה יכלו להיות חברים באגודה סופרים ועתונאים הכותבים יידיש או עברית וכן סופרים הכותבים על נושאים יהודיים בשפות אחרות. האגודה אמורה היתה לפעול הן בשטח ההגנה המקצועית על חבריה והן בשטח הפעולה התרבותית. כיושב-ראש האגודה נבחר ש. אנ-סקי.

בראשית שנת 1919, כימי שלטון הבולשביקים, התרכזה פעולת האגודה בעיקר בעריכת "נשפים אינטימיים" בשביל חוג מצומצם של משכילים יהודיים. הרוח החיה בהם היה ש. אנ-סקי כסוף-השיער. השתפו גם א. וייטר, ש. ניגר ולייב יפה, שניהלו שיחות על ספרות, תיאטרון ואמנות והיו מקריאים יצירות ספרותיות.

אחרי המאורעות בחג הפסח תרע"ט החליטה האגודה להוציא לאור קובץ לזכר א. וייטר, לייסד קרן לשם הוצאה לאור של כתביו ולהעמיד מצבה על קברו. האגודה החליטה גם לבקש, שיקציבו מהכספים המתקבלים מארצות הברית 10,000 מארק לתמיכה בחבריה הזקוקים לעזרה.

האגודה הוציאה בשנת 1920 את ווייטער בוך (ספר וייטר) בעריכת ש. ניגר וזלמן רייזין. בחלקו הראשון של הספר מאמרים על וייטר מאת ז. רייזין, א"י גולדשמיד, מנדל עלקין, מ"ב שניידר, דן קפלנוביטש, וש. אנ-סקי. בחלקו השני דברי-ספרות מאת דויד איינהורן, ש. אנ-סקי, משה קולבאק, אלטער קאצינזע, ד"ר ה. ייבין,

ש. ניגר, ש"ל ציטרון ואחרים.

בקץ ובסתיו של שנת 1919 עזבו ש. אנ־סקי, ש. ניגר ולייב יפה את וילנה. הודות לכספים שקיבלה האגודה מהקהילה ומאמריקה, בעיקר מאגודת הסופרים היהודים בארצות הברית, ניגשה האגודה להוצאת ספרים של חבריה. מלבד ספר וייטר הוציאה אגודת הסופרים ספר שירים של מ. קולבאק, קובץ סיפורים מאת דן קאפלאנוביטש; תולדות המהפכה הגדולה ברוסיה מאת יוסף בעקער, כך א', עד מהפכת אוקטובר; תיאור הרובע היהודי בוילנה מאת חייקל לונסקי בשם מהגיטו הווילנאי, בעברית וביידיש; קובץ אגדות יהודיות פון לויטערן קוואל (המעין הזך) שכינס א"י גולדשמיד, ועשרה סיפורים לילדים מאת פאלק הלפרן.

האגודה פעלה כאגודה מקצועית, המגינה על תנאי העבודה של חבריה, כאגודה לעזרה הדדית ולפעולות תרבות וכאירגון המגיב על תופעות בחיי העם היהודי. במלאות שלושים יום להירצחו של י"ח ברנר ביפו (1921) קיימה האגודה ערב־אזכרה במסגרת האוניברסיטה העממית מיסודה של "תרבות" שבו נאם י"א טריווש. אגודת הסופרים דאגה להקמת מצבה על קברו של א. וייטר. לשם כך נבחרה ועדת שופטים, שהכריזה על תחרות בין אמנים. נתקבלו הרבה הצעות, אך זכו בפרסים רק שתיים, של קאדושין הבן ושל דניאל רוזנהויז. לביצוע המצבה הקציבה הנהלת הקהילה בוילנה בחודש פברואר 1921 עשרת אלפים מארק. אגודת הסופרים בלודז' הקציבה אחר־כך גם היא סכום נכבד, 50,000 מארק (ערך המארק ירד בינתיים, אוקטובר 1922). המצבה נחצבה באבן אחת גדולה לפי תכניתו של ד. רוזנהויז בצורת נשר גדוע־כנף. על המצבה כתבו "א. ווייטער, אומגעקומען על קידוש השם" ("נפל על קידוש השם"). ביום ה־26 באוגוסט 1922 נערך גילוי המצבה בהשתתפות חזן עם מקהלה.

אגודת הסופרים והעתונאים היהודים נרשמה באותה שנה, 1922, אצל המפקח על העבודה כ"אגודה מקצועית של עובדי ספרות ועתונות יהודית בוילנה". כחברים באגודה יכלו להיות לפי התקנון הרשמי מתחרים, המפרסמים את יצירותיהם בעברית וביידיש.

באגודה לא שרר שלום־בית. נוצרה אופוזיציה (ז. רייזין, א. ליטוואק ועוד), שהתפלגה מהאגודה והגישה לשלטונות בקשה לאישור תקנון לאגודה שניה. האגודה המשיכה בפעולותיה, אך גם בקרב הנשואים לא שקטו הרוחות. כך עורר רוגז בקרב חלק מהחברים מאמר שפרסם העתונאי נפתלי גרובובסקי ב'אונזער פריינד' נגד חגיגת יום האחד במאי. החיכוכים נמשכו, אחדים מחברי הוועד וועדת הביקורת התפטרו ועברו לאגודה השניה (נ. קאסטלאנסקי, א"י גולדשמיד, ש. דרייער). אגודת הסופרים והעתונאים בווארשה שנתבקשה להתערב, מילאה את ידי א. ליטוואק להשלים בין שתי האגודות ואמנם השלימו, התאחדו שוב, והאגודה השניה בטלה (אפריל 1923).

לועד החדש נבחרו משה שליט, ש"ל ציטרון, א"י גרודזנסקי, שרה רייזין, א"י גולדשמיד, דן קאפלאנוביטש וחיים לוין. כיושב־ראש נבחר מ. שליט

ליד האגודה היתה קיימת קופת-מלווה, קופת תמיכה, קופת-חולים וקרן-פנסיה. האגודה היתה מקבלת הקצבות מהגוינט, הרליף הווילנאי באמריקה, מוועידת העזרה העולמית ומקהילת וילנה. הקצבות אלה נתנו לה אפשרות במשך תקופה מסוימת לתמוך במחברים כדי שיוציאו לאור את כתביהם. האגודה בעצמה הוציאה לאור ספרים אחדים. על חלק מהספרים בהוצאת האגודה דובר כבר בפרקים הקודמים. בשנת 1923 הוציאה האגודה ארבעה ספרים ביידיש: קובץ שירי שרה רייזין, תולדות העתונות היהודית מאת ש"ל ציטרון, ברומן לעבן (חיים) מאת א"י גרודזנסקי ורומן מאת אברהם איווניצקי.

אגודת הסופרים והעתונאים בוויילנה אירגנה בחודש יוני של שנת 1927 ועידה ארצית של העתונאים היהודים. נבחר ועד מרכזי, שיושב-הראש שלו היה משה שליט. הוועד המרכזי כינס בחודש דצמבר 1927 אסיפה לייסוד סינדיקט של העתונאים היהודים בוויילנה. סינדיקט זה היה בתחילה סקציה אוטונומית ליד אגודת הסופרים, אולם בסופה של שנת 1928 קיבל אישור רשמי כאירגון מקצועי עצמאי. נסיון של איחוד עם סינדיקט העתונאים הפולנים בוויילנה לא הצליח בגלל קשיים שהערימו הפולנים. עם הקמת הסינדיקט הצטמצמה פעולתה של אגודת הסופרים והעתונאים בשטח ההגנה המקצועית. האגודה טיפלה רק בעניינים המקצועיים של הסופרים ביחס להוצאות לאור, בשמירה על זכויות היוצר, וכן בענייני העתונאים, שלא היו חברים בסינדיקט.

סכסוכים ומריבות אישיות בין העתונאים בעיר, שהתקפו בעתוניהם איש את רעהו, גרמו בשנת 1935 לפילוג בסינדיקט. אחרי מאמצים מצד ראשי אגודת הסופרים והעתונאים התאחדו שני הסינדיקטים, הפולני והיהודי.

אגודת הסופרים והעתונאים העבירה בשנת 1935 בקרב חבריה שאלון. 56 איש ענו עליו. התמונה שנתקבלה היתה די עגומה: 18 חברים לא התפרנסו מכתביה ולא היתה להם שום הכנסה מהספרות; הרוב הרוויחו 72-150 זהובים לחודש והתפרנסו בדוחק.

תגובות על מאורעות. כאמור, היתה האגודה מגיבה על מאורעות בחיי העם. באגודה היה רוב ליידשאים ומשום כך היו ההחלטות מתקבלות בה ברוח הרוב הזה. כאשר מרכזי החינוך היידישאי בווארשה ובוויילנה ניגשו לפעולת מחאה נגד עמדת צירי "החוג היהודי" בסיים, לרגל הצעתו של נח פרילוצקי, כי הממשלה תחזיק את בתי-הספר בשפת ההוראה ביידיש (תוך התעלמות מבתי-הספר העבריים), נדרשה גם אגודת הסופרים בוויילנה להגיב. הצב"ק וה"ווילביג" וכן קבוצה בת עשרה חברים עם משה קולבאק בראשה, דרשו מוועד האגודה להגיב (1924). הוועד כינס אסיפה כללית לדיון בבעיה ונתקבלו החלטות מחאה.

באגודה היו מתקבלות החלטות נגד רדיפת היידיש על-ידי "גדוד מגיני השפה", בית"ר וכדומה. כנגד זה הצטרפה האגודה למחאות נגד המאורעות בארץ-ישראל בשנת תרפ"ט.

בזמן שביתת כל המורים היהודים בעיר בשנת 1931 בדרישה מוועד הקהילה לבוא לעזרת בתי-הספר, תמכה אגודת הסופרים בשובתים. באסיפה כללית של האגודה נתקבלו החלטות בעניין חשיבות בית-הספר היהודי לחיי התרבות של העם, והודגש הצורך שוועד הקהילה יעמיד את הדאגה לבית-הספר בראש מעייניו. האגודה בחרה בוועדה, שתיווכה בין השובתים ובין המורים והביאה לתוצאות רצויות.

בשנת 1935 נידונה באגודה בעיית השתתפותה בקונגרס נגד האנטישמיות, שיזמה המועצה הארצית של האגודות המקצועיות, מועצה שעמדה תחת השפעת ה"בונד" ושאמור היה להתכנס בווארשה. בו בזמן עמד להתכנס שם קונגרס דומה מטעם "המועצה המקצועית", שעמדה תחת השפעת "פועלי-ציון-צ"ס" בבעיית ההשתתפות באחד מן הקונגרסים האלה. התנהל אז באגודה ויכוח בשלוש אסיפות כלליות סוערות. ברוב של קול אחד הוחלט להשתתף בקונגרס של האגודות המקצועיות וכנציג נבחר שאול רייזין (בנו של זלמן רייזין), שעבד במערכת 'ווילנער טאג'. חברי האגודה, שציידו בהשתתפות בקונגרס של "המועצה המקצועית", החליטו לשגר נציג שלהם לקונגרס זה, את נפתלי וייניג. שני הנציגים לא נסעו משום שהשלטונות אסרו את כינוס שני הקונגרסים.

אגודת הסופרים השתתפה יחד עם אגודות מקצועיות אחרות ועם הסתדרויות ציוניות בוויילנה במחאה נגד הקמת מועצה מחוקקת בארץ-ישראל. קבוצת חברים שהתנגדה להשתתפות כזאת, שאלה בעתון 'ווילנער טאג', מדוע לא שאל הוועד לדעת החברים לפני שהצטרף למחאה, בפעולה המעוררת ספקות אצל רובם (ינואר 1936).

אגודת הסופרים והעתונאים בוויילנה היתה מהראשונות שתמכו ברעיון כינוסו של קונגרס עולמי למען תרבות יידיש (אלוועלטליכער יידישער קולטור-קענגרעס). הקונגרס התכנס בפאריס בחודש ספטמבר 1937 והקים איגוד עולמי לתרבות יידיש, בקיצור שמו ביידיש: איקו"ף. מוויילנה נבחרו נציגים לקונגרס ארבעה, אך השתתף רק אחד, יוסף צ'רניכוב.

האגודה הכריזה על מאבק נגד ה"שונד", שהתפשט בעתונות היהודית בצורת "רומנים" זולים מלאים דברי-תועבה. הבעיה נידונה בהרחבה באסיפה כללית של האגודה בחודש נובמבר 1937. נבחרה ועדה מיוחדת לפעולה. הוועדה שלחה מכתב אל עתונים ואיגונים, שבו קראה להילחם בספרות תועבה זו ולהפסיק פרסום רומנים כאלה בעתונות. הוועדה אירגנה גם תערוכה של ספרים, המומלצים לקריאה ולרכישה. הרשימה הראשונה של רומנים וסיפורים נדפסה במספר רב והופצה חנם. פעולות תרבות. אגודת הסופרים והעתונאים היהודים בוויילנה ערכה במשך כל השנים קבלות פנים, הרצאות ואסיפות-עם, לכבוד סופרים שביקרו בעיר, או לציון תאריכים בתולדות הספרות ובחיי סופרים. בשנת 1923 נערכו נשפים למלאות מאה שנה לעתונות ביידיש. לרגל תאריך זה נערכה גם תערוכה של העתונאות היהודית במשך מאה שנה. בשנת 1924 נערכו ערביי-יכוח על התיאטרון היהודי. האגודה

ציינה את יובל השנים להופעתו של שלום-עליכם בספרות יידיש. נערכה אסיפת עם גדולה והוצאה לאור חוברת ובה מאמרים על הסופר (1933). האגודה פנתה אל העירייה, שתקרא רחוב על שם שלום-עליכם, ואל הנהלת שרות השידור בוילנה בדבר הרצאה על שלום-עליכם, אך ללא הצלחה. את מלאות מאה שנה להולדתו של מגדלי ציינה האגודה באסיפת-עם גדולה והחליטה לקרוא את האגודה על שמו (1935).

האגודה ציינה יובלות של סופרים ועתונאים: כך ציינה את יובל ה-75 של הסופר מדור המשכילים הקודם צבי-ניסן גולומב (תרפ"ה); את מלאות 70 שנה ל"א טריווש, ד"ר י. ויגודסקי (תרפ"ז) וש"ל ציטרון (תרצ"ן). האגודה ציינה את מלאות 35 שנה לפעולתו הספרותית של פאלק הלפרן (תרצ"ד).

: האגודה ערכה אסיפות אזכרה לחברים שנפטרו, לדן קפלנוביטש (תרצ"ב) ולמשורר הצעיר מיכאל נאטיש (תרצ"ז), וכן לסופרים מחוץ לעיר: מרדכי ספקטור (תרפ"ד), ש. אנסקי (במלאות חמש שנים לפטירתו), יהואש, ה"ד נובמברג (תרפ"ז) ונחום סוקולוב (תרצ"ו). על קברו של ש"ל ציטרון, ששימש לפניו יושב-ראש האגודה, הקימה האגודה בכספה מצבה. היא גם תמכה במשפחתו, שנשארה בלי כל אמצעים.

מאסף (אלמאנאך). למלאות עשרים שנה לייסוד האגודה הוציאה האגודה מאסף ספרותי בעריכת משה שליט. במאסף פורסמו שני מאמרים לתולדות האגודה מאת העורך, שהיה יושב-ראש שלה, ומאת א"י גרודזנסקי מזכיר האגודה, וכן דברי-ספרות, שירים ומאמרים של "יונג-ווילנע" חיים גראדה, א. וואגלר, א. סוצקבר, לייזר וולף ופרץ מיראנסקי (משלים), ומהוותיקים יותר לייב סטוצקי וא"י גולדשמיד. הובא גם שיר מאת חבר "יונג ווילנע" המנוח, מיכאל נאטיש. פורסמו סיפורים מאת פאלק הלפרן הוותיק ומאת משה ליין וראובן ליכטשטיין הצעירים. שני המאמרים על וילנה כמרכז התרבות היהודית-החילונית וכעיר היידישיזם המעשי כתבו נ. קאסטלאנסקי והירש אברמוביטש.

המאסף, שיצא בשנת 1938, צריך היה להיות הראשון, אך יותר כבר לא הופיעו. **פע"ן-קלוב.** סופרי יידיש זכו להתקבל בשנת 1927 לאיגודן הבין-לאומי של הפע"ן-קלוב. לפני כן היו מקבלים לאיגודן העולמי הזה של הסופרים רק לפי הארצות. כמרכז לפע"ן-קלוב של סופרי יידיש בעולם נבחרה וילנה, ולא וארשה או ניו-יורק, כי שם היו כבר מרכזים של סופרים אחרים, פולנים ואמריקאים. באסיפת היסוד בוילנה של הפע"ן-קלוב היידי, ביום ה' 12 בדצמבר 1927, נבחר משה קולבאק ליושב-ראש, לסגנו — ז. רייזין, למזכיר מאקס עריק וכחברים בוועד ש"ל ציטרון ודן קפלנוביטש. הפע"ן-קלוב הוציא לאור ארבעה גליונות של ידיעות "פע"ן-נייס" ולא המשיך. משה קולבאק עזב את וילנה, כמסופר, בחודש אוקטובר 1928 ועבר לבית-המועצות. גם מאקס עריק עבר לרוסיה. פעולות הפע"ן-קלוב נחלשו. הסקציה הווארשאית הראתה עוד קצת פעילות ואילו הסקציה הניו-יורקית הראתה אדישות גמורה. בין אגודת הסופרים בוילנה ובין הפע"ן-קלוב שררה מתיחות

הפע"ן-קלוב בוויילנה החרה החזיק אחרי אגודת הסופרים ביחס לידיש בארץ-ישראל וקיבל החלטה, הקוראת למאבק למען היידיש בארץ. הסופר בן-ציון כץ, שביקר בוויילנה בראשית שנת 1929, הביע את תמהונו על שהסופרים העברים, שהם חברים במועדון הזה, לא מצאו עז ברוחם למחות נגד החלטה זו.

אגודת סופרים עברים נוסדה בוויילנה על-ידי קבוצת הסופרים שהתרכזה סביב העתונים 'גלים' (1929-1930) ו'זרמים' (תרצ"ב, 1931-1932). מטרתה של אגודה זו לא היתה הגנה מקצועית אלא פעולה למען הספרות העברית.

בראשית שנת תרצ"ט (אוקטובר 1938) הוקם מועדון עברי ליד "תרבות". המועדון היה עורך מסיבות ספרותיות באולם הסמינריון העברי למורים.

בתי-הדפוס והוצאות לאור. דפוס ראם. מלחמת העולם פגעה קשה בדפוס "האלמנה והאחים ראם". הרכבות והדואר היו תפוסים על-ידי הצבא ואי-אפשר היה לשווק את הספרים במדינה. הוכרז אז על דחיית סילוק שטרי-חובות ואי-אפשר היה לגבות את החובות. בתי-הדפוס צמצם עד מאוד את פעולותיו, פיטר פועלים ופקידים. עם התקרבות צבא האויב, נתנו השלטונות פקודה להעביר לפני-רוסיה את לוחות העופרת, המשמשים להדפסת מהדורות חדשות. שישה קרונות של לוחות כאלה נשלחו אז לרוסיה.

בימי הכיבוש הגרמני רצו השלטונות להחרים את לוחות העופרת שנשארו, אך אחרי השתדלויות ביטלו את רצונם זה. הפקידים והפועלים המעטים, שנשארו בבית-הדפוס עם המנהל הזקן ש"ש פייגנזון ("שפ"ן הסופר"), חיו חיי מחסור, אך שמרו על הקיים ועבדו בסידור ספרים חדשים.

אלמנת הבארון דוד גינצבורג, שכידה היו מניות של דפוס ראם, מכרה אותן בשנת 1917 לאחים כהן ולנח גורדון. הקונים הקימו אחר-כך בברלין חברת מניות "להוצאת ספרים ולדפוס ראם בוויילנה". בית-הדפוס התחיל לפעול, להדפיס מהאמהות מהדורות חדשות וכן להשלים עבודות גדולות. בקיץ של שנת תרפ"ב סיים בית-הדפוס את הדפסת התלמוד הירושלמי עם הרבה הגהות, פירושים ושינויי נוסחאות, שהוחל בהכנתו על-ידי ש"ש פייגנזון לפני המלחמה. נערכה אז מסיבת סיום חגיגית עם סעודת מצווה. בית-הדפוס ניגש אחר-כך להוצאת מהדורה שניה עם השלמות. שפ"ן הסופר התפטר מתפקידו במלאות לו תשעים שנה בשנת תרפ"ח; כמנהל בית-הדפוס וההוצאה שימש כמשך שנים רבות מר רפפורט. ההוצאה המשיכה לפעול והדפיסה ש"ס בבלי בגודל מוקטן בארבעה כרכים (תרצ"א). אך בית-הדפוס עסק בעיקר בהדפסת מהדורות חדשות בעזרת האמהות.⁶⁶

הוצאת ב. קלצקין. עם שובו של בוריס קלצקין בשנת 1919 מרוסיה, חידשה ההוצאה לאור שלו את פעולתה. ההוצאה פיתחה פעילות ענפה, הוציאה ספרי לימוד

66 תולדות דפוס ראם מאת ש"ש פייגנזון (שפ"ן הסופר). פורסם בקובץ יהדות ליטא, כרך א', תל-אביב תש"ך; הכי לדפוס עם מבוא והערות הד"ר חיים כרדיין.

ביידיש וספרות יפה, כולל תרגומים של רומנים לידיש. ההנהלה המרכזית של ההוצאה הועברה בשנת 1925 לווארשה, היא הוציאה כתבי סופרים יהודים רבים, כמו של י. אופאטושו, ה. לייזיק, י"י זינגר, ברוך גלאזמן, מ. נדיר, ד. ברגלסון, פרץ הירשביין, משה טייטש ועוד. ההוצאה הוציאה גם כתבי-עת ביידיש, כמו "ליטארארישע בלעטער", "פילאלאגישע שריפטן" של הייז"א ועוד. לבית-הדפוס של ב. קלצקין בוויילנה היתה עבודה רבה. כאשר פשטה הוצאת הספרים בשנת 1931 את הרגל, נשארו פועלי-הדפוס, המגיהים והמתרגמים והוילנאים בלי עבודה. כעבור שנתיים חידשה ההוצאה את פעולותיה בהיקף מצומצם.

הוצאת מ"ץ. הירש מ"ץ, בנו של המדפיס יהודה-לייב מ"ץ, למד רפואה ברוסיה, אך לא סיים את לימודיו כשפרצה המלחמה. הוא בא לעיר מולדתו וילנה ונשאר בה בימי הכבוש הגרמני. הירש מ"ץ ניסה אחרי המלחמה לחדש את הוצאת הספרים. הוא הוציא לאור ספרי-לימוד אחדים בעברית וביידיש וכן ספרים אחרים, כמו ספרו של ש"ל ציטרון מאחורי הפרגוד — על מומרים, בוגדים ומתכחשים (2 כרכים, 1923).

הירש מ"ץ היה פעיל בציבור, בהסתדרות הסטודנטים היהודים, בטו"ז (האגודה למען בריאות היהודים), באגודת התיאטרון היידי בעיר ועוד.⁶⁷ הוצאת ש. שרברק. מוכר הספרים והמו"ל שלמה-זנוול שרברק עשה בימי הכיבוש הגרמני בוויילנה. העיר היתה מנותקת מהעולם הגדול, בקושי הצליח ש. שרברק להשיג קצת ספרים מווארשה. בימי הכיבוש על-ידי הבולשביקים עמדו חנויות הספרים בפני הלאמה. רק לאחר השחרור מהכיבוש הסובייטי התחיל שוב המסחר, זמן קצר תחת שלטון ליטא ואחר-כך תחת שלטון פולין. ש. שרברק השתתף בשנת 1919 בייסוד העתון 'טאג'. הוא הוציא ספרי לימוד אחדים בעברית וביידיש, בתוכם את תולדות היהודים מאת ש. דובנוב ביידיש (9 חלקים) וקדוק לשון יידיש מאת ז. רייזין. הוא הוציא גם ספרים של ש"ל ציטרון בעברית וביידיש. כתבי ש. אנה-סקי ביידיש ועוד. בשנת 1922 העביר ש. שרברק את בית-המסחר וההוצאה שלו לאור לווארשה. שם המשיך להשתתף בהוצאת הספרים הגדולה "צנטרל", שהוציאה ספרים רבים לאור.⁶⁸

הוצאות הספרים הגדולות לספרות יידיש עברו איפוא לווארשה. בוויילנה יצאו בכל זאת אי-אלה ספרים גדולים. פייבל טרופיאנסקי ייסד הוצאת ספרים בשם "טאמאר" (תמר), שהוציאה לאור את תולדות ספרות ישראל מאת הד"ר ישראל צינברג ביידיש בעשרה כרכים (1929-1937).

נחנים סטטיסטיים. לפי השנתון הסטטיסטי של עירית וילנה לשנת 1931 הופיעו בוויילנה בשנים 1928-1931 בעברית וביידיש ספרים וחבורות במספרים הבאים: בשנת 1928 — 109 ספרים וחבורות; בשנת 1929 — 215; ב-1930 — 149;

67 על הירש מ"ץ ראה את מאמרו של יונאס טורקוב בספרו פארלאשענע שטערן, כרך ב', בואנוס-איירס, תש"ד.

68 זכרונות ש. שרברק נדפסו בפנקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוויילנה, תרפ"ג.

מתוך 227 הספרים והחבורות, שהופיעו בשנת 1931, היו 22 בעלי תוכן מדעי, 15 — בעלי תוכן השכלתי, 61 — בספרות יפה, 36 — דתיים, 73 — בענייני חברה ומדיניות, 20 — אינפורמטיביים.

בתי-מסחר לספרים. בתי-מסחר שסחרו בעיר בספרים עבריים נותרו רק מן הוותיקים, וגם מסחרם היה ירוד מאוד. ארבעת האחים ממשפחת פונק — טוביה, חיים, שמעון ושלמה החזיקו חנויות לספרים; משפחת קצנלבוגן החזיקה את חנותה בפנית רחוב היהודים ורחוב האשכנזים. אחד מהמשפחה ניסה, ביזמתו של המורה ב. צווייכוים, להוציא לאור חבורות בידיש על בעיות אקטואליות בתנועה הלאומית שלנו. חנות ותיקה היתה גם של נחמן מזא"ה, שהוציא לאור ספרי לימוד. חנויות רבות שסחרו בספרים בשפות לועזיות ובספרי לימוד, בתוכן חנויות ותיקות, כמו זו של יעקב וירשובסקי וזו של איצקוביטש ועוד. בית-המסחר של סירקין החזיק ספריית השאלה גדולה בשפות לועזיות. מנהל ספריית סירקין, ג"ל אייזנשטאדט, היה אדם יודע ספר וצנוע. הוא הכין קטלוג של אלפי ספרים בתולדות הספרות הרוסית החל מראשית המאה הי"ט, עם הערות משלו. הוא שימש בסוף ימיו כיושב-ראש אגודת בעלי בתי-מסחר הספרים היהודיים בעיר (נפטר בשנת תרצ"ג).⁶⁹

ספריות ציבוריות. לפי השנתון הסטטיסטי של עיריית וילנה לשנת 1931 היו בספרייה ע"ש מ. שטראשון: בשנת 1928 כ-25,000 ספרים. בשנת 1930 כ-32,308 ספרים ובשנת 1931 כ-33,134 ספרים. הספרייה האוניברסיטאית הווילנאית היתה מוסרת ספרים על נושאים יהודיים (יודאיקה), פרט לאלה הנדפסים בוילנה ובגליל, לספריה ע"ש מ. שטראשון.

בספריית "מפיצי השכלה" היו בשנים הללו לפי הסטטיסטיקה הרשמית: בשנת 1928 — 37,968 ספרים, בשנת 1930 — כ-44,649 ספרים ובשנת 1931 — כ-46,234 ספר.

המכון המדעי היידי "ייוו"א", שהתחיל להקים ספריה עם היווסדו, הצליח לאסוף עד שנת 1938 כארבעים אלף פריטים, בתוכם ספרים וכתבי-עת נדירים. ספרית הילדים ליד הצב"ק גדלה אף היא.

אמנים ואמנות: ציירים ופסלים

בית-ספר ממשלתי לציור היה קיים בוילנה עוד משנות השישים של המאה היי"ט. בית-הספר עמד תחת השגחתה של האקדמיה לאמנות בפטרבורג. היו מתקבלים שם תלמידים בלי כל הגבלה, בתנאי שהוכיחו כישרון לציור. צעירים יהודים רבים, בעיקר בני עניים, למדו בבית-ספר זה, אך רק מעטים מהם זכו לעבור לאקדמיה בפטרבורג.

אחדים מתלמידי בית-הספר לציור הצטיינו ורכשו שם של אמני הציור והפיסול.

מבין הפסלים הצטיינו ל. ברנשטיין-סינאיי, בוריס (זלמן-דב) שץ, ז. חנוק ונחום ארונסון.

לייב (ליאופלד) ברנשטיין-סינאיי נולד בוויילנה בשנת 1868. בגיל 14 עבר לפאריס ושם נתפרסם כפסל. פיסל בעיקר דמויות של אישים צרפתיים. אחד הפסלים המצוינים שלו היה "עזרא הבוכה".

בוריס כץ, יליד עיירה בפלך קובנה (נולד בשנת 1866), בא לוויילנה בגיל 18 ללמוד ב"ישיבה". מ. אנטוקולסקי ראה במקרה את עבודותיו בציור ובגילוף. האמן הקציב לצעיר סכום כסף כדי שיוכל ללמוד. מ. אנטוקולסקי דאג כי הגב' ז"ק בפטרבורג תתמוך בפסל הצעיר. בוריס שץ מצא לו אוהדים גם בקרב המשכילים הפולנים והעתונות הפולנית שיבחה את עבודותיו.

הפסל הצעיר ז. חנוק, יליד וילנה, עבד אצל בעלי מלאכה בעשיית מסגרות לתמונות. כשרונו התגלה במקרה. מ. אנטוקולסקי ואחרים ניבאו לו עתידות. הוא היה מקבל תמיכה חודשית, כדי שיוכל לצייר ולמד אחר-כך באקדמיה לאמנות בפטרבורג.

נטיה לפיסול בחיטובי-עץ זעירים על נושאים יהודיים הראה מנעוריו נחום ארונסון, יליד עיירה בלאטביה (נולד בשנת 1872). בגיל 15 נשלח לוויילנה ולמד שנים אחדות בבית-הספר לציור. אחר-כך נסע לפאריס ובראשית המאה העשרים התחיל להתפרסם כאחד הפסלים הגדולים.

כפסלים התפרסמו גם אברהם אייזנברג, ז"אק ליפשיץ וא. קולוביאנסקי. ז"אק ליפשיץ, שלמד בוויילנה בגמנסיה (נולד בשנת 1891 בדרוזגניק), עבר בשנת 1909 לפאריס ללמוד אמנות ונחשב לאחד מחשובי הפסלים בזמננו. אברהם אייזנברג, יליד וילנה (נולד בשנת 1879), עבר לווארשה ושם למד בבית-הספר לאמנות. הנושאים של פסליו הם מחיי היהודים ("שלושת הכלי-זמרים", "בין השמשות", "ליד הגמרא" וכד'). פיסל גם דמויות של אישים, מתוכם של י"ל פרץ.⁷⁰

כפסל ריאליסטי, המפסל פסלים בעיקר בעץ, נתגלה חרט-העץ הווילנאי זלמן סטראז', יליד עיירה בפלך וילנה (נולד בשנת 1869), חניך חדר וישיבה, בא לוויילנה ועבד אצל נגרים כחרט-עץ לקישוט רהיטים. בעל אחוזה פולני, שראה את עבודותיו, לקח אותו אליו והחרט עבד אצלו שנתיים. לאחר שחזר לוויילנה ביקר בקורסים לנגרים ליד "עזרה על-ידי עבודה". פסל עשוי בעץ של דמות "יאנקל צימבאליסט", לפי ספרו של אדם מיצקביץ' פאן תדיאוש, היקנה לו בתערוכת אמנים פולניים מדליית כסף. בעל האחוזה שלח את האומן-האמן לפאריס, אך אחר-כך הפסיק משום-מה לתמוך בו וזלמן סטראז' חזר לוויילנה ועבד כמדריך בחרטות בבית-הספר למלאכה. כשפרצה המלחמה עבר גם הוא, כמו רבים מתושבי העיר, לרוסיה. שם יצר פסלים של טיפוסים יהודיים, שזכר אותם מוויילנה. במוסקבה עשה פסלים של אישים, כמו של הסוציאליסט הצרפתי ז'ורס, השתתף בתערוכות וקיבל פרסים, עשה

70 על א. אייזנברג בקובץ ווילנע, ניר-יורק, 1935.

פסלים ותבליטים של דמויות אישים מראשי השלטון בברית המועצות, כמו של לנין, קאלינין, וכן של אישים יהודים, כמו י"ל פרץ, שלום-עליכם, מנדלי, ד"ר יחיאל צ'לנוב ועוד. הוא עשה גם פסלים קבוצתיים, כמו "הגנה עצמית" של יהודים אחרי פרעות. החרט-האמן הצטיין בתפיסת הרשמים הדקים ביותר של פני הדמויות.⁷¹ הפסל הצעיר א. קולוביאנסקי, יליד העיירה יאנובה בפלך קובנה, עבד בוילנה בשנת 1912 ערכה האגודה לאמנות שימושית תערוכה של עבודותיו ("טולסטוי" באבן 1908; "הזקנה", 1909; "על נהרות בבל", "הרצל" ועוד). הפסל יצא אז לברלין להשתלמות בסיוע האגודה ושם נתפרסם.⁷²

בוילנה עבד גם פסל צעיר אחר. י. איטקינד מסמורגון. בחור-ישיבה לשעבר, לפי מקצועו כורך ספרים, שעבד קשה לפרנסת משפחתו, התחיל איטקינד לפסל פסלים בלי כל הדרכה. פסליו עוררו עניין רב בנושאים שלהם, שהיו מחיי היהודים, וברגש שהכניס לתוכם. על הצורך לתמוך באמן כשרוני זה היפנו את תשומת לב הציבור היהודי בעיר — הרופא הד"ר יוסף אפשטיין, שעבר מסמורגון לוילנה, ואמנים אחדים. בתערוכה שלו בראשית שנת 1915 ביקרו כאלפיים איש.⁷³

כציירים הצטיינו האמנים ילידי וילנה או שלמדו בוילנה — לזר סגל, חיים סוטין, פנחס קרמן מאנה כץ, דוד מגיד, משה קיקואין, יוסף בודקו, לזר קרסטין, יהודה אפשטיין, משה לייבובסקי, לויןסון, שאטנשטיין ואחרים.

משה לייבובסקי היה בנו של מלמד בעיירה בסביבות וילנה. בהיותו כבן עשר ראו כי יש לו כשרון לציור, והכניסוהו לבית-הספר לציור בוילנה. בשנת 1897 נסע לחוץ לארץ ללמוד וכעבור אחת-עשרה שנים חזר לוילנה והשתקע בה.⁷⁴ דויד מגיד נולד בשנת 1862, בוילנה. הסופר ש"י פין ראה כי לנער כשרון לציור ולפי הצעתו הוכנס לבית-הספר לציור. הוא עבר אחר כך לפטרבורג ולמד שם באקדמיה לאמנות.⁷⁵

לזר סגל, יליד וילנה (נולד בשנת 1891), נסע לברלין ולמד שם באקדמיה לאמנות בשנים 1907-1909. הוא הצטרף אחר-כך לזרם האקספרסיוניסטי הגרמני ונחשב לאחד הנציגים הראשיים של זרם זה.

חיים סוטין, יליד עיירה ליד מינסק (נולד בשנת 1894), רכש את השכלתו הראשונה בבית-הספר לאמנות במינסק. בשנת 1910 בא לוילנה. כאן נוכח רופא יהודי בכשרונו ותמך בו, כדי שיוכל להמשיך וללמוד. הוא נסע בשנת 1913 לפאריס יחד עם חברו פנחס קרמן. חייו היו קשים, מצב בריאותו רע, מצבו הכספי ירוד. בפאריס הוא התקרב לזרם האקספרסיוניסטי. צייר ציורי טבע ונוף מעוותים, המשרים

71 הירש אכרמוביטש במאמר על ז. סטראד, במלאות לו 60 שנה ב'ציט', וילנה, מיום 7 ביוני 1929; על ז. סטראד מספר בזכרונותיו חברו שמואל הורוויטש (ביידיש, וילנה 1933).

72 'הזמן' 1912, גל' 193.

73 'דער פריינד', וילנה 1914, גל' 13, 18, 65; 'הזמן' 1915, גל' 8; 'ראזסכייט' 1915, גל' 3.

74 'המליץ' 1887, גל' 196, בכתבה מוילנה, מאמר של מ. לייבובסקי "על האמנות בוילנה"; בפנקס של החברה להיסטוריה ואנתוגרפיה בוילנה, 1922, עמ' 620.

75 אוטוביוגרפיה שלו ברבעון 'פון נאענטן עבר', חוב' 5, 1938, עמ' 54-85.

עצבות ורכאון. רכש לו במשך הזמן שם של צייר חשוב, המכיע את עצמו. פנחס קרמן (נולד בשנת 1890) ברוסיה הלבנה, למד בבית-הספר לציור בוויילנה, נסע יחד עם סוטיץ' לפאריס, הציג שם בראשונה פסלים שלו, אך במהרה עבר לציורי גוף.

משה קיקואין (נולד בשנת 1892), אף הוא חבר קרוב של סוטיץ', גם הוא לא נשאר בוויילנה.

לזר קרסטין הלך לברלין. היה מושפיע מהאימפרסיוניזם הצרפתי. צייר דמויות של יהודים במזרח-אירופה.

יוסף בודקו, יליד פלונסק (נולד בשנת 1888) בא ללמוד בית-הספר לציור בוויילנה בשנת 1905. בשנת 1910 עבר לברלין. בציורים ובגרפיקה שלו נתן ביטוי לחיי העלייה היהודית ושאל נושאים מתולדות ישראל.

יהודה אפשטיין נולד בשנת 1870, הלך לוויילנה. הצטיין בציור נושאים מחיי היהודים במזרח אירופה ומהתנ"ך. הוא שייך לזרם האימפרסיוניסטי.

רבים מתלמידי בית-הספר לציור בוויילנה הצטיינו. אחד מהם יעקב גולדבלאט (נולד בשנת 1860 בסובשולק), למד בוויילנה ונתקבל לאקדמיה לאמנות בפטרבורג וקיבל בזמן לימודיו מדליות זהב בעד תמונות שלו. האקדמיה שלחה אותו לחוץ-לארץ להשתלמות, הוא עשה חמש שנים בחו"ל וחקר את האמנות העתיקה. בשובו לפטרבורג פתח בית-ספר לציור ונתפרסם כצייר וכפדגוג.⁷⁶

תלמידים יהודים רבים אחרים של בית-הספר לציור הצטיינו גם הם. כאשר שלחו בשנת 1895 לפטרבורג, לתערוכה באקדמיה לאמנות, עבודות של תלמידים, קיבלו שלושה מהם, כולם יהודים (ל. אנטוקולסקי, אלפרוביץ ויניסקי), מדליות כסף. תלמידים יהודים רבים קיבלו מכתבי-הוקרה, בתוכם מ. לייבובסקי, מיצקון, דאנישבסקי ואלקין.⁷⁷

בית-הספר הממשלתי לציור התחיל גם הוא, כמו בתי-ספר ממשלתיים אחרים, לצמצם את מיספר התלמידים היהודים. כעבור זמן הפסיקו לגמרי לקבל תלמידים יהודים לבית-הספר המדובר. רבים מהתלמידים שהיתה בידם היכולת יצאו לחוץ-לארץ ולמדו שם.⁷⁸

קבוצת ציירים יהודים צעירים יותר, בחלקם ילידי וילנה, התרכזה בעיר. היה בתוכם בר זלקינד, שגדל ברובע היהודים בעיר, למד בבית-הספר הממשלתי לציור אצל האמן הרוסי ריבאקוב, הלך לפאריס וגמר שם את האקדמיה לאמנות. חזר בשנת 1908 לעיר מולדתו והשתקע בה. בין האמנים הצעירים יש למנות גם את יעקב שר, בן ציון צוקרמן, ב. ולאדימירסקי וקוניק. אליהם יש להוסיף את מ. לייבובסקי, שחזר כאמור לוויילנה והשתקע בה. הם השתתפו באגודה הווילנאית לאמנות, שייסד בשנת 1908 ריבאקוב. באגודה הזו השתתפו בני העמים השונים, רוסים, פולנים, ליטאים,

76 עליו כתב הירש אברמוביטש ב'ווילנער טאג' מיום 23 בינואר 1929.

77 ה'יוסחור' 1895, גל' 45.

78 ל. אנטוקולסקי, בשבועון 'יוסחור' 1902, גל' 30.

ביאלורוסים ויהודים. בר זאליקנד, שהיה ממייסדי האגודה, שימש בה מזכיר האגודה היתה עורכת תערוכות, הרצאות ונשפים.⁷⁹ תערוכה של הצייר בן ציון צוקרמן נפתחה בעיר בראשית שנת 1915.

בית-ספר לאמנות שימושית. הפסל מארק אנטוקולסקי התהלך במשך שנים עם הרעיון לייסד בוילנה, עיר מולדתו, בית-ספר לאמנות שימושית. נסיונו לרכז צעירים יהודים מרוסיה בפאריס כדי שילמדו פסלות לא הצליח, כי הצעירים שכאו היו מחוסרי אמצעים ולא יכלו להחזיק מעמד. לאחר שמארק אנטוקולסקי נפטר בשנת 1902, עוררו אחדים ממקירי זכרו, בתוכם הברון דויד גינצבורג והאמן מ. יפה, את הרעיון לייסד בית-ספר לאמנות שימושית בוילנה. בן משפחתו של הפסל המנות, הצייר ל. אנטוקולסקי, התחיל לפעול להגשמת הרעיון. האגודה "אחוה" בוילנה קיבלה על עצמה לאסוף תרומות למען המפעל.

במלאות שנה לפטירתו של מארק אנטוקולסקי נערך בוילנה באולם העירוני נשף אזכרה. לנשף באו מעיר הבירה במיוחד — הברון דויד גינצבורג, הסופר הרוסי ו. סטאסוב, הפסל אליהו גינצבורג והכנר י. אהרון. האורחים סיפרו זכרונות על המנות. הוצגו תמונות בחיי מ. אנטוקולסקי. מקהלה שרה מנגינה שחברה לנשף זה על ידי הפרופ' גלאזנוב ומר לאדוב. אחרי הנשף נערכה מסיבה לכבוד האורחים. בזמן הנשף נאספו אלף רובל לטובת בית-הספר לאמנות על שם מ. אנטוקולסקי.

נתקבלו תרומות רבות לטובת בית-הספר. התורמים הביעו את רצונם שהמוסד יוקם בוילנה. ל. אנטוקולסקי הגיש בקשה לאישור תקנון לחברה וילנאית לאמנות שימושית, שתורשה לפתוח בית-ספר לציור, לייסד מוזיאון, לערוך תערוכות, כינוסים וכדומה. המייסדים היו מטובי המשכילים שבעיר וכן בעלי מלאכה. לאחר שנתיים של השתדלות אישר שר האוצר את התקנון. לאסיפה הכללית הראשונה של המייסדים, בחודש דצמבר 1904, באו 15 בעלי מלאכה, 4 צעירים, 4 בעלי בתי-חרושת, רופא, אדריכל ובנקאי. לוועד המנהל נבחרו אדולף גורדון כיו"ר והצייר ל. אנטוקולסקי כמזכיר. החברה פתחה שיעורים לשרטוט. מועצת החברה יק"א הקציבה סכומים לצרכי האגודה לאמנות שימושית. בית-הספר נפתח ביום ה-1 בספטמבר 1905. לרגל פתיחת המוסד נדפסה חוברת הסברה ביידיש על נחיצות הציור.⁸⁰

בשנת 1908 רצתה האגודה להקים מוזיאון יהודי לזכר מ. אנטוקולסקי. למתכנני מוזיאון זה היתה גם מטרה מעשית — לשמש דוגמה לבעלי מלאכה ולהראות דוגמאות מעבודותיהם. התכנית לא יצאה לפועל.⁸¹ מוזיאון יהודי היסטורי נוסד אחר-כך, כפי שסופר להלן, על-ידי אגודה אחרת.

79 בר זאליקנד כמאמרו בוילנער אלמאנאך, 1939, עמ' 69; על בר זאליקנד כתב חברו הירש אברמוביטש ב'ציט' הווילנאי, כגליון 26 בספטמבר, 1930.

80 'הזמן' 1903, גל' 2, 5; שם, 1904, גל' 5; שם, 1905, גל' 155, 174; השבועון 'בודשצ'נוסט' 1903, גל' 3, 25; השבועון 'ווסחוד' 1902, גל' 30, 33; שם, 1904, גל' 17, 25, 29; שם, 1905, גל' 4, 10.

81 'ראזסבייט' 1908, גל' 28.

אחרי מלחמת העולם התחילו להתלקט בוויילנה אמנים, שחזרו מרוסיה, וכן צמחו ועלו כשרונות צעירים.

אגודת האמנים הפולנית ייסדה בעיר, בסיוע הממשלה, בית-ספר לציור שרוב תלמידיו היו יהודים. ליד האוניברסיטה בוויילנה הוקמה פאקולטה לאמנות, שגם בה למדו יהודים מעטים.

הצייר בן-ציון צוקרמן, שחזר מרוסיה, הציג בשנת 1919 עבודות שלו. הוא עזב בשנת 1921 את העיר, הלך לברלין, לפאריס ולארץ-ישראל, אך שמר תמיד על הקשר עם וילנה, היה מבקר בה ומציג בה את תמונותיו.

לוויילנה חזר בשנת 1921 יעקב גולדבלאט, מי שהיה לפניו תלמיד בית-הספר לציור בעיר, השתקע בפטרבורג וניהל שם בית-ספר לציור אמנותי. גולדבלאט נתמנה למנהל בית-הספר לציור ליד "עזרה על-ידי עבודה", בית-ספר יהודי ראשון מסוגו בפולין. גולדבלאט עסק בחקר האמנות היהודית העתיקה.

תערוכת תמונות של הצייר קודקין נערכה בעיר בשנת 1921.

תערוכה קולקטיבית ראשונה ערכו האמנים היהודים בוויילנה בשנת 1922 בעזרתו הפעילה של האדריכל דניאל רוזנהויז. ליאונרד דורמאשקין, סימבוליסט, הציג באותה שנה בבניין הקהילה תמונה גדולה על הנושא, "שיבת ציון". בימי חג הפסח 1923 נערכה באולם הקהילה תערוכה של 150 ציורים מאת אמני וילנה. התערוכות היו מרשימות את הקהל, אבל תמונות נמכרו בהן אך מעט.

הציירים היהודים בעיר התארגנו באגודת הציירים (הפלאסטיקאים) היהודים. האגודה היתה עורכת תערוכות אישיות וקולקטיביות.

ציירים יהודים מפורסמים מפולין היו באים לוויילנה ומציגים את יצירותיהם. בימי חג הפסח תרפ"ב (1922) נערכה בעיר תערוכה של יצירות מאוריצי מינקובסקי מווארשה. נערכה לכבוד האמן מסיבה בביתו של צ'סלאב יאנקובסקי, שבאו אליה הפרופ' רושצ'ין, ראש הפאקולטה לאמנות, ופולנים חשובים אחרים, וכן הד"ר י. ויגודסקי והד"ר צ. שבד. הד"ר י. ויגודסקי הודה למארח על שהוא משתמש בכל הזדמנות לקרב יהודים לפולנים. הצייר, שנשא אז לאשה בת וילנה, צייר בזמן שהותו בעיר והוסיף לתערוכה את ציוריו אלה.

תערוכת ציירים יהודים מפולין נערכה בעיר גם כעבור שנה. הרופא ד"ר שלמה דויארמן, שבא מגליציה והשתקע בוויילנה, היה צייר בעצמו, וכתב בעתונות המקומית ('די צייט', מיום 16 במאי 1924) על התערוכה. מהציירים האורחים, שערכו בעיר תערוכות של יצירותיהם, יש לציין את ארתור שיק (1932), אלברט רפפורט מארצות הברית, מאנה כץ מפאריס (מאי 1937). אלמנתו של יששכר-בר ריבאק הביאה גם היא תערוכה מיצירותיו של בעלה (1936).

מהאמנים הצעירים, שגדלו בוויילנה נציין כאן את הפסלים ניסן טרגר, מיכל טרגר ופנחס לאקס.

ניסן טרגר (נולד בשנת 1903), בנו של חייט עני בעיר, למד בימי הכיבוש הגרמני, בהיותו בן 13-14, מלאכה ב"עזרה על-ידי עבודה". כאן התגלה כשרונו כחרט ופסל.

לאחר שגמר את לימודיו שם, עבד בביתו בפיסול. כעבודתו התעניינו אמנים פולנים שעזרו לו להתקבל לפאקולטה לאמנות בעיר. ועד הקהילה ו"יעקאפא" תמכו בו תמיכה כספית. הוא הצטיין בפיסול פסלים ריאליסטיים, בעיקר של ראשים וטיפוסים יהודיים. המוזיאון של החברה ע"ש אנ־סקי רכש ממנו ראשים של א. אנ־סקי ופסלים אחרים. הוא נסע לווארשה, שם הציגו אותו לפני שגריר ארצות הברית והוא קיבל אשרה לנסוע לארץ זו. באמריקה התפרסם על־ידי פסלי ראשי הנשיאים שלו. שהוצבו ב"בית הלבן". הוא בא לעיר מולדתו לביקור בשנת 1935, לאחר 15 שנות היעדרות, ושהה בה חודש ימים.⁸²

מיכל קרוור, צייר ופסל צעיר, הציג בעיר בשנת 1925 עבודות ראשונות שלו. נסע לפאריס להשתלם. בשנת 1929 נערכה שם תערוכה של יצירותיו והוא זכה לשבחים. הפסל הצעיר פנחס לאקס הציג בשנת 1927 בעיר פסלים של דמויות סופרים, שחקנים ואמנים אחרים ידועים בעיר, וכן "ממעמקים", "עיוור" וכדומה. בין הדמויות היו דמויותיהם של המשורר משה קולבאק, השחקן נחום ליפובסקי, הילדה הרקדנית מוסיה דייכס. כעבור שנה נערכה בבניין הקהילה תערוכה של עבודותיו. קבוצת האמנים הצעירים המודרניסטיים ערכו בשנת 1929 תערוכה מיצירותיהם על חיי הרובע היהודי בשם "מרחוב הזגגים עד חצר בית־הכנסת". בתערוכה השתתפו משה וורובייצ'יק, בן־ציון מכתם, בן־ציון רבינוביטש (עבר לפאריס ונתפרסם שם בשם "בן"), משה הלפרן, ירחמיאל גצלס ואחרים.

הנושא "וילנה היהודית" על סמטאותיה וטיפוסיה תפס מקום נכבד בציורי אמני וילנה הוותיקים כמו בר זאליקנד, משה לייבובסקי ויעקב שר וגם אצל צעירים יותר, כמו שלום ביאלגורסקי. הלכו וגדלו כשרונות צעירים. אחדים מהם, כמו ב. מכתם והדסה גורביטש (בתו של מנהל הגמנסיה "תושיה"), למדו בפאקולטה לאמנות באוניברסיטת וילנה. הדסה גורביטש קיבלה בסיומה את לימודיה את התואר "אמן צייר" — התואר הגבוה ביותר. אמנים צעירים אחרים היו קשורים לחוג הסופרים הצעירים היהודים בעיר. בתערוכה, שנערכה בבניין הייז"א השתתפו: רחל סוצקבר בתמונה גדולה "שכיחה בנמל", שלא זכתה לשבחים; ב. מכתם; זאמטשק; מוטל גלוצר, צייר ריאליסטי; יוסל קאגאנס בציורים "פרולטריים"; וולף ויטאל (קאפל־אנסקי); רפאל כוואַלֶס בציורים מהדומם; שיינה עפרון; הדסה גורביטש שציירה ברוח הניאו־קלסיציזם; אליהו לבד בקריקטורות. בתערוכת האמנים הצעירים בחודש אפריל 1937 השתתפו עוד צעירים והפסל ב. רבינוביטש. בין הציירים הצעירים היו חיים אוריסון, שנחשב לאחד המצוינים שבהם; נחום אלפרט; גניה גרוסמן; שמעון מאדיסקר; יוסף שטוצר, גרפיקאי מוכשר, וליליה קלייבאנוב. יעקב שר, שכתב ביקורת על התערוכה ב'אונזר טאג' (מיום ה־8 במאי 1937) ציין, כי "אנו גאים בדור הצעיר של אמנים בוילנה שצמח כאן".

כשרון לציור הראה הצעיר שמואל גולומב, בנו של הסופר הזקן צ"נ גולומב.

82 עליו — ד. רחנהויז בקובץ לעבען, וילנה, 1922; 'זוילנער טאג' אוקטובר 1935.

השחקן הפולני אלכסנדר זלורוביטש, שניהל לפני כן את התיאטרון הפולני בוויילנה ועבר לווארשה, גילה התעניינות בצעיר זה, הכניסו לבית-ספר לציור בווארשה ותמך בו. שמואל גולומב היה מצייר דמויות מחיי התיאטרון (1935).

בוויילנה חיו ועבדו בתקופה זו ציירים ותיקים רבים, שהתפרנסו בעיקר מהוראת ציור ופיסול בבתי-ספר שונים.

מחול. כילדת פלא במחול ובמימיקה הופיעה הילדה מוסייה (מרים) דייכס. כבר בגיל ארבע (נולדה בשנת 1921) היתה מתחילה לרקוד לשמע צלילי הפסנתר של אביה. היא גם היתה לוקחת בובה בידיה ומציגה את עצמה כאם עניה של תינוק. בגיל חמש הופיעה בתיאטרון היהודי בוויילנה. אביה נסע אתה לווארשה וגם שם הופיעה. השתתפה בסרט "הלך האדום" וכעבור שנה, בשנת 1927, בסרט "הגורל" לפי ספרו של ל. בלמונט. היא הופיעה בלודז' ובוויילנה. בגיל תשע נסעה לפאריס ולמדה בסטודיה לבאלט; כמו כן למדה נגינה ושפות. עם שובה כעבור שנה לוויילנה הופיעה בקונצרט, אבל כבר לא בהצגה לילדים, אלא כאמנית צעירה בהצגה למבוגרים. כעבור שנתיים ביקרה בארץ-ישראל. על הופעתה בארץ כתב הסופר שלום שטרייט בירחון 'מאזנים' (בגליון מיום י"ט בסיוון תרצ"ב): "מוסייה דייכס היתה הפתעה לקהל, לא מפאת היותה ילדת-פלאים, אלא אדרבה, מפני שנכחדה כמעט הילדה מעינינו, ולפני הקהל התייצב אמן שלם, מבוגר. אילו היתה בת שלושים, היתה כובשת באמנותה זו את לב הקהל בדיוק כמו הילדה בת השתיים-עשרה; דייכס מחוננת ומסוגלת לחדור לעומק הנשמה של כל טיפוס-אדם בשגם אדם הוא. עיצוב "היתומה" זעזע לב כל רואה וסחט דמעות שלא מדעת מעיניו. לעומתו מחול "הספרדיה" סחף בטמפרמנט שלו כבמערבולת את כל קהל המשתתפים, עד כי הכל היה טופף; הבגרות שלה אינה מלאכותית או מזויפת, כי אם פרי בשל של האמן שנזרקה בו מרוח-הנבואה".

סטודיה למחול-באלט ניהלה בוויילנה החל משנת 1923 הצעירה אנטה רייזר (נישאה לרופא קפלן). תלמידי הסטודיה שלה, חמישים איש, היו מופיעים בקונצרטים. היא עברה בשנות השלושים לווארשה והיתה מופיעה עם האופרה. היתה באה לקונצרטים לוויילנה.

הכוריאוגרפית רינה ניקובה הופיעה בוויילנה עם להקה תימנית מארץ-ישראל בחודש יוני 1938.

תיאטרונים. לפני תקופת פולין נמצא התיאטרון העירוני הגדול תחת פיקוחה של לשכת הגנרל גוברנטור. ההצגות בו היו ברוסית ותוכנן היה דומה לזה של כל התיאטרונים הרוסיים במדינה. המנגנים ברובם וכן כל חברי המקהלה בתיאטרון העירוני היו יהודים.

להקה יהודית, שבאה לעיר, היתה צריכה למצוא לה מקום באולם פרטי. כאשר באה בקיץ של שנת 1887 להקת האחים שווארץ והציגה מחזה של גולדפאדן בגן השווייצי, נהרו המונים לראותה. אחרי הלהקה הזו באה להקת האחים שטיין והציגה באותו גן את "די באבע יאכנע" (הסכתא יאכנה), "דער חורבן" ועוד. אולם המשטרה

הטילה איסור על המשך ההצגות.⁸³ היהודים סברו, כי יד מתחרה היתה בזה. מנהל התיאטרון העירוני התקנא בהצלחת הלהקה היהודית, שמשכה אליה אפילו קהל צופים נוצרי, והוא הודיע כי יציג במשך השנה מחזות ואופירות בעלי תוכן יהודי, כמו "היהודיה", "דבורה", "אוריאל אקוסטא", "שיילוק", "הורדוס ומרים".⁸⁴ הצגות על נושאים יהודיים משכו קהל יהודי, גם אם התוכן היה ברוח נוצרית או שהשחקנים היו גרועים.⁸⁵

הצגת האופירה "המכבים", לאנטון רובינשטיין, בשנת 1890, משכה אליה קהל יהודי רב.⁸⁶

התיאטרון הרוסי לא יכול היה להשביע את רצון הקהל היהודי, אבל בני ישראל הלכו לחזות אף בהצגות, שהיו שמות את היהודי ללעג. שפ"ן הסופר (ש. פייגנזון) כתב ב'המליץ' (1897, גל' 266), כי מופיע בתיאטרון לץ הלועג ליהודים, מציג אותם כרמאים בכל ימות השבוע וכצדיקים בשבתות, אך קהל יהודי הולך בכל זאת לחזות בהצגות אלה. הצגה, הנותנת תיאור מסולף מאופיו של היהודי, היתה גם המחזה "קונטרבאנדיסטים".⁸⁷

לפי הדו"ח ששהוגשו לגוברנטור הווילנאי בשנת 1902-1905, לא התקיימו הצגות תיאטרון ביידיש בעיר ובמחוז וילנה. אסור היה להציג ביידיש, לכן היו מודיעים לשלטונות, כי יציגו בשפה הגרמנית.⁸⁸

עם ראשית המהפכה של שנת 1905 ברוסיה הסתמנה הקלה מסוימת ביחס השלטונות להצגות בשפות של העמים המקומיים. באותה שנה שומעים אנו על להקה בהנהלתו של אבא קומפאניץ, שתבוא לוויילנה להציג ביידיש.⁸⁹ רשיון להצגות ביידיש בפלכי וילנה וקובנה קיבל ס"א צ'רני בשנת 1908; ההצגות נערכו בהנהלתו של יוליוס (יעקב) אדלר, יליד אודיסה שעבר לארצות הברית, ונתפרסם כאחד השחקנים המצויינים ביידיש.⁹⁰ ואמנם הוצגו אז הצגות רציניות יותר בעיר, כתוכם של שלום אש. באותה שנה ביקר שלום אש בעיר וטיפל בהצגת המחזה שלו "דריד".⁹¹

להקת אסתר רחל קמינסקי מווארשה באה לוויילנה בשנת 1909 והציבה הרבה מחזות. אחדות מאגודות הצדקה בעיר עשו הסכם עם הלהקה בדבר הצגת 18 הצגות מטעמן.

להקת קמינסקי באה להצגות בוויילנה גם בשנים הבאות. מווארשה באו גם להקת

83 'המליץ' 1887, גל' 91, 121, 176.

84 'המליץ' 1887, גל' 196.

85 'הווסחוד' 1888, גל' 6, 8.

86 'המליץ' 1890, גל' 284.

87 'השבועון' ו'וסחוד' 1901, גל' 2.

88 פ. קאן: "צו דער געשיכטע פון יידישן טעאטעאר אין ווילנער געגנט", ייווא בלעטר, כרך 40, 1956.

89 'הזמן' 1905, גל' 31.

90 'הזמן' 1908, גל' 23.

91 'ראזסבייט' 1908, גל' 9.

פישוון ולהקת האופרטות בהנהלת ויינברג ושוארצבארג.

בשנת 1909 הופיעה בוויילנה להקה בהנהלתו של נחום ליפובסקי. כעבור שנה הטיל שר-הפלך איסור על הופעת להקה זו, אך בשנת 1912 ניתן לה רשיון להציג בעיר ובעשר ערי הפלך 30 הצגות ביידיש ובעברית.⁹² הלהקה קנתה לה שביתה בעיר.

להקה בהנהלתו של מ"ל גנפר התחילה להציג בעיר בסתיו של 1909. את הלהקה ליוותה מקהלה בת עשרים איש ומנגנים. היא הציגה דרמות ואופרטות של י. גורדין ושל א. גולדפאדן. הלהקה הציגה את מחזהו של א. וייטר "דער שטומער" (האילם). את עונת החורף של שנת 1914-1915 התחילה להקת גנפר במירלה אפרת של י. גורדין.⁹³

יהושע זאב ברטנוב, יליד וילנה, הציג יחד עם זאסלאווסקי בראשית שנת 1914 שני מחזות של פרץ הירשביין. המחבר עשה אז בוויילנה והשגיה באופן אישי על הצגת מחזהו די פוסטע קרעטשמע (הפונדק השומם). הוא גם השתתף כשחקן במחזהו א פארווארפענער ווינקל (פינה נדחת).

ברטנוב הדריך להקת שחקנים-חובבים בעיר בהצגת מחזות.⁹⁴ וילנה זכתה להצגה ראשונה של להקה דרמתית עברית. בביאליסטוק אירגן נחום צמח בשנים 1907-1908 להקה, שמטרתה היתה לסייע להפצת הדיבור העברי על ידי הצגת מחזות. כיוון שמצד השלטונות בביאליסטוק היו הפרעות, החליט נ. צמח לערוך את ההצגות הראשונות בוויילנה, שבה יתייחסו השלטונות ביתר סבלנות לתיאטרון היהודי. הציבור היהודי קיבל בשמחה את הלהקה העברית.

בידי נ. צמח עלה בשנת 1912 לצרף ללהקתו שחקנים מוכשרים, כמו מנחם גנסיין ויהושע זאב ברטנוב. בחודש מאי 1912 באה הלהקה לוויילנה והציגה את המחזה שמע ישראל מאת אוסיפ דימוב (הוא יוסף פרלמן).

לוויילנה בא באותו קיץ של שנת 1912 יצחק קצנלסון מלודז' עם להקת השחקנים שלו. השתתפו בה השחקנים הידועים זאסלאווסקי וזילברט הם הציגו את אוריאל אקוסטא.

כעבור שנה בא לוויילנה בא-כוח להקתו של נ. צמח וניהל משא ומתן עם אגודת "חובבי שפת עבר" בדבר הצגת הנודד הנצחי לדימוב. הלהקה הציגה את המחזה בחודש אלול של אותה שנה בפני צירי הקונגרס הציוני ה-11 ובחודש ינואר 1914 פעמיים בוויילנה.

מחוסר כספים בטלה הלהקה, אך נ. צמח שהשתקע בווארשה, אירגן אותה מחדש והניח את היסוד ל"הבימה העברית".⁹⁵

92 'הזמן' 1912, גל' 158.

93 'הד הזמן' 1909, גל' 202, 207; 'דער טאג', וילנה 1913, גל' 42, 47, 83; 'דער פריינד', וילנה 1914, גל' 67.

94 'דער פריינד', וילנה, 1914, גל' 16, 19; 'הזמן' 1913, גל' 285; 1914, גל' 103.

95 'ראוסבייט' 1914, גל' 27; 'הזמן' 1912, גל' 104, 143; 1913, גל' 256; 1914, גל' 21, 17.

תיאטרון "הלהקה הווילנאית". בתחילת מלחמת העולם הראשונה נשארה בעיר להקה יהודית. נשארו רק שחקנים בודדים וחובבי דרמה, שהשתתפו בהצגות התיאטרון הרוסי או בהצגות של חובבים. השחקן היחידי שהשתתף בתיאטרון יהודי היה מ. קובאלסקי.

קבוצת שחקנים וחובבי-הדרמה יזמה הקמת תיאטרון אמנותי יהודי בעיר. עמדה בעיית הרשיון. הודות להשתדלותם של חברי ועד העזרה היהודי הד"ר י. ויגודסקי והד"ר אליהו אולשבאנגר נתקבל הרשיון לתיאטרון. הקבוצה התארגנה כ"אגודת שחקנים יהודים דרמטיים בוויילנה" ופעלה על יסודות קואופרטיביים. ההנהלה היתה נבחרת והיא היתה בזמן הראשון בידי מ. קובאלסקי, ל. שוסטר ("קאדיסון"), ששימש לפנים כבמאי בקובנה ונבחר לבמאי ראשי, א. ארליוק ("אזרא") ומזאה, שנבחר למנהל העסקים.

ההצגה הראשונה התקיימה בקרקס בלוקישקי ביום ה-18 בפברואר 1916. הלהקה הציגה את דער לאנדסמאן (איש הכפר) מאת שלום אש. כבר בהצגה הראשונה הורגשה שאיפת השחקנים והבמאי ליצור תיאטרון יהודי מעולה. העתונות המקומית, ה"לעצטע ניס" היהודי והעתון "וילנאער צייטונג" הגרמני, שיבחו את השחקנים ועודדו אותם.

הלהקה הציגה אחר-כך מחזות של פרץ הירשביין, ה"ד נומברג, דויד פינסקי, מארק ארנשטיין (בעל-הבית הווילנאי), מ. ריבסמן ועוד. להצגות היה בא קהל מובחר, אך ההכנסות היו דלות. בקיץ של שנת 1916 התחילה הלהקה להציג את המחזות הפופולריים של י. גורדין, כדי למשוך קהל רחב יותר, אך גם זה לא הועיל להגדלת ההכנסות. בעונת החורף תרע"ז פתחה הלהקה במחזות מובחרים, כמו דער דארפס-יונג (איש הכפר) מאת ליאו קוברין, די פוסטע קרעטשמע (הפונדק הריק) מאת פרץ הירשביין, די יורשים מאת שלום אש ועוד, וכן מחזות מאת סופרים לא-יהודיים שתורגמו ליידיש. הלהקה עברה בחודש נובמבר 1916 לבניין התיאטרון העירוני.

בגלל המצב הכספי הקשה החליטה הלהקה לצאת להצגות בערי השדה. היא הציגה בסובאלק, גורדנה וביאליסטוק ועשתה רושם חזק. זכתה שם לא רק להישגים רוחניים אלא גם כספיים.

בביאליסטוק היתה קבוצת קצינים וחיילים יהודים משכילים כצבא גרמניה, שהתלהבו מהרוח העממית היהודית שבאה לביטוי בהצגות הלהקה. הרמן שטרוק, ארנולד צווייג ואחרים פרסמו מאמרי-הערכה נלהבים בעתונות הגרמנית על "הלהקה הווילנאית". גם סופרים גרמנים חשובים פרסמו מאמרי-הערכה נלהבים על הלהקה. הלהקה עברה לווארשה ונתקבלה גם שם בהתלהבות. כאן הצטרף ללהקה הבמאי דוד הרמן. הלהקה סובבה בערי פולין, בלודז' וכלובליץ, אך וארשה הפכה להיות מרכז.

בסוף שנת 1918, בגלל ידיעות על נסיגת קרובה של צבאות גרמניה משטחי ליטא וכן בגלל סכסוכים פנימיים, החליטו חלק מחברי הלהקה לחזור לוויילנה. אזרא

ועלמית (סוגיה לובצקי) חזרו לוויילנה והתחילו לארגן שם תיאטרון יהודי. הצטרפו אליהם כאן יוסף בולקין ("בולוף") ועוד. "הלהקה הווילנאית" התפצלה וחלק הארי שלה נשאר בווארשה.⁹⁶

להקה דרמטית בשם "תיאטרון דרמטי יהודי חדש" בהשתתפות של א. מורבסקי וא. שטיין, הציגה את דער שטומער (האילם) מאת א. וייטר, יאשקע מוזיקאנט מאת אוסיפ דימוב והמבול מאת שלום-עליכם בבימויו של מ. קארפניוביטש. מלבד להקה זו פעלו "התיאטרון היהודי העממי" של נחום ליפובסקי, תיאטרון "מיניאטור", שהציג מחזות קטנים, ותיאטרון לילדים של ב. באריץ.

הד"ר י. ויגודסקי רצה כי יקום בוויילנה תיאטרון יהודי לאומי. הוא פרסם בעניין זה מאמר בעתון "יידישע צייטונג" וכינס בבית-הקהילה ישיבה, שבה הוחלט להקים אגודה למען התיאטרון היהודי. האגודה פרסמה קול-קורא אל הציבור היהודי. הד"ר י. ויגודסקי עשה הסכם עם הנהלת בית-התיאטרון העירוני בדבר העמדת האולם שלוש פעמים בשבוע לרשות התיאטרון היהודי.

האגודה לאמנות "בני אסף", שהיתה לה מקהלה בניצוחו של א"מ ברנשטיין, הקימה סקציה דרמטית בהנהלת השחקן של "הבימה" במוסקבה שלמה כהן. היה זה גרעין לבימה עברית.⁹⁷

לאחר שהפולנים כבשו את בוכרביסק בשנת 1919 הגיע לוויילנה מנדל אלקין, שהיה פעיל כשחקן-חובב ובמאי בתיאטרונים יהודיים ברוסיה. נוסדה אז, בחודש אוקטובר 1919, אגודה למען התיאטרון היהודי, ששאפה להקים בעיר תיאטרון אמנותי. לוועד האגודה נבחרו מנדל אלקין, אלכסנדר אורא, זלמן אייזן וי. אוקן. האגודה אירגנה להקה בהשתתפות שחקנים אחדים מ"הלהקה הווילנאית" וכן שחקנים וחובבים אחרים. הלהקה הציגה מחזות רציניים אחדים בבימויים של מנדל אלקין ואלכסנדר אורא, היא הציגה גם מחזה לילדים. בקיץ של שנת 1920 הזמינה האגודה לוויילנה את הבמאי דויד הרמן ועוד שחקנים מ"הלהקה הווילנאית". בגלל פלישת הצבא האדום לעיר נפסקה הפעולה והאגודה בטלה.

הסטודיה הדרמטית שליד האגודה לאמנות התנהלה ע"י השחקן שבא מרוסיה, אברהם סלובודסקי, לאחר שדניאל בלה עזב את העיר, ולאחר שזה עזב — התנהלה הסטודיה על ידי אברהם מורבסקי. עשרים וחמישה אנשים סיימו את הקורס בסטודיה במלואו בשנים 1921-1923. הם קיבלו תעודה, המסמיכה אותם להיות שחקנים. ואמנם היו אחר-כך כמעט כל אלה שחקנים מקצועיים בלהקות.⁹⁸

96 זלמן רייזן בסקירתו "התיאטרון היהודי בוויילנה", בוויילנער זאמלבוך, כ', עמ' 165-174, בצירוף רשימה של המחזות שהוצגו; זלמן זילברצווייג, העתיק את מאמרו של ז. רייזן והוסיף לו המשך בקובץ ווילנע, 1933, עמ' 572-576; זכרונות מאלפים מאת אלכסנדר אורא על ייסוד "הלהקה הווילנאית", פעולותיה וגורלה, בספר יהדות ליטא, א', תל-אביב, תש"ך, עמ' 576-579.

97 "יידישע צייטונג", 1919, גל' 65, 122, 123, 125, 126, 129, 158, 168; 'טאג' 1919 מהימים 20 ביולי, 29 באוגוסט, 12-13 בספטמבר.

98 על השחקנים בוגרי הסטודיה עיין במאמרו של ליזר ראן בקובץ יידישער טעאטער אין אייראפע צווישן צוויי וועלט-מלחמות, א', נידירוק, 1968.

האגודה לאמנות היתה עורכת נשפים במוצאי־שבת בשביל חברי האגודה. בנשפים אלה היו תלמידי הסטודיה יחד עם שחקנים מקצועיים אחדים מופיעים בהנהלת א. סלובודסקי. הציירים אנצלביתש, לייבובסקי ושר היו מכינים את התפאורות להצגות. נוצר איפוא "תיאטרון קאמרי אינטימי". תיאטרון זה הופיע גם לפני הקהל הרחב. ביום ה־6 באפריל 1923 הציג באולם העירוני; כעבור חודש ימים ערך נשף מוקדש ליצירות י"ל פרץ ונשף עם הסופר ז. סגלוביטש. ערב זכרון למשורר מוריס רוזנפלד, שנפטר באמריקה, נערך ביום ה־1 בספטמבר. השתתפו בו ז. רייזין, מ. שליט ומשה קולבאק. החזן אליהו זאלודקובסקי עם מקהלתו שרו והוקראו יצירות של המשורר המנוח. האגודה לאמנות הכניסה איפוא לתחום פעולותיה גם פעולה הקשורה לספרות.

בסיוע האגודה לאמנות הוקם גם "תיאטרון יהודי לדרמות ולקומדיות" בהנהלתו של א. סלובודסקי ול. שריפטזצר. מייסדי התיאטרון הזה הזמינו את א. סאמברג וכן את אסתר־רחל קאמינסקי ובתה אידה, את זיגמונט ויונאס טורקוב מווארשה וכן שחקנים מקומיים. פעולות האגודה בשטח הדרמה נחלשו אחר־כך והן התרכזו בעיקר במכון למוסיקה.

חוגים לדרמה. חוגים לדרמה קמו ליד אירגונים שונים וליד בתי־ספר. החוג לדרמה "אונזער ווינקל" (פינתנו) ליד אגודת בעלי־המלאכה הציג בראשית שנת 1922 מחזה של י. גורדין דער ווילדער מענש (פרא אדם). בשנת 1931 הציג שני מחזות. חוג לדרמה ליד "אגודת בורוכוב" הציג בערך בשנת 1922 מחזה של ד. פינסקי יענקל דער שמיד (יענקל הנפח). תלמידי הסמינריון היידי למורים היו מציגים בכל שנה "משחקי פורים" בימי חג הפורים, ביזמתם של המורים משה קולבאק ומאקס ויינרייך. תלמידי הסמינריון הציגו בבימויו של קולבאק את סאלומעא (שלומית) לאוסקאר ויילד (1926). תלמידי הגמנסיה הריאלית היידישאית הציגו בבימויו של קולבאק, יוליוס קיסר לשקספיר (1927) ובבימויו של מאקס עריק את מחפשי הזהב לשלום־עליכם (1929).

התיאטרון העממי של נחום ליפובסקי. בסוף הקיץ של שנת 1918 חזר לוילנה מרוסיה נחום ליפובסקי, שהביא אתו להקת שחקנים, בתוכם את אברהם מורבסקי (הוא מנקר), ילד וילנה ששיחק לפני כן על הבמה הרוסית. הצגות התיאטרון העממי התחילו במוצאי ראש־השנה חרע"ט בהצגת מחזהו של פרץ הירשביין היהודי האחרון. במשך החגים הציג התיאטרון 14 מחזות, של י. גורדין, זולוטארבסקי ועוד. כאשר עזבו הליטאים את וילנה בשנת 1920 עבר נ. ליפובסקי עם להקתו לקובנה. אגודת השחקנים היהודים בוילנה הקימה "להקה לדרמה ולאופרטות" בהנהלתו של אלפרוביטש ובבימויו של משה קארפינוביטש.⁹⁹ הלהקה הזאת התחילה בראשית שנת 1921 להציג בתיאטרון "פאלאס", מפני שאולם התיאטרון העירוני

99 על משה קארפינוביטש ראה את מאמרו של יונאס טורקוב בספרו פארלאשענע שטערן. כרך א'. בואנוס־איירס; תשי"ד, עמ' 186-196.

נלקח לתיאטרון של הצבא. בחודש נובמבר החליטה העיריה להעמיד לרשות התיאטרון היהודי את התיאטרון העירוני שלוש פעמים בשבוע. אברהם מורבסקי, שחזר לוויילנה בחודש מאי 1921 לאחר היעדרות במשך שנה ולאחר שהשתתף ב"להקה הווילנאית" בהצגת הדיבוק בתפקיד הרבי ממירופול, הציג גם בוויילנה את הדיבוק. הוא נסע כעבור זמן קצר ללמברג, אך בוויילנה המשיכו להציג את הדיבוק. מורבסקי, שהיה גם מושך בעט סופרים ומרצה, היה חוזר בכל פעם לעיר מולדתו ומשתתף בתיאטרון ובעתונות המקומיים. לוויילנה חזר מרוסיה בשנת 1921 השחקן ל. שרפיטצ'ר לאחר שנעדר מהעיר שבע שנים והופיע בכמה הצגות.

תיאטרון עממי יהודי ("יידישער פאפולערער טעאטער"), שנוסד באותה שנה, פתח את עונת החורף בהצגת הדיבוק. לוויילנה באה בסוף השנה להקת אסתר-רחל קאמינסקי. באביב של שנת 1922 בא לוויילנה להופעות גם התיאטרון היהודי מלודז'. כאשר באה אסתר-רחל קאמינסקי עם להקתה לוויילנה בחודש נובמבר של שנה זו והציגה את מירלה אפרת לגורדין, נערכה לכבודה מסיבה למלאות 30 שנה להופעותיה. לוויילנה באה להופעות גם "הלהקה הווילנאית" וכן להקת "אופרטה" מווארשה.

בשטח התיאטרון לא הגיעה וילנה היהודית בימי שלטון פולין להישגים חשובים כמו אלה שהגיעה אליהם בשעתה "הלהקה הווילנאית". וילנה ניזונה בעיקר מביקורי להקות מבחוץ. בתוכן "הלהקה הווילנאית" שעברה לווארשה וחלו בה שינויים רבים. בוויילנה עצמה הלכו ונוצרו שני תיאטרונים. אחד מהם היה ה"תיאטרון העממי" שחידש אותו נחום ליפובסקי בשוכו לוויילנה בשנת 1925. כמנהל אמנותי הוזמן אברהם מורבסקי, שהציג בהצלחה בעיר שנה לפני כן את הדוכס לקאצינה. תיאטרון שני נפתח באותו זמן, כמסופר, על-ידי משה קארפינוביטש וא. וייסהוף באולם "פאלאס".

רמתם של התיאטרונים ירדה כשהתחילו להזמין או לתת מקום ללהקות מבחוץ, שהציגו מחזות ואופרטות זולים.

אגודת ידידי התיאטרון. קבוצת עסקני ציבור, שהיו מודאגים מהרמה של התיאטרון היהודי, החליטו לייסד אגודת ידידי התיאטרון, שתדאג לתיאטרון טוב יותר, תייסד סטודיה דרמטית, תשתדל להזמין להקות רציניות מבחוץ ותפקח על הנעשה בתיאטרונים. האגודה קיבלה אישור לתקנונה מהשלטונות בחודש מארס 1928. היא פתחה אז סטודיה דרמטית בניהולו של נפתלי וייניג, סופר ומורה, שבא מגאליציה ועבד בוויילנה. "אגודת התיאטרון", כפי שקראו לה בקיצור, כינסה בחודש מאי בתיאטרון העממי אסיפת עם, שמטרתה היתה לרכוש חברים. פתח את האסיפה הד"ר מ. זייטלובסקי ונאמו בה נ. ליפובסקי, ז. רייזין המורה י. גיליג'טש ומ. שור. האסיפה קיבלה החלטה, כי יש צורך בהקמת תיאטרון יהודי רציני, אמנותי. בהחלטה, שנוסחה בוודאי על-ידי הנואמים, נאמר, כי האסיפה קובעת בצער, כי "וילנה, מרכז התרבות היהודית המודרנית", אין לה עדיין תיאטרון משלה.

לוועד הפועל של האגודה נבחרו בחודש יוני ה'ר"י. ויגורסקי כיושב-ראש, ה'ר"מ. זיטלובסקי כסגנו ומיכאל שור כמזכיר. הוועד השתדל, כי "הלהקה הווילנאית" תבוא להופעות בוויילנה. הוא פיקח על התכניות בשני התיאטרונים המקומיים, ב"תיאטרון העממי", שהתנהל אז על-ידי נ. ליפובסקי ומ. קארפינוביטש, ובתיאטרון "החדש" (בפולנית "נובושצ'י", לפנים "פאלאס") בהנהלתו של ס. קופרמן. בראשית חודש נובמבר הציגו בתיאטרון העממי את ליבע און זינד (אהבה וחטא) בהשתתפות אייב קארפ, כשבתיאטרון השני הופיע אז בני אדלר, שניהם מניו-יורק. חבר "אגודת התיאטרון" ועורך הוויילנער טאג, זלמן רייזין, כתב בעתונו בגליון מיום ה'6 בנובמבר: "שיחק לנו המזל וקיבלנו פתאום בוויילנה שני תיאטרונים יהודיים בבת-אחת. האם השיגה בזה האמנות הדרמטית היהודית משהו? כואב הלב, וגם צער רב תופס אותך, בראותך את התהום שאליו התגלגל התיאטרון העממי היהודי. באותו התיאטרון, שבו התחלנו בזמן האחרון לראות הצגות הגונות פחות או יותר, להקות שהופיעו בהן לא מזמן ה"אזאזל", המקום שבו היתה לנו חוויה של חג לרגל ההתחלה המוצלחת של אופרה יהודית, נגרם כעת בזיון גס ובלתי-אחראי ביותר בכל מה שקשור לכמה היהודית; נפגע צבור הצופים היהודים ונגרמת דימורליזציה של כל הסביבה".

המבקר רואה חוסר כשרון והפקרות בבחירת המחזות ובדרך ביצוען, על-ידי שחקנים שאינם ראויים לתפקידם; תוכן המחזות האלה הוא "שונד", זנות וכדומה. המבקר שואל את ראשי אגודת השחקנים מדוע הם מחשים. את מנהלי ה"תיאטרון העממי" הוא מזהיר, כי הציבור יפנה עורף לתיאטרון כזה; לשווא הם חושבים, כי ימשכו את הקהל במחזות זולים. כנגד תיאטרון זה הוא רואה גישה רצינית יותר בתיאטרון "נובושצ'י", כלומר בתיאטרון "פאלאס", שנטל לעצמו שם פולני, לשם חיקוי ומציאת חן בעיני השלטונות. אבל גם תיאטרון זה אינו עומד על רמה כמו "אזאזל" הלודז'אי, או "הלהקה הווילנאית".

נחום ליפובסקי נפטר ביום ה'24 בדצמבר 1928 בגל חמישים וארבע. נערכה לו הלוויה גדולה, כלאחד מחשובי הקהילה. את ארכיונו ציווה למכון המדעי היידי ("יוו"א"). ה"תיאטרון העממי" הוסיף להתקיים והוא שימש מקום-הופעה ללהקות שונות ולאסיפות עם.

בחודש דצמבר 1928 באה להופעות בעיר "הלהקה הווילנאית", בוולז'א בהשתדלות "אגודת התיאטרון". הלהקה ביקרה אחר-כך בעיר פעמים אחדות (בשנים 1930, 1934). במשך השנים 1928-1938 הופיעו בעיר להקות רבות, בתוכן "אזאזל" ו"אררטי" מלודז', להקת א. סאמברג, "התיאטרון הצעיר", "יידישע באנדע", "יהודי באלאגאן" של מ. ברודרזון, אופרטות ושחקנים ידועים. "האגודה לתיאטרון" הזמינה בשנת 1936 מווארשה להופעות את "יונג טעאטער" (התיאטרון הצעיר), שמנהלה היה ה'ר"מ. וייכרט. תיאטרון זה עבר לוויילנה כאשר נשלל ממנו בשנת 1937, הרשיון להציג, בגלל חשד בנטיות לקומוניזם. כאן התחיל להציג ביום ה'21 בספטמבר 1937, בשם "ניי טעאטער" (תיאטרון חדש). כשאסרו השלטונות על

תיאטרון זה להציג, החזיקה האגודה על חשבונה את השחקנים. בעונה של שנת 1937-1938 שהה התיאטרון בוויילנה במשך שבעה חודשים והציג חמישה מחזות חדשים. שיתפו אתו פעולה מ. ויסקינד כבמאי, אליהו טייטלבוים כמלחין, לייזר וולף כמחבר תמליל לשירים והמהנדס ע. דוברושקס כתפאורן. בעונת 1938-1939 הציג התיאטרון במשך 28 שבועות 229 הצגות, מהן 18 הצגות מיוחדות לילדים. הצלחתו של התיאטרון הלכה וגדלה מהצגה להצגה. עם סוף העונה, בחודש מאי 1939 יצא התיאטרון לביקורים בפינסק ובביאליסטוק.¹⁰⁰

"אגודת התיאטרון" השיגה מהעיריה (בשנת 1930), בהשתדלותו של חבר מועצת העיריה ראפעס, הקצבה בשביל התיאטרונים היהודיים הקבועים בעיר, בסך 12,000 זהובים לשנה. ההקצבה ניתנה בפירוש לתיאטרונים הקבועים, ולא לאלה הבאים מהחוץ כדי להציג. ההקצבה הלכה וקטנה עד 4,000 זהובים לשנה, ובשנת 1938 — עד 2,000 זהובים לשנה. התיאטרונים היהודיים הקבועים נהנו גם מהנחה במחירי החשמל ומשחרור ממסי-העיריה. הנהלת הקהילה הקציבה אף היא 300 זהובים לשנה ל"אגודת התיאטרון", אולם בשנת הכספים 1937-1938 לא אישרו השלטונות את ההקצבה הזאת והיא בוטלה.¹⁰¹

האגודה תמכה בלהקות מקומיות, כמו בתיאטרון הכובות "מיידים" ובתיאטרון לילדים ובתזמורת סימפונית יהודית (1938-1939). הן נחשבו כסקציות של האגודה. במלאות שלושים שנה להופעות א. מורבסקי על הבמה הוציאה האגודה לכבודו חיבור שלו על שיילוק ושקספיר (1937). האגודה ערכה חגיגת יובל גם לאידה קאמינסקה ונשף-גולדפאדן. ביזמת האגודה התכנס בחודש מאי 1938 במיידזיישין אשר בפולין כינוס ארצי של אגודות יהודיות למען התיאטרון היהודי.

"אגודת התיאטרון" בוויילנה שאפה להקים בניין מיוחד לתיאטרון יהודי בעיר. היא הקימה ועד ציבורי, שפרסם בחודש אפריל 1939 קול-קורא לציבור. ועד הקהילה הודיע על הקצאת מגרש למטרה המדוברת. ראש העיר הבטיח לסייע להקמת הבית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ירדה התכנית מעל הפרק.

תיאטרון בובות "מיידים". ביזמתו של בוגר בית-הספר "מפיצי השכלה" אהרון באסטומסקי הוקם תיאטרון-בובות. ההצגות הראשונות הוצגו באירגון הספורט "מארגנשטערן" בחודש ספטמבר 1933. "אגודת התיאטרון" לקחה את "מיידים" תחת חסותה ותמכה בו. להצגות היה תוכן חברתי-פוליטי; היתה בו סאטירה וביקורת על החברה. הבובות האמנותיות, התפאורות והציורים היו מעשי ידיו של הצייר הצעיר בן-ציון מכתם. את הלחנים חיברו המלחינים הצעירים לייב אגוז ואליהו טייטלבוים. התיאטרון היה מציג בכל שנה תכנית חדשה. הוא הציג גם תכניות מיוחדות לילדים. היה זה תיאטרון הבובות היהודי הקבוע היחיד בפולין. תיאטרון לילדים התחיל לפעול בחודש מארס 1936 בהנהלת מורים. "אגודת

100 ד"ר מ. ווייכערט: זכרונות, כרך ב', תל-אביב תשכ"ד-תש"ל, עמ' 304-330.

101 הירש מ"ץ בסקידתו על "אגודת התיאטרון" בוויילנער אלמאנאך, וילנה 1939, עמ' 159; דו"ח מאסיפה שנתי של האגודה, 'צייט', מיום 6.4.38.

תיאטרון קאמרי — "דווקא", ביזמתו של משה רן, התארגן בסוף שנת 1933, על ידי חברות חובבים, במטרה להקים תיאטרון קאמרי להצגות מצומצמות. חבורה זו, שמנתה 35 איש וקראה לעצמה "דווקא", פעלה בתחילה ליד האגודה לידיעת הארץ והופיעה לראשונה בחודש ינואר 1934. באותו זמן בא מגרמניה כפליט השחקן והבמאי היהודי ה. בלייך. הוא הוזמן להיות המנהל האמנותי של "דווקא". החבורה התארגנה אחר-כך כסטודיה וילנאית יהודית ("וויס" — ווילנער יידישע סטודיע) בניהולם של ה. בלייך וי. טפר. בשנים 1935-1939 התנהלה העבודה ב"דווקא" לא באותו מרץ כמו בשנה הראשונה, אולם נמשכה; בכל שנה היתה החבורה מציגה תכנית חדשה.

תיאטרון וילנאי צעיר. שתי קבוצות של חובבים ניסו בשנים 1934-1935 להתארגן כ"תיאטרון וילנאי צעיר". הוזמנו במאים, שסייעו בידם להציג מחזה.

ביקור "הבימה הלאומית היהודית" בוויילנה. בראשית שנת 1938 ביקרה בוויילנה "די יידעשע נאציאנאלע בינע". הלהקה הציגה קומדיה של סמי גרונמן ועוד מחזות. השתתפו בלהקה מרים אורלסקה, חבל בוזגאן, דויד בירנבוים, ולאדק גודיק, אייזיק באמברג ועוד. המנהלת של בימה זו, הגב' מארגוט קלאוזנר, הרצתה במועדון העברי שליד הגמסיה העברית על-שם הד"ר י. אפשטיין על אמנות ותיאטרון בארץ-ישראל (פברואר 1938).

אופרה. קיומו של המכון היהודי למוסיקה איפשר ביצוע אופרות ביידיש. ביזמתו של מנהל המכון ר. רובינשטיין הציגו תלמידי המכון בחודש אוקטובר 1928 את האופרה טראוויאטה. בהצגה השתתפה מקהלה בת 30 איש ותזמורת סימפונית. הבימוי היה של י. קרוד'אנקה ובתפקיד הראשי הופיעה עלזה איגדל, ממורי המכון. בשנים הבאות הוצגו אופרות נוספות. רובינשטיין הפעיל את תלמידי המכון והם הציגו בשנת 1934 את האופרה קארמן ביידיש, בבימויו של במאי פולני. את תפקיד קארמן שיחקו לסירוגין עממא טאובר ול. ויין. בהיעדרה של זמרת מהמכון הופיעה בהצגה זמרת פולניה. האופרה האלקה בוצעה בשנת 1935. את התמליל ביידיש לאופרה זו כתב ל. סטוצקי. לאופרה פאוסט כתב את התמליל ח"א חזן.

המכון למוסיקה הכין בסוף שנת 1938 את הצגת האופרה איידה בהשתתפות שתי תזמורות ובהן מאה איש בניצוחו של ר. רובינשטיין. הבמאי היה א. גלר. בראשית השנה שלאחריה נעשו הכנות להצגת היהודיה להלוי, אך החזרות נפסקו.

להקת האופרטות היהודית הווילנאית. שני השחקנים-הזמרים הגרודנאים, האחים יוסף חש וק. קדיש הוזמנו בשנת 1918 ל"תיאטרון העממי" של נ. ליפובסקי בוויילנה. בתיאטרון זה השתתפה גם השחקנית הזמרת נחמה ליפשיץ, שנישאה אחר-כך לקדיש. הלהקה של משפחת חש-קדיש, שאליה הצטרפו עוד שחקנים, סובבה בליטא, לטביה, גרמניה וחזרה לפולין. בשנת 1931 יסדו חש וקדיש בוויילנה את "להקת האופרטות היהודית-וילנאית". כבמאי הוזמן שלמה קוטנר והוזמנו טובי השחקנים-הזמרים. השתתפה זמן מה גם אנטה רייזר, שהצטיינה במחול. להקה זו

יצאה להופעות בארצות שונות באירופה והציגה אופרטות אירופאיות ויהודיות. היא נחשבה לאחת הלהקות הטובות ביותר בשטח האופרטה. כשפרצה מלחמת העולם השנייה היתה הלהקה בפינסק. הגברים ברחו אז לוויילנה.¹⁰²

"הבימה העברית". שחקן "הבימה" במוסקבה שלמה כהנא, שבא לוויילנה, נתן דחיפה להקמת בימה עברית על-יד הסתדרות "תרבות". בהנהלתו של השחקן הציגה להקת חובבים הצגות אחדות. ההופעה הראשונה היתה ביום כ' בשבט תרפ"א בהצגת האחות הבכירה מאת שלום אש ופגע רע מאת י"ד ברקוביטש. אחרי גמר ההצגה שרו צעירים את "התקווה". נערכו הצגות נוספות: החמה — דרמה לירית מאת יצחק קצנלסון, היהודי הנצחי לדוד פינסקי. כעבור שנה חידשו את פעולות "הבימה העברית" על-ידי הצגת תקיעת כף מאת פרץ הירשביין בבימויו של י. וונדרמן, יליד גליציה, שבא מווינה ועבד כמורה בבתי-ספר תיכוניים בעיר.

סטודיה דרמטית עברית. הפעילות הדרמטית בעברית לא פסקה בוויילנה גם לאחר ש"הבימה העברית" חדלה להתקיים. פעלו חוגים דרמטיים ליד הסמינריון העברי למורים, ליד הגמנסיה העברית ובאירגוני נוער ציוני. ביקורה של "הבימה" ממוסקבה, שהופיעה בוויילנה בשנת 1926 בדרכה מברית-המועצות, עשה רושם חזק בעיר. קבוצת עסקני-תרבות עבריים החליטו בראשית שנת תרפ"ח (דצמבר 1927) לייסד סטודיה דרמטית עברית, שתשמש גרעין לתיאטרון עברי בגולה. היוזמים ובראשם ד"ר דויד נייגר, מורה לספרות וללשון העברית בסמינריון העברי למורים, רצו לבוא אל הקהל עם מחזה מוכן ורק אחרי-כך לבקש את תמיכת הציבור. קבוצת העסקנים העמידה לרשות היזמים את האמצעים הראשונים. שחקן התיאטרון הפולני "רדוטה" קיבל על עצמו את ההנהלה המקצועית והבימוי שלא על מנת לקבל פרס. חברי הסטודיה נתגייסו מתלמידי הגמנסיה העברית, סטודנטים, חברי-החוג הדרמטי של "השומר הצעיר" וחובבי-תיאטרון אחרים. הוחל בהכנות להצגת המחזה שבתי-צבי מאת י"ז ז'ולאבסקי, אך אחרי-כך הוחלט לעבור למחזה הצרצר מאחורי התנור מאת צ' דיקנס. לאחר ניפוי קפדני על-ידי הבמאי נשארו בסטודיה 25 צעירים וצעירות. הבמאי, שעזב כעבור זמן-מה את העיר, מסר את ההנהלה והבימוי לשחקנית ה"רדוטה", שעבדה גם היא בהתנדבות.

קבוצת העסקנים התארגנה בראשית שנת 1929 כ"אגודת התיאטרון העברי". תקנון האגודה אושר על-ידי השלטונות ביום ה' 16 במארס 1929. בין חברי האגודה אנו מוצאים רבים מהעסקנים הציונים וכן אוהדים.

ההופעה הראשונה של הסטודיה בפני הקהל בהצגת הצרצר מאחורי התנור היתה ביום ה' 19 בפברואר 1930, באולם היפה של "המועדון למסחר ותעשייה". להצגה באו רבים ממשכילי העיר, סופרים ואמנים, נציגי השלטונות, העתונות היהודית והפולנית. ההצגה עברה בהצלחה.

102 על להקה זו ראה בספרו של יונאס טורקוב פארלאשענע שטערן, כרך ב', בואנוס-אייירס תשי"ד, עמ' 173-177.

לאחר ההצלחה בעיר יצאה הלהקה לביאליסטוק ולווארשה. בווארשה הציגה הצגה מיוחדת לכבוד ח"ג ביאליק, שבא אז לפולין. אחר-כך יצאה הלהקה להצגות בלודז', קרקא לבוב וערים אחרות במדינה.

הושמעה ביקורת על הצגת מחזה שאין לו תוכן יהודי. הלהקה התחילה איפוא להכין את חורבן בית צדיק ל"ל פרץ, בבימויו של שחקן אחר של ה"רדוטה". המחזה הוצג בחודש יוני 1931. גם הצגתו של מחזה יהודי זה, בבימויו של אדם שאינו מבין לרוח היהודים, עוררה ביקורת.

ההצגה השלישית של הסטודיה היתה מסדה ללמדן (ספטמבר 1932). הצגת פואימה זו בבימויו של כמאי פולני, עוררה ביקורת דומה לזו הקודמת. תחנת השידור הווילנאית הקדישה שלושת רבעי שעה לשידור בעברית כליווי תזמורת בניצוחו של אליהו טייטלבוים, שחיבר את המוסיקה. תלמידת הסטודיה סגולה ברנשטיין (בתו של א"מ ברנשטיין) הקדימה דברי-מבוא על למדן ועל מסדה בעברית ובפולנית. הלהקה יצאה למסע הצגות של מסדה בערים שונות, במחוז וילנה ואחר-כך גם לווארשה, ביאליסטוק, גרודנה, לוצק, קובל, דובנא ועוד. בכל מקום נתקבלה בהתלהבות רבה.

לאחר נסיעת הבמאית הפולניה נשארה הסטודיה ללא הנהגה אמנותית. עלייתו לארץ של הד"ר צ. נייגר בשנת 1932 החלישה גם היא את פעולות אגודת התיאטרון העברי. הסטודיה המשיכה לפעול. בשנת 1935 הוזמן השחקן יונאס טורקוב לנהל אותה, הוא התחיל בעבודות הכנה להצגת מחזה, אך עזב את העיר באמצע העבודה ופעולת הסטודיה נפסקה.

תלמידי הסטודיה פעלו אחר-כך כשחקנים וכבמארים הצגות על-ידי בתי-ספר עבריים ואירגוני נוער. פעיל במיוחד באירגון חוגים דרמטיים בשנים 1936-1938 היה השחקן והמלחין דויד דמרר. הוא הציג, על-ידי תלמידי הגמנסיה "תושיה", את הדרמה ההיסטורית ירמיהו הנביא לסטיפן צוויג. מ. ויסקינד, בוגר הגמנסיה העברית, שהשתתף בחוגים דרמטיים בגמנסיה וב"השומר הצעיר" ופעל בסטודיה העברית, גמר אחר-כך בתי-ספר פולני לתיאטרון בווארשה ועבד כבמאי בתיאטרון פולני שם. שלום פומוצ'ניק, חבר הסטודיה, אירגן שורה של הצגות בבתי-הספר העבריים, ב"גרודניה", "החלץ" ועוד.¹⁰³

מוזיקה ומוזיקאים בוויילנה היהודית. עוד בשלהי המאה הקודמת היה קיים בוויילנה בתי-ספר ממשלתי למוסיקה. מנהלו היה רוסי ובין המורים היו גם יהודים. בשנת 1888 נפטר המוסיקאי וולף עבאן, שהיה שובה לבבות בנגינתו בקונצרטים בכינור ובל. הוא היה מנצח על התזמורת בתיאטרון, עבד בבית-הספר למוסיקה, היה גם מורה לזמרה באינסטיטוט למורים יהודים וניצח על מקהלת התלמידים

103 עיין במאמרו של ל. רן "החוגים והסטודיות הדרמטיות בוויילנה בשנים 1903-1943, בקובץ החינוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם, ניו-יורק תשי"ז; שם פרטים נוספים על מ. ויסקינד; עיין במאמרו של יונאס טורקוב בספרו פארלאשענע שטערן (כוכבים שכבו), כרך א', עמ' 85, באונס-אירס, תשי"ד.

באינסטיטוט.¹⁰⁴ וולף עבאן היה מקובל על האריסטוקרטיה בעיר והיה יוצא ונכנס אצל הגנרל-גוברנאטור. הוא היה עוזר לאחיו היהודים בקשריו עם ראשי השלטון. מורה אחר לזמרה באינסטיטוט למורים יהודים היה אמן הקונצרטינה האנגלית יצחק פירוז'ניקוב, חתנו של יהושע שטיינברג. הוא שימש לפני כן כמנצח על התזמורת הצבאית בעיר. הוא המציא שיטה חדשה לנגינה בקונצרטינה, שיטה שהונהגה על ידי שר החינוך בכל הסמינריונים למורים במדינה. יצחק פירוז'ניקוב היה מופיע בקונצרטים, מלחין, מנצח על מקהלה גדולה שהקים, עוסק בבימוי לעת מצוא. בנשף שערכו אמנים לטובת בית-התמחוי באביב של שנת 1897, השתתפו י. פירוז'ניקוב, שניצח על מקהלה בת 95 איש, ויינברן, ויאולונצ'ליסט וכנר, בוגר הקונסרבטוריון בפטרבורג, מורה לכינור בבית-הספר למוסיקה, שניצח על תזמורת בת 30 איש והאמנים הצעירים, שסיימו את לימודיהם בקונסרבטוריון, הזמרים לוינסון, ציונסון והכנר מלכין.¹⁰⁵ כאשר נסע י. פירוז'ניקוב בשנת 1909 לביקור בארץ-ישראל, ערכו לו חברי המקהלה מסיבת פרידה. עוזרו עקיבא דורמאשקין הקדיש לו לחן לשיר של פרוג. המקהלה החליטה אז לערוך לעצמה תקנון כדוגמת "הזמיר" בווארשה ובלודו' ולבקש לכך אישור ממשלתי כאגודה מיוחדת.¹⁰⁶ בזמן ביקורו בארץ אסף י. פירוז'ניקוב למעלה ממאה מנגינות יהודיות וערביות.¹⁰⁷

ליצחק פירוז'ניקוב היו בעיר בית-דפוס והוצאת ספרים. הוא הוציא לאור כתבים של סופרים רוסיים ואירופאים, כמה ספרי לימוד בעברית ויידיש וקובץ מימרות יהודיות.

בשנת 1912 היגר לארצות הברית. הוא ייסד שם אגודות יהודיות ראשונות לזמרה של ה"ארבייטער רינג" (אירגון הפועלים) ומקהלות נוער, חיבר לחנים לשירים יהודיים, כתב גם בעצמו שירים ותרגם לרוסית שירים של משוררים יהודיים. בעתונות היהודית בניו יורק פרסם מאמרים על המוסיקה.¹⁰⁸ בוויילנה חי המלחין קונסטנטין (הוא קלמן) גאלקובסקי, שחיבר שתי אופרות, מוסיקה לבאלטים, סימפוניות ויצירות קאמריות. הוא היה יהודי מתבולל, אך היתה לו זיקה לענייני היהודים ועורר את תלמידיו בקונסרבטוריון לרשום שירי עם יהודים.¹⁰⁹ הוא עסק בעיבוד שירי עם ליטאיים.

מלחין יהודי היה גם ג. פרלשטיין, שחקר את המוסיקה הליטאית העממית. בוויילנה הופיע בשנת 1892 ילד פלא מוסיקלי. בנו של החזן בעיירה רוז'ינו

104 'המליץ' 1888, גל' 249. כתבה מוויילנה מאת פנחס שוקיאן; עליו מספר גם אב. קאהאן בספר זכרונותיו בלעטער פון מיינ לעבן, א' עמ' 300.

105 'המליץ' 1897, גל' 66; 'היוסחוד' 1897, גל' 12; שם 1898, גל' 5; כתבות מוויילנה מאת ג"ו (ג. ונאל); מ' ויינברן נפטר בשנת 1910 בגיל 52 ('הד הזמן', 1910, גל' 105).

106 'הד הזמן' 1909, גל' 50.

107 'ראוסבייט' 1909, גל' 22.

108 על י. פירחניקוב ומוסיקאים יהודים אחרים עיין גם בקובץ ווילנע, ניר-יוק 1935, עמ' 606.

109 יוסף כהן-צדק: "מנגיני רשומות"; פורסם בתצליל קובץ י"א, חיפה תשל"א.

(רוז'אנה, בפלך גרודנה), התחיל בגיל חמש לפרוט על הפסנתר הישן שהביא האב מאודיסה, הפסנתר בעל צורת שולחן מרובע, היחידי בעיירה. הילד לייבלי התגלה כבעל שמיעה אבסלוטית, הוא למד מהר לקרוא תווים ואהב לשיר. הילד הופיע בקונצרט בגרודנה. בעל בית-חרושת לסיגריות שרשבסקי הביע את רצונו לתמוך בילד המחונן. האב הביא את ילדו לוויילנה, כדי שיוכל ללמוד בבית-הספר למוסיקה. כאן נמצאו אנשים שתמכו בילד בתקופת לימודיו. משפחה אחת קיבלה אותו לביתה, שכרה לו מורה והכניסה אותו לבית-הספר למוסיקה. המנהל הרוסי של בית-הספר, טרסקין, שחרר את הילד משכר-לימוד וקיבל על עצמו את ההשגחה על החינוך המוסיקלי שלו. בקונצרט של בית-הספר, ביום ה-14 במארס 1893, השתתפו תלמידים רבים, רובם יהודים. בן השמונה הביא את קהל השומעים לידי התלהבות. עם כל ההתפעלות מהילד הכשרוני הפסיקו רבים מהתומכים בו לתרום את חלקם להחזקתו. כתב מוויילנה שאל מעל דפי העתון השבועי של 'יוססחוד' מה יהיה עתידו של הילד?

הילד עבר לווארשה, אל אחיו אפרים שהיה גדול ממנו בחמש שנים, ולמד שם בקונסרבטוריון לנצח על תזמורות צבאיות. האח לקח אותו לגשף חנוכה שערכו הציונים והנער בן השלוש-עשרה נעשה ציוני.

בשובו לוויילנה למד נגינה בפסנתר אצל קלארה חונוביטש, בתו של הצלם חונוביטש, בוגרת הקונסרבטוריון בפטרבורג, שגמרה זה עכשיו את לימודיה והתמסרה ללימוד תלמידה הצעיר. לייבלי נייסוויז'סקי התחיל לתת שיעורים בפסנתר וצבר כסף, כדי לנסוע לפטרבורג וללמוד בקונסרבטוריון. בראשית שנת 1902 נתגשם חלומו: הוא נתקבל לקונסרבטוריון בפטרבורג. מיד קיבל מילגה מאיש בלתי ידוע לו. בשנת 1909, יצא לווינה אל אחיו, ששימש שם מנצח על מקהלת בית-הכנסת; היה בכודאפשט ושוב בווינה; ואחר-כך, בשנת 1912, עבר לשווייץ, לז'נבה. כאן פגש בשנת 1921 את הופנקו, מנהל בית-הספר למוסיקה בתל-אביב, שהזמין אותו לבוא ולהורות בבית-הספר. בחודש ינואר 1922 הגיע ארצה. כאן שינה את שמו לאבילאָה, הלא הוא הפרופסור אריה אבילאה, אחת הדמויות הידועות בעולם המוסיקה בארץ.¹¹⁰

וילנה הוציאה מתוכה זמרים וזמרות מצוינים, ביניהם: הצעירה ברטה אברמוביטש, ילידת וילנה, שעברה למוסקבה וזמר האופרה ברוסיה יוסף וינגראדוב (ויינשטיין), בנו של בעל-מלאכה (נולד בשנת 1868).

בנו של יהושע שטיינברג מאקסימיליאן (1883-1946), נתפרסם כמלחין חשוב. הוא היה תלמידו של רימסקי קורסאקוב.

כנר בן כנר היה יעקב (יאשה) חפץ. הוא נולד בוויילנה בחודש פברואר 1901. בגיל שלוש התחיל ללמוד נגינה בכינור. בגיל חמש נתקבל לבית-הספר הממשלתי

110 הידיעות מבוססות על הכתבות ב'יוססחוד' השבועי 1892, גל' 38; 1893, גל' 15, וכן על ידיעות שנרשמו על-ידי כותב שורות אלה מפי מר א. אבילאה.

למוסיקה בעיר ומורו היה הכנר מלכין. הוא עבר בשנת 1909 לפטרבורג ללמד בקונסרבטוריון בכיתת אמנים. בעיר הכירה הופיע בקונצרט פומבי לראשונה, בשנת 1911. לאחר מכן ערך מסעות לארצות אירופה וניגן בניצוחם של מנצחים מפורסמים. לאחר שפרצה המהפכה ברוסיה היגרה משפחתו לארצות הברית. ב-1914, עם פרוץ מלחמת העולם, פסקה בוויילנה הפעילות גם בשטח זה. בזמן שלטון פולין התחדשה הפעילות.

לאחר מלחמת העולם. אגודה יהודית לאמנות. אחרי מלחמת העולם, הורגש בעיר בחוגי המשכילים היהודים, הצורך בייסוד אגודה שתעודד פעילות אמנותית בשטחי הדרמה, המוסיקה והציור. בין יוזמי הקמתה של אגודה כזאת היו הרופא ד"ר דויד ידוואבניק ואשתו, הד"ר ה. קובארסקי ואחרים. כביתו של הד"ר ה. קובארסקי התקיימה בחודש נובמבר 1921 אסיפה לייסוד "אגודה יהודית לאמנות". בין המשתתפים היו עסקני ציבור, כמו הד"ר צ. שבד והד"ר י. ויגודסקי, וכן סופרים אחדים, בתוכם מ. שליט וז. רייזין.

אחת הפעולות הראשונות של האגודה היתה ייסוד סטודיה דרמטית, שתכשיר שחקנים לבמה יהודית. דניאל בלה, במאי יהודי מהונגריה, שעשה אז בוויילנה, הוזמן לנהל את הסטודיה.

באסיפה כללית של האגודה, בראשית חודש יולי 1922, נמסר דו"ח מפעולותיה ודובר על ייסוד קונסרבטוריון עממי ובית-ספר לציור.

באסיפה בחודש נובמבר של אותה שנה נבחר ועד, שבראשו הועמד המהנדס פרנקל. שאר חברי הוועד היו הד"ר דויד ידוואבניק, חנה בלאנקשטיין, ד"ר בירזובסקי, הלפרן ומנדל אלקין כמזכיר.

האגודה פתחה בחודש נובמבר 1922 קונסרבטוריון עממי יהודי. האגודה קיבלה רשיון לפתיחת המוסד והזמינה כמנהל את המוסיקאי י. מלכין, מי שהיה לפניו מורו של יאשה חפץ. המייסדים לקחו דוגמה מהקונסרבטוריון הממלכתי בפטרבורג: לבחינות ניגשו 400 איש מהם נתקבלו 360 תלמיד. כעבור זמן קצר ביטלו השלטונות את הרשיון, מפני שלא היה קיים עדיין קונסרבטוריון פולני בעיר. לאחר שנוסד, בשנת 1923, קונסרבטוריון פולני (ובו כשלושים אחוז תלמידים יהודים), ניתן שוב רשיון לפתוח בית-ספר יהודי למוסיקה. בית-הספר נקרא "המכון היהודי למוסיקה" ולניהולו הוזמן המוסיקאי רפאל רובינשטיין. הלימודים התחילו בחודש אוגוסט 1924. בוויילנה נמצאו כוחות מוסיקליים ופדגוגיים מעולים, בעיקר בקרב הנשים; תמר הירשוביטש, הלנה קובארסקי, סופיה (שיינה) אלבוס, א. רוזנקראנץ-פייגוס, עלזה איגדל, האחיות קרוור, עמא טוטנגרבר-מץ ועוד. לשנת הלימודים 1925-1926 הוזמן ללמד הכנר הידוע אלכסנדר קנטורוביטש. במכון עבד גם המנצח על מקהלות א. סלייף. במשך 15 שנות קיומו של המכון השתלמו בו 500 תלמיד ושלושים תלמידים סיימו את לימודיהם בו. אחדים מבוגרי המכון הוזמנו לשמש בו מורים. בגלל המצב הכלכלי הקשה במדינה ירד מיספר התלמידים ובשנת 1932 למדו במוסד 150 תלמיד. תלמידי המכון השתתפו בתחרויות ארציות ובין-לאומיות וזכו בפרסים.

מבין התלמידים והבוגרים יש לציין את הכנרית מניה בלוך, הזמרת ליובה זובלויצקי (היא "לוויצקי") והמנצח והמלחין בר באגון. המלחין הצעיר הזה, תלמידו של א"מ ברנשטיין, חיבר קנטטה על נהרות בבל. במכון למדו גם שלושת החזנים הידועים שמחה קוסוביצקי, מרדכי שרנזון וראסקין. תלמידי המכון הוציאו בסוף שנת 1932 גליון א' של ירחון 'דער יונגער מוזיקער' (המוסיקאי הצעיר). למכון, שהיה מכון יהודי יחיד במינו בפולין, באו ללמוד מהערים הגדולות במדינה ומסביבות וילנה. בהשפעת המכון הווילנאי הוקם במשך הזמן מכון יהודי דומה גם בווארשה. רמת הלימודים במכון הווילנאי היתה גבוהה, לא פחותה מכל קונסרבטוריון ממלכתי חשוב. ר. רובינשטיין, שניהל את המכון המוסיקלי במשך כל שנות קיומו (1924-1939), עמד בקשרים עם מוסדות דומים בווארשה ובירושלים. בארצות הברית הוקם ועד ידידי המכון שתמך בו תמיכה כספית מסוימת.

המכון למוסיקה ריכז סביבו מורים ותלמידים מצוינים. מקהלות ותזמורות היו ליד בתי-ספר וליד אגודות לתרבות. בסמינריון העברי ובסמינריון היידי למורים היו מקהלות חשובות. בגמנסיה העברית הוקמה תזמורת בניצוחו של עקיבא דורמאשקין. ליד ה"קולטור-ליגע" היתה קיימת בשנים 1921-1922 מקהלה בהשתתפותם של 70 איש בניצוחו של אברהם סלייף. ביזמתם של כמה עסקנים הוקמה בשנת 1926 מקהלת חובבים, בניצוחו של א. סלייף. כעבור זמן-מה עברה המקהלה לחסותה של "ווילביג" (ווילנער בילדונגס-געזעלשאפט). השתתפו בה למעלה ממאה איש, בתוכם זמרים מקצועיים, והיא הגיעה להישגים חשובים בביצוע. המקהלה יצאה לקונצרטים גם בערים אחרות. מתוך כחמישים קונצרטים פומביים שלה, בשנים 1926-1939, נערכו 12 קונצרטים מחוץ לוויילנה — בווארשה, לודז', ביאליסטוק, גרודנה ועוד. המקהלה הוזמנה להופיע גם בראדיו הווילנאי. מקהלה חשובה שניה הוקמה בשנת 1932 ליד "אגודת ידידי הגמנסיה הריאלית" של הצב"ק בניצוחו של יעקב גרשטיין, בוגר האינסטיטוט הממשלתי למורים בוויילנה. רוב המשתתפים בה, כשבעים איש, היו מבוגרי בתי-הספר היידישאים. בשנים 1932-1939 היו לה 26 הופעות פומביות. היא הופיעה בשנים 1934-1936 שלוש פעמים בראדיו הווילנאי. במלאות חמש שנים לקיום המקהלה הדפיס י. גרשטיין בספר — קובץ משירי המקהלה. בשנת 1939 הדפיס קובץ שני של שירים. את המוסיקה לשירים חיבר אליהו טייטלבוים. הסופר הצעיר שמשון כהן שהשתתף במקהלת, תרגם בשבילה שירים מרוסית, ביאלורוסית, גרמנית וצוענית.

שידורי ראדיו וילנה. תחנת השידור נחנכה בעיר בסוף שנת 1927. התחנה ערכה בחודש מארס 1928 תערוכה. הסנאטור, הד"ר צ. שבר, בירך את המפעל התרבותי הזה ובדברי ברכתו העיר, כי יש לשדר לא רק בפולנית, אלא גם בשפות העמים האחרים החיים במקום, גם ביידיש וגם מוסיקה יהודית. האגודה "ווילביג" אספה חתימות על עצומה התובעת שישדרו בראדיו ביידיש; ואמנם היתה תחנת השידור בוויילנה מזמינה מפעם לפעם זמרים, מקהלות ותזמורות של יהודים, כגון תזמורת ה"מכבי", מקהלת "ווילביג" (א. סלייף) ומקהלת י. גרשטיין. הזמרת הצעירה עממא

טאובר, שרה בראדיו שירים עבריים. לסטודיה הדרמטית העברית ניתנה אפשרות לשדר תסכיתים. ליובה לוויצקי שרה בשנת 1938 בראדיו וילנה קטעים מאופרות. הופעות מעטות אלה פסקו תוך כדי המאבק החריף נגד היהודים בתקופת שלטון פולין.

תזמורת סימפונית יהודית הוקמה בשנת 1938 בהנהלת המוסיקאים הצעירים י. סטולוב, אליהו טייטלבוים וי. נאדלמן. התזמורת קיימה קונצרטים יחד עם מקהלת "ווילביג". בקונצרט בניצוחו של י. סטולוב הופיעה הזמרת פוליה כץ. "אגודת התיאטרון" תמכה בתזמורת וראתה בה כעין סקציה שלה.

בתזמורת של "האגודה הפילהרמונית הווילנאית", שהיתה עורכת קונצרטים בעיר, השתתפו מוסיקאים יהודים. הכנר הראשון בה היה א. יאדלובקר. מהכשרונות הצעירים יש לציין את האחיות רייזנברג, קלארה בת השמונה, שהיתה תלמידת הקונסרבטוריון בפטרוגראד, נתנה בעיר בחודש מארס 1921 קונצרט בכינור יחד עם אחותה. המשפחה יצאה באותה שנה לארצות הברית, כדי שהילדות תלמדנה שם ותשתפרנה בקונצרטים, תוך שאיפה לעלות אחר-כך לארץ-ישראל.

באותה שנה, 1921, הופיע בקונצרט גם הפסנתרן בן התשע סאשה הלמן. מנגן ויולה חשוב היה אלברט כץ. בשנים 1930-1931 השתתף ב"רביעייה הווילנאית" יחד עם אלכסנדר קנטורוביטש (כנור ראשון), א. יאדלובקר (כנור שני) וסטולוב (אלט). הוא הוזמן בשנת 1936 על-ידי ב. הוברמן להשתתף בתזמורת הפילהרמונית הארצישראלית.

כנרית מוכשרת היתה כאמור מניה בלוך, בתו של מורה למוסיקה בעיר, שהופיעה בגיל תשע בקונצרט. היא למדה במכון היהודי למוסיקה בוילנה וגמרה את לימודיה בגיל 17, בקבלה פרס ראשון. אחר-כך למדה בקונסרבטוריון בווארשה וגמרה עם מדליית זהב. הופיעה בקונצרטים בוילנה ובערי פולין האחרות, עברה אחר-כך לפאריס וקיבלה פרס ראשון בתחרות (1935).

כשרונות מוסיקליים רבים הוציאה וילנה היהודית מתוכה והם התפזרו בעולם כולו. המנצח והמלחין הצעיר בר באגון, תלמיד המכון היהודי למוסיקה בעיר, קיבל סטיפנדיה בקונסרבטוריון בווארשה. בקונצרט מסיימי הקונסרבטוריון בחודש מאי 1939 ניצח על התזמורת, שניגנה את יצירותיו.

מנגן הווילה, הסוליסט בתזמורת ראדיו וארשה, תדיאוש ליפן, היה הווילנאי דוד ליפטמן (ינואר 1938).

מנצח על מקהלה יהודית גדולה בניו-יורק ומלחין, בעיקר של מנגינות לבתי-כנסת, היה מאיר מאכטנברג, יליד וילנה, ממשפחת חזנים. הוא בא בקיץ של שנת 1932 לביקור בעיר מולדתו.

הווילונצ'ליסט יואל זאמשטייגמן חזר לוילנה עיר מולדתו לאחר שהשתלטו הנאצים בגרמניה. הוא היה מופיע בקונצרטים בארצות הברית, ובאירופה ובזמן האחרון לפני שובו לוילנה, בסוף שנת 1935, ישב בגרמניה.

אופרה. מוסיקאים שגדלו בוויילנה או באו אליה והשתקעו בה גרמו להפיכת העיר למרכז מוסיקלי יהודי. מוסיקאים בשיתוף עם סופרים נתנו אפשרות להציג בוויילנה בפעם הראשונה בעולם אופרה בידיש.

המשורר והסופר א"י גרודזנסקי, שחזר מרוסיה לוויילנה בסתיו של שנת 1921, הביא אתו תרגום לידיש של הרומן יבגני אונייגין לפושיקין. מרוסיה לוויילנה בא בסוף השנה המלחין והמנצח לייב צייטלין, תלמידו של רימסקי-קורסאקוב, שהיה מייסדי האגודה למוסיקה יהודית בפטרבורג (1910) ופרופיסור למוסיקה בקונסרבטוריון בייקאטרינוסלב. לייב צייטלין הופיע בוויילנה בקונצרטים כבר בשנים 1913-1914. בבואו עכשיו לוויילנה בא במגע עם א"י גרודזנסקי. הוא אירגן רביעיה, שביצעה רומנסים של צ'ייקובסקי בתרגומם לידיש מאת גרודזנסקי. השתתפו בה מלבד צייטלין — גם מלכין, ליפשיץ ויאדלובקר. הוקראו בנשף גם שירי גרודזנסקי עצמו במלודיקלמציה. גרודזנסקי רצה, כי המוסיקאים הווילנאים יבצעו גם את יבגני אונייגין בתרגומו. ביזמתו של לייב צייטלין התקיימה ביום ה-26 בספטמבר של אותה שנה אסיפה, שדנה בייסוד אגודה למען אופרה בידיש. באסיפה השתתפו מלבד צייטלין וגרודזנסקי גם הפרופסור למוסיקה רפאל רובינשטיין וזמר-האופרה סאקסאגאנסקי. נוסדה אז אגודה למוסיקה יהודית עממית, שפתחה מועדון וקיימה בו הופעות. התחילו הכנות נמרצות להצגת האופרה, ואמנם היא בוצעה במחצית חודש דצמבר באולם העירוני. ניצח רפאל רובינשטיין.

לייב צייטלין עבד בעיר כמורה וכמנצח, בתיאטרון שהציג אופרטות; אולם באביב של שנת 1923 היגר לארצות הברית.

חזנים ומנצחים על מקהלות בתי-הכנסת. החזן ישראל קופר החזיק מעמד בעיר כש"ץ דמתא עד שנת תרמ"ו. ה"מבינים" שבעיר "קמו יחדיו על החזן דמתא להסיר לב העם מאחרי, כי פנים חדשות יבקשו" נאמר בכתבה מוויילנה ל'המליץ'. ישראל קופר, שקיבל הזמנה לבוא לניו-יורק ולשמש שם כש"ץ, החליט להתפטר ולעבור לארצות הברית.

בהיעדרו של ש"ץ דמתא הוזמן ר' אברהם-חיים עפרון להתפלל מוספים בבית-הכנסת הגדול. בהיותו יליד עיירה בפלך מוהילוב — כינוהו בשם "דער מאהילעווער" ("המוהילובי"). הוא היה מוסמך להוראה. את הסמיכה קיבל מהרב המו"צ הווילנאי ר' בצלאל הכהן.

החיפושים אחר חזן, שיהיה ראוי לכהונת ש"ץ דמתא בוויילנה, נמשכו כשנתיים וחצי, עד שבא החזן מאודסה יוסף-צבי כהנא ומצא חן בעיני "המבינים". הוא נתקבל כש"ץ דמתא אחרי שהמון חובבי החזנות נתאסף בשבת פרשת "וארא" שנת תרמ"ט, ודרש מהגבאים תוך איומים, כי ימנו חזן.¹¹¹ נקבעה לו משכורת בסך 2,000 רובל לשנה, אך עליו היה להחזיק את המקהלה על חשבונו.

החזן החדש לא היה מרוצה ממשכורתו. הוא טען, כי המקהלה עולה לו כאלף

רובל לשנה. הוא דרש תוספת לשכרו ונאבק על כך עם הגבאים. י"צ כהנא התחיל לעורר כנגדו בהתנהגותו גם מתפללים. האשימו אותו כי ביום הכיפורים מצץ חתיכת סוכר טבול בטיפות מעוררות. הגבאים החליטו לפטר.

התחילו שוב חיפושים אחר חזן. באו חזנים מכל קצות המדינה. בחינת המועמדים נמשכה כשנה, עד שהופיע, בסוף שנת תרנ"ב, החזן הצעיר מאודיסה גרשון סירוטה (נולד קרוב לשנת 1874). קולו — טנור דרמטי נעים, והקולורטורה הטבעית אצלו — שבו את לבות כל שומעיו.¹¹² בכשרונו המוסיקלי העלה את תפילתו בבית הכנסת למדרגת חוויה עמוקה. הוא שימש בוילנה עד שנת תרס"ה ועבר לווארשה. בשנים תר"ס-תרס"ה שימש כמנצח על המקהלה בבית הכנסת הגדול הצעיר ליאו (משה-לייב) ליאוב. יליד וולקוביסק אשר בפלך גרודנה (נולד בשנת 1878), בוגר הקונסרבטוריה בווארשה ומלחין, שחיבר את המוסיקה לאופרטות של א. גולדפאדן ואחרים, שלט על מקהלה בת חמישים גברים, שמחציתם היו ילדים. המקהלה היתה מלווה את ג. סירוטה גם בקונצרטים בעיר, קונצרטים שעשו רושם חזק, אף על מבקרים בלתי יהודים. ליאו ליאוב עבר בשנת 1905 לבוקארשט ואחר-כך לווארשה, במקום שניצח על מקהלת "הזמיר".¹¹³

לאחר שגרשון סירוטה עזב את העיר בקיץ של שנת תרס"ה ועבר לווארשה, דרש הקהל מגבאי "הצדקה הגדולה" להזמין חזן חדש. בכל שבת אירעו סכסוכים בין קהל המתפללים, "המבינים", לבין הגבאים. בשבת אחת בראשית שנת 1907, עיכב הקהל את הקריאה בבית הכנסת הגדול; צעירים עלו על הבימה וחטפו את ספר התורה מן השולחן באמצע הקריאה; בידי השמש עלה בקושי להוציא את הספר מידיהם ולהעמידו בארון הקודש. התפילה והקריאה בתורה נפסקו. לפי עדותו של הסופר הזקן יהושע מזח לא חטפו הצעירים את ספר התורה, אלא רק עיכבו את הקריאה, ואילו השמש הוא שגלל את הספר והעמידו בארון, ולכן נפסקה התפילה.¹¹⁴ שנתיים לאחר שגרשון סירוטה עזב את וילנה, נתקבל כש"ץ דויד-משה שטיינברג מברדיצ'ב, שנקרא גם ה"קשינובי". שנה אחר-כך עבר לאודיסה ובמקומו בא, בשנת תרס"ט, דויד רויטמן מבארמוט, אחד מטובי החזנים בזמנו. ד. רויטמן הוזמן בשנת תרע"ב לפטרבורג. במקומו נתמנה בשנת תרע"ד (1914) לש"ץ דמתא מרדכי הרשמן, ששימש לפני כן ש"ץ בבית הכנסת לנאורים בז'יטומיר. חזן צעיר זה, כבן 26, שבה את לבות קהל מאזיניו בקול הטנור הנעים שלו וברגש שבו התפלל. גבאי בית הכנסת הגדול פרסמו בעתון המקומי 'הזמן' מודעה על מינויו וציינו כי בזה "נפתרה שאלת החזנות בוילנה".¹¹⁵

112 'המליץ' 1897, גל' 18, 66; עליו עיין בספרו של יששכר פאטר 'יידישע מוזיק אין פוילן צווישן ביידע וועלט מלחמות' תל-אביב תש"ך, עמ' 164.

113 עליו ראה בספר שיצא במלאות לו 80 שנה בעריכת מ. ירדני: 'לעא ליאוו, מעמענטן פון זיין לעבן און שאפן, ניריארק, תש"ך.

114 'הזמן' 1907, גל' 2, 4.

115 רשימת כל החזנים ששימשו בבית הכנסת הגדול בוילנה, במאמר, שנתפרסם ב'יידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 130.

חזנים חשוכים שימשו גם בבתי-כנסת אחרים בוויילנה. בבית-הכנסת "טהרת הקודש" שימש החזן הצעיר שניידרמן. שהיה לו קול נעים והיתה לו ידיעה רבה במוסיקה. לאחר שתי שנים, בהיותו בן עשרים ושנים, נפטר, בראשית שנת 1893.¹¹⁶ אחריו שימש ב"טהרת הקודש" כחזן במשך שלושים שנה אברהם משה ברנשטיין, שהיה מלחין וחוקר המוסיקה היהודית. הוא שיכלל נעימות מסורתיות וחיבר מנגינות לשירי עם ולשירי משוררים בני זמנו, כמו ח"נ ביאליק, ש. טשרניחובסקי, ש. פרוג, מ"צ מאנה, אברהם רייזין ועוד. א"מ ברנשטיין חיבר את הנעימה להימנון פועלי ציון "די שבועה". הוא אירגן בשנת 1905 מקהלה גדולה של גברים ונשים, 70-90 איש, וניצח עליה. הוא הוציא מאסף לזימרה, מוקדש לשירי בתי-הכנסת בשם "עבודת הבורא" (2 קבצים, וילנה תרע"ג-תרע"ד).¹¹⁷

החזנות בוויילנה המשיכה להיות עמדת-יוקרה לכל חזן מצוין. ה"מבינים" עמדו על המשמר, שיתקבל כש"ץ בבית-הכנסת הגדול רק מי שעמד בביקורת שלהם. בסוף שנת 1919 נסע מרדכי הרשמן לאמריקה לקונצרטים ולא חזר יותר לעירו. הוזמנו אז לעבור לפני התיבה זמנית בבית-הכנסת הגדול דויד קצמן, שעבר לביאליסטוק, ועוזר-מנדל זופוביטש מגרודנה (תרפ"ג). בקיץ של שנת תרפ"ד נתמנה לש"ץ אהרן הלפאנד מקישינוב, צעיר כבן שלושים, שהיה לו טנור לירי-דרמטי עם פאלצט יפה. הוא הוזמן אחרי כשנתיים לווארשה, כחזן בבית-הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקה. במקומו נבחר כש"ץ דמתא משה קוסביצקי, שהיה שר לפניו במקהלה ב"טהרת הקודש" כטנור ראשון, ואחרי-כך שימש כחזן בקלויז ר' זאנוול.¹¹⁸ מ. קוסביצקי הוזמן גם הוא אחרי שנתיים לווארשה לבית-הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקה (ראשית שנת תרפ"ח, 1927).

חזנים רבים באו לוויילנה ורצו להתקבל, למרות המשכורת הדלה יחסית שקיבלת וילנה שילמה, כי השם "החזן של וילנה", היה פותח לפני בעלי תואר כזה אפשרויות להתקבל בקהילה גדולה ועשירה. בשנת תר"ץ שימש כש"ץ דמתא ש. אינספקטור, אך גם הוא עזב את העיר לפני "הימים הנוראים", לאחר שהוזמן לדרום-אפריקה במשכורת גבוהה. לפני התיבה בבית-הכנסת הגדול עבר בראשית שנת תרצ"א החזן הצעיר שמעון בלינדר.

כש"ץ דמתא נתקבל בשנת 1932 מי ששימש כבר לפני שנים בתפקיד זה בוויילנה, אחרי שגרשון סירוטה עבר לווארשה — דויד משה שטיינברג. הוא עבר כאמור לאודיסה ושימש שם במשך 14 שנים כחזן. עכשיו חזר מארצות הברית כנתין אמריקאי ונעשה שוב החזן של בית-הכנסת הגדול בוויילנה.¹¹⁹ אנשי גרודנה,

¹¹⁶ 'המליץ' 1893, גל' 19.

¹¹⁷ 'הזמן' 1905, גל' 1, 57, 63, 1913, גל' 55; על א"מ ברנשטיין ראה בספרו של ד"ר חיים הריס תולדות הנגינה והחזנות בישראל, ניר-יוק, תשי"א; רשימה של כל יצירות א"מ ברנשטיין נתפרסמה ב"ד רוזנים וועלט", וארשה, חוברת אייר תרצ"ד, קובץ ג' של עבודות הבורא, יצא בשנת 1931.

¹¹⁸ משה קוסביצקי: "דרכי לחזנות וילנה", זכרונות, נתפרסמו בכתב-העת "די חזנים וועלט", תרצ"ד-תרצ"ה.

¹¹⁹ פ. מילאקובסקי: "אין ירושלים דליטא", רשמי ביקור, נתפרסמו שם. בחוב' שכט-אדר תרצ"ה.

שהזמינו אותו פעם להתפלל לטובת חברת "לינת הצדק", כתבו עליו, כי הוא ראוי לתואר "מלך החזנים". ויש לדעת, כי אנשי גרודנה ראו את עצמם כ"מבינים" גדולים בחזנות.¹²⁰ כמנצח על מקהלת בית-הכנסת הגדול הוזמן חנן גלזר. משכורתו של הש"ץ משה-דוד שטיינברג היתה גבוהה — 9,000 זהובים לשנה. בראשית שנת 1935 החליט לעלות לארץ-ישראל.

חזנים רבים, מקומיים ומחוזי לעיר, הציגו את מועמדותם לחזנות בוילנה. נהוג היה שהיו מתפללים פעם אחת לנסיון. כיוון שגבאי בית-הכנסת הגדול לא היו משלמים בעד תפילת נסיון זו, ראו בזה המועמדים ניצול. הם החליטו לדרוש שכר גם עבור התפילה לנסיון (ינואר 1936). לחג הפסח תרצ"ו הוזמן להתפלל בבית-הכנסת הגדול גרשון סירוטה. בקיץ של אותה שנה נתקבל לש"ץ דמתא הצעיר יוסף אידלזון. בן 26, יליד וארשה, ששימש כבר כחזן — החל מגיל 16 בווארשה ואחר-כך בלמברג. הוא היה בעל טנור ילירי מהנדירים בעולם.¹²¹

גם אשתו חנה היתה זמרת בעלת קול סופראנו דרמטי. היא הופיעה בקונצרט בחודש דצמבר 1936 יחד עם בעלה ושרה פרקי חזנות.

בית-הכנסת הכורלי "טהרת הקודש". החזן, המלחין והסופר א"מ ברנשטיין פרש ממשרתו ב"טהרת הקודש" לאחר שלושים שנות עבודה. במקומו נתמנה בשנת תרפ"ג אליהו זאלודקובסקי, גם הוא מלחין וסופר. הוא בא מרוסיה, במקום ששימש כחזן בעיר רוסטוב. אביו היה החזן הקאלישאי המפורסם ר' נח לידער. אליהו זאלודקובסקי הזמין את המוסיקאי לייב צייטלין לשמש כמנצח על המקהלה. לאחר שזה נסע לארצות הברית מינה כמנצח את הצעיר חנן גלזר. במקהלה השתתף שארץ, שבא באותו זמן מרוסיה, בעל קול בס עמוק, נדיר ("פרופאונד"). כטנור ראשון הופיע הצעיר המקומי משה קוסביצקי. אליהו זאלודקובסקי חיבר מנגינות לתפילות ופרסם מאמרים ב"הצפירה" על מוסיקה יהודית וכללית. הוא חיבר קובץ של כל התפילות עם תווים ועמד להוציא אותו לאור בוילנה בשם סידור אליהו, אך הקובץ לא נדפס. הוא הוזמן בשנת 1925 לאנגליה ומשם עבר לארצות הברית.

במקומו של א. זאלודקובסקי בא ברוך קאמינצקי (תרפ"ה). כעבור זמן קצר נתקבל מתוך 53 מועמדים יעקב גולדשטיין, ששימש כחזן בווארשה. הוא היה בעל טנור דרמטי. היה מופיע בראדיו הווילנאי בשירים בעברית וביידיש (תר"ץ). התעניין גם בצרכי ציבור והיה פעיל בהסתדרות הציונית ובאגודת הספורט "מכבי".

אחרי שגולדשטיין עבר ללונדון בשנת 1933, שימש ב"טהרת הקודש" כחזן, ליטוואק, בעל טנור.

מבין "המשוררים", שהשתתפו במקהלת בית-הכנסת "טהרת הקודש" יש לציין את זקן-המשוררים ר' אברהם "בס" (קלמנוביטש). בעל קול באריטון מצוין שר במשך 67 שנים במקהלות, בתחילה בבית-הכנסת הגדול ואחר-כך בבית-הכנסת

120 מכתב בוילנער טאג, מארס 1933.

121 הערכה על י. איידלמן מאת "אחד המבינים" מביאליסטוק בעתון "צייט", וילנה 4.11.1936; על י. איידלמן ראה בספרו של נתן סטאלניץ נגינה אין יידישן לעבן, 1957.

מהזמרים במקהלות שני בתי-הכנסת הגדולים של וילנה יצאו אחר-כך חזנים רבים.¹²²

חזני וילנה כאורחים בעיר. חזני וילנה, שנקראו לקהילות אחרות, היו פוקדים מזמן לזמן את וילנה ומופיעים בקונצרטים או מתפללים לפני העמוד בבית-הכנסת. כך היה בא. ג. סירוטה, לבדו או עם בתו הלנה, שגם היא היתה משתתפת בקונצרטים. הוא בא לוילנה בשנים תרפ"ב, תרפ"ט, תרצ"ד, תרצ"ו. כשהיה מתפלל בבית-הכנסת הגדול היתה מלווה אותו המקהלה בניצוחו של עקיבא דורמאשקין. אליהו זאלודקובסקי בא בקיץ של שנת תר"ץ והופיע בקונצרט בגן הברנארדיני. מרדכי הרשמן ביקר בעיר בשנים תרצ"א ותרצ"ב. הוא התפלל בבית-הכנסת הגדול והופיע בשני קונצרטים. אהרן הלפאנד בא מלונדון לקונצרט בקיץ של שנת תרצ"ד. יעקב גולדשטיין בא לקונצרט ולתפילה בראשית שנת תרצ"ה. משה קוסביצקי בא לקונצרט באביב תרצ"ז (אפריל 1937).

ילדים-חזנים. חזן ילד-פלא, נחום'ל אפשטיין, בא לוילנה מהעיירה סומלישוק אשר בליטא. הילד בן השמונה, הופיע בבית-הכנסת הגדול ובקונצרטים והפתיע את שומעיו. הוא שר ברגש והחזיק את עצמו כזמר מבוגר (תרצ"א). מנהל התיאטרון "פאלאס" לקח אותו להופעות בערי פולין. בלודו' נאסר האמרגן על-ידי בלש והילד נשאר לבדו (תרצ"ב). אביו, שדאג לגורל בנו, גנב את הגבול לוילנה, אך נתפס והובא לבית-הסוהר בעיר. ועד הקהילה דאג לשחרורו לגילוי מקום-הימצאו של בנו. בחודש אוגוסט 1932 בא נחום'ל לוילנה, הופיע בקונצרט, וחזר יחד עם אביו לליטא.

נחום'ל לא היה הילד-החזן היחידי בעיר. ילד אחר בן שבע, הופיע גם הוא בתפילה בקלויז מנקי-הארוכות ובאולם (ראשית תרצ"ב).

אגודות ומוסדות תרבות

יחס השלטונות לשפות של היהודים. השלטונות השגיחו השגחה מעולה על כל פעולות התרבות של העמים בחבל הצפוני מערבי. הם שאפו לרוסיפיקציה של החבל ומנעו פעילות תרבותית בשפות של העמים המקומיים. הם גם חששו מפעולות הסברה ותעמולה של המהפכנים. לכל הרצאה פומבית צריך היה לקבל רשיון. אסיפות של אגודות לתרבות חובה היתה לנהל בשפה הרוסית, לפי התקנות המאושרות. המשטרה הקפידה, כי האסיפות וההרצאות יתנהלו בהתאם לרשיון ולא יחול בהן שינוי מן המתוכנן מראש.

הקלה מסוימת ביחס לשפות של האוכלוסיה המקומית חלה בימי המהפכה של שנת 1905. כאשר בנו את "הגשר הירוק" על הנהר ויליה הורה שר הפלך לעיריה

122 על חזנים ילדי וילנה בארה"ב ראה בספרו של נתן סטאלניץ גנינה אין יידישן לעבן, טאראנטא, קנדה, 1957, עמ' 62.

לפרסם את הודעות האזהרה לעוברים עליו — ברוסית, פולנית, ויידיש.¹²³ התיאטרון העירוני, שהיה עד כה תחת השגחת הגנרל-גוברנטור, נמסר לוועד, שבו השתתפו נציגים מהאוכלוסיה המקומית, בתוכם שני יהודים, א. ליפיץ ואדולף גורדון. מאז אפשר היה להציג בתיאטרון גם בשפות של האוכלוסיה המקומית. לאחר המניפסט מה-17 באוקטבר התחילו להופיע בעיר, בחנויות של יהודים, שלטים באותיות עבריות. העתון הפולני 'קורייר ליטבסקי' שאל אז, בשנת 1906, מדוע אין הסוחרים היהודים כותבים על השלטים גם בפולנית, הרי יש להם גם קונים פולנים. יחסם של הפולנים ששלטו בעיריה, לא היה הוגן כלפי שפת הדיבור של היהודים.

הוועד הזמני של אגודת עושי-הגריים היהודים ביקש בשנת 1907 רשות לקיים את אסיפות האגודה ביידיש. התשובה שנתקבלה היתה כי באסיפות של אגודות פֵּרְטיות מותר לדבר רק ברוסית. תשובה דומה קיבלה כעבור שנה האגודה היהודית למוסיקה, דרמה ושירה. מלשכת שר הפלך נאמר לה, כי לפי החלטת מועצת השרים אסור לנהל אסיפות בשפות המקומיות בכל החבל הצפוני-מערבי, פרט לפלך קובנה.¹²⁴ האגודות היהודיות מוכרחות היו איפוא לנהל את האסיפות הפומביות ברוסית. סניף אגודת "חובבי שפת עבר" בוויילנה לא יכול היה להתחיל בפעולה עד שנתקבל בשנת 1909 רשיון משר הפנים לנהל את האסיפות בסניפים בעברית, אולם רק באסיפות סגורות.

בפלכי וילנה וקובנה ניתן בשנת 1908 רשיון ע"י השלטונות להציג מחזות ביידיש. רשיונות כאלה ניתנו אחר-כך ללהקות היהודיות של פישזון, קאמינסקי ונחום ליפובסקי (1911-1912). כאשר רצתה להקה מקומית, שהתארגנה להצגות, לפרסם מודעות בעיר ביידיש, לא הירשה ראש המשטרה להדביק את המודעות בעיר.¹²⁵

בשנת 1914, בנשף המסורתי של האגודה הווילנאית למען התיאטרון הרוסי, ניסו שני השחקנים היהודים שריפטצור וזאסלאווסקי להקריא ביידיש. הקהל הרוסי התנגד והנשף הופסק. שר הפלך הטיל קנס על זאסלאווסקי. המשטרה תבעה לדין את המוציא-לאור של עתון ערב רוסי על שפרסם מודעה ביידיש. גם שירים באספרנטו לא הרשתה המשטרה להקריא בנשף ספרותי.¹²⁶ בשנים 1913-1914 רצתה העיריה להקים בניין גדול וחדש לתיאטרון העירוני. שר החינוך התכוון לקרוא לתיאטרון — "התיאטרון הרוסי". הפולנים, ששלטו בעיריה, התנגדו והעניין בוטל.

בשנת 1914 פרסם שר הפלך חוזר שהגביל את השימוש בשפות המקומיות בשלטים ובטפסים של בתי-מסחר. לפי החוזר מותר היה להשתמש בשפות

123 השבועון 'רוסחוד' 1905, גל' 30.

124 'הזמן' 1905, גל' 58; 'הזמן' 1906, גל' 65; 'ראזסבייט' 1907, גל' 10; 1908, גל' 34.

125 'ראזסבייט' 1911, גל' 31.

126 'ראזסבייט' 1914, גל' 2, 8, 12; 1913, גל' 24.

המקומיות רק כשהעסק דרש את זאת, כמו במכירת בשר כשר או בבתי-מסחר ספרים עבריים או פולניים. על השלטים חייב היה הנוסח הרוסי להיות נראה לעין ולתפוס לא פחות משני-שליש שטח השלט.¹²⁷

אגודה לזימרה, למוסיקה ולאמנות הדרמה. חוגים קרובים ל"בונד" ייסדו בוויילנה בשנת 1907 אגודה לזימרה, למוסיקה ולאמנות הדרמה. נרשמו בה כחמש מאות חברים. במחלקה לזימרה נרשמו בתחילה 75 חברים, אבל התברר כי לא כולם מוכשרים לשיר. בכל זאת הוקמה מקהלה, ששרה שירים יהודיים ומתורגמים. הוחל בהקמת תזמורת אך היא בטלה מחוסר אמצעים. במחלקה לדרמה נרשמו בראשונה 120 חברים, אך כעבור זמן קצר נשארו מהם רק 25. במחלקה לספרות הירצו סופרים שונים, ביניהם ש. אנסקי, ש. ניגר, א. וייטר, ש. צ'רנוביץ, ה"ד נומברג, שלום אש ואחרים. מועדון האגודה הפך למועדון שיחות וויכוחים על נושאים ספרותיים ואמנותיים.

אגודה למדע, ספרות ואמנות. אגודה יהודית למדע, ספרות ואמנות נוסדה בשנת 1908 ביוזמתם של ה"ד"ר ל. קאנטור וליאון בן מרדכי אפשטיין.¹²⁸ כיוון שהשלטונות הפריעו לציונים לפעול, היתה זו אפשרות ליגלית לניהול פעולת תרבות לאומית בקרב המשכילים. בחודש אוקטובר 1908 חגגה האגודה את יובלו של שלום עליכם. ה"ד"ר ל. קאנטור הירצה על הסופר, נערך נשף באולם העירוני והוצגו בו שלושה מחזות של שלום עליכם. ההכנסה נמסרה לסופר.¹²⁹

מקומה של יידיש: ועידת צרנוביץ (אוגוסט-ספטמבר 1908), שבה דנו סופרים ועסקנים על מקומה של היידיש בחי העם, החריפה את הוויכוח בין העברים לבין היידישאים. בוויילנה השתתפה בוועידה אסתר פרומקין, שהיתה פעילה ב"בונד". היא הציעה להכיר ביידיש כבשפה הלאומית היחידה. היא טענה, כי העברית היא מעין מצבה היסטורית, והשאפה להחיותה היא אוטופיה.¹³⁰ נתקבלה החלטה ברוח הצעתו של י"ל פרץ, כי היידיש היא שפה לאומית. הוויכוחים בוועידה מצאו להם הדים גם בוויילנה. לייב יפה הירצה אחרי הוועידה על הנושא "הערך הלאומי של השפה העברית". הוא אמר כי העברית תהיה בארץ-ישראל השפה המדוברת וגם בגולה יש לה עתיד כשפת הספרות. ש. ניגר יצא נגד הנחות המרצה. ניגר טען, כי רק היידיש היא תריס בפני ההתבוללות. בוויכוחים נטל חלק גם א. דרויאנוב, שהתנגד להנחותיו של ניגר. דרויאנוב הצביע על גורל היידיש בארצות הברית, שהולכת ונשכחת גם מפי המהגרים הוותיקים.¹³¹

אגודת חובבי שפת עבר. חובבי השפה העברית פעלו בעיר בציון מאורעות בספרות העברית, כמו חצי יובל שנים להופעת ספרו של יל"ג "אהבת דוד ומיכל", או

127 'הזמן' 1914, גל' 61, 96.

128 ליאון אפשטיין, ציוני פעיל, נפטר בגיל 38: עליו ראה ב'ראוסבייט' 1909, גל' 46.

129 'ראוסבייט' 1908, גל' 30: כתב בוויילנה מ. גאלינסקי: 'הד הזמן' 1908, גל' 152, 160, 162, 223, 234.

130 די ערשטע יידישע שפראך — קאנפערענץ, הוצאת 'יו"א', וילנה 1931.

131 'הד הזמן' 1908, גל' 209-210.

אסיפות אזכרה לסופרים יל"ג, י"ל ליבאנדה, אד"ס הכהן, יהושע שטיינברג. כאמור, יצא לאור ספרו של קלמן שולמן "הריסות ביתר" בהוצאת "חובבי שפת עבר" בוויילנה, בשנת 1900. בשנת תרס"ה שלחו "חובבי שפת עבר" בוויילנה מברק-ברכה לד"ר י"ל קצנלסון במלאות 25 שנים לעבודתו הספרותית.

השלטונות בעיר הבירה העניקו באפריל 1907 רשיון לאגודת "חובבי שפת עבר". כמקום מושב הוועד המרכזי של האגודה נקבעה פטרבורג אך מותר היה לה לפתוח סניפים בכל מקום אחר במדינה, בתנאי שיהיו בו 15 חברים לפחות. האסיפה המייסדת הראשונה נתכנסה בחודש ינואר 1908 ובמשך שנת הפעולה הראשונה נפתחו 34 סניפים בערי השדה. בוויילנה נוסד אחד הסניפים הראשונים.¹³²

סניף האגודה בוויילנה פעל למען אירגון המורים העברים. בביתו של י"ל גולדברג התקיימה אסיפה של האגודה, והוזמנו אליה כחמישים מורים לעברית. ביום ה-8 ביולי באו לאסיפה עשרים מורים ומורות וכן אנשים נוספים. אז הוחלט להצטרף לאגודת המורים שנוסדה בקיוב ולהשתתף בוועידתה של אגודה זו. י"א טריווש והד"ר י"ל ברוכוביץ נבחרו כצירים לוועידה.¹³³

לפי התקנות הרשמיות אסור היה לסניפי האגודה בערי השדה לנהל את אסיפותיהן בעברית, אלא רק ברוסית. יושב-ראש האגודה בפטרבורג, הבארון דוד גינצבורג, השיג משרה-פנים בשנת 1909 רשות לנהל את האסיפות בעברית גם בסניפים, בתנאי שתהיינה סגורות. סניף וילנה קיבל רשות כזאת רק כעבור שלוש רבעי שנה בקירוב.

בחודש סיוון תרס"ט ביקר בסניף וילנה נציג הוועד המרכזי, יהודה סולודוחה. הוא הסביר כי מטרת האגודה היא בעיקרה לא הפצת הדיבור העברי, אלא הפצת ידיעת הלשון העברית וספרותה, ואספקת אמצעי-עזר למורים ולתלמידים, כגון הוצאה לאור של ספרים בחינוך. עם קבלת הרשיון לדבר עברית חידש ועד הסניף את פעולותיו.¹³⁴

ועד הסניף החליט לסייע למוסדות חינוך, שלומדים בהם עברית, בתוכם גם "חדרים". נבחר ועד חינוך בהשתתפות הד"ר י"ל ברוך, יעקב היילפרין, י"א טריווש, ד. נוטיק, נח פינס ומרדכי-בצלאל שניידר. האגודה תכננה ייסוד "חדר" שיעמוד תחת השגחת סופרים ומורים מומחים.

האגודה היתה פעילה בכל מה שנוגע לתנועה העברית. כאשר הוחל בשנים 1910 באירגון "הסתדרות לשפה ולתרבות העברית", סייעה האגודה בייסוד ועד גלילי להסתדרות בוויילנה.¹³⁵

בין חברי האגודה שנבחרו בשנת תרע"ב (1911), מוצאים אנו את מנהל הגמנסיה

132 'דאס יודישע פאלק' 1908, גל' 14.

133 'הד הזמן' 1908, גל' 150, 152, 194.

134 'הד הזמן' 1909, גל' 74, 111, 252.

135 שם 1909, גל' 22; 1911, גל' 31, גל' 114 הודעה מאת הד"ר י. אפשטיין; 'הד הזמן' 1910, גל' 220, 230, 218.

היהודית פ. קאגאן, ובשנת תרע"ד את הגב' אסתר רובינשטיין, אשתו של הרב יצחק רובינשטיין.¹³⁶

חברת "מפיצי השכלה". לחברת "מפיצי השכלה", שמקום מושבה היה פטרבורג, היו חברים גם בוילנה. היה בעיר מיופה-כוח, שמונה על-ידה, ועליו היה לאסוף את דמי-החבר ולקשר בין החברים לבין המרכז. משכילי וילנה רצו לייסד בעיר סניף של החברה, למען יפעל בשטחי תרבות וחינוך שונים. לשם כך נסע בשנת 1896 לעיר-הבירה עורך-הדין דוד סלונимסקי, בוגר בית-המדרש לרבנים בוילנה וחובב ספרים. יושב-ראש החברה, הבארון הוראץ גינצבורג, הבטיח להשיג רשיון לסניף כאשר יהיו לחברה בוילנה די חברים.¹³⁷ מיספר החברים בוילנה הלך וגדל. הוועד של החברה בפטרבורג השתדל להשיג רשיון לפתיחת סניפים בוילנה, בקיוב ובלודז', אך העניין לא התקדם. הצורך בהקמת סניף בעיר היה מורגש, בעיקר כדי להכניס שיפורים בחינוך; לאור ההגבלות לקבלת תלמידים יהודים לבתי-ספר ממלתיים התחילה החברה להתעניין בבתי-הספר היהודיים. היא הכניסה לתקנונה בשנת 1901 את הסעיף "לעזור לבתי-ספר קיימים".

ההתעצות עם נציגים מערי-השדה. מועצת החברה התכנסה במשך שלושה ימים (25-27 בדצמבר 1902) לדיונים בבעיות החינוך וההשכלה. השתתפו בהתעצויות גם נציגים מערי-השדה. מוילנה השתתפו הד"ר צ. שבד, שהיה מיופה-הכוח של החברה בוילנה, י"ל גולדברג, פ. גץ ומ. וולפר. דנו בתנאים שלפיהם תוכל החברה לתמוך בבתי-ספר יהודיים, בהשכלה שמחוץ לבית-הספר, בפעולות בערי השדה, במצבו של ה"חדר" ובלימודי הדת בבתי-הספר.

הד"ר צ. שבד הודיע כי בגלל המצב הכלכלי הקשה בעיר קשה לאסוף דמי-חבר; בוילנה מורגש מאוד החוסר בחברה שתאחד את כל פעולות ההשכלה. הוא הציע למנות מיופי-כוח אחדים לכל החבל הצפוני-מערבי, כשווילנה משמשת לו מרכז; אם אנשי וילנה ידעו כי חלק מהכסף יוצא לצרכי המקום, יתרמו ברצון. בבעיית השכלה וחינוך מחוץ לכתלי בית-הספר סיפר הד"ר צ. שבד על הנסיון שלו עם צעירים הבאים ללמוד בוילנה. צעירים אלה כחלקם רוצים ברכישת השכלה לשמה ובחלקם — לשם פרנסה. יש בעיר גם בחורי-ישיבה הרוצים ללמוד לימודים כלליים. הם מוצאים בעיר אנשים, המתנדבים ללמדם חינוך. הד"ר שבד סיפר, כי ניסה לעזור למתלמידים אלה על-ידי מורים בשכר. הדבר גרם לקשיים כספיים. הוא הוציא 1,050 רובל, אך התוצאות לא השביעו רצון. כאשר פנה אל החברה בבקשת השתתפות בהוצאות, קיבל תשובה, כי יש לסדר שיעורי-ערב, דבר שהיה בלתי אפשרי.

136 'הד. הזמן' 1910, גל' 21, 103, 123; 'הזמן' 1911, גל' 18; 1912, גל' 65, 281; 1913, גל' 20, 30, 277; 1914, גל' 19, 57, 42.

137 'המליץ' 1896, גל' 281; ידיעות ביוגרפיות על י"ד סלונимסקי ראה במאמרו של ח. לונסקי 'ווילנער ביבליאפילן' כפון נאענטן עבר, א', עמ' 204, וארשה 1937; את ספרייתו מכר לעז זקנה ליעקב בן-יעקב והיא עברה אחר-כך לספרייה ע"ש שטראשון. ר. סלונимסקי נפטר בשנת 1907.

ייסוד סניף בוויילנה. בשנת 1908 הותר לחברת "מפיצי השכלה" להקים סניפים במדינה בכל מקום שיהיו בו לפחות 25 חברים. הראשונים שניגשו לייסוד בוויילנה סניף היו הד"ר צמח שבד ופ. קאגאן, מנהל הגמנסיה היהודית. פ. קאגאן כינס ביום ה-3 בינואר 1909 אסיפה, שהשתתפו בה 43 איש, מהם 27 שהיו רשומים כחברים. באסיפה זו מסר פ. קאגאן סקירה על פעולות החברה במדינה והמורה א. פראנקפורט הירצה על החינוך היהודי היסודי בוויילנה. הוחלט על ייסוד הסניף ונבחר ועד זמני: הגב' פ. אנטוקולסקי, א. ויינשטיין, בוריס גולדברג, פ. קאגאן, ד"ר מ. ראפעס והד"ר צמח שבד. באסיפה נתקבלה החלטה האומרת, כי הסניף יפעל למען השכלה לצרכי השכבות הרחבות של האוכלוסיה היהודית בעיר. הוועד הזמני פרסם קול-קורא להצטרף לחברה.

באסיפה שניה של החברים, ביום ה-24 בינואר, התעורר ויכוח על שפת הלימוד — רוסית או יידיש. המורה א. פראנקפורט, שהירצה על בעיות החינוך היהודי בעיר, הצביע על השיטה הפסולה, הנהוגה בבתי-הספר הממשלתיים ליהודים, שבהם מתחילים ללמד בשפה הרוסית שאינה מובנת לילדים. מורה אחד, בוגר האינסטיטוט הממשלתי למורים יהודים, יצא להגן על שיטה זו, אך רוב המתווכחים התנגדו ודרשו ללמד בשפה המדוברת, ביידיש.

באסיפה המתוכננת של הסניף, שהתכנסה ביום ה-2 במאי, השתתפו למעלה ממאה איש. האסיפה החליטה על פתיחת ספריה ציבורית ובחירה בוועד. הוועד בחר אחר-כך מתוכו כיושב-ראש את הד"ר צ. שבד, כמזכיר את פ. קאגאן, גזבר — י. מיכלסון.

חברי הוועד התחלפו אחר-כך בחלקם. עם התפטרותו של הד"ר צ. שבד בשנת 1910 נבחר במקומו כיושב-ראש הד"ר עמנואל קאן. בשנת 1913 נבחרו לוועד הסופר ש. ניגר, המורה ג. פלודרמאכר והמורה נ. פינס. בראשית שנת 1914 שוב נבחרו לוועד מי שהיו כבר בתחילה: פ. קאגאן — יושב-ראש, ד"ר שבד — סגנו, י. מיכלסון — גזבר.

ועדה סטטיסטית בראשותו של פ. קאגאן ניגשה לערוך סקר של מצב החינוך היהודי בעיר. המלמדים הפרטיים לא הירשו לאנשי הוועדה לחקור את המצב ב"חדרים" שלהם. הסקר הקיף איפוא רק את בתי-הספר הכלליים והיהודיים, את בתי ה"תלמוד תורה" וה"חדרים" הציבוריים בעיר.

לרגל ההכנות להנהגת לימוד חובה בבתי-הספר היסודיים במדינה, השתדל הוועד המרכזי של החברה, בשנת 1910, כי גם בתי-הספר היהודיים ייכנסו לרשת בתי-הספר המוחזקים על-ידי הממשלה. הוועד המרכזי יעץ לסניפים לנסות לצרף את נציגיהם לוועדות לחינוך שליד העיריות. סניף וילנה היה היחידי שהצליח בזה: פ. קאגאן צורף לוועדה העירונית.

בעיית היידיש בבתי-הספר. בוועדה הפדגוגית של הסניף התקיימו דיונים בהשתתפות מורים, בדבר תפקידה של היידיש בבתי-הספר היסודי. לא הגיעו לתמימות דעים בבעיה זו. התומכים ביידיש העבירו החלטה האומרת, כי גם היידיש

תוכנס לתכנית הלימודים כשוות זכויות לרוסית ולעברית.

לקראת התייעצות הוועד בפטרבורג עם הסניפים במדינה, התנהל ביום ה-20 במארס 1910 ויכוח בסניף על לימוד השפה העברית בבתי-ספר למבוגרים. הוועד בפטרבורג סבר, כי לימוד זה צריך להיות לימוד-חובה בבתי-הספר מהדרג הנמוך יותר. כנגד זה הוציאה הוועדה הפדגוגית של סניף וילנה את לימוד העברית מתכנית הלימודים: באסיפה הכללית מחו הציונים, יצחק גרינבוים, מ. גאלינסקי ואחרים, נגד עמדה זו. האסיפה החליטה, כי בתי-הספר למבוגרים מהדרג הגבוה יותר חייבים ללמד עברית, ואילו הצעתו של ליפמן לויז, כי גם בבתי-הספר מהדרג הנמוך ילמדו עברית, נדחתה ברוב של 21 נגד 16.

בהתייעצות בפטרבורג היתה עמדת הציונים מתונה. איש לא התנגד להוראת יידיש בכיתות הנמוכות. ש. רוזנבוים הדגיש בהתייעצות, כי העברית היא השפה הלאומית היחידה שלנו, אך ההמונים מדברים יידיש ואי-ידיעת שפה זו תנתק את המשכילים מההמונים.

בהתייעצות של מרכז החברה עם הסניפים בחודש אפריל 1911 גידונה בעיית השפה בבית-הספר היסודי. אחד הנציגים של סניף וילנה, משה ראפעס, חבר הוועד המרכזי של ה"בונד", נלחם על הכנסת היידיש כשפת הלימוד. בהתייעצות נתקבלו העקרונות שקבעה בשעתה הוועדה הפדגוגית ליד סניף וילנה: היידיש הוכרה כשוות זכויות לרוסית ולעברית.

באסיפה הכללית של הסניף הווילנאי, הציע משה ראפעס להקריב חמישים רובל להוצאת מקראה (כריסטומטיה) ביידיש לבתי-הספר. נח פינס התנגד להצעה זו. הוא טען כי בעברית הופיעו הרבה מקראות כאלה בלי שום תמיכה, להיפך הן מכניסות רווחים, סימן שיש צורך בהן; אם יש צורך במקראה ביידיש, ימצא מוציא לאור שיוציא אותה בלי תמיכה. בהצבעה נדחתה ההצעה ברוב של 17 נגד 15 קולות. ייסוד בית-ספר לבנות. ועד הסניף של החברה סייע בשנת 1912 למורה העיוורת דבורה קופרשטיין לייסד בית-ספר לבנות.¹³⁸ בית-ספר זה, שהיה מיועד לבנות עניים, התנהל למעשה, אם כי לא באופן רשמי, בחלקו ביידיש. באסיפה כללית של ועד הסניף בחודש מאי 1914 התנהל ויכוח בגלל לימוד בלתי מספיק של העברית והיידיש בבית-ספר זה. יש להניח, כי היידישאים דרשו למעט ברוסית ולהרבות ביידיש, ואילו העברים דרשו ללמוד עברית. באסיפה זו הוחלט לפי הצעת ד. הוכנבלג, לייסד בית-ספר דומה גם לבנים.

ועד למען ה"חדר". בשנת 1913 הוחלט להקים ועדה למען ה"חדר". היידישאים התנגדו לכלול את הדאגה לתיקונים ב"חדר" בין תפקידי החברה. בשנת 1914 הובעה התנגדות להקצבת מאה רובל לצרכי הוועדה. א. קירז'ניץ הודיע, כי לדעתו אין צורך ב"חדר" ולוועדה למען ה"חדר". בהצבעה אושר הסכום ונבחרה ועדה בת 13 חברים מן התומכים בלימוד העברית. ליושב-ראש הוועדה נבחר הד"ר יוסף אפשטיין.

138 בפרטות על זה ראה בפרק המוקדש לבתי-הספר.

למזכיר — המורה ז. אייזיקוב, ולחבר — המורה דוד נוטיק.
בוועידת היוכל של החברה. בגלל הוויכוחים בין היידישאים ובין העברים, היה הסניף שולח לוועידות השנתיות של החברה נציגים משני הזרמים.
היידישאים מוויילנה דרשו בוועידת היוכל בשנת 1913 להקים בת-ספר חילוניים בשפת הלימוד יידיש. הם השתתפו בוויכוחים והביעו את דעתם, אם כי היו במיעוט.
י. לשצ'ינסקי טען, כי הוועדים המקומיים אינם משתפים את המוני העם בפעולות החברה. הנואם אמר, כי ישנם לעיתים קרובות ניגודים בין הוועד ובין ההורים של התלמידים: ההורים הם בעד יידיש ונגד לימוד השפה העברית, ואילו הוועד שולל מבית-הספר היידישאי סיוע כספי.

הפדגוג פיאלקוב, ששימש מפקח נודד מטעם החברה, הכחיש כי היה מקרה, שהוועד של החברה מנע סיוע כספי מבית-ספר יידישאי, כשפנה בבקשת סיוע.
ברובסקי הכריז בשם הפועלים, כי החברה לא עשתה כלום למענם. "חדר אינו נחץ לפועלים" אמר.

ש. ניגר טען, כי ההמונים חיים עם "הז'ארגון" (כלומר — יידיש. המלכיה"ד) ואין לכפות עליהם בית-ספר שאין בו שפה זו.

א. קירז'ניץ הגיש הצעה להחלטה: "חברת מפיצי השכלה תמלא את תפקידה, כאשר בית-הספר העממי יהיה חילוני ושפת הלימוד בו היידיש".

מ. קריינין, שישב בראש הישיבה, הודיע, כי נשיאות הוועידה אינה מסכימה להעמיד את ההצעה להצבעה, מפני שהיא פוליטית טהורה ואין לה ערך מעשי לפעולות החברה.

ד. הוכנברג ומיכל לויטן, מורה יידישאי, הגישו ארבע הצעות:

א. ללמד את תולדות היהודים ביידיש.

ב. להכניס קורס למתודיקה של היידיש לקורסים למורים בגרודנה.

ג. להגדיל את התמיכה בשיעורי-ערב.

ד. להנהיג את היידיש כשפת הלימוד, עד כמה שהחוקים במדינה מרשים זאת.
הוויכוחים על היידיש התחדשו אחרי הרצאתו של פ. קאגאן על צירוף בית-הספר היהודי לרשת החינוך הממלכתית. המרצה ענה ליידישאים, כי בית-ספר יהודי בלי השפה העברית ובלי התנ"ך אין לו זכות קיום, ואלה המדברים בשם ההמונים אין להם הזכות להחליט על גורל בית-הספר היהודי.

לעמדתו של פ. קאגאן הצטרפו מ. קריינין וש. גינזבורג. בהצבעה נתקבלה החלטה, המחייבת לימוד השפה העברית, תנ"ך ותולדות עמנו בבית-הספר היהודי.
בעד הצביעו 29, נגד 16.

על שאלת ש. ניגר מה מבינה החברה במונח "שפת האם", ענה מ. קריינין, כי במקומות שמדברים יידיש, הרי הכוונה לשפה זו, ואילו בטורקיסטן, ששם מדברים היהודים טאטית — הכוונה לטאטית. ניגר המשיך וטען, כי אם ישנם יהודים שאינם יודעים יידיש, הרי זו תופעה פתולוגית ואין להתחשב בהם. בהצבעה נתקבלה החלטה ברוב של 20 נגד 19 ואחד נמנע, כי במונח "שפת האם" מתכוונת החברה

ב. גולדברג אמר בוועידה, כי אף אחד מהעברים אינו נגד היידיש עד כמה שהוא נחוץ ומועיל מנקודת ראות פדגוגית; אם היידישאים רוצים ליהנות מאמנם של ההמונים, עליהם לכבד את אשר ההמונים מכבדים דהיינו את ה"חדר".

תכניות ופעולות של ועד הסניף. הוועד רצה להפעיל שיעורי-קץ למורים יהודים. התכנית היתה בשלב של סיום ההכנות להפעלתה; נתקבלו כבר בקשות ממורים מרחבי המדינה, צוינו שמות המרצים והמנהל, הוכסח על-ידי הוועד המרכזי התקציבי, אך הרשיון לא ניתן. פעם דחו את מתן הרשיון מפני שהשיעורים עמדו להתקיים בבניין הגמנסיה של פ. קאגאן, ואסור היה לסדר קורסים וועידות בבתי-ספר. פעם שניה דחו את הבקשה מפני שעמדו להשתתף בקורסים אנשים מחוץ לוויילנה, ואילו לפני התקנון של הסניף מוגבלות פעולותיו בשטח העיר וילנה בלבד. הוועד הווילנאי רצה לייסד קורסים פדגוגיים דו-שנתיים לבנות, בדומה לקורסים הפדגוגיים לבנים שהיו בגרודנה. הוועד המרכזי הקציב למטרה זו 20,000 רובל לשנה. הבקשה לרשיון, שהוגשה בשנת 1911 על-ידי הוועד המרכזי, נדחתה. ועד הסניף רצה להפעיל בעיר שיעורי-ערב ללימודי היהדות. גם לזה לא ניתן רשיון.

הוועד הווילנאי רצה לפתוח בית-ספר לדוגמה, דו-מחלקתי, לבנים. הרשיון לא ניתן מפני שתכנית הלימודים בבית-ספר זה לא תאמה את התכניות הממשלתיות לבתי-ספר יהודיים מהשנים 1844, 1873...

נדחתה גם הבקשה להרשות לייסד שיעורי-ערב למבוגרים. הוועד רצה להקים מוזיאון פדגוגי בשביל בתי-הספר היהודיים. גם תכנית זו נתקלה בסירוב.

ליד ועד הסניף פעלה ועדה היסטורית בראשותו של פ. קאגאן. הוועדה החליטה לבדוק בארכיונים בוויילנה את התעודות הנוגעות ליהודים. שני חברים של הוועדה קיבלו עליהם לאסוף אגדות, שירים ופולקלור ולהכין "פנקס" של קהילת וילנה. הוועדה קיימה ישיבות סגורות, שבהן הושמעו הרצאות, וכן הרצאה פומבית אחת של רפאל ריין ("אמברמוביטש") מפעילי ה"בונד".

כבר בראשית פעולתו בחר ועד הסניף בוועדה לעריכת סידרת הרצאות, אך השלטונות לא נתנו רשיון לכך. השלטונות התייחסו בחשד אל פעולות החברה בעיף. בחודש אוקטובר 1911 דרשה המשטרה מוועד הסניף להודיע לה על כל אסיפה שבוע ימים מראש. יחד עם ההודעה היה על הוועד להמציא למשטרה את רשימת החברים המשתתפים וכתובותיהם. בלי רשיון מהמשטרה אסור היה לוועד לקרוא לאסיפות. ועד הסניף סבר כי ההוראה מנוגדת לחוק האסיפות, אבל למרות זאת מוכרח היה לבקש רשיון לכל הרצאה והרצאה.

בשנת 1915 הגיע מיספר החברים בסניף ל-400 בקירוב. אגודת חובבי עתיקות היהודים. לשם הקמת מוזיאון יהודי בוויילנה נוסדה בעיר בחודש מארס 1913 אגודה של חובבי עתיקות היהודים. באסיפה המייסדת נאם הד"ר

א. וירשובסקי ונבחר ועד: א. גורדון, המהנדס פרנקל, ד"ר א. וירשובסקי, ד"ר י. ויגודסקי, ד"ר צ. שבד, י"ז אליאסזון, סמורגונסקי, א"מ ברנשטיין, ולאדימירסקי, ב. כץ וב. ראטנר. כמועמדים לוועד נבחרו: הרב חיים-עוזר גרודזנסקי, ב. קלצקין, ליפמן לוין, עו"ד טרופקי, ד"ר רוזנטל וד"ר הלר. לוועדת הביקורת נבחרו ד"ר שאטנטיין, מיכלסון, המהנדס ספירא, שימשלביטש והסופר י. גלאס.

לשם התחלת הפעולה ניתנה לאגודה כינה בספריה על-שם מ. שטראשון. אחר-כך עברה האגודה לדירה שכורה. "הצדקה הגדולה" העמידה לרשות המוזיאון דירה בבית שלה ברחוב איגנאטייבסקי מס' 1 ובראשית שנת 1914 התקיימה פתיחה חגיגית של המוסד.

המוזיאון. כיסוד לאוספי המוזיאון שימש אוסף פרטי של חובבי-העתיקות הפולני בְּרוֹדובְּסקי. אספן זה מסר לאחר משא ומתן את המדור היהודי באוסף שלו, כמאתיים פריטים. גם האספן הליטאי י. לוצקייביטש מסר למוזיאון כפיקדון אוסף דברי-עתיקות יהודיים. תרמו למוזיאון חפצים חשובים: ב. קלצקין (2 מטבעות מימי בר-כוכבא), הגב' פראדל מץ, אחותו של מ. אנטוקולסקי, אלמנת יהושע שטיינברג (מילון ארמי ישן, ספרים וארכיון בעלה המנוח), האחים יצחק-לייב ובוריס גולדברג, שלום אש, "הצדקה הגדולה" ואחרים. חדר מיוחד הוקדש למודלים מקוריים של עבודות מ. אנטוקולסקי. בחדר זה תלו גם את תמונתו של מ. אנטוקולסקי, שצוירה בידי חברו רייפין. הוצגו שם גם פסלים של נחום אהרונסון, לשעבר תלמיד בית-הספר לציור בוויילנה, ושל תלמידיו של מ. אנטוקולסקי אליהו גינצבורג וליאון באקסט.

המוזיאון התחיל לאסוף גם כתבי-יד. בארון מיוחד שמר על כתבי-יד של מנדלי, פרץ ושלום אש, וכן על תעודות הנוגעות לתולדות בית-המדרש לרבנים בוויילנה.¹³⁹ אגודה יהודית לסטטיסטיקה. בחודש מאי 1913 נוסדה בוויילנה אגודה יהודית לסטטיסטיקה, ראשונה ברוסיה. היוזמים היו בוריס גולדברג, ד"ר מ. הלר, ד"ר א. מאקובר, משה שליט והמהנדסים ע. ניימן ול. ספירא. הם פעלו לפי הדוגמא של אגודה דומה, שהיתה קיימת אצל יהודי גרמניה. מטרת האגודה, שקיבלה אישור רשמי לפעול רק בעיר וילנה ובפלך וילנה, היתה מדעית. יעקב לשצ'ינסקי הוזמן לנהל את העבודה כמזכיר מדעי.

לאסיפתה הראשונה הביא י. לשצ'ינסקי נתונים על תקציבי כל חברות הצדקה היהודיות בעיר. התברר, כי סכום התקציבים האלה מגיע ל-330,000 רובל לשנה, וכי האוכלוסיה היהודית המקומית מכסה 81% מהסכום הזה.

האגודה לסטטיסטיקה בדקה את החומר הנוגע להשתתפות היהודים בהנהגה העצמית של העיר. את הממצאים מסרה לצירי ה"דומה" היהודים. "האגודה להפצת מלאכה ועבודת אדמה בקרב יהודי רוסיה", שמקום מושבה היה

139 'דער טאג', וילנה, 1913, גל' 62, כתבה מאת א"י גולדשמיד; 'ראזסבייט' 1913, גל' 11; 1914, גל' 4, 7; 'הזמן' 1913, גל' 61, 63, 291.

בפטרבורג, הזמינה אצל האגודה לסטטיסטיקה סקר על מצב המלאכה אצל יהודי וילנה. האגודה לסטטיסטיקה שלחה אנשים לבתי-המלאכה לבדוק ולערך רשימות מדויקות על המצב. הם בדקו למעלה מ-3,000 בתי-מלאכה. יעקב לשצ'ינסקי הירצה על תוצאות הבדיקה בוועידת האגודה בפטרבורג.¹⁴⁰

בדעת ועד האגודה לסטטיסטיקה היה להוציא לאור כתב-עת שיהיה מוקדש לסטטיסטיקה.

ספריות. בוילנה היתה קיימת ספריה ממשלחית גדולה בעלת אוספים עשירים. רוב הקוראים באולם-הקריאה הציבורי הזה היו היהודים. גם באולם-הקריאה שליד מערכת העתון המקומי 'וילנסקי וייסטניק' היו רוב המבקרים יהודים. כאשר נפתח בשנת 1898 אולם-קריאה עת בית-העל-ידי הוועד למלחמה בשכרות, מילאו היהודים את האולם, כי הוא נמצא במרכז הישוב היהודי בעיר.¹⁴¹

הצורך בספריה ציבורית יהודית היה מורגש בעיר. ספריות יהודיות היו קיימות בבתי-מדרש וב"ישיבות" כמו גם בידי אנשים פרטיים.

בית-עקד הספרים על-שם ר' מתתיהו שטראשון. אחת הספריות הפרטיות החשובות בעיר היתה זו של ר' מתתיהו שטראשון — למדן בן למדן, איש משכיל ועשיר, קנה ספרים רבים וגם ירש מאביו ר' שמואל שטראשון, שנפטר בשנת תרל"ב, ספריה. מתתיהו שטראשון, שנשאר ערירי לאחר ששיכל את כל בניו בצעירותם, התחיל לדאוג לכך, כי ספריתו תישאר שלמה ותהיה לקניין הקהילה. דבורה ראם, בעלת הדפוס "האלמנה והאחים ראם", בת אחותו של מתתיהו שטראשון, כתבה לר"ר א"א הרכבי, בן משפחתה המלומד: "הדוד עוסק בצוואה, דואג לספרייתו שתישאר שלמה; הוא רוצה למסרה לקהילת וילנה; חסר מי שידאג לכתבי-היד שלו, שיודפסו".¹⁴² ואמנם רשם מתתיהו שטראשון בצוואתו את הספריה שלו לקהילה. לשם החזקת הספריה ולמשכורת למשגיח על הספריה ציווה בית ברחוב הזגנים. את הספריה רשם על שם שלושה מידידיו, שהיו נאמנים עליו: יהושע-חיים אפשטיין, דוד יעבץ ברוידא, שהיה שאר-בשר שלו ויוסף-מנחם גרודזנסקי.¹⁴³

ביום ה' בטבת תרמ"ו נפטר ר' מתתיהו שטראשון. נערכה לו לווייה רבת עם. באו לחלוק למנוח את הכבוד האחרון הרב יצחק-אלחנן ספקטור מקובנה וכן נכבדים מקובנה וממינסק, ראש-העיר הגנרל רובצוב ואלפי אנשים.¹⁴⁴

המנוח השאיר את הספריה בלתי מסודרת. האפיטרופסים מינו כמשגיח על הספריה קרוב של המנוח, את שמואל שטראשון, שעבד שנים רבות כמגיה בדפוס

140 'דער טאג', וילנה, 1913. גל' 65; 'ראוסבייט' 1913. גל' 14; 1914. גל' 2, 3, 7, 8; 'הזמן' 1913. גל' 50; 1914. גל' 7, 8, 18; את תוכן דבריו של י. לשצ'ינסקי על בתי-המלאכה ראה בפרק "המצב הכלכלי".

141 'יוסחוד' 1898. גל' 30.

142 מובא בנקרולוג על מתתיהו שטראשון מאת הר"ר א"א הרכבי בירחון 'מצפה', פטרבורג 1885.

143 דוד שטראשון, בן אחיו של מתתיהו שטראשון, יוסף. בהקדמה לליקוטי שושנים. הקטלוג של ספריית שטראשון, תר"ן: 'המליץ' 1897. גל' 173.

144 'המגיד' 1885. גל' 50; 'המליץ' 1885. גל' 93; 'יודישע פרעסע' (בגרמנית), 1885. עמ' 531; הירחון 'המצפה', פטרבורג 1885; האסיף ג', תרמ"ו, עמ' 122.

ראם. משגיח זה יחד עם ר' משה-שמעון אנטוקולסקי ערכו רשימת הספרים. רשימה זו, שלא נערכה לפי כללי הביבליוגרפיה, נדפסה בברלין בראשית שנת תר"ן (1889) בשם ליקוטי שושנים. הרשימה מכילה 5,753 פריטי שמות של ספרים עבריים. שנתונים של כתבי-עת או ספרים בעלי כרכים רבים נרשמו ברשימה זו כפריט אחד. מיספר הספרים עלה איפוא על המיספר הנקוב ברשימה. בין הספרים שנרשמו היו חמישה אינקונאבולים, כלומר ספרים שנדפסו לפני שנת 1500; כשלוש מאות ספרים מהמאה הט"ז, בתוכם כחמישים וחמישה שנדפסו לפני שנת 1540. עשיר ביותר היה אוסף ספרי השו"ת, למעלה מ-475 ספרים. נוסף לספרים העבריים היו בעזבונו של מתתיהו שטראשון ספרים בלועזית בנושא יהדות (יודאיקה). יש שאמדו את מיספרם כדי אלף ואילו אחרים אמדום כדי 2,500 ספר. היו בספריה גם כתבי-יד חשובים.

כשנה לאחר פטירתו של ר' מתתיהו שטראשון נתפרסמה ב'המגיד' כתבה מווילנה, המבשרת כי "בית-אוצר הספרים שהשאיר אחריו הגרמ"ש לעירנו וילנא לנחלת עולם" יפתח בקרוב בבית שציווה לספריה המנות, "ואיש עיתי" ישגיח ויתן את הספרים לעיון לכל דורש.¹⁴⁵ ב'המליץ' מיום כ' בטבת תרמ"ז (גל' 3) נתפרסמה ידיעה על פתיחת הספריה ברשיון השלטונות. משה-שמעון אנטוקולסקי הכחיש ידיעה זו והודיע, כי אין עדיין רשיון (שם, בגל' 8). הספריה עמדה איפוא סגורה בפני הקהל. כתב של העתון 'היום' סבר, כי הממונים על הספריה אינם רוצים לפתוח אותה לקהל, מפני שהם חוששים שספרי ההשכלה שבה ייגרמו כי "יתרבו עוזבי תורת ה'".¹⁴⁶ סברה זו היה לה יסוד. כעבור שנים אחדות, בשנת תרנ"ד, אנו שומעים תלונות על מנהל הספריה, כי הוא מונע קריאתם של ספרים, כמו למשל ספרי פרץ סמולנסקין או ספרים בגרמנית, באמתלה כי הגבאים אינם מרשים להוציאם לקריאה.¹⁴⁷ תלונה כזאת פרסם בעתון 'המליץ' בחורף של שנת תרנ"ו (בגל' 30) יקי"ר (הוא בוודאי יוסף קלוזנר), שביקר אז בווילנה.

הציבור דרש את פתיחת הספריה לקהל. האפיטרופוס על העזבון, יהושע-חיים אפשטיין, החליט, שבע שנים לאחר פטירתו של מתתיהו שטראשון, לפתוח את הספריה לקהל. הוא העביר את הספרים לבית בנו, הלמדן מרדכי. הספריה סודרה בשלושה חדרים והועמדו בהם עשרה כסאות לעשרה קוראים וכיום ח' בטבת תרנ"ג היא נפתחה לקהל.¹⁴⁸ בסוף שנת 1895 נכנס לעבודה בספריה כעוזר לספרן חייקל לונסקי, שהיה לפני כן תת-שמש בקלוז' הישן.

הד"ר בנימין פין בנו של ש"י פין, ציווה את הספריה הגדולה של אביו ואת כל רכושו, בסך מאה אלף רובל, לטובת הציבור. כאפיטרופוסים מינה את חבריו בתנועה הציונית י"ל גולדברג ואריה ניישול. הציונים החליטו לפעול למען העברת הספריה

145 'המגיד' 1886, גל' 24, כתבה מאת שמואל ברוידא.

146 "המזכיר מווילנה", בגליץ מיום י"ג בניסן תרמ"ז של 'היום' (גל' 71).

147 'המליץ' 1893, גל' 9.

148 'המליץ' 1893, גל' 17, 122; עיין גם מה שמספר י. אפל בספרו בתוך ראשית התחיה, תרצ"ו, עמ' 28.

ע"ש מ. שטראשון מידי האפיטרופוס י"ח אפשטיין לידי הקהילה ולהקים עבורה בניין מיוחד. י"ל גולדברג וא. ניישול השפיעו לאחר משא ומתן ארוך על י"ח אפשטיין כי יסכים להעביר את החצר שציווה מ. שטראשון להחזקת הספריה, לרשות "הצדקה הגדולה". האפיטרופוסים על עזבון הד"ר ב. פין, שנפטר בשנת 1899, החליטו להלוות ל"צדקה הגדולה" סך 10,000 רובל להקמת בניין לספריה. בישיבה בבית "הצדקה הגדולה" ביום כ' במרחשוון תר"ס (12 באוקטובר, 1899), שבה השתתפו שלושת הגבאים של "הצדקה הגדולה" (שמואל, הוא מוניה, סולץ, יעקב פרנס ואריה ניישול) וכן י"ח אפשטיין, י"ז אליאסזון, יעקב בן-יעקב, י"ל גולדברג, ש"ש פייגנזון, ח"ל מארקון ועורך-הדין קובנר כמומחה, הוחלט להקים במקום חנויות הגריסים, שבצד המזרחי של בית-הכנסת הגדול, בניין מיוחד בן שתי קומות. בקומה העליונה תשוכן הספריה על-שם ר' מתתיהו שטראשון ואילו בקומת הקרקע ייבנו חנויות, שמהן תהיה הכנסה לכיסוי ההלוואה. "הצדקה הגדולה" התחייבה להחזיק את הספריה. הוחלט כי הספריה תהיה פתוחה בכל יום, גם בשבתות ובחגים, פרט ל"ימים הנוראים". נבחר ועד שיוציא לפועל את ההחלטות: יקותיאל-זלמן אליאסזון כיושב-ראש, מרדכי אפשטיין (במקום אביו שהתפטר בגלל גילו), פייבוש גץ, י. בן-יעקב, י"ל גולדברג, ח"ל מארקון, וכן שלושת גבאי "הצדקה הגדולה", שיהיה להם בוועד רק קול אחד.¹⁴⁹ האפיטרופוסים על עזבון הד"ר ב. פין מסרו לספריה ע"ש מ. שטראשון את ספריית ש"י פין העשירה; הסופר קלמן שולמן מסר עוד בחייו את ספרייתו לספריה על-שם ידידו מאז מ. שטראשון (קלמן שולמן נפטר בחדש שבט תרנ"ט).

עבודת הפינוי של חנויות הגריסים והקמת הבניין לספריה התקדמו בקצב מהיר תודות למרצו של הגבאי מוניה סולץ. תודות לאדריכלים הוקם בניין נאה, שלא הסתיר לגמרי את בית-הכנסת מצד מזרח, מצד רחוב היהודים.¹⁵⁰ בשנת תרס"א (1901) עברה הספריה לבניינה החדש. חנוכת הבית נערכה בחגיגות רבה ביום ד' בחול-המועד פסח תרס"ב (14 באפריל 1902). נאמו היושב-ראש י"ז אליאסזון, המגיד דמתא ר' מאיר-נח לוין והרב מטעה"מ מ. נמזר. החזן סירוטה עם מקהלתו שרו.

זמן-מה היתה הספריה סגורה בפקודת השלטונות. סגרו אותה בגלל חוסר רשיון. שר-הפלך פון-ואל נתן ביום ה' 20 באוקטובר 1902 רשיון על שם הרב מטעה"מ וגבאי "הצדקה הגדולה" לפתוח את הספריה, כתנאי שלא יהיו בה ספרים בשפה הפולנית.

"בית-עקד הספרים ע"ש ר' מתתיהו שטראשון" הוסיף לקבל אוספי ספרים מעזבונות או במתנה. כך קיבל כאלף ספרים מעזבונו של יהודה בעה"ק, יליד וילנה

149 ספרו הנ"ל של י. אפל וכן בארכיון י. אפל שבארכיון הציוני המרכזי, באוסף א. דרויאנוב, תיק 50, החלטות ועד האגודה הציונית בווילנה: ח. לונסקי במאמרו על הספריה ע"ש שטראשון בקובץ ווילנע 1935; 'ווסחוד' 1899, גל' 56, כ"מכתב מווילנה" מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

150 השבועון 'ווסחוד' 1901, גל' 14; "במכתבים מווילנה" מאת ב"ג (כ. גולדברג); שם 1902, גל' 13.

(נולד בשנת 1820), מראשוני המשכילים בעיר, י. בעה"ק השתתף ב'פרחי צפון ובה'כרמל' והיה מורה לתלמוד בבית-המדרש לרבנים. בשנת 1856 עבר לחרוסון ונפטר שם בשנת 1900. כל ימיו עסק י. בעה"ק בחקרי לשון המקרא והלשון הארמית ופרסם מחקרים חשובים.

ח"ל מארקון, גם הוא ממשכילי וילנה, שהשתתף בעריכת 'הכרמל' ופרסם בו מאמרים ומחקרים והיתה לו ספריה גדולה בת 3,600 ספר, בעיקר של ספרי השכלה, ציווה את ספרייתו לספריה ע"ש שטראשון (נפטר בשנת תרס"ט).

הספריה קיבלה ספרים במתנה מיצחק-לייב גולדברג (הוצאות "אחיאסף" ועוד) ומתורמים אחרים. בתקופה מאוחרת יותר נתקבלו ספריות פרטיות מעזבונם של חברי הוועד או אנשים אחרים, כמו של דב-בר ראטנר, מרדכי אפשטיין, יוסף לוין (ספרים בחסידות), יעקב בן-יעקב שרכש גם את ספריית עורך-הדין דוד סלוניםסקי, י"ז אליאסזון, אליהו סופר ועוד.¹⁵¹

חברי החברה ש"ס "שערי תורה", שיסד ר' זלמן קליינשטיין בשנת תרס"ב והשתתפו בה זאב יעבץ, זלמן גורלאנד ואחרים, היו מקיימים את שיעוריהם בבית-עקד הספרים ע"ש מ. שטראשון.

כאשר ייסדו האגודות "בנות ציון" ו"התחיה" ספריות לחבריהן, מסרו את הספרים לספריית שטראשון, שהוסיפה מצדה מספריה הכפולים, ונפתחה ספריית השאלה. ניהל אותה אהרן-יצחק וירשופ, חבר "התחיה". מאחר שספריית ההשאלה הפריעה לפעולות הרגילות של ספריית שטראשון, הועברו הספרים שלה לספריית חברת "מפיצי השכלה", שנוסדה בעיר בשנת 1910.

בית-עקד הספרים ע"ש מתתיהו שטראשון לא רכש ספרים עבריים חדשים מזמן שעבר לרשות האפיטרופוס. כבר בשנת 1899 אנו שומעים תלונה על כך.¹⁵² כעבור עשר שנים חזרת תלונה זו בעתון הווילנאי 'הד הזמן' (1909, גל' 67, מיום י"א בניסן תרס"ט). כל הספרות העברית החדשה חסרה בספריה, נאמר במאמר הנקרא "קבורת נשמות". במאמר נאמר, כי בית-עקד הספרים ע"ש מ. שטראשון "היה מרכז רוחני לכל חכמי הדור, לכל הצעירים הכמהים והצמאים לעבר הנהדר, לכל מבקשי דבר אלהים וחכמת בני-ישראל בכל הדורות והזמנים. רוח העם היהודי רפרף בין כותלי הבית הגדול, והנכנס שמה הרגיש את עצמו בתוך אטמוספירה לאומית יהודית אמיתית" והנה מרכז רוחני זה קופא על שמריו. הכתב מספר, כי מנהלי הספריה ניסו לפנות לחברת יק"א, שתסייע לרכוש ספרים חדשים, שליחי החברה הזאת ביקרו בספריה ולא מצא חן בעיניהם שהקוראים יושבים בכיסוי ראש; כנגד זה סוברים הרבנים, כי הספריה מפיצה מינות על-ידי ספרי ההשכלה.

קבוצת משכילים וסופרים וילנאים פרסמו בשבועון 'ראזסבייט' (1909, גל' 16) מכתב למערכת שבו טענו, כי לספריה שעליה גאוות הקהילה, אין אמצעים לא רק

151 על חובבי-ספרים ובעל-ספריות פרטיות בוילנה עיין במאמרו של חייקל לונסקי 'ווילנער ביבליאפילן, מוכרי-ספרים און פאקטערעגער' בפון נאענטן עבר, א' ווארשה 1937, עמ' 201-211.

152 'היוסחוד' 1899, גל' 56, ב"מכתבים מווילנה" מאת כ"ג (כ. גולדברג).

לרכישת ספרים חדשים אלא גם למשכורת לספרנים ולהחזקת הבית; נפוצו אפילו שמועות, כי עומדים לסגור את הספרייה ותיגרם בושה לקהילה. החותמים על המכתב שאלו את ועד הספרייה הנכבד מה עשה לביצוע צוואת ר' מתתיהו שטראשון. חתמו על המכתב ל"י ברוידא, ד"ר א. וירשובסקי, ד"ר ג. גרשון, ד"ר מ. ראפס, ד"ר נ. רחמיאלביטש, "האלמנה והאחים ראם", כלומר בית-הדפוס וההוצאה של ראם, מ"ר ראם, ל"י ראם, ש"ל ציטרון, ש. צ'רנוביץ וד"ר א. שלזינגר.

העתון המקומי ביידיש "יידישע צייטונג" פרסם גם הוא מאמר על הספרייה ובו דרש לרכוש ספרים חדשים.

אריה ניישול, אחד מחברי הוועד של הספרייה ששהה אז בגרמניה, הגיב על התלונות, כי הכנסות הספרייה מובטחות על-ידי העזבון של ר' מתתיהו שטראשון ואין צורך לבקש תמיכה מבחוץ והדרישה לרכוש ספרים חדשים היא במקומה.¹⁵³ הפיגור ברכישת ספרים חדשים וחוסר ספרנים מקצועיים היה הצד החלש של הספרייה ע"ש מתתיהו שטראשון.

ספריית "מפיצי השכלה". יסוד לספרייה הציבורית של חברת "מפיצי השכלה" שימשו כ-4,000 ספרים שנרכשו על-ידיה מספריית ההשאלה של האגודות "בנות ציון" ו"התחיה". ספריית "מפיצי השכלה" נפתחה בחודש יולי 1910 כספריית השאלה והיא הלכה והתרחבה על-ידי רכישות ומתנות. היא קיבלה את ספריית בית-ספר-הערב (כ-400 ספרים קטנים) ואת ספריית הקופה לעזרה הדדית של עובדי בית-המסחר "י"ב סגל" (כ-800 ספרים). מיספר הספרים הלך וגדל: בשנת 1911 היו בה 8,000 ספרים; בשנת 1912 — 9,500 ספרים; בשנת 1913 — 11,599 ספרים; בשנת 1914 — 12,634 ספרים; בשנת 1915 — 13,494 ספרים.¹⁵⁴

הקוראים היו בשנים הללו בעיקר תלמידים (למעלה משלושים אחוז), בעלי מלאכה (25%-15%), פקידים בבתי-מסחר (16%-19%), סוחרים (4%-5%) ובעלי מקצועות חופשיים (10%). מיספר הספרים שנקראו ברוסית הלך וגדל, מ-45% ל-62%, ביידיש ובעברית הלך המיספר וירד: ביידיש מ-37% ל-22.8%, בעברית מ-17% ל-14%.

ספריה לילדים. האגודה למען הילדים ייסדה בשנת 1909 ספריה לילדים. רוב הספרים היו ברוסית, מיעוטם בעברית ועוד פחות ביידיש. שהיתה עדיין דלה בספרות לילדים. בשנת 1916 היו בספרייה זו כ-5,000 ספרים מהם 4,089 ברוסית, 531 בעברית, 372 ביידיש.¹⁵⁵

ליד הספרייה היה קיים אולם-קריאה לילדים.

¹⁵³ 'הד הזמן' 1909, גל' 71; 'יידישע צייטונג' 1909, גל' 56, 60.

¹⁵⁴ משה שליט כווילנער זאמלבוך, א' 1916, במאמרו על הספריות בוויילנה, עמ' 39.

¹⁵⁵ שם, עמ' 51.

מחיי התרבות בזמן הכיבוש הגרמני

עתונות יומית. עם כניסתם של הגרמנים לוויילנה נותקה העיר מכל קשר עם העולם החיצון. השלטונות הצבאיים היו מפרסמים ידיעות שנתקבלו במברקה על גבי דפים שהיו תולים במקומות מסוימים. כעבור חודש וחצי התחיל יהודי אחד להדפיס את הידיעות האלה יחד עם פקודות השלטונות ומודעות בעלון בשם 'פלוג-בלאט' בגרמנית, פולנית ויידיש. השלטונות הפסיקו את הופעות העלון אחרי כחודשיים, כי פחדו מהסתננות ידיעות לאויב על-ידי מודעות.

בהשתדלותו של הד"ר אליהו אולשוואנגר, שהיו לו מכרים בקרב הגרמנים מזמן לימודיו בגרמניה, קיבל פייבל מארגולין, מי שהיה המוציא לאור של 'הזמן' והעתונים 'יידישע צייטונג' ו'דער פריינד', זיכרון בלעדי לעתון יומי ביידיש בשביל כל חבל-המזרח. המו"ל הזמין כמעט את כל הסופרים והעתונאים שנשארו בעיר, בלי הבדל שייכותם המפלגתית, להשתתף בעתונו 'לעצטע ניס'. בין המשתתפים היו הד"ר א. אולשוואנגר, משה שליט, זלמן רייזין, שנקלע בראשית המלחמה מווארשה לוויילנה, דן קפלנוביטש, א"י גולדשמיד, יצחק פרידקין, ש"ל ציטרון ודוד רוכל. הזמן גם יוסף איזביצקי, אך הוא דרש למסור לידי את העריכה ומשלא נענה לא הסכים להשתתף. ש"ל ציטרון הפסיק כעבור זמן קצר את השתתפותו.

העתון ביידיש, כמו העתונים שבשפות יתר העמים שהורשו אז להופיע, עמד תחת השגחה קפדנית של הצנזורה הצבאית. החייל דויד באנט מברלין שימש כצנזור. לאחר שלא ניתן לעתון לדרון בענייני חוץ ואפילו להגיב על הסתות מצד בלתי-יהודים מקומיים, הקדיש את מירב תשומת-הלב לענייני פנים, לבעיות התרבות היהודית. בייחוד התחבכו על הקהל הפיליטונים השבועיים של "דן" (קפלנוביטש) על ענייני דיומא.

העתון 'לעצטע ניס', שהתחיל להופיע ביום ה-31 בינואר 1916 בהוצאתו של פ. מארגולין, נפסק ביום ה-11 באוגוסט 1917 לאחר שהמו"ל לא הסכים למלא את דרישות העובדים בו. הוא התחיל שוב להופיע כעבור חמישה ימים על יסודות קואופרטיביים. העתון הגיע לתפוצה של 7,000 עותקים. היידישאים שבמערכת השפיעו מרוחם על כיוון העתון. על תופעות בתנועה הציונית העדיף העתון לעבור בשתיקה.

ההסתדרות הציונית רכשה את העתון עם שובו של לייב יפה מרוסיה לוויילנה בסוף שנת 1918. החל מיום ה-6 בדצמבר נעשה לייב יפה העורך הראשי, משה שליט — העורך הפנימי, וש"ל ציטרון — חבר המערכת. זלמן רייזין ודן קפלנוביטש פרשו מהעתון.¹⁵⁶

בסוף שנת 1918, ביום ה-5 בדצמבר, התחיל להופיע בעיר עתון יומי של ה"בונד"

156 א"י גולדשמיד בסקירתו על העתונות היהודית בוויילנה בימי המלחמה בפקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוויילנה, 1922, עמ' 581-590; על הצנזורה הצבאית: מ. שליט בקבצים לעבען, שיצאו בעריכתו, בחוב' פון די מלחמה יארן, ווילנע 1922.

בשם 'אונזער שטימע' בעריכתו של הסטודנט הבונדאי הצעיר מאקס ויינרייך, שבא לוילנה מרוסיה בסתיו של אותה שנה.

עם התקרב מועד נסיגת הגרמנים מהעיר ומליטא כולה, כשהבולשביקים התקדמו מהמזרח בכוונה להשתלט על המדינה, התחילו הקומוניסטים היהודים בעיר להוציא לאור, ביום ה-26 בדצמבר 1918, עתון יומי בשם 'דער קאמוניסט'.

קבצים וכתבי-עת. מפעל ספרותי חשוב, ששיקף את מצב היהודים בעיר בזמן הכיבוש הגרמני, היו שני כרכים של הקבצים ווילנער זאמלבוך, שיצאו בעריכתו של משה שליט ובהשתתפותם של ד"ר צ. שבר, שלימד אז יידיש, וש"ל ציטרון. כרך א' יצא בשנת תרע"ז, 1916, כרך ב' בשנת תרע"ח, 1918. הד"ר צ. שבר מימן את הוצאת הקבצים. הם הופצו במיספר רב של עותקים בשתי מהדורות והיה מהם הד חזק. ד"ר י. ויגודסקי פרסם במאספים אלה זכרונות מתקופת המלחמה. ש"ל ציטרון ("בן זומא") כתב מאמר על השנה הראשונה למלחמה על סמך תעודות ויומן של הרב י. רובינשטיין. משה שליט סקר את התפתחות בתי-הספר היהודיים ואת דברי-הדפוס שהופיעו בימי הכיבוש הגרמני ביידיש ובעברית. זלמן רייזין כתב סקירה על התיאטרון היהודי בעיר. חייקל לונסקי כתב על הקלויזים שבעיר וכייהוד בחצר-בית-הכנסת. במאספים ניתנו סקירות על פעולות מוסדות הצדקה וה"וועד המרכזי לעזרה".

מקבצים ספרותיים ביידיש הופיעו שתי חוברות של ליטערארישע העפטן, תרע"ו-תרע"ז. בהן נתפרסמו שירים מאת י"ח רוזנבוים, המשורר הצעיר משה קולבאק, לייב ניידוס ועוד. השתתפו בהן גם יוסף איזביצקי, זלמן רייזין, ד. קפלנוביטש, ש"ל ציטרון, מ. שליט, ניסן פופס ועוד.

בעברית הוציא בקיץ של שנת תרע"ז הסופר והמדקדק מ"ב שניידר בסיוע חברים באגודת "חובבי שפת עבר" שני קבצים בשם "שאלות היום". בחורף של שנת תרע"ח התחילו לצאת לאור בעריכת ש"ל ציטרון קבצים בשם מעת לעת. בקבצים אלה (תרע"ח-ראשית תרע"ט) השתתפו ז. שניאור בשירים, הד"ר אליהו אולשוואנגר, אסתר רובינשטיין כתבה בשביל קבצים אלה את השיר "ווילנה"; אך היות וחוברת זו לא יכלה כבר בסוף 1918 להופיע, נדפס השיר אחר-כך בחוברת א' של מקלט, בארצות הברית.¹⁵⁷

"צעירי ציון" בוילנה התחילו בחודש תמוז תרע"ח (1918) להוציא לאור בעיר שבועון ביידיש בשם 'אונזער עתיד'. בעריכתו השתתפו ש"ל ציטרון ומשה שליט. בשבועון נתפרסמו מאמרים על פעולות "צעירי ציון" בעיר בתקופת הכיבוש (מאת אברהם כץ) ועל התנועה הציונית בכללה. הגליון השני היה מוקדש לזכרו של הרצל. השבועון החזיק מעמד חמישה חודשים.

ספרים וחוברות. נדפסו באותה התקופה מעטים מאוד. כרך י"ב מספרו של חוקר

157 ש"ל ציטרון בסקירתו על העתונות העברית בימי המלחמה בפנקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוילנה, 1922, עמ' 613-615.

התלמוד הירושלמי דב־בר ראטנר ספר אהבת ציון וירושלים יצא בשנת תרע"ז בסיוע קרן צונץ בברלין. הוצאת ש. שרברק הרפיסה כך ב' של סיפורי ליפמן לוי, ספר שהיה כבר מודפס כולו בשנת תרע"ה. הופיעו גם סיפורים ושירים לילדים ביידיש וספר שירי־עם בעריכת ח"א חזן בעברית. ספרי־לימוד אחדים נדפסו מחדש. בתי־הדפוס העבריים חדלו כמעט כולם לפעול בימי הכיבוש. רוב דברי־הדפוס נדפסו בבתי־דפוס של נ. רוזנטל וש"פ גארבר.

אגודת סופרים יהודים. אגודת סופרים יהודים נוסדה בשנת 1916. כיושב־ראש נבחר י. איזביצקי.

אוניברסיטה עממית. חברת "מפיצי השכלה" פתחה ביום ה־25 בדצמבר 1915 "אוניברסיטה עממית", שבה הירצו ביידיש ובעברית הרצאות מדעיות־פופולריות. ההרצאות התקיימו בכל ערב, פרט ללילות־שבת. הן הופסקו ביום ה־21 בפברואר 1916 על־ידי השלטונות, שהחליטו לסגור את כל המוסדות מסוג "אוניברסיטה". במשך החודשיים שבהם התקיימה האוניברסיטה העממית, הירצו בה בעברית על הלשון העברית בהתפתחותה ההיסטורית מ"ב שניידר, על תולדות הספרות העברית ש"ל ציטרון, על הנביאים בישראל אליהו הלוי לוי, על התכונה וחכמת הטבע ח"א חזן. ביידיש הירצו על לשון יידיש, ז. רייזין, על ספרות יידיש ודמוגרפיה יהודית מ. שליט; על תולדות עם ישראל א. רוזנבוים; מבוא לפילוסופיה נתן ד"ר י. רגנסבורג, ועל מדע הטבע, בריאות האדם וכלכלה מדינית הירצו ד"ר צ. שבר, ד"ר יוסף אפשטיין, ד"א עמנואל כהן וד"ר ל. חזנובסקי. ההרצאות משכו אליהן קהל־שומעים רב.

"אוניברסיטה לכול". בוילנה פעלה גם מחלקה יהודית ליד "אוניברסיטה לכול", שבה צריכים היו להשתתף היסודות הדימוקרטיים־סוציאליסטיים מכל העמים שבעיר. הצעת החברה "מפיצי השכלה" לעסקני הפועלים היהודים להתאחד עם האוניברסיטה העממית שכבר נפתחה, נדחתה. המחלקה היהודית ליד "האוניברסיטה לכול" הבין־לאומית התחילה לפעול ב־19 בינואר 1916 במקביל למחלקה הפולנית. הירצו בה יוסף איזביצקי (כלכלה מדינית), רעואל גינזבורג (תולדות הזרמים החברתיים), יודל פראנקפורט (תולדות היהודים בליטא ובפולין) ואחרים. מיספר השומעים היה רב. השלטונות סגרו כאמור גם אוניברסיטה עממית זו.

אגודת פועלים לתרבות. "אגודת תרבות כללית של פועלים" התחילה לפעול בחודש מארס 1916. היה עליה לאגד פועלים מכל העמים, אך רוב חבריה היו יהודים. האגודה היתה מיסודם של הסוציאלי־דימוקרטים, היא סידרה הרצאות, נשפים המוקדשים לסופרים כמו פרץ, שלום עליכם, טולסטוי, גורקי, אליזה אוז'שקו ועוד. בסוף השנה פתחה האגודה ספריה ואולם־קריאה על שם עסקן פועלים פולני מקומי.

בסוף חודש יוני פתחה האגודה "מסעדה בינלאומית", שבה סעדו יהודים ובלתי־יהודים.

בחדש אוגוסט 1917 היו באגודה למעלה מ-350 חבר, בתוכם 241 יהודים, 84 פולנים, 9 ביאלורוסים, 7 ליטאים, 5 רוסים, 4 אוקראינים, אחד גרמני ואחד ארמני. היושב-ראש היה ליטאי ממלא מקומו היה רעואל גינזבורג.

בשנת 1916, בחדש אפריל, התקיימה אסיפה כללית של "האגודה לתרבות של הפועלים" בהשתתפות כחמש-מאות איש. פופס וג. פלודרמאכר היו מאנשי ה"בונד". הם דנו אז אם יש לעזוב את חברת "מפיצי השכלה", שבה שולטים ה"העבראיסטים" והוחלט כאמור ברוב קולות לעזוב.

אותם חוגי ה"בונד" הקימו באותה שנה "אגודה לאמנות של פועלים". האגודה הקימה סקציה להתעמלות.¹⁵⁸ בשנת 1918 ייסדה האגודה מקהלה בניצוחו של סלייפ. אגודה זו ערכה גם הרצאות.¹⁵⁹

"הזמיר". לשם קירוב הנוער לתרבות היהודית נוסדה בחדש אוקטובר 1917 אגודה בשם "הזמיר". האגודה ייסדה מקהלה בניצוחו של החזן א"מ ברנשטיין וחוג דרמטי בהנהלתו של השחקן א. שטיין. האגודה ערכה נשף לזכר ההיסטוריון צבי-היינריך גרץ, פתחה אולם-קריאה לעתונות וספריה קטנה.¹⁶⁰

ייסוד "קולטור-ליגע". בסוף שנת 1918 התרכזו בוויילנה סופרים יהודים, שברחו מרוסיה הבולשביסטית. בתוכם היה ש. אנ-סקי, שבא בסתיו של שנת 1918 כשהוא חולה ושבור. למרות חולשתו הגופנית יזם מפעלי-תרבות בעיר. הוא היה מיוזמי "ליגה לתרבות", שמטרתה היתה הפצת תרבות חילונית ביידיש. אם כי אנ-סקי נטה אז לציונות והעריך את ידיעת העברית, נתן יד ליידישאים לייסוד ה"קולטור-ליגע", כמשקל נגד הרוב הציוני שבועד חברת "מפיצי השכלה" בוויילנה. אסיפת הייסוד של ה"קולטור-ליגע" התקיימה ביום ה-21 בדצמבר 1918. פתח ש. אנ-סקי ודיברו אחריו ז. רייזין, ש. ניגר וג. פלודרמאכר. את ברכותיהם הביאו הד"ר צ. שבד בשם "מפיצי השכלה", ידידוביטש בשם ה"בונד", ד"ר שץ-אנין בשם המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת, ש. באסטומסקי בשם המורים היידישאים ועוד. לוועד נבחרו ש. אנ-סקי, ש. באסטומסקי, ידידוביטש, ד"ר ה. קובארסקי, המהנדס קוויאט ומ. לוריא. המטרה הראשונה ששמה לפניה הליגה היתה ייסוד אוניברסיטה עממית.¹⁶¹

אגודת סטודנטים. ביוזמתם של סטודנטים אחדים נוסדה בחדש פברואר 1916 אגודת סטודנטים וכוגרי גמנסיות יהודיים. האגודה ערכה הרצאות בעיקר על נושאים יהודיים ונשפים מוסיקליים-ספרותיים עם תכניות יהודיות לאומיות. חברי האגודה השתתפו בפעולות ציבוריות, במיפקדים, בחלוקת מצות לעניי העיר. ליד האגודה הוקמו ועדות למען בתי-הספר העממיים. לאגודה היה אולם-קריאה לעתונות וקופת עזרה לחברים. בחדש יוני 1917 חדלה הפעילות של האגודה.

ועדה היסטורית. ועד החברה "מפיצי השכלה" הקים בקיץ של שנת 1917 ועדה

158 לעצטע נייט, כגליון מיום ה-5 באפריל 1916, ומהימים 2, 13, 28 באוגוסט 1916.

159 'אונזער עתיד' 1918, גל' 15.

160 ווילנער זאמלבוך, ב' עמ' 244.

161 השבועון 'די וואך', וילנה, גל' 1 מיום 8 בינואר 1919.

לשם איסוף תעודות, הנוגעות לחיי היהודים בעיר בימי הכיבוש הגרמני. הוועדה בראשותו של משה שליט, אספה תעודות רבות.

עם תום מלחמת העולם הראשונה ותחת שלטון פולין (1922-1939)

מחקר השכלה וחינוך: חברה להיסטוריה ואתנוגרפיה. כשבא ש. אנ-סקי לוויילנה בסתיו של שנת 1918 עורר בהרצאה את רעיון ייסוד חברה, שתאסף תעודות היסטוריות ופולקלור מחיי היהודים. כבר לפני מלחמת העולם הוא עמד בראש המשלחת האתנוגרפית היהודית הראשונה, שביקרה בוהלין ובפודוליה, ובימי מלחמת העולם ביקר בישובים יהודיים באזור החזית בגאליציה ואסף תעודות רבות על חורבן קהילות ישראל שם. אנ-סקי ברח מרוסיה בגלל רדיפות הבולשביקים את אנשי ס"ר, לאחר שדורה קפלן, חברת ס"ר, התנקשה בחיי לנין. הוא השאיר במוסקבה כתבי-יד רבים שלו ובלנינגראד אוסף גדול של תעודות על מצב היהודים בימי המלחמה. בוויילנה רצה לחדש את הפעולה לאיסוף תעודות. אף בימי השלטון של "ממשלת הפועלים והאיכרים" הזמנית לא חדל מלפעול למען הגשמת רעיונו וכינס ביום ה-20 בפברואר 1919 ישיבה, שבה הוחלט על-ייסוד חברה להיסטוריה ואתנוגרפיה.

ש. אנ-סקי מצא לו עוזר נאמן בפעולתו זאת בחייקל לונסקי, הספרן בספריה על-שם ר' מתתיהו שטראשון, חניך ישיבת סלונים ולידה (נולד בשנת תרמ"א, 1881), בא בעודנו נער לוויילנה ושימש במשך כשנתיים כעוזר לשמש בקלויז הישן. על-ידי היכרותו עם חיים-לייב מארקון, שהיה משאיל לו ספרים מספרייתו הגדולה, התחיל לקרוא ספרי השכלה. בסוף שנת 1895 היה עוזר לספרן בספריה על-שם שטראשון והוכנס על-ידי י"ל גולדברג לחוגים הציוניים. פרסם שני שירים ציוניים בלוח ארץ-ישראל לשנת תרס"ה, שיצא בעריכת א"מ לונץ בירושלים ("ציונה" ו"נביא הגולה"). צנוע וענוותן, חביב על קהל הקוראים בספריה ומכבד סופרים הבאים לספריה; בימי מלחמת העולם פעל להקלת מצוקתם של המגורשים מליטא ומקורלנד, שהגיעו לוויילנה והתגוללו בבתי-המדרש. בשביל בחורי-ישיבה מגורשים יסד קופת גמ"ח. בן-בית בכל הקלויזים שבעיר, כתב בשביל הקובץ ווילנער זאמלבוך כך ב', מאמר ביידיש על הקלויזים בוויילנה ועל חצר-בית-הכנסת. כאשר בא ש. אנ-סקי לוויילנה מצא בחייקל לונסקי עוזר נאמן בהקמת החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה.

ש. אנ-סקי חיבר את התקנות לחברה ואת הקול-הקורא הראשון שלה. החברה התחלקה למחלקות היסטוריה, פולקלור, מוסיקה, אמנות וספרות. לוועד נבחרו אנשים מזרמים שונים.

יושב-ראש המחלקה להיסטוריה, משה שליט, מסר לחברה בחודש אוקטובר 1919 אוסף גדול של תעודות על תקופת הכיבוש הגרמני, תעודות שאספה הוועדה ההיסטורית ליד חברת "מפצי השכלה". חייקל לונסקי היה הולך מקלויז לקלויז ומביא כשקים פנקסים ישנים. ארכיון בית-המדרש לרבנים ומורים (1847-1873) הועבר לאוספי החברה.

יושב-ראש המחלקה לפולקלור, ש. באסטומסקי, אסף הרבה שירי-ילדים ומסר אותם לחברה. מחלקה זו השתתפה בעריכת קובץ פתגמים ומימרות שהוציא ש. באסטומסקי בשם ביים קוואל (ליד המעיין, יצא לאור בשנת 1923).

בראש המחלקה למוסיקה עמד החזן והמלחין א"מ ברנשטיין. הוא אסף ורשם הרבה ניגונים של חסידים, זמירות לשבת, שירי חתונה, תפילות כפי ששרו חזנים שונים. בתוכם התפילה "יעלה תחנונונו" לפי ה"בעל-הביתיל הווילנאי". מאוספי מחלקה זו יצא אחר-כך בשנת 1927, פנקס מוסיקלי בעריכת א"מ ברנשטיין.

המחלקה לאמנות עם האדריכל דניאל רוזנהויז בראשה, שיקמה את המוזיאון משרידיו. הנהלת הקהילה מסרה מקום מתאים למוזיאון בבניין הקהילה. כמו כן נוספו למוזיאון מתנות רבות.

החברה התחילה לאסוף ספרים וכתבי-יד מסופרים ומבתי-דפוס בעיר. דפוס ראם מסר 21 מכתבים מאת פרץ סמולנסקי. נתקבלו כתבי-יד של א"מ דיק שלא נדפסו, בתוכם חיבוריו על פרשיות השבוע. נתקבלו מכתבים רבים, של סופרי תקופת ההשכלה. י"ל אפל מסר תשעים ספרים מהוצאת הספרים שלו. ש. שרברק מסר כתבי-יד של מנדלי, פרישמן ו"בעל מחשבות". נאספו כרכים שלמים של העתונות, שהופיעה בימי הכיבוש הגרמני.

ש. אנ-סקי ראה רק את ראשית הפעולה של החברה. ביום ה-19 ביוני 1919 הקריא בשארית כוחותיו את מחזהו בין שני עולמות (הדיבוק) באולם בבניין הקהילה. השחקן א. מורבסקי החליף אותו בחלק מההקראה. את ההכנסה מההרצאה הקדיש לחברה להיסטוריה ואתנוגרפיה. ש. אנ-סקי נסע לאוטבוצק, וגם משם היה שולח מתנות ומכתבי-עידוד. כעבור שנה וחצי נפטר ובצוואתו השאיר חלק מההכנסות מספריו ומהצגת מחזותיו לחברה.¹⁶²

החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, שנקראה אחרי פטירתו של א. אנ-סקי על שמו, ניגשה בראשית שנת 1921 להכנה לדפוס של פנקס לתולדות וילנה בימי המלחמה והכיבוש (פנקס פאר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יארן פון מלחמה און אקופאציע). בעיקר עסק בהכנתו משה שליט, שהכין את התכנית ופעל כעורך. חברי הוועדה, שהוטל עליהם להשתתף במערכת, לא היו מרוצים מפעולתו העצמאית של מ. שליט. עקב הסכסוך בין מ. שליט וביניהם החליט מ. שליט להתפטר מעריכת הפנקס ומחברותו בוועד החברה. העניין עלה לדיון בישיבת הוועד ביום ה-22 בפברואר 1921 והוחלט, כי מ. שליט יישאר עורך יחידי של הפנקס, אבל לפני שהמאמרים ימסרו לדפוס, עליו להודיע על תכנם לחברי המערכת. מ. שליט לא היה מרוצה מההחלטה ועריכת הספר נמסרה לזלמן רייזין, ששיתף פעולה עם ש"ל ציטרון, הד"ר א. וירשובסקי והד"ר צ. שבר.

הפנקס הופיע בראשית שנת תרפ"ג (1922) והכיל שפע של מאמרים ומחקרים

162 על החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוילנה עיין במאמרו של ח. לונסקי בפנקס של חברה זו, וילנה, 1922, עמ' 855-864.

חשובים בתולדות הקהילה בימי המלחמה והשנים שאחריה. הספר הוא כעין השלמה והמשך לקבצים ווילנער זאמלבוך, שהופיעו בימי המלחמה. השתתפו בספר רב הכמות הזה הד"ר צ. שבד, הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר א. וירשובסקי, חייקל לונסקי ("הרעב והיוקר"), יצחק ברוידס, א"י גולדשמיד ("עתונות בידיש"), ש"ל ציטרון ("עתונות וספרות עברית"), הצייר משה ליבובסקי, א"מ ברנשטיין (מוסיקה), יונה שפירא (העיריה והיהודים) ועוד. בספר נמסרו סקירות רבות על פעולות של מוסדות ובתי-ספר. מוסדות תרבות עבריים יצאו מקופחים בהשוואה להבלטת מוסדות התרבות היידישאים. בגלל התרחבות מסגרת הספר (944 עמודות!) וקשיי תקציב לא נכללו בספר הישובים בגליל וילנה, אבל על פעולות בתי-הספר היידישאים בגליל הובאה סקירה. ערך פולקלוריסטי יש למאמרו של הבדחן הישישי י. ויזמור על החתונות היהודיות לפני וכן לזכרונות ולנספח, המכילים תומר פולקלוריסטי יהודי, שאסף ש. באסטומסקי.

החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה תכננה להוציא קבצים תקופתיים בתולדות עמנו בשם ידיעשער ארכיוו. החברה התקשרה עם ההיסטוריונים, שהבטיחו להשתתף. בין אלה היו הפרופ' מאיר בלבן, ד"ר נ"מ גלבר, ש. רוזנפלד, הלל צייטלין ועוד. אחרי חג הפסח תרפ"ג (1923) רצתה החברה לגשת לסידור הקובץ הראשון בדפוס, אך התכנית לא נתגשמה.

בשנת 1925 חל מיפנה לרעה בהתפתחותה של החברה. באביב של אותה שנה נערכה הפתיחה החגיגית של האוניברסיטה העברית בירושלים. מאורע זה עורר קנאה בקרב חוגי היידישאים. נחום שטיף חיבר תכנית להקמת מוסד מדעי יידי. היידישאים הווילנאים אימצו להם את הרעיון וניגשו להגשמתו. כדי להקים מוסד חדש זה רצו להעביר את פעולות החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ואוספיה למוסד המתוכנן. באסיפה הכללית של החברה, בחודש אפריל 1925, השתלטו היידישאים על הוועד. משה שליט נבחר ליושב-ראש, י. צ'רניכוב לסגנו, הד"ר צ. שבד לגזבר. בוועד נשארו אמנם היושב-ראש הקודם הד"ר א. וירשובסקי והמזכיר הקודם חייקל לונסקי, אבל הוכנסו הד"ר מ. ויינרייך, הירש אברמוביטש ויידישאים אחרים ופעולות החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה שותקו למעשה. קול-קורא אל הציבור, שהכין והדפיס הוועד בשנת 1927 (או ראשית 1928) לא הופץ, כדי לא להפריע לפעולות היידישאים. באסיפה הכללית של החברה ביום ה-11 בפברואר 1928 התנהל ויכוח צר, שהיה מוקדש בעיקרו לבעיית היחסים בין החברה ובין יידישאים. לוועד נבחרו שוב כמעט רק יידישאים חסידי היידישאים, בתוכם מ. ויינרייך, ד"ר צ. שבד, הירש אברמוביטש, אברהם גולומב, ש. באסטומסקי, משה שליט, אך גם חייקל לונסקי וא"מ ברנשטיין. כאשר נתקבל בשנת 1929 ארכיון ש. אגסי בחברה, הוא נמסר ברובו כפקדון ליידישאים.

משה שליט, שנבחר ליושב-ראש החברה, לא היה מרוצה מיחס ראשי היידישאים לחברה. הוא רצה להפעיל מחדש את החברה. הד"ר יעקב ויגודסקי, יושב-ראש ועד הקהילה, סבר כי אוספי החברה, המוזיאון, הארכיון והספריה, שנאספו על-ידי

הציבור היהודי בעיר במשך שנים רבות ונמצאו בבניין הקהילה, צריכים להישאר ברשות הקהילה. לאסיפה הכללית של החברה באולם ועד הקהילה בראשית שנת 1932 באו במאורגן ציונים רבים, שרצו, כי החברה תמשיך לפעול. משה שליט לא בא לאסיפה. הד"ר י. ויגודסקי הסביר באסיפה את חשיבות החברה ואוספיה לקהילת וילנה.

נבחרו לוועד משה שליט, האדריכל דניאל רוזנהויז, ישראל קלזנר ואחרים, רובם ציונים.

הד"ר מ. ויינרייך, שראה כי אוספי החברה נשמטים מידי היי"א, ניסה לפעול נגד הוועד החדש. הוא אסף חתימות של חברי החברה מחוגי היידישאים בטענה שהאסיפה הכללית לא היתה חוקית. פעולה זו לא מנעה מהוועד החדש את הפעלת החברה. כמזכיר הוזמן הסופר א"י גולדשמיד. ועד הקהילה קיבל על עצמו את החזקת המוזיאון והמזכירות. התחילו לפעול הוועדות השונות. אנשי יי"א ניסו לפעול על-ידי קרן-אנסקי, שאפיטרופסיה היו הד"ר צ. שבר, אלטר קאציזנה ויצחק גרינבוים. אנשי יי"א השפיעו על י. גרינבוים וגם הוא חתם על מכתב לחברה. תשובת ועד החברה היתה, כי איננה רוצה שאוספי החברה יימסרו ליי"א, אלא יהיו ברשות הקהילה; החברה לא קיבלה זה עשר שנים את המגיע לה מקרן-אנסקי (חלק שישי מהכנסות עזבונו הספרותי) ולאפיטרופסים על הקרן אין שום רשות להתערב בענייני החברה ולהכתיב לה מה לעשות; בתקנון החברה נאמר, כי במקרה של חיסול החברה יעבור כל רכושה ל"צדקה הגדולה", וכיוון ש"הצדקה הגדולה" עברה לידי הקהילה, הרי הקהילה היא היורשת. העתון "ווילנער טאג" התקיף את ועד החברה. הוועד הגיע בחודש מאי 1934 להסכם עם ועד הקהילה. המוזיאון וכן שאר אוספיה של החברה עברו לרשות הקהילה.

ליד החברה התחיל לפעול חוג של סטודנטים להיסטוריה "סמינריון אקדמאי למחקר קורות העברים" — שנוסד ליד אגודת הסטודנטים היהודים. נערכו הרצאות והוחל באיסוף תעודות לתולדות היהודים.¹⁶³

המכון המדעי היהודי (יי"א). מאקס וויינרייך, שיצא את וילנה, כדי ללמוד בגרמניה פילולוגיה, חזר משם בשנת 1923 מוכתר כתואר ד"ר לפילולוגיה על מחקרו בתולדות הפילולוגיה של שפת יידיש. הוא, יחד עם זלמן רייזין פרסמו בחודש מאי 1923 קול-קורא אל כל הפילולוגים היהודים להתאגד למען הקמת מכון לחקר שפת וספרות יידיש ולשם הכנת מילון השפה היידיש, וכן לשם הוצאה לאור של כתבי-עת המוקדש לחקר היידיש ועוד.¹⁶⁴ כתבי-עת כזה בשם "יידישע פילאלאגיע", התחיל להופיע כעבור שנה בעריכת מ. ויינרייך, ז. רייזין ונח פרילוצקי.

היתה זו תקופה של התרחבות העתונות והספרות ביידיש. אפילו בברית-המועצות, שבה השתלטה ה"יבסקציה" על העתונות, הספרות ובית-הספר ביידיש,

163 על הסמינר האקדמי הזה עיין במאמרי בכתבי-העת "ווילנער פנקס", חוב' 2, תל-אביב, אדר תשכ"ט (פברואר 1969).

164 "ווילנער טאג", וילנה, מיום ה'13 במאי 1923.

היתה זו תקופת צמיחה לידיש. ליד האקדמיות המדעיות בקיוב ובמינסק הוקמו מכונים לתרבות יהודית פרולטרית. במוסקבה הוקמה ליד המכון הפדגוגי קתדרה לשפה ולספרות יידיש. היידישאים במערב-אירופה, שהיו לפנים חברי מפלגות יהודיות סוציאליסטיות כמו "ס"ס, "סיימאים", "המאוחדים" וחברי ה"פאלקס-פארטי" הביטו בקנאה על המתרחש בכרית-המועצות בתחומי תרבות היידיש. מצד שני ראו בייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים התחזקות הזרם הלאומי-הציוני. הצעה לייסד בית-ספר גבוה בידיש. אברהם שמחה זאקס מז'אגור, יוצא ליטא, סוציאליסט, שהשתתף בוויילנה בעתונות בידיש, בעיקר בזו של ה"בונד", והיגר לפני מלחמת העולם לניו-יורק, בא בשנת 1924 לברלין עם תכנית לייסד בית-ספר גבוה בידיש על-שם "בעל מחשבות". בברלין ישבו אז סופרים ומדענים אחדים יוצאי רוסיה, חברי המפלגות הנזכרות למעלה. זאקס כינס בביתו של הד"ר י"נ שטיינברג התייעצות של קבוצת אנשים, בתוכם נחום שטיף, הידוע בשמו הספרותי "בעל דמיון", בעבר ציוני, אחר-כך טריטוריאליסט ("ס"ס), "סיימאי" (י"ס) ולבסוף ממייסדי ה"פאלקס-פארטי"; אברהם רוזין, הידוע בשמו הספרותי "בן אדיר", "סיימאי" ואחר-כך חבר "המאוחדים" (י"ס עם "ס"ס); אליהו צ'ריקובר, היסטוריון, מחוגי הציונים הסוציאליסטיים, שייסד בברלין ארכיון יהודי לתולדות יהודי מזרח-אירופה; העסקנים והסופרים הבונדאים א. ליטוואק (הוא הלפאנד), ולאדימיר קוסובסקי (הוא נ. לווינסון) ועוד אחדים; גם שמעון דובנוב ויעקב לשצ'ינסקי הוזמנו אך לא יכלו לבוא לישיבה. בהתייעצות הגיעו לידי מסקנה, כי אין לדבר על ייסוד בית-ספר גבוה, שיוציא מתוכו רופאים, משפטנים וכולי, אלא רק על מוסד אקדמי מוקדש למדעים יהודיים. נבחרה ועדה בת שלושה חברים (שטיף, צ'ריקובר וי"נ שטיינברג) שתעבד תכנית למוסד אולם הוועדה לא פעלה.

תזכירו של נ. שטיף. נחום שטיף לא חדל מלחשוב על הקמת מוסד אקדמי יידי. הוא חיבר תזכיר, שבו הציע להקים מכון אקדמי מורכב מארבע סקציות (מחלקות): לחקר הפילולוגיה של שפת יידיש, לתולדות העם היהודי, לבעיות החברה והכלכלה של היהודים ולפדגוגיה. המכון יעסוק בעיקר במחקר ובכינוס חומר מדעי, אולם במשך הזמן אפשר יהיה להקים לידי אודיטוריה קבועה ל-30-40 איש, שישתתפו בה מורים ועסקני תרבות. המכון יאגד את המדענים הכותבים בידיש וכן את הכותבים בשפות אחרות על שפת יידיש וספרותה והוא יפרסם קבצים ומונוגרפיות. את הסקציות השונות הציע שטיף להקים בערים שונות באירופה. את הסקציה לפדגוגיה, סבר, יש להקים בפולין, בוויילנה או בווארשה, כי שם ישנם בתי-ספר בידיש. נחום שטיף שלח את תזכירו לאירגונים יהודיים שונים ולמערכות עתונים. הראשונים שהגיבו בחיוב על התזכיר היו היידישאים בוויילנה. התזכיר הגיע לוויילנה בחודש מארס 1925 בזמן שנעשו הכנות לפתיחה החגיגית של האוניברסיטה העברית בירושלים. התכנית של נ. שטיף הכילה כעין הצעה שתיצור דרגה גבוהה יותר גם לבית-הספר היידישאי, כמשקל נגד לאוניברסיטה בירושלים. בוויילנה התכנסו אנשי הצב"ק יחד עם ראשי וילבי"ג ועוד כמה אנשים מהעסקנים היידישאים לישיבה, לדון

בתזכיר. בישיבה השתתפו הד"ר צ. שבר, י. צ'רניקוב, ד"ר ה. קובארסקי, ד"ר מ. ויינרייך, זלמן רייזין, אננה רוזנטל, ז'לזניקוב ועוד. אחדים סברו, כי יש להקים בית-ספר גבוה, מעין פדגוגיון גבוה. כנגד זה טענו אחרים, כי לעת-עתה מספיק מכון אקדמי. רק אחד המשתתפים סבר, כי לאור הקשיים הכספיים של מוסדות התרבות היידישאים בעיר אין להקים מוסד חדש. דובר בישיבה על הצורך להעמיד את הבעיה לדיון בוועידה הקרובה של בתי-הספר היידישאים בפולין. נבחרה ועדה בת חמישה חברים, שתעבד הצעה מפורטת. כחברים בוועדה נקבעו מ. ויינרייך, י. צ'רניקוב, ג. פלודרמאכר, ד"ר ה. קובארסקי וז. רייזין.

העתון 'ווילנער טאג', בטאון היידישאים בעריכתו של ז. רייזין, כתב אז (בגליון מיום ה-14 באפריל 1925), כי ועדה מיוחדת ליד הצב"ק דנה בתכנית של נ. שטיף והיא תפרסם אותה בקרוב בדפוס; "הקהל היהודי הרחב מתפעל התפעלות טפשית מאוניברסיטה עברית, מרעיון השייך ל"ימות המשיח", בה בשעה שהקהל בעל ההכרה צריך לסייע להקים מכון מדעי יהודי, שהוא צורך חיוני לחיי התרבות ולבית-הספר היידי, וזהו תפקיד ממשי, ולא אוטופי".

הסתייגות אנשי וילנה. לוועדה הווילנאית היו אי-אלה הערות-הסתייגות מהצעתו של נ. שטיף. את ההסתייגויות הללו ניסח מ. ויינרייך. אנשי וילנה סברו, כי למען הקשר בין בית-הספר היידי לבין המכון — יש לשים לב יותר ל"אודיטוריה", לחוג שומעים ולומדים, ואילו על החוקרים, שהמכון יאפשר להם את עבודתם המדעית, תהיה מוטלת חובה להיות המורים של הצעירים, שיבואו ללמוד. הווילנאים רצו איפוא לראות במכון לא רק מוסד למחקר אלא גם ללימודים, אם כי כולם הסכימו, כי המכון לא יהיה אוניברסיטה. אנשי וילנה סברו גם הם כמו שטיף, כי בתנאים הקיימים יש לייסד את המכון לא. בוויילנה ולא במרכז יהודי אחר, אלא בברלין או בווינה. הווילנאים הסכימו, כי את התכנית צריכה לאשר ועידה ראשונה, שתתכנס בסתיו.

את התזכיר של נ. שטיף פרסם הצב"ק בדפוס בשם "די ארגאניזאציע פון דער יידישער וויסנשאפט" (אירגון המדע היהודי) בתוספת הסעיפים של אנשי וילנה (אפריל 1925).

בעיית הקמתו של המכון עמדה על הפרק בוועידה של המרכז לחינוך של בתי-הספר היידישאים בפולין (ציש"א בווארשה) שהתכנסה באותו חודש אפריל. התכנית נתקבלה בניסוחה הווילנאי. הוועידה הטילה על ועד ציש"א לשתף פעולה עם אנשי ברלין ווילנה.

החלטות התייעצות בברלין. בהתייעצות בענייני הקמת המכון, שהתקיימה בברלין בחודש אוגוסט 1925, הוחלט לגשת מיד לפעולה אירגונית ומדעית. נבחרו מזכירים אחראיים לסקציה לפילולוגיה (מ. ויינרייך), להיסטוריה (א. צ'ריקובר) ולבעיות חברתיות וכלכליות (יעקב לשצ'ינסקי). הוטל עליהם לארגן את הסקציות, למשוך לפעולה אנשי מדע ולהכין פרסומים, "כתבים" של המכון, שיתחילו להופיע החל מראשית שנת 1926. את ה"כתבים" רצו לבסס על פרסומים קיימים, כמו כתבי-העת

יידישע פילאלאגיע, ו'בלעטער פאר דער יידישער דעמאגראפיע סטאטיסטיק און עקאנאמיק (חברות 5-1 הופיעו בברלין, 1923-1925). בהתייעצות נבחרה ועדת אירגון בהרכב: נ. שטיף, א. צ'ריקובר, מ. וויינרייך וז. רייזן.

אנשי וילנה בפעולה. עבודת האירגון התרכזה למעשה בוילנה, כי נ. שטיף חזר בשנת 1926 לברית-המועצות וא. צ'ריקובר נסע לפאריס והיה עסוק בהכנת ההגנה על שלום שווארצבארד. הלשכה של המכון נמצאה במשך השנה הראשונה בדירתו של מ. וויינרייך. המכון שאף להקים ספריה, מרכז לכיבלוגרפיה, ארכיון היסטורי ואוסף פולקלור.

התפקידים שהציב לפניו המכון המדעי היידי, חפפו במידה רבה את הפעולות שעשתה החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה על-שם אנ-סקי בוילנה. לחברה היה ארכיון, ספריה ומוזיאון, החברה אספה חומר היסטורי פולקלורי ומוסיקלי. מייסדי "המכון המדעי היידי" (בקיצור שמו: "ייוו") רצו להשתלט על אוספי החברה, באסיפה הכללית של החברה, שהתקיימה בחודש אפריל 1925, נבחר, כאמור, ועד יידישאי ברובו. משה שליט, שנבחר כיושב-ראש, צורף ל"אגודת יידי הייוו"א בוילנה". הוא עשה הסכם בין החברה ובין המכון, שלפיו יישארו שני המוסדות עצמאיים באופן פורמאלי-יורדי, אך יוקם ועד משותף, שינהל את כל ענייני המוזיאון, הארכיון והספריות של שניהם; כל החומר הארכיוני והספריה של החברה יעברו למכון, ואילו חומר מוזיאוני, שיתקבל בייוו"א, יועבר למוזיאון של החברה; חומר חדש ייאסף במשותף בשם שני המוסדות, ואילו פרסומים יוכלו לפרסם כל מוסד בנפרד. ביצוע ההסכם היה תלוי בהקמת בניין לייוו"א ובהקצבה שיקציב ועד הקהילה למען החזקת המוזיאון של החברה. כאשר נתקבל בשנת 1929 ארכיון ש. אנ-סקי מרוסיה, העבירה החברה חלק גדול ממנו לייוו"א.

שיתוף הפעולה התמיד רק זמן קצר. הוועדה לאתנוגרפיה שליד הסקציה לפילולוגיה פעלה בזמן הראשון כוועדה משותפת. החברה הקציבה מכספה במשך ארבעה חודשים, 25 זהובים לחודש, לפעולות הוועדה. החברה התחילה להעביר אוספים שלה למכון. הועברו ארכיוני בית-המדרש לרבנים ולמורים, שהיה קיים בוילנה בתקופת שלטון רוסיה. משה שליט סבר, כי עם הקמת בניין לייוו"א צריך יהיה להעביר את כל אוספי החברה; הוא הביע אף את המשאלה, כי הספריה על-שם מ. שטראשון תועבר שמה.

הייוו"א התחיל לפעול בלי תקציב. הוא פנה לעזרת אירגונים ואנשים הקרובים לו ברוח והתחיל לקבל סיוע כספי לא גדול מהמחלקה שהוקמה בניו-יורק ושהד"ר י. שאצקי נבחר כמזכיר שלה: מהג'וינט, מוועד העזרה "פיפס רליף", מצי"ש"א בווארשה, מאירגון דומה בלאטביה, מבית-ספר יידי בוילקומיר שבליטא וכדומה. בתקציב מצומצם פתחה ועדת האירגון בוילנה פעולת תעמולה והסברה נרחבת, על-ידי פרסום קול-קורא (הראשון בחודש ספטמבר 1925) ועל-ידי העתונות. ליד מ. וויינרייך וז. רייזן, שהיו גם הם עתונאים, עזרו עתונאים, שעבדו בעתון "וילנער טאג". ב'ליטערארישע בלעטער' התחיל המכון לפרסם "ידיעות", בולטין, שנעשו

ממנו תדפיסים ונשלחו למקומות רבים. הוקמו אגודות ידידי היי"ו"א וחוגי אספנים של תעודות בארצות ובערים שונות.

המכון רכש לו שם בקרב מדענים על-ידי פרסום ה"כתבים" המדעיים. הסקציה לפילולוגיה סייעה להוציא לאור בראשית שנת 1926 חוברת של 'ידישע פילאלאגיע' ובקיץ של שנה זו הופיע בוילנה כרך א' של פילאלאגישע שריפטן. עוד שני כרכים כאלה הופיעו בשנים 1928, 1929. כרך של עקאנאמישע שריפטן הופיעו בשנת 1928 בעריכת יעקב לשצ'ינסקי ובהוצאת "קולטור ליגע", וארשה. כרך של היסטארישע שריפטן הופיע בשנת 1929 בעריכת א. צ'ריקובר ובאותה הוצאה. חוג היסטוריונים צעירים בווארשה (רפאל מאהלר, עמנואל רינגלבוים ועוד), שהתחילו להוציא בשנת 1926 'בלעטער פאר געשיכטע', הוציאו אותם כחוג ליד אגודת ידידי יי"ו"א.

ליד המכון התחיל להיווצר מוזיאון לתולדות התיאטרון היידי. ארכיון אסתר-רחל קאמינסקי (נפטרה בסוף שנת 1925), נמסר על-ידי בני משפחתה ליי"ו"א. גם ארכיון נחום ליפובסקי (נפטר בסוף שנת 1928) ואוספים דומים נמסרו ליי"ו"א. בשנת 1928 הופיע בוילנה כרך א' של שנתון ביבליוגרפי של היי"ו"א. כיוון שלא היתה לו תפוצה מספיקה, לא הופיע יותר.

המחלקה באמריקה הוציאה בניו-יורק רבעון בשם 'פנקס' מוקדש לתולדות ספרות יידיש, חקר שפת יידיש, פולקלור וביבליוגרפיה. הופיעו ממנו שני כרכים, כרך א' 1927-1928, כרך ב' 1929.

פרסומי המכון משכו אליהם כאמור גם מדענים מחוגים בלתי-יידישאים. השאלונים ששלח היי"ו"א לאספני פולקלור וחומר ארכיוני, ריכזו סביב המכון אספנים רבים, בערים ובעיירות ישראל, במדינה ומחוצה לה. המכון נעשה פופולרי בקרב חוגים רחבים.

ועידה ראשונה של יי"ו"א. המכון קיים בחודש אוקטובר 1929 בוילנה ועידה ראשונה שלו. היתה זו ועידה צנועה, בעיקר אירגונית. בין הבאים היו נחמן מייזל, נח פרילוצקי, ד"ר י. שיפר, י. זרובבל, ד"ר ר. מאהלר וד"ר ע. רינגלבוים מווארשה; יעקב ליסצ'ינסקי, אברהם רוזין וד"ר נ. גרגל מברלין; בר ויינריב מברסלאו; מארצות הברית הגיע בא"כוח אחד מהסקציה בניו-יורק; מלאטביה הגיעו. לאצקי-ברטולדי; נציג אחד מליטא, אחד מאסטוניה ואחד מרומניה. פרץ הירשביין בא מטעם ה"פע"ן-קלוב".

את הוועידה, שבה היו נוכחים נציגי השלטונות וראשי-העיר, פתח הד"ר צ. שבד. הושמעו דו"חים וגם הרצאות מדעיות אחדות. בזמן הוועידה הונחה אבן-פינה לבניין בשביל המכון. בין החלטות הוועידה: להוציא לאור ירחון, שבו יתפרסמו מאמרים משטחי-המדע השונים. בשמו של הצייר מארק שאגאל הוצעה הצעה להקים סקציה לאמנות. ההצעה נתקבלה להלכה. נתקבלה גם ההצעה שהגיש נ. גרגל, כי יחד עם עבודת המחקר, על המכון ליצור בית-ספר גבוה — בראש וראשונה פאקולטה למדעי הרוח (הומניסטיקה).

הוועידה בחרה מחדש את המזכירים המדעיים לסקציות וכן מזכיר מדעי לסקציה

הפדגוגית-פסיכולוגית — אל לייכוש להֶרֶר. נבחרה בוועידה גם הנהלה מרכזית. אחרי הוועידה התחיל, בשנת 1931, להופיע ירחון בשם "יוו"א בלעטער". זליג קלמנוביטש הוזמן לבוא מליטא ולהשתתף בעריכתו.

ועידה לבעיות הכתיב היידי. הסקציה לפילולוגיה של "יוו"א כינסה בימים 24-25 במאי בוויילנה ועידה מוקדשת לבעיות הכתיב (אורתוגרפיה) ביידיש. עיקר הדיונים היה מוקדש לבעיית כתיב המלים העבריות ביידיש. בוועידה השתתפו 56 צירים, מהם 16 מורים ועסקני-חינוך, 13 נציגי עתונים והוצאות לאור. באו צירים גם מאמריקה. ש. ניגר, אמריקני שייצג את הסניף האמריקאי של "יוו"א, וי. אופאטושו, שייצג את ה"יידישע קולטור געזעלשאפט", מליטא ומלאטביה. נח פרילוצקי אמר בהרצאתו כי יש קודם כול לקבוע את הניב הקובע ביידיש, והציע לקבוע את הניב הווהליני. פרילוצקי סבר, כי יש להנהיג כתיב פונטי; זליג קלמנוביטש טען כנגד זה בהרצאתו, כי אין מקום לכתיב פונטי אלא לפי הסכם. ויכוחים חריפים ולעתים סוערים התפתחו בזמן הדיונים בבעיית כתיב המלים העבריות ביידיש. ויכוחים אלה נמשכו שבע שעות רצופות והשתתפו בהם 25 איש. על כתיב "טבעי", כפי ששומעים, הגנו נח פרילוצקי, ד"ר משה זילברפארב שייצג את ציש"א, פאלק הלפרין, ש. באסטומסקי, אננה רוזנטל, א. מורבסקי ואחרים. המורים שהשתתפו בוועידה דרשו כולם להנהיג את הרפורמה הזאת בכתיב. המתנגדים ל"נאטורליזציה" של הכתיב הצביעו על תגובת הציבור היהודי, שיראה בכתיב "הטבעי" ניתוק מהמסורת ולא יקבל אותו. המתנגד החריף ביותר לכתיב "הטבעי" היה ז. קלמנוביטש, שטען בהרצאתו, כי אין זה רק עניין של כדאיות, אלא המונח "נאטורליזציה" אינו מוצדק, כי היסודות הראשוניים של שפת היהודים היו המלים העבריות ואילו ה"נאטורליזציה" שנעשתה אצלנו היא דווקא של היסודות הגרמניים.

נערכה הצבעה אישית. בעד ההצעה, כי לא רצוי ולא כדאי כעת להכניס רפורמה בכתיב המלים העבריות, הצביעו 14. נגד 33. 2 נמנעו. הרוב היה איפוא בעד השוואת כתיב המלים העבריות לכתיב שאר המלים ביידיש. בנוגע לעיתוי ואופן הנהגת השינוי היו שתי הצעות להחלטה: אחת שאמרה, כי הזמן איננו כשר עדיין לרפורמה ויש לפנות לחוות דעתם של המוסדות המעוניינים בה, כמו אירגוני בתי-הספר, עתונאים וכד'; הצעה שניה היתה, כי הזמן כבר כשר לשינוי ויש להמליץ לסקציה הפילולוגית לגשת לקביעת כללי הרפורמה ולהגשמת השינוי בכתיב. בעד ההצעה הראשונה הצביעו 20, בעד השנייה 26, נמנעו 4. בין התומכים בהצעה הראשונה היו א. גולומב, נ. מייזל, ז. רייזין, בין התומכים בשניה היו נח פרילוצקי, משה זילברפארב ובורך כהן-וירגילי.

על דיוני הוועידה נתפרסם דו"ח בבילולטין "ידעוץ פון יו"א" מיום 3 ביולי 1931. הד"ר מ. ויינרייך, מזכיר הסקציה הפילולוגית, הוסיף מצדו הבהרה, כי הוועידה אמנם נקראה על-ידי "יוו"א, אך היא לא היתה חלק מהמכון; בזמן הכנת הוועידה וגם במהלכה הודגש, כי אין מדובר בקבלת תקנות, אלא רק בהמלצות לסקציה, מכאן שאין ההחלטות שנתקבלו מחייבות את "יוו"א, אלא הן משמשות רק חומר לדיון

בסקציה הפילולוגית.

הייוו"א פרסם אחר-כך "תקנות פון יידיש אויסלייג" (תקנות לכתוב), וילנה 1937, שלא ברוח הרפורמה.

המכון המדעי היהודי טיפל בעיקר בפעולת ההוצאה לאור של כתבים, בפעולת הסברה ובאיסוף חומר. החל משנת 1929 הופיע הביולטין "ידיעות פון ייוו"א" כפרסום עצמאי. מלבד הירחון "ייוו"א בלעטער" הופיעו בשם הייוו"א כך של ארכיוו מוקדש לתולדות התיאטרון והדרמה בידיש בעריכתו של הד"ר י. שאצקי (ניירזורק 1930); כתבים לכלכלה כך ב' (וארשה 1932); כתבים לפסיכולוגיה ופדגוגיה, כך א' (1933); קובץ מוקדש לוועידת צ'רנוביץ משנת 1908 (וילנה 1931). שמעון דובנוב מסר לייוו"א את הרשות להוציא לאור בידיש את ספרו תולדות החסידות והמכון הוציא שני כרכים ראשונים (וילנה 1930, 1933).

הייוו"א הפעיל חוגים רחבים של אספנים. הוא הוציא הוראות לאיסוף חומר אתנוגרפי והיסטורי. שירים, אגדות, דברי-דפוס ותעודות התחילו לזרום למכון. הייוו"א ניסה לחדור גם אל חוגי הנוער. אגודת ידידי ייוו"א בוילנה הכריזה על תחרות לכתובת אוטוביוגרפיות על-ידי צעירים (1932). נתקבלו חיבורים רבים כאלה. הד"ר מ. וויינרייך חיבר בהקשר למפעל זה ספר בשם בדרך לנוער שלנו (יצא בידיש בהוצאת הייוו"א, 1935).

ייוו"א השתדל להשיג השתתפות בתקציבו מקהילות ומעיריות בפולין. עירית לודז' הקציבה בשנת 1928 3,000 זהובים, עירית לידה — 300 זהובים, קהילת קוטנה — 200 זהובים.

המכון התחיל לשלוח שליחים לערי פולין וגם לארצות חוץ, כדי להשיג כספים, לנהל תעמולה ולקשור קשרים. י. צ'רניכוב יצא בשנת 1929 לרומניה, ז. רייזין לארצות הברית ולקנדה (1930) ואחר-כך לארגנטינה (1932), א. צ'ריקובר למערב-אירופה, מ. ויינרייך ללאטביה, פאלק הלפרין לליטא ולשווייץ ואחרים נשלחו לערי פולין. י. צ'רניכוב נסע בשנת 1933 לארץ-ישראל, משם סר לרומניה. המכון הפך איפוא למוסד שדרש התעניינות ותמיכה מיהודי העולם. וילנה הופיעה כמרכז יהודי עולמי למדע בידיש, מדע העוסק בתולדות העם, בכלכלה, בחקר שפת יידיש וספרותה, בפולקלור ובפדגוגיה. המכון הופיע כבלתי-מפלגתי, ציונים רבים סייעו להגדיל את אוספיו והשתתפו בפרסומיו, אך היו גם שחששו מהכיוון היידישאי שלו ולא נתנו אמון בראשי המכון. היידישאים כנגד זה ראו במכון ייוו"א את המוסד העליון לתרבות יידיש ותמכו בו בכל מאודם.

חוג חוקרים ("אספיראנטורה"). במלאות שבעים שנה לד"ר צ. שבד החליט הייוו"א להקים חוג של חוקרים צעירים על שמו. חוג זה צריך היה לשמש גרעין להקמת בית-ספר גבוה. המכון יתמוך בצעירים אלה ויודריך אותם. החוג, שנקרא "אספיראנטור", נוסד בחודש פברואר 1934. כשהוכרז על הקמתו הוגשו כשמונים בקשות להתקבל לחוג, אך אושרו לשנת 1935/36 רק חמש-עשרה. בין החוקרים הצעירים היו אחדים מווילנה, אשר נושאי-המחקר שלהם היו קשורי

לווילנה (י"ד דרוויאנסקי: "בית המדרש לרכנים בוויילנה, 1847-1873"; שמשון תפוח: "ישוב חקלאי-יהודי בגליל וילנה" ועוד).

ועידה עולמית של יו"א. במלאות עשר שנים למכון, כינס המוסד ועידה עולמית בימים 14-19 באוגוסט 1935. באו הרבה צירים ואורחים; גם הפעם רובם היו מפולין ומווילנה. מארצות הברית באו שבעה, בתוכם הד"ר י. שאצקי. מפאריס באו א. צ'ריקובר וכן הצייר שאגאל עם אשתו. מארגנטינה בא י. בוטושאנסקי. עורך עתון. מריגה בא שמעון דובנוב ועוד שלושה אנשים; מרומניה ד"ר מ. הלוי מבוקארשט ושני אנשים מצ'רנוביץ; מווינה ד"ר ר. גלאנץ; מתל-אביב הפדגוג ישראל רובין שהיה לפניו מורה בוויילנה. נתקבלו מכתבי-ברכה רבים מאישים שהזמנו, כמו אלברט איינשטיין, זיגמונד פרויד, הרב ד"ר משה גאסטר וד"ר ח. זיטלובסקי. מארץ-ישראל נתקבלו מכתבי-ברכה מהאוניברסיטה העברית, מבית-הספרים הלאומי, מארכיון העבודה בתל-אביב, ממועדון הסופרים והעתונאים היהודים, מ"פועלי-ציון-שמאל" ועוד. בזמן הוועידה נערכה תערוכה של אמנים יהודים בפולין בהשתתפותו של מארק שאגאל. הוועידה החליטה על הקמת מוזיאון לאמנות.

בהחלטות הוועידה צוינה חשיבות פעולתם של המורים והעסקנים של בית-הספר היידי החילוני, שהוא יסוד התרבות היהודית החדשה. בהחלטה אחרת הובעה מחאה נגד המלחמה בידיש בארץ-ישראל, מלחמה השואפת להחניק את היידיש בחיי הציבור בארץ; כן הובעה בהחלטה אהדה ללוחמים למען היידיש בארץ-ישראל. יעקב לשצ'ינסקי הודיע, כי לא יצביע בעד קבלת ההחלטה, כי אין לו אהדה לאנשים בארץ, המנהלים את המלחמה למען יידיש.¹⁶⁵ הוועידה כיבדה את זכרו של הד"ר צ. שבר, שנפטר זמן קצר לפני כן, (בט"ז בשבט, תרצ"ה) ועלתה לקברו.

אחרי הוועידה המשיך היי"א בפעולתו הסדירה. הופיעו כרכים ב' וג' של הכתבים בהיסטוריה, 1937, 1939. כרך ג' הוקדש לתולדות התנועה הסוציאליסטית היהודית עד ייסוד ה"בונד". הסקציה להיסטוריה הוציאה ספר המוקדש לגזירות שנת ת"ח (וילנה 1938). המחלקה בארצות הברית הוציאה קובץ מוקדש לתולדות העתונות בידיש בעריכת ד"ר י. שאצקי, ניו-יורק 1937, וכן שנתונים 1938, 1939. חוג ידידי היי"א בלודו' התחיל גם הוא להוציא כתבים (לאדןער וויסנשאפטליכע שריפטן, כרך א', 1938). הסקציה לפילולוגיה התחילה לפרסם ירחון יידיש פאר אלע' (יידיש לכול), וילנה 1938-1939. סקציה זו התחילה להוציא גם כתבי-עת יידישער פאלקלאר' בעריכת י"ל כהן, וילנה 1938. סקציה זו בשיתוף עם הסקציה ההיסטורית הוציאו וואכשטיין-בוך ספר לזכר הד"ר ברנרד וואכשטיין, ההיסטוריון והביבליוגרף מגאליציה שפעל כספרן של קהילת וינה. המוזיאון לאמנות יהודית ליד היי"א פרסם בשנת 1936 חוברת אחת שם העפטן פאר יידישער קונסט.

165 ד"ח מהוועידה העולמית של יו"א בשנת 1935 (ביידיש).

כשפרצה מלחמת העולם השנייה היו תחת מכבש הדפוס בוויילנה כמה כתבים של המכון, כמו פרץ בוך, למלאות 25 שנה לפטירתו של י"ל פרץ; כרך ב' של הכתבים לפסיכולוגיה ופדגוגיה וכרך ב' של ביכליוגרפיה של ספר-לימוד ביידיש. ספרים אלה יצאו לאור בשנת 1940.

היסטוריוגרפיה

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הופיעו ספרים חשובים לתולדות הקהילה בוויילנה, כמו היסטוריונים צעירים ונתפרסמו מחקרים חשובים. כבר בימי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1915, הגתה קבוצה קטנה של סופרים את הרעיון של הכנת ספר, שיחאר את העובר על הקהילה בתקופה הרת אסונות זו. בימי הכיבוש הגרמני הופיעו, כאמור בפרקים הקודמים, הקבצים ווילנער זאמלבוך. אך הם לא יכלו למלא את מקום הספר המתוכנן. ספר כזה הוציאה, כאמור למעלה, החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש ש. אנטסקי בשנת תרפ"ג (1922) בשם פנקס פאר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יארן פון מלחמה און אָקופאציע. משה שליט הקדיש בשנת 1922 חוברת אחת מהקבצים 'לעבען', שיצאו בעריכתו, למאורעות בתקופת המלחמה (פון די מלחמה יאָרן). ספר חשוב על התקופה שלאחר המלחמה יצא בשנת 1931 בעריכת משה שליט מטעם ועד העזרה "יעקאפא". פנקס זה הקיף בעיקר את פעולות השיקום של ועד העזרה בעיר ובערי-השדה. בפנקס, שנקרא, אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות, שפע של סקירות על הפליטים וההגירה, על החינוך והמצב הכלכלי, על כל עיירה ועיירה, וכן לקסיקון ביוגרפי של עסקנים ציבוריים, בתוכו אוטוביוגרפיות של הד"ר צ. שבד והד"ר י. ויגודסקי. אוספי הספריה האוניברסיטאית וכן הארכיונים העירוני והממשלתי הכילו שפע של דברי-דפוס ותעודות. הספריה האוניברסיטאית ירשה את הספריה הציבורית-הממשלתית מימי שלטון רוסיה ובה היו הספרים שנדפסו בתקופת שלטון זה. הספריה על-שם מ. שטראשון הכילה גם היא ספרים ותעודות יקרי מציאות. כאמור בפרק קודם התארגן חוג סטודנטים שעסק בחקר תולדות הקהילה היהודית בוויילנה. הסטודנט הראשון שהתחיל לבדוק את הספרות, שנשתמרה בספריה האוניברסיטאית מתקופת ההשכלה, וכן לעיין בתעודות בארכיונים היה פנחס קון (כהן). שבא מלודז', למד היסטוריה ומשפטים באוניברסיטה והיה פעיל באגודת הסטודנטים היהודים. מאמרו הראשון היה על הסטודנטים היהודים באוניברסיטת וילנה בשנים 1919-1922. המאמר פורסם בפנקס הנ"ל של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה. אחר-כך פרסם מאמרים על ספרים נדירים שמצא בספריית האוניברסיטה, על מילון פולני-יהודי ראשון ומחברו ליאון ליאונרד (1926), על ספר לימוד השפה הפולנית עם הסכרות בעברית וביידיש (1928), ועל חיבוריו של א"מ דיק ביידיש ובעברית. הוא חקר את תולדות הדפוס העברי בגרודנה ובוויילנה ותולדות החוגים הראשונים של מהפכנים יהודים בוויילנה. הוא פרסם תעודות, כתב תיאור של תיקי ארכיון הקהילה בוויילנה, שנשתמר בארכיון העירוני, ורשם את שמות ראשי הקהל בשנים 1802-1831. את

מאמריו פרסם בפרסומי "יוו"א, כמו בירחון "יוו"א-בלעטער" והיסטארישע שריפטן. לידי עבודה מקיפה יותר בתולדות יהודי וילנה לא הגיע. פנחס קון עסק גם בכתיבה בעתונים ועבד כעורך-דין.

בחקר תולדות קהילת וילנה עסק גם סטודנט צעיר יותר, ישראל קלוזנר, מחבר הספר הזה. לרגל המאבק של ועד הקהילה לקבל לידיה את "הצדקה הגדולה", כאשר לא היה ברור לשלטונות הפולניים ולרבים מן הציבור מהו הקשר בין ועד הקהילה ובין מוסד זה, פרסמתי מאמר בעתון המקומי "צייט" על "הצדקה הגדולה" (בגליון מיום ה'20 באוגוסט 1931). למאמר היה הד וכידוע נמסרה "הצדקה הגדולה" לידי ועד הקהילה. לרגל הסכנה, כי בית-העלמין הישן ייהפך למגרש לכדורגל, פרסמתי ספר בשם קורות בית-העלמין הישן בוויילנה. הספר נדפס בסיוע ועד הקהילה (וילנה תרצ"ה). לספר נספחו תעודות, רשימת המצבות ומפה מפורטת. אחת התעודות היא תקנות החברה גחש"א (גמילות חסד של אמת) משנת ת"ל (1670) בתוך פנקס החברה, שנתגלה בלאטביה בשנת 1930 על-ידי רב והובא לוויילנה. ספר זה וכן מאמרים בעתונות הקהילה שימשו רק כעין התחלה לספר מקיף יותר: תולדות הקהילה העברית בוויילנה. הספר הופיע בהוצאת הקהילה בוויילנה (וויילנה תרצ"ח) ונמסר על-ידה גם לתרגום לידיש. הספר בתרגומו של א"י גולדשמיד הופיע בשנת תרצ"ט (1939), זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. הספר מכיל את תולדות הקהילה עד סוף המאה הי"ח.

חוקר רציני היה הסטודנט זישע הוניק מפינסק. הוא פרסם כמה מחקרים קטנים חשובים, בתוכם על הרשות השופטת (יוריסדיקציה) אצל יהודי ליטא, על תאריך בנייתו של בית-הכנסת הגדול בוויילנה (פורסם ב"יוו"א-בלעטער", 1935, 1937). מחקרים אחדים מוקדשים לקהילת וילנה עשו חברי ה"אספירנטורה" על-שם ד"ר שבר ליד "יוו"א. י"ד דרוויאנסקי כתב על בית-המדרש לרבנים ומ. לינדר על בתי-המלאכה לעשיית כפפות בוויילנה. המאמרים נתפרסמו ב"יוו"א-בלעטער".

מאמר על וילנה כמרכז התרבות היהודית, בעיקר על מוסדות החינוך בעיר, פרסם הד"ר משה הלר בקובץ וילנה וחבל וילנה (בפולנית), וילנה 1930.

ספר תצלומים מחיי הקהילה בצירוף סקירות קצרות על המוסדות הציבוריים בה פרסם הצלם מוריץ גרוסמן בסוף שנת 1924: "ידישע ווילנע אין ווארט און בילד". 65 צילומים מרובע היהודים בעיר פרסם הצייר והצלם-האמן משה וורובייצ'יק: רחוב היהודים בוויילנה. הקדמה לספר כתב זלמן שניאור (1929). הספר יצא בשפות אחדות.

שני פרקי זכרונות על תקופת המלחמה ועל ימי השתתפותו בסיים הפולני פרסם הד"ר יעקב ויגודסקי: אין שטורם, 1926; על תקופת הכיבוש הגרמני אין סמבטיין, זכרונות מפעולותיו כציר הסיים השני, 1922-1927, וילנה 1931.

ספר זכרונות של הבנקאי והנדבן ישראל בונימוביטש יצא בעריכתו של חיים לוין, 1928.

קובץ מוקדש לוויילנה הוציא לאור בשנת 1935 ה"ארבייטער רינג" (אירגון

העובדים) בני-יורק, סניף הווילנאים, למלאות 25 שנה להיווסדו. ערך את הקובץ פים ישורין, יליד וילנה, מפעילי ה"בונד", שעזב את העיר בשנת 1906, היגר לארצות הברית והיה גם שם פעיל בתנועת הפועלים. הקובץ ווילנע רב הכמות, למעלה מאלף עמודים, מכיל שלושה מאמרים קצרים לתולדות העיר והקהילה, שהחשוב בהם הוא מאמרו של הד"ר י. ויגודסקי, שסיפר מזכרונותיו על האירגונים שפעלו בתקופת השלטון הצארי במקום ועד הקהילה. מקום רחב הוקדש בספר לתולדות תנועת הפועלים היהודים בעיר וניתנו ביוגרפיות של ראשי התנועה. ניתנו גם סקירות על מוסדות תרבות, שפעלו בזמן עריכת הספר, כמו הספריה על-שם מ. שטראשון, בתי-הספר היידישאים, בתי-הספר המקצועיים של "עזרה על-ידי עבודה" והטכניקום והמכון המדעי היידי "ייווא". כן ניתנו סקירות על אגודת הנשים היהודיות ועל העתונות היהודית וביוגרפיות של הרופאים היהודים בעיר. הובא מאמר מאת משה שליט על ההיסטוריוגרפיה החדשה של וילנה, מאמר שנדפס כבר ב'ליטערארישע בלעטער', בגליון המוקדש לוויילנה (1932, גל' 45), וכן מאמר מאת יעקב לשצ'ינסקי "חורבן ווילנע", מאמר שנדפס כבר בדו-ירחון של אור"ט 'ווירטשאפט און לעבן' 1928-1929 (חוב' 2-4). בקובץ הובאו ביוגרפיות רבות של אישים וילנאים, סופרים, אמנים, מדענים, ועסקנים וכן מאמרים על "טיפוסים מעניינים" כמו הנדבנית דבורה-אסתר, ה"בעל-הבית'ל" הווילנאי, יהודה אפאטוב, מוטקה חב"ד ושייקע פייפער. מדור ספרותי מיוחד מכיל רשמים, זכרונות ודברי-שיר על וילנה. הקובץ, המביע חיבה והוקרה של יוצאי וילנה באמריקה לעיר מולדתם, תרם תרומה חשובה לתולדות תנועת הפועלים היהודית בעיר.

לתולדות בתי-הספר היידישאים והגמנסיה העברית יצאו לאור כמה חוברות יוכל. במיוחד יש לציין את שול-פנקס של הצב"ק, 1919-1924, וספר-היובל של הגמנסיה העברית ע"ש הד"ר יוסף אפשטיין, תרע"ו-תרצ"ו.

לתולדות הדפוס ואגודת פעלי-הדפוס היהודיים בעיר הופיע יובל-בוך של האגודה המקצועית של פועלי-הדפוס היהודים בעיר, 1906-1936. בספר מאמר מאת פנחס קון על ההתחלה של הדפוס היהודי והסדרים היהודים הראשונים בגרדנה ובווילנה; מאמר מאת א"י גרודזנסקי על "פנקס העוסקים במלאכת הדפוס בעיר ווילנע", וסקירה על אגודת פועלי הדפוס היהודים בעיר במשך שלושים שנה מאת א. פרידקין.

משה שליט יזם הוצאת רבעון מוקדש לתולדות העם ולתרבותו בשם 'פון נאענטן עבר' (מהעבר הקרוב). הרבעון יצא לאור על-ידי 'ליטערארישע בלעטער' בשיתוף עם החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה על-שם ש. אנ-סקי בשנים 1937-1938. בחמש החוברות פורסמו מאמרים, זכרונות ותעודות, בתוכם רבים לתולדות הקהילה בוויילנה. בחמש החוברות שיצאו בעריכתו של משה שליט, ניתנו בין השאר זכרונותיו של דוד מגיד בלנינגראד בנו של הל-לנח מגיד-שטיינשניידר, על משכילי וילנה וכן אוטוביוגרפיה שלו; מאמר מאת חייקל לונסקי על חובבי-ספרים, מוכרי ספרים, סוכנים ורוכלים בספרים וילנאים; תעודות הנוגעות לכינוגרפיה של אהרן

ליברמן הביא פנחס קון; משה שליט פרסם קטעים מזיכרונות מימי הכיבוש הגרמני, משנת 1917.

ספר בשם 1000 יאר ווילנע הוציא בשנת 1939 זלמן שיק, שעמד בראש האגודה לידעת הארץ בוילנה. ספר זה לא הגיע לידי. ביקורת שלילית מנקודת ראות מדעית-היסטורית מתח על הספר ההיסטוריון שאול גינזבורג ב'פארווערטס', ניו-יורק, (בגיליון מיום ה-3 בדצמבר 1939). הספר מכיל בוודאי ידיעות על המוסדות, שהיו קיימים בעיר באותו זמן.

ידיעות על המוסדות והאגודות היהודיים בעיר מכיל ה'ווילנער אלמאנאך' שיצא בשנת 1939 בעריכתו של א"י גרודזנסקי.

פעולה למען האוניברסיטה העברית בירושלים

הנחת אבן-פינה לאוניברסיטה עברית על הר-הצופים בירושלים בחודש יולי 1918 עוררה שמחה ותקווה בקרב הציונים. הרעיון מצא הד בייחוד בקרב הצעירים. לשם איסוף ספרים בשביל בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נוסד בוילנה בשנת 1920 ועד, שבראשו עמד הד"ר י. רגנסבורג והרוח החיה בו היה המזכיר חייקל לונסקי. הוועד פרסם קול-קורא לתרום ספרים לאוניברסיטה העברית ונאספו קרוב לאלף ספרים. "צעירי ציון" אספו כספים בעיר ובעיירות לטובת האוניברסיטה. בהודמנות של הכנסת בנו של המורה לשירה בגמנסיה העברית, מ. דורמאשקין, בביתו של אברהם אבינו, אספו מורים עברים (ח"א חזן, י"ד גורדון ועוד) תרומות ביניהם למען האוניברסיטה. האגודה חירות ותחיה יזמה גם היא פעולה למען האוניברסיטה; היא הקימה לשם זה בחודש אפריל 1921 ועדה, שהשתתפו בה נציגים של ועדי-תלמידים בבתי-ספר ונוער אחר. הנוער נקרא לסייע באיסוף ספרים. האחים יצחק-לייב ובוריס גולדברג שלחו כסף, 10,000 מארק, לצרכי משלוח הספרים לירושלים. מנהל הספריה, הד"ר הוגו ברגמן, שלח מכתב-תודה והוקרה לוויילנאים, המשתדלים לאסוף ספרים. משלוח ראשון של 11 ארגזים ובהם כשלושת אלפים ספר נשלח מוילנה לווארשה לחברת דורשי האוניברסיטה בסוף שנת 1924. לקראת הפתיחה החגיגית של האוניברסיטה העברית בחודש ניסן תרפ"ה (1925) פרסם הוועד לאיסוף ספרים קול-קורא חדש. רבים מאנשי וילנה תרמו אז ספרים רבים.

אישים ציונים אחדים נסעו לפתיחת האוניברסיטה, כתוכם אריה ניישול וזלמן קליינשטיין, שהשתתפו בארץ כשלושה חודשים.

וילנה היהודית התכוננה לחגיגות לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. הציונים רצו, כי בחגיגות ישתתפו חוגים רחבים. הד"ר י. ויגודסקי כינס ישיבה של אקדמאים יהודים מכל הזרמים. בישיבה השתתפו גם עורכי הדין י. צ'רניכוב מהדימוקרטים וע. סמילג. ברוב קולות נתקבלה החלטה, כי האקדמאים היהודים בוילנה מקדמים בברכה את פתיחת האוניברסיטה בירושלים. בישיבה נבחר ועד, שישתף פעולה עם מארגני החגיגות. בעתון 'די צייט' נתפרסמה ביום ה-16 במארס

1925 ידיעה, כי בוועד משתתפים בין היתר י. צ'רניכוב וע. סמילג. י. צ'רניכוב מיהר להכחיש במכתב למערכת, כי נכנס לוועד שנבחר לכרך את פתיחת האוניברסיטה. המפלגה הדימוקרטית כינסה אסיפה כללית של חבריה, כדי לדון בעמדתם כלפי פתיחת האוניברסיטה. האסיפה החליטה לכרך את הפתיחה של האוניברסיטה, אבל ציינה, כי כל החגיגות מחוץ לארץ־ישראל הן מיותרות ולכן לא תשתתף המפלגה בהן. האוניברסיטה בירושלים, נאמר בהחלטה, היא לעת־עתה מוסד מדעי העוסק בשטח מצומצם, היא לא תמלא את הצמאון של אלפי סטודנטים יהודים למדע; מיליוני יהודים יצטרכו להמשיך במקומותיהם להיאבק על זכויות היידיש ועל התפתחות תרבותית חפשית, ואילו האוניברסיטה העברית, בהיותה רחוקה ממיליונים אלה, אינה יכולה לשמש מרכז של אור והשכלה להם.

ויכוח על משלוח הברכה התנהל גם באגודת הסופרים והעתונאים היהודים בעיר, בישיבה בראשותו של ש"ל ציטרון. הוגשו הצעות בעד ונגד. הוחלט ברוב של ארבעה נגד שלושה לשלוח ברכה, שבה תובע תקווה, כי "האוניברסיטה תתנהל ברוח התרבות היהודית המודרנית ובהתאם לצרכי המוני העם היהודי".

מערכה כבדה התנהלה בין הסטודנטים בקשר למשלוח הברכה. ועד אגודת הסטודנטים כינס ביום ה־6 במארגס אסיפה כללית מוקדשת להשתתפות בחגיגות. באו סטודנטים רבים. השמאליים רצו להפריע, כדי שלא תתקבלנה החלטות. הנואם הראשון, שמאלי, דיבר בחריפות נגד ההשתתפות. אחריו נרשמו לוויכוח 26 איש. כיוון שלא יכול להגיע להצבעה, סגר הוועד בשעה שלש בלילה את האסיפה. כעבור שבוע התכנסו הסטודנטים להמשך האסיפה ובה הוגשו לבסוף שתי הצעות החלטה, אחת למשלוח ברכה ושניה לעבור לסדר־היום. ההצעה הראשונה קיבלה 161 קולות, ואילו השניה 82 קול. קבוצה של 27 איש, בתוכם כאלה שהצביעו בעד ההחלטה החיובית, הגישו הצעת תיקון להצעה הראשונה, שבו מובע צער על שהאוניברסיטה היהודית הראשונה לא תתנהל בשפה החיה של העם היהודי. אחרי ההצבעה הקריאו השמאליים הצהרה בשם 82 איש ועזבו את האסיפה.

המועדון לספורט של הסטודנטים היהודים (ז'אק"ס) קיבל פה־אחד החלטה לקדם בברכה את פתיחת האוניברסיטה ולשלוח לאגודה לספורט, שתקום ליד האוניברסיטה בירושלים, מתנה — דיסקוס.

בעיר קושטו המרפסות של בתים רבים בדגלים לאומיים. ה"מזרחי" קישט את מעונו בפינת רחובות טרוקי־זאוואלני. דגלים גדולים דרשה המשטרה להוריד. ועד הקהילה קיים ישיבה חגיגית לרגל המאורע והחליט לשלוח ברכה כתובה על קלף.

הגמנסיה העברית על־שם הד"ר י. אפשטיין ערכה באולם העירוני נשף חגיגי, שבו הציגו התלמידים מחזות והופיעו התזמורת והמקהלה של המוסד.

לרגל המאורע ערכו הציונים אסיפה חגיגית — "אקדמיה" באולם העירוני. מלבד נציגי המפלגות הציוניות הביאו את ברכתם אליעזר קרוק בשם ועד הקהילה, הד"ר ג. גרשון בשם אגודת הרופאים, פולאק בשם אגודת הסוחרים והד"ר א. וירשובסקי

בשם קבוצת אקדמאים בעיר. בזמן החגיגה הופצו כרוזים של ה"בונד" ושל הקומוניסטים. צעיר אחד, קומוניסט, נעצר.

בבית-הכנסת התקיימה תפילה חגיגית. נוער ציוני לומד יצא בכיוון חצר בית-הכנסת עם דגלים. שוטרים רוכבים לא נתנו להפגנה לעבור והנערים התפזרו. "שומרים" אחדים נעצרו על-ידי המשטרה.

ה"בונד" קיים אסיפה, שכונסה על-ידי ה"קולטור-אמט" ליד האגודות המקצועיות. נושא האסיפה היה: "הרעש שהקימו הציונים מסביב לאוניברסיטה בירושלים"; האסיפה נסתיימה בשירת השבועה של ה"בונד"; ל"שומרים" לא ניתן להיכנס.

בבתי-ספר בעיר נערכו אסיפות של תלמידים, שבהן הוסבר ערך המאורע. ביניהם גם בגמנסיה היהודית בשפת ההוראה הפולנית של חיים אפשטיין וש. שפיידר. ייסוד חברת דורשי האוניברסיטה העברית. ביזמתו של הסטודנט ישראל קלוזנר, יושב-ראש ועדת התרבות ליד אגודת הסטודנטים היהודים, נוסד בראשית שנת 1929 בעיר ועד למען האוניברסיטה העברית. בראש הוועד הועמד הד"ר י. רגנסבורג, שראה בפעולות הוועד הזה המשך לפעולתו הקודמת באיסוף ספרים. הוועד פנה אל "חברת דורשי האוניברסיטה" בווארשה וקיבל ליגליזציה כסניף של חברה זו. אסיפה מייסדת של הסניף התקיימה ביום ה-1 באפריל 1929.

"חברת דורשי האוניברסיטה בוויילנה" לא הסתפקה באיסוף ספרים אלא ניגשה לפעולות תרבות בעיר כמו עריכת "עונג שבת" והרצאות. בין המרצים היה הד"ר מנחם שטיין מהמכון למדעי היהדות בווארשה. הוועד הווילנאי פנה אל הארכיון הממשלתי בעיר והשיג ממנו את כל פרסומי התעודות, של הוועדה הארכיאוגרפית הווילנאית במשך עשרות בשנים.

ליד החברה נוסד חוג של סטודנטים לחקר תולדות היהודים והוא ניגש לרישום תעודות לתולדות היהודים בארכיון הממשלתי.¹⁶⁶

כעבור שנים אחדות, כאשר האוניברסיטה העברית התחילה לקבל סטודנטים יהודים במיספר רב יותר והיתה מקבלת בשבילים רשיונות כניסה לארץ, עסק ועד החברה בקבלת הבקשות ובעריכת בחינות בעברית למועמדים. יוסף שפירא, המזכיר, טיפל בנאמנות בעליית הסטודנטים.

בראש הוועד עמד אחרי פטירתו של הד"ר י. רגנסבורג (בקץ של שנת תר"ץ, 1930) הד"ר ג. גרשון.

במלאות עשר שנים לפתיחת האוניברסיטה ערך הוועד אקדמיה חגיגית. ייסוד חברה מדעית עברית. אותם האנשים שהתרכזו מסביב לחברת דורשי האוניברסיטה, ייסדו בסוף שנת 1929 חברה מדעית עברית. החברה ייסדה אולם קריאה של ספרות במדעי היהדות בתוך הספריה על-שם שטראשון וערכה שם הרצאות. אחת ההרצאות המעניינות היתה זו של הד"ר מיכאל רובינשטיין, בנו של

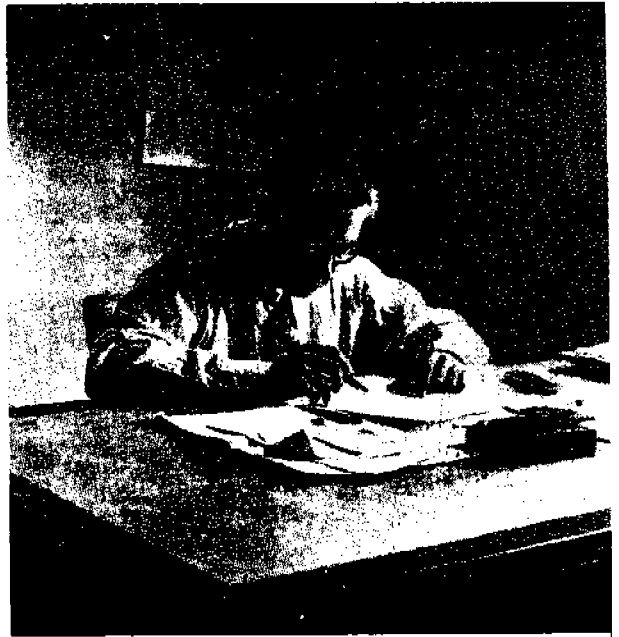
166 על החברה עיין בזכרונותי שנתפרסמו בספר שילה, לזכר הד"ר יוסף שוסטר, תל-אביב, תשכ"א.

די ארגאניזאציע פון דער יידישער וויסנשאפט

ב שטיף, וועגן א יידישן שפארעמישן איג-
סטישט. / ווילנער ספויסן וועגן
יידישן וויסנשאפטליכן אינטע-
סט. / רעקאליציע פון צווייטן
שולצוואמענסאך.

וויסנשאפטלעך פון צווייטן וויילנער

ווילנע, 1925

יסודות יוו"א

מאקס ווינרייך, המנהל המדעי

בית יוו"א

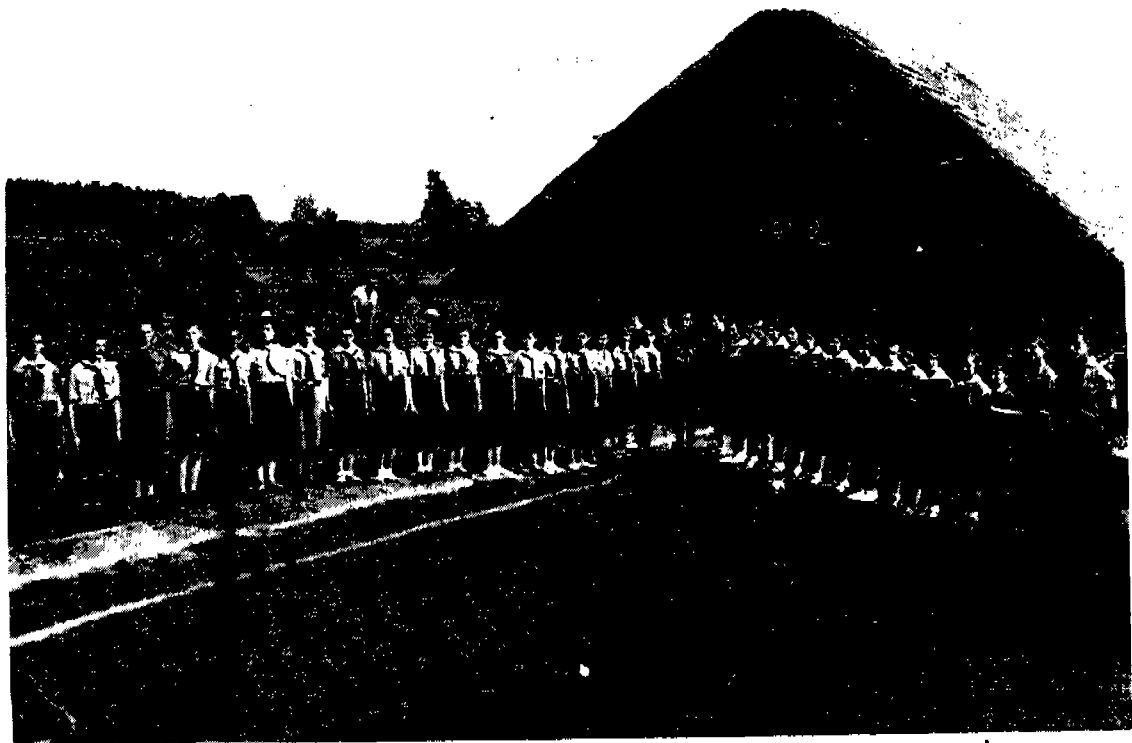

ועידה עולמית של יו"א 1929

נשיאות ה"פען-קלוב" הידישאי בוולנה
מימין לשמאל: משה קולבאק, יוסף אופאטושו, מאקס עריק, ולמן רייזין

מחנה קיץ של הסתדרות הנוער היידישאית "בין"

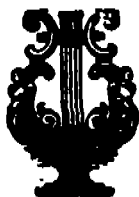

ווילנער פערלאג
פון
ב. א. קלעצקין.

הוצאות ספרים

אופרה ביידש

אָפּערן-פאַרשטעלונג

ייד. מוזיקאלישער אינסטיטוט אין ווילנע.

פארלאג, די נייע יידישע פאָלקס-שול
בערייטט טון ש. באַסטאַמסקי אין יאר 1915.

אונדזער טעאטער
נאָנאַרער א.

ביכער-פערלאג

"די וועלט"

ווילנא, מראקער 15.

המשרדים והדפוס

בית רפוס "האחים והאלמנה ראם"

ההנהלה והעובדים

הרב יצחק רובינשטיין, על הרפואה בספר הזוהר. ביזמת ראשי החברה המדעית העברית ניגש ועד הספריה על-שם שטראשון לעריכת קטלוג חדש לספריה.¹⁶⁷ החברה המדעית העברית רצתה לקשור את פעולותיה עם האוניברסיטה העברית בירושלים ועם חברות ואנשי-מדע בעולם כולו. במכתב, שכתבתי ביום ה-3 בדצמבר 1929, כמזכיר החברה, לאוניברסיטה העברית, נאמר: "רוצים אנו, כי האוניברסיטה העברית בירושלים תרחיב את השפעתה ועבודתה בכל תפוצות הגולה וזה אפשרי על-ידי אירגון כל אנשי המדע העבריים מסביב לאוניברסיטה". ועד החברה בוילנה שלח לאוניברסיטה בירושלים הצעה להקים מרכז ביבליוגרפי לרישום תעודות וספרות לתולדות עמנו. מהאוניברסיטה נתקבלה תשובה, כי ההצעה נמסרה לעיון לפרופסורים להיסטוריה בפקולטה למדעי הרוח.

החברה המדעית העברית בוילנה פנתה אל אנשי מדע וסופרים, בתוכם אל ח"נ ביאליק ואחרים. במכתב מיום ה-16 בפברואר 1930 נאמר: "חברתנו אינה מצטמצמת בעבודה בעיר וילנה, אלא היא רוצה וצריכה להיות חלק מחברה מדעית עברית עולמית", "צריכה להיווצר חברה מדעית שתארגן את כל אנשי המדע — — — שתסייע לחכמים בעבודתם ותכוון את העבודה; אולי נקרא לחברה זו "אקדמיה"; המרכז צריך להיות בירושלים, עבודת החברה — בקשר לאוניברסיטה העברית. הצענו לקרוא לוועידה מצומצמת של אנשי מדע, שיש להם הבנה לאירגון המדע; על ועידה זו להכין ועידה גדולה, קונגרס של אנשי מדע". החברה הדפיסה מכתב-חוזר ושלחה אותו לרבים. המכתב-החוזר התחיל במלים: "בוילנה נוסדה חברה מדעית עברית. החברה שמה לה למטרה לארגן ולאחד את כל אנשי המדע העבריים לעבודה מדעית משותפת שיטתית ומרוכזת רחבה". התגובות על המכתבים והחוזר היו מעטות. הרעיון של האקדמיה למדעי היהדות ושל קונגרס מדעי עברי נזרק, אולם צריך היה לחכות להגשמתו שנים לא מעטות. לאחר פטירתו של הד"ר י. רגנסבורג ז"ל השתתפו בפעולות החברה המדעית הד"ר יוסף שוסטר ואחרים. החברה סידרה בשנת 1934, בשיתוף עם "תרבות", אוניברסיטה עממית. עם עלייתם של אחדים מהפעילים בחברה לארץ נחלשה הפעולה.

האגודה לתרבות "ווילביג". לשם פעולות תרבות מחוץ לכתלי בית-הספר וכהמשך והשלמה לחינוך שניתן בבית-הספר היידישאי, נוסדה בעיר בשנת 1924 אגודה בשם "ווילנער בילדונגס-געזעלשאפט", ובקיצור "ווילביג". האגודה היתה מארגנת הרצאות בשבתות בבוקר וכן הצגות לילדי בית-הספר, היתה מפעילה קורסים ללימוד שפות וחשבון ומסדרת טיולים. האגודה ייסדה מקהלה בניצוחו של אברהם סלייף (1926) ותזמורת מנדולינות. המקהלה היתה מופיעה בשידורי הרדיו של וילנה, מבקרת בעיירות ומופיעה בקונצרטים. ב"תזמורת ווילביג" היו

167 פרטים בעניין זה ראה במאמרי "בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא", בספר רפאל מאהלר, תל-אביב, תשל"ד.

בשנת 1933 25 נגנים והמנצח היה חיים ליכטמן.

ל"ווילביג" מותר היה לפעול גם בגליל וילנה. בעיירות שבסביבה נפתחו למעלה מעשרים סניפים. בסוף שנת 1925 קיימה "ווילביג" כינוס של נציגי הסניפים. פעולות ה"ווילביג" נעשו תוך תיאום עם מרכז החינוך צב"ק. סניפים אחדים של "ווילביג" נסגרו על-ידי השלטונות, אחרים חדלו לפעול. בשנת 1934 היו קיימים בערי-השדה 16 סניפים וכן סניף אחד בפרבר אנטוקול שבצ'ר. בראשית שנת 1939 נשארו בערי-השדה רק שני סניפים, באושמיאנה ובגלובוקי. מיספר החברים באגודה בוילנה היה בשנת 1934 — 260 ובשנת 1939, לפי הודעה של ועד האגודה, 280.

בין חברי הוועד היו בראשית שנת 1934 הד"ר מ. ויינרייך, שהיה ממייסדי האגודה, מ. שור, מאיר ברנשטיין, גולדה פץ וג. פלודרמאכר.

אירגון צופים יידישאים "בין"

ראשי היידישאים בוילנה רצו להקים כשביל תלמידי בתי-הספר היידישאים אירגון צופים, שהאידיאל היחידי שלו הוא תרבות יידיש חילונית. יזם את הקמת הסתדרות הצופים זו הד"ר מ. ויינרייך, שהיה יושב-ראש האגודה לתרבות יידיש "ווילביג". הוא, יחד עם מנהל הסמינריון היידישאי למורים אברהם גולומב ועם תלמידים של הסמינריון ועסקני תרבות יידישאים, עיבדו את הצעת התקנון. בהצעה זו מחדש אוגוסט 1926 הוגדרה המטרה של הסתדרות הצופים "בין": "פיתוח אישיותו של הצעיר היהודי, לקרבו לאידיאל של עם יהודי עובד ולתרבות יידיש החילונית". ה"בין" נועד להיות בלתי-מפלגתי, אך לא אדיש לבעיות החברה.

ה"בין" נוסד בשנת 1927 ומנה כמה עשרות נערים ונערות מודרכים על-ידי תלמידי הסמינריון למורים. במשך שנת הלימודים 1927-1928 היו בתנועה כבר למעלה ממאה חבר ונוסדו לה סניפים בסוויניציאני ובשיידליץ.

ההופעה הפומבית הראשונה של ה"בין" בוילנה התקיימה ביום השבת, ה-30 ביוני 1928, באולם העירוני. העתון "ווילנער טאג" כתב לרגל ההופעה זו, כי ה"בין" היא הסתדרות הנוער היחידה שאיננה מפלגתית; היא עומדת על בסיס תרבות יידיש החדשה — וזה הכול!

בשלוש השנים הראשונות לקיומו עסק ה"בין" בצופיות, בסיורים וטיולים, בספורט, במשחקים ובמחנות קיץ וחורף לחבריו. מיספר חבריו הגיע לשלוש-מאות. בשנת 1931 החליטה הנהגת ה"בין" לכלול בתכנית עבודתה גם מחנות עבודה. הוקם אז קולקטיב חקלאי, שבו הוכשרו החברים לעבודה חקלאית ובחלקם אף התפרנסו ממנה. היתה זו מעין "חלוציות יידישאית", אולם היא לא נשאה פניה להגירה לשום מקום. הוקמו שני סוגים של מחנות עבודה, אחד לשכבה בוגרת יותר ובו עבדו יום-עבודה מלא בתשלום, בחוותו של האגרונום יעקב שבד (בן של צ. שבד), בליאונשיוק, הסמוכה לוילנה, ומחנה שני לשכבה הצעירה יותר, שעבדו בו חצי-יום תמורת תשלום קטן יותר. מחנות העבודה לא החזיקו מעמד והשנים 1932-

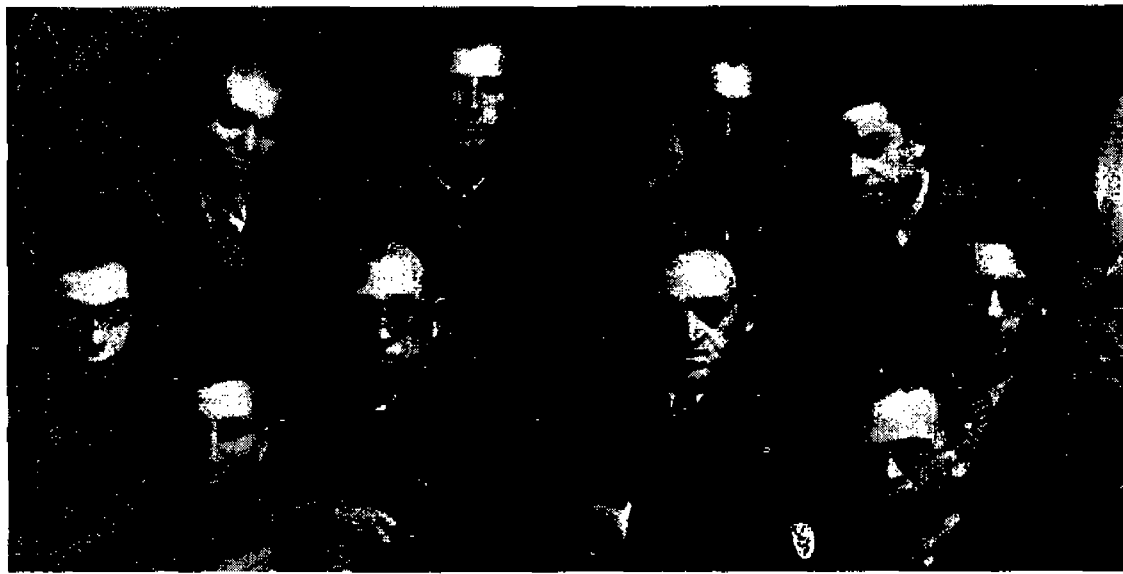
ארגון הסופרים והעיתונאים בוילנה

יושבים שורה 1 מימין: ב. מאכטי, ל. סטרצקי, ב. קיט
 שורה 2: צ.ב. גולומב, א.י. גרודזנסקי, ד. קפלונביץ, משה שלט (יו"ר),
 ש.ל. ציטרון, י.א. טריזוויש, ד"ר וירשובסקי
 שורה 3: ש. באסטומסקי, ח. אברמוביץ, ש. דריזר, מ. קולבאק,
 פ. מארקיש (אורח), א. גולדשמידט, ח. לוי, מ.ב. שניידר, נ. קאסטלנסקי
 שורה 4: פ. קון, ד"ר רגנסבורג, מ. קארפיטביץ, מ. נאדל

הירש גליק
 מחבר המגן הפרטיזנים

סופרי "וילנה הצעירה".

ראשוני הלהקה הווילנאית

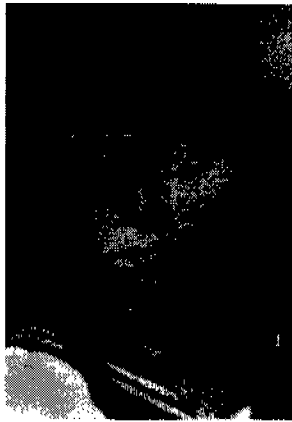
עלמית

אזרא

אברהם מורבסקי

הרקדנית מוסיה דייכס

סטודיה דרמטית עברית

אמני "וילנה הצעירה"

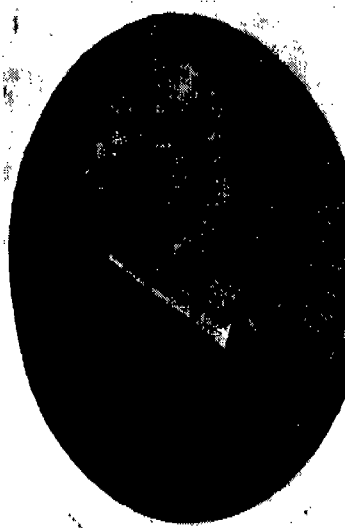
מוסיקאים

דיריגנטי א. סלעם

דיריגנטי י. גערשטיין

קאמפאזיטאר א. בערגשטיין

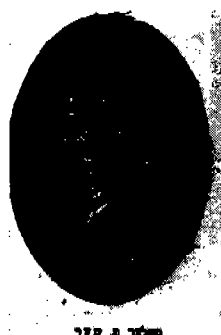
צירים

טאליט ג. קאסיין

טאליט ג. קאסיין

טאליט ג. קאסיין

1933 היו שנות ירידה ל"בין". רבים מחברי ה"בין", שסיימו את לימודיהם בבתי הספר ולא היה להם סיכוי להמשיך בהשתלמותם או להיקלט בעבודה כלשהי, התחילו להפנות את עיניהם לארץ השכנה, שבה כפי שתיארו לעצמם, מתגשם הסוציאליזם וקיים שוויון זכויות לאומי. רבין מחברי ה"בין" עברו את הגבול באופן בלתי-ליגלי. ורוכזו על-ידי השלטונות הסובייטים בשנת 1933 במחנה-פליטים בסארוב, אשר על גדות הוולגה.

חברי ה"בין" נטשו את רוח הצופיות הקודמת וקיבלו עקרונות סוציאליסטיים. הסתדרות "בין" הצטרפה לתנועה שתמכה בהתיישבות בכירובידז'אן. את מחנה-הקייץ ה-17 שלהם, בשנת 1934, החליטו ה"בינים" לקרוא "בירובידז'אן על הוולליה". במחנה היו אז כארבעים ילד, בתוכם 25 ילדים בגיל 10-12, והיתר — עד גיל 15. עתון הקיר שלהם הוקדש לנושא "בירובידז'אן". במחנה הם ראו הכנה לקראת ייסוד חבל אוטונומי יהודי במזרח הרחוק. הסתדרות "בין" בוולנה מנתה אז כמאתיים חבר. הם תמכו בפעולות "אגראיד" להתיישבות יהודים בכירובידז'אן. הפיצו את כתבי-העת שלה ואספו ספרים רבים בשביל הספריה היהודית בבירובידז'אן.

להסתדרות "בין" חדרו צעירים קומוניסטים. העסקנים היידישאים נוכחו לדעת כי ה"בין" השתנתה; הם גם חששו כי השלטונות יגיבו על כך. ה"בין" הראשון, הד"ר מ. ויינרייך, הודיע במחצית חודש ספטמבר 1934 על פיזור ה"בין" ורישום מחדש של חבריה, פרט לקבוצה קטנה של עסקנים יידישאים, ובראשם ז. רייזין, הסתייגו רובם מה"בינים". התחילו להדיח ולהרחיק את ראשי ה"בין" ממוסדות יידישאים כמו "ווילביג", צב"ק וייו"א. את היחס לחברי ה"בין" ואת המצב בקרב הנוער היידישאי-סוציאליסטי מתאר ז. קלמנוביטש, מראשי הייו"א, כמכתב פרטי מיום ה-16 באוקטבר אל ש. ניגר:

"בתחום החברתי הדברים מאד יגעים. למשל, זכור לך בוודאי אירגון הנוער "בין", שהקים הד"ר ויינרייך במטרה למנוע מהילדים התעסקות ב"פוליטיקה" טרם-זמנם ואת חינוכם כאנשים "לאומיים". מלכתחילה לא היה אירגון זה "לאומי" בלבד, כי אם גם סוציאליסטי. כפי הנראה, לא יכול היה להיות אחרת. אוראז פתחו אירגוני הנוער השמאליים בהתקפה על ה"בין". בתחילה החלו למשוך אליהם בודדים, והדבר עלה בידם אט-אט, אולם במקומם נוספו אחרים והנשירה לא הורגשה. אך לפני שנתיים, כמדומה, כאשר החלה הגירה בלתי-ליגלית, או ליגלית למחצה, לברית המועצות, עברה מחצית תנועת ה"בין", הנערים המבוגרים יותר, את הגבול הסמוך. לא יכלו עוד לשבת בבית-אביהם; ולמחצית שנותרה הסתננו "שמאליים" שחתרו בה מבפנים עד שהפכו אותה כליל. משראה ויינרייך, כי ה"בין" שבה תלה תקוות כה רבות, נהפכה משלב ליגלי למשהו אחר לחלוטין, החליט לפזר את התנועה. (אמת, אומרים, כי הוא מבקש לאסוף את שארית התנועה, אולם אפילו יעלה הדבר בידו אין כל ערובה, כי החזיון לא יחזור שנית: הסיבות, שגרמו לתמורה שנתחוללה לא נשתנו). נערי ה"בין" התמסרו לעבודתם בייו"א ועתה צריך לוותר על עזרתם: הן

אסור להכניס אויבים לבית. ומניין לגייס צעירים אחרים — אין. כלומר, כל הבא במגע עם היידישיזם אינו מחוסן נגד הזיהום השמאלי, במצבנו הכלכלי הנוכחי. ביורו"א — כל הריקנות של היידישיזם מתגלית אפילו בפני עיוור. האספנים, המסייעים, הן בתשלום והן בהתנדבות, פורשים לאט-לאט ועוברים שמאלה מה"בונד" — או שמתנתקים בעצמם או שיש הכרח להתרחק מהם... אכן, אין לבוא אליהם בטענות, שכן מה מסוגלים "אנחנו" להבטיח להם, אילו תרופות "אנחנו" יכולים להציע להם, במה "אנחנו" יכולים להבטיח את עתידם. אין שום סיכויים לנוער היהודי, בפועל, ואין זו הפרזה. לכן אין "לנו" נוער. הנוער נותר רק "פלשתינאים" או "בירובידז'אנים", שאינם מצפים לביאת המשיח. עבודה, ואולי אף משרה משתלמת והצטיינות, אפשר לקבל, למרות הכול, אצלם; מי שזוכה עובר לצד השני.¹⁶⁸

הסתדרות ה"בין" התפלגה עם הפיזור שנעשה על-ידי הד"ר מ. ויינרייך. רוב חברי ה"בין", ואולי כולם, הקימו אירגון בשם "בין וואנדערער" (נודר). הם הוצאו אמנם מהמעון, שהיה ברשות ה"בין" המקורי, וחיפשו להם מעון ואירגון נייטרלי אחר, שיקבלם תחת חסותו. נלקחו מהם על-ידי "ווילביג" הארכיון, הספרייה והאינוונטר של ה"בין", אך הם המשיכו לפעול. הם הגבירו את הפעולה למען בירובידז'אן, שיתפו פעולה עם האגודה "אגראָייד", הפיצו את הירחון שלה 'איבערבו', שיצא בווארשה, והשתתפו בהוצאתו ועריכתו של כתב-עת של סניף וילנה של האגודה 'אויפבו' (נובמבר 1934 — ינואר 1935). הם הוציאו גם כתב-עת משלהם 'מויער', "א צייטונג פאר פראָדוקטיוויזאציע און סאָצסקוויטינג", בעריכת ליזור ראן (הופיעו 4 גליונות, 1934-1935). הם הוציאו גם חוברות אחדות מאת ליזור (ראן), כמו יידישיזם, ווי א מויער, נובמבר 1934; וואס דען? נאר מויער, ינואר 1935. בקיץ 1935 עוד התקיים המחנה "בירובידז'אן על הוויליה". ל"בין וואנדערער" לא ניתן להמשיך לפעול. המשטרה חיפשה במעון האירגון ונאסרו שבעה מחבריו, בתוכם ארבע בנות. הם הואשמו בפעולה קומוניסטית. פסק-הדין ניתן בחודש נובמבר 1936. השלטונות אסרו על קיום הסתדרות "בין". חלקים מחברי ה"בין" ניסו עוד להמשיך לפעול ליד אירגונים אחרים. קבוצת בוגרים הצטרפה לסקציה של משוטטים ב"ווילביג" וקבוצה צעירה נכנסה לתנועת הנוער הטריטוריאליסטי "שפארבער".

בשנים 1929-1936 היו ל"בין" סניפים ב־18 עיירות בסביבות וילנה.¹⁶⁹ אגודות אחרות: האגודה היהודית לידיעת הארץ. האגודה לידיעת הארץ נוסדה

168 מובא במאמרו של ליזור ראן: "בין, אירגון צופים סוציאליסטי בוילנה ובסביבתה", במאסף גלעד, ג', תל-אביב, תשל"ו, עמ' 208.

169 המאמר הנ"ל של ליזור ראן, שהיה מראשי ה"בין": כתבה מאת ר. שמערקע (שמרקע קאצ'רינסקי) על מחנה "בירובידז'אן" ב'איבערבו', וארשה, חוב' 17, 1934; הודעה של "בין וואנדערער", פורסמה ב'אופבו', חוב' ב', ינואר 1935. הפרק "זאמלונג כינען" בספרו של ליזור ראן אש פון ירושלים דליטא, ניריארק 1959, עמ' 225.

בווילנה בשנת 1930 כסניף של האגודה היהודית לידיעת הארץ, שהיתה קיימת בווארשה החל משנת 1926. האגודה בוילנה שמה לב בייחוד לאתרים ומוסדות היסטוריים בוילנה והסביבה. לשם זה היתה עורכת טיולים, הרצאות, אוספת חומר, מארגנת חוגים ליד בתי-הספר ועורכת תערוכות. חוגים לידיעת הארץ נוסדו איפוא ליד בתי-הספר העממי "שול-קולט" וליד הגמנסיה "תושיה".

ליד האגודה היה קיים, החל משנת 1931, חוג לאספראנטו וחוג לצילום; זמן מה היה קיים ליד האגודה חוג דרמטי "דווקא". האגודה ערכה בחודש פברואר 1935 תערוכה על הנושא "וילנה בספרות ובציור". רבים, גם בלתי יהודים, ביקרו בתערוכה וקנו תמונות.

יושב-ראש האגודה, זלמן שיק, הוציא בשנת 1939 ספר 1000 יאר ווילנע, כך א', שצריך היה לשמש את המטיילים בידיעת תולדות העיר ומוסדותיה. כך שני כבר לא הספיק להוציא.

אגודת שוחרי שפת האספראנטו. בוילנה היתה קיימת אגודת אספראנטיסטים "Universo". חבריה היו כולם יהודים ובראשה עמד (בשנת 1938) דניאל פיינשטיין, בעל זכרון מצוין שהיה נותן שיעורים לחיזוק הזכרון. הוא קיבל באוניברסיטת וילנה את התואר ד"ר במקצוע האתנוגרפיה (1937). בשפה הבינלאומית אספראנטו הציגו בוילנה את "הדיבוק" לאנ-סקי בבימויו של ראובן קאצ'רגינסקי, תלמיד בית-הספר "מפיצי השכלה" בעיר (לפני שנת 1936, כי בשנה זו כבר היה הבמאי ברוסיה הסובייטית, במאגניטוורסק).¹⁷⁰

אגודות ספורט. האגודה "מכבי" שהיתה בתחילה האגודה היהודית היחידה בעיר לספורט, פיתחה פעולה ענפה. היא סידרה קורסים למדריכים והפעילה סקציות לאתלטיקה קלה, כדורגל (1921). מהקורסים יצאו הרבה מורים להתעמלות. הסקציה לרוכבי-אופניים שנוסדה בשנת 1922, היתה עורכת טיולים בסביבה ומשתתפת בתחרויות. האגודה הקימה סניפים אחדים בערי-השדה, בסוויניצאן, בלידה, באוויה ובגלובוקי. היא הוציאה בחודש אוקטובר 1922 עלון חד-פעמי 'ספארט לעבן' (חיי הספורט). כעבור שנה כינסה האגודה ועידה של האגודות לספורט היהודיות בחבל וילנה. בוועידה השתתפו 18 איש מ-14 ערים ועיירות. הסקציה לשייט, שהוקמה בשנת 1925, קיבלה מהעירייה מגרש ליד נהר ויליה להקמת תחנה לשייט. הסקציה הזאת התרחבה במשך הזמן והקימה בניין ליד הנהר ויליה, בריכת שחיה וצי של 50 סירות (1939). בשנת 1934 היו בה 198 חברים, כעבור שנה ירד המספר ל-156. האגודה ניהלה גם פעולת תרבות והסברה. תזמורת כלי נשיפה נוסדה ליד האגודה בשנת 1923 וכעבור שנה גם תזמורת מנדולינות. ליד האגודה פעלו מועדון ואולם-קריאה ונערכו הרצאות על ספורט. המקהלה של י. גרשטיין ובה 70 איש, פעלה במסגרת "מכבי". הוקמו סקציה לשחמט וסקציה דרמטית.

170 על ד. פיינשטיין בוילנער טאג, 4.6.1928; 'צייט' 7.6.1937; על האגודה — 'צייט' 13.5.1938; על הבמאי — בספר היובל לבית-הספר "מפיצי השכלה", ביידיש, 1936.

ספורטאים של "מכבי" הגיעו להישגים חשובים. סוניה לוין, חברת האגודה, היתה אלופת פולין בהדיפת כדור ברזל. היא ייצגה את פולין בתחרויות בין-לאומיות ובאולימפיאדת הנשים. הכדורגלנים של "מכבי" השיגו את אליפות וילנה בשנת 1927.

כדורגלני "הכוח" מווינה, שבאו לוויילנה בקיץ של שנת 1924 למשחק עם כדורגלני "מכבי", נתקבלו בעיר בכבוד רב. יצאו לקבל את פניהם 6-5 משלחות ציוניות, שומרים על דגליהם וקבוצת רוכבי-אופניים של אגודת הספורט של הסטודנטים (יאס"ק). קהל של אלפים יצא לקראתם לתחנת הרכבת וברחובות. בירכו אותם בכואם הד"ר י. ויגודסקי בשם ועד הקהילה, הד"ר גלובוס בשם "מכבי" ויצחק ברגר בשם הציונים (האחרון — בעברית). באולם "מכבי" בירך אותם הד"ר חייט גהתזמורת של האגודה ניגנה. נערכה להם קבלת פנים מיוחדת גם בבית ההסתדרות הציונית. ועד הרבנים ביקש את "מכבי" לדחות את התחרות מיום השבת ליום ראשון בשבוע. אנשי "מכבי" ענו כי אי-אפשר לדחות, אבל הבטיחו שלא יימכרו כרטיסים בשבת, שהתזמורת לא תנגן וברחובות לא תהיה הפגנה.¹⁷¹ גם בקיץ של שנת 1925 באו כדורגלני "הכוח" מווינה לוויילנה למשחק עם כדורגלני "מכבי".

האגודה "מכבי" היתה זקוקה לעזרת הציבור לשם השגת מגרש לפעולת ספורט ומעון מתאים. על קול-קורא לבוא לעזרת "מכבי" חתמו בחודש דצמבר 1928 הן ציונים והן יידישאים, "בונדאים" וראשי אגודות שונות, כמו אגודת הסוחרים ואגודת הנשים. למעשה השתלטו על "מכבי" היידישאים ושמאלנים. כאשר פנו אנשי "מכבי" בשנת 1930 אל רופא השיניים חיים קראסנוסילסקי, ציוני, חבר מועצת הקהילה; כי יחדש את חברותו באגודה, ענה בכתב: "מהיום שראיתי, כי ב"מכבי" שוררת רוח הייבסקים, אני נמנע; אני מחכה לזמנים טובים יותר". אופייני למצב שהשתרר ב"מכבי", הוא המקרה עם קריאת סירה בשם "ירדן". החברים השמאלניים הקימו רעש ואיימו בעזיבת האגודה. ועד הסקציה של החותרים אישר בכל זאת את השם, אך על הסירה נכתב בכתב "הטבעי" — יארדיין. זה לא הניח את דעת המתנגדים והם אספו 50 חתימות של חברים, שדרשו למחוק את השם הזה. באסיפה הכללית של הסקציה הובע אי-אמון בוועד וכתוצאה נדחה גם השם "יארדיין". הציונים עזבו את הסקציה ויצאו את האגודה בכללה.

ציונים לא הפסיקו את תמיכתם ב"מכבי". על קול-קורא לעזור לאגודה לרכוש לה מגרש לספורט חתמו בשנת 1934 גם ציונים. האגודה "מכבי" קיבלה יפה את פני הספורטאים חברי "הפועל" מארץ-ישראל שבאו לוויילנה וקיימה עם קבוצת כדורגלנים של "הפועל" משחק (1931, 1935).¹⁷²

במלאות 25 שנה ל"מכבי" הוציאה האגודה חוברת-יובל, מאי 1936, ונערכו

171 'טאג' 27.7.1924; 'צייט' 20.7.1924.

172 מ. גראסמאן: ווילנע אין ווארט און בילד, 1925. ווילנער אלמאנאך, 1939; 'ווילנער טאג', ינואר 1923; 9.12.1928; 'אוונט-קוריער' 30.10.1934; 'צייט' 4.3.1938.

מיספר חברי האגודה היה בשנת 1925 — 700. בשנת 1938 היו רשומים בה 1,300 חבר.

מועדון הסטודנטים היהודים לספורט (יאס"ק) פיתח פעולת ספורט ענפה. הוא נוסד בשנת 1922 כסקציה ליד אגודת הסטודנטים ומשנת 1924 פעל כאירגון עצמאי. "מארגענשטערן" (השחר). ה"בונד" ייסד מועדון ספורט משלו. כיוון שבנשפים של המועדון הושמעו נאומים שלא נראו לשלטונות, הם הפסיקו את פעולותיו בשנת 1936.

"הפועל". אירגון ספורט בשם "הפועל" נוסד בוויילנה בשנת 1932. בראשית שנת 1938 חגג מלאות 5 שנים לקיומו. הוא היה קיים עד שפרצה מלחמת העולם השנייה. "ירדן". הציונים, שלא היו מרוצים מהרוח, ששררה באגודת "מכבי" בוויילנה, שלא היתה מסונפת לאיגוד העולמי של "מכבי", ייסדו בשנת 1935 אירגון ספורט בשם "ירדן", שהיה מסונף ל"מכבי" העולמי.

המפעל החינוכי של וילנה היהודית

בתי-ספר תיכוניים ממשלתיים. נהירת תלמידים יהודים לבתי-הספר הכלליים, לגמנסיות ולאוניברסיטאות, נתקלה בהתנגדות מצד המוסדות הממשלתיים כבר בסוף ימי מלכותו של אלכסנדר השני. שר-הפלך המינסקאי טען כבר בשנת 1878, כי התלמידים היהודים משתתפים באגודות אנטי-ממשלתיות והציע להנהיג מכסה, שתגביל את מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים.¹ הצעה דומה הציע הקוראטור (מנהל החינוך) של גליל אודיסה. אף הוא טען, כי לתלמידים היהודים יש השפעה מזיקה על התלמידים הנוצרים, וכי בגלל המיספר הרב של התלמידים היהודים לא נשאר די מקום לתלמידים הנוצרים.²

לאחר הפרעות בשנים 1881-1882 מצא רעיון הגבלת המספרים של תלמידים יהודים בבתי-הספר הגבוהים והתיכוניים מהלכים אצל שרים. שר המלחמה הורה ב-10 באפריל 1882 להגביל את מספר התלמידים היהודים באקדמיה הרפואית ל-5%. שר החינוך דלאנוב, שנכנס לתפקידו ב-1882, פנה אל הקוראטורים לחינוך בשאלה מה הן הסיבות להצלחת התעמולה המהפכנית בקרב התלמידים. הקוראטור הווילנאי והקוראטור הקיובי הצביעו על התלמידים היהודים כעל מפיצי התעמולה והציעו להגביל את מספרם. בעיקר הציעו להגביל קבלת תלמידים מהשכבות העניות.³ גם הגנרל-גוברנאטור האודיסאי, גורקו, הציע להגביל את מספר התלמידים היהודי בגימנסיות ובפרו-גימנסיות ל-15%. הצאר אלכסנדר ה-3 הסכים לרעיון. אולם השרים לא קיבלו את ההצעה והעבירו אותה לטיפול לשר החינוך. בצירוף המלצה על נקיטת אמצעים אדמיניסטרטיביים להגבלת קבלתם של יהודים בבתי-ספר גבוהים ותיכוניים. בסוף שנת 1886 אישר הצאר את ההצעה.

אמצעים אדמיניסטרטיביים לצמצום מיספר התלמידים היהודים ננקטו כבר לפני כן באי-אלה מקומות ובמוסדות להשכלה גבוהה. בגליל החינוך של וילנה פחת מיספר תלמידים היהודים עקב הגבלות משנת 1882-1883: ביום ה-1 בינואר 1882 למדו בגמנסיות ובפרו-גימנסיות בגליל הקוראטורים הווילנאי — 1435 תלמידים יהודים, שהיוו 26.9% מכלל התלמידים בבתי-הספר התיכוניים; כעבור שנה היה מספרם 1395 — 26.2%; כעבור שנתיים — רק 1260 — 24.9%, כעבור שלוש שנים — 1150 — 23.06%, וביום ה-1 בינואר 1886 רק 1030 תלמיד שהיוו 21.54% מכלל התלמידים.

כאשר דיווח הקוראטור הווילנאי, על צמצום מיספר התלמידים היהודים ציין,

1. י. הסן: תולדות העם היהודי ברוסיה (ברוסית), 1927, כרך ב', עמ' 229.

2. ש. פוזנר: היהודית בבתי-הספר הכללי (ברוסית), 1914, עמ' 47.

3. ש. פוזנר: היהודים בבתי-הספר הכללי (ברוסית), 1914, עמ' 57-58.

שהדבר נעשה מבלי לנקוט באמצעים חריפים ובלא פגיעה בצדק. השלטונות רק הקפידו בבחינות ונהגו בהתאם לתקנות.⁴

הקוראטור הווילנאי סבר, כי הנהגת מכסה לקבלת תלמידים יהודים לפי אחוזים היא "בלתי נוחה ובלתי צודקת", בגלל הרושם הרע שהדבר יעשה, כאילו מפלים לרעה את היהודים. הקוראטור סבר, כי הגבלות מסוג זה ידחפו את היהודים להצטרף אל היסודות העוינים את ממשלת רוסיה, ואילו אם ילמדו יהודים בבתי-ספר רוסיים יקרב אותם הדבר אל הרוסים. לקוראטור הווילנאי היו הצעות משלו איך לצמצם את מיספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים; הוא הציע לא לקבל בניהם של אנשים העוסקים במכירת משקאות בבתי-עסק קטנים; לצמצם את קבלת בני הפועלים שכירי-היום, הטבחיות, הכובסות או בעלי-המלאכה הקטנים. מההמון, כתב הקוראטור שאין לו יכולת להתפרנס מיגיע-כפיו צומח פרולטריון אינטלקטואלי, ההופך לעתים לקרבן מפלגות סוציאליות-מהפכניות. הקוראטור המליץ על קבלת תלמידים יהודים מהשכבת העשירות והמשכילות בלבד.

לעומתו סבר שר-החינוך דלאנוב, שיש להנהיג אחוז חסימה לתלמידים יהודים. בשנת 1887 הגשים שר-החינוך את שאיפתו להגביל את מיספר התלמידים היהודים בבתי-הספר הגבוהים והתיכוניים.

בחודש יולי הוא נתן הוראה להגביל את מיספר היהודים בבתי-הספר התיכוניים והגבוהים: בערי תחום המושב ל-10% ומחוץ לתחום המושב — 5%; בשתי ערי הבירה, בפטרבורג ומוסקבה — 3% מכלל התלמידים.

ההגבלות גרמו לצמצום מיספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים. בחמש השנים 1882-1886 למדו בגמנסיות ובפרו-גמנסיות בגליל הקוראטוריון הווילנאי 1,254 יהודים; בחמש השנים שלאחריהן ירד מיספרם ל-616. בשבע-עשרה השנים מ-1888 עד 1904 לא נתקבלו ללימודים 3,479 תלמידים יהודים שעמדו בבחינות הכניסה; 1,707 מהם עמדו להתקבל לגמנסיות ופרו-גמנסיות ו-1,772 לבתי-ספר ריאליים.

בשנת 1896 נתן משרד החינוך הוראה לשנות את שיטת חישוב האחוזים של התלמידים היהודים; לא לפי מיספר הרוצים להתקבל, אלא לפי המיספר הכללי של הלומדים בבתי-הספר התיכוניים. כיוון שבאותו זמן הגיע מיספר התלמידים היהודים בבתי-ספר אלה בגליל החינוך הווילנאי ל-12.3%, הרי החישוב החדש עלול היה לגרום להפסקת קבלתם של תלמידים יהודים. משרד-החינוך הסביר, כי רק אחרי שמיספר כל התלמידים היהודים ירד לעשרה אחוזים תונהג ההוראה החדשה.⁵ בשנת 1900 למדו בשתי הגמנסיות הממשלתיות בוויילנה 1,226 תלמידים, מהם 156 יהודים; בבית-הספר הריאלי למדו 584 תלמידים ומהם 58 יהודים.⁶

4 ש. פוזנר: היהודים בבית-הספר הכללי (ברוסית), 1914, עמ' 64.

5 ש. פוזנר: היהודים בבית-הספר הכללי (ברוסית), 1914, עמ' 70-80, 143, 149, 104.

6 השבועון 'רוסחוד' 1901, גל' 72, לפי "סקירה על פלך וילנה בשנת 1900", מובא במכתב מווילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

לשנת הלימודים 1901-1902 הגישו יהודים בוויילנה בקשות להתקבל לגמנסיה א' — 58 תלמידים; ב' — 61 תלמידים, אולם השלטונות הודיעו שלא יתקבלו בשנה זו יהודים ללימודים. לבית-הספר הריאלי נתקבלו תשעה יהודים. למכינה של בית-הספר הריאלי נתקבלו רק ארבעה מתוך 101 שהגישו בקשות.

בשנת 1903 מלאו מאה שנה לייסוד הגמנסיה הראשונה בוויילנה. מועצת העיר החליטה להקציב שתי מילגות לתלמידים עניים. צוין בהחלטה, כי המילגות תוענקנה ללא הבדל דת ולאום. אחד מחברי המועצה, בורדאי יהודי, העיר, כי עד כה לא קרה, כי תלמיד יהודי יקבל מילגה כזאת. המועצה קיבלה את ההצעה, כי אחת משתי המילגות תוענק לתלמיד יהודי. ההחלטה היתה טעונה אישור משרד החינוך.⁷

בשנת 1901 למדו בעיר בגמנסיה לבנים א' 96 תלמידים יהודים, בגמנסיה לבנים ב' 61 תלמידים ובבית-הספר הריאלי 58 תלמידים יהודים; בגמנסיה לבנות למדו 110 תלמידות יהודיות ובבית-הספר על-שם מריה 64 תלמידות יהודיות. בסך הכול למדו 389 יהודים בבתי-הספר התיכוניים בעיר, שהיוו 10.9% מכלל התלמידים בבתי-ספר אלה — בשני אחוזים פחות מאשר בשנת 1899.⁸ האחוז הלך והתקרב לרמה שקבעו השלטונות — לעשרה אחוזים.

בשנת 1905 למדו בגמנסיה לבנים א' 841 תלמיד, מהם 82 יהודים.⁹ הגנרל גוברנטור הוויילנאי סוויאטופולק מירסקי, שנחשב לאדם ליברלי, הביע בדו"ח שלו לשנים 1902-1903 את הדעה, כי השיטה הכפולה של חינוך היהודים, כאשר חלק מהם לומד בבתי-ספר כלליים וחלק בבתי-ספר מיוחדים להם, אינה רצויה. לדעתו יש לסגור את בתי-הספר המיוחדים ליהודים, ואילו את אחוז התלמידים היהודים בבתי-הספר הכלליים יש להגדיל בהתאם למיספר היהודים בחבל הצפוני-מערבי. את ה"חדר" היהודי הציע להגביל, וללמד בו רק את לימודי הדת.

בנוגע לקבלת בנות יהודיות לגמנסיות לא הקפיד בחומרה רבה כל-כך כמו בקבלת בנים. בבית-הספר הגבוה לבנות בוויילנה על-שם הקיסרית מריה, שהיה למעשה בית-ספר תיכון, נתקבלו תלמידות יהודיות בלי הגבלה לפי אחוזים; במוסד אף היה מורה יהודי לדת.

כפי שנתפרסם בעתון 'המליץ' (1887, גל' 216) היה המורה ביום גנוסיה מוביל לכנסיה גם את הבנות היהודיות ובפקודתו היו כורעות ומשתחוות לפני התמונה הקדושה. בשנת 1893 כבר לא היה בבית-ספר זה מורה יהודי לדת. עם צמצום מיספר התלמידות היהודיות בבתי-הספר התיכוניים נתרוקנו הכיתות במידה רבה ולכן התיר מינהל החינוך בגליל וילנה בראשית שנת הלימודים 1894-1895 קבלת תלמידות יהודיות.¹⁰ בשנת 1900 למדו בבית-הספר על-שם הקיסרית

7 'הזמן' 1903, גל' 79.

8 מובא לפי ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1902 בשבועון 'בודושצ'ינוסט' 1902, גל' 30.

9 'הזמן' 1905, גל' 107.

10 'יוסחוד' 1894, גל' 37 במכתב מוויילנה מאת ג"ר (הוא גריגורי ואנל).

מריה 620 תלמידות, בתוכן 64 יהודיות, כלומר רק 10%, אם כי לפי הוראות משנת 1893 צריך היה לקבל יהודיות בבית-הספר בלי הגבלה. בגמנסיה לבנות למדו 473 תלמידות, בתוכן 110 יהודיות.¹¹ היתה דרישה של בנות יהודיות למקומות נוספים בבתי-ספר תיכוניים אלה.

בית-ספר כימיטני נפתח בוויילנה בחודש אוגוסט 1900. קבלת תלמידים יהודיים הוגבלה בו ל-10%.¹² בשנה הראשונה למדו בו 40 תלמידים, מתוכם 4 יהודים. בשנת 1905 ביקשו להתקבל לבית-הספר 81 יהודים, 107 — נוצרים; נתקבלו 5 יהודים ו-21 נוצרים.¹³

בית-ספר תיכוני למסחר, בקרב מעמד הסוחרים היהודים היתה שאיפה חזקה לתת לילדים חינוך תיכוני. בהודמנות שהעיריה רצתה לציין את מלאות מאה שנה להולדתו של המשורר פושקין הוגשה הצעה לייסד בית-ספר תיכון למסחר על-שם פושקין. באסיפת הסוחרים ביום ה-9 במארס 1899 נתקבלה ההצעה. הסוחרים היו מוכנים שיוטל מס מיוחד על תעודות לעסקים, ואשר ישמש להחזקת בית-הספר. העירייה קיבלה את ההצעה והוחל בגביית המס ובניסוח תקנון למוסד. בתקנון הוצע כי למוסד יתקבלו תלמידים מכל השכבות ובני כל הדתות; לתלמידים יהודים יוקצו 50% מכל המקומות הפנויים ובמקרה שיהיו יותר מקומות פנויים, יוכלו להתקבל יותר יהודים. סעיף זה השפיע על הסוחרים היהודים, שהיוו 89% מכלל סוחרי וילנה, שיצביעו בעד ההצעה.

משרד הכספים, שבת-הספר למסחר היו כפופים לו, רצה לשנות את הסעיף בדבר קבלת תלמידים לטובת רוסים פראבוסלאבים. נוסחה הצעה חדשה לתקנון ובה נאמר כי לילדי פראבוסלאבים זכות קדימה ל-50% מכל המקומות הפנויים. הניסוח החדש לא הבהיר את סדר קבלת התלמידים היהודים. רבים מהסוחרים הסכימו לנוסח החדש אך היו גם כאלה שלא הסכימו ולא חתמו עליו. הוועדה שנבחרה לטפל בייסוד בית-הספר, שיגרה משלחת אל משרד הכספים. השתתפו בה יושב-הראש שלה הגנרל שארסקי, ועוד שני חברים, ביניהם ישראל בונימוביטש. משרד הכספים לא הסכים לאשר את התקנון. המשלחת ניסתה הצעה חדשה ברוח דרישות המשרד והנוסח המתוקן אושר על-ידי משרד הכספים.

כאשר שבה המשלחת ומסרה באסיפה של הסוחרים דו"ח על פעולותיה, טען הסוחר היהודי ג. (הוא בוודאי בוריס גולדברג), כי המשלחת נחפזה והסכימה לנוסח; שלא היה לה יפוי כוח להסכים לו. לפי הנוסח החדש יהיה מיספר התלמידים היהודים תלוי במיספר התלמידים הנוצרים שיתקבל; כך למשל — אם יהיו 40 מקומות פנויים אבל יתקבלו רק חמש בקשות מנוצרים יוכלו להתקבל רק חמישה יהודים למקומות הפנויים. הוא דרש לשנות את סעיף 11 בצורה זו: "ילדי היהודים יתקבלו ל-50% מן המקומות הפנויים".

11 'יוסחוד' 1901, גל' 72.

12 'יוסחוד' 1900, גל' 38; 1901, גל' 72.

13 'הזמן' 1905, גל' 198.

האסיפה נפסקה ללא קבלת החלטה. חברי הוועדה כולם, גם היושב-ראש שלה, הגנרל שארסקי, נוכחו כי דרישת היהודים צודקת. הם החליטו לשלוח לפטרבורג עוד משלחת שתשתדל לשנות את סעיף 11. כדי לזרז את העניינים, שלחה הוועדה את א. ליפייץ לעיר הבירה לברר את העניין "בחוגים הגבוהים". ליפייץ פעל בפטרבורג וחזר עם תשובה בפיו — מועצת בית-הספר תוכל לפרש את הסעיף, כי המחצית היהודית שתתקבל תהיה לפי מיספר המקומות הפנויים ולא לפי מיספר התלמידים הנוצרים שיתקבלו.

לאחר דו"ח זה של א. ליפייץ התכנסה ביום ה-20 באוגוסט 1901 אסיפה לבחירת מועצה למוסד. באו כמאתיים איש, רובם יהודים; באו גם מראשי העדה הפולנית; רוסים באו — מעטים מאד. עלתה בעיית מיספר חברי המועצה היהודים. היושב-ראש הגנרל שארסקי אמר, כי אם מתקבלים 50% תלמידים יהודים, צריכים להיות גם 50% חברי מועצה יהודים. מתוך שבעת חברי המועצה הנבחרים, נבחרו ארבעה יהודים. חבר מועצה שמיני צריך היה להתמנות על-ידי משרד הכספים. גם היושב-ראש צריך היה להיות נוצרי. בבחירות של החברים היהודים לא בחרו הפעם בעשירים (י. בונימוביטש וא. זיוק), אלא במשכילים (אדולף גורדון, ל. זאבלוצקי, חבר מועצת העירה, יו. סירקין וא. ליפייץ).

בראשית שנת הלימודים 1901-1902 נפתח בית-הספר למסחר — מכינה וארבע מחלקות. תוך שמונת הימים הראשונים הוגשו 357 בקשות, מהן 338 של יהודים. היהודים שהיו מעוניינים כי בניהם יתקבלו הלכו אל הורים נוצרים והבטיחו לשלם בעד ילדיהם שכר לימוד, סיפקו בגדים חדשים לבני עניים נוצרים וגם מתת-כסף להוריהם, בלבד שישלחו את בניהם לבית-הספר. אחרי מאמצים נתקבלו 114 יהודים ו-83 נוצרים שמתוכם היה על היהודים לשלם שכר-לימוד עבור 50 תלמיד. משרד הכספים נתן רשיון מיוחד לקבל 15 יהודים נוספים מעל הנורמה. לבסוף נתקבלו לבית-הספר 116 יהודים ו-82 נוצרים.¹⁴

בפתיחה החגיגית של המוסד ביום ה-14 בנובמבר 1901 נוכחו הגוברנטור פון וואל, הקוראטור ו. פופוב ואישים אחרים מצמרת השלטון. כיוון שהדרישה להתקבל לבית-הספר התיכוני למסחר היתה גדולה מאפשרות קבלתם של תלמידים יהודים, העלתה המועצה של בית-הספר, בשנת 1902, את הרעיון של ייסוד בית-ספר למסחר נוסף, בעל דרגה נמוכה יותר, שבו יוכלו תלמידים יהודים להתקבל ללא הגבלה. באסיפה של סוחרים משלמי מס-העסקים בעיר נתקבלה הצעה זו ברצון. הסוחרים הביעו נכונות לשלם לשם זה מס עסקים מיוחד. בית-ספר נוסף זה נפתח בחודש אוקטובר 1902.¹⁵

לבוגרי בית-הספר למסחר לא ניתנה הזכות להתקבל לאוניברסיטה. בתי-ספר למסחר נוסדו אז בערים שונות במדינה: במינסק, באודיסה ועוד.

14 השבועון 'רוסחוד' 1900, גל' 89, כתבה מאת צ'וז'יי: שם 1901, גל' 3, 42, 45, 47-52, 58, 68.

15 השבועון 'רוסחוד' 1902, גל' 23, 44.

היה בוֹוילנה גם בית־ספר פרטי למסחר, של גוסארנקו, בו נתקבלו יהודים בלי הגבלה. בשנת 1901 למדו בו 147 יהודים מתוך 166 תלמידי המוסד.¹⁶ בית־ספר זה נסגר כנראה בשנת 1904.

בשנת 1905 למדו בבית־הספר (התיכוני) למסחר לבנים 258 תלמידים נוצרים, 359 תלמידים יהודים. בבית־ספר למסחר לבנות למדו אז 69 נוצריות, 202 יהודיות. לבנות יהודיות, שלא רצו לכתוב בשבתות, הורשה לא להשתתף בעבודות שבכתב בשבת.¹⁷ בעיית הכתיבה בשבתות העיקה על ההורים היהודים ומנעה רבים מהם מלשלוח את בניהם לבתי־הספר הממשלתיים.

בשנות המהפכה ולאחריהן.

בשנת 1905, שנת המהפכה הראשונה ברוסיה, נמשכו גם תלמידי בתי־הספר התיכוניים והוריהם למעגל השביתות.

גם הורי התלמידים הגישו דרישות: לקבל תלמידים יהודים ללא אחוז מגביל; להרשות למורים יהודים להורות בבתי־הספר התיכוניים; ללמד את השפה העברית וספרותה בכל המחלקות של הגמנסיה על־ידי מורים יהודים; לא לחייב את התלמידים היהודים לכתוב ולהיבחן בשבתות ובחגים יהודיים.¹⁸

התלמידים החליטו באסיפתם ביום ה־4 לינואר לדרוש בית־ספר חפשי. כשמינהל החינוך מילא את דרישותיהם במידה שאפשר היה למלאם, חזרו ללימודים. הוקמה אגודה של הורים ואפוטרופסים של התלמידים שתפקידה לשמש מתווכת בין המורים לבין התלמידים. עם חברי הוועד של אגודה זו נימנו הד"ר שמריהו לוין, א. ראם והד"ר ויגודסקי.

בהתחדש הלימודים בבתי־הספר התיכוניים, התבטאו מורים אחדים בגסות כלפי התלמידים. הדבר גרם להפסקת הלימודים. ביום ה־18 בינואר התקיימה אסיפת הורים. על התלמידים נאסר להשתתף בישיבה, אך הם פרצו לתוכה. אחד התלמידים דרש לסלק את המורים מ"המאה השחורה", את הביורוקרטיה, את המשטר הישן, את ראש גליל־החינוך ואת סגנו. באסיפה הוקרא חזר ממשלתי שבו נאמר, כי אם התלמידים יקשרו קשר יש להשתמש נגדם בקוזאקים ובמגלבים.¹⁹

הממשלה נאלצה לעשות הקלות לתלמידים יהודים בקבלתם לבתי־הספר התיכוניים בחבל הצפוני־מערבי. לפי ידיעה בעתונות ניתנה הוראה לקבל יהודים ללא התחשבות באחוז ההגבלה.²⁰

לאחר המהפכה חזר השלטון לנהוג כמו לפני כן; עלתה שוב על הפרק בעיית האחוזים. שר המסחר והתעשייה שלח בשנת 1908 חזר אל מנהלי בתי־הספר

16 השבועון 'רוסחוד' 1901, גל' 42.

17 'הזמן' 1905, גל' 187.

18 'הזמן' 1905, גל' 218.

19 'הזמן' 1905, גל' 225, 232, 237, 246.

20 'הזמן' 1906, גל' 143.

למסחר, כי עליהם לשים לב לאחוזים. אם מיספר התלמידים היהודים הגיע לאחוז הקצוב, יש לקבל יהודים רק למכירות. ראשי בתי-הספר התיכוני למסחר הסבירו לעתונאי, כי האחוז הקצוב ב-50%, לא נשמר אף פעם; בשנה השוטפת לומדים בבית-הספר 75% יהודים, ואם יישמר האחוז הקצוב, לא יוכל בית-הספר להחזיק מעמד. לקראת שנת הלימודים הקרובה החליטה ההנהלה לקבל רק 50% יהודים. בגמנסיות נתקבלו בקיץ של שנת 1908 מעט מאוד יהודים. מתוך 68 תלמידים שנתקבלו לגמנסיה ב', מחלקה א' היו רק 7 יהודים.²¹

לפי תקנות משנת 1909 הותר לקבל בתחום-המושב לגמנסיות הממשלתיות 15% תלמידים יהודים. היתה זו הגדלה של המכסה, שעמדה לפני כן על 10% בלבד. שר המסחר והתעשייה נתן בסוף שנת 1909 הוראה לקבל גם לבתי-הספר למסחר רק 15% יהודים. המועצה הפדגוגית של בית-הספר התיכוני למסחר בוויילנה החליטה לנהוג לפי הוראה זו החל משנת הלימודים הבאה. מועצת המפקחים על בית-הספר קבעה, כי המועצה הפדגוגית לא התחשבה בחוזר ממשרד המסחר, שנאמר בו באשר לבתי-הספר שיש בהם הסכם מיוחד — וכי אפשר להנהיג את התקן החדש רק בהסכמת המייסדים. משלחת מבתי-הספר למסחר פנתה אל השר והוא הבטיח לדון בבעיה בקרוב.

בשנת 1910 הלכה משלחת מבתי-הספר התיכוניים למסחר בתחום המושב אל ראש הממשלה סטולפיץ והסבירה לו כי כלי התלמידים היהודים, המהווים 60% מכלל התלמידים, לא יוכלו בתי-ספר אלה להתקיים. המשלחת ביקשה להקפיא את ההוראה בדבר 15% לשלוש שנים ובינתיים לעבד תקנות חדשות. סטולפיץ הבטיח לשים לב לדרישות; ואמנם החליטה הממשלה כי לבתי-הספר למסחר יתקבלו תלמידים יהודים לפי מכסה של 45%.

אולם בראשית שנת הלימודים 1910, חזר ואישר משרד המסחר והתעשייה, כי ההוראה בדבר 15% נשארת בתוקפה. הסוחרים הווילנאים משלמי מס העסקים נתכנסו אז והחליטו להמשיך ולשלם את המס רק אם תישאר המכסה של 50% לתלמידים היהודים. ועד המפקחים שליד בית-הספר אישר החלטה זו. אסיפת משלמי המס בחרה בוועדה בת שלושה אנשים, בתוכם א. ליפייץ וט. בונימוביטש, וזו מסרה את הטיפול בעניין לעורך-דין א. גרוזנברג. היהודים טענו, כי הם מכניסים 85% מסכום מס-העסקים. המיספרים המדויקים היו: בשנת 1911 גבו 19,335 רובל מס עסקים, חלק היהודים בזה היה 13,570 רובל, כלומר 70.2%; בשנת 1912 ירד חלקם של היהודים במס ל-68%. משרד המסחר והתעשייה רצה אז להטיל מס-חובה להחזקת בית-הספר למסחר אך העיריה דחתה הצעה זו. העיריה העדיפה שיישאר מס מרצון והחליטה לתמוך בדרישה, כי ליהודים יוקצו 50% ממיספר המקומות בבית-הספר.

משרד המסחר והתעשייה החליט בחודש פברואר 1912 להקטין בכל שנה את אחוז

התלמידים היהודים המתקבלים לבית-הספר למסחר בחמישה אחוזים, כדי שיגיעו במשך השנים הקרובות ל-15% בלבד. ועד המפקחים ליד בית-הספר הציע מצדו פשרה — להקטין את מיספרם בכל שנה באחוז אחד. המשרד לא הסכים להצעה זו. אז הסכים ועד המפקחים על דעת עצמו, מבלי לשאול את דעת משלמי-המס, להקטין בכל שנה את מיספר היהודים בחמישה אחוזים, כך שבשנת 1916-17 יגיע מיספר התלמידים היהודים ל-15%, וכבר בשנת הלימודים 1912-1913 יהיו במוסד רק 35% יהודים. הוועדה מטעם אסיפת משלמי המס מחתה נגד ועד המפקחים. אסיפה כללית של משלמי המס החליטה פה אחד לפנות לסנאט בקובלנה נגד המשרד למסחר ונגד פעולת ועד המפקחים.

הקובלנות לא הועילו; בשנת הלימודים 1913-14 הוחלט לקבל רק 30% יהודים, וזאת על-מנת שמיספר התלמידים היהודים ילך ויפחת עד שיגיע ל-15%. בשנת 1914-1915 נתקבלו לבית-הספר התיכוני למסחר 117 תלמיד, בתוכם רק 29 יהודים.

לבתי-הספר התיכוניים הממשלתיים וכן לפרטיים בעלי הזכויות, ניתנה בשנת 1913 הוראה להקפיד על האחוז הקצוב ליהודים. הוטל גם איסור על מורים לא-רוסיים ללמד בגמנסיות ובפרו-גמנסיות הפרטיות את השפה הרוסית, ההיסטוריה והגיאוגרפיה של רוסיה. מורים ומורות יהודיים רבים איבדו על-ידי הוראה זו את מקום עבודתם.²²

הגבלות הוטלו בשנת 1910 גם על בתי-ספר יהודיים פרטיים, שהיו להם זכויות למתן תעודות בגרות. כעבור שנה הוגבל גם מיספר היהודים, שהורשו לגשת לבחינות הבגרות כאקסטרנים. כוונת הגבלות אלה היתה לעצור את זרימת הצעירים היהודים לבתי-הספר הגבוהים.

מיספר התלמידים היהודים. לפי סקר, שנערך בשנת 1910 על-ידי הסניף הווילנאי של חברת "מפיצי השכלה" היו בעיר:²³

בתי-ספר תיכוניים לבנים.

- ממשלתיים: 4. בהם 2,141 תלמידים, מתוכם 240 יהודים (12%).
 ציבוריים: 1. בהם 539 תלמידים, מתוכם 320 יהודים (60%).
 פרטיים: 5. בהם 1,058 תלמידים, מתוכם 632 יהודים (60%).
 גמנסיה יהודית: 1. בה 407 תלמידים, מתוכם 407 יהודים.
 סך הכול: 11. שלמדו בהם 4,145 תלמידים, מתוכם 1,607 יהודים (38%).

22 'הד הומן' 1908, גל' 162; 1909, גל' 272, 286; 1912, גל' 120; 1913, גל' 175; 'ראזסבייט' 1910, גל' 4.

14, 17; 1911, גל' 52; 1912, גל' 47; 1913, גל' 14, 16, 34; 'דער פריינד', וילנה 1914, גל' 33.

23 'דו"ח הסניף הווילנאי (ברוסית)', וילנה 1915.

ממשלתיים: 2. בהם 1,283 תלמידות, מתוכן 107 יהודיות (8%).
 פרטיים: 5. בהם 1,542 תלמידות, מתוכן 825 יהודיות (55%).
 גמנסיה יהודית: 1. בה 245 תלמידות, מתוכן 245 יהודיות (100%).
 פרוג'ימנסיות יהודיות: 6. בהן 1,151 תלמידות, מתוכן 1,151 יהודיות (100%).
 סך הכול: 14. בהם 4,221 תלמידות, מתוכן 2,328 יהודיות (55%).

גמנסיות ופרו-גמנסיות פרטיות.

בגמנסיות הפרטיות לבנות שנפתחו בשנים 1898-1899 על-ידי שתי נשים בלתי-יהודיות, הגב' פריזורוב והגב' וינוגראדוב, היו מתקבלות תלמידות יהודיות במספר מצומצם. כאשר פנו מנהלות אלה אל העיריה בבקשת סיוע כספי, דרש חבר העיריה היהודי א. ליפייץ, כי הסיוע יינתן בתנאי שתתקבלנה תלמידות בלי הבדל דת. בעיריה היו שהתנגדו להצעתו של ליפייץ, אך נתקבלה החלטה ברוח הצעת חבר-העיריה היהודי.²⁴ מיספר התלמידות היהודיות גדל במשך הזמן בבתי-ספר אלה. בשנת 1905 היו בגמנסיה של הגב' פרוזורוב 40% תלמידות יהודיות. כאשר פגע באותה שנה מורה רוסי ביהודים, באמרו כי הם אויבים לרוסים, קם שאון בבית-הספר והמורה פוטר.²⁵ יושב-ראש ועד ההורים בגמנסיה זו היה בשנת 1906 א"ד ראם. באותה שנה הנהיגו שם את לימוד השפה העברית לבנות היהודיות.²⁶

עם מתן ההקלות לפתיחת בתי-ספר תיכוניים פרטיים, ביחוד פרו-גמנסיות בעלות מחלקות מעטות, קמו בוויילנה גמנסיות ופרו-גמנסיות יהודיות פרטיות רבות. הגמנסיה לבנים של פ. קאגאן. בגלל ההגבלות בקבלת תלמידים יהודיים לבתי-הספר התיכוניים-ממשלתיים, וכן בהשפעת התנועה היהודית הלאומית, נתעורר אצל משכילים יהודים הצורך לפתוח בית-ספר תיכוני פרטי מיוחד ליהודים. גם באודיסה תכנן סניף חברת "מפיצי השכלה" ייסוד גמנסיה פרטית ליהודים.²⁷ בערים אחדות השיגו יהודים רשיון לייסוד גמנסיות פרטיות בעלות זכות למתן תעודות בגרות. גמנסיה ראשונה כזאת נוסדה באודיסה בשנת 1903.²⁸ אחריה נוסדה גמנסיה פרטית יהודית בפטרבורג, ואחרי זה — בוויילנה. חשיבותן של גמנסיות פרטיות אלה היה רב. התלמידים לא למדו בהן בשבתות ובחגים יהודיים. מייסד הגמנסיה לבנים ומנהלה בוויילנה היה פ. קאגאן (כהן), פדגוג מצוין, שמשך למוסדו מורים עבריים חשובים. בבית-ספרו ניתן מקום נרחב גם ללימודים עבריים. את השפה העברית לימדו בשיטה הטבעית "עברית בעברית". בין מורי הגמנסיה היו נח פינס, משורר, מחבר ספרי לימוד ו"דקדוק לשון עברית" (וילנה תרע"ב); הסופר הד"ר י"ל ברוך;

24 'יוסחוד' 1899, גל' 5.

25 'הזמן' 1905, גל' 241, 242.

26 'הזמן' 1906, גל' 17, 186.

27 'יוסחוד' 1901, גל' 47, 48, 49.

28 השבועון 'בורדשצ'ינוסט' 1903, גל' 41.

חיים אריה חזן, בלשן, חוקר המקרא ומתימטיקאי, וכן מנחם גורביטש. בגמנסיה של פ. קאגאן שדרה רוח לאומית עברית. בחגיגות (כגון בנשפי חנוכה) היו מציגים מחזות עברים ומדקלמים שירים עבריים.

פאבל קאגאן רכש לו את כל הציוד הדרוש לגמנסיה מבלי לחוס על כספו. אפילו טלסקופ, מכשיר שלא היה בשום גמנסיה בוויילנה, רכש לו. לגמנסיה שלו יצא שם טוב בקרב יהודי המדינה ובאו ללמוד בה תלמידים רבים אף ממקומות רחוקים. יותר מאלף תלמידים למדו בה. כאשר פנה פ. קאגאן בסוף שנת 1906 בבקשה להעניק לגמנסיה זכויות כמו לגמנסיה ממשלתית, נדחתה הבקשה, אולם כעבור חודשים אחדים קיבל את הזכויות המבוקשות. כשיצאה גזירה משר-החינוך, כי גמנסיה בעלת זכויות של בית-ספר ממשלתי אינה רשאית להנהיג את לימוד השפה העברית, סירב פ. קאגאן להיכנע לגזירה, ומוכן היה לסגור את המוסד, אם לא ירשו לו ללמד עברית. הוא נסע לפטרבורג והשיג את ביטול הגזירה.²⁹

לבחינות הבגרות ניגשו בחודש יוני 1909 37 תלמידים. 29 מהם קיבלו תעודות בגרות. הבחינות התקיימו בנוכחות נציג מינהל החינוך. תלמיד אחד זכה במדליית זהב, 4 תלמידים זכו בשתי מדליות כסף. בשנת 1914 סיימו את הגמנסיה 60 תלמיד. הגמנסיה לבנות של הגב' אנטוקולסקי וסופיה מ. גורביטש. גמנסיה זו של הגב' אנטוקולסקי (אשת הצייר אנטוקולסקי) וסופיה גורביטש נפתחה בשנת 1906. היא נחשבה לאחת המצוינות שבעיר והיתה בה ספריה גדולה. כל המורים, פרט למורי השפה הרוסית ותולדות רוסיה, היו יהודים. הגמנסיה התנהלה ברוח יהודית-לאומית; למדו בה עברית, סיפורי המקרא, וכיתות הגבוהות — גם את תולדות עמנו.

המחזור הראשון סיים את לימודיו בשנת 1913. בשנה שלאחריה למדו בגמנסיה 130 תלמידות. נוסדה אז אגודה לתמיכה בתלמידות מחוסרות אמצעים. פרו-גמנסיות צמחו מבתי-ספר עממיים על-ידי הוספת מחלקות. בייחוד רב היה מיספר הפרו-גמנסיות לבנות. מינהל החינוך בגליל וילנה הירשה בשנת 1906 לקליוטש, בעל בית-ספר לבנות בן שלוש מחלקות, להוסיף מחלקה רביעית. בית-הספר הזה הפך כבר בשנת 1908 לפרו-גמנסיה וקבל זכויות.³⁰ בעלי בית-ספר יהודי אחר, קוכאנובסקי וריבסמן, קיבלו גם הם בשנת 1907 רשיון לפתוח פרו-גמנסיה.³¹ בית-הספר לבנות של נח פונט הפך גם הוא לפרו-גמנסיה לבנות בת ארבע מחלקות.³²

בית-הספר לבנות של הגב' שבלוביטש כץ, שנוסד בשנת 1885, הפך פרו-גמנסיה.

29 'הזמן' 1906, גל' 194; 1907, גל' 52; 'הד הזמן' 1909, גל' 132, 266, 267; 1910, גל' 281, 285; 'הזמן' 1914, גל' 135; 'ראסבייט' 1909, גל' 27; חיה וייצמן-ליכטנשטיין, בספר הזכרונות שלה בצל קורתנו, תל-אביב תש"ח, עמ' 176-182.

30 'כרוניקה יברייסקי ז'ינני' 1906, גל' 33; 'הד הזמן' 1908, גל' 129; 1909, גל' 170.

31 'הזמן' 1907, גל' 124.

32 'הזמן' 1913, גל' 289.

כשמלאו 25 שנה לקיום בית-הספר החליטה בעלת המוסד ומנהלתו, להעניק מילגות לשש בנות-עניים, כדי שתוכלנה ללמוד אצלה חנם.³³

מנהל החינוך של גליל וילנה הודיע בשנת 1907 למנהלי בתי-הספר העממיים בשם משרד החינוך כי אינו רואה אפשרות להכיר בבתי-הספר היהודיים הפרטיים בני 4-6 מחלקות כבתי-ספר ממשלתיים. הכרה כזאת היתה גורמת, לדבריו, למעבר התלמידים למחלקות המתאימות בגמנסיות, ועל-ידי כך לפגיעה בעיקרון של אחוז קבוע ליהודים בבתי-הספר התיכוניים.³⁴

שר-החינוך שווארץ רצה לשלול מהגמנסיות היהודיות הפרטיות את זכויותיהן להענקת תעודות בגרות. גזירה זו נדחתה בשנת 1910 לשנה אחת ובשנת 1911 לשנה נוספת.³⁵

הגמנסיה והפרו-גמנסיות הפרטיות היהודיות משכו אליהן את הצעירות היהודיות. בשנת 1914 למדו רק מעטות מהן בגמנסיה של הגב' פרוזורוב.

האינסטיטוט למורים יהודיים.

המכון להכשרת מורים שתפס את מקומו של בית-המדרש לרבנים, היה בית-הספר הממשלתי היחידי ליהודים, ברמה של בית-ספר תיכון. שר-החינוך סבר, כי שני בתי-ספר כאלה למורים יהודים, אחד בוילנה והשני בז'יטומיר, אינם דרושים ורצה בסוף שנת 1881 לסגור אחד מהם. ראשי גלילות החינוך בוילנה ובקייב הסכימו לסגירה.

קבוצת יהודים וילנאים פנתה בשנת 1882 פעמיים לשר-החינוך בבקשה שלא לסגור את המוסד. הם הדגישו את ערכו התרבותי הרב של המוסד, בעיר שהיא מרכז החבל הצפוני-מערבי, ובגליל-חינוך שיש בו עשרים וחמישה בתי-ספר ממשלתיים ליהודים, כמחצית ממיספר בתי-הספר שבמדינה כולה. הם ציינו גם את חשיבות המוסד לרוסיפיקציה של החבל.

הדיעות, כי השלטונות עומדים לסגור את המכון למורים בוילנה נתפרסמו בעתונות היהודית. השבועון 'ראזסבייט' ציין, כי באינסטיטוט בוילנה לומדים רק 20 תלמיד. בעתון 'רוסקי יבריי' נתפרסם מאמר נגד התכנית לסגור את המוסד בוילנה.³⁶ ובכל זאת החליט שר-החינוך לסגור את המוסד. אולם באותה שנה, 1882, התחלף השר והשר החדש, דלאנוב, לא מיהר לבצע את ההחלטה של קודמו. הוא שאל לדעת הגנרל גוברנטורים בקייב ובוילנה. הגנרל גוברנטור הוילנאי, אדוארד טודטל'קן השיב כי אינו מתנגד לסגירה ואילו הקייובי, דרנטלו, ענה, כי יש לסגור, מפני שבית-ספר זה, שהינו לאומי — מזיק.

בראשית שנת 1853 נסגרה באינסטיטוט למורים בוילנה מחלקה אחת. בכתבה

33 'הד הזמן' 1908, גל' 135.

34 'ראזסבייט' 1907, גל' 16.

35 'ראזסבייט' 1910, גל' 274; 1911, גל' 21.

36 'ראזסבייט' 1882, גל' 22, עמ' 830; 'רוסקי יבריי' 1882, גל' 24, 26, 48.

מווילנה — בשבועון היהודי-רוסי 'כרוניקה שבועית של הווסחוד' טען הכתב, כי המנהל מוציא בכל שנה מהמוסד תלמידים רבים באמתלה כי אינם מתקדמים.³⁷ בשנת 1885 סייעו את הלימודים במכון רק שבעה תלמידים.³⁸ לשר-החינוך הוגשו בשנת 1884 שתי בקשות מיהודים וילנאים לסגור את האינסטיטוט. בחודש יולי הוגשה בקשה שחתמו עליה ארבעה אנשים, ובה הצעה לפתוח במקום המוסד הזה חמישה בתי-ספר יהודיים. עד אז היה בעיר רק בית-ספר יהודי אחד. בבקשה השניה, שהוגשה בחודש נובמבר וחתמו עליה אחד-עשר איש, צוין כי בוגרי האינסטיטוט אינם מתאימים להוראת הדת כמו המלמדים. הם ביקשו להרשות למלמדים להחזיק כיתות בנות 25 תלמידים, במקום עשרה תלמידים.³⁹ השר החליט לא לסגור את האינסטיטוט למורים בוילנה. בקיוב נסגר האינסטיטוט בשנת 1885.

באינסטיטוט למורים התנהלו החיים תוך משמעת קפדנית וברוח רוסית פטריוטית. התלמידים חיו בפנימיה והיו מקבלים מזון, בגדים וספרים על חשבון הממשלה, מכספי מס הנרות. מותר היה להם לצאת מהמוסד רק בימים ובשעות קבועים. בשנת 1882 מספר כתב מווילנה על יחס נוקשה וגס של המנהל אל התלמידים. בזמן השיעורים השתמש המנהל בכינויים מעליבים כגון: "ז'יד", "טבע יהודי"; היה אומר לחניכים: "נבזה", "בן בליעל", "אתם מוכשרים רק להונות"; היה מציע להם לעסוק בסחר ומכר במקום ללמוד; היה עוצר אותם במוסד על כל עבירה קלת ערך. בגלל טעות קטנה בזמן השיעור, מספר אותו כתב, אסר המנהל על כיתה שלמה לצאת מהמוסד במשך שלושה חודשים; אפילו בחג הפסח, תבע מהם להישאר במוסד, למרות שהמורים היהודים ביקשו מאד לשחרר את התלמידים לחג. במקרה אחד החזיק המנהל תלמיד במשך שלוש יממות במעצר חמור, בחדר קטן ואפל, בלחם ומים, למרות שרופא המוסד הד"ר סמואלסון אישר, כי התלמיד סובל ממחלת הריאות. הסיבה למעצר של התלמיד היתה כי יצא לטייל, בלי רשות כנראה, אבל לפי עצת הרופא.⁴⁰

המנהל והמורים הרוסיים זלזלו בלימודי היהדות ובמורי המקצועות האלה — יהושע שטיינברג המזדקן והיבש ואשר ווהל. מנהל החינוך בגליל וילנה, סייגייבסקי, שפעל בכל המרחץ למען רוספיקציה של החבל, דרש להקפיד על חינוך פטריוטי רוסי. עושי דברו באינסטיטוט למורים מילאו את תפקידם במסירות רבה. המנהל החדש ואסיל ספאסקי, בוגר האקדמיה הדתית במוסקבה, שנכנס לעבודה במוסד בשנת 1887, ניהל את המוסד ברוח רוסית כפי שהוא הבין אותה ודיבר אל התלמידים בגסות לא פחות מקודמו. הוא הציע לכמה תלמידים להתנצר, והבטיח

37 'ראזסבייט' 1882, גל' 48.

38 שם, 1885, גל' 23.

39 מאמר של ט. שאטילובה על האינסטיטוט למורים היהודי בוילנה בקובץ 'יבויסקאיה וטופיס (ברוסית) ג', לנינגראד 1924.

40 'ווסחוד' 1882, גל' 26, 48.

הרים וגבעות למי שיעשה זאת. לא ידוע על מקרה של קבלת הצעות אלה. מנהל החינוך בגליל, סירגייבסקי, היה מרוצה מהרוח הרוסית השוררת במוסד. הוא כתב בשנת 1891 לממונים עליו, כי המוסד ממלא תפקיד רצוי ברוסיפיקציה של החבל. הוא ציין, כי חניכי האינסטיטוט אינם קנאים דתיים, פאנאטיקים, ואילו בניהם כבר אינם יודעים לדבר ז'ארגון אלא רק רוסית.

תקנות האינסטיטוט למורים אושרו על-ידי מנהל החינוך בשנת 1894 והן נדפסו בצורת מדרין למורים ולתלמידים (וילנה 1895). נאמר בהן כי לתפילה בשבתות ובחגים חייבים התלמידים להופיע באולם-התפילה במדים שלהם — בגוון שחור. ארוחת הבוקר היתה מתחילה בתפילה ורק אחריה היו יושבים לשולחנות. נקבעו השעות שבהן מותר לתלמיד לצאת מהמוסד. כדי להעדר בשבתות ובחגים צריך היה להגיש בקשה בכתב, וכשחזר למוסד, חייב היה התלמיד להביא עדות בכתב איפה בילה.

במוסד היתה תזמורת של תלמידים בניצוחו של מנדל ויינברן וכן מקהלה בניצוחו של י. פירוז'ניקוב. לנשף ספרותי-מוסיקלי שנערך במוסד ביום השבעה כאפריל 1895, בא הגנרל גוברנסטור פיטר אורז'בסקי, ראשי הנהלת החינוך בגליל וילנה ויהודים אחדים. נערים מהכיתה המכונה הקריאו שירים ברוסית, שפה שרק לא מזמן התחילו ללמוד אותה. האורחים היו מרוצים, גם הגנרל גוברנסטור, שזו לו הפעם הראשונה לבקר במוסד חינוכי — היה מרוצה. שביעות רצונם נבעה בעיקר מהרוח הרוסית ששררה בנשף.⁴¹

בשנת 1896 פשטו בוילנה שמועות כי השלטונות עומדים לסגור את המוסד. הסיבה המשוערת היתה — חוסר הבטחון בהכנסות מספיקות ממס-הנרות. החוקת המוסד עלתה יותר מ-32,000 רובל לשנה.

החרדים היו מעוניינים בסגירת האינסטיטוט; היו שמועות כי חרדים אחדים הגישו תלונות על המוסד. רבים התאוננו על מיעוט ידיעתם של התלמידים ביהדות ועל חוסר רוח עברית בקרב החניכים.⁴² הסופר שלום הלוי אפשטיין⁴³ יצא במאמר ב'הצפירה' להגן על זכות הקיום של המוסד, אם גם בשינויים מסויימים. הוא טען כי האינסטיטוט נוסד לשם הכשרת מורים ללימודי חוץ ואילו לימודי הקודש אמורים היו ילדינו ללמוד ב'חדר'; אם רוצים כי יוציא האינסטיטוט גם מורים ללימודים עבריים, יש להרחיב את התכנית ולהשתדל כי בראש המוסד יעמוד יהודי.

מאחר שלבתי-ספר תיכוניים ממשלתיים קשה היה להתקבל בגלל אחוז החסימה, ניסו צעירים יהודים רבים להתקבל לאינסטיטוט למורים. במוסד היו בשנת 1895 — 67 תלמידים ואילו בשנת 1896 — 71; בשנת 1889 — היו 66 תלמידים ובשנת

41 'יוסחוד' 1895, גל' 16.

42 'המליץ' 1896, גל' 156; 'הצפירה' 1896, גל' 127.

43 'הצפירה' 1896, גל' 204.

1901 — 71 תלמיד. ⁴⁴ מיספר הצעירים שרצו להתקבל היה רב. בשנת 1889 רצו להתקבל 71 תלמידים. 12 נידחו מסיבות שונות, 53 ניגשו לבחינות, רק 16 קיבלו ציונים מספיקים. הבחינות היו קשות יותר מאשר לפני התכנית המאושרת. בשנת 1912 ניגשו לבחינות-הכניסה 99 ונתקבלו 23 תלמידים. ⁴⁵ כתב מווילנה התריע במאמר בשבועון 'ווסחוד' בשנת 1901, על שמקבלים באינסטיטוט למורים רק מיספר מוגבל של תלמידים ודוחים רבים מהמועמדים מטעמים בלתי מוצדקים. הוא טען שיש מקום במוסד למאה תלמידים. שמונים מהם על חשבון הממשלה ועשרים במילגות של קהילות, אגודות או אנשים פרטיים; בזמן שראש גליל החינוך הווילנאי קבע כי יש צורך במורים, מסיימים את לימודיהם באינסטיטוט בכל שנה לא יותר מ-14 תלמידים. ⁴⁶

אותו כתב מווילנה מספר לנו, לפי הדו"ח של הנהלת גליל החינוך הווילנאי, באיזו רוח התנהלו הלימודים באינסטיטוט למורים. בלימודי הדת שמו את הדגש רק על התנ"ך, ואילו את "התוספות של התלמוד, הגורם להתבדלות ולזרות הבלתי-אהודות של היהודים" הרחיקו מהתלמידים. לימוד ההיסטוריה התנהל ברוח פטריוטית רוסית; השירה והזמרה — לפי דוגמות רוסיות.

בשנות המהפכה 1905-1906 החליטה הנהלת האינסטיטוט לבטל את הפנימיה ולתת לכל תלמיד סכום מסוים, 14 רובל, כדמי כיס. באותו זמן ניתנה רשות לתלמידים להתפלל בכל מקום שיבחרו להם, אבל בית-התפילה במוסד לא נסגר. ⁴⁷ אחרי הסתלקותו של יהושע שטיינברג (בשנת תרס"ח) נתמנה מיכאל וולפר למפקח על לימודי היהדות באינסטיטוט.

בתי-ספר ממשלתיים ליהודים: "עממיים" ול"מתחילים". בתי-ספר אלה היו בני כיתה אחת או בני שתי כיתות, בהתחשב במיספר המורים הראשיים שלימדו בהם. שאר המורים נחשבו כעוזרים למורים וקיבלו שכר מוקטן. בתי-הספר העממיים היו הוותיקים יותר והיו בהם מורים שעבדו עוד מראשית שנות השבעים והשמונים, ואילו בתי-הספר למתחילים נוסדו מאוחר יותר, במחצית שנות השמונים, פרט לבית-הספר לדוגמה, שנוסד ליד האינסטיטוט למורים, בשנת 1873. בבתי-הספר העממיים היו כיתות מקבילות לבנים ולבנות. לכל בית-ספר כזה היה מתמנה לשלוש שנים "משגיח מפני הכבוד" מתוך נכבדי הקהילה.

עם רשימת בתי הספר העממיים היהודיים הממשלתיים בשנת 1893 נמנו 11 בתי-ספר כאלה. ⁴⁸ רוב המורים הראשיים היו בוגרי בית-המדרש לרבנים בוילנה, שנים מהם היו בוגרי האינסטיטוט למורים בעיר. כמפקח נתמנה בשנת 1880 מרק בן נחום

44 'המליץ' 1898, גל' 123, 132, לפי דו"ח של הנהלת גליל החינוך הווילנאי; השבועון 'ווסחוד' 1901, גל' 17; השבועון 'בודשצ'נוסט' 1902, גל' 30.

45 'דאזסבייט' 1912, גל' 35.

46 'צ'ידוי כ'ווסחוד' 1901, גל' 17.

47 'הזמן' 1906, גל' 3; 'כרתיקה יברייסקוי ז'ינני' 1906, גל' 34.

48 ספר השמה של פלך וילנה לשנת 1894 (ברוסית), עמ' 160-161.

שפירא, בוגר בית-המדרש לרבנים בוויילנה. בבית-הספר העממי ג' שימש כמורה ראשי ומנהל נח פונט, מתלמידי בית-המדרש לרבנים בוויילנה. בבית-הספר העממי ה', בפרבר זארצ'יה, שימש כמורה ראשי ומנהל, החל משנת 1880, יהושע ראקובשצ'יק.

בתי-ספר למתחילים היו דומים לאלה העממיים. בעיר היו שלושה בתי-ספר למתחילים. הראשון נפתח בחודש יולי 1886, השני — כעבור שנה.⁴⁹ כיוון שהכניסה לבתי-הספר התיכוניים היתה מוגבלת ליהודים, שלחו רבים מההורים את בניהם אל בתי-הספר העממיים או לבתי-הספר למתחילים. הלימודים נמשכו בהם שבע שנים, מזה שנה אחת במכינה. בתי-ספר אלה היקנו לתלמידים את ידיעת השפה הרוסית, לימודים כלליים ובמידה זעומה גם לימודים עבריים. המורים בהם היו יהודים והושם לב לשמירת מצוות הדת. השיעורים היו מתחילים ומסתיימים בתפילה. לימודי היהדות שימשו כפתיון להורים.

בית-הספר למתחילים א', שמנהלו היה אליהו לאַנְרֶב ועוזריו דויד ליפשיץ ולייב באביצקי, מנה בשנת הלימודים 1887-1888 92 תלמיד, כפליים מאשר בשנה הראשונה לקיומו. בבית-הספר למתחילים ב', שמנהלו היה אברהם צוננר, היו בשנת הלימודים 1892-1893 178 תלמיד.⁵⁰

לימודי היהדות, שהוקדשו להם שעותיים ביום, לא היקנו לתלמיד הרבה מידעיות היהדות. כל הלימודים, גם לימודי היהדות, התנהלו ברוסית; לתלמידים אסור היה לדבר בשפה אחרת מלבד רוסית; אפילו בהפסקות בין השיעורים. כשהיו המורים פוגשים ברחוב תלמידים המדברים בשפת אמם, היו מעמידים אותם ומעירים להם שידברו רוסית. החינוך בבית-הספר התנהל ברוח רוסית פטריוטית.

בראשית שנת הלימודים 1882-1883 שלח הממונה על בתי-הספר למתחילים חוזר ובו הציע למנהלים להזמין מורים ממוצא רוסי ללמד את השפה הרוסית. הצעה זו לא היתה אלא הוראה תקיפה. המנהלים מילאו אחר ההוראה ומורים יהודים קיפחו את פרנסתם. ההוראה נשלחה, כך הוסבר, רק לשם השיפור בהנחלת השפה הרוסית לתלמידים.⁵¹

הלימודים הכלליים בבתי-הספר למתחילים עמדו על רמה גבוהה. הילד, שבא לבית-הספר בלי כל ידיעה בשפה הרוסית, היה לומד מהר את השפה. סייע לזה הרבה ספר-הלימוד לשפה הרוסית, שחיבר מיכאל וולפֶר ושהיה מקובל בכל בתי-הספר ליהודים. בבית-הספר לא שרו שירים יהודיים; כנגד זה שרו הרבה שירים רוסיים. המורה ל. גולדמן הוציא ספר שירים רוסיים שהיה מקובל בכל בתי-הספר הממשלתיים ליהודים. החגיגות הרשמיות התנהלו ברוח פטריוטית רוסית. לפי דרישת המפקח על בתי-הספר למתחילים, ת. סטאברוביטש, היו התלמידים הולכים

49 'יוסחוד' 1888, גל' 28; 1887, גל' 26.

50 'יוסחוד' 1892, גל' 48.

51 'יוסחוד' 1882, גל' 38, בכתבה מוויילנה; שם, גל' 41, במכתב למערכת מאת המורה נח פונט; שם, גל' 45.

בכתבה מוויילנה, שנכתבה כנראה בידי ל. לוואנדה; שם, גל' 50.

עם מוריהם לבית הכנסת הגדול בזמן החגיגות האלה; בבית-הכנסת שרו החזן ומקהלות התלמידים, ונאמו הרב והמורה. טקס הסיום היה נערך בחגיגות מיוחדת סטאברוביטש היה מופיע בו בעצמו ונאם.⁵²

בתי-הספר הממשלתיים למתחילים הוציאו מתוכם בוגרים שידעו רוסית והיו חדורים ברוח התרבות הרוסית ואף הורגלו לחריצות ולמאמץ.

יהודי וילנה ראו בפקיד סטאברוביטש ידיד היהודים. הוא היה אדם ליברלי, שהמשיך את מסורת הפקידות של שנות השישים. היה משתדל שלא יקפחו לימודי הדת בבתי-הספר ליהודים וכי יוקצבו סכומים ממס הנרות וה"קורובקה" לבתי-הספר היהודיים. הוא לא היה שם לב למלשינויות. כאשר נפטר סטאברוביטש השתתפו היהודים בהלווייתו וערכו בבית-הכנסת הגדול תפילת אזכרה לשמו, בה נאם המגיד דמתא.⁵³

יהודי וילנה הביעו את יחס הכבוד שלהם גם למנהל החינוך בגליל וילנה סיירגייבסקי. כאשר פרש מתפקידו אספו יהודים וילנאים כסף וייסדו שתי מילגות על שמו, אחת בגמנסיה והשניה בבית-הספר הריאלי בעיר.⁵⁴

בשנת 1901 למדו בבתי-הספר הממשלתיים ליהודים, "למתחילים" וה"עממיים" 2,065 בנים ו-1,309 בנות. מלבד אלה למדו בבית-הספר למתחילים ליד האינסטיטוט למורים 81 תלמיד.⁵⁵ מיספר התלמידים והתלמידות בבתי-הספר הממשלתיים ליהודים בעיר לא נשתנה במשך עשר השנים הבאות: בארבעה בתי-ספר למתחילים לבנים היו 769 תלמיד, ובעשרה בתי-ספר עממיים — 1,456 תלמיד (583 בנים, 873 בנות).⁵⁶

מינהל החינוך בגליל וילנה בדק בשנת 1912 את מצב הלימודים בבתי-הספר העממיים הממשלתיים ליהודים בעיר. תוצאות הבדיקה הראו, כי הלימודים הם ברמה נמוכה. עשרה מורים ומוורות שוחררו מעבודתם, אחדים מהמורים עברו לגימלאות.⁵⁷

אגודה לעזרה לתלמידים ולמורים יהודיים בבתי-ספר ממשלתיים נוסדה כבר בשנת 1878 ביזמתו של הבנקאי י. פרידלנדר. בוועד השתתפו ש"י פיין, יהושע שטיינברג, א. ווהל, מרדכי נמזר, מ. וולפר ואחרים. מיספר החברים התורמים היה קטן בתחילה, רק כשלושים איש, אולם כעבור שנתיים היו בה כבר כמאתיים וחמישים חברים וסכום התרומות הגיע לאלפיים רובל. הוועד פעל בראשונה כמחלקה של "הצדקה הגדולה", אולם בשנת 1880 הכירה גם העירייה בתקנון שלו. העזרה שיכול היה הוועד להושיט לתלמידים היהודים בגמנסיות הממשלתיות היתה

52 ללוידוב: בתי-הספר היהודיים למתחילים בקובץ ייברייסקאיה לטופיס (ברוסית), לנינגראד 1926.

53 השבועון 'רוסחוד', 1900, גל' 13, במכתבים מווילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

54 השבועון 'רוסחוד', גל' 43, במכתב למערכת מאת ש. ואלרשטיין, אחד ממייסדי המילגות.

55 לפי ספר השנה לפלך וילסה לשנת 1902, מובא בשבועון 'בירושצ'נוסט' 1902, גל' 30.

56 דו"ח הוועד הווילנאי של חברת "מפיצי השכלה" (ברוסית), וילנה 1915.

57 'ראוסבייט' 1912, גל' 33.

קטנה מאד. הוועד היה מקבל לצרכיו גם הקצבה מה"קורובקה", אולם כל הסיוע לתלמיד לא היה מכסה אף את שכר-הלימוד שלו. האגודה הכללית הווילנאית לעזרה לתלמידים בגמנסיות ממשלתיות, שהשתתפו בה נוצרים ויהודים, התחילה לתמוך בתלמידים היהודים גם היא. בשנים 1883-1892 חילקה 21,901 רובל, מזה ליהודים 4,265 רובל. גזבר הוועד היה בשנת 1893 שפטל קלאצ'קו.⁵⁸

אגודה לעזרה הדדית של המורים הממשלתיים. המורים היהודים בבתי-הספר הממשלתיים היו מסווגים כפקידי ממשלה וכשכירים. המורים היהודים היו מופלים לרעה בשכר בהשוואה למורים הבלתי-יהודים. ממחצית שנות השמונים הפסיקו לשלם למורים יהודים גימלאות, למרות שניכו ממשכורתם שני אחוזים למטרה זו.⁵⁹ מנהל המחלקה לבתי-ספר עממיים, ח. סטאברוביץ, יזם הקמת אגודה לעזרה הדדית של המורים היהודים בבתי-הספר העממיים הממשלתיים בפלך וילנה. באסיפת היסוד ביום ה' 25 בספטמבר 1899 השתתפו למעלה משישים מורים יהודים שהיו רוב המורים היהודיים הממשלתיים בעיר. כיושב-ראש האגודה נבחר מ. וולפר.⁶⁰ בשנת 1903 ערך האינסטיטוט למורים יהודים נשף לטובת אגודת המורים היהודים בוילנה. בנשף השתתפה מקהלה בת שמונים איש.⁶¹

כמפקח על הלימודים העבריים בגליל החינוך הווילנאי נתמנה במקומו של ש"י פין, שנפטר בשנת תרנ"א (1890), פייבל גץ. המפקח החדש היה יליד העיירה ראסיין אשר בליטא.⁶² בצעירותו שקד על התורה, אחר כך הלך למיטאבה, למד שם לימודים כלליים וקיבל תעודת בגרות. למד באוניברסיטת דורפאט משפטים ואחר-כך עבר לאוניברסיטה בפטרבורג וגמר שם בשנת 1887 את המחלקה לשפות שמיות. היה סופר פורה וכתב, החל מסוף שנות השבעים, בעתונות היהודית בגרמנית, רוסית ועברית. הוא הירבה להתדיין עם צוררי ישראל מבחוץ וכן הגן על ערכי המסורת מבפנים. היה מורו לעברית של הפילוסוף הרוסי ול. סולובייב ועמד בקשרים עם טובי הסופרים הרוסיים, כמו ל. טוסלטוי וו. קורולנקו. פייבל גץ שימש עם מינויו גם כמלומד יהודי ליד הגנרל גוברנסטור הווילנאי והיה מקורב לשלטונות.

בתי-ספר יהודיים פרטיים למתחילים.

מורים ומורות בוילנה ניהלו בתי-ספר פרטיים לבנות יהודיות. בשנת 1880 אנו שומעים על המורה ל"א כהן, שניהל בית-חינוך לבנות ונאם בבית-הכנסת הגדול כדי לעזור את הציבור לתמוך ב"תלמוד תורה".⁶³ בשנת 1893 היו בעיר ארבעה בתי-ספר

58 'המליץ' 1880, גל' 27, כתבה מאת פנחס שוקיאן: 'רוסקי יבריי' 1880, גל' 18, כתבה מאת מ. וולפר; 'ה'וסחוד' 1884, גל' 20; 1893, גל' 11.

59 מאמר ראשי 'יוסחוד' 1899, גל' 3.

60 'יוסחוד' 1899, גל' 45.

61 'הזמן' 1903, גל' 21.

62 לפי י"צ (אליהו צ'ריקובר) באנציקלופדיה היהודית רוסית כרך ט', נולד בשנת 1853; לפי א"א פרידמן בספר הזכרונות שלו, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 65, נולד בעיירה קלם.

63 'המליץ' 1880, גל' 2.

פרטיים לבנות, שעמדו תחת פיקוח מינהל החינוך ונהנו מתמיכתו הכספית מכספי מס־נרות.⁶⁴ באחד מבתי־ספר אלה, של חנה ראקובשצ'יק, למדו בשנת 1896 בשלוש כיתות 101 בנות.⁶⁵ בבתי־הספר לבנות של נח פונט למדו בשנת 1898 157 תלמידות.⁶⁶ המדקדק זאב הכהן, שהיה מתלמידי הראשונים של בית־המדרש לרבנים בעיר, החזיק במשך עשרות שנים בתי־ספר לבנות. לעת זיקנה מסר את בתי־הספר שלו לאחת מתלמידותיו, פאני מארקוסון. הגב' מארקוסון, שניהלה לפני כן בתי־ספר בלידה ובפוניביז', פיתחה את בית־הספר שקיבלה מידי זאב כהן והעלתה אותו לרמה גבוהה. למדו בו כשלוש מאות תלמידות, בתוכן גם כאלה שהוריהן לא יכלו לשלם שכר־לימוד. "הצדקה הגדולה" הושיטה את עזרתה לתלמידות בנות העניים.⁶⁷

הגב' שבלוביטש כץ ניהלה בית־ספר לבנות החל משנת 1885. לימוד השפה העברית הוכנס לתכנית הלימודים של בית־הספר רק בשנת 1905. נתונים רשמיים מונים בעיר בשנת 1901 שבעה בתי־ספר פרטיים לבנות וחמישה לבנים. בבתי־הספר לבנות למדו 869 תלמידות ואילו בבתי־הספר לבנים 172 תלמידים.⁶⁸

על בית־הספר העברי לבנות "יהודיה", ידובר בפרק על ה"חדרים". רובסמן, שהיה בעל בית־ספר פרטי, התכוון לייסד בית ספרו קורסים להכשרת מורים שיקבלו תעודת הוראה. בשנת 1906 הגיש בקשה על כך למינהל החינוך של גליל וילנה, אך בקשתו נדחתה.

האגודה "למען הילד". קבוצת רופאים יהודים בעיר ניגשה בקיץ של שנת 1908 לעריכת בדיקה יסודית של מצב ה"חדרים" הציבוריים הן מבחינה רפואית והן מבחינה פדגוגית. רופאים אלה, לאחר שראו את מצב ילדי העניים, המסתובבים ברחובות או יושבים בדירות ללא אוויר צח, החליטו לייסד אגודה למען הילד. המייסדות התכוונו להוציא את הילדים לטיולים ליערות שבסביבה ולהפעילם בתרגילי התעמלות. הם תכננו לייסד גם בתי־ספר וספריה לילדים. האגודה התחילה בעריכת טיולים לתלמידי החדרים בקבוצות בנות 150-200 ילד אל יער "זאקרט", שהיה יער ממשלתי, בהדרכת המורה להתעמלות מ. מאזה, שם היו מתעמלים ומבלים את זמנם. הקייטנים קיבלו את הטיולים הצעירים ברצון ולפעמים היו מחלקים להם מזון.

האגודה ערכה קורס להתעמלות ולמשחקים-בתנועה למורי בתי־ספר עממיים. כמדריך הוזמן מומחה פולני. אחר־כך ניהל מ. מזאה קורסים למורים ולקבוצות נוער.

64 'המליץ' 1888, גל' 49.

65 'ווסחוד' 1896, גל' 44; כאן מדובר על מ. ראקובין, אולם אני מניח, כי הכוונה היא לחנה ראקובשצ'יק.

66 'המליץ' 1888, גל' 123, 132.

67 זאב כהן נפטר בשנת תרס"ח; 'הדי הזמן' 1908, גל' 148-149; על הגב' פ. מארקוסון פרסם נקרולוג הירש אברמביטש ב'ציט' מיום 18.6.1930.

68 לפי ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1902; מובא בשבועון 'בורושצ'נוסט' 1902, גל' 30.

הד"ר ליבאנדה הירצה על החינוך הגופני.

האגודה ניסתה בראשית שנת הלימודים 1901-1902 להכניס התעמלות לבתי-הספר ולחדרים. ב"תלמוד תורה" הנסיון הצליח. בבתי-הספר למלאכה שליד הת"ת, בתורת אמת ועוד בתי-ספר יהודים למתחילים, הונהגה התעמלות, בהנהלתו של מ. מזאה. בחג החנוכה ובפורים הופיעו הילדים בתרגילי התעמלות בבגדים בצבע כחול-לבן וצעדו לצלילי "התקווה".

האגודה קיבלה רשיון לפתוח בית-ספר. במחצית חודש מארס 1909 פתחה האגודה ברחוב באקשט בית-ספר לבנות. הוגשו 244 בקשות להתקבל לבית-הספר; לבחינות עמדו 175 תלמידות. אך נתקבלו, לשתי המחלקות שנפתחו, רק 80 תלמידות. בשנת 1910 למדו כבר בבית-הספר 153 ובשנת 1914 — 400 תלמידות. לימדו בו רוסית, עברית ויידיש.

האגודה פתחה בשנת 1900 ספריה לילדים וערכה הרצאות לילדים ולמבוגרים. להרצאות היו באים 200-600 ילד. במוצאי-שבתות היו עומדים הילדים כשעתיים בחוץ בקור, עד צאת הכוכבים, ומחכים עד שיפתחו את דלתות האולם, כי הרב ר' חיים עוזר הורה לא לפתוח את הדלתות לפני כן. להרצאות למבוגרים, שהירצה הד"ר ראפס, היו באים כ-300 איש בכל פעם.⁶⁹

בית-ספר לבנות מיסודה של דבורה קופרשטיין. המורה העיוורת הזקנה, שהיתה פעילה בייסוד בתי-ספר לבנות יהודיות בערים שונות במדינה, היתה מבקרת מטעם חברת "מפיצי השכלה" גם בוויילנה. היא שמה לב למצב הירוד של חינוך בנות העניים בעיר והחליטה לייסד בית-ספר בשבילן. היא פנתה אל "האגודה למען הילד", שתפתח בית-ספר לבנות, אך לאגודה זו לא היו אמצעים לכך. הסניף הווילנאי של חברת "מפיצי השכלה" לא האמין כי ישיג רשיון לבית-הספר. הקוראטוריון של גליל וילנה היה מהריאקציוניים ביותר במדינה, וכדי להשיג רשיון הזמינו את חיים פיאלקוב — אחד הפדגוגים המעולים, שפעל בשירות חברת "מפיצי השכלה" — להתיישב בוויילנה. יחד עם דבורה קופרשטיין. כן פנו אל יעקב הלפרין, אחד הפקידים הגבוהים במשרד המשפטים, סגן יושב-ראש חברת "מפיצי השכלה", יליד וילנה, שישתדל בענין זה. הרשיון ניתן על שם איש פרטי. סניף חברת "מפיצי השכלה" בוויילנה הקים ועד למען בית-הספר. כדי לרכז את האמצעים לייסוד בית-הספר התנדבו צעירות משכילות להתרים אנשים בתשלום חודשי קבוע של 25 קופייקות. במבצע התרמה זה נרשמו למעלה מ-3,000 תורמים. הוקמה גם ועדה להכנת תכנית לימודים. בוועדה זו השתתפו מלבד חיים פיאלקוב ודבורה קופרשטיין גם פ. קאגאן, מנהל הגמנסיה היהודית בעיר, אשתו סופיה, המורה ג. פלודרמאכר והמורה חיה וייצמן-ליכטנשטיין.

שפת ההוראה בבית-הספר היתה אמורה להיות יידיש. לאחר וויכוחים מרים בין

69 'ראסובייט' 1908, גל' 34, 36; 1909, גל' 4, 9, 27, 29; 1910, גל' 46; 1912, גל' 24, 26; 1913, גל' 14; 'הד הזמן' 1909, גל' 195, 236; 1911, גל' 54; 'ווילנער וואכנבלאט' 1910, גל' 6; 'יידישע צייטונג' 1909, גל' 83; 'הזמן' 1914, גל' 94.

הציונים לבין הידישאים בעניינין של העברית והידיש בבית-הספר העממי, החליט הוועד המרכזי לייסד בית-ספר בשפת יידיש בוויילנה. התפקיד הוטל על דבורה קופרשטיין. היא היתה סוציאליסטית, לפנים ס"ר ונטתה ליידיש, לאחר שעד כה ייסדה בתי-ספר בשפת ההוראה הרוסית. גרשון פלדרמאכר, הבונדאי, היה מהלוחמים בעד היידיש. בהשפעת חיים פיאלקוב, פ. קאגאן ואשתו חיה ליכטנשטיין, ובלחץ הוועד המרכזי של חברת "מפיצי השכלה", שדרש ללמד גם עברית החל מכיתה א' כתנאי לתמיכה כספית במוסד, הסכימו המורים ללמד את השפה העברית 3 שעות בשבוע, החל מהמחצית השניה של שנת הלימודים הראשונה. לפי הרשיון חייבת היתה שפת ההוראה להיות רוסית, אך למעשה הנהיגו הוראת חשבון, טבע וגיאוגרפיה ביידיש. כדי שהמפקח מטעם הקוראטוריון לא ירגיש בסטיה זו, למדו התלמידות את המונחים ברוסית, כדי שתדענה לענות בשפה זו, כשיבוא מפקח.

בית-הספר נפתח באוקטובר 1912 ברחוב קוננה (הסוסים) 4 ובו ארבע מחלקות. נרשמו כ-500 בנות, אך נתקבלו רק 180 מהן. בבית-הספר עבדו חמישה מורים וביניהם גם ג. פלדרמאכר.

נגד הוראת העברית ומקצועות אחרים ביהדות, יצא מי שהוא, שהלשין בפני הקוראטוריון כי בית-הספר משמש "מרכז לציונות ומקום תעמולה לעברית". התוצאה היתה, כי מינהל החינוך שלח בראשית חודש ינואר 1915 לבית-הספר תכנית לימודים חדשה, שבה לא נשאר פנאי להוראת השפה העברית ותולדות עם ישראל, אלא שלוש שעות ללימודי הדת בלבד. הנהלת בית-הספר קיבלה את ההוראה מהשלטונות ללא כל התנגדות.⁷⁰

אגודה למען קייטנות לילדים. אגודה למענות קייט לילדי-עניים נוסדה בוויילנה בשנת 1908. היא שלחה בקיץ של אותה שנה 60 ילד להבראה במעון-קייט בפודברודזיה. הילדים בילו בקייטנה שישה שבועות. בקיץ של שנת 1909 שלחה האגודה 70 ילד ובשנת 1910 90 ילד לקייטנה. האגודה אספה בשנות פעולתה הראשונות תרומות בסך 3,154 רובל.

לאגודה היתה רשות להקים סניפים במדינה. נשי ביאליסטוק השתמשו ברשות זו וייסדו בעירן סניף של האגודה.⁷¹

האגודה "משיח אלמים". ביזמתו של משה אהרון מילייקובסקי נוסדה אגודה בשם "משיח אלמים", שמטרתה היתה לדאוג למאות החרשים-אלמים היהודים בעיר. הוא השיג אישור לתקנון ובחודש אפריל 1909 התקיימה אסיפה מכוננת ראשונה של האגודה, שכחרה בוועד זמני. בית-הספר של האגודה, שהיה הראשון

70 חיה ויצמן-ליכטנשטיין בספר זכרונותיה בצל קורתו, תל-אביב תש"ח, עמ' 184-188; הירש אברמוביטש כמאמרו על חיים פיאלקוב (שהיה, אגב, אחי-אביו של חיים ויצמן), בספרו פארשווונדענע געשטאלטן, בואנוס-אייירס תשי"ט, עמ' 116-120; ספר יובל ה-20 של בית-הספר ע"ש ד. קופרשטיין, שול פנקס, וילנה 1934; 'ראזסבייט' 1915, גל' 16.

71 'יידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 55, 66; 'ראזסבייט' 1908, גל' 20; שם 1910, גל' 9.

מסוגו בכל צפון-מערב רוסיה, נפתח בראשית שנת 1910 ובו 10 תלמידים. כעבור שנתיים היו בו כבר 36 תלמידים ונפתח בו בית-מלאכה לתפירה, שעבדו בו עשרה בנים ועשר בנות והורו בו 3 מורים. סייעו בקבלת התלמידים הד"ר ליבאנדה ואחרים.⁷²

"חדרים". השלטונות חדלו לדרוש שילמדו את השפה הרוסית ב"חדרים". בשנת 1893 נשלח חוזר מטעם השלטונות שבו נדרשו המלמדים ללמד רק את לימודי הדת וקריאה וכתובה עברית.⁷³ השלטונות רצו, כי ילדי היהודים ילמדו בבתי-הספר העממיים הממשלתיים, שבהם הונהגו לימודים כלליים ולימוד השפה הרוסית. מיספר התלמידים בכיתה של "חדר" הוגבל לעשרה.

כאשר ביקר שר-החינוך הגנרל גואזוב, בשנת 1904 בבתי-הספר בוילנה, הלך לבקר גם ב"חדר" שניהל שמואל גראדה. לאחר ששמע את התלמידים קוראים יפה עברית, שאל מדוע אינם לומדים גם רוסית. המלמד ענה, כי מטרתו העיקרית של ה"חדר" היא ללמד קריאה וכתובה בעברית.

משלחת של יהודים וילנאים התייצבה אז לפני שר החינוך והסבירה לו בתזכיר כי לפי החוק אסור ללמד ב"חדרים" רוסית; כמו כן אין מקבלים בנות ל"חדרים" ולבתי "תלמוד תורה", וכך נשארות הבנות בלי כל השכלה יהודית-דתית. המשלחת ביקשה להרשות ללמד ב"חדרים" רוסית ולהרשות לפתוח "חדרים ובתי תלמוד תורה" לבנות.⁷⁴

למרות התנגדות החרדים להנהגת לימוד הרוסית ב"חדרים" התירו השלטונות בראשית שנת 1905 ללמד רוסית ב"חדר".⁷⁵

"חדר מתוקן". בראשית שנות השמונים התחילה בוילנה התעוררות לשינוי פני ה"חדר". נמצאו מורים שרצו להקים בתי-ספר, שילמדו בהם גם לימודי יהדות וגם שפות — עברית, רוסית, גרמנית וכן לימודים כלליים. המורה יהושע ראקובשצ'יק, בוגר בית-המדרש לרבנים, מורה לדת בבית-ספר עממי ממשלתי ליהודים, פתח ב-30 בספטמבר 1882 בית-ספר עממי ברשיון השלטונות. בית-ספר זה היה בעל שלוש מחלקות ומכינה. תכנית הלימודים מצאה חן בעיני המפקח על הלימודים העבריים ש"י פיין. בית-הספר צריך היה להכין את תלמידיו למחלקה השנייה של הגמנסיה. הונהגו בו התעמלות וחופשה בקיץ כמו בכל בתי-הספר במדינה. בית-הספר, שנקרא "חדר מתוקן" שוכן בבניין מרווח והוזמנו להורות בו מורים משכילים. היה זה בית-ספר ראשון מסוגו בכל המדינה.

המלמדים בעיר פעלו נגד ייסוד "החדר המתוקן". הם ראו בו סכנה לפרנסתם. הם

72 יידישע צייטונג, וילנה 1909, גל' 59, 66, 74; ראזסבייט 1909, גל' 2; 'ווילנער וואכנבלאט' 1912, גל' 22; 'דער טאג', וילנה, 1912, בחודש סיוון; יעקב לשצ'ינסקי במאמרו על מוסדות הצדקה היהודיים בוילנה, ככתבי-העת 'וויסטינק יברייסקי אובשצ'יני' (מבשר הקהילה היהודית), ברוסית, 1914, חב' ב', השווה י. הסן בספר עובדות ומחשבות (ברוסית), פטרבורג 1907, עמ' 111.

73 'ווסחוד' 1904, גל' 20, 23.

75 'ווסחוד', 1905, גל' 2, 7.

הזהירו את המלמד ל. פיינ, הוא כנראה לייב פרלמן, שהיה לדעתם, יחד עם ראקובשצ'יק, יוזם הרעיון של "חדר מתוקן", אך הוא לא נרתע מאזהרתם. הם כינסו אסיפות ושלחו מכתבים אל המורים ואל כמה מנכבדי הקהילה ופנו אחר-כך גם אל קוראטור החינוך בגליל וילנה והודיעו לו, כי ב"חדר המתוקן" החדש לומדים 30 תלמיד בכיתה, בו בזמן שב"חדר" רגיל מותר להחזיק רק עשרה תלמידים בכיתה. השלטונות מצאו, כי ה"חדר המתוקן" ראוי לשבח. אחד מפקידי הנהלת החינוך ביקר בבית-הספר ושיבח. ש"י פין בחן את התלמידים והיה מרוצה. השלטונות העניקו למנהל "החדר המתוקן", י. ראקובשצ'יק, אות הצטיינות על שקידתו להפיץ תורה ומדע בקרב ילדי ישראל.⁷⁶

המלמד יהודה לייב פרלמן ניהל במשך עשרות בשנים חדר שהיה מן המפורסמים בעיר.⁷⁷

"חדר מתוקן" לבנות: "יהודיה". נסיון של חובבי ציון בוילנה לייסד "חדר מתוקן" לבנות נתקל בהתנגדות חריפה מצד המלמדים. חובבי-ציון, מחסידיו של אחד-העם, התקשרו בשנת תר"ן עם אחד המלמדים, שהיה לו חדר ברשיון ברחוב קומניצקר, והזמינו כמורה את נחום-לייב נוביפלאנט, מורה ותיק לעברית ואחד מחלוצי הדיבור העברי, ממייסדי האגודה "שפה ברורה" בעיר.⁷⁸ חובבי ציון ביקרו אצל הורים והשפיעו עליהם לשלוח את בנותיהם ל"חדר בנות ישראל". בסוף החודש הראשון הגיע מיספר התלמידות למאה ועשרים, בתוכן בתו של המגיד דמטאר' צבי רבינוביץ. את ההשגחה על ה"חדר" קיבלו על עצמן חברות של האגודה "בנות ציון", הגב' מלכה גורלאנד והצעירה ד"ר באק. כמפקח על ה"חדר" הוזמן המורה הוותיק דוד נוטיק. הילמודים התנהלו לשביעות רצונם של המייסדים וההורים, אך המלמדים לא שקטו, הם ראו ב"חדר בנות ישראל" מתחרה מסוכן. הם הגישו תלונות לשלטונות על ה"חדר", המתקיים כאילו בחשאי, מלמדים בו ספרדית ואנגלית, כדי שהתלמידים יהגרו אחר-כך לארגנטינה ולאמריקה. התחילה חקירה ודרישה מצד השלטונות שהחליטו לסגור את ה"חדר" וכלאו את המלמד הזקן בעל הרשיון לחודשיים בבית-הסוהר.⁷⁹

הצורך בחדר מתוקן לבנות היה מורגש בעיר. לאחר שנתיים התחילו אחדים

76 'המליץ' 1881, גל' 45; שם 1882, גל' 36; שם 1883, גל' 69, 74; שם 1884, גל' 82.

77 המלמד יהודה-לייב פרלמן נולד בשנת תר"ד (1843) בעיירה טימקוביטש (בפלך מינסק); למד בישיבה ובשנת תרכ"א (1861) בא לוילנה ללמוד בבית-המדרש לרבנים; למד שם שנים אחדות אך הפסיק לפני שסיים; משנת תרכ"ה, לאחר שנשא אשה בוילנה — עסק בהוראה; חיבר פירוש ביידיש לסידור התפילה ובשנת תרנ"ב הוציא לאור את הסידור עם פירושו בשם מנחת יהודה (בן ציון איזנשטאדט דוד רבמו וסופרו, ה').

78 ליד העיירה מרטש; בא לוילנה ללמוד תורה ונעשה משכיל; פרסם מאמרים ב'המליץ'; עשה עבודה ספרותית בשביל משה רוזנסון לשם פרנסה. אך עזב את האיש התמהוני הזה והיה מורה פרטי לעברית; עיין עליו בספר זכרונותיו של דוד לבני (ויסבורד) ירושלים דליטא חלק א', תל-אביב תר"ץ, עמ' 14.

79 פרטים אלה מוסר מפי פנחס שוקיאן, ממייסדי ה"חדר". יצחק ברודס בספר וילנה הציונית ועסקניה. תל-אביב 1939, עמ' 48-49.

מנכבדי הקהילה להשתדל להשיג רשיון לבית-ספר כזה. בקץ של שנת תרנ"ד (1894) נפתח חדר מתוקן לבנות. היו בו בהתחלה רק תלמידות מעטות.⁸⁰ לא ברור אם המשיך להתקיים. ייתכן כי זהו אותו בית-ספר לבנות שייסדו "בנות ציון" בערך באותו זמן, אשר פעל ללא רשיון מאת שלטונות החינוך ונקרא בשם "יהודיה". רק בשנת 1907 השיגה הגב' רשל גולדברג רשיון ל"חדר" לבנות "יהודיה". מתן הרשיון ל"יהודיה" הקל בהשגת רשיונות ל"חדרים" נוספים לבנות.⁸¹

בשנת 1908 למדו ב"יהודיה" 250 תלמידות ובשנת 1909 כשלוש מאות תלמידות. בית-הספר רכש לו ספריה עברית. מנהלו של בית-הספר היה דויד נוטיק.⁸² בחוברת שפרסמה "יהודיה" בידיש בשנת 1913, נאמר, כי לומדות בבית-ספר עברי זה בשעות אחרי הצהריים מאתיים תלמידות בגיל 7-18. הלימודים נמשכים שש שנים והם מקנים את ידיעת השפה העברית וחינוך לאומי לבנות. מאתיים תלמידות לומדות ברובן גם בבית-ספר כלליים: 66 בפרו-גמנסיות, 8 בגמנסיה ממשלתית, 48 בגמנסיות פרטיות, 40 בבית-ספר עממיים. רק 10 תלמידות למדו ב"יהודיה" בלבד. 14 בנות מבוגרות "יהודיה" שימשו כמורות במדינה, 5 מהן בוילנה, שתיים — ב"יהודיה" עצמה.⁸³

בשנים 1896-1901 הלך ופחת בעיר מיספר החדרים מהטיפוס הישן. בשנת 1896 היה מיספרם 638, בשנת 1898 — 591; בשנת הלימודים 1900-1901 — 496 חדרים. למדו בהם בשנת 1901 — 7,986 תלמידים. מלבד ה"חדרים" הפרטיים היו בעיר 3 בתי "תלמוד תורה" מוכרים על-ידי השלטונות. בשנת 1910 נשאר בוילנה רק 144 "חדרים" פרטיים, 4 בתי תלמוד תורה ושישה "חדרים" ציבוריים. חדר מתוקן: "עברית בעברית". אחד מחלוצי שיטת הלימוד "עברית בעברית" היה יעקב היילפרין (אביו של המשורר יונתן רטוש), מורה בבית-ספר ממשלתי בעיירה ראדושקוסיץ (סביבות וילנה). הוא יזם כנס של מורים עברים בווארשה, שבו נערכה תוכנית ל"חדרים המתוקנים". אחרי הוועידה בא יעקב היילפרין לוילנה והציע ל"חוג הספרותי" ליד ההסתדרות הציונית לדאוג להקמת "חדרים מתוקנים" בעיר. יעקב היילפרין השיג ממנהל החינוך רשיון לפתוח "חדר מתוקן", שבו יהיו גם לימודים כלליים ושפת ההוראה תהיה בו עברית. הוא הזמין כמורים את ישראל יחיאלי (יחיאלצ'יק) מניקולאייב, דויד נוטיק ועוד. בשנת 1903 פתח "חדר מתוקן". בו לימדו בשיטת "עברית בעברית" והנסיון הצליח. הבארון הורץ גינצבורג, יושב-ראש חברת "מפיצי השכלה", ביקר ב"חדר המתוקן" ומצא כי הלימודים מתנהלים כראוי. יעקב היילפרין התחיל לייסד "חדרים מתוקנים" גם בעיירות שבסביבות וילנה. תוך זמן קצר נוסדו 32 "חדרים" כאלה.

המלמדים לא שקטו. הוגשו הלשונות על ה"חדר המתוקן". ראש מינהל החינוך

80 'המליץ' 1894, גל' 89, 148.

81 'הזמן' 1907, גל' 73; 'ראדזסבייט' 1907, גל' 46.

82 'הזמן' 1906, גל' 49, 53, 183; 'דאס יודישע פאלק' 1908, גל' 8; 'הד הזמן' 1909, גל' 267.

83 פרויען-שוהל "יהודיה" אין ווילנא, וילנה, 1913.

בגליל וילנה שלח מפקח, שיבדוק את תכנית הלימודים ואת רמתם. חוות דעתו של המפקח היתה חיובית. הוא העיר, כי רמת הלימודים דומה לזו של גמנסיה, ה"חדר המתוקן" חרג אפוא ממסגרתו כבית-ספר יסודי. מפקחי החינוך באיזור וילנה החליטו לכן לסגור את ה"חדרים המתוקנים" ולהעניש את יעקב היילפרין בדרך אדמיניסטרטיבית. אבל בהשתדלותו של הבארוך הוראץ גינצבורג הורה שר החינוך לבחון מחדש את עניין ה"חדר המתוקן" והגזירה בטלה.⁸⁴

"חדר מתוקן" במעונות הזולים. המורה נחום-לייב נובופלאנט יזם בשנת 1904 פתיחת "חדר מתוקן" בשכיל ילדי הדיירים במעונות הזולים. לצרכי בית-הספר הוקדשו הכספים שנאספו לכבוד עורך-הדין ו. הרכבי ממוסקבה. בבית-ספר זה הנהיג נובופלאנט את הלימוד בשיטת ה"עברית בעברית". רבים מידידיו של נ"ל נובופלאנט הזהירוהו, כי אין בית-ספר זה מתאים לילדי שכונה זו. התלמידים היו בני 12, אך רמת התפתחותם היתה כמו של בני 7-8. היו אלה בני עניים, שהיו שוהים בבית-הספר שנה אחת ואחר-כך היו נמסרים לבעלי-מלאכה ללמדם מקצוע. ואמנם לא החזיק נ"ל נובופלאנט מעמד ומוכרח היה אחרי שנה לסגור את החדר.⁸⁵ בבית-הספר העממי ליד המעונות הזולים, שהלימודים בו צריכים היו להימשך ארבע שנים, למדו בשנת 1907 כמאה תלמיד. שכר-לימוד לא שילמו בו. ההכנסות להחזקת בית-הספר באו: מה"קורובקה" 380 רובל, מסניף מוסקבה של חברת "מפיצי השכלה" (בוודאי מהכספים לכבוד ו. הרכבי) 573 רובל, מאגודה בפטרבורג 150 רובל, והשאר מתרומות, בסך הכול 2,289 רובל.⁸⁶ המורה יצחק צירקל ניהל "חדר מסודר", שהיה למעשה "חדר מתוקן" פרטי. ה"חדר" של צירקל רכש לו שם טוב בעיר ולמדו בו תלמידים רבים.

"חדרים" ציבוריים.

ה"תלמוד תורה". התפתחות חשובה חלה ב"תלמוד תורה" העירוני. מוסד זה ששימש בית-יתומים והיה מקבל גם תלמידים מבחורץ, מהשכבות העניות בעיר, קיבל תנופה לאחר שיונה גרשטיין, "המלומד היהודי" ליד משרד הגנרל גוברנטור, קיבל לידייו את הטיפול במוסד. פעולתו של י. גרשטיין התחילה בעידודו של הגנרל גוברנטור נאזימוב. גרשטיין החליף את המלמדים במורים מתאימים יותר, הכניס שיפורים בתכנית לימודי היהדות, הנהיג את לימוד השפה הרוסית וחשבון, כמו: בבית-ספר יסודי. כמו כן היה דואג כי הבוגרים יימסרו לבעלי-מלאכה ללמוד מקצוע. י. גרשטיין דאג למזון וללבוש של החניכים. בהשתדלותו הקציבה העיריה למוסד מכספי הקורובקה 5,000 רובל כל שנה. הוא דאג גם לבניין חדש מתאים. בחודש אפריל 1882 הוחל בבניית הבית החדש בן שלוש הקומות ברחוב נובאיה ("הרחוב

84 יצחק ברוידס וילנה הציגה ועסקניה, תל-אביב ת"ש, עמ' 154-158.

85 'הזמן' 1905, גל' 134 מיום ו' בתמוז תרס"ה; דויד לבני בספרו ירושלים וילנא; תל-אביב תר"ץ.

עמ' 15-16; השבועון 'ווסחוד' 1904, גל' 24.

86 'ראזסבייט' 1908, גל' 21.

החדש) ובסוף שנת 1883 הושלמה בנייתו, שעלתה כ-27,000 רובל. במוסד היו בשנת 1879 60 חניכים שחיו בתנאי פנימיה ועוד 40 תלמידים שגרו אצל הוריהם והיו באים למוסד ללמוד ומקבלים שם מזון; אחדים מהם — גם בגדים. עוד כמאה תלמידים היו באים רק ללמוד. הלימודים התנהלו בפיקוח מינהל החינוך, המחלקה לבתי-ספר עממיים. ליד המוסד היה ועד של גבאים, שדאגו בעיקר לצד החומרי. חברים אחדים של הוועד דרשו, כי התלמידים ילמדו גם תלמוד, אך י. גרשטיין מצא, כי חשוב יותר שילמדו רוסית וחשבון. וכך היה.⁸⁷

הוועד לא היה מרוצה מלימוד המקצוע אצל בעלי המלאכה ורצה להקים ליד המוסד בתי-מלאכה, שבהם יעבדו התלמידים בהדרכת מורים ומומחים. את הרעיון של הקמת בית-ספר למלאכה בוויילנה הגה עוד בשנת 1873 ליאון רוזנטל, יליד וילנה, תושב פטרבורג, שהיה סוחר עשיר ומראשי חברת "מפיצי השכלה". כאשר ביקר בוויילנה וראה את המצב הכלכלי הקשה של יהודי העיר, הודיע, כי הוא מוכן לתרום סכום נאות להקמת בית-ספר למלאכה. הוא דרש, כי גם הקהילה תשתתף בהחזקת המוסד. גבאי הצדקה הגדולה לא שמו אז לב להצעה.⁸⁸ כאשר החליטו גבאי "התלמוד תורה" על הקמת מחלקות למלאכה ליד המוסד, התחילו באיסוף כספים למטרה זו. בשנת 1880 תרם שמואל פולאקוב 2,000 רובל להקמת מבנים למחלקות למלאכה. בידי הוועד היו אז 15,000 רובל למטרה זו אבל נחוצים היו 45,000 רובל.⁸⁹ לאחר פטירתו של ליאון רוזנטל, בשנת תרמ"ז, (1887) עבר את וילנה חתנו, הפרופ' ד"ר ברנשטיין מברלין, והוא הודיע כי בכוונתו לתרום לייסוד בתי מלאכה בעיר 25,000 רובל.⁹⁰ את בתי המלאכה רצו אנשי וילנה להקים ליד "התלמוד תורה". בתו של ליאון רוזנטל תרמה 20,000 רובל ובשנת 1892 נבנו שני בתי חומה, האחד לבית-הספר למלאכה והשני הושכר. הבניה עלתה 50,000 רובל.⁹¹

יונה גרשטיין לא זכה להשתתף בחנוכת בית-הספר למלאכה. הוא נפטר בשנת תרנ"א (1891) בהשאירו בצוואתו 3,000 רובל למען בית המלאכה.⁹² את מקומו של י. גרשטיין ז"ל תפס בבית-הספר למלאכה המהנדס אדולף (אברהם) בן מאיר גורדון, שפעל כמפקח שלא על מנת לקבל פרס. הנהלת ה"תלמוד תורה" ובית-המלאכה עברו לידי ועד, שבו השתתפו שפטל בן יוסף קלאצ'קו, חבר מועצת העיריה, אדולף גורדון והמגיד דמתא ר' צבי רבינוביץ.

בטקס פתיחת בית-הספר למלאכה, ביום ה'19 באוקטובר 1892, השתתפו הקוראטור נ. סירגייבסקי, סגן הגוברנטור, חברי העיריה ואחרים. אדולף גורדון תיאר בפני הנאספים את תולדות המוסד החדש. הוא ציין את הקצבת העיריה מכספי

87 'רוסקי יבריי' 1879, גל' 14-15; 'המליץ' 1880, גל' 13.

88 'השחר' 1873, חב' א', במכתב מוויילנה מאת "הרואה ואינו נראה".

89 'רוסקי יבריי' 1880, גל' 23; 'המליץ' 1880, גל' 2.

90 'היוסחוד' 1887, גל' 40, בכתב מאת אקסאלד הוא ג. ואנל; 'המליץ' 1887, גל' 248.

91 'היוסחוד' 1891, גל' 21; שם 1892, גל' 25.

92 'היוסחוד' 1893, גל' 26; שם 1891, גל' 21, נקרולוג; 'המליץ' 1891, גל' 265, נקרולוג מאת ה"נ

מגיד-שטיינשניידר.

הקורבקה בסך 3,417 רובל לשנה וכן את תרומת הקרן להפצת מלאכה ועבודת אדמה בקרב היהודים ברוסיה בסך 300 רובל לשנה. קשה היה למצוא מורים טובים למלאכה; הוזמנו איפוא בעלי-מלאכה מהחוץ כמדריכים. מדרך ראשי במחלקה למסגרות נתמנה המסגר קריינגל שעזב את מוסקבה בזמן הגירוש בשנת 1891 והשתקע בוויילנה. בבית-הספר למלאכה למדו בשנת 1894 52 תלמידים. רק שניים מהם שילמו שכר לימוד. בית-הספר נתן אז לחמישה-עשר תלמידים שגמרו את ה"תלמוד תורה", ארוחות על חשבוננו. בבית-הספר היו שלוש כיתות והונהגו שלוש שנות לימוד.⁹³ בשנת 1896 גמרו את בית-הספר למלאכה 11 תלמידים. בראשון בינואר 1897 היו בו 61 תלמידים, מהם 26 מבוגרי ה"תלמוד תורה", שהיו מקבלים סיוע מהמוסד לקיומם.⁹⁴ במשך השנה נתווספו עוד תלמידים אחדים, 18 מהם למדו נגרות-חרטות ואילו 50 למדו מסגרות.

מפתיחת בית-הספר למלאכה ועד שנת 1908, ועד בכלל, גמרו את לימודיהם במוסד 194 תלמידים, מהם 42 בנגרות, 8 בחרטות בעץ, 144 במסגרות מכוונות. בית-הספר נחשב במובן המשפטי כחלק מה"תלמוד תורה", אם כי, למעשה, נפרד כבר מזמן, במובן האדמיניסטרטיבי והכספי. בשנת 1908 הוכנס שינוי בתקנון ובית-הספר נעשה עצמאי גם במובן המשפטי, עם ועד משלו, הנבחר על-ידי התורמים. לבית-הספר היתה רשות להעניק לבוגריו תואר "אומן" ("מייסטר") — תעודה שנתנה זכות לגור מחוץ לתחום המושב.

כמורה לדת, להיסטוריה ולגיאוגרפיה הוזמן בשנת 1908 מ. סניצקי, שהיה אחד המורים המצוינים. שלושה רופאים יהודים (גריגורי בן דוד ראם, גריגורי בן יעקב ראם ופ. רוזנטל) ושני רופאי שיניים יהודים התנדבו לרפא את התלמידים חנים. הקרן הקיימת של בית-הספר הגיעה בראשית שנת 1908 לסך 20,453 רובל. התומכת העיקרית במוסד המשיכה להיות חברת יק"א.⁹⁵ בשנת 1910 נפתחו ליד בית-הספר למלאכה קורסים לאלקטרו-טכניקה לבני 17 ומעלה העובדים בבתי-חרושת.⁹⁶

תקנון חדש, שאושר רשמית בשנת 1908, חייב את ה"תלמוד תורה" ללמד ברוסית לימודים כלליים אך בכיתות למתחילים מותר היה להשתמש בשפת יידיש; לימודים עבריים צריך היה להורות בכיתה א' ביידיש והחל מכיתה ב' ברוסית. כ"תלמוד תורה" למדו לפי תכנית של שש שנות לימוד, לפי רשיון שהוצא באותה שנה, מאת המפקח על בתי-הספר.

התקנון החדש הכניס שינוי גם בהנהלת הת"ת: מבין התורמים למוסד לכל הפחות

93 'המליץ' 1894, גל' 159, בכתבה מאת שלמה יוסף חסקין, מורה בת"ת.

94 'היוסחור' 1897, גל' 30.

95 דינים וחשבונות של בית-הספר היהודי הווילנאי למלאכה לשנים 1907-1908 וסקירה קצרה על פעולותיו

בשנים 1892-1908, ברוסית.

96 'ראזסבייט' 1910, גל' 1.

2 רובל לשנה נבחר ועד בן תשעה חברים; הוועד ניהל לא רק את ענייני המשק אלא גם פיקח על הלימודים. המוסד נמסר איפוא לניהולו של הציבור היהודי.⁹⁷

מיספר התלמידים ב"תלמוד תורה" היה בשנת 1910 — 280, ב-1911 — 266 תלמידים, בשנת 1912 — 239 תלמידים. מתוך 239 התלמידים היו 16 יתומים מאב ואם ו-133 יתומים מאב או מאם, כלומר 62% מהתלמידים היו יתומים.

בפרברים קמו בתי "תלמוד תורה" — בסניפישוק, בלוקישקי ובנוביגורוד. בסניפישוק היה מנהל את ענייני הת"ת ברל הסנדלר. הוא היה דואג לאיסוף כספים מאנשי הפרבר על-ידי קופסאות צדקה שעמדו בכל בית וכן לגביית שכר-הלימוד, 5-10 קופייקות מכל תלמיד לשבוע. הוא נהג לשלוח את הילדים להשתתף, תמורת תשלום של רובל אחד, בהלוויות מתים. הוא התחרה בהלוויית מתים ב"תלמוד תורה" העירוני, שהיה גובה בעד לווייה 10-15 רובל. ברל הסנדלר, יהודי פשוט שלא ידע הרבה "עבריי" ואילו רוסית לא ידע לגמרי, היה ממנה את המלמדים, קובע את סדר הלימודים ומשגיח על הילדים. למהלך תקין של לימודים אי-אפשר היה לצפות מה"תלמוד תורה" בסניפישוק. ההשתתפות בלוויות לעתים קרובות גרמה לביטול תורה.

בשנת 1900 למדו ב"תלמוד תורה" בסניפישוק 55-60 תלמיד ובשנת 1905-1910 שמונים ילד בשנה. בהשפעת הציונים שבפרבר התחילו ללמוד בת"ת שירים עבריים ותנ"ך בתרגום לידיש, אבל הניגון בזמן הלימוד נשאר כמו ב"חדרים" הישנים. בבתי הת"ת בלוקישקי למדו בשנת 1910 שישים ואילו בנוביגורוד 82 תלמיד.⁹⁸

"תורת אמת". ה"תלמוד תורה" לא קלט את כל בני העניים שבעיר שצריך היה ללמדם ולחנכם. רבים מהם היו מסתובבים ברחובות ללא מלמד וללא השגחה והיו הופכים לכייסים ולגנבים. ביזמתו של ישראל וולוצקי כונסו בחודש שבט בשנת תרס"ג (1903) כעשרים נערים כאלה, בני 12-13 ל"חדר" בבית האגודה "מענגי שבת" והוזמן בשבילם מלמד. היוזם יחד עם עוד כמה אנשים יסדו אגודה בשם "תורת אמת" שתפקידה להחזיק את ה"חדר". ועדת החינוך של ציוני וילנה הושיטה לאגודה תמיכה כספית. ה"חדר" הזה נתפרסם בעיר לטובה עד כדי כך, שכאשר היה שוטר תופס גנב קטין, היה מביאו ל"חדר" של "תורת אמת"...

ב"תורת אמת" רוכזו ילדים יתומים ועזובים, שהיו ברובם רעבים ללחם והיו זקוקים גם ללבוש ולנעל. ועד נשים דאג לתזונה, לביגוד, לנקיון וכדומה.

בשנת 1905 למדו כבר ב"חדרים" של "תורת אמת" 60 תלמידים. כעבור שנתיים קיבלה אגודת "תורת אמת" אישור רשמי לתקנונה. ההנהלה עברה לידי אנשים חדשים, בראשה התייצב ליאון (חיים לייב) ברוידא. ב-1907 למדו כבר במוסד כ-120 תלמידים ובשנת 1909-1910 — 235 תלמידים בני 7-13. זכות קדימה להתקבל למוסד ניתנה ליתומים. בין 235 התלמידים 79 היו יתומים. בשנת 1909 נפתחה

97 'יהד הזמן' 1908, גל' 193; 'ראוסבייט' 1908, גל' 35; 'ווילנער ואכנבלאט' 1911, גל' 31.

98 השבועון 'יוסחוד' 1900, גל' 100 במכתבים מווילנה מאת ב"ג (בוריס-גולדברג); 'הזמן' 1905, גל' 11;

דו"ח הסניף הווילנאי של חברת "מפיצי השכלה" 1909-1914 (ברוסית), וילנה 1915.

מחלקה של "תורת אמת" בפרוכר זאריצ'יה. האגודה שכרה דירה גדולה יותר וקיבלה עוד 104 נערים. אך מיספר הרוצים להתקבל היה גדול יותר. בשנת 1911 היו ל"תורת אמת" שישה "חדרים" בעיר.

הוועד קנה בשנת 1908 בית בשכיל המוסד. היושב-ראש ל. ברוידא עזב באותה שנה את העיר ועבר לפטרבורג. כעבור זמן קצר נפטר ליאון ברוידא, ואלמנתו נידבה ל"תורת אמת" מגרש ברחוב מאקובה; על המגרש הזה הוקם בית גדול בן שלוש קומות, בניין שהיה מותאם בכול לבית-ספר. את חנוכת הבית חגגו ביום א' בשבט תרע"ג וסיימו את החגיגה בשירת "התקווה".

בשנת 1910 היו קיימים בוילנה "חדרים" ציבוריים אחדים: "תורת אמת" של החדרים, "תורה תמימה", "תורת אבות", "תורת ישראל" ו"חדר" ליד הת"ת העירוני. היו עוד "חדרים" ציבוריים, כמו זה שנפתח קרוב לשנת תרס"ה בקלויז הכובענים ובו 30 תלמיד. בהסכמת העיריה התחילו מקציבים מכספי הקורבקה לשכר-לימוד לילדים עניים כבתי-ספר יהודיים פרטיים. יהודי וילנה דרשו מהעיריה, כי תקציב למטרה זו סכומים מתאימים ולא רק שאריות מהתקציב.⁹⁹

המלמדים ואיורגונים. המלמדים, תושבי וילנה, היו מתאוננים על המלמדים הבאים מחוץ לעיר ומקפחים את פרנסתם. המלמדים הווילנאים ביקשו מהקהל להגביל את הרשות למלמדים מחוץ לעיר לעסוק בהוראה בוילנה.¹⁰⁰ על הבקשה חתמו 50 איש. הקהל החליט להענות לבקשה, אך המלמדים הזרים לא התחשבו בהחלטת הקהל. המלמדים הווילנאים פנו אז אל הגנרל גוברנטור וגם זה לא הועיל.

בחורף של שנת 1891 הגישו מלמדים וילנאים לשלטונות החינוך כתב-שיטנה על המלמדים הבאים העירה ועובדים בלי תעודות, הדרושות לפי החוק. הכתב הוגש בלי חתימות. הנהלת החינוך דרשה, כי המגישים יחתמו את שמותיהם. שישה מלמדים חתמו. כאשר נודע הדבר בציבור, קמה התמרמרות ואחדים מהחותמים, שהיו קוראים בשבתות בתורה, הורדו מעל הבימה בחרפה. הרבנים המו"צ פרסמו הודעה, שבה ביקשו את תושבי העיר לא לשלוח את בניהם למלמדי חוץ, הבאים העירה ללמד ומקפחים את פרנסת מלמדי העיר.¹⁰¹

בשנת תרנ"ה היו בעיר כארבע מאות מלמדים, מלבד מורים שהיו מתפרנסים ממחנך שיעורים לפי שעות. לפי ידיעה רשמית היו בשנת 1893 בעיר 56 "חדרים" ובהם 543 תלמידים-נערים.

בימי חג החנוכה תרנ"ה החליטו המלמדים לייסד קופת מלמדים בשם "אגודת תומכי אחים". היתה זו קופת עזרה הדדית וקופת מילווה גמ"ח. יוזם הקמתה של קופת הגמ"ח היה העסקן מ"א מילייקובסקי. לפי התקנות של האגודה נדרש כל חבר

99. 'הזמן' 1905, גל' 194; 'ברוניקה יברייסקי ויזני' 1906, גל' 33.

100. ארכיון הקהל הווילנאי, בארכיון העירוני בוילנה, תיק 17; עיין גם במאמרו של פנחס קון בכיוון "א בלעטער ד", 1932, עמ' 94. "ארגאניזירטע אקציע פון ווילנער מלמדים קעגן השגת גבול מ-1922-1923".

101. 'המליץ' 1891, גל' 87.

לשלם דמי-כניסה בסך רובל אחד ודמי-חבר חודשיים בסך 10 קופייקות.¹⁰² מצב הקופה היה ירוד. היא היתה נותנת אמנם הלוואות בלי ריבית, אבל את מטרתה המוצהרת — לסייע למלמדים מחוסרי-עבודה לקבל משרה, או לפתוח בשבילים "חדרים", לא הצליחה להשיג. ר' מילייקובסקי רצה לשפר את מצב הקופה. הוא קיבל בשבילה בשנת 1909 אישור רשמי של תקנון, שלפיו חייב כל מלמד להכניס לקופה תשלום שנתי של לא פחות מחמישה רובל. הותר לקבל כחברים תומכים גם אנשים, שאינם מלמדים.¹⁰³

ישיבות.

מכל ה"ישיבות" שהיו בוויילנה זכו להכרה, מצד מינהל החינוך של גליל וילנה ולהשגחה ממשלתית, רק שתי: ישיבת ר' מיילא והישיבה בקלויז ז"ץ (הקצבים). מינהל החינוך דרש, כי ינהיגו בישיבות את לימוד השפה הרוסית ולימודים כלליים וניסה גם להתערב בסדרים הפנימיים שלהן. בשנת 1876-1877 הוכרו על-ידי הקוראטור כמנהלים ומורים בשתי ישיבות אלה בוגרי בית-המדרש לרבנים, אליהו גרשון טרופקי וקלמן טויבר. אליהו טרופקי, שהיה מנהל משק באינסטיטוט למורים, היה יהודי חרד ופעל למען הישיבה בקלויז הקצבים כבר משנת 1867. הרב קלמן טויבר נתמנה לאחראי להנהלת ישיבת ר' מיילא.¹⁰⁴ מנהלים אלה הכניסו לתכנית הלימודים רוסית וחשבון והשתדלו לשפר את הסדרים הפנימיים.

ובכל זאת לא הושם לב ללימודים הכלליים ולימוד השפה הרוסית הוזנח. לא היו בישיבת ר' מיילא מורים לרוסית ולעברית. המפקח על בתי-הספר העממיים מטעם השלטונות, שביקר בשתי הישיבות, לא היה מרוצה. השלטונות ציוו לסגור את ישיבת ר' מיילא ואילו ישיבת קלויז הקצבים קיבלה אזהרה. כמאתיים התלמידים של ישיבת ר' מיילא, שהיתה אחת הגדולות והחשובות במדינה, מוכרחים היו להפסיק את לימודיהם. אחרי ימים אחדים של ביטול תורה צידפו אותם זמנית לישיבה בקלויז הקצבים. נכבדי הקהילה השתדלו אצל השלטונות ואחרי פחות מחודש ימים נפתחה ישיבת ר' מיילא שוב, לאחר שהובטח כי ילמדו בישיבה את השפה הרוסית, חשבון, גיאוגרפיה, תנ"ך ודקדוק השפה העברית, בנוסף לגמרא.¹⁰⁵

בשתי הישיבות הקפידו מעכשיו על לימוד השפה הרוסית והונהגו גם לימודים כלליים, כמו בבתי-הספר העממיים. בשנת 1891 למדו בישיבת ר' מיילא 259 תלמידים והיו בה עשרה מורים. תנ"ך ודקדוק לימד שם הסופר משה הכהן רייכרסון; לרוסית היו שלושה מורים. בשנת 1899 למדו בישיבה 195 תלמידים. עם סיום שנת

102 'המליץ' 1895, גל' 2, 21, 242; 'יידישע צייטונג', וילנה 1909, גל' 68.

103 'ראזסבייט' 1908, גל' 23; 'יידישע צייטונג' 1909, גל' 68.

104 אליהו גרשון בן יצחק טרופקי נכנס לתפקיד המנהל בשנת 1876 (ספר השנה של פלך וילנה לשנת 1894).

לפי אותו מקור נכנס ק. טויבר לתפקיד המנהל בשנת 1887. ואילו לפי כתבה מוילנה ב'המליץ' 1891,

גל' 36 — בשנת תרל"ז, 1877.

105 'המליץ' 1886, גל' 166, כתבה מוילנה מאת בן ציון צונור; שם, גל' 182; 'ה'ווסחוד' 1887, גל' 2, כתבה

מאת ג. ואנל.

הלימודים היו נערכות בחינות בנוכחות באי-כוח מינהל החינוך. אלה שעמדו בבחינות היו עולים לכיתה גבוהה יותר והמצטיינים היו מקבלים מכתבי-הוקרה וספרים. המורים ללימודים כלליים היו יצחק קצנבלויגן, בוגר בית-המדרש לרבנים (משנת 1887) והירש רוזין, בוגר האינסטיטוט למורים בוילנה (משנת 1889). בין המורים ללימודי היהדות אנו מוצאים את ר' חיים-עוזר גרודזנסקי.

המנהל, הרב קלמן טויבר, דאג למקומות לינה לתלמידי הישיבה. בשנת 1899 היו מקבלים 30 תלמידים ארוחות חנם מהמסעדה הזולה. הרופא ד. גורביץ היה מרפא את התלמידים חנם, ובית-החולים היהודי היה מקבל את התלמידים החולים חנם. הכנסות הישיבה היו: מהקורבקה על-ידי העיריה, מתרומות שבועיות שהיו אוספים בעיר, מקופסאות צדקה בעיר ומערים ועיירות שמחן לעיר, מתרומות נושאי המים בוילנה וכן מקרנות ונחלאות, שציוו יהודי וילנה למען הישיבה. בשנת 1899 היו קרנות קיימות כאלה בסך 4,000 רובל, מהן אלף שציווה לישיבה מתתיהו שטראשון. בימי המהפכה של שנת 1905 פחת מיספר בחורי-הישיבה בישיבת ר' מיילא, אך החל משנת 1908 גדל שוב.

ביום ח' בסיון תר"ע בערב (2 ביוני 1910), התמוטט הבניין הישן שבו שכנה ישיבת ר' מיילא. אשה אחת ראתה, כי הבית נוטה ליפול והיא הזעיקה את המלמד, שהספיק להוציא החוצה את התלמידים.

נוסד אז ועד לשיקום ה"ישיבה". הוועד שכר זמנית דירה בת שמונה חדרים מרווחים ברחוב סאוויטש.

בקץ של שנת תרע"ב (יולי 1912) הונחה אבן הפינה לבניין החדש של ה"ישיבה". בניית בית הישיבה החדש ברחוב נובגורוד נסתיימה בקץ של השנה שלאחריה.¹⁰⁶

הישיבה בקלויז הקצבים הנהיגה סדרים דומים לאלה שהונהגו בשנת 1886 בישיבת ר' מיילא. המנהל וראש הישיבה ר' אליהו גרשון טרוצקי הכניס לתכנית הלימודים את לימוד השפה העברית, התנ"ך ולימודים כלליים. בשנת 1889 למדו בישיבה 150 תלמיד. היו בה שמונה מורים. חברת "זובחי צדק" (הקצבים) בנתה מעל לקלויז חדרים, ששימשו כמעון לתלמידים. הישיבה היתה נותנת לתלמידיה לחם לארוחת הבוקר, וכן ספרים וסיוע אחר. נדיבים היו נותנים לתלמידים ארוחת יומית בכל יום מימות השבוע. בסוף השנה היו התלמידים נבחנים בפני נציגי מינהל החינוך. בסוף שנת הלימודים 1887-1888 קיבלו 12 תלמידים מכתבי-הוקרה.¹⁰⁷ קלמן מרמר, תלמיד שלמד בישיבה שבקלויז הקצבים בשנים תר"ן-תרנ"א (1890-1891), מספר בזכרונותיו, כי השיעורים בגמרא היו ניתנים בשעות הבוקר ואילו השיעורים בשפה הרוסית ובעברית — אחר-הצהריים; שיעורי התנ"ך והשפה העברית היו מתנהלים בשפה הרוסית, פרט לכיתה הראשונה, שבה היו מפרשים את

106 'הד' הומן' 1910, גל' מיום "בסיון וגל' 125, 147, 175; 'ווילנער וואכנבלאט' 1912, גל' 30; 'הומן' 1912, גל' 165; 1913, גל' 206.

107 'המליץ' 1889, גל' 69, בכתבה מאת שלמה זלמן חסקין, מורה בישיבה.

הנאמר בשפה היידית. כלילות שבת בחורף, היו מעירים את בחורי-הישיבה משנתם בערך בשעה שתיים. אחר חצות והם היו לומדים לעצמם עד הבוקר. ראשי הישיבה היו באים גם הם כלילות אלה להשתתף בלימודים. הרב המו"צ, ר' שלמה לי, בא פעם כלילה ולמד יחד עם כותבי-הזכרונות הנ"ל. בשבת בבוקר היו באות נשים ומחלקות לבחורי-הישיבה פרוסות חלה גדולות.¹⁰⁸

לפי נתונים רשמיים למדו בשנת 1901 בשתי הישיבות הללו 223 תלמידים.¹⁰⁹ מלבד ה"ישיבות" המופרות על-ידי השלטונות היו קיימות בעיר הרבה "ישיבות" קטנות בבתי-המדרש השונים בעיר. בקלויז הגר"א נתרכזו למדנים. לימוד התורה לא פסק שם כל היום. וכך מתאר את העיסוק בתורה בקלויז הגר"א ר' בן-ציון אייזנשטאדט בספרו דור רבניו וסופריו (וילנה תר"ס): "כל היום נאמרים בתוכו שיעורים משיעורים שונים בש"ס, במשניות, באלפס ובפוסקים, אשר רוב הלומדים בו, וכפרט העשרה מן המניין, 'ראי ה' המה וחושבי שמו. ועד היום כבימי הגר"א, לובשים טליתים ותפילין בתפילת המנחה, שמדקדקים בה מאד שתהיה בזמנה".¹¹⁰ אחד הגבאים בקלויז הגר"א, ר' משה ברוידא, שהיה למדן גדול והיה ידוע כ"העילוי מגרודנה" (נולד בפוניבזי), היה מגיד בכל יום לפני תלמידי חכמים ומוסמכים שיעור קבוע בגפ"ת. הוא גם דאג לכלכלתם של תלמידיו.¹¹¹ במלאות מאה שנה לפטירתו של הגר"א התחיל המגיד דמתא, ר' מאיר נח לוין, להגיד בקלויז הגר"א בכל יום שיעור בשולחן-ערוך עם ביאורי הגר"א.¹¹²

ב"ישיבה" שבקלויז של "חברה תורה" למדו עשרה אנשים. הגבאים של הקלויז היו תומכים מעט בלומדים; היו אוספים כסף מהמתפללים על-ידי תרומות קטנות של 1-2 קופייקות לקופסה. מלבד הלומדים המקומיים היו באים לוויילנה ללמוד ב"ישיבות" צעירים רבים מחרץ לעיר. חיי צעיר כזה היו תלויים בחסדי תושבי העיר שהיו נותנים לתלמידים הללו "לאכול ימים" בבתיהם. יצחק ניסנבוים מבבורויסק היה בחורי-ישיבה כזה, שלמד בקלויז "תורה אור" בשנים תרמ"ו-תרמ"ז. הוא היה מקבל מקופת "חברה תורה" 30 קופייקות ומאיש פרטי 20 קופייקות לשבוע. בשבתות היה אוכל אצל משפחת ר' ירחמיאל ברוידא, שהיה אדם אמיד וגבאי בקלויז הגר"א. כלילה היה הצעיר ישן על ספסל בקלויז.¹¹³

גורלו של הצעיר פרץ הירשביין מעיירה בפלך גרודנה שבא ללמוד בוויילנה, היה דומה: היה ישן כלילות בבית-מדרש קטן והיה "אוכל ימים" אצל תושבי העיר.¹¹⁴ ר' חיים-עוזר גרודנסקי ניהל ישיבה בשביל חוג מצומצם של בחורים הבקאים בתלמוד.

108 קלמן מרמר מיין לעבנס געשיכט, כרך א', ניו-יורק 1959, עמ' 182-208.

109 ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1902; מובא בשבועון 'בודושצ'נוסט' 1902, גל' 30.

110 מובא בערך על המ"מ דמתא הרב מ. נילון, ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1902, בספר ב'.

111 שם, בספר ג', בערך על הרב משה ברוידא.

112 שם, בספר ב', בערך הרב ח"צ נ. לוין.

113 י. ניסנבוים: עלי חלדי, וארשה תרפ"ט, עמ' 54.

114 פרץ הירשביין: במהלך החיים, פרקי 1900-1910, תל-אביב תשל"א.

שמעון דימנטשטיין, אחד מתלמידיו ובנו של רוכל כפרי שקיבל ממנו בשנת תרס"ד סמיכה לרבנות הצטרף למפלגת הס"ר הרוסית, נעשה בולשביק וניהל תעמולה נגד ה"בונד".¹¹⁵

בחור ישיבה, שהיה מתגלה כי הוא לומד לימודים כלליים או קורא ספרי השכלה — היו מפסיקים לו את התמיכה מטעם הישיבה ומוציאים אותו מן המוסד. בחורי ישיבה שרצו להשיג תעודת בגרות, היו לומדים אצל מורים מתנדבים. בדרך כלל הם היו מחוסרי-אמצעים וחיו בתנאים קשים מאד. בחור ישיבה אחד שהכניס לישיבת ר' מיילא ספרים חיצוניים כמו "אהבת ציון" למאפו ואירגן. אחר-כך שביתה בדרישה להוסיף רבע פונט לחם למנה שמחלקים יום-יום למחוסרי "ימים" — גורש מהישיבה וגר במרתף. שנתיים אחרי בואו לוויילנה קיבל תעודת בגרות כאקסטרן.¹¹⁶ בשנת 1906 ערכו בשעות הלילה חיפוש במרתף מגוריו של בחור ישיבה אחד שנודע עליו כי הוא מעיין בספרים חיצוניים. מצאו אצלו את הספר "מדינת היהודים" להרצל ברוסית. אחד מראשי הישיבה אמר לו: אתה סוציאליסט, אתה מוחרם ועליך לעזוב מחר את העיר". הצעיר הצטרך וטען, כי זהו הספר הראשון ברוסית שהוא קורא; תמיד הוא קורא רק ספרים עבריים.¹¹⁷ ראשי הישיבה אמרו לו: "גם הספרים העבריים פסולים". אחד מתלמידי ה"ישיבה" הכחיש אחר-כך כי יש התנגדות קשה לספרים עבריים; "ואילו רוסית", אמר, "לומדים בישיבה".¹¹⁸

חינוך דתי למבוגרים.

"חברה פועלים". בחצר בית-הכנסת היה קיים עוד מלפני שנות הארבעים של המאה ה-19 בית תפילה של "חברה פועלים". בשבתות ובחגים היו לומדים שם פרקים מתוך חיי אדם, מסילת ישרים ומספרים דומים. חברי החברה אספו פרוטה לפרוטה והקימו בית בן שלוש קומות בחצר בית-הכנסת. את קומת הקרקע השכירו לדירות, קומה א' שימשה כקלוז' לתפילה, קומה ב' — אולם גדול ללימודים. עיקר הפעולה התרכז בקומה העליונה, כי לתפילה היו לבעלי-המלאכה גם קלוזים אחרים. בשבת היה עובר בעל-מלאכה בבוקר השכם וקורא לחברים לקום וללכת ללמוד: "ישראל עם קדושים, קומו לעבודת הבורא, כי לכך נוצרתם!" "החברים פועלים" שהפכו לבעלי-מלאכה, היו יושבים מסביב לשולחן גדול לאור נרות דולקים ו"רבין" היה עובר אתם על פרשת השבוע. אחר-כך היו לומדים מתוך חיי אדם עד שעה שש בבוקר. אחרי הלימוד היו יורדים להתפלל במניין ראשון. בשבתות אחרי הצהריים, בתפילת מינחה, היה הרבי משמיע דרשה בענייני מוסר, עד שהגיע הזמן

115 הוא נאסר בשנת 1906 והוגלה לסיביר; משנת 1917 נעשה מנהל הקומיסריון לעניינים יהודיים וסגנו של סטאלין, ששימש אז קומיסר לענייני הלאומים.

116 הצעיר בא לוויילנה בשנת 1893; מספר עליו דוד לבני בספרו ירושלים דליטא, תל-אביב תר"ץ א', עמ' 24-26.

117 'הזמן' 1906, גל' 147, רשימה מאת י"מ לובצקי.

118 'הזמן' 1906, גל' 151.

השלטונות הכירו בשנת 1862 בלימודים ב"חברה פועלים" כ"בית-ספר לבעלי-מלאכה". כבעלי בית-הספר נחשבו אז הירש גארבר, ששימש בו כמוורה לתלמוד, ודויד אופנבאך. כמשגיחים שימשו אברהם בלומנטל, החל משנת 1875, ולוי גרשאטר, החל משנת 1888.¹¹⁹ לפי נתונים רשמיים למדו בבית-ספר זה בשנת 1901 400 איש.¹²⁰

"תפארת בחורים". לשם חינוך דתי של פועלים צעירים, שלא הספיקו ללמוד הרבה ב"חדר" נוסדה בשנת 1901 בעיר אגודה בשם "תפארת בחורים". כבר בחודשים הראשונים לייסודה נרשמו בה 200 איש ללימודים, שהתקיימו בקלויז החיזטים. קלויז זה נתן לא רק את המקום, התאורה וההסקה, אלא גם הושיט תמיכה כספית. העסקנים, שדאגו לרכישת חברים-תומכים, היו ר' יחזקאל זטל, ר' חיים ברוך ור' משה פקלר. בשנת 1905 עברה "תפארת בחורים" לקלויז דבורה אסתר. העסקן הציבורי ר' משה אהרון מילייקובסקי התחיל לדאוג למוסד. הוא השיג בשבילו בשנת 1907 אישור לתקנון רשמי, כינס אסיפה כללית בהשתתפות הרבנים "מורי הצדק" ואנשים אחרים ונבחר ועד.

ב"תפארת בחורים" היו לומדים במשך כל היום, בהתאם לזמן הפנוי שיש לעובד, אך בעיקר בערבים. בשבתות היו לומדים עין יעקב, משניות, פרקי אבות ואת ההפטרה של השבוע וכן שומעים דרשה מפי הרב.

בשנת 1909 למדו ב"תפארת בחורים" 400 בחורים אצל שלושה מורים. הלימודים שימשו מעין מכינה ללימודים בישיבה, אך רבים מהלומדים היו עובדים בסיום הלימודים לעבוד אצל בעלי-מלאכה.¹²¹

בתי-ספר חילוניים למבוגרים.

בעיר היה מורגש הצורך בבתי-ספר למבוגרים, שלא הספיקו לרכוש להם ידיעות בשפה הרוסית, בחשבון ובמדעים אחרים. היו אלה פועלים ופקידים, שנכנסו לעבודה בגיל צעיר וחסרו להם ידיעות בסיסיות. לוויילנה היו נוהרים מהסביבה צעירים, ברובם בחורי-ישיבה, שרצו ללמוד רוסית ומדעים כלליים. רחל קלאצ'קו, בת למשפחה משכילה ואמידה, היתה מספקת לבחורים אלה מורים ומורות מהאינטליגנטים הצעירים שמוכנים היו ללמד בהתנדבות. היא היתה עושה את זאת לשם הפצת השכלה.¹²² מתוך כוונה לקרב פועלים לתנועה הסוציאליסטית, להפיץ בקרבם השכלה כללית וליצור מהם עתודה של פעילים בתנועת פועלים

119 חיים טאבריס במאמרו בעתון הווילנאי 'צייט' מיום 20 ביוני 1930; 'היוסחוד' 1899, גל' 6; ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1894 (ברוסית), עמ' 164.

120 ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1902, מוכב בשבועון 'בודשצ'נוסט' 1902, גל' 30.

121 א. ברוינסקי ב'אידישע צייטונג' 1909, גל' 70; משה שליט במאמרו בוויילנער זאמלבוך א', תרע"ז, עמ' 158.

122 אננה רונטל בזכרונותיה שנפרסמו בהיסטארישע שריפטן של ייו"א, כרך ג', וילנה 1939, עמ' 435.

סוציאליסטית, ניהלו מהפכנים יהודים חוגים (על חוגים אלה דובר בפרוטרוט בפרק על התנועה הסוציאליסטית).

שני סטודנטים, פאול רוונטאל ושאטנשטיין, יזמו ייסוד בית-ספר ערב לבנות יהודיות, שעברו ביום כפועלות או כפקידות. חוגי משכילים דימוקרטיים וסוציאליסטיים עודדו יזמה זו. גבאי "הצדקה הגדולה" תמכו בתכניות והזמינו בשנת 1897 מורים ומורות להתייעצות. הלימודים צריכים היו להתנהל בלי תשלומי שכר לימוד, בהתנדבות המורים. דובר גם על בתי-ספר שילמדו בהם בשבתות. רק שנים מהמוזמנים הציעו לפתוח בתי-ספר דתיים בשבתות כדוגמת בית-הספר של "חברה פועלים", השאר היו בעד בתי-ספר כלליים. הוחלט כי רצוי לייסד בתי-ספר כאלה הן לבנים והן לבנות. את בתי-הספר האלה רצו להקים ליד בתי-הספר הקיימים, בהתאם למספר המורים, שיהיו מוכנים להורות חינום. נבחרה ועדה בת 15 חברים שהוטל עליה לעבד תכנית מפורטת.¹²³

השתדלויות גבאי "הצדקה הגדולה" לקבל רשיון לפתיחת בית-ספר ערב לבנות נמשכו שנתיים. בית-הספר נפתח בראשית שנת 1901 בהנהלתה של הגב' פאני מארקסון, בבית שבו נמצא בית-הספר הפרטי לבנות. כבר ביום הראשון נתקבלו 150 בקשות. נתקבלו רק 120 בנות כי לא היה יותר מקום.

"הצדקה הגדולה" הזמינה להשתתף בוועדה למען בית-ספר הערב את י"ל גולדברג, ב. סגל, יו. סירקין, ד"ר צ. שבד וט. שפירא.¹²⁴

בבית-ספר ערב זה התחילו ללמד באופן בלתי ליגלי ביידיש. עסקני פועלים, בתוכם עסקני ה"בונד", עמדו בקשר עם תלמידי בית-ספר זה והשתדלו להשפיע עליהם ברוחם.

"הצדקה הגדולה" קיבלה בשנת 1904 רשיון לבית-ספר ערב לבנים ברמה של בית-ספר עממי, שהלימודים נמשכו בו ארבע שנים. בית-הספר נפתח בחודש פברואר 1904. הלימודים הכלליים התנהלו בו שלוש פעמים בשבוע, לימודי היהדות בשבתות. נתקבלו תלמידים מבני 13 ומעלה. להחזקת בית-הספר היתה אחראית "הצדקה הגדולה". הלימודים היו חינום. בית-הספר נמצא באותו בנין, שבו התנהל בית-הספר-ערב לבנות.¹²⁵

כאשר נסגר בית-הספר למסחר בעיר, גדל מספר הצעירים שרצו ללמוד בבית-ספר ערב. מיספר התלמידים גדל בשנת 1905 ל-375. בשביל בחורי-הישיבות שרצו ללמוד בבית-ספר זה — נפתחו שתי מחלקות; בשביל פועלים — חמש מחלקות. המצב הכספי של המוסד היה קשה: ה"צדקה הגדולה" הקציבה בשבילו 400 רובל, ואילו ההוצאות, שכר עבודתם של שבעה מורים ושכר דירה היו 2,100 רובל לשנה.

123 היוסחוד' 1897, גל' 37. בכתבה מאת ג"ו (גריגורי וואל): עיין גם באוטוביוגרפיה של הר"ר צמח שבד, בפנקס שהוציא ועד "יעקאפא", וילנה 1931.

124 השבועון 'יוסחוד' 1900, גל' 35; 1901, גל' 14, 44; מכתב מ"הצדקה הגדולה" אל י"ל גולדברג מיום 30 בינואר 1901, בארכיון י"ל גולדברג בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק 13.

125 'הזמן' 1903, גל' 20, 34.

בין המורים היו אליקים צונזר, ריבסמן, אחר-כך ג. פלודרמאכר וכן הסופרים משה שליט, א"י גולדשמיד וז. קלמנוביטש.

שיעורי ערב לבנות. קבוצת מורים בגמנסיות יהודיות בעיר פתחו בשנת 1908 שיעורי-ערב לבנות. מטרתם היתה להקנות ידיעות יסודיות בלימודים לנשים, שאינן יכולות לבקר בבתי-ספר בבוקר או שאינן מוכשרות לכך בגלל גילן. המייסדים היו ס. ויקטורוב, א. מירון ופ. ציפקין.

ועידות של בתי-ספר יהודיים למלאכה. בסוף שנת 1908 התכנסה בוויילנה ועידה ארצית של כל בתי-הספר למלאכה. בוויילנה השתתפו בנוסף למארחים — באי-כוח החברה "עזרה על-ידי עבודה" והקורסים לציור של האגודה לאמנות שימושית על שם מ. אנטוקולסקי. כיושב-ראש הוועידה נבחר איש וילנה — אדולף גורדון.

בוועדה לחינוך מחוץ לבית-הספר עורר המורה ציפקין את בעיית השפה שבה רוצים ללמד בקורסים. עלתה הדרישה ללמד ביידיש. נציגים מערים שונות ברוסיה ובפולין טענו, כי אין צורך להחליט בבעיה זו. כל מנהל של קורסים כאלה יבין, כי עם מי שאינם יודעים רוסית יש לדבר יידיש. המורה העיוורת דבורה קופרשטיין, שפעלה כמדריכה לבתי-ספר מטעם חברת "מפיצי השכלה", הגנה על הדרישה ללמוד את שפת היידיש בבתי-הספר למלאכה. נתקבלה החלטת פשרה: "הלימוד הן בקורסים לחינוך כללי והן בקורסים מקצועיים יש לנהל בשפה, שמבינים אותה רוב התלמידים".¹²⁶

הבארון דויד גינצבורג קיבל רשיון לכנס בסוף שנת 1909 בוויילנה ועידה של בתי-הספר המקצועיים לבנות. לוועידה זו באו 120 נציגות מכל יישובי "תחום המושב". גם בוועידה זו התנהלו ויכוחים על שפת ההוראה והלימוד. רבות מנציגי פלכי הדרום התנגדו ליידיש. התומכים בלימוד היידיש לא הסתפקו בהצעת הוועידה, שבה נאמר, כי "לימוד הו'ארגון צריך לתת לתלמידות ידיעה ביצירות המוכחרות של ספרות יידיש", אלא דרשו לתת מקום נרחב ליידיש, כדי שתוכל ליהפך לשפת ההוראה. הבארון דויד גינצבורג, שישב בראש, הגן על לימוד השפה העברית והרוסית. בסופו של דבר החליטה הוועידה להעביר את עניין הלימודים הכלליים להחלטת הוועדים שליד כל בית-ספר. הוועידה שמה לב בעיקר לחינוך המקצועי.¹²⁷

אגודת המורים היהודיים. המורים היהודים התארגנו כדי לפעול ביחד למען ענייניהם המקצועיים ולמען החינוך היהודי. בראשית יולי 1906 התקיימה בוויילנה ועידה של מורים יהודים. יוזמי הוועידה היו מחוגי המפלגות הסוציאליסטיות. בהחלטות הוועידה נאמר, כי מטרת האגודה העתידה לקום, היא לשפר את מצבם הכלכלי והחוקי של המורה היהודי ולחקור את בעיות בית-הספר והחינוך היהודיים. בהחלטות צוין, כי שיפור מצב המורים היהודיים יהיה אפשרי רק כאשר בית-הספר היהודי יושתת על בסיס התפתחות תרבותית חפשית של כל העמים החיים במדינה.

126 'ראזסבייט' 1908, גל' 49; 1909, גל' 1.

127 'ראזסבייט' 1909, גל' 45, 51; 1910, גל' 1.

כחברים לאגודה יתקבלו מורים בבתי-ספר ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים, וכן מורים פרטיים, אם ההוראה היא עיסוקם העיקרי לפרנסתם. מעבידים או מנצלים עבודת הזולת — לא יתקבלו. מורים לדת לא יתקבלו כחברים באגודה. בעלים של בתי-ספר לא יוכלו להיות חברים בה. בבעיית המלמדים לא הגיעה הוועידה לידי החלטה. עסקני תרבות יכלו להיות בה רק חברים-יועצים בלי רשות לבחור ולהיבחר. בבעיית השפות בבית-הספר, עברית, יידיש וכדומה, הוחלט לדון בעתיד. הוחלט להשתדל להשיג ליגליזציה לאגודה המקצועית של המורים היהודים ברוסיה.¹²⁸

ביום ה-21 במארס 1907 התקיימה אסיפה של מורים יהודים בבניין בית-הספר לבנות בוילנה. היא התנהלה במסווה ישיבה של המועצה הפדגוגית של בית-הספר, אולם למעשה היתה זו ועידה של מורים ו-42 משתתפי האסיפה נעצרו והושמו במאסר בבית-הכלא בלוקישיק.

המורים לעברית התארגנו באירגון נפרד. הם התכנסו בוילנה בקיץ של שנת תרס"ז (1906), החליטו להוציא לאור בטאון, בחרו במערכת ותרמו איש איש שלושה רובל לצרכי הוצאות העתון. בימי החנוכה תרס"ז התכנסו שוב בוילנה ודנו בתכנית להקים הסתדרות מורים עברים בחבל הצפוני-מערבי של המדינה. הוחלט לייסד לעת-עתה הסתדרות רק למורי העברית ולהציע לאסיפה הבאה להצטרף כחטיבה מיוחדת להסתדרות הכללית של כל המורים העברים. באסיפה השתתפו רק אחד-עשר איש. הם בחרו בוועד מרכזי זמני, שאליו נבחרו אליהו הלוי לוין ופנחס שיפמן.¹²⁹

רשיון לאגודת מורים עברים נתקבל בקיוב בשנת 1908. נציג אגודה זו בא לוילנה וייסד סניף לאגודה בעיר. לוועד הסניף נבחרו י"א טריווש, ד. נוטיק וו. הלפרין. ליד הוועד הוקמה לשכה לבחינות למורים לעברית.¹³⁰

ספרי לימוד. התפתחותו של בית-הספר העברי, "החדר המתוקן" והוראת העברית בבתי-הספר היסודיים והתיכוניים, וכן התחלת ההוראה בשפת יידיש, הביא בעקבותם ספרי-לימוד חדשים ועתונות לילדים ולנוער, שהופיעו בוילנה. לספרי הלימוד הראשונים שייך בית-הספר למרדכי-בצלאל שניידר (חלק א' וילנה תרמ"ט; חלק ב', וילנה תרנ"ב). ספרי לימוד רבים נתחברו על-ידי מורים עברים בוילנה. בעלי בתי-מסחר לספרים עבריים הוציאו לאור ספרים אלה וכן ספרים של מורים שמחוץ לעיר. המורה והסופר פאלק הלפרן ערך כמה ספרי לימוד עבריים (פרוודור לספרות, וילנה תרע"ד; עברית יחד עם המורה י"י גלס, ועוד). מפעל חשוב לבתי-הספר העבריים היה הוצאת מקרא מפורש, פירוש מודרני לתנ"ך, שנעשה על-ידי שלושת המורים העברים הווילנאים י"א טריווש, דוד נוטיק וניסן לוין, החל משנת תרס"ט ואילך.

הוצאת ק. קלצקין התחילה להוציא לאור ספרי-לימוד מודרניים ביידיש. מ"י

128 'הזמן' 1906, גל' 161; 'ראוסבייט' 1907, גל' 24.

129 'הזמן' 1907, גל' 23.

130 'הד הזמן' 1908, גל' 147; 'ראוסבייט' 1908, גל' 28.

אולגין (הוא משה יוסף נובומייסקי) ערך ספר קריאה (כריסטומטיה) בידיש דאס יודישע ווארט, 3 חלקים (וילנה 1912).

מוסדות החינוך היהודיים בימי הכיבוש הגרמני 1915-1917

בתי־הספר. המפקדה הצבאית הגרמנית העלינה בחבל־המזרח פירסמה ביום ה־22 בדצמבר 1915 צו, שלפיו שפת הלימודים בבתי־הספר בשטח הכיבוש תהיה שפת האם של כל עם ועם. לימודי הדת בבתי־הספר של היהודים — נאמר באותו צו — יתנהלו בעברית.

בתי־הספר הממשלתיים הרוסיים וכן רוב בתי־הספר הפרטיים שהתנהלו ברוסית, עזבו את העיר בזמן פינויה. נשארו בעיר מורים, בתוכם פליטים רבים מערים ועיירות בסביבה, שאירגנו קורסים, או "קבוצות לימוד" בשפה הרוסית. הלימודים התנהלו בבניינים של בתי־הספר שנעזבו. לשלטונות הכיבוש נודע על בתי־ספר חשאיים אלה. הד"ר י. ויגודסקי הוזמן אל הממונה מטעם השלטונות הגרמניים, שדרש לבטל בתי־ספר אלה.¹³¹ השלטונות הגרמניים רצו לדחוק את הרוסית מבתי־הספר ואסרו על השימוש בה כשפת הוראה.

כשניחנה האפשרות לפתוח את בתי־הספר, התחילו לפעול בעיר ה"חדרים", בתי ה"תלמוד תורה" הציבוריים ובתי־הספר לבנות של חברת "מפיצי השכלה", האגודה למען הילד ו"יהודיה". חידשו את פעילות בית־ספר־הערב למבוגרים ופעילות "תפארת בחורים" בהנהגתו של הרב יחיאל שרואלוב. חמש קבוצות לימוד ברוסית, שהיו למעשה בתי־ספר תיכוניים, המשיכו להתקיים כי לא היו בתי־ספר תיכוניים יהודיים אחרים. המורים היו רגילים ללמד ברוסית ולא יכלו לעבור לשפה אחרת, גם לא היו ספרי לימוד בידיש או בעברית.

המאבק בתוך חברת "מפיצי השכלה". עסקני הציבור וחברי הוועד של חברת "מפיצי השכלה", רצו להקים בתי־ספר חדשים. התנהל ויכוח בין ה"ידישאים" ובין מצדדי העברית שהציעו, בפעם הראשונה בחברת "מפיצי השכלה", כי גם העברית תוכל לשמש שפת הוראה בבתי־הספר. ההצעה נדחתה. הוחלט על יידיש בלבד. הציונים הציעו לקבוע, כי בית־הספר חייב להיות יהודי מבלי לציין כי יתנהל דווקא בידיש. גם דרישה זו נדחתה. הד"ר שבד הציע, כי אם קבוצת הורים תדרוש בית־ספר בשפת הוראה עברית ושפה זו היא גם שפת האם שלהם, יורשה להורות בעברית. הצעה זו, השוללת למעשה את ההוראה בעברית, נתקבלה. היידישאים יכלו להסתמך גם בצו של השלטונות.

בקשר לוויכוח הזה פירסם ש"ל ציטרון בשם בדוי, "איש עברי", חוברת בידיש על האפשרות להורות בעברית (16 עמודים).

בחברת "מפיצי השכלה" התחיל המאבק בין הציונים ובין היידישאים. באסיפה הכללית מיום ה־22 בפברואר 1916 היה לציונים רוב מכריע. נבחר לוועד 9 ציונים

131 ד"ר י. ויגודסקי: אין שטורם, וילנה 1926, עמ' 37-41.

ורק 3 יידישאים. אנשי ה"בונד" שהיה להם 'ארבעטער קולטור פאריין', עזבו את חברת "מפיצי השכלה". הם ניגשו לייסוד שני בתי-ספר משלהם, את בית-הספר על-שם מ. וינטשבקסי ובית-ילדים של פועלים. ועד חברת "מפיצי השכלה" התחיל להוסיף בבתי-הספר שלו שעות לימודים לעברית ולתנ"ך. באסיפה הכללית בחודש מאי 1917 ניסו היידישאים להכניס לחברה חברים חדשים משלהם. כיוון שלציונים היה רוב באסיפה, עזבו חמישים יידישאים את האסיפה לאות מחאה. אחר-כך הודיע המיעוט היידישאי, כי הוא נשאר בחברה. היושב-ראש הד"ר צ. שכד התפטר. הציונים הסכימו לקבל חברים חדשים, כדרישת האופוזיציה. באסיפה הבאה, בחודש נובמבר 1917 נבחרו לוועד שבעה ציונים וחמישה יידישאים.¹³² המורים היידישאים, שהיו מאורגנים, נלחמו ברוב הציוני ותפסו עמדות כמנהלי בתי-ספר. שני הפלגים בחברת "מפיצי השכלה" פעלו בנפרד לייסוד בתי-ספר. הניגודים בין שני הפלגים גרמו שחברת "מפיצי השכלה" לא הפכה למרכז החינוך היהודי בעיר. בתי-הספר המעטים של "מפיצי השכלה" התנהלו בידיש והם הפכו להיות למעשה, בהשפעת המורים, לבתי-ספר חילוניים יידישאים.

סגירת כל בתי-הספר בעיר. הגרמנים, ששאפו לגרמניזציה של ליטא, לא היו מרוצים מן ההוראה בידיש. בקיץ של שנת 1916 הם סגרו את כל בתי-הספר של העמים המקומיים באמתלה של מניעת התפשטות מחלת הטיפוס. עברו כשלושה חודשים מראשית שנת הלימודים ולא נראה היה, כי יותר לפתוח אותם בקרוב. עסקני הציבור הגישו תזכירים שבהם ציינו, כי סגירת בתי-הספר מגדילה את סכנת המגיפה, משום שבבתי-הספר היו התלמידים מקבלים מזון חם ממטבח המוסד. הודות להשתדלויות הירשו השלטונות לחלק מזון בבתי-הספר, אך לא הירשו לפתוח אותם ללימודים. המורים היו מערימים על השלטון ומנהלים שיעורים. מבקר מטעם השלטונות (חייל יהודי!) מצא כי בבית-הספר מיסודה של דבורה קופרשטיין מתנהלים לימודים. בית-הספר נסגר. המורים היהודים והפולנים החליטו אז לפתוח את בתי-הספר בלי רשות. הלימודים התנהלו כחודש ימים, עד שהגיעו מבקרים מטעם השלטונות ואז הופסקו הלימודים ומנהלי שמונה-עשר בתי-הספר שבעיר נלקחו לבית-הכלא; על כל אחד מהם הוטל קנס בסך מאה מארק בעוון כינוס אסיפות חשאיות ופתיחת בתי-הספר בלי רשות. המנהלים החליטו לא לשלם את הקנס ונשארו במאסר 12 יום. בעתונות קם רעש לרגל המקרה. הגרמנים החליטו לפתוח את בתי-הספר, אך דרשו ללמד גרמנית החל מכיתה א'.¹³³ אחר-כך הסכימו שילמדו גרמנית החל מכיתה ב', אך המורים היו מערימים ולא קיימו דרישה זו.

בתי-הספר של "מפיצי השכלה". חברת "מפיצי השכלה" ייסדה במחצית דצמבר 1915, נוסף לבית-הספר שלה לבנות שהיה קיים לפני כן, בית-ספר לבנים. בתחילה היו בו רק שלוש כיתות לילדים בגיל 8-12. המורים היו זלמן רייזין ומשה שליט,

132 ר. וואלט: "דער קאמף אין דער חברה "מפיצי השכלה" אין ווילנע 1915-1917", "יורא-בלעטער" 1937.

133 ראנע ריינעס-קושעלעוויטש, מנהל בית-הספר ע"ש ד. קופרשטיין בשנים 1913-1918, במאמרה בקובץ 20 יאר ד. קופרשטיין שול, וילנה 1934.

שדאגו ליצירת מונחים ביידיש. תושבי הפרבר אנטווקול פנו אל חברת "מפיצי השכלה", שתסייע להם לפתוח בית-ספר. החברה קיבלה תחת חסותה גם את בית-הספר הזה לבנים ולבנות. בתחילה היה זה בית-ספר בן שתי כיתות. שפת ההוראה בבית-ספר אלה היתה, כאמור, יידיש.

ייסוד גמנסיה עברית. הד"ר יוסף אפשטיין, יליד כפר כפלך קיוב (נולד בשנת 1874), שלמד בנערותו בליטא ובייחוד בישיבת ר' מיילא בוויילנה, הפך בזמן לימודיו באוניברסיטת חארקוב לציוני. הוא הושפע מתורתו של אחד-העם ואחר-כך נעשה ציוני מדיני. בזמן השתלמותו ברפואה בווינה התוודע לד"ר הרצל ונעשה ציוני נלהב. הוא השתקע בסמורגון ושם עסק בעבודה ציבורית; משם עבר לוויילנה. בימי הכיבוש הגרמני נתגלה כעסקן רב-פעלים בייחוד בשטח החינוך והתרבות. הוא השתתף בפעולות הוועד של חברת "מפיצי השכלה". בחודש דצמבר 1915 פתח בדירתו הפרטית בית-ספר עברי, תוך מגמה להפכו לגמנסיה עברית. מיספר התלמידים גדל מהר ובית-הספר עבר לדירה אחרת. ההוראה התנהלה בעברית למרות צו השלטונות בדבר ההוראה בשפת האם. בחודש מארס 1916 ביקר בגמנסיה מפקח גרמני ודרש לקרוא למוסד "גמנסיה יהודית" ולהורות את הלימודים הכלליים ביידיש. אבל ההוראה בעברית נמשכה למרות הפחד מפני ביקור המפקח הגרמני. יחס שלילי זה של הגרמנים לבית-הספר העברי נמשך תקופה ארוכה. עברו כשנתיים עד שנתקבל רשיון לקרוא למוסד "גמנסיה עברית". בין ראשוני המורים היו חיים-אריה חזן, שלימד לפנים עברית בגמנסיה של פ. קאגאן; י"ד גורדון, בנו של הרב ד. סניפישוק; מ"י נאדל, תלמיד ישיבת וולוז'ין שלמד בבית-המדרש לרבנים; ישראל-איסר לובוצקי, בוגר האינסטיטוט למורים, ועוד. כיוון שחסרו ספרי-לימוד בעברית למדעים כלליים, תרגמו המורים ספרים מרוסית ויצרו מונחים שחסרו בעברית. ספרי-לימוד אלה היו משוכפלים. הצטיין בפעולת המינוח ח"א חזן, שהיה בלשן עברי. ישראל גורביטש, מורה מנוסה, חניך "האינסטיטוט למורים יהודים", הוזמן על-ידי הד"ר י. אפשטיין בפברואר 1916 לנהל את הגמנסיה וקורסים למורים עברים, למרות שלא ידע עברית במידה מספיקה. הוא עזב כעבור זמן קצר את המוסד, מפני שלא האמין באפשרות התפתחותו. ובכל זאת הלך המוסד והתפתח. בחודש מאי הגיע מיספר התלמידים ל-272 והמוסד עבר לדירה מרווחת יותר בבית קריינגל. כיוון שמיספר התלמידים שרצו להתקבל היה גדול מאד, עמד הד"ר י. אפשטיין לייסד בית-ספר עברי עממי, אך הוא חלה במחלת הטיפוס ונפטר בחודש סיוון תרע"ו. בראש הגמנסיה התייצב אז כמנהל הד"ר יוסף רגנסברג, רופא פסיכיאטר ופילוסוף, יליד קורלנד שלמד בבית-המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין, והשתקע בוויילנה חודשים אחדים לפני פלישת הגרמנים. הגמנסיה העברית הראשונה בגולה, נקראה אז על-שמו של מייסדה הד"ר יוסף אפשטיין ז"ל.

בגלל המצב הכלכלי הקשה בעיר לא יכלה הגמנסיה העברית להתקיים רק משכר-לימוד. הסיוע בא מהמרכז הציוני בברלין. שתמן במוסד במשך כל תקופת

ייסוד בתי-ספר עממיים עבריים. אגודת "צעירי ציון" פתחה בחודש ינואר 1916 במרכז העיר (ברחוב הווילנאי) בית-ספר עממי עברי לבנות ובו ארבע כיתות. עוד בית-ספר כזה פתחה בחודש מאי, בפרבר סניפישוק, ובו שלוש כיתות.¹³⁵ מוסדות האגודה למען הילד. האגודה למען הילד, שהיה לה בית-ספר לבנות ברחוב באקשט, פתחה בית-ספר לבנות מבוגרות. ברשותה היה גם בית-יתומים ברחוב אוסטר-בראמה. שמיספר הילדים בו הגיע למאה ושישים. האגודה פתחה בתי-ילדים, שבהם היו הילדים מבלי כל היום ומקבלים ארוחות במסעדות לילדים, ומגורשי-משחקים לילדים בקיץ, שגם בהם היו נותנים מזון לילדים. האגודה החזיקה ספריה לילדים, והיו נערכות בה הרצאות. האגודה הושיטה בשנת 1916-1917 עזרה ל-3,280 ילד בעיר ובפרבריה.¹³⁶

בית-ילדים של אגודת "אחיעזר". האגודה "אחיעזר" ייסדה בחודש יוני 1917 מעון-ילדים שהפך למעשה לבית-יתומים תחת השגחת מורים. בית-יתומים ע"ש גרטרוד מארקס. הסוחר גיאורג מארקס מקניגסברג, יהודי חרד ועסקן ציבורי בעירו, ייסד בוויילנה בית-יתומים לזכר אשתו גרטרוד, שנפטרה בחודש תשרי תרע"ז. הוא שמע על המצב הקשה בוויילנה והציע לאחד מראשי הקהילה את עזרתו. הוא קיבל את ההצעה לייסד בית-יתומים והתחייב לתת לקהילת וילנה בשנים 1918-1920 מאה אלף מארק. הוא דרש, כי המוסד ייקרא על שם אשתו המנוחה וכי יהיה דתי. בבית-היתומים, שנוסד בחודש אוקטובר 1917, היו בשנה הראשונה לקיומו 48 ילדים בגיל 2-6.¹³⁷

קורסים פדגוגיים. חברת "מפיצי השכלה" פתחה בראשית אוקטובר 1918 קורסים למורים. נרשמו כמאה וחמישים תלמיד מהעיר ומהסביבה. בטקס הפתיחה נאמו יושב-ראש החברה הד"ר צ. שבד וכן הד"ר אל. אולשוואנגר וג. פלודרמאכר. שלושתם הדגישו את חשיבות בית-הספר החילוני, הדימוקרטי, בידישי. בין התלמידים היו יידישאים והעבראיסטים גם יחד. אחד התלמידים נאם בעברית. נתקבלו ברכות מאגודת המורים היידישאים, מה"אגודה למען הילד" ומ"האגודה הכללית לתרבות של הפועלים". הד"ר צ. שבד הביע בדברי-הסיום שלו את התקווה, כי יקום מכון למורים בידישי.

הנהלת הקורסים נמסרה לידי ג. פלודרמאכר, שהיה יידישאי ובונדאי מובהק.¹³⁸ "הוועד המאוחד". הד"ר נ. רחמיאלביטש פעל רבות בשנת תרע"ז (1917) לייסוד חדרים בשם "עזרא". כעבור שנה הוקם ועד בראשותו של הרב יצחק רובינשטיין.

134 ספר יובל העשרים של הגמנסיה העברית בוויילנה בעריכת ישראל קלזנר, וילנה תרצ"ו; מ"י נאדל בפנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוויילנה, 1922, עמ' 757-760.

135 סקירתו של מ. שליט על בתי-הספר בוויילנה במאסף ווילנער זאמלבוך א' 1916, עמ' 150-162.

136 ווילנער זאמלבוך ב', 1918, עמ' 233-234, לפי דו"ח כספי של האגודה.

137 ווילנער זאמלבוך ב', 1918, עמ' 234-237.

138 'אונזער שטימע' 1918, גל' 17; שול-פנקס, וילנה 1924, בסקירתו של ג. פלודרמאכר, עמ' 32.

שלקח עליו את ההשגחה על כל בתי ה"תלמוד תורה" הציבוריים בעיר. "הוועד המאוחד" ניגש לייסד בתי-ספר דתיים נוספים ופנה לעזרת יהודי גרמניה. חוג ידידי המפעל בגרמניה, בתוכם ד"ר מאיר הילדסהיימר, בנו של הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין והרב יעקב רוזנהיים מפראנקפורט - על-נהר מיין, מראשי "אגודת ישראל", החליטו לאסוף 300,000 מארק למען "הוועד המאוחד". הם פנו בחודש יוני 1918 בקול-קורא לתרום למען חינוך הילדים בוויילנה העיר, "שיש לה ערך מיוחד במינו ליהודים במובן החברתי, הדתי והלאומי". הם ציינו בכרוזם, כי אספו כבר 120,000 מארק. מרכז ההסתדרות הציונית בברלין תמך גם הוא במפעל. "הוועד המאוחד" ניגש אז להרחבת פעולתו בעיר והודיע כי בחודש אוקטובר 1918 ייפתח בית-ספר חדש לבנים באנטוקול, בשם "תושיה".¹³⁹

הכשרה מקצועית.

"עזרה על-ידי עבודה". בזמן הבריחה המבוהלת, מהעיר בחודש אוגוסט 1915, עזבו את ווילנה המנהל וחברי-ההנהלה של "עזרה על-ידי עבודה", פרט לשנים מהם. כל הציוד העשיר פונה לרוסיה והמוסד חדל לפעול. ביזמתו של חברי-ההנהלה והמהנדס א. קליבאנוב ובעזרתו של ש"י וילנסקי, חודשה פעולת המוסד בחודש אוקטובר 1915. סייע להחייאת המוסד הרב הצבאי הד"ר ש. לוי. נפתחו מחלקות למקצועות שונים עם בתי-מלאכה לידן. מיספר התלמידים שרצו להתקבל היה גדול מאד, אך היה מקום רק בשביל שלוש מאות תלמיד. התלמידים למדו מלאכה במשך שש שעות ביום ואילו לימודים כלליים (חשבון, שפות, תולדות עס-ישראל) — שעתיים ביום. התלמידים היו מקבלים ארוחות צהריים וערב. באו ללמוד מלאכה גם בנים, ובייחוד בנות, שגמרו פרוי גמנסיה או 4-3 מחלקות של גמנסיה. המוסד סבל בחורף תרע"ז מהגיוס לעבודות כפיה, תלמידים מוכשרים רבים מוכרחים היו להפסיק את לימודיהם ולהתגייס לעבודה.

כמנהל המוסד הוזמן הירש אברמוביטש, בוגר "האינסטיטוט למורים יהודים" בוויילנה, בונדאי שהשתקע בשנת 1912 בוויילנה ועבד כפקיד בבאנק. כאשר נוסדו ביזמת השלטונות העירוניים הגרמניים בוויילנה בראשית שנת 1916 "בתי-מלאכה" שנמכרו בהם עבודות מוגמרות של המוסדות למלאכה של בני העמים המקומיים, סיפקה "עזרה על-ידי עבודה" לביתן היהודי עבודות של תלמידה. בית-הספר החקלאי בווייליטשאני. ביזמתו של הרב הצבאי הד"ר ש. לוי מברסלאו נוסד בחודש אפריל 1916 ליד "עזרה על-ידי עבודה" בית-ספר חקלאי. בית-הספר קיבל לרשותו חלק מהאחוזה וייליטשאני (13 ק"מ מוויילנה) ולמדו שם בתנאי פנימיה 40 צעירים. הכספים הראשונים להחזקת המוסד נתקבלו מוועד-עזרה יהודי

139 תיקי לשכת המרכז הציוני, ברלין, מס' 132, 133, מכתב מ"הוועד המאוחד" מחודש אפריל 1918 והקול-הקורא המודפס (בגרמנית) מיום 19 ביוני 1918; השבועון "אונזער עתיד" 1918, גל' 17, מה-16 באוקטובר 1918.

בברסלאו ואחר-כך מארצות הברית על-ידי הד"ר מאגנס.¹⁴⁰

קורסים טכניים. ועד חברת "מפיצי השכלה" פתח בחודש מאי 1916 קורסים טכניים לבעלי-מלאכה. היוזמים היו המהנדס ליטאואר והד"ר צ. שבו. לקורס לאלקטרוטכניקה נתקבלו כ-35 תלמיד בני 16 ומעלה, שידעו קרוא וכתוב וחשבון. לפי תכנית של בית-ספר למתחילים ושעברו כבר שנתיים במקצועם. הלימודים התנהלו בידידיש. בחודש נובמבר 1917 למדו בקורסים אלה כבר למעלה ממאה תלמיד. המטרה של ההנהלה היתה להפוך את הקורסים במשך הזמן לטכניון. המנהל היה המהנדס ליטאואר.¹⁴¹

הכשרה גופנית.

"יסוד הסתדרות "מכבי". הציונים חידשו את פעולתה של ההסתדרות להתעמלות "מכבי" (נוסדה לראשונה ב-1911) בחודש אוקטובר 1916. ניהל את הפעולה המורה להתעמלות בגמנסיה העברית. במשך הזמן גדל מיספר החברים, ניקנו מכשירים, נערכו הרצאות וסיורים בסביבה. הפיקוד התנהל בעברית. הופעה פומבית ראשונה של "מכבי" נערכה בנושף ביום ה-26 באוקטובר 1918; קבוצות שונות של מתעמלים הראו את כוחם, נשים, ילדים וגברים, כשהגברים רכובים על סוסים. המתעמלים היו לבושים חולצות לבנות רקומות מגן-דוד וחגורותיהם היו בצבע התכלת. מקהלת ה"מכבי" שרה בניצוחו של א"מ ברנשטיין שירים לאומיים ושירי עם בעברית ובידיש. הקהל שר בהפסקה את "התקווה". תזמורת ניגנה את ההימנון הלאומי.

סקציה לספורט "יסדה" האגודה לאמנות של פועלים יהודים" בשנת 1916.¹⁴² אגודות מורים. לאחר כיבוש העיר על-ידי הגרמנים נשארו מורים יהודים רבים שהורו לפני כן ברוסית ומורים אחרים — בלי עבודה. הם התארגנו באגודה שמטרתה היתה לעזור למורה במצוקתו. האגודה הקיפה את כל המורים ללא הבדל בהשקפותיהם. בהשפעת המורים היידישאים ניתן לאגודה צביון מעמדי ויידישאי. הוחלט, כי לאגודה לא יתקבלו מעסיקים כחברים וכי בית-הספר צריך להיות חילוני; שפת ההוראה — יידיש. האגודה ניהלה פעולות הסברה נגד בתי-הספר ברוסית וגרמנית. היא יסדה, ביזמתם של המורים ש. באסטומסקי וג. פלודרמאכר, קורסים להכשרת מורים. הקורסים התקיימו במשך תשעה חודשים (אפריל 1916 — פברואר 1917) והכשירו חמישים מורים ומורות.

חלק מהמורים שהורו לפני כן ברוסית, לא יכלו או לא רצו לעבור להוראה בידיש ופרשו מהאגודה. הם אירגנו קבוצות של תלמידים ולימדו בהן רוסית. היו אלה למעשה כיתות של גמנסיות, שפעלו בלי רשיון מהשלטונות. גם המורים העברים פרשו מהאגודה בעלת הצביון היידישאי. בשנת 1918 הם

140 א. קלכאנוב, מנהל בית-הספר, כוילנער אלמאנאך, 1939, עמ' 183; ווילנער זאמלבוך, ב', עמ' 253.

141 ווילנער זאמלבוך, א', עמ' 193-195; ב', עמ' 237-238.

142 'לעצטע ניס' 1916, בגליץ מיום ה-13 באוגוסט.

הקימו "הסתדרות מורים עברים", שאליה הצטרפו גם מורים דתיים ומלמדים. קבוצת מורים יידישאים עזבה אחרי חוזה השלום בבריסק דליטא את העיר ועברה לרוסיה.

מערכת החינוך

בימי הכיבוש הגרמני התחילו להתפתח בוויילנה בתי-ספר ששפת ההוראה בהם היתה יידיש או עברית. חברת "מפיצי השכלה" ניהלה בתי-ספר עממיים בשפת ההוראה יידיש. נוסדה אז בעיר גם הגמנסיה העברית הראשונה בגולה. בחברת "מפיצי השכלה" ובהנהלת הקהילה נטוש היה מאבק בין ה"יידישאים" לבין ה"העבראייסטים". היידישאים יסדו אחר-כך מרכז לחינוך משלהם. גם חסידי העברית הקימו מרכז לחינוך משלהם בשם "תרבות". נוסדו גם מרכזי חינוך של דתיים.

עם כניסת הצבא הפולני לווינה רצו השלטונות הפולניים להכניס את לימוד השפה הפולנית לבתי-הספר של היהודים ולדחוק מהם את הרוסית. מנהל מחלקת החינוך של העירייה נתן הוראה ללמד פולנית החל משנת הלימודים הרביעית, ואילו רוסית — רק משנת הלימודים החמישית וגם זאת לא כלימוד חובה ובתשלום נוסף מצד התלמידים. על דרישת נציגי הקהילה להחזיק את בתי-הספר היהודיים בכספי העירייה, ענה מנהל מחלקת החינוך של העירייה, כי אין לו תקציב להחזקת כל בתי-הספר, אולם ישתדל לספק עצים להסקה במוסדות החינוך היהודיים.

בחינוך היהודי התיכוני היתה עדיין השפעה גדולה לרוסית. מלבד הגמנסיה העברית נוסדה בעיר בסתיו 1918, לפי הצעתו של ז. רייזין, גמנסיה ריאלית, ששפת ההוראה בה יידיש. כמנהלת הוזמנה סופיה מ. גורביטש, שניהלה גמנסיה לבנות לפני הכיבוש הגרמני; היא חזרה לוויילנה בשנת 1918 ופתחה גמנסיה משלה בשפת ההוראה הרוסית. בגמנסיה הריאלית נפתחו בתחילה רק הכיתות הראשונות שלמדו בהן בשפת יידיש, ואילו החל מכיתה ה' המשיכו ללמוד ברוסית. תלמידים יהודים למדו אז בעיר בשפת ההוראה הרוסית גם במחלקה הרוסית של הגמנסיה הליטאית, ובגמנסיה הביאלורוסית הפרטית של נ'לר. למעלה משמונה מאות תלמידים יהודים למדו בגמנסיות הזרות הללו.

מורים יהודים בעלי דיפלומות פולניות וסטודנטים יהודים התחילו להגיע לוויילנה מיתר שטחי פולין. ידיעתם את השפה הפולנית, קירבתם לתרבות הפולנית והדיפלומות שרכשו באוניברסיטאות אוסטריה, איפשרו להם לתפוס מקום במוסדות החינוך היהודים בעיר. השלטונות תמכו בהם ועודדו אותם. שני מורים שבאו מגאליציה, חיים אפשטיין וי. שפייר, פתחו בשנת 1919 גמנסיה לילדי היהודים בשפת ההוראה הפולנית. הגמנסיה זכתה לתמיכת השלטונות והפכה במשך הזמן לאחד מבתי-הספר התיכוניים המעולים בעיר.

ועד חינוך מרכזי יידישאי. עם התחלפות השלטון, כאשר בתי-הספר היידישאים לא יכלו לקוות להחזקתם על-ידי השלטונות הפולניים, ראו העסקנים היידישאים

צורך להקים "ועד חינוך מרכזי".

ביזמתו של הד"ר צ. שבד נתכנסה ביום ה-10 במאי בלשכת אוז"ע ישיבה של עסקנים, חברי ועד "מפיצי השכלה" לשעבר, חברי ועד "האגודה למען הילד" ומורים יידישאים, ודנו בדבר תיאום הפעולות של מוסדות החינוך השונים. כעבור שבוע נתכנסו שוב עסקנים אלה, ובישיבה הוחלט להקים "ועד חינוך מרכזי" (צענטראלער בילדונגס קאמיטעט, ראשי תיבות: צב"ק), שתפקידו יהיה לאחד את מוסדות החינוך הקיימים ולדאוג לחינוך החילוני בידיש בכללו. בישיבה זו דנו בבעיית תפקידו של ועד הקהילה בשטח החינוך. העסקנים קיוו כי מוסד זה, שהתחיל לקבל כספים מאמריקה, יוכל להוות משענת חזקה לחינוך בעיר. הוחלט לפנות אל חברים מהמפלגות שעזבו את המועצה ולבקשם שיחזרו ויתחילו לסייע על מנת להקים את בית-הספר היידי. לוועד נבחרו ש. ניגר, סופיה גורביטש, ד"ר צ. שבד, ג. פלודרמאכר, ש. אנ-סקי, ד"ר קובארסקי ועוד מורים ועסקנים מהמפלגות הדימוקרטית וה"בונד".

פעולות המחלקה לחינוך של הקהילה. כפי שסופר, התארגנה הנהלת הקהילה מחדש עם שובם של החברים שפרשו. הציוני הד"ר יוסף ברגר קיבל עליו לנהל את המחלקה לחינוך. כיוון שעמדו לרשות הנהלת הקהילה כספים רבים שבעזרתם תמכה במוסדות החינוך והצדקה, רצה הד"ר י. ברגר להטיל על מוסדות אלה פיקוח. בתי-הספר העממיים החילוניים של היידישאים מנו 1,838 תלמיד. הם כללו גם את מוסדות "האגודה למען הילד", שמסרה בקץ של אותה שנה את בית-הספר לבנות ואת הספרייה שלה לצב"ק, ואילו האגודה עצמה בטלה (את בית-הספר לבנות מיסודה של דבורה קופרשטיין, את בית-הספר לבנים של חברת "מפיצי השכלה" ובתי-ילדים שהפכו לבתי-ספר). בבתי התלמוד-תורה למדו 1,425 תלמיד; בפנימיה לילדים עזובים "אחייעזר", שלידה היה כעין "תלמוד תורה", למדו 102 תלמידים. בבתי-הספר העבריים, בגמנסיה העברית ובגן-הילדים העברי למדו 418 תלמיד. הד"ר י. ברגר שקד על הוראת העברית בכל בתי-הספר הציבוריים הנתמכים על-ידי הנהלת הקהילה. בקשר לזה היו לו ויכוחים וחיכוכים עם המורים היידישאים. הד"ר י. ברגר הציע בחודש יוני 1919 למועצת הקהילה להעביר לרשותה את כל בתי-הספר הציבוריים. עסקני התרבות והמורים היידישאים התנגדו להצעה, כי חששו מהנהגה של ציונים-עברים. הצב"ק פנה אל ה"גרינט" בבקשה שלא למסור את הכספים להנהלת הקהילה אלא ישר לידיה, אך בקשתו נדחתה. מועצת הקהילה לא קיבלה החלטה כפי שהציע הד"ר י. ברגר, אך בחודש אוקטובר של אותה שנה, כאשר התנהל במועצה ויכוח על הוראה בעברית, הביעו כולם, גם נציגי ה"בונד", את הדעה, כי הנהלת הקהילה היא בעלת בית-הספר.

הד"ר י. ברגר, האחראי על החינוך מטעם הקהילה, התחיל ברפורמה בבתי-הספר. הוא שאף להרחבת לימוד העברית, הכניס תיקונים רבים בבתי ה"תלמוד תורה": העמיד בכל אחד מהם מנהל מנוסה, סילק מורים ו"מלמדים" בלתי מתאימים והכניס מורים חדשים.

המורים היידישאים התנגדו לקר-הפעולה של הד"ר י. ברגר. הם ביטלו בראשית שנת הלימודים את לימוד השפה העברית בכיתה ב' בחמישה מוסדות חינוך (3 בתי-ספר לבנות, בית-יתומים ובית-ילדים). בישיבת מועצת הקהילה הגיש אברהם כץ, מפעילי "צעירי ציון", שאילתה בעניין זה. הד"ר י. ברגר ענה, כי כאשר נודע לו הדבר שלח חוזר למורים, אך הם לא צייתו. התנהל איפוא ויכוח במועצת הקהילה, שבה קרא המורה מ. סניצקי לדרוש שיחזרו ללמד עברית כמו בשבע השנים הקודמות. נציגי ה"בונד" וה"דימוקרטים" רצו להעביר את העניין לוועדה, אך הוחלט ב-32 קולות נגד 20 כי העניין תכופ. נציגי הדימוקרטים, המורה ברוך לובוצקי, טען, כי זהו עניין פדגוגי ואין להכביד על הילד בלימוד השפה. נגדו יצאו הרב י. רובינשטיין, ונציגי בעלי-המלאכה שמואל הורוויטש, שדרש גם הוא ללמד את השפה העברית. 37 קולות הצביעו בעד לימוד העברית, ו-18 נגד.¹⁴³ המורים היידישאים לא התחשבו בהחלטת מועצת הקהילה וזו מצדה לא נקטה בפעולה להגשמת ההחלטה.

המחלקה לחינוך ולתרבות דאגה לגני הילדים, לתזונת התלמידים לספריות ולמוזיאון. מועצת הקהילה החליטה להעביר לרשות הקהילה את הספריות הציבוריות היהודיות — את הספריה על-שם מתתיהו שטראשון ואת ספריית "מפיצי השכלה". את הספריה לילדים של "האגודה למען הילד" לא מסרו אנשי הצב"ק לקהילה.

ועד חברת "מפיצי השכלה" החליט להעביר את כל מוסדות החברה לרשות הקהילה.¹⁴⁴ והחברה חדלה להתקיים בעיר.

ביזמתו של הד"ר י. ברגר נוסדו בשיתוף עם "יעקאפא" קורסים פדגוגיים. בפעולות האירגון שותפו אגודות המורים היידישאים והעברים, צב"ק ו"תרבות". מטרת הקורסים היתה להכשיר מורים לבתי-הספר היהודיים מהזרמים השונים. בקורסים היו שני כיוונים: ריאלי והומניסטי-לאומי. כמרצים הוזמנו אנשים הן מחוגי הצב"ק והן מחוגי העברים, בתוכם הרופא והסופר העברי ד"ר י"ה ייבין, שעשה אז בווילנה, זלמן רייזין, ד"ר י. רגנסבורג ואחרים. כמנהל שתפקידו היה אירגוני בלבד, נתמנה המורה ל. טורוכוביטש. בחודש אוקטובר 1919 נרשמו לקורסים כמאתיים תלמיד, נתקבלו 143, בתוכם 16 מערי-השדה. הלימודים התחילו בחודש ינואר 1920. הוחלט שהקורסים יהיו דו-שנתיים. כאשר נודע לרבנים חברי ועד "יעקאפא", עם הרב חיים-עוזר גרודזנסקי בראשם, כי בקורסים לומדים תנ"ך עם ביקורת המקרא, הגישו מחאה לוועד ה"יעקאפא". הקורסים הכשירו מורים, שעבדו אחר-כך בעיר ובעיירות שבסביבה.¹⁴⁵

"יסוד הסתדרות תרבות". לאחר שהיידישאים התארגנו במרכז משלהם, בצב"ק, התארגנו עסקני החינוך העברי מסביב להסתדרות "תרבות". הסתדרות כזאת הוקמה

143 יידישע צייטונג, גל' 120, מיום ה-30 בספטמבר 1919.

144 יידישע צייטונג, גל' 191; ההחלטה מיום 20 בדצמבר 1919.

145 מאמר מאת ל. ברודנא, תלמיד הקורסים, בפנקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה 1922.

עמ' 811-826.

במוסקבה אחרי מהפכת פברואר 1917 במקום אגודת "חובבי שפת עבר". בוילנה הוקמה הסתדרות "תרבות" בחודש יוני 1919 בנשף שהתקיים באולם קריינגל. פתח את הנשף בנאום על מטרות ההסתדרות מ. וישניאק, ציוני שכא ממוסקבה ונבחר כיושב-ראש "תרבות" בוילנה. נאמו על בתי-הספר העברי וייעודו המורה משה אליצקי, הסופר ש"ל ציטרון ואסתר רובינשטיין. לייב יפה הקריא שני שירים שכתב בעברית.

הסתדרות "תרבות" אירגנה בחודש אוגוסט "יום הנוער העברי". באולם העירוני הוצג מחזה בעברית בבימויו של א. מורבסקי ובהשתתפותם של תלמידי הגמנסיה העברית חברי אגודת הנוער "חרות ותחיה". הוקראו שירים על-ידי מחבריהם הצעירים לייב סטוצקי וברקוביטש. האחיות קלארה ונאדיה רייזנברג נגנו. בערב הופיעה בגן הברנרדיני מקהלת "בני אסף" בניצוחו של א"מ ברנשטיין ותזמורת כנרים וזמרים.¹⁴⁶

ה"וועד המאוחד". למזרח"י היה מרכז חינוך משלו, "הוועד המאוחד", שהקיף בעיקר את בתי ה"תלמוד תורה" בעיר. באסיפה השנתית, שהתקיימה במלאות שנתיים לקיום מרכז זה, בראשית חודש דצמבר 1919, השתתפו הרבנים המקומיים ר' שמואל פריד, ר' מאיר קארליץ, ר' י. שטאמלר, ר' י"מ באסין ור' י"ח שקלארינסקי וכן באי-כוח בתי ה"תלמוד תורה".¹⁴⁷

תמיכה בחינוך חרדי. הרב חיים-עוזר גרודזנסקי פעל למען חינוך חרדי ברוח "אגודת ישראל". הוא פנה אל ועד העזרה היהודי האמריקאי, וקיבל 15,000 דולר לצרכי חינוך דתי. הרב כינס בוילנה ועידת רבנים מערי-השדה ובה נידונה בעיית חיזוקה של הדת והחינוך החרדי וכן דבר חלוקת הכספים. בוועידה זו הוחלט לייסד הסתדרות חרדית בליטא, קרי הסתדרות "אגודת ישראל", שמרכזה יהיה בוילנה. בוועידה הוחלט לפעול למען חיזוק הדת ולמען ישוב ארץ-ישראל. נתקבלו גם החלטות בדבר חלוקת הכסף לתמיכה ברבנים, "ישיבות" ובתי ה"תלמוד תורה".¹⁴⁸ בתי-הספר בשפות היידיש והעברית, שהתחילו להתפתח בימי הכיבוש הגרמני, המשיכו להתפתח ולהתרחב. בתקופה של חילוף השלטונות עבדו המורים בתנאי-שכר ירודים וללא כל עזרה ממשלתית. ועד הקהילה תמך בבתי-הספר כל עוד קיבל כספים מאמריקה, אחר-כך נשארה האחריות לבתי-הספר על מרכזי-החינוך השונים. ועד הקהילה המשיך לתמוך לפי יכולתו המצומצמת. מרכזי החינוך ביקשו עזרה מאירגונים יהודיים הקרובים לרוחם בחוץ-לארץ. סיוע מסויים, השתתפות בהוצאות המשקיות של בתי-הספר העממיים הושג מהעיריה. בתי-הספר העממיים היהודיים נחשבו כפרטיים ולא נהנו מתמיכת הממשלה. אחרי מהפכת מאי 1926 הכירו בהם

146 'ידישע צייטונג' 1919, גל' 30, 83, 86.

147 'ידישע צייטונג', גל' 167, 172, בחודש נובמבר-דצמבר 1919.

148 'ידישע צייטונג', גל' 154, 156, 158, מחודש נובמבר 1919.

כממלאים חוק לימוד חובה וזה נחשב להישג גדול.

עם סיפוח חבל וילנה לפולין נוסד בוילנה קוראטוריון שניהל את ענייני החינוך בחבל, היה נותן זכויות לניהול בתי-ספר לא-ממשלתיים ומפקח על הלימודים בהם. השלטונות שאפו לעקור את השפה הרוסית מבתי-הספר התיכוניים המקומיים, להגביר במקומה את השפה הפולנית ולהגדיל את מיספר המקצועות הנלמדים בפולנית גם בבתי-הספר העממיים היהודיים, שהתנהלו בעברית או ביידיש. הם רצו גם לפתוח בתי-ספר עממיים ממשלתיים ליהודים בשפת ההוראה הפולנית, שתישמר בהם מנוחת יום השבת ("שבת'ובקי").

בחבל וילנה ובשאר חבלי הספר, בהם היה ציבור יהודי בעל הכרה, שקיים בתי-ספר בשפת ההוראה העברית והיידיש, לא יכלו השלטונות להנהיג את הפולניזציה בקלות.

בתי-ספר תיכוניים. השלטונות רצו בתחילה כי ילדי היהודים ילמדו בגמנסיה הממשלתית על-שם יאגיללו. בגמנסיה זו עמדו לפתוח מחלקות מקבילות בשביל תלמידים יהודים, שלמדו לפני כן בגמנסיות הרוסיות. מנהל הגמנסיה על-שם יאגיללו פנה אל יושב-ראש ועד הקהילה, הד"ר י. ויגודסקי, וביקש להעמיד לרשותו חדרים בבניין הקהילה וכן לתמוך בגמנסיה זו. הד"ר י. ויגודסקי ענה, כי הבניין דרוש למחלקות של ועד הקהילה ולוועד אין כסף. כמו כן העיר הד"ר י. ויגודסקי כי מוטב ששפת ההוראה תהיה יידיש או עברית. תשובת המנהל היתה: אי-אפשר; הדבר תלוי גם ברצון התלמידים.

בראשית שנת 1922-23 נתן הקוראטור הוראה לבתי-הספר התיכוניים היהודיים, שעד עכשיו התנהלו בהם הלימודים ברוסית, לעבור בהדרגה להוראה בפולנית. השלטונות תמכו בגמנסיה הפולנית של שני המורים מגאליציה, חיים אפשטיין וי. שפייר. מתן זכות להעניק תעודות בגרות למסיימי גמנסיה שימש פתיון לגמנסיות יהודיות פרטיות לעבור מרוסית לפולנית. כך עברו להוראה בפולנית הגמנסיות של ע. דזינצ'ילסקי, של "אגודת הפדגוגים" (ח"י אוקס, פלר ומארקלס) ושל א"צ קלוטש, שפתח ב-1923 שתי גמנסיות. באחת מהן התנהלו הלימודים בפולנית, אבל למדו בה במידה רבה עברית, ואילו בשניה, שנקראה "הרצליה", התנהלו הלימודים בעברית עד כיתה ו', ועד בכלל; בשתי הכיתות האחרונות — בפולנית.

מורים יהודים מדופלמים יוצאי גאליציה ששלטו בשפה הפולנית מצאו בבתי-הספר התיכוניים האלה את פרנסתם. הגמנסיה שלא עברה בשנת 1922 לפולנית, אלא דווקא ליידיש, היתה זו של סופיה מ. גורביטש.

גמנסיה עברית, למעשה דו-לשונית, היתה גם בבתי-האולפנא, שייסד בעיר הד"ר ש"י טשארנו.

אחרי השתדלויות מרובות ניתנו לגמנסיה העברית בביאליסטוק בשנת 1932 זכויות מסוג ב', לבריסק, וילנה וגרודנה נשלחו ועדות-בחינה ממשלתיות לתעודות בגרות. בוילנה עמדו אז בבחינות 14 כוגרים של הגמנסיה העברית ע"ש הד"ר י. אפשטיין ושל הגמנסיה העברית הדתית "תושיה". הבחינות התנהלו

הגמנסיה הריאלית הידישאית בוילנה קיבלה זכויות ממשלתיות בשנת 1933, רק לאחר שהסכימה ללמד חלק מהמקצועות הכלליים בפולנית. מיספר קטן של תלמידים יהודים למד בגמנסיות הממשלתיות בעיר. בשנת הלימודים 1929-30 למדו בשבע גמנסיות ממשלתיות 277 יהודים ואילו בשנת 1931-1932 — 263 תלמידים יהודים. היחס אליהם מצד היהודים הפולנים הלך והחמיר עם התגברות התעמולה האנטישמית של הסטודנטים הנ"ד, ה"פאלאנגה" ודומיהם. תלמידים פולנים השתתפו בפעולות התקפה על יהודים. הם דרשו וניסו להעביר את התלמידים היהודים לספסלים מיוחדים כדוגמת הסטודנטים הנ"ד, שדרשו ועשו זאת באוניברסיטה. בגלל היחס האנטישמי בגמנסיה לבנות ע"ש אוז'שקו, עזבו כל התלמידות היהודיות, פרט לאחת, את המוסד (אוקטובר 1938). רוב התלמידים היהודים בבת-ספר תיכוניים בעיר למדו בגמנסיות הפרטיות. מיספרם הלך ופחת בגלל הקשיים להתקבל לאוניברסיטאות בפולין, כפי שנראה מן הטבלה:¹⁴⁹

בשנת 1927-28	3,208 תלמידים
בשנת 1928-29	2,808 תלמידים
בשנת 1929-30	2,415 תלמידים
בשנת 1930-31	2,092 תלמידים
בשנת 1931-32	1,999 תלמידים

דרישות הקוראטוריון לחינוך. הקוראטוריון דרש במכתבו מיום ה-26 באוקטובר 1923, כי לימוד השפה הפולנית בבת-הספר העממיים יתחיל בכיתה ב' ויוקדש לו אותו מיספר שעות המוקדש ללימוד שפת האם; את תולדות פולין והגיאוגרפיה של המדינה הורה הקוראטוריון ללמד בפולנית, ואת מזכירות בית-הספר תבע לנהל בפולנית. התקיימה התייעצות של מרכזי-החינוך — צב"ק, "תרבות" ו"הוועד המאוחד" — והוחלט לשגר משלחת אל הקוראטור. המשלחת הגישה תזכיר, שבו עמדה על הקושי מנקודת ראות פדגוגית להכניס לימוד שפה שניה בכיתה ב', בשעה שהילד אינו שולט עדיין כראוי בשפת האם שלו. מחברי התזכיר הציעו להתחיל ללמד פולנית בכיתה ג'. בנוגע ללימוד היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין בפולנית נאמר בתזכיר, כי התלמיד יצליח יותר בלימוד מקצועות אלה אם יתנהלו בשפה הקרובה לו יותר; מיספר השעות שיוקדש ללימוד השפה הפולנית בכיתות הגבוהות יהיה רב יותר אפילו מהשעות המוקדשות ללימוד שפת האם. את ניהול המזכירות בפולנית דחתה המשלחת מכול וכול; היא הציעה להגיש רק את תכניות הלימודים בפולנית וכן תקציר מדיוני המורים.

הקוראטור דחה את ההצעה להתחיל ללמד את השפה הפולנית בכיתה ג' ועמד על

דרישתו לנהל את המזכירות בפולנית. לעומת זאת הסכים ללימוד ההיסטוריה והגיאוגרפיה של פולין בשפת ההוראה של בית-הספר.

מהגמנסיות היהודיות דרש הקוראטוראיון ללמד את השפה הפולנית ארבע שעות בשבוע בכל הכיתות, ואילו היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין — ללמד בפולנית. הגמנסיות היהודיות חששו שמא יטלו מהן את הזכיון להתקיים וקיבלו את הדרישה, אם כי לא ברצון.¹⁵⁰

שר ההשכלה ולאדיסלב גראבסקי הורה בתחילת קיץ 1925 ללמד בכל בתי-הספר התיכוניים הפרטיים גיאוגרפיה כללית והיסטוריה כללית בפולנית, החל מכיתה א'. הדבר נגע לכל הגמנסיות של המיעוטים הלאומיים. באסיפה של מורים יהודים, ביאלורוסים וליטאים בוויילנה, בהשתתפות עסקנים, הוחלט לדרוש את ביטול ההוראה. השר הבטיח לבדוק את העניין מחדש.¹⁵¹

בתי-ספר ממשלתיים לילדים יהודים. כאשר הוקם הקוראטוריון לחינוך בוויילנה, בקיץ של שנת 1922, רצה הקוראטור לייסד בתי-ספר עממיים ממשלתיים ליהודים בשפת ההוראה הפולנית. לפי המתוכנן, בבתי-ספר אלה אמורים היו לשבות מלימודים בשבתות. במידה מסוימת אמורים היו ללמוד לימודי הדת היהודית. ידיעות אלה עוררו את בתי-הספר היהודיים בעיר לפעולה. הם הועיקו את דעת הקהל. נערכו אסיפות מחאה, ועד הקהילה ואירגונים שונים קיבלו החלטות מחאה, אנשים רבים הוחתמו על עצומה, אגודת המורים היהודים אסרה על חבריה לקבל עבודה בבתי-ספר אלה, העתונות המקומית הגיבה בחריפות. גל המחאות השיג את מטרתו, השלטונות נרתעו.

שר-ההשכלה ולאדיסלאב גראבסקי הודיע בשיחה עם הד"ר י. ויגודסקי, כי בדעת משרד החינוך להנהיג רפורמה במערכת החינוך של היהודים. לפי תכנית זו יוקמו בתי-ספר ממשלתיים ליהודים בשפת ההוראה הפולנית, ואילו גם בתי-הספר הפרטיים, המתנהלים ביידיש או בעברית, יקבלו זכויות ממשלתיות. הד"ר י. ויגודסקי הציע לשר, כי בתי-הספר בשפת ההוראה יידיש או עברית יוחזקו על חשבון הממשלה כמו כל יתר בתי-הספר הממשלתיים. עלידי זה, העיר הד"ר ויגודסקי, תשיג הממשלה מטרה רצויה לה, דחיקת השפה הרוסית מחבלי-הספר. השר ענה, כי אם יוכיחו היהודים את נאמנותם לפולין אולי תעשה הממשלה גם זאת.¹⁵²

שני בתי-ספר ממשלתיים ליהודים נוסדו בוויילנה בקיץ של שנת 1927. כיוון שהלימוד בבתי-ספר אלה היה בחינם, שלחו יהודים רבים את ילדיהם ללמוד בהם. בשנת הלימודים 1929-30 למדו בשני בתי-ספר אלה 599 ילד. מלבד אלה למדו בשישה-עשר בתי-ספר ממשלתיים כלליים בעיר 58 ילדים יהודים ובבית-ספר פרטי אחד, בשפת ההוראה הפולנית — 42 ילדים יהודים.

עסקני הציבור היהודיים ניהלו תעמולה נגד שליחת ילדים לבתי-הספר העממיים

150 שול פנקס של הצב"ק, וילנה 1924. עמ' 102.

151 ד"ר י. ויגודסקי: אין סמבטיון, וילנה 1931. עמ' 162.

152 תוכן השיחה בנייער היינט' מיום 3 ביוני 1925.

הממשלתיים ליהודים — ה"שבת'ובקי", וכן נגד בתי-הספר התיכוניים היהודיים הפרטיים בשפת ההוראה הפולנית. הד"ר י. ויגודסקי פרסם בעתונות המקומית בחודש נובמבר 1928, מאמר, שהוא למעשה קול-קורא, אל כל יהודי פולין, ובייחוד אל יהודי חבל וילנה, נגד "השבת'ובקי". כעבור שנה, ב-25 לספטמבר, הקדיש העתון 'ווילנער טאג' תוספת לשבת שלו מיום ה-25 בספטמבר למלחמה ב"שמענדיקיסם". בגליון זה הופיעו מאמרים, של ז. רייזין, מ. וויינרייך, אברהם גולומב וד"ר י. ויגודסקי ואחרים, בשבח בתי-הספר היידישאי ובגנות ה"חנריות לתעודות בגרות", כלומר בתי-ספר תיכוניים בשפת ההוראה הפולנית, המזכים בתעודת בגרות. מאמרו של הד"ר מ. וויינרייך הופיע תחת הכותרת: "יידישקייט פו פולסקו און שמד פו העבראייסקו" (יהדות בפולנית ושמד בעברית).

בשנת הלימודים 1930-31 נוסדו בעיר עוד שני בתי-ספר ממשלתיים ליהודים מסוג ה"שבת'ובקות".

כדי להפנות את התלמידים היהודים ל"שבת'ובקות", גזרו שלטונות החינוך בראשית שנת הלימודים 1936-37, כי על כל תלמיד יהודי להירשם קודם כול בבית-ספר ממשלתי ליהודים, ורק אחר-כך יקבל רשות להירשם בבית-ספר יהודי אחר. לאחר השתדלויות בטלה הגזירה, אך לא כולה: ילדים יהודים, המתחילים את לימודיהם, היה עליהם להירשם קודם כול ב"שבת'ובקה".¹⁵³ בשנת 1936-37 היו כבר בעיר חמישה בתי-ספר ממשלתיים ליהודים.

בתי-הספר היידישאים, על מוריהם ותלמידיהם, היו חשודים בעיני השלטונות בנטיה לקומוניזם. משום כך סגרו בשנת 1921 בית-ספר ערב ע"ש מוריס וינטשבסקי. לרגל גילוי תאים קומוניסטים בסמינריון למורים היידישאי ובית-הספר העממי היידישאי — סגרו השלטונות בשנת 1931 את הסמינריון היידישאי למורים בוילנה ואת בית-הספר העממי על-שם ש. פרוג. לאחר מחאות וכירורים נפתח בית-הספר שוב. הגמנסיה של סופיה מ. גורביטש נסגרה על-ידי השלטונות בשנת 1933 מאותה סיבה, אם כי הנימוק הרשמי שניתן לסגירה היה — כי המעון ומכשירי הלימוד אינם מספיקים וכי התקציב אינו מובטח.

הקוראטוריון החמיר בדרישותיו מהמורים ומהורי התלמידים. בחוזר מראשית שנת הלימודים 1932-33 נדרש כל מורה להגיש תעודה מהשלטונות על התנהגות טובה. הבניינים לבתי-הספר צריכים היו להיות מותאמים למטרתם; על בעל הזכויות לבית-הספר היה להתחייב לשלם למורים את משכורתם במשך כל השנה וכן לשאת בכל שאר ההוצאות; על הורי התלמידים — להתחייב לשלם את שכר-הלימוד במשך כל השנה.¹⁵⁴ הוראות אלה שימשו אמתלה לסגירת בתי-ספר עממיים יהודיים רבים בפלך וילנה. מיספר בתי-הספר הממשלתיים ליהודים גדל. בשנת הלימודים 1925-26 למדו בפלך וילנה בבתי-הספר העממיים הממשלתיים 2,118 תלמידים

153 'ציט', מיום 1.9.1936.

154 'ציט', מיום 22.8.1932.

יהודים ואילו בשנת הלימודים 1934-35 למדו כבר 6,663 תלמידים יהודים.¹⁵⁵ לצמצום מיספר בתי-הספר העממיים היהודיים בוולנה גרמה גם הערייה, שטענה, כי מטעמי חיסכון יש לאחד בתי-ספר אחדים או להעבירם לבנין קטן יותר. מרכזי החינוך.

החינוך היהודי התפצל כאמור לזרמים אחדים. בתי-הספר העברי הלך וכבש מקום חשוב בחינוך היהודי. המורים חיברו ספרי-לימוד וחדשו מונחים בעברית. בתי-הספר העברי היה קשור לרעיון הציוני וטיפח את התרבות והספרות העברית לדורותיה. בתי-הספר היידישאי הלך והתפתח גם הוא מתוך מסירות של מורים, שראו את האידיאל בתרבות יידיש חילונית. בתי-הספר היידישאי נתמך בקנאות על-ידי מפלגות ה"בונד", הדימוקרטים "פאלקיסטים" ופועלי-ציון (בעיקר פועלי-ציון שמאל). מבתי-הספר היידישאים התפלג במשך הזמן זרם, שהתקרב למחנה הלאומיים ונקרא "שול-קולט". היו קיימים איפוא בוולנה חמישה ריכוזי-חינוך ציבוריים: צב"ק (צענטראלער בילדונגס קאמיטעט) של בתי-הספר היידישאים בעיר; "תרבות" של בתי-הספר העבריים; "הוועד המאוחד" או "תחכמוני" לבתי-הספר הדתיים-לאומיים; "יבנה" (או "חורב") לבתי-ספר של החרדים; ו"שול-קולט" — מרכז שהוקם בשנת 1927 לבית-ספר יידישאי עם נטיה לציונות.

ועד העזרה "יעקאפא", שהיה תומך בלמעלה ממאה בתי-ספר מכל הזרמים בערי-השדה, החליט לכנס בראשית אפריל 1921 בוולנה ועידה ולהטיל את הדאגה לבתי-הספר היהודיים על מרכזי החינוך השונים. החלטה זו באה לאחר שוועדי-העזרה ב"ג'וינט" התחילו לתמוך כל אחד בבית-הספר הקרוב לרוחו. לוועידה באו 52 ציר בתוכם 32 מורים מערי-השדה. השתתפו בזכות דעה מייצעת גם 12 מורים ממוסדות חינוך וממרכזי החינוך בעיר. בתי-הספר הדתיים לא שלחו צירים לוועידה. בוועידה זו התפלגו היידישאים שהיו להם 11 צירים מן העברים שהיו להם 21 צירים. בוועידה עלתה הבעיה של קביעת תכנית לימודים בסיסית, שתחייב את כל בתי-הספר. המורים היידישאים התנגדו לכך אך המורים העברים דרשו בכל תוקף לדון בעניין. הצירים היידישאים החליטו להקים להם מרכז-חינוך יידישאי נפרד — "ציש"א" לערי הגליל. בדומה לצב"ק, המרכז שהיה קיים בעיר. המורים העברים התאגדו לפעולה שכם אחד עם הסתדרות "תרבות".¹⁵⁶

מרכז החינוך היידישאי צב"ק. לצב"ק היו בעיר בתי-ספר אחדים, שנוסדו על-ידי "מפיצי השכלה", "האגודה למען הילד" ובתי-הילדים והיתומים, כתוכם בית-הילדים של האגודות המקצועיות היהודיות של הפועלים ("ארבעטער קינדערהיים", נוסד בימי חג הפסח 1917).

155 חמילייבסקי: "מצב בתי-הספר היהודיים בפולין", בכתב-העת 'בעיות לאומיות' (בפולנית), 1937.

156 פנקס פון "יעקאפא", וילנה, תרצ"א, עמ' 333-336: הירחון 'תרבות', וארשה, גלין א', מרחשוון תרפ"ב; 'אונזער טאג', אפריל 1921.

1. בית-ספר לבנים "מפיצי השכלה", שנוסד בשנת 1915 על-ידי חברת "מפיצי השכלה". היה זה בית-הספר הראשון ביידיש שהגיע במשך הזמן לשמונה כיתות. בית-הספר הזה שימש יסוד לכל החינוך היידישאי בעיר. מנהלו היה ישראל גורביטש, חניך האינסטיטוט למורים יהודים, פדגוג מנוסה ובעל כשרונות אירגוניים, שהוזמן בחודש פברואר 1916 על-ידי הד"ר יוסף אפשטיין לנהל את הגמנסיה העברית, אך עזב אותה כעבור זמן קצר. כי לא האמין באפשרות התפתחותה. ישראל גורביטש העמיד את בית-הספר "מפיצי השכלה" על רמה גבוהה. בשנת 1928, בגלל סכסוך עם הצב"ק, הקים י. גורביטש במקומו את בית-הספר העממי "שול-קולט", ואילו הצב"ק אירגן מחדש את "מפיצי השכלה", שנקרא בשנת 1935 על-שמו של הד"ר צ. שבר.
2. בית-הספר לבנות על-שם דבורה קופרשטיין, שנוסד גם הוא כאמור על-ידי חברת "מפיצי השכלה". בהנהלתו של הפדגוג גרשון פלודרמאכר התפתח מבית-ספר בן ארבע המחלקות לבית-ספר בן שש מחלקות. התלמידות המשיכו את לימודיהן בכיתות השביעית והשמינית בבית הספר ע"ש פרוג.
3. בית-הספר לבנות, שנוסד על-ידי האגודה למען הילד לפני מלחמת העולם. בשנת 1920 נפתחה בו כיתה שביעית וכעבור שנה סיימו 15 תלמידות את לימודיהן בכיתה השמינית. לאחר שהמנהלת חנה אברמוביטש פרשה, נמסרה ההנהלה לידי הפדגוג י. ל. טורבוביטש. בית-הספר נקרא על-שם המשורר שמעון פרוג.
4. בית-הספר שהתפתח מבית-ילדים פליטים — נוסד בשנת 1915 על-ידי האגודה למען הילד. אחרי מאורעות פסח תרע"ט, שבהם נרצח מנהל בית-הספר לייזר (אליעזר) גורוויטש, עבר המוסד לבניין הקהילה, שינה את שמו מ"בית-ילדים של האגודה למען הילד" ל"בית-ספר עממי על-שם ל. גורוויטש". לבית-הספר נתקבלו גם בנות ונוספו לארבע הכיתות הקיימות עוד שתיים. בשנת 1923 סיימו התלמידים הראשונים את הכיתה השישית. כעבור שנתיים נוספה גם כיתה שביעית.
5. בית-הספר לבנות, שהיה קיים לפני מלחמת העולם כחלק מפנימיה ליתומות והוחזק על-ידי ועד נשים, חודש קיומו בימי הכיבוש הגרמני על-ידי האגודה למען הילד, ובשנת 1919 הופרד מהפנימיה. כמנהלת נתמנתה הגב' חיה-שרה סטופל-כהן, ילידת וילנה, חברה פעילה ב"בונד", שחזרה יחד עם בעלה ברוך כהן ("וירגילי") מרוסיה, באביב 1918. בבית-הספר, שנקרא אחרי מותו של ש. אנסקי על שמו, היו בשנת 1920 ארבע כיתות ושתי מקבילות עם 220 תלמידה. עם העברת בית-היתומות למעונות הזולים, הלך בית-הספר והצטמק. בשנת 1923 היו בו רק שתי כיתות.
6. בית-הספר בפרבר סניפישוק שהתפתח מבית-ילדים, שהיה בימי הכיבוש הגרמני בהנהלת האגודה למען הילד. בשנת 1922 סיימו התלמידים את לימודיהם בכיתה החמישית, אך אחר-כך הלך בית-הספר והצטמק ונשארו בו רק שתי כיתות. בית-הספר נקרא על-שם הסופר י. דינזון.
7. בית-הספר בפרבר אנטוקול, שהיה ברשות החברה "מפיצי השכלה", צורף גם

הוא בשנת 1919 לרשת בתי־הספר של צב"ק.

8. בית־הספר שהתפתח מבית־ילדים, שנוסד על־ידי האגודה למען הילד עם פרץ מלחמת העולם בשנת 1919 נקרא על־שמו של י"ל פרץ. בשנת 1923 התאחד בית־ספר זה עם בית־הספר ליד בית־הילדים, שנוסד על־ידי האגודות המקצועיות של הפועלים היהודים. בית־הספר המאוחד נקרא על־שמו של שלום־עליכם. מיספר התלמידים בו היה מצומצם. למדו בו בעיקר בנות.

בשנת 1929-30 למדו בשמונה בתי־הספר של הצב"ק 1,803 תלמיד. בגלל דרישות העיריה לאיחוד בתי־ספר ירד מיספר בתי־הספר היידישאים לשישה בשנת 1931 ולחמישה בשנת 1937-38. מיספר התלמידים בבתי־הספר היידישאים בעיר היה ביום ה־1 באוקטובר 1930 — 1904 (712 בנים, 1,192 בנות), וכעבור שנה ב־1931 (679 בנים, 1,252 בנות). מיספר כל התלמידים היהודים בבתי־הספר העממיים בעיר מכל הזרמים, כולל ה"שבת־ובקות", היה 5,991. לפי זה היה אחוז התלמידים בבתי־הספר היידישאים החילוניים בעיר 31.8%. היה זה המיספר הרב ביותר של תלמידים בבתי־ספר יידישאים חילוניים, בהשוואה ליתר הערים בפולין.

בכל ערי־השדה כחבל וילנה היו לצי"ש"א בשנת 1928 15 בתי־ספר ובהם 1,329 תלמיד ואילו בשנת 1937-38 14 בתי־ספר ובהם כ־1,500 תלמיד.¹⁵⁷ גני־ילדים. לצב"ק היו בעיר שני גני־ילדים, האחד על־יד בית־ילדים והשני שנוסד על־ידי האגודה ע"ש ב' בורוכוב בפברבר נובוגורוד.

גמנסיות: הגמנסיה הריאלית היידישאית, הראשונה לבתי־ספר תיכוניים יידישאים, הגיעה בשנת הלימודים 1922-23 לשמונה כיתות עם 700 תלמידים — בנים ובנות. בקיץ של שנת 1923 סייעו את לימודיהם בה 55 בוגרים ובוגרות. העסקנים היידישאים העמידו את הלימודים בגמנסיה זו על רמה גבוהה והזמינו אנשי מדע וחינוך חשובים, שיעמדו בראש המוסד. כך שימש כמנהל הד"ר שאול־הניך ברלינר, מרצה למתימטיקה באוניברסיטת ברן, יהודי דתי, גיסו של בנו של הרבי מגור. בשנת 1924, הוזמן כמנהל יוסף יאשונסקי, גם הוא מתימטיקאי וסופר, עסקן מן האגודה אור"ט. אחריו שימשו כמנהלים מחנכים חשובים אחרים כגון י"ל טורבוביטש. בגמנסיה הריאלית הושם הדגש על לימודי מתימטיקה, טבע וספרות יידיש. כמורים לספרות יידיש שימשו המשורר משה קולבאק והחוקר מקס עריק.

גמנסיה הומניסטית. בגלל ריבוי התלמידים בגמנסיה הריאלית והרצון להעביר תלמידות לכיוון הומניסטי, נפתחו בראשית שנת הלימודים 1923-24 כיתות אחדות, נמוכות, של גמנסיה הומניסטית. גמנסיה זו לא החזיקה מעמד זמן רב. היו בה בשנת 1927-28 בסך הכול 103 תלמיד והיא נסגרה כעבור זמן קצר.

הרות, ששררה בגמנסיה הריאלית, היתה יידישאית־שמאלנית אבל למדו בה וסייעו אותה גם תלמידים שלא נדבקו ברוח זו. כך למד בגמנסיה זו אברהם־יהושע

157 נ. קאסטלאנסקי במאמרו "וילנע אלס צענטר פון דער יידישער וועלטליכער קולטור־ארבעט", בוילנער אלמאנאך, 1938; מאמרו של הר"ר משה הלר "וילנה כמרכז חיי התרבות היהודיים" בקובץ וילנה וחבל וילנה (בפולנית), 1930.

השל, צעיר יליד וארשה, מצאצאי גדולי החסידות, שקיבל בנעוריו חינוך תורני. הוא נתפרסם אחר-כך כהוגה דעות בתחום הפילוסופיה והחסידות; גדליה אלון, בחור ישיבה לשעבר, גמר גמנסיה זו, עלה ארצה למד ולימד באוניברסיטה העברית תולדות תקופת הבית השני; שמואל ורסס עלה ארצה אחרי גמרו את הגמנסיה, לימד ומלמד באוניברסיטה העברית תולדות הספרות העברית. בנו של שרת הגמנסיה שנקמן לימד עברית באוניברסיטת מונטה-וידאו.¹⁵⁸

עם הנהגת הריפורמה בבתי-הספר התיכוניים במדינה, החל משנת 1933, אורגנה הגמנסיה הריאלית כבית-ספר עממי בן שש מחלקות, הגמנסיה, ובהמשכה שני ליצאונים, אחד הומניסטי והשני ריאלי.

בגליל וילנה. בערי-השדה ובעיירות היתה המסורת מושרשת יותר מאשר בעיר וילנה וההורים רצו בבית-ספר דתי או מסורתי; לכן התקשה בית-הספר היידישאי לחדור אליהם. בעיירות התנהל מאבק על בתי-הספר בין מרכזי-החינוך השונים. מרכזי-החינוך היידישאי קיים בכל זאת בכמה עיירות בתי-ספר. בשנת 1928 היו ל"ציש"א" בגליל וילנה 15 בתי-ספר ובהם 1,329 תלמיד.

בעיירה סווינציאני התפתח בית-הספר, שנוסד בשנת 1919, לפרו-גמנסיה ואחר-כך לגמנסיה. בגלל יחס השלטונות המקומיים שנשתנה לרעה — נטילת הבניין העירוני ממנה, וכן מצב כלכלי קשה של יהודי עיירה זו והעיירות הסמוכות — חדלה גמנסיה זו בשנת 1929 להתקיים.¹⁵⁹

סמינריון למורים יידישאי נוסד לאחר שהנסיון של ועד הקהילה ו"יעקאפא" בשנים 1920-1921 להחזיק קורסים למורים מכל הזרמים נכשל בגלל הברלי גישה של אנשי הזרמים השונים ולאחר שהסדרות "תרבות" פתחה בחודש יולי 1921 קורסים פדגוגיים משלה בבניין הקהילה. הצב"ק דרש כי ועד הקהילה יקצה מקום באותו בניין גם לסמינריון יידישאי למורים והשיג את מבוקשו. בראשית שנת הלימודים 22-1921 נפתח סמינריון למורים של הצב"ק. נתקבלו אליו 31 תלמידים. כמנהלת נתמנתה רוזה שמחוביטש, שבאה לוויילנה בשנת 1919 וניהלה את הקורסים לגננות. לאחר שעזבה בשנת 1923 את פולין, בגלל חוסר נתינות פולנית, ניהל את הסמינריון אברהם-יצחק גולומב, שלמד לפניו בישיבת ר' מיילא, גמר את הקורסים הפדגוגיים בגרודנה, שימש כמורה בבית-ספר עברי ברוסיה, עבר להוראה ביידיש ונעשה יידישאי. התלמידים הראשונים לא היו צעירים ביותר; בתוכם היו כאלה שהתחילו כבר לעבוד כמורים ורצו להשתלם בפדגוגיה. הלימודים התנהלו בשיטת חוגים, שבהם התרכזו התלמידים בנושאים בלימודים הומניסטיים ובמדעי הטבע בהדרגת המורה. שיטה זו בוטלה בשנת הלימודים הבאה, כי לא התאימה לתלמידים פחות מתקדמים ובייחוד לצעירים יותר. הסמינריון עבר לשיטת לימודים רגילה של חמש שנות לימודים והתאים את תכניתו לדרישות שלטונות החינוך. בשנת

158 גם עורך ספר זה הוא ממסימי הגמנסיה הזו.

159 ח"ש קאדאן: די געשטיכטע פון יידישן שולועזן אין אומאפהיינגיקן פוילן, מקסיקו ד.פ., 1947, עמ' 205.

הלימודים השניה (1922-1923) למדו בסמינריון 27 תלמידים, מהם נשרו שנים; בשנה השלישית למדו 32 תלמידים (נחקבלו 42, אך עשרה נשרו מטעמים כלכליים, מפני שהמוסד לא יכול להבטיח להם החזקה חינוך בפנימיה); בשנת 1924 למדו במוסד 33 תלמידים; בשנת 1925 — 48 תלמידים; בשנת 1926 — 47 ובשנת 1927 — 64 תלמידים.¹⁶⁰ בשנת 1929-30 למדו בסמינריון 155 תלמיד. בשנת הלימודים 1925-1926 סיימו את הסמינריון 17 התלמידים הראשונים, שקיבלו תעודות מורים. תעודה זו היקנתה להם את הזכות ללמד בבתי-הספר ששפת ההוראה בהם היא יידיש.

עם המורים נמנו זלמן רייזן והד"ר מ. ויינרייך לשפת יידיש, משה קולבאק ומאקס עריק לספרות יידיש, פאלק הלפרין לעברית, ג. פלודרמאכר וד"ר משה הלר להיסטוריה.

עם ייסוד הסמינריון היה צורך לדאוג לשיכון התלמידים שבאו מחוץ לעיר. הוקמה איפוא פנימיה בדירה שכורה. הפנימיה הועברה בסתיו 1922 ל"מעונות הזולים", שבהם הוקצו כשבילה 12 חדרים, אולם ומטבח. הסמינריון היה עורך בקיץ מושבות קיץ לתלמידים בקרבת העיר (בפושקארניה ובוורקי), שבהן היו מקדישים הרבה זמן לטיולי טבע ולהכרת הסביבה. במושבת הקיץ בשנת 1922 ביקר אצלם שלום אש.

התלמידים, שרבים מהם היו בוגרי בית-הספר העממי היידישאי, היו פעילים בתנועה היידישאית בעיר ונטו לסוציאליזם. בשנות הלימודים 1926-1927 פעלו תלמידים של הסמינריון כמדריכים באירגון הצופים היידישאים "בין". השלטונות חשדו כי במוסד קיים תא קומוניסטי וסגרו את הסמינריון בשנת 1931.¹⁶¹ כך בא הקץ לסמינריון למורים יידישאים, היחידי בפולין.

עם הנהגת הריפורמה במערכת החינוך במדינה, שחילקה את החינוך לשלוש דרגות: בית-ספר עממי בן שש שנות לימוד, 4 כיתות של גמנסיה ואחריה שנתיים ליציאון, רצו עסקני בית-הספר היידישאי להקים ליציאון פדגוגי ליד הגמנסיה הריאלית בוילנה. משרד החינוך לא נתן את הרשיון לכך.

קורסים לגננות. הצב"ק פתח בראשית שנות העשרים בשיתוף עם ועד העזרה "יעקאפא" ועם או"ה קורסים לגננות. הקורסים התקיימו שנתיים וחדלו.

פעולה ספרותית. הצב"ק, שהיה מקבל סיוע מארצות הברית, מאיגוד יוצאי וילנה בני-יורק ומ"וועד העזרה העממית" (פיפס רליף), התחיל להוציא לאור כתבי-עת לנוער, למורים ולהורים. הוא חידש בשנת 1926 את הופעת "גריניקע בוימעלאך", שהופיעו בשנים 1919-1922 כדו-שבועון ונפסקו. כתב-עת זה לילדים התמיד להופיע כירחון מאז ועד פרוץ מלחמת העולם השניה. הצב"ק הוציא לילדים גדולים יותר את הירחון "דער חבר", שהתחיל להופיע בחודש ספטמבר 1920, ולאחר הפסקה

160 שול פנקס של הצב"ק, 1924: דו"ח הסמינריון היידי בוילנה לשנת 1926-1927 (ביידיש), וילנה 1928.

161 סקירה על הסמינריון וסגירתו נתן א. גולומב במאמר בשריפטן פאר פסיכאלאגיע און פעדאגאגיק של יו"א, כרך א, וילנה 1933.

הופיע כסדרו משנת 1929 עד חורש מאי 1939. ירחון פדגוגי למורים 'די נייע שול' (בית-ספר החדש) התחיל להופיע בוויילנה בשנת 1920. החל מחודש יוני 1922 הועבר לווארשה. מכתב-העת 'שול און היים', שהיה מיועד להורים, הופיעו בשנים 1921-1922 חמישה גליונות. כתב-עת פדגוגי-חברתי בשם 'שול פראגען' (בעיות בית-הספר) הופיע בוויילנה בשנת 1932. הופיעו 4 חוברות. ירחון לבעיות בית-הספר והחינוך בשם 'שול-פריינד' (ידיד בית-הספר) הופיע בשנים 1936-1939 בעריכת ש. באסטומסקי ומ. חיימסון. ידו של ש. באסטומסקי היתה בעריכתם של כל כתבי-העת הנ"ל (כמעט).

לצרכי בתי-הספר היידישאים נתחברו ספרי-לימוד על-ידי מורים מוויילנה. הם יצאו לאור בהוצאת ב. קלצקין, "אוניברס", הירש מן ואחרים. ועד "עקאפא" סייע להוצאת מפות גיאוגרפיות בידיש ובעברית. הקארטוגרף האמן קאדושין הכין אטלס גיאוגרפי, שיצא לאור על-ידי מרכז בתי-הספר היידישאים (יולי 1921). בחודש מאי 1923 נערכה בעיר תערוכה של ספרי הלימוד בידיש במסגרת תערוכה על התפתחות בית-הספר היידישאי בעיר.

להסתדרות "תרבות" בוויילנה היו בעיר שני בתי-ספר עממיים, שנוסדו בימי הכיבוש הגרמני על-ידי "צעירי-ציון". אחד מבתי-ספר אלה נקרא על-שמו של הד"ר יוסף אפשטיין ז"ל. בית-הספר מנה שבע מחלקות. בשנת הלימודים 1938-39 למדו בו 253 תלמיד. בין המורים היו מחניכי הקורסים הפדגוגיים בגרודנה, כמו המורה ב"ז פטאשינסקי. שחיבר ספר דקדוק הלשון העברית (וילנה תרפ"ד, בהוצאת הירש מן), וגם מבוגרי הסמינריון העברי למורים.

בית-ספר עממי עברי שני בהנהלתו של משה אוליצקי, נקרא על-שם אחד-העם. הוא הפך במשך הזמן לגמנסיה ריאלית עברית, אך זו לא התפתחה ונסגרה בשנת 1931. לרגל "האיחודים" מטעם העיריה צורף בית-הספר העממי לזה אשר על-שם הד"ר י. אפשטיין וכך נשאר בעיר רק בית-ספר עברי עממי אחד של "תרבות". גני-ילדים היו ל"תרבות" בעיר ליד הסמינריון למורים.

"יהודיה". בית-ספר ערב "יהודיה" המשיך לפעול שנים אחדות גם אחרי פטירתו של דויד נוטיק בשנת 1919 ונקרא על שמו.

הגמנסיה העברית מיסודו של הד"ר יוסף אפשטיין, אשר נשאה את שמו, התפתחה היטב. מוריה היו מיוצרי מונחים חדשים בעברית ללימודים השונים וממחברי ספרי הלימוד. מביניהם יש לציין את חיים-אריה חזן, שהיה בלשן עברי ומתימטיקאי; מ"י נאדל, י"א טריווש; ש. סטרנין והמהנדס ברוך קוסטרנינסקי. בקיץ של שנת תרפ"ג (1923) סיים המחזור הראשון את לימודיו בגמנסיה. בשנת תרצ"ו חגגה הגמנסיה את יובל העשרים שלה והוציאה לאור ספר-יובל ובו מאמרים, זכרונות ושירים מאת מייסדי הגמנסיה, מוריה ותלמידיה.

ממנהלי הגמנסיה יש לציין את הד"ר יוסף רגנסבורג, שעמד בראש המוסד אחרי מותו של הד"ר י. אפשטיין. עזרו על-ידו "המורה הראשי" ח' חזן, ישראל לובוצקי ומ"י נאדל.

כמנהל הגמנסיה הוזמן בשנת 1928 הד"ר יוסף שוסטר, פדגוג מנוסה ואיש מדע, שהגיע מגליציה לוילנה כדי לנהל יחד עם עוד מורה, הד"ר לאסט, את שתי הגמנסיות — העברית והפולנית של קלוטש. אחרי שעלה ארצה בשנת תרצ"ה, נתמנה למנהל הד"ר נפתלי ליבר, בלשן מובהק.

מתלמידי הגמנסיה נתפרסמו אחר-כך רבים כמשוררים, סופרים, אנשי-מדע ואמנים. במחזור הראשון אנו מוצאים את יום-טוב ליפמן לוינסקי, שהתפרסם אחר-כך כחוקר הפולקלור היהודי; משה וורובייצ'וק, הוא הצייר האמן משה רביב, כעת בצפת; אריה שפטל, שעבד כמורה והיה מעסקני "החלוץ" ולימים ראש עיריית ראשון לציון. בוגר המחזור השלישי הוא הפרופסור אברהם-יצחק כץ, שהיגר בשנת 1925 לארצות הברית. בוגר המחזור העשירי הוא חיים וירשובסקי, שעלה ארצה, למד באוניברסיטה העברית ושימש אחר-כך כפרופסור ללימודים קלאסיים באוניברסיטה זו. רבים מתלמידי הגמנסיה ומוריה הצטיינו בשטחי-פעולה שונים. מהמשוררים תלמידי הגמנסיה נזכיר כאן את אברהם ברוידס ואת אבא קובנר. הרוח ששררה בגמנסיה היתה ציונית חלוצית. רבים מהתלמידים השתייכו ל"שומר הצעיר", אך היו ביניהם גם חברים בבית"ר.

סמינריון למורים. הודות למורים עבריים מובהקים, שהגיעו מרוסיה לאחר מלחמת העולם הראשונה, נתאפשר להקים קורסים פדגוגיים. בערייהשדה היתה דרישה רבה למורים עבריים. בין המורים שבאו מרוסיה היו אהרן אורינובסקי, פנחס שיפמן, יהושע גוטמן והד"ר ש"י טשארנו. הסתדרות "תרבות" פתחה בחודש יוני 1921 קורסים פדגוגיים בהנהלת א. אורינובסקי. למעלה מארבעים תלמידי הקורסים יצאו לעבודה בגליל וילנה.

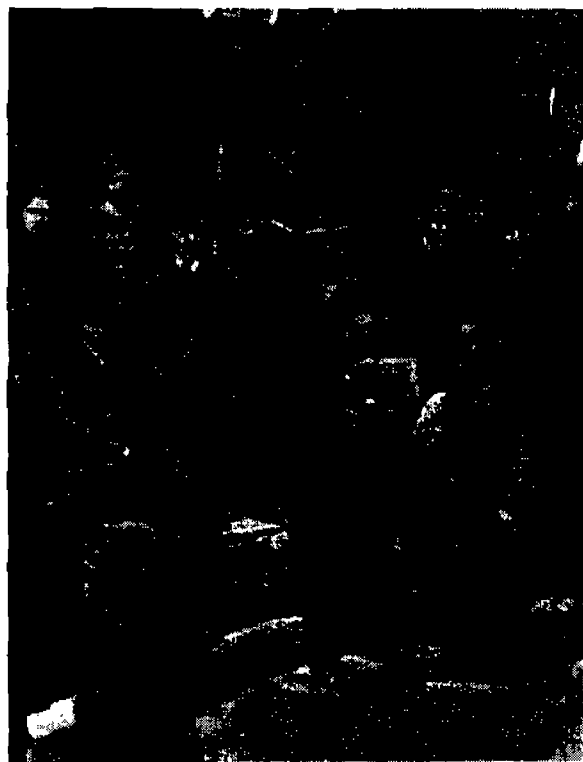
הסתדרות "תרבות" בוילנה ניגשה אז לפתיחת קורסים שנתיים וכן לייסוד בית-מדרש למורים, שהלימודים נמשכו בו שלוש שנים. כמאתיים צעירים מכל ערי פולין פנו להתקבל, 120 מהם הוזמנו לבחינות, ומהם נבחרו 33 לקורסים השנתיים ו-32 לבית-המדרש למורים. ועד הקהילה העמיד לרשות מוסדות חינוך אלה חלק מההכניין שלו. הנהלת המוסדות היתה בידי י. גוטמן וא. אורינובסקי, שאליהם צורפו הד"ר י. רגנסבורג, יושב-ראש "תרבות" בוילנה, ובא-כוח הוועד המרכזי הזמני של "תרבות" בפולין, שלרשותו עברו המוסדות. כמנהל בית-המדרש למורים שימש בשנים 1921-1923 יהושע גוטמן. בית-המדרש נקרא על שמו של אהרן כהנשטאם, שעמד לפניו בראש הקורסים הפדגוגיים בגרודנה ובבחדש מארס 1922 מלאו שנתיים לפטירתו. בית-המדרש למורים העברי על-ידי "תרבות" בוילנה שימש מרכז, שממנו יצאו מורים לכל רחבי פולין, עבדו בתפוצות הגולה ועלו לארץ-ישראל.

בסוף שנת 1922 ביקר בסמינריון יצחק קצנלסון. הוא הירצה על ביאליק והקריא את הדרמה שלו "הנביא". את ההכנסות מהופעתו הקדיש המשורר לקן התלמידים של הסמינריון.

את הנהלת הסמינריון קיבל לידיו בשנת 1923 הד"ר ש"י טשארנו, יליד וילנה,

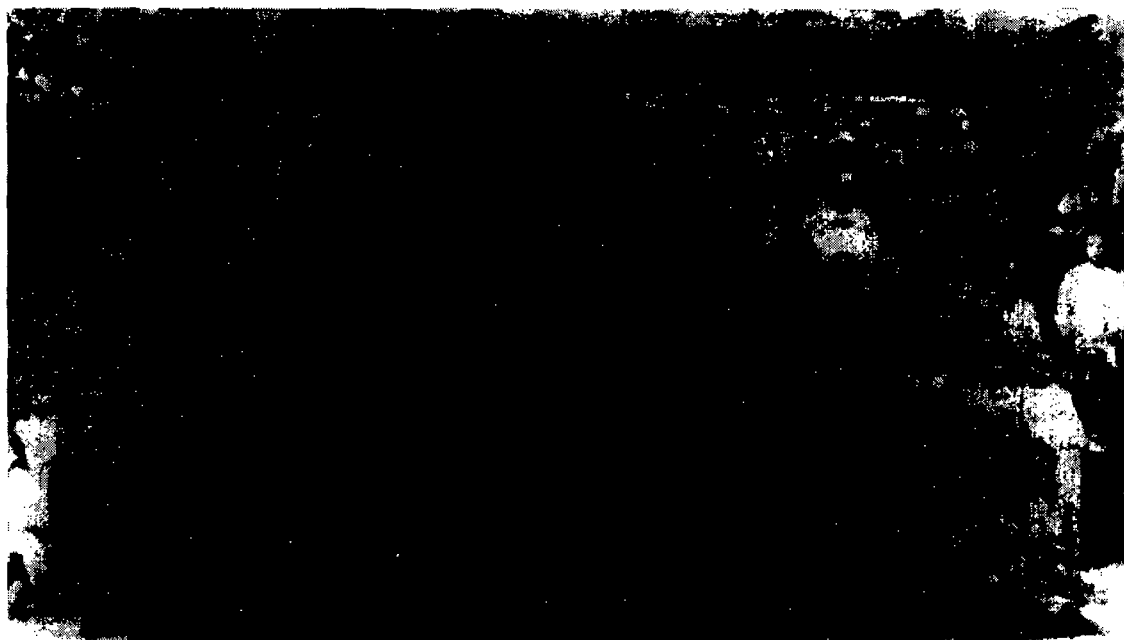

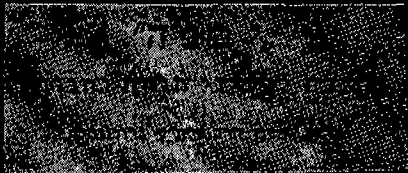
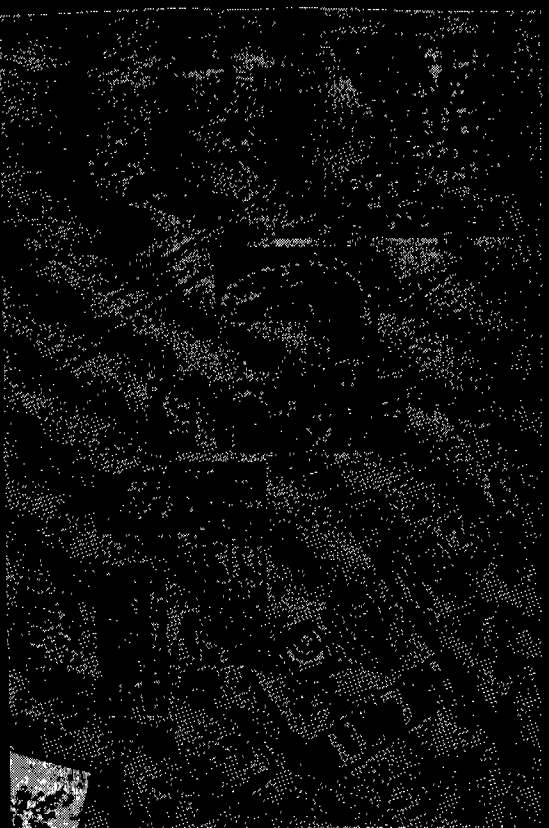
גן ילדים עברי ראשון

כניסה ליחדר מתוקן

בית ספר לבנות "יהודיה" נוסד ע"י "כנות ציון" ב-1896

תרבות"

1. גמנסיה עברית (וילנה, 14)
2. גן ילדים (פראג, 18)
3. בית ספר עממי, צעירי-ציון (ניארוטסקי, 22)
4. בית ספר עממי ע"ש הדרד אפשטין (זכני, 21)
5. בית ספר לבנות, יהודיה (נסמא סכרביץ, 19)
6. יעורי ערב לנערים של, צעירי-ציון (ניארג, 22)

אחרי הפסקה יפתח "גן ילדים" חדש לפעילים

ועד-ההשכלה המרכזי

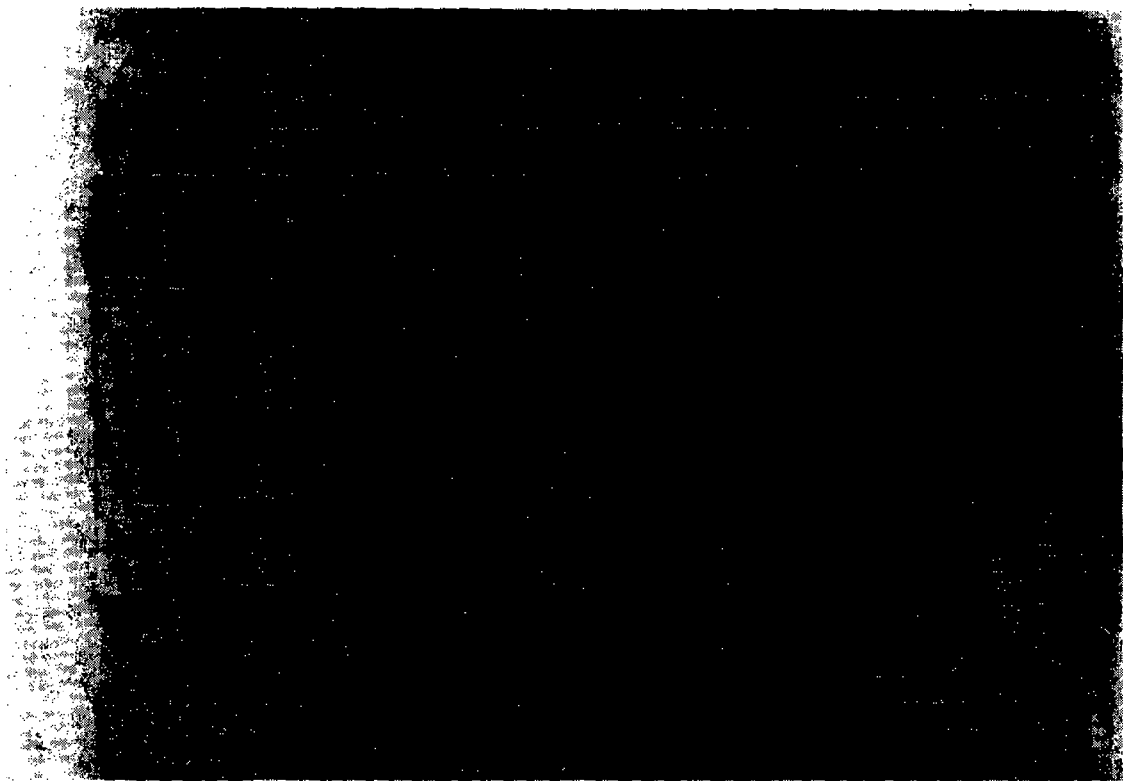
בתי-ספר נבחרים לעם
וקורסים נבחרים

בתי-ספר של לייב שפירא — למן הדרד "יהודה" ועד לגמנסיה "א.א."

"שול-קול" —
האיגוד היהודי לחינוך ותרבות

הפסד האידיים החילוניים
לכתי-הספר
"תודת אמת" — בית-ספר
דתי לילדים עניים

1902 - 1939

מחזור י' של הגמנסיה היראלית היידישאית

1933, תלמידי המחזור ה-11 של הגמנסיה העברית ע"ש הר"ר אפשטיין. מסומן ע"י חץ - יצחק צוקרמן (אנטק)

מחזור 1931/32 של בית הספר המקצועי "עזרה ע"י עבודה"

ספרי לימוד במקצועות טכניים ביידיש שהוצאו ע"י הטכניון היידי של חברת "אורט" בוויילנה

אדם שהיה בקי בספרות העברית לדורותיה וד"ר לכימיה, מראשי הקורסים הפדגוגיים בגרודנה. ליד הסמינריון נוסד בראשית שנת הלימודים 1924-1925 בית ספר עברי לגילאי 7-10, שבו יכלו תלמידי הסמינריון לעסוק בעבודה מעשית. הד"ר טשארנו לא ידע פולנית ולכן שימש רק כמנהל פנימי, ואילו כלפי השלטונות שימש כמנהל המהנדס ב. קוסטרינסקי. שלטונות החינוך לא היו מרוצים מהנהלת הסמינריון גם אחרי שהוכנסו בה שינויים. הוועד המרכזי של "תרבות" החליט למסור את ההנהלה לידי אדם שסיים אוניברסיטה פולנית. הוזמן כמנהל הד"ר זאב שמטרלינג ואילו הד"ר טשארנו פרש מהמוסד כשהוא בלתי מרוצה. הד"ר טשארנו ניגש לייסוד סמינריון פרטי למורים ובתי-אולפנה אחרים, שעליהם ידובר להלן.

המנהל החדש הזמין מורים חדשים אחדים (הד"ר דויד ניגר, הד"ר י. שוסטר ואחרים) והשליט סדר במוסד. התוצאות היו, כי כבר בחורף של שנת 1926-1927 מינו שלטונות החינוך ועדת בחינות. 17 התלמידים שעמדו בבחינות קיבלו תעודות מורה. בשנת 1929-30 למדו בסמינריון העברי 165 תלמיד.

מצבו הכספי של הסמינריון היה קשה. המורים לא קיבלו משכורת בזמן. רבים מהם עזבו. הד"ר שמטרלינג בעצמו עבר בשנת 1931 לעבוד בוועד המרכזי של "תרבות". במקומו בא הד"ר חיים צווייגל, שכנה את המוסד מחדש.

לרגל הריפורמה בחינוך משנת 1932 בפולין הוקטן מיספר שנות הלימודים בבית-המדרש למורים לשלוש והוא נקרא מאז "ליציאון פדגוגי". כיוון שהשתחררו מורים מעבודתם בגלל הקיצוץ בשנות הלימודים, יסד הד"ר צווייגל סמינריון עברי לגננות על-יד "תרבות" (1934).

בסמינריון לגננות, היחיד בפולין, נמשכו הלימודים שלוש שנים. בשנים 1937-1938 סיימו אל לימודיהן בו למעלה מארבעים גננות. בשנת 1938-1939 היו בו 56 תלמידות. לידו היה גן-ילדים לדוגמא "ניצנים", שנוסד בשנת 1927.

לאחר שהד"ר ח. צווייגל עלה בשנת 1936 לארץ-ישראל, נתמנה כמנהל הסמינריונים הד"ר שמואל אמאראנט. עד סוף שנת הלימודים 1936-37 סיימו את הסמינריון העברי למורים בוילנה 302 תלמיד. לפי חוק הריפורמה בחינוך חדלו אז הסמינריונים למורים להתקיים ובמקומם עמדו לקום "ליציאונים". המנהל החדש השיג רשיון להקין פדגוגיון דו-שנתי. בפדגוגיון הזה סיים את לימודיו המחזור הראשון, כשבעים ושישה תלמידים, בחודש יוני 1939, כחדשיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.¹⁶² באותה שנה למדו בפדגוגיון 150 תלמיד.

פעולה ספרותית. "תרבות" בוילנה הוציאה לאור 10 חוברות של "ספרי מדע פופולריים" לנוער (1921-1922).

באביב של שנת תרפ"ד ערכה הסתדרות "תרבות" בעיר תערוכת הספר העברי, בה

162 על הסמינריון למורים העברים בוילנה ביתר פרטות במאמרה של מידה כרגו בקובץ החינוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם, ניריורק 1957.

בגליל וילנה: בערייהשדה התנהל בין מרכזי החינוך השונים מאבק על נפש הדור הצעיר. במאבק הזה היתה יד הלאומיים על העליונה. בראשית שנת הלימודים תרפ"ב (1921-1922) היו להסתדרות "תרבות" 37 בתי-ספר בערייהשדה, עם למעלה מ-3,000 תלמיד. מתוך 37 בתי-ספר אלה רק 20 היו מסודרים כראוי. ברבים מהם הנהיגו את העברית כשפת-הוראה על-פי דרישת ההורים עצמם. הסתדרות "תרבות" תמכה בבתי-ספר אלה רק ב-20%-25% מתקציבם, השאר כוסה משכר-הלימוד. פעיל ביותר באירגון בתי-הספר בגליל וילנה היה מנחם רודניצקי, שהיה נוסע מעיירה לעיירה, מארגן ומדריך.

הסתדרות "תרבות" היתה מקיימת ועידות גליליות של המורים וועדי ההורים. בוועידה השניה, שהתקיימה בוילנה בחודש דצמבר 1923, מסר מ. רודניצקי, כי השגת הרשיונות לבתי-הספר עולה בקשיים רבים. חוסר מורים מתאימים, וכיחוד מנהלים, גורם, כי לשלושה בתי-ספר חסרים מורים, ואילו עשרה בתי-ספר חדשים שעמדו להיפתח, לא ייפתחו. מיספר בתי-הספר של הסתדרות "תרבות" בגליל וילנה היה אז 28, אך רק 12 מהם היו מסודרים כראוי. מיספר התלמידים בהם היה 3,000. בוועידה הירצה הסופר אליעזר שטיינמן על "תרבות" כתנועה עממית. הירצו בוועידה גם הד"ר ש"י טשארנו ופנחס שיפמן.

הד"ר ש"י טשארנו ערך תכנית לימודים בשביל בית-הספר העברי, שהתנהל עד כה בלי תכנית קבועה (תרפ"ד).

כאמור, התנהל בערייהשדה מאבק בין מרכזי החינוך השונים על כל אחד מבתי-הספר. בעיירה פודברודז היה קיים בסתיו של שנת 1921 בית-ספר יידישאי. בסוף שנת הלימודים חדל להתקיים, מפני שבית-הספר העברי, שהוקם שם בינתיים, משך אליו את התלמידים. בידי מרכז-החינוך היידישאי היו יותר אמצעים. מאשר בידי הסתדרות "תרבות". המרכז היידישאי היה תומך בבתי-הספר הקשורים אליו ב-35%-40% מהתקציב. בכל זאת נסגרו בגליל וילנה בשנתיים תרפ"ב-תרפ"ד בתי-ספר יידישאים אחדים, מכיוון שלא הצליחו לעמוד בתחרות עם בתי-הספר העבריים. בסקירתו על מוסדות "תרבות" בוילנה ובסביבה כתב מנחם רודניצקי בירחון "תרבות", שיצא לאור בווארשה, בחוברת י"א מחודש אדר תרפ"ד: "העסקנים היידישאים מכריזים עתה על וילנה, שבה הולך ונבנה מרכז כביכול לאיזו השכלה יהודית ובה מתבצר איזה שלטון יידישאי. אולם כל האנשים הנמצאים בקירוב מקום ורואים את מצב העניינים כמות שהוא יודעים, כי כל אותו רעש התופים והמצלתיים אינו אלא סגולה להחריש את האזנים והטיל אבק בעיני היהודים שמעבר לאוקינוס, כדי להוציא מכיסם סכומים הגונים". "אמנם", ממשיך מ. רודניצקי, "היידישאים ריכזו מסביב לבית-הספר היידישאי שבוילנה את כל כוחותיהם: הציבוריים והפדגוגיים, אבל האינסטינקט הבריא של המוני העם מונע אותם מלכת תועה, ואם בוילנה עצמה עוד יש ליידשאים איזו אחיזה, הנה בערי הגליל אין להם שום בסיס, וקצת בתי-הספר שלהם בערי הגליל מתקיימים רק בזכותה של התמיכה מאמריקה".

בית-הספר היה משפיע על חיי העיירה כולה. במקום שהיה בית-ספר לאומי, של "תרבות" או לאומי-דתי, היתה תנועת נוער ציונית, ואילו בתי-הספר היידישאים טיפחו רוח אחרת.

לפי נתונים רשמיים היו, כאמור, לידישאים בערי השדה בשנת 1928 15 בתי-ספר ובהם 1,329 תלמיד; ואילו ל"תרבות" 18 בתי-ספר ובהם 1,200 תלמיד.¹⁶³ "הוועד המאוחד" או "תחכמוני" הקיף בעיר בעיקר את בתי ה"תלמוד תורה", היו לו בראשית שנת תרפ"ג (נובמבר 1922) 11 בתי-ספר עממיים, וקורסים למורים. במרכז החינוך הזה עבד זמן-מה פנחס שיפמן. "הוועד המאוחד" בראשותו של הרב רובינשטיין היה מקבל כחמישים אחוז מהכספים שקיבל "ועד העזרה" בראשותו של הרב חיים-עוזר גרודונסקי. מלבד כספים אלה, שהיו מתקבלים מארצות הברית, מה"צנטרל רליף", היה הוועד המאוחד מקבל תמיכה מהממשלה. למרות כל העזרה הזו חייב היה בחודש פברואר 1922 "הוועד המאוחד" למורים שכר בעד שלושה חודשים.

בקץ של שנת תרפ"ד הודיע "הוועד המאוחד" לבתי ה"תלמוד תורה", כי לא יוכל להמשיך ולתמוך בהם תמיכה כספית, אלא רק להושיט עזרה מוסרית כמרכז לחינוך. הציבור נקרא אז להיחלץ לעזרת מוסדות אלה. "תורת אמת" יצאה בקריאת הצלה ועזרה.

ב"תלמוד תורה" העירוני, שהיה בית-ספר עממי בן שש מחלקות, למדו בשנת 1925 מלבד 120 היתומים שבפנימיה גם כארבעים ילדי עניים. בשנת 1938 חיו בפנימיה 140 יתומים, שניתנו להם כל צרכיהם. בבית-הספר של ה"תלמוד תורה" היו לומדים אז מלבד היתומים גם 180 תלמיד, שבאו מהעיר. שכר-לימוד לא נדרש מהם וגם ניתנו להם ארוחת צהריים וספרים חינם. לבוגרי הת"ת, 32 יתומים שנמסרו לבעלי-מלאכה ללמוד מקצוע, סודר מעון ("בורסה"). על הפנימיה והבורסה היה פיקוח מטעם המחלקה לעזרה סוציאלית של העיריה, היא גם היתה מכסה 60% מההוצאות. בסוף שנת 1938 חדלה העיריה לתת את הסיוע שהיתה נותנת לת"ת בהחזקת הבית, התאורה, ההסקה והתזונה לתלמידים העניים.¹⁶⁴

העיריה ביטלה אז את הסיוע לכל בתי-הספר העממיים היהודיים, כפי שסופר בפרק על העיריה.

ב"תורת אמת" למדו בשנת 1935 350 ילד. הלימודים נמשכו שש שנים. "הוועד המאוחד" היה בית-ספר לבנות. כאשר נפטרה אסתר רובינשטיין בראשית שנת תרפ"ה, נקרא בית-הספר על שמה. בעלה הרב יצחק רובינשטיין השתדל אחר-כך לפתח את בית-הספר והוא נעשה לאחד מבתי-הספר הגדולים והמסודרים ביותר בעיר. בשנת 1927 עבר בית-הספר לבניין משלו. ועד של נשים דאג לקיומו. בשנת הלימודים 1929-30 למדו בשמונה בתי-הספר העממיים של "תחכמוני"

163 ד"ר משה הלר במאמרו "וילנה כמרכז חיי התרבות היהודיים" (בפולנית, תרפ"ס מהספר וילנה וארץ וילנה, 1930).

164 "צייט", וילנה, מיום 27.5.1937, 4.11.1938.

גמנסיה פרטית: בית-הספר העברי הפרטי של המורה יצחק צירקל שנוסד בשנת 1912, היה קשור ל"מזרחי". בראשית שנת תרפ"ג קרא לעצמו בית-ספר זה "בית-ספר עברי ראשון מזרחי" והכריז על עצמו כעל פרו-גמנסיה עברית. בראשית שנת הלימודים תרפ"ה הפך לגמנסיה. יצחק צירקל פיטר את כל המורים ומסר את הנהלת הגמנסיה, שנקראה "תושיה", למנחם א. גורביטש, מי שהיה לפני מלחמת העולם מורה בגמנסיה של פ. קאגאן (כהן). בסוף שנת הלימודים תרפ"ז חל פירוד בין הגמנסיה "תושיה" ובין בית-הספר של צירקל, שנקרא גם הוא "תושיה". י. צירקל היגר אחר-כך לדרום אפריקה. בשנת הלימודים 1929-30 היו בגמנסיה "תושיה" 292 תלמיד.

קורסים למורים. בקיץ של שנת תרפ"ב נוסדו קורסים למורי ה"מזרחי". רוב התלמידים היו בחורי-ישיבה לשעבר. כמנהל שימש מנחם גורביטש. נרשמו 68 תלמידים, אך חלק מהם עזב במשך הזמן, ולסיום המחזור הראשון, בקיץ תרפ"ד, נשארו 29 תלמידים, שמהם קיבלו תעודות הוראה — עשרים ושלושה. בשנת הלימודים 1929-30 למדו בסמינריון 43 תלמיד.

היה קיים גם סמינריון לגננות של המזרחי" (1934).

"יבנה". המחלקה לחינוך ליד ועד-העזרה של החרדים נקראה "יבנה" (או "חורב"). המחלקה תמכה בשנת 1921 ב-216 "חדרים" וב-23 "ישיבות" בוילנה והסביבה. באביב של שנת תרפ"א פתחה "יבנה" בית-ספר בן שבע מחלקות ברחוב סטיפן הקטן.

ועד הישיבות. לאחר שהתמיכה מאמריקה פחתה, יצא ר' ישראל מאיר הכהן מראדון ("החפץ חיים") בקריאה לאסוף כספים למען הישיבות, על-ידי מס עצמי. ר' חיים-עוזר גרודונסקי כינס בימים כ"ה-כ"ז בניסן תרפ"ד בוילנה את כל ראשי הישיבות הגדולות. בכנס הוחלט להקים "ועד הישיבות" לכל פלכי ליטא הפולנית. אסיפה שניה בוילנה ביום ו' בתמוז פרסמה "קול קורא לקיומה של תורה", שחתמו עליו רבנים רבים. "החפץ חיים" נסע אחר-כך לגרודנה, ביאליסטוק ורובנה וקיים שם אסיפות של רבנים; למעלה ממאתיים ועדים למען הישיבות נוסדו אז. "ועד הישיבות" הנהיג איסוף כספים על-ידי קופסאות בכל בית.

"ועד הישיבות" תמך בשנת תרפ"ו (1926) ב-17 ישיבות גדולות וב-35 ישיבות קטנות. מהישיבות הגדולות, שהיו קיימות בשנת תר"ץ, אמנה את ישיבת מיר ובה 350 תלמיד, ואם נוסף למיספר זה תלמידים-אורחים, שהיו באים לפני "הימים הנוראים" מארצות שונות — 400 תלמידים; ישיבת ראדון מנתה 248 תלמידים; ישיבת ר' מיילא בוילנה — 170 תלמידים; בסלונים — 205 תלמידים; בוולוז'ין, שבה חודשה הישיבה בחודש שבט תרפ"ב — 55 בחורי ישיבה. בסך הכול למדו אז ב-16 ישיבות גדולות 2,873 תלמידים וב-31 ישיבות קטנות 1,735 בחורים. מהישיבות הקטנות, שלא היו כל כך קטנות, אמנה כאן את זו שבעיירה מיר עם 76 תלמידים; בראדון — 55 תלמידים; בנובוגרודק — 87 תלמידים; "תומכי תמימים"

בווילנה מיסודם של חסידי ליובאוויטש — 60 תלמידים; בלידה — 84 תלמידים;
בגרודנה — 78 תלמידים; באיישישוק — 21 תלמידים; באושמאינה — 50
תלמידים; בז'טל — 34 ובגלובוקו — 25 בחורים.

בתיספר. החינוך הדתי הקיף חלק נכבד מהנוער הלומד. בשנת תר"ץ למדו ב-49
ערים ועיירות שבגליל וילנה כשליש מכל התלמידים בבתיספר דתיים, 2,897
תלמיד, ובעיר וילנה 2,039 תלמיד. מתוך מיספר זה של התלמידים בבתיספר
הדתיים בעיר למדו בשמונה בתיספר של "תחכמוני" 1,548 תלמידים, ובשמונה
בתיספר של "חורב" 491 תלמידים. רוב בתיספר של חורב היו "חדרים".
בראשית שנת 1938 נתן הקוראטוריון הוראה, כי התלמידים חייבים לשבת
בכיתות בלי כובעים. משלחת מטעם "יבנה" פנתה בבקשה לבטל את ההוראה,
ואמנם בוטלה.¹⁶⁵

ועידה של החינוך החרדי. ועידה של עסקני החינוך החרדי בארצות הבאלטיות
התקיימה בווילנה בראשית שנת תרצ"ב. פתח הרב ר' חיים-עוזר גרודזנסקי.
ועידה של "חורב" התקיימה בווילנה ביום ה-20 ביוני 1930, בו בזמן שהתכנסה
גם ועידת רבנים. הרב מיכאל כץ מווילנה מסר בדו"ח שלו, כי "לחורב" 140 בתי-
ספר ובהם 20,000 תלמיד עם 900 מורים, וכן יש לו סמינריון למורים משלו.¹⁶⁶
בית-הספר "שול קולט". ריב בין מנהל בית-הספר היידישאי, "מפיצי השכלה"
ישראל גורביטש ובין צב"ק גרם להינתקות בית-ספר זה מרשת החינוך של הצב"ק
וייסוד בית-ספר מטיפוס חדש, לאומי יותר אך בשפת ההוראה יידיש. סיבת הריב
היתה תהלוכה שערכו שני בתי-הספר של הצב"ק, "מפיצי השכלה" ו"ד.
קופרשטיין", בזמן טיול בל"ג בעומר תרפ"ח (1928) ליד הקוראטוריון והעיריה.
התלמידים יחד עם מוריהם ותלמידיהם דרשו כי הממשלה תקיים את בתי-הספר
ליהודים בשפת האם. ראשי הצב"ק, שהתהלוכה נערכה שלא בידיעתם, החליטו
להשעות את מנהלי שני בתי-הספר ולמסור את העניין לחקירה לוועדה.

ישראל גורביטש, מנהל בית-הספר "מפיצי השכלה", היה ממייסדיו וניהל אותו
זה 13 שנה; הוא פיתח אותו מבית-ספר בן שלוש כיתות לבית-ספר בן שמונה כיתות,
והפך אותו לבית-ספר לדוגמה לשאר בתי-הספר של הצב"ק, והוא התמרד נגד
השעייתו.¹⁶⁷ ופנה אל הורי התלמידים. חלק מההורים יצא להגן עליו. גם התלמידים
הביעו אהדה רבה למנהל. פרצה שכיתה של תלמידים. ישראל גורביטש בא במגע עם
אנשים מבחוץ, שתמכו בבית-ספר בשפת ההוראה יידיש, אך רצו שיתנהל ברוח
לאומית. תומכים בזרם כזה בחינוך קמו בקרב סופרים ועסקנים, בעיקר בקרב ציונים.
הזרם הזה נקרא "שול-קולט" (בית-ספר ותרבות). השכיתה בבית-הספר נמשכה.
ישראל גורביטש הוזמן ביום ה-17 ביוני אל אגודת המורים ושם קראו בפניו את

165 'ציט', מיום 10.2.1938.

166 'ציט', מיום 21.6.1939.

167 ליב סטוצקי, מי שהיה תלמיד בית-הספר, בעתון 'ציט' מיום ה-17 באוקטובר 1930, לרגל מלאות 15 שנה
לפעולתו הפדגוגית של י. גורביטש בווילנה.

כתב-האשמה. י. גורביטש הודיע ביום ה' 21 ביוני למפקח על כתיב-הספר כי הוא מתפטר מניהול המוסד ופרסם בעתון המקומי 'צייט' (מיום ה' 1 ביולי) מכתב למערכת, שבו דחה את ההאשמות נגדו. הקוראטור נתן הוראה המתירה לי. גורביטש להמשיך לנהל את בית-הספר. י. גורביטש קיבל עליו את הדין, אך לזמן קצר. הוא הודיע, כי הוא מקבל עליו את ניהול בית-הספר לעוד ימים ספורים, כדי להציל את בית-הספר, שהיה ילד טיפוחיו ושהוא בנה אותו במשך 13 שנה. היה זה שבועות אחדים לפני גמר הלימודים. הצב"ק פרסם הודעה, כי אין הוא רואה בישראל גורביטש אדם היכול להישאר מנהל בית-ספר של הצב"ק.

אגודת המורים היהודים (היידישאים) התכנסה ביום ה' 22 ביוני לאסיפה כללית שדנה בעניין בית-הספר "מפיצי השכלה". י. גורביטש הודיע באסיפה, כי הוא מוכן להוכיח במעשים, כי אין ברצונו להזיק לבית-הספר היידי. משום כך-החליטה האסיפה, כי על י. גורביטש לפרסם במשך שלושה ימים בשלושת העתונים היהודיים בעיר ('ווילנער טאג', 'צייט', 'אוונט קוריער') מכתב, שבו יגנה את המאורעות בבית-הספר ואת שבייתת התלמידים נגד הצב"ק; עליו גם לפרסם בעתונות הפולנית בעיר הכחשת הידיעות שנתפרסמו בה; עליו להתחייב לא להפריע להבא לעבודת בית-הספר "מפיצי השכלה". י. גורביטש התפטר מהנהלת בית-הספר והתקשר עם קבוצת עסקני-ציבור, שתמכו בזרם ה"שול-קולט". בעזרת עסקנים אלה בוויילנה ובתמיכת הורים של תלמידי בית-ספרו ואהדת תלמידים רבים שלו ניגש לייסוד בית-ספר חדש בשם "שול-קולט". היה זה למעשה בית-הספר הקודם בשינוי שם. נרשמו בו למעלה מ-500 תלמידים ונתקבלו 437 תלמיד ותלמידה. בתכנית הלימודים נכללו לימוד יידיש, עברית ותנ"ך.

חמישה מורים שלימדו בבית-הספר "שול-קולט", הוצאו מאגודת המורים היידישאים. מורים אלה הודיעו, כי הם עזבו את האגודה בעצמם. פתיחת הלימודים בבית-הספר "שול-קולט" נערכה בחגיגות. נתקבל מכתב-ברכה מוועד "שול-קולט" בווארשה, בירכו אנשי "שול-קולט" המקומיים והורי התלמידים. קבוצת בוגרי בית-הספר "מפיצי השכלה" הגישה פרחים לישראל גורביטש.

משלחת ובה הד"ר י. ויגודסקי, המהנדס שאול טרוצקי וי. גורביטש הלכה אל ראש-העיר וביקשה כי בית-הספר החדש יקבל מהעיריה אותו סיוע שמקבלים שאר בתי-הספר היהודיים. ראש העיר הבטיח למלא את הבקשה.

בראשית שנת 29-1928 היו בבית-הספר שבע מחלקות ובהן 458 תלמיד עם 18 מורים, בשנת הלימודים 30-1929 למדו בבית-הספר 386 תלמיד ובגן-הילדים ליד בית-הספר 20 ילד.

כאמור למעלה, בנה הצב"ק מחדש את בית-הספר "מפיצי השכלה", משרידי התלמידים שחזרו אליו.¹⁶⁸

168 20 יאר יינגלישול א"נ פון ד"ר צ. שכד ביים צב"ק, יובל-העפט, וילנה, 1936.

משפט פומבי על בית-הספר היידישאי. לאחר שחוגי היידישאים, מאנשי ה"בונד" והקרובים להם בהשקפותיהם, הגיבו על מאורעות תרפ"ט בארץ-ישראל בשמחה לאיד, יצא העתון הווארשאי הציוני 'היינט' בהתקפה על בית-הספר היידישאי, המחנך לשנאת ציון. היידישאים בוילנה יזמו פעולת מחאה נגד ה'היינט'. הצב"ק, הוא הוועד המרכזי של חינוך יידישאי בוילנה, כינס אסיפה, שבה הוחלט על מחאה נגד ה'היינט' ותמיכה בבית-הספר היידי. על המחאה נאספו חתימות, שהן כעין מיפקד של כל האידוגונים שתמכו ביידישאים: מועדון פע"ן; לשכת התרבות של האגודות המקצועיות היהודיות; האגודות המקצועיות של פקידי-המסחר, מורים, פועלי מחט, כפפות, ריטוש (בצילום); ציש"א (הסתדרות בתי-הספר היידישאים) לחבל וילנה; ועד ההורים המרכזי והלשכה לנוער; אגודת שיעורי-ערב לפועלים; ועד ההורים של הגמנסיה של סופיה גורביטש; הסמינריון היידי למורים; האגודה למען האמנות; אגודת שוחרי התיאטרון היהודי; הסטודיה (יידיש) בוילנא; המכון היהודי למוסיקה; מועדון האינטליגנטים; ומהמפלגות: "בונד", אידגון הנוער של ה"בונד" "צוקונפט"; חוג הסטודנטים הסוציאליסטים, חברי ה"בונד"; הדימוקרטים-פאלקיסטים ו"פועלי-ציון" שמאל. "פועלי-ציון" ימין (מאוחדים עם צ"ס) חתמו גם הם, אבל ברגע האחרון ביטלו את החתימה עד שמרכז מפלגתם יפרסם את עמדתו בנידון.

יעקב פאט בא מווארשה והירצה על הציונות "שפשטה את הרגל" והתקף את ה'היינט' על שהוא מנהל תעמולה נגד בית-הספר היידישאי. סופרים ועסקנים יידישאים פרסמו מחאה נגד ה'היינט'.

בתגובה על מסע זה ערכו הציונים בוילנה שני משפטים פומביים על בית-הספר היידישאי. במשפט כיום ה-23 בנובמבר ישבו כשופטים העסקן הציוני לייב פינס, עורך הדין מ. סטוצ'נסקי, המורה אריה שפטל ועורך-הדין בנימין סרולוביטש, ציוני רביציוני. היידישאים לא שקטו. המודעות על המשפט נקרעו מעל הקירות. רבים מהיידישאים רצו להיכנס לאולם, אך המארגנים השתדלו למנוע כניסת אנשים שנראו להם חשודים כבאים להפריע. ברחובות הסמוכים לאולם התכתשו צעירים מהשמאל עם צעירים ציונים, הונחתו מכות וסטירות לחי ונזרקו ביצים מקולקלות. המשטרה התערבה ועצרה אחדים מהנצים. אנשים שהפריעו בתוך האולם, הוצאו ממנו. בפסק-הדין, שמצא את בית-הספר היידישאי אשם, צוין, כי מדובר לא נגד בתי-הספר בשפת ההוראה יידיש, אלא נגד האופי המפלגתי החד-צדדי של החינוך בבתי-ספר אלה. ועד ההורים המרכזי ליד הצב"ק כינס גם הוא אסיפה באולם העירוני נגד מסע הציונים.

הציונים הגבירו את תמיכתם ב"שול-קולט", הם רצו לראות בו בית-ספר לאומי בשפת ההוראה יידיש.

נציגי הציונים במועצת הקהילה דרשו לחייב את בתי-הספר היידישאים, המקבלים סיוע מהקהילה, להנהיג תכנית-מינימום ללימודי יהדות. זלמן קליינשטיין, נציג המזרחי, דרש להנהיג בהם תכנית דתית-לאומית, בהסתמכו על החוק, הקובע

את אופיה הדתי של הקהילה.

מוסדות-חינוך פרטיים. מלבד מוסדות החינוך של מרכזי-החינוך הציבוריים היו בעיר מוסדות-חינוך פרטיים יהודיים רבים. שפת ההוראה בהם היתה עברית, יידיש ופולנית. על הגמנסיות הפרטיות, שעברו לשפת ההוראה הפולנית כדי לזכות בזכויות לתעודות בגרות, כבר דובר למעלה. נעמוד כאן על כמה מהמוסדות החשובים יותר. בתי-האולפנה מיסודו של הד"ר ש"י טשארנו. לאחר פרישתו של הד"ר ש"י טשארנו בשנת 1926 מהנהלת הסמינריון העברי למורים על-יד "תרבות" ייסד הד"ר טשארנו סמינריון פרטי למורים. כמנהל כלפי השלטונות שימש הפדגוג ראובן הארט. בין המורים היו המשורר מאיר טשודנר, הסופר הצעיר ש"י פינלס וא. טויבנפליגל. בסמינריון של הד"ר טשארנו לימדו חלק מהלימודים הכלליים בשפה הפולנית ודבר זה גרם לרוגז בחוגי "תרבות", מפני שהשלטונות לחצו על הסמינריון למורים של "תרבות", כי יכניס גם הוא תוספת לימודים בשפה הפולנית. ליד הסמינריון ייסד הד"ר טשארנו בית-ספר עממי לשם עבודה מעשית לתלמידי הסמינריון. הוא ייסד גם סמינריון לגננות וגן-ילדים לידו. גם גמנסיה עברית ייסד, שהיתה למעשה דו-לשונית. השלטונות העניקו למוסדות הד"ר טשארנו זכויות ממלכתיות.

מוסדות החינוך של הד"ר טשארנו המשיכו להתקיים גם לאחר פטירתו בשנת 1932. מורים וגננות עברים רבים יצאו מבתי-האולפנה של הד"ר י. טשארנו.¹⁶⁹ בראשית שנת הלימודים 38-1937 לא היה קיים כבר הסמינריון למורים, אלא רק סמינריון לגננות. התקיימו גם הגמנסיה עם בית-ספר עממי וגן-ילדים. הגמנסיה של סופיה מ. גורביטש. גמנסיה פרטית זו היתה, כאמור, היחידה, שהחליטה בשנת 1922 לעבור משפת ההוראה הרוסית ליידיש והמשיכה בזה. הגמנסיה של ס"מ גורביטש נחשבה לבלתי-מפלגתית ומשכה תלמידים מחוגים שונים, בתוכם לאומיים. כחגיגת הסיום של שנת הלימודים בקיץ 1924 נאם הד"ר י. ויגודסקי וברך הד"ר צ. שבד. אחד-ההורים, ציוני, אמר בנאומו, כי הוא מרצה מהמוסד, שאיננו אנטי-עברי ואיננו קנאי. הגמנסיה הפכה בכל זאת ליידישאית בדומה לגמנסיה הריאלית. בחנוכת מעונה החדש, בחודש מארס 1925, בירכוה כבר רק נציגי הצב"ק, הגמנסיה הריאלית והגמנסיה ההומניסטית היידישאית. לשם קבלת תעודות בגרות היו רשאים תלמידי הגמנסיה של ס"מ גורביטש, שגמרו שמונה מחלקות במוסד, להתקבל לכיתה האחרונה של גמנסיה ממשלתית או פרטית בעלת זכויות. בראשית שנת הלימודים 33-1932 שלל הקוראטוריון את הרשיון הזה. כאמור, נסגרה הגמנסיה כעבור שנה, לפי הוראה מהשלטונות. נשאר בית-ספר עממי פרטי של ס"מ גורביטש בן שבע מחלקות. גמנסיה של אננה ויגודסקי. המורה אננה ויגודסקי, שחזרה מרוסיה לוילנה אחרי

169 על הד"ר ש"י טשארנו עיין במאמרה של מירה כרגר בקובץ אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה, ניו-יורק תשי"ט; על בתי-האולפנה של הד"ר טשארנו גם במאמרה בקובץ החינוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם, ניו-יורק תשי"ז.

מלחמת העולם, ניהלה בתחילה גן-ילדים ליד הגמנסיה ההומניסטית היידישאית. היא פתחה אחר-כך בעצמה בית-ספר בידיש, בשאיפה שיתפתח לגמנסיה ההומניסטית. שכר-הלימוד הגבוה יחסית והדרישות לרמת לימודים גבוהה הפכו את בית-הספר ל"אריסטוקרטי". במשך הזמן עברה הגמנסיה של אננה ויגודסקי לשפת הלימוד הפולנית.

בית-ספר עברי-פולני וגן-ילדים ניהלה הגב' ש. מארקלס. בבית-הספר היו 4 מחלקות.

המורות פרומה קומיסארוב ופ. שווארץ ניהלו בית-ספר עממי בן 5 מחלקות וגן-ילדים על טהרת השפה הפולנית.

המורות ע. פאכט ונ. שפובאלניקוב ניהלו בית-ספר עממי וגן-ילדים בפולנית ובצרפתית.

גן-ילדים עברי פרטי בשם "ילדות" ניהלה הגב' ביאלוגורסקי.

גן-ילדים בידיש ניהלה הגנת שבלוביטש-כץ. בשנת 1929 היה זה גן-הילדים היהודי הפרטי היחידי שהתנהל בידיש, מאחר שרוב הגנים עברו לשפה הפולנית. ה"חדר" הוותיק של ר' יהודה-לייב פרלמן התנהל לאחר פטירתו של המייסד, בשנת תרפ"ח, עלידי בנו כבית-ספר עממי לנערים.

הטכניון היהודי. הטכניקום של "אורט", שהתפתח מהקורסים הפוליטכניים שנוסדו בראשית שנת 1921, מטרתו היתה להכשיר הנדסאים. בזמן הראשון התנהלו בו הלימודים ברוסית וגם בידיש. בין המורים הראשונים היו מהנדסים פולנים, כי בתחילה לא כל המורים היהודים ידעו לדבר יידיש. הנהלת אור"ט, שבה השתתפו חברי ה"בונד" ו"דימוקרטים", דאגו, כי שפת ההוראה תהפוך ליידיש. בידיש חסרו ספרי לימוד מקצועיים ולא היו מספיק מונחים טכניים. בראש הטכניקום הועמד המהנדס מתתיהו שרייבר, שאביו היה סגן הרב מטעם בוויילנה, איש בעל כושר אירגוני, שהקדיש את כל זמנו ומרצו למוסד. המהנדס מ. שרייבר, ידע בקושי לקרוא אותיות עבריות ושפת הדיבור בבית הוריו ואחר-כך בבית-הספר היתה הרוסית; הוא למד לדבר ולכתוב יידיש ואף חיבר בידיש ספרי-עזר והרצאות במכניקה, טכנולוגיה ופיסיקה שימושית. המהנדסים, שהורו במחלקה לחשמל ולראדיו, חיברו גם הם ספרי-עזר ומונחים בידיש. לימוד ספרות יידיש היה חובה על התלמידים. בשנת 1936 הגישו 82 תלמידי הטכניקום דרישה למנהל להנהיג את לימוד העברית במוסד. מפני שרבים רוצים לעלות לארץ-ישראל ולהשתלם בטכניון בחיפה. בטכניקום למדו בחודש מאי 1935 127 תלמידים — 73 מכניקה, 54 חשמלאות.

המוסד, שנקרא במשך 11 שנה "טכניקום יהודי", שינה את שמו ל"בית-ספר טכני פרטי" לפי דרישת השלטונות. ואחרי ארבע שנים קיבל זכיון ל"ליציאון מכני". הליציאון הווילנאי היה בית-הספר היהודי היחידי במדינה, שהותר לו להעניק תואר טכנאי או הנדסאי. לרגל פתיחת הליציאון נערכה חגיגה (אוקטובר 1938). למדו אז במוסד 155 תלמידים — 47 בליציאון והשאר עמדו לסיים את בית-הספר הטכני. לליציאון נתקבלו רק בוגרי גמנסיה.

ליד הטכניקום היו עורכים קורסים זמניים למבוגרים במקצועות שונים, כמו אספקת מים, ראדיו, עבודות בניה במלט-בטון.

ליד המוסד פעלה ועדה לאספקת עבודה לבוגריו.¹⁷⁰

"עזרה על-ידי עבודה". המוסד המשיך לפעול ופיתח מקצועות מלאכה, שלא היו אצל היהודים. המוסד השתדל להעלות את רמת המלאכה אצל בעלי-המלאכה על-ידי קורסים להשתלמות, וכן לסייע לנערים, שעבדו אצל בעלי-מלאכה, לעמוד בבחינות לשוליות לפי החוק לאיגודים-צבים של בעלי-מלאכה.

מלבד בתי-הספר המקצועיים, שבהם למדו לפי התכניות הממשלתיות מקצועות שונים, כמו נגרות, חייטות, תפירת לבנים, ייסדה "עזרה על-ידי עבודה" בית-ספר לציור וקורסים טכנו-כימיים. בית-הספר לציור הכשיר את תלמידיו במקצועות גרפיים, כמו צילום, ליטוגרפיה, וכן ציור אמנותי. הקורסים הטכנו-כימיים היו מכוונים לפיתוח תעשייה זעירה בשטח המזון. לשם עזרה לנוער העובד אצל בעלי-מלאכה, הקים המוסד בית-ספר משלים מיוחד, שהכשיר אותם לעמוד בבחינות לקבלת תואר "שוליה". היה זה בית-ספר יהודי יחיד במינו בפולין. המוסד הפעיל בראשית שנת 1939 קורסים לבנאות; גם קורסים אלה היו יחידים במינם אצל יהודי המדינה.

ל"עזרה על-ידי עבודה" היו בשנת 1939 כשלוש-מאות חברים-תומכים, אך התקציב התבסס בעיקרו על תמיכה מחברת יק"א. בבית של המוסד על 32 אולמיו וסדנאותיו היו כאלפיים דגמים טכניים ואמנותיים, שנרכשו באמצעים מקומיים. למוסד היתה ספריה מקצועית ובה 6,000 ספר.

המוסד היה עורך תערוכות של עבודות תלמידיו. במלאות 30 שנה למוסד נערכה תערוכה ויצאה לאור חוברת יובל (אוקטובר 1933). גם במלאות 35 שנה למוסד יצאה לאור חוברת ונערכה תערוכה.

אגודת הנשים היהודיות ייסדה קורסים למלאכה לבנות. למדו בהם בשנת 1927 נערות ונשים בגיל 15-40 תפירה. עם הפעלת חוק האיגודים הצבים היה צורך להתאים קורסים אלה לדרישות החוק. האגודה קיבלה זכיון לבית-ספר למלאכה לצעירות בגיל 13-17, בית-ספר שיתן תעודות אומן.

האגודה פתחה בשנת 1932 גם בית-ספר למשק בית. אגודת הנשים הציוניות ויצ"ו ייסדה גם היא בית-ספר למשק בית, שנתן אפשרות לקבל דשיונות עלייה (1934).

קורסים לאמנות ולמלאכה ניהלה באופן פרטי בשנות השלושים הגב' אדלה האקע.

קורסים ובתי-ספר למסחר. קורסים למסחר של מורים פרטיים היו קיימים בוויילנה, נמנה מהם את זה של ישעיהו גזונדהייט, ל. צסליה ויוליאן שטרנברג.

170 צייט', 5.10.1936; 31.8.1938; 28-29; סקירה על הטכניקום מאת מ. שרייבר בוילנר אלמאנאך, 1939. עמ' 251; מאמר על מ. שרייבר מאת גיסו הירש אברמוביטש בספרו פארשוואונדענע געשטאלטן, 1958.

בראשית שנת הלימודים 1934/35 נפתח בית-ספר יהודי למסחר בשם "קומרציום". בית-ספר לחינוך מיוחד נוסד על-ידי אגודה לחינוך מיוחד, שנוסדה בראשית שנות השלושים על-ידי ד"ר י. גנזל, ויטה לוין ועוד. האגודה אספה ילדי רחוב וילדים מפגרים, הקימה בשכילים בית-ילדים ובית-ספר מיוחד. בראשית שנת הלימודים תרצ"ו (1935-36) היו בבית-הילדים כעשרים ילד בהנהלתה של תהילה טיקטין ואילו בבית-הספר שבבניין הקהילה כשישים ילדים מפגרים בלימודים. הילדים הציגו אז מחזה מחייהם, מחזה שהם בעצמם חיברו אותו. הילדים התקדמו בלימודיהם בהנהלתן של ויטה לוין ותהילה טיקטין.¹⁷¹ היה זה בית-הספר היהודי היחיד במינו בכל פולין.

אגודת המורים העברים הקיפה את מורי בתי-הספר של "תרבות", "הוועד המאוחד" (מזרחי) ו"יבנה". היתה לה קופת מילווה ועזרה הדדית (נוסדה בשנת 1927). ברשותה היתה ספריה די גדולה והיא סדרה לחבריה קורסים לקבלת תעודות הוראה. מיספר החברים בשנת 1939 היה 162.

אגודת המורים היהודים (היידישאים). פעולתה הופסקה על-ידי השלטונות בחודש מארס 1939. הסיבה לכך היתה בוודאי חשד בפעילות קומוניסטית של חברי האגודה. מיספר החברים באגודה זו היה בזמן ביטולה 170.

171 'ווילנער טאג' מיום 5 במארס 1933; דניאל טשארני בספרו א ליטוואק אין פוילן, גירזורק 1935, מיזמנו; 'צייט' מיום 15.10.1937.

עזרה הדדית, אירגונים ומוסדות

מוסדות צדקה וחסד.

בית-מושב הזקנים היה אחד המוסדות הבולטים בעיר. בשנת 1884 חיו בו 162 זקנים. בסוף שנת תרמ"ו (1886) חגגו חנוכת בית חדש.¹ הלחץ מצד זקנים עניים למחסה היה גדול. בשנת 1891 נגשו הגבאים לבניית מבנים נוספים תוך תקווה, כי העיריה תקציב לזה סכומים מהכנסות הקורובקה. באותה שנה חיו במוסד 203 זקנים וזקנות ועבדו בו בהתנדבות שלושה רופאים: הד"ר סטמבו, הד"ר שלמה סקומורובסקי והד"ר ד. רוזנקראנץ. הקורובקה הקציבה באותה שנה 11,000 רובל; בקרן הקיימת, שמפירותיה נהנה המוסד, היו אז 21,250 רובל.

ועד מושב הזקנים פנה בשנת 1899 אל העיריה בבקשה להקציב 6,000 רובל לבניית קומה שלישית לבית ועוד אלף רובל — כסיוע שנתי. הקמת הקומה צריכה היתה לעלות 36,000 רובל. העיריה הקציבה לכך 6,000 רובל, בתשלומים במשך שלוש שנים. הברונית קלרה הירש תרמה אז 35,000 רובל להרחבת המוסד.² בשנת 1900 חיו במוסד 195 זקנים ואילו בשנת 1901 היו בו 240 זקנים. יושב-ראש מועצת המוסד, הבנקאי ישראל בונימוביץ', הוסיף לקרן הקיימת של המוסד, 3,600 רובל. גם תורמת נוספת, פולניה נדיבה, הוסיפה לקרן 4,200 רובל.

בראשית שנת 1908 היו במוסד 210 זקנים. במשך השנה נתקבלו עוד חמישים זקנים. הדרישה למקומות במוסד היתה גדולה. הגבאים החליטו להחיש את גמר בניית הקומה השלישית, כדי לאפשר קבלת מאה זקנים נוספים. ואמנם נסתיימה בניית הקומה השלישית בשנה שלאחריה והיה מקום במוסד לשלוש מאות זקנים. כמנהל-משגיח שימש, החל משנת 1908, ר' זלמן נח קליינשטיין, עסקן ציבורי ולמדן, שבא במקום המנהל הקודם, אברהם בייגלברק, לשעבר תלמיד בית-מדרש לרבנים, שעבד במוסד החל משנת 1873.

בשנת 1909 נתקבלו תרומות גדולות לקרן-הקיימת של המוסד: מישראל בונימוביץ' — 6,115 רובל, מהלשכה הבנקאית שלו — 500 רובל, מיוסף קארפינסקי — 8,000 רובל, מיצחק קלאצ'קו — 7,200 רובל, ומאצילה לאי-הודיה — 4,000 רובל. הקרן הגיעה אז לסך 167,600 רובל. התרומות ניתנו לא רק בכסף אלא גם במצרכים, כמו לחם, בגדים וכדומה. כן נהגו תורמים שונים לתת יינות

1 'המליץ' 1885, גל' 25 לפי דו"ח לשנת 1884; 'המליץ' 1886, גל' 118, בכחכות מוילנה.

2 'היוסחוד' 1898, גל' 48; שם, 1899, גל' 1, 5.

בשנת 1912 חיו במוסד 340 זקנים — 160 גברים ו-180 נשים, שגרו בשישים חדרים. בבניין היו עוד 15 חדרים, שיכלו לקלוט כחמישים זקנים נוספים. היה בית מטבח גדול, היה חדר לבישול תה, חדרי אוכל, מרפאה ובית-מרקחת. באגפים מיוחדים שכן בית-כנסת ובו ספריה תורנית, וכן בית-מרחץ מסודר יפה עם שני חדרי אמבטיות. אחד הזקנים היה חובש לפי מקצועו והיה עוזר לרופא. הקרן הקיימת של המוסד גדלה וב-1912 הגיעה לסך 234,900 רובל.

הנשים היוו רוב בין שוכני המוסד: בשנת 1913 — 190 נשים ו-150 גברים. הזקן שבחבורה היה בן 106.

ההכנסות של המוסד היו: מהקורובקה ומהעיריה; מנחלאות, ריבית מהקרן הקיימת; מתרומות, מדמי חבר ומקופסאות צדקה, שהועמדו כבתים פרטיים ובכתי-מסחר.³

ב-1937 היו במוסד 320 זקנים. העיריה תמכה רק ב-219 זקנים וילנאים. היא היתה משתתפת ב-15 זהובים לחודש עבור כל זקן, אבל החזקתו של זקן אחד עלתה בכל חודש סכום כפול מזה. מיספר הזקנים שהעיריה השתתפה בהחזקתם, פחת משנה לשנה: בשנת 1938 היו במוסד 314 זקנים ובשנת 1939 — 191 זקנים בלבד. בראשית שנת 1939 צמצמה העיריה את השתתפותה והעמידה אותה על 500 זהובים לחודש בלבד. למוסד היו גם הכנסות ממקרקעין ומניירות ערך. זקנים רבים התדפקו על שערי המוסד, אך לא לכולם נמצא מקום. יושב-ראש הוועד היה הד"ר ג. גרשון.

בית הכנסת אורחים. האכסניה לאורחים נמצאה במצב עלוב. היה בה רק חדר אחד שקירותיו לחים ואווירו מחניק. בחדר עמדו שתי מיטות שכורות, בלי כר ובלי שמיכה, ואפילו שולחן לא היה בו.

כאשר התחילו בראשית שנות התשעים גירושים מהכפרים ומחוץ ל"תחום המושב", גבר הצורך בבית להכנסת אורחים. בהתייעצות בבית "הצדקה הגדולה" הראשית שנת תרנ"ג, הוחלט להעביר את המוסד, החל מהראשון בינואר 1893, לבית השייך ל"צדקה הגדולה" ברחוב סאפיאניקס, בו יעמדו לרשותו שישה חדרים גדולים.

לביצוע התכנית היה צורך ברשיון מהשלטונות. המגיד דמתא ר' צבי-היהוש רבינוביטש השיג את הרשיון וקנה חמישים מיטות עם כל הדרוש לבית הכנסת האורחים.⁴

כימי שלטון פולין — בשנת 1934, אנו שוב מוצאים ידיעה על נדבן אחד, שתרם בית בן שלוש קומות ברחוב האטליזים לצרכי הכנסת אורחים מעוטי-יכולת הבאים

3 דו"חים של המוסד מן השנים 1891, 1892, 1901, 1902, 1908, 1909, 1912, 1913, שנתון לפלך וילנה לשנת 1894 (ברוסית).

4 'המליץ' 1888, גל' 221; שם, 1891, גל' 197; 'היוסחוד' 1893, גל' 1; 'המליץ' 1893, גל' 9, 192; ר"מ מיצקן "עדת ישראל בורלנא", 'האסיף' א', תרמ"ד.

העירה. הבית הכיל 12 חדרים, שצריך היה לשפצם. אסיפה מייסדת של אגודת "הכנסת אורחים" התקיימה בקיץ של שנת 1934 בראשותו של הרב ש. פריד וכעבור כחודש ימים נתקבל אישור רשמי לתקנון האגודה. את חנוכת הבית חגגו בסוף שנת 1935. הוא הכיל 10 חדרים ובהם עשרים מיטות וכן אולם לישיבות. בסוף שנת 1937 אנו קוראים ידיעה בעתונות, כי נותנים לאורחים להתארח באכסניה רק שלושה ימים. יהודי מגרודנה, שביקר בוילנה בחודש פברואר 1938, ראה את בית הכנסת האורחים, סיפר כי נותנים לאורח לשהות שם עשרה ימים; בכל יום מגישים שם תה, ובשבתות — שלוש ארוחות; בבית — 18 מיטות בשביל אורחים מכובדים ושש בשביל אורחים פשוטים יותר; נמצא בבית קלויז, שלומדים בו שיעורים אחדים. היהודי מגרודנה היה נלהב ממראה עיניו, מנקיון הבית וממסירותו של העסקן הראשי שמרקוביטש. הוא אמר, כי לא ראה בשום עיר אחרת מוסד כזה.

ועד הנשים. ועד נשים למען ילדי עניים, שלא למדו ולא עבדו, הוקם בשנת 1880 בחסותה של "הצדקה הגדולה". הנשים היו דואגות למזון, להלבשה ולהנעלה לילדים. את הגדולים יותר היו הנשים מוסרות לבעלי-מלאכה, ללמדם ואומנות. בשתי השנים 1882-1883 טיפל ועד הנשים במאתיים ילדים ובחמש השנים 1887-1891 תמך ב-176 נערים ונערות. במקרים אחדים שכרו הנשים מורים ללמד את הילדים קרוא וכתוב. בשנת 1893 מסר ועד הנשים 36 נערים ושש נערות לבעלי-מלאכה. בית-ספר ערב. בשנת 1884 עלה הרעיון לייסד שיעורי-ערב לנערים ולנערות עובדים. ועד הנשים רצה לפתוח בית-ספר ערב לנערים, שלמדו מלאכה. הצורך בבית-ספר כזה הורגש גם על-ידי בעלי מלאכה צעירים. ועד הנשים קיבל על עצמו את הטיפול בייסוד בית-הספר, שנפתח במעמד חגיגי ביום ה-30 באוקטובר 1896. למדו בו בשנת 1907 שלושים וחמישה תלמידים; באותה שנה נמסרו 64 בנים ותשע בנות לבעלי מלאכה ללמוד מקצוע. חלק מבעלי המלאכה לא דרשו כל תשלום עבור הלימוד, אך רובם קיבלו 25-40 רובל בעד כל תלמיד.

לטיפול בבית-הספר נוסדה אגודה מיוחדת, שצברה לה קרן-קיימת. תקציב האגודה לשנת 1908 היה 6,075 רובל. 4,000 רובל נועדו לתשלום לבעלי מלאכה ולביגוד; 1,200 רובל להחזקת בית-הספר.⁵

בתי יתומים. כבית יתומים יהודי לנערים שימש בית התלמוד תורה. ועד הנשים שם לב לחוסר בית ליתומות יהודיות והוא פתח בשנת 1898, ברשיון משר הפלך, בית יתומות. במוסד הזה היו מחזיקים את היתומות ומלמדים אותן מלאכה וכן קרוא וכתוב. בשנה הראשונה נתקבלו 39 נערות ונפתחה כיתה אחת. בשנת 1908 היו במוסד 42 ילדות בגיל 14-8.

בתחילה נמצא המוסד בדירה שכורה, אולם עם קבלת תרומה מהבארונית קלרה

5 ה'יוסחוד' 1884, ג'ל' 8; שם 1893, ג'ל' 16; שם 1894, ג'ל' 22; שם 1896, ג'ל' 47; 'המליץ' 1884, ג'ל' 8, 47; שם 1894, ג'ל' 22, 133; שם 1896, ג'ל' 254; 'ראזסבייט' 1908, ג'ל' 33.

הירש בסך 20,000 רובל בתוספת תרומות מן הנשים נרכש בית למטרה הזו. במקום ועד הנשים התארגנה אגודה למען יתומות ונערות יהודיות עניות, שתקנונה אושר בשנת 1911. הנשים שעמדו בראש האגודה ניהלו את המוסד.⁶ אגודת עזרה לילדות עניות. חברות האגודה לעזרה לילדות עניות היו מבקרות עם קופת צדקה אצל כל יולדת — הזקוקה היתה מקבלת, בעלת היכולת היתה תורמת.⁷ בכל שנה היתה מתקיימת אסיפה שנתית של האגודה. לאסיפה היו מזמנים אורחים חשובים, כמו את הרופא המיילד ד"ר יעקב ויגודסקי. בזמן האסיפה היו מתרימים את המשתתפים. בראשית שנת תרנ"ה (1894) נאספו באסיפה תרומות בסך 470 רובל.⁸

האגודה "הכנסת כלה" פעלה לעזרת כלות עניות. יהודי וילנה רצו בשנת 1900 לקבל אישור רשמי לתקנוני האגודות לעזרה לילדות ול"הכנסת כלה". לפי עתון מקומי ציוו השלטונות להכניס תיקונים בסעיפי התקנונים כך, שיושב-ראש ההנהלה ואחד מחבריה יהיה נוצרי. אגודה בשם "קופת הנדוניה" נוסדה אז ברשיון ובהשגחת השלטונות. הקופה עמדה תחת השגחת העירייה. האסיפה הכללית שלה, בחודש ינואר 1915, התקיימה באולם מועצת העירייה.⁹

"קופות מילווה", "גמילות חסד". קופות למתן הלוואות קטנות בתנאים נוחים הביאו תועלת רבה להמון מחוסרי האמצעים בניהול עסקיהם הדלים. קופות כאלה של "גמילות חסד" היו קיימות, כאמור, כמעט ליד כל בית-תפילה וליד חכרות בעלי-המלאכה. הקופות הקיימות לא סיפקו כנראה את כל הצרכים ולכן הלכו ונוסדו קופות גמ"ח חדשות. קופה כזאת נוסדה בשנת תר"ן (1890) ליד עזרת הנשים של קלוז' גחש"א (קלוז' הקברנים). בשם "עזרת נשים". יסדו אותה משה אהרון מילייקובסקי, הגברת פראדל רובין ואחרים. כל אחד מהמייסדים הכניס 10 רובל. הם קיבלו גם 100 רובל שנשארו מתרומות למען נשפים בפלך וילנה. קופת הגמ"ח "עזרת נשים" פעלה תחת חסותה של ה"צדקה הגדולה". היא היתה מלווה 1-5 רובל בלי משכון, והלווה היה מחזיר 5 קופייקות לכל רובל בכל שבוע. הקופה קיבלה בשנת 1906 אישור רשמי והיו לה 885 חברים. רוב הלווים היו חנוונים זעירים, שערך כל סחורתם היה 2-5 רובל, וכן בעלי-מלאכה. בשנת הייסוד הלוותה הקופה 1,500 רובל ואילו בשנת 1908 — 7,997 רובל.¹⁰

אגודת מילווה וחיסכון. סוחרים זעירים ובעלי מלאכה היו מקבלים הלוואות בתנאים די נוחים באגודות הווילנאיות לאשראי הדדי. מורגש היה בכל זאת צורך בקופת מילווה עממית יותר, שתיתן הלוואות בסכומים לא גדולים ובריבית נמוכה

6 היוססוד' 1897, גל' 8; שם 1898, גל' 3, 34; 'המליץ' 1898, גל' 158; 'יידישע צייטונג' וילנה, 1909, גל' 11; ווילנער זאמלבוך, 1916, עמ' 196.

7 הרב ד"ר י. רילף בספרו שלושה ימים ברוסיה היהודית (בגרמנית), 1882.

8 'המליץ' 1894, גל' 272.

9 'הזמן' 1915, גל' 8.

10 א. ברוינסקי ב'יידישע צייטונג', וילנה 1909, גל' 47.

לבעלי מלאכה ולסוחרים זעירים. ואמנם התחילה ביום ה' 21 ביולי 1898 לפעול אגודה וילנאית להלוואה וחיסכון של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. כל חבר שרכש לו מגיה בת עשרה רובל, היה זכאי לקבל הלוואה בסך 30-80 רובל. בין המייסדים היו אנשים עשירים אחדים שתרמו סכומים קטנים. אחד המייסדים והמארגן היה יעקב קאבאצ'ניק, שנבחר ליושב-ראש ההנהלה ופעל במסירות. דחיפה לאמון במוסד הכספי החדש הזה נתן המגיד דמתא ר' מאיר-נח לויץ, שהפקיד בו שבוע ימים לאחר פתיחת הפעולות את כל כספו, סך 3,000 רובל, בריבית של 3%. אחריו הפקידו בו רבים את כספם. אחרי חמישה חודשים של פעולה היו כבר באגודה 1,095 חברים, 778 קיבלו הלוואות מהם 340 בעלי מלאכה. בשנת 1899 היה מיספר החברים 2,106 — 857 בעלי מלאכה ו-827 סוחרים זעירים.¹¹ כעבור שנה הגיע מיספר החברים באגודה ל-2,092, מהם 1,137 בעלי מלאכה, 68 בעלי סדנאות, 1,400 סוחרים זעירים וכדומה; 250 עד 300 היו חברים "מפני הכבוד", כלומר תומכים. הלוואות ניתנו באותה שנה בסך 265,134 רובל; כל הלוואה בממוצע בסך 48 רובל. בשנת 1901 היו באגודה 3,184 חברים.¹²

חברת יק"א העמידה בשנת 1905 לרשות האגודה להלוואה וחיסכון סך 15,000 רובל להלוואות. היה זה נסיון ראשון מצד יק"א לעודד פעולות של אגודות מילווה וחסכון במדינה.¹³

כספי המניות של החברים הגיעו בשנת 1907 לסך 29,039 רובל והפקדונות הגיעו לסך 397,398 רובל.¹⁴

קופות גמ"ח הלכו ונוסדו במשך כל התקופה ליד בתי-תפילה. בפרבר "ירושלים" נוסדה בשנת 1910 קופת מילווה בשם "חסד". יושב-ראש הוועד היה הד"ר סולונוביטש ומשתתף פעיל היה ש. זטיל, שעסק במיוחד במתן הלוואות לדיירי "המעונות הזולים". בזמן הייסוד היה בקופה סך 300 רובל. ההון של 8 קופות גמ"ח, שפרסמו דו"חים, הגיע בשנת 1910-1911 ל-35,284 רובל, כולל הונה של קופת הגמ"ח ע"ש דבורה אסתר, בסך 13,719 רובל.¹⁵

מסעדה זולה. לא ידוע לי אם המסעדה, שהוקמה בשנת 1881 ביזמתו של א. מאנאסביטש למתן ארוחות חינם לעניים בני כל הדתות, התקיימה זמן רב. בעיר היו קיימות מסעדות זולות, שהקימו נוצרים, אולם היהודים לא נהנו מהן. העוני בקרב האוכלוסיה היהודית בעיר גדל. הסופר יקנה"ז (ישעיה ניסן כהן הר-זהב גולדברג), שביקר בוויילנה בשנת 1889, כתב אז ב'המליץ' (גליון 172):

11 'יוסחוד' 1900, גל' 30, במכתב מוויילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

12 ב"ג (בוריס גולדברג) במכתב מוויילנה, בשבועון 'יוסחוד' 1891. "מוסד לדוגמה", שם 1902, גל' 17.

13 'הזמן' 1905, גל' 59; יושב ראש הנהלת האגודה י. קאבאצ'ניק נפטר באותה שנה (שם, גל' 73).

14 דו"ח של האגודה לשנת 1907, וילנה 1908 (ברוסית).

15 'וויילנער וואכנבלאט' 1910, גל' 6; מאמרו של י. לשצינסקי בכתב-העת 'המבשר מהקהילה היהודית' (ברוסית) 1914, חוב' א'.

"יאה עניותא לישראל — על כן בכל עבר ופינה בצדי הרחובות ובראש
הומיות עניים ואביונים עומדים על הדוכן, נושאים ידיהם כלפי העם
ומפגינים בעדם, יום ולילה לא ישבתו. אין עיר בישראל אשר העניות תקרא
בה כבעיר ווילנא רבתי..."

ילדים נראו יושבים ברחוב, וכן נשים עם תינוק ביד, פושטים יד ומבקשים
נדבה. הופיעו גם קבצנים, שהיו שרים או מנגנים ברחוב, כדי לעורר את
תשומת הלב של עוברים ושבים."

בווילנא והסביבה נפוצה בשנת 1892 מחלת הכולירה. המגיפה לא קיבלה ממדים
נרחבים. שר-הפלך הזמין אז אליו את המגיד דמתא ר' צבי הירש רבינוביטש והציע,
כי נכבדי הקהילה ייסדו מטבח זול לעניי העדה. התקיימה התייעצות שנקראה על-ידי
"הצדקה הגדולה", והוחלט לייסד בית תמחוי. נבחר ועד, שהוטל עליו לאסוף את
הכספים הדרושים. המגיד דמתא נאם בבתי-כנסת רבים בעיר על הצורך הרב בבית
התמחוי. אחר-כך יצא יחד עם הבנקאי ישראל בונימוביטש לאסוף כספים. ביום ה-
10 בינואר 1893 נפתחה המסעדה ברחוב הפראנציסקנים.

ביום הראשון לפתיחת המסעדה אכלו בה 400 עניים. תמורת תשלום קטן, 4
קופייקות, הוגשה ארוחת בשר עם מרק ולחם. מיספר האוכלים גדל מהר והגיע ל-
600-900 סועדים. היו נותנים גם ארוחות הביתה. מהמסעדה נהנו לא רק עניים,
שחלקם קיבלו ארוחות חינם, אלא גם מגורשים מהכפרים, שהיו מגיעים העירה
בחוסר כול, וכן פועלים, ששמחו לקבל במחיר זול ארוחה חמה. נשים רבות התנדבו
לעבוד שם בתורנות. הן סייעו לגבאי "הצדקה הגדולה" לאסוף תרומות.
באסיפה השנתית הראשונה מסר מזכיר-הוועד, אריה ניישול, דו"ח, שלפיו חילקו
במשך השנה 20,630 ארוחות לכל דורש, בלי הבדל דת.

עסקני המוסד החליטו בשנת 1895 לבנות בית למסעדה. כל אחד מהעסקנים תרם
300-400 רובל. נרכש מגרש בפרבר נוביגורוד. הקמת הבית צריכה היתה לעלות
30,000 רובל, ואילו בקופת המוסד היו אז רק 9,000 רובל. מאיר גורדון פעל רבות
להשגת המימון על-ידי גיוס הלוואות מנכבדי העיר. הוקם בית בן שתי קומות ובו
מטבח משוכלל. בניית הבית ארכה שנה אחת וביום ג' באדר תרנ"ו (1896) חגגו את
חנוכת הבית. לחגיגה באו כאלפיים איש ונאספו בה למעלה מאלפיים רובל.
בחדר האוכל הגדול היה מקום ל-600-700 איש. כיוון שלסילוק החוב דרושה
היו הכנסות, היו מסדרים באולם הרצאות פופולריות, קונצרטים ואסיפות חגיגיות.
הבית שימש איפוא גם כבית-עם.

בין התומכים במוסד היו בלתי יהודים אחדים. הארכיבישוף הווילנאי היה מכניס
בכל שבוע סכום מסוים למתן 75 ארוחות בימי א' בשבוע, חינם לכל דורש, בלי
הבדלי דת. בראשית שנת 1896 היו אוכלים בבית-התמחוי היהודי בכל יום מאה
נוצרים.

המוסד אושר רשמית רק בשנת 1898.
מדור מיוחד סידרה הנהלת המוסד לקהל המשכילים העניים.

הדרישה ההולכת וגוברת לארוחות זולות מוכיחה את הדלות שהלכה וגברה בעיר. בעד שלוש קופייקות היו נותנים ארוחה בלי בשר, ואילו בעד ארבע קופייקות ארוחה עם בשר. מיספר הארוחות בשלוש קופייקות היה רב יותר מן הארוחות בארבע קופייקות.

בשנת 1899 סופקו 12,588 ארוחות.

בשנת 1900 סופקו 17,957 ארוחות.

בשנת 1901 סופקו 18,201 ארוחות.

בשנת 1902 סופקו 26,452 ארוחות.

העירייה הקציבה לבית-התמחוי בשנת 1900 סיוע בסך 400 רובל, סכום פעוט בהשוואה לצרכים. בשנת 1902 קיבלה המסעדה 2,000 רובל מכספי הקורובקה. מוספר הארוחות שניתנו במסעדה הזולה היה:

בשנת	מיספר ארוחות	מזה ארוחות חינם	ארוחות חינם באחוזים
1905	148,852	42,319	29
1906	130,608	32,232	25
1907	167,463	37,709	23
1908	201,537	35,407	17
1909	141,334	14,748	10
1910	107,714	16,808	15
1911	125,141	27,066	22

בימי חופשת הקיץ של שנת 1906 היו באים למסעדה 30-40 נערים והיו דורשים כי יתנו להם ארוחות חינם, מפני שאין להם במה לשלם. ואמנם נתנו להם. בשנת 1907 העניקה המסעדה לתלמידים עניים 22,000 ארוחות חינם. "המסעדה הזולה" מילאה תפקיד חשוב בחיי האוכלוסיה היהודית של העיר. ד"רות על פעולתה מפוררים על פני גליונות רבים של העתונות היהודית והלא יהודית.¹⁶ היא פעלה בעיתות שלום וכזמן מלחמה, בהתחלף שלטונות וכזמן שלטון יציב. העירייה וועד הקהילה היו משתתפים בהוצאות המסעדה, שהיתה נותנת ארוחות חינם גם לפי פתקים ממוסדות אלה. בשנת 1936 נתנה המסעדה 150,000 ארוחות. בכל יום היתה נותנת 450-500 ארוחות, בתוכן 90 ארוחות חינם, 60 במחיר מוזל מאוד, 5-15 גרושים לארוחה, 35 — לפי פתקים מהעירייה, 80 — לפי פתקים

16 'המליץ' 1890, גל' 175; 1893, גל' 9; 1894, גל' 31; 1895, גל' 158.66; 1896, גל' 34; 'היוסחור' 1892, גל' 42; 1893, גל' 1, 5, 11, 16; 1894, גל' 1; 1895, גל' 9; 1896, גל' 14, 7; 1899, גל' 49; במכתבים מווילנה מאת ב"ג (בריס גולדברג); 'השבועון 'יוסחור' 1900, גל' 100; 'בוודשצ'ניסט' 1902, גל' 52; 'כריסטיאני דייני' 1904, חוב' ג'; מאמרו של ב. גולדברג ב'הר הזמן' 1908, גל' 172, 190; מאמרו של י. לשצ'ינסקי בכתב-העת 'המבשר מהקהילה היהודית' (ברוסית) 1914, חוב' א'.

מוועד הקהילה; 200 ארוחות ניתנו במדור למשכילים מעוטי-יכולת בהנחה של 10 גרושים לארוחה משופרת. ועד המסעדה התאונן בראשית שנת 1937 על ועד הקהילה, שאינו תומך דיו במסעדה והוא חייב לה חוב של 2,375 זהובים עוד משנת 1935. בינתיים התייקרו המצרכים ב-37%, ארוחה עלתה בדרך כלל 34 גרושים ובמסעות המשכילים 36 גרושים. המסעדה הגיעה בראשית חודש אפריל 1937 לגרעון של 20,624 זהובים. המסעדה רצתה להעלות את מחיר הארוחה בחמישה גרושים, אך ועד הקהילה סבר, כי ההעלאה אינה מוצדקת, אפשר להשיג ארוחות אצל אנשים פרטיים במחיר זול יותר. ועד הקהילה היה משלם אז בעד 113 ארוחות ליום, שעלו לו כ-600 זהובים לחודש. האנשים, שקיבלו פתקים מוועד הקהילה, חדלו אז לקבל ארוחות במסעדה הזולה, הם פונוו לאנשים פרטיים. אחר-כך חזרו בעלי הפתקים מוועד הקהילה לאכול שוב במסעדה הזולה.

בשנת 1937 נתנה המסעדה 130,000 ארוחות. בסוף שנה זו היה למסעדה כבר גרעון בסך 24,000 זהובים. ועד הקהילה לא היה משלם בזמן; הוא היה נותן שטרות לשמונה חודשים ובהם אי-אפשר היה לקנות מצרכים. מיספר החברים התומכים במוסד ירד. במקום 4,000 חברים לפנים, היו בראשית שנת 1938 רק 200, שהיו מכניסים 150 זהובים לחודש. מתוך 500 הארוחות, שהמסעדה היתה נותנת בכל יום, מאה אוכלים לא שילמו כלל, עוד מאה שילמו מחצית או רבע המחיר, והשאר אכלו על חשבון העיריה והקהילה. המסעדה היתה מפסיקה בכל יום 40 זהובים.

היו למסעדה גם הכנסות מהבית שלה; באולם הגדול היו עורכים קונצרטים ואסיפות.¹⁷

חברות "לחם עניים", "בית-לחם" ו"משען לחם בכבוד". רוב התושבים, כפרבר סניפישוק התפרנסו מעבודה בבתי-משרפות לבנים, שהיו שם כמיספר רב; עבודה זו היתה נעשית בחודשי הקיץ ואילו בחודשי החורף היו פועלים אלה מבקשים עבודה אחרת, כמו חטיבת עצים והובלתם. רבים מהעובדים, ביחוד הזקנים שבהם, היו זקוקים לסיוע. חייל משוחרר מצבא ניקולאי הראשון (מהקאנטוניסטים), שהשתקע בסניפישוק, סנדלר לפי מקצועו התחיל בערך בשנת 1885 לאסוף בקיץ תרומות ולחלק בחורף לחם לזקוקים. הוא היה מחלק כל שבוע לחם ל-140 משפחות. המפעל של ברל באקולין הסנדלר נקרא "חברת לחם עניים". כיוון שקשה היה ליחם למלא את התפקיד לבדו, החליטו בשנת תרנ"א (1891) גבאי בית הכנסת בסניפישוק לקבל לידם את הטיפול ולסייע ליוזם בפעולתו.¹⁸

לפעולה זו היה המשך גם בתקופה הקשה תחת שלטון פולין בחברות "בית לחם" ו"מתן לחם בכבוד".

"בית-לחם". המשבר הכלכלי, שפקד את המדינה כולה בשנת 1929 ושהיה מורגש ביותר בקרב יהודי וילנה, גרם להקמת אגודות לעזרה לזקוקים, ביחוד

17 'אוועדער טאג' אפריל 1937; 15.1.1938; 8.2.1938; 'צייט' 12.1.1938.

18 'המליץ' 1891, גל' 9; 1893, גל' 10.

ל"יורדים", שירדו מנכסיהם. אגודה למתן לחם לרעבים, ולא רק לחם אלא גם מצרכים אחרים וכסף בצורת מתן כסתר, נוסדה באותה שנה ביוזמתו של ראובן אליהו ברנשטיין. האגודה נקרא "בית-לחם". בחודש מארס 1929 אספה תרומות בלחם ובכסף ותמכה ב"יורדים". לקראת חג הפסח תר"ץ (1930) חילקה זקוקים יין, דגים, סוכר ומצרכים אחרים וגם כסף בצורת מתן כסתר וסידרה כמה עשרות "בעלי בתים יורדים" באחת המסעדות בעיר לסדר-הפסח. סייעה לה בזה גם האגודה "מענגי שבת", שידובר עליה בפרק הבא.

"משען לחם בדרך כבוד". מייסד האגודה "בית לחם" ייסד בשנת 1931 אגודה נוספת בשם "משען לחם בדרך כבוד". מטרתה היתה מתן לחם כסתר ל"יורדים", לתלמידי-חכמים ולבעלי-מלאכה זקוקים. כחבר האגודה נחשב כל מי שתורם פוד (6 ק"ג) לחם לשנה. בין המייסדים נרשמו הד"ר י. ויגודסקי, טוביה בונימוביטש ועוד. ראובן ברנשטיין, אשתו וילדיו התמסרו לפעולה והיו מקדישים את כל זמנם לה. שלושים ואחד מקבלי-התמיכה הביעו על כך את תודתם בפומבי לו ולבני משפחתו. "הוא נותן כך", כתבו, "שאין אנו מרגישים כי נותנים לנו נדבה".¹⁹ האגודה הודיעה בסוף שנת 1933, לאחר שהמייסד הלך לעולמו, כי היא ממשיכה לפעול, אך עם פטירתו של היוזם והמפעיל נפסקה הפעולה של אגודה זו.

מפעולות "בית-לחם". מחלתו ואחר-כך פטירתו של מייסד "בית לחם" שיבשו פעולות אגודה זו. כמה גובים שעבדו באגודה "בית לחם" הקימו אגודות דומות בשמות כמו "אחיזר", "משען לחם" והפריעו בזה לפעולות האגודה. חברי ועד האגודה היתרו בוועד הקהילה, שאם לא יקח לידיה את הביקורת על פעולות האגודות החדשות, יסגרו בהם את אגודת "בית לחם". האגודה המשיכה לפעול. היו לה כאלף מקבלי סיוע קבועים.

לקראת חג הפסח תרצ"ו (1936) נרשמו לקבלת סיוע במצרכים 1,800 איש, בתוכם אלף קבועים ו-800 מומלצים על-ידי רבנים ומוסדות. האגודה היתה מקבלת תרומות מחוץ-לארץ, בעיקר מ"וועד העזרה הווילנאי של נשים" בניו-יורק. לקראת חג הפסח תרצ"ז חילקה האגודה מצרכים ל-1,500 משפחות, שבהן 7,500 נפש, כלומר ל-12% מהאוכלוסיה היהודית.

לאגודה היו בקיץ של שנת 1937 104 חברים ששלמו דמי-חבר מחצי זהוב עד חמישה זהובים לחודש. היא קיבלה במשך השנה 8,006 זהובים בכסף וכן תרומות בלחם, ששוויין היה 3,646 זהובים. ההכנסה העיקרית באה מארצות הברית, מוועד הנשים בניו-יורק, ששלח 750 דולר לפסח. חלק מהכסף שנתקבל מאמריקה נמסר, לפי דרישת המנדבים, לקרוביהם, סך 248 דולר. קרובים אלה קיבלו מהאגודה גם מנות במצרכים, כשבועים מנות.

לחג הפסח תרצ"ח (1938) חילקה האגודה יותר מצרכים ליותר משפחות — ל-1,650 משפחה, שהן 8,000 נפש. זקוקים רבים נוספים באו לבקש עזרה, אך האגודה

לא יכלה לספק את כל הבקשות. מארצות הברית נתקבלו למפעל הפסח אלף דולר. בעיר נאספו למפעל הפסח רק 309 זהובים. האגודה נתנה תמיכה כספית לשמונים איש וכן מסרה מצרכים לשבע אגודות, שחילקו את המצרכים בין חבריהן. יושב ראש האגודה בשנות השלושים היה פליקס דסלר.²⁰

"מתן בסתר". אגודה זו היתה מושיטה עזרה לאנשים שירדו מנכסיהם והתכיישו לבקש סיוע מקופת צדקה. פרטים על פעולותיה, הוועד שלה ותקציבה אינם ידועים לי. ידוע רק, כי היא הזמינה את להקת השחקנים של גנפר להציג לטובתה, בראשית שנת 1914.²¹

האגודה "מענגי שבת". בערך באותו זמן שבו נוסדה המסעדה הזולה, נוסדה גם האגודה "מענגי שבת", שמטרתה היתה להקל על עניי הקהילה את החיים לפחות בשבתות ובחגים. האגודה היתה עורכת מדי שבת וחג שולחן בערב ובבוקר ונותנת ארוחות משביעות עם בשר ודגים לעניים, לבחורי ישיבה ולחיילים. התשלום, שהיו גובים בעד שתי ארוחות, היה קטן, 10 קופייקות, ואילו מבחורי ישיבה היו דורשים רק 5 קופייקות. בעד החיילים היה משלם את 5 הקופייקות נדבן אחד. בשנת 1895 אכלו אצל "מענגי שבת" בכל שבת למעלה ממאתיים עניים.²² כיון שלאגודה "מענגי שבת" לא היה אישור רשמי לתקנונה, התמזגה פעולתה עם זו של המסעדה הזולה. אגודה זו פעלה ברציפות. בכרוניקה אנו מוצאים שבאותו זמן שנוסדה האגודה "בית לחם" נוסדה מחדש האגודה "מענגי שבת", שהיתה קיימת לפני המלחמה ומטרתה היתה להקל על העניים את החיים, לפחות בשבתות ובחגים. האגודה "מענגי שבת" פתחה מסעדה בשביל סוחרים ובעלי מלאכה שירדו מנכסיהם. האגודה חילקה בחודש מארס 1931 בכל שבת שלוש ארוחות חינם ל-600 איש. חלק מהארוחות ניתן במסעדה וחלק נשלח לבתים. המשלוח לבתים על-ידי מתנדבים נעשה בצורה סודית, "מתן בסתר": הם היו שמים ביום השישי לפנות ערב את הסל עם המצרכים, ליד הדלת של ה"יורד", מצלצלים בדלת ומסתלקים, כדי שלא יראו המקבל והמביא איש את אחיו.

איסוף התרומות בשביל האגודה נעשה על-ידי פשוטי העם, 30-40 עסקנים מתוך חוגי בעלי המלאכה, פועלים, רוכלים ו"משכילים מהסוג הישן". במשך כמה שנים נעשה נסיון לרתום לפעולה זו נשים עשירות, אך ללא הצלחה. הן רק גרמו להפרעות, עד שלבסוף סילקו. התרומות היו בכסף ובמצרכים. ועד הקהילה תמך בפעולות הקהילה.

הוועדה לעזרה סוציאלית של הקהילה שלחה בסוף שנת 1932 פרנס אחד לראות מה נעשה במוסדות הצדקה שוועד הקהילה תומך בהם. הפרנס היה נוכח בזמן חלוקת הארוחות כמעון של האגודה ובזמן המשלוח לבתים. כמעון סודר כך,

20 צייט' 1.3.1929 ; 15.4.1930 ; 18.12.1932 ; 9.11.1932 ; 1.4.1936 ; 29.6.1937 ; 10.18.21.4.1938 ; 31.3.1939

21 'הזמן' 1914, גל' 69.

22 'המליץ' 1896, גל' 77.

שמקבל אחד לא ראה את רעהו. לבתים היו מביאים, כאמור, המתנדבים. הפרנס ציין, כי במשך שבוע אחד גדל מספר הארוחות שחולקו מ-120 ל-143. הדבר מראה על גידול העוני בקרב המעמד הבינוני.

בימי החגים בראשית שנת תרצ"ג חילקה מסעדת האגודה 6,581 ארוחות חנם. במשך שנת 1932 אספו העסקנים מצרכים וכסף בסך 27,900 זהובים. בסוף השנה נשארו בקופה 135 זהובים וכן אלף ק"ג לחם.

מחמת מחלתו של יושב-ראש האגודה גילארביטש נחלשה בקיץ של שנת תרצ"ג פעולת האגודה. מאות זקוקים לא קיבלו בשבת ארוחות, רק מעטים קיבלו. האגודה המשיכה לפעול ובקיץ של שנת תרצ"ד (1934) אנו שומעים, כי מספר המקבלים גדל פי חמישה; עשרות אנשים, שהיו לפני שנה בין התורמים, הפכו למקבלים. האגודה חילקה אז בשבתות 1,500 ארוחות; 1,300 מתוכן שלחה לבתים. באביב של שנת 1937 קמה אופוזיציה בתוך האגודה. יושב-ראש הוועד החליט להפסיק את הפעולות. הוא לקח את המפתחות ומסר אותם לוועד הקהילה בהודיעו "אינני יכול לעבוד יותר!" ועד הקהילה מסר את המפתחות לוועדת הביקורת של האגודה. הפעולה של האגודה לא נכנסה מיד למסלולה הרגיל. האגודה חילקה זמן-מה מצרכים בלא לבשל. ועד הקהילה בתיאום עם השלטונות (הסטארסטה) מינו בחודש אוגוסט ועד זמני לאגודה ואז התחילו כבר לחלק ארוחות מבושלות. בדין-וחשבון של הוועד הזמני הממונה נמסר, כי במשך שלושת חודשי פעולתו חולקו 15,426 ארוחות.

בקיץ של שנת 1938 חילקה האגודה בכל שבת 600 ארוחות ולחג השבועות — 2,440 ארוחות. לחלוקה השבועית היו דרושים 125 זהובים, אך בקופת האגודה לא היה די כסף לזה.

האגודה היתה מקבלת מוועד הקהילה סיוע כספי לא גדול 200-300 זהובים לשנה. לשנת 1939 הכניס ועד הקהילה לתקציבו סיוע בסך 200 זהובים. את שאר הכסף והמצרכים היו אוספים העסקנים המסורים בעצמם.²³

עזרה רפואית.

בית החולים היהודי נמצא תחת פיקוח העיריה. היו בעיר שלושה בתי-חולים, היהודי היה הגדול שבהם. את התקציב היה בית-החולים היהודי מקבל בעיקר מכספי ה"קורובקה", 24,000-25,000 רובל לשנה.²⁴ עבדו בבית-החולים בדרך כלל רופאים יהודים, אך גם בלתי יהודים. כך עבד במוסד שנים רבות הרופא הנוצרי לאחובין והיא ציווה לפני מותו למוסד סך של 5,000 רובל.²⁵ החל משנת 1864 שימש, במשך למעלה משלושים שנה, כרופא ראשי הד"ר לודביג סמואלסון, בוגר האוניברסיטה

23 'ציט' 12.9.1930; 12.12.1932; 11.8.1937; 19.12.1937; 22.6.1938; 'אונזער טאג' 11.8.1937; 'אונז' 4.8.1933; 24.10.1932; 1.1.1932; 12.3.1931

24 ד"מ מיצקון: "עדת ישראל בוויילנא", 'האסיף' א', 1884; השבועון 'ווסחוד' 1900, גל' 94 בכתבה מווילנה.

25 'רוסקי יברי' 1880, גל' 23.

בדורפאט. כרופאים שימשו הד"ר לייב גרשון, שלמד במוסקבה (החל משנת 1877), הד"ר וילהלם זאלקינד, שלמד בפטרבורג, נכדו של המשורר שלמה זאלקינד ובנו של הרוקח זיגמונד זאלקינד (החל משנת 1886). אברהם (אדולף) בן לייב כהן שלמד גם הוא בפטרבורג, חתנו של הרב מטעה"מ שפטל קלאצ'קו (החל משנת 1891), הד"ר אליעזר סטמבו, שלמד בברלין, חתנו של הרופא הווילנאי הוותיק הד"ר מנדל טראכטנברג (החל משנת 1892), ורופא פולני (החל משנת 1891). כממלא מקום רוקח עבד במוסד החל משנת 1889 יוסף זאלקינד, שלמד בדורפאט.

כמפקח כבוד למוסד נתמנה בשנת 1884 הרץ צ'ארנו. על מסירותו לתפקיד קיבל כעבור שנתיים מדליה של זהב ובגדי שרד עם חרב, כמו אחד הפקידים הממשלתיים הגבוהים; כממלא מקומו שימש ואסילי נתנון.

כחברי המועצה של בית-החולים היהודי שימשו בלתי-יהודים, שמונו על-ידי השלטונות. במוסד עבד פקיד לא-יהודי.²⁶

החובשים היו יהודים. בראשית שנת 1894 באה הוראה לסלק את כל החובשים היהודים ולהכניס רוסים. בין המפוטרים היה החובש הראשי, שעבד כארבעים שנה במוסד. הירשו לו בכל זאת להמשיך לגור בדירה, שעמדה לרשותו מטעם הממשלה עד יום ה-23 באפריל, היום שבו היו מחליפים דירות.²⁷ אבל לא כל החובשים היהודים סולקו אז, כנראה.

כאשר פרש באותה שנה הרופא הראשי מתפקידו, מינו השלטונות במקומו רופא רוסי שהובא מחוץ לעיר. הדבר עורר התמרמרות בקרב הציבור היהודי. הכתב מווילנה של השבועון היהודי ברוסית 'כרוניקה שבועית של הווסחוד' קבל על העוול שנעשה בזה לרופאים היהודים שעבדו במוסד.²⁸ סולק אז גם פקיד יהודי, שעבד במוסד, והובא רוסי במקומו.

כרופא ראשי בבית-החולים היהודי מונה בשנת 1899 הרוסי ד"ר טורצ'ינוביטש. הוא מינה כמזכיר המוסד נוצרי, פיטר חובש יהודי, שעבד זה שלוש-עשרה שנה, ורדף את החובש היהודי הזקן, שעבד זה 45 שנה, מיילדת יהודיה והמשגיח ו. נתנון בעצמם.²⁹

בית-החולים היהודי הגדול היה זקוק לשיפורים. כאותו בית בן שלוש הקומות היתה מחלקה למחלות מידבקות ומחלקה לחולי רוח. חסר היה חדר קבלה. המרפאה

26 ספר השנה לפלך וילנה לשנת 1894 (ברוסית): 'המלץ' 1886, גל' 157.

27 השבועון של 'ווסחוד' 1894, גל' 13.

28 השבועון של 'ווסחוד' 1894, גל' 52; הכתב היה ג"ו (גריגורי ואנל).

29 כתבה מווילנה מאת צ'יודי בשבועון 'ווסחוד' 1900, גל' 94; הדים מהרגשת העוול שנעשה לרופאים היהודים על ידי מינוי רופא ראשי רוסי אנו מוצאים במאמרו של הד"ר יעקב גיגודסקי בקובץ וילנע (ניו-יורק 1935). בעל המאמר מספר לפי זכרוננו כי היתה התחרות על המשרה בין הד"ר גריגורי (בן דוד דבורה) ראם, שהיה מנתח מצויין, ובין מנתח יהודי אחר, חתנו של גבאי ראשי בקהילה; הכוונה היתה לד"ר אברהם (אדולף) כהן, חתנו של ר' שפטל קלאצ'קו; הגבאי הראשי ועוד שני גבאים הלכו כאילו אל הגוברנאטור וביקשוהו למנות בלתי יהודי, כדי להכשיל את מועמדותו של הד"ר ג. ראם. אני מסופק אם בקשה כזאת הוגשה; השלטונות פעלו בעצמם בכיוון דחיית רגלי היהודים.

נמצאה בחדר גדול, שחולק על-ידי שלוש מחיצות. באותו בניין היה בית מרקחת, בית תה, מטבח, מכבסה, בית מרחץ. היו 135 מיטות, אך היה צורך באלף. נציגי היהודים בעיריה השתדלו, כי ייבנה בניין חדש מחוץ למרכז העיר. השלטונות, שר-הפלך והגנרל גוברנטור, תמכו בדרישה זו אך מצד הממשלה היתה התנגדות. נציגי היהודים חידשו בשנת 1914 את דרישתם. מועצת העיר תמכה בדרישה זו.³⁰

רופאים ורוקחים. בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 השתקעו בוילנה רופאים יהודים צעירים רבים, ביניהם כאלה שלמדו בחוץ לארץ. בשנת 1893 הגיע מיספר הרופאים היהודים בעיר לעשרים ושמונה. בין רופאים אלה נמנו: ד"ר יעקב ויגודסקי, יליד בוכרויסק (נולד בשנת 1858) וגמר את האקדמיה לרפואה בפטרבורג, התמחה בוילנה והשתקע בה בשנת 1884 כרופא ילדים ונשים וכמיילד; ד"ר צמח שבד, יליד וילנה, נכדו של ראש ישיבת ר' מיילא (נולד בשנת 1864), התחיל לעבוד בעיר כרופא בראשית שנות התשעים; ד"ר עמנואל כהן; בוריס יוחלסון; ד"ר שלמה סקומורובסקי; האחים גריגורי וראובן בני יעקב ואיטה ראם; גריגורי בן דויד ודבורה ראם; אלכסנדר בן מאנה ראם; דויד רוזנקראנץ. לפני כן היו יהודים רבים פונים לעצת רופאים נוצרים, בעיקר פולנים; עכשיו התחילו נוצרים רבים פונים לעצת הרופאים היהודים המצויינים.³¹

בעלי בתי מרקחת יהודים היו בוילנה בשנת 1893 רק שלושה: גדליה בן אליהו שירווינדט ברחוב האשכנזים; לייב בן משה שירווינדט ברחוב סטיפאן וחיים בן זליג טרופקי בפרבר נוביגורוד. בין הסוחרים בתרופות היו שני רוקחים יהודים — פרומקין ומייל. רופאי שיניים יהודים היו אז בעיר רבים, 13 גברים וחמש נשים. היו גם מיילדות יהודיות.

"משמרת חולים". בית-החולים היהודי לא יכול למלא את כל הדרישות מצד הציבור היהודי, הן בגלל חוסר מקום והן בגלל היחס הנוקשה מצד האדמיניסטרציה העירונית. ר' בצלאל אלטשולר הגה את הרעיון להקים אגודה לעזרה רפואית לחברים, ובעיקר לחולים עניים. "הצדקה הגדולה" אישרה בשנת תר"ן (1890) את התכנית ור' בצלאל אלטשולר ניגש מיד לפעולה ואחרי חודשים מעטים כבר התחילה לפעול האגודה שנקראה "משמרת חולים". פעולותיה היו: משלוח רופא לבית החולה, מתן תרופות ומכשירים, הדרושים לחולה; מתן יין, קוניאק וכדומה לפי הוראת הרופא. התשלומים היו קטנים: בעד ביקור רופא נטלו רק את שכר העגלון שהביא את הרופא לבית החולה; בעד תרופה — 15 קופייקות; יין, קוניאק וכדומה נתנו חינם. במקרה שחלה חבר האגודה, היו שולחים לבית-החולה חברים ללינת לילה שיִעזרו לבני-המשפחה. במקרה שחבר לא יכול היה או לא רצה להשתתף במשמרת לילה, היה עליו לשלם כופר בסך 30 קופייקות.

30 'הזמן' 1914, גל' 42.

31 ד"ר צמח שבד במאמרו על הרופאים בוילנה כמחצית השניה של המאה ה"ט (ביידיש), קובץ ווילנע בעריכת י' ישרון, ניו-יורק 1935, נדפס גם בוילנער טאג, מיום 6 בפברואר 1936.

האגודה התקשרה עם ארבעה רופאים, שקיבלו על עצמם לתת את שירותם חינם במשך שנה ולסייע באירגון הפעולה. שלושת בתי-המרקחת היהודים נתנו בשנה הראשונה הנחות גדולות. מיילדת אחת התחייבה לשרת חינם יולדות עניות במשך מחצית השנה.

מיספר החברים באגודה הגיע כבר אחרי השנה הראשונה לקיומה לכ-800. נרשמו רבים מדלת העם, עגלונים, פועלים, חנוונים.

האגודה "משמרת חולים" היתה עורכת בכל שנה אסיפה חגיגית ובה היתה מוסרת דין וחשבון מפעולותיה. בדו"ח לשנת תרנ"ג-תרנ"ד (1893-1894) נאמר, כי ההוצאות הגיעו לשבעת אלפים רובל, מזה שולם לרוקחים בעד תרופות 3,497 רובל ולרופאים 1,520 רובל. בשנת 1896 היו בחברה 1,374 חברים שהכניסו 3,681 רובל. האגודה התקשרה עם 27 רופאים, בתוכם גם רופאי שיניים, ועם שני חובשים. בשנת 1898 נתנה האגודה עזרה רפואית על-ידי רופאים ב-13,500 מקרים ושילמה בעד 28,000 תרופות. התקציב בשנה זו עלה על 17,000 רובל. גם בשנה שלאחריה היה התקציב דומה. 2,198 תורמים הכניסו 12,805 רובל, כל ההכנסות הסתכמו ב-17,222 רובל; 18 רופאים ערכו 12,056 ביקורים מהם 1,663 ביקורים ללא תשלום מצד החולה, והשאר בתשלום קטן; תרופות ניתנו חינם. בשנת 1907 היו חברים ב"משמרת חולים".

"משמרת חולים" העמידה קופסות-צדקה בעיר וערכה נשפים מוסיקליים. 800 קופסות כאלה הכניסו למוסד בשנת 1909 סך 700 רובל. הנדבות בזמן העליות לתורה בשבת של פרשת עקב היו מוקדשות ל"משמרת חולים".

הודות להקלה, שנעשתה על-ידי השלטונות לליגליזציה של אגודות, קיבלה "משמרת חולים" תקנון מאושר. היא נרשמה בשנת 1897 כ"אגודה לעזרה לחולים יהודים עניים בוויילנה".

בתו של משה רוזנסון, הגב' אנה סקומורובסקי, החליטה לתרום 52,700 רובל ל"משמרת חולים" לשם הקמת בית-חולים בשביל העניים. עם קבלת תרומה זו בשנת 1907 ניגש ועד "משמרת חולים" להקמת מרפאה, בית-חולים ובית מרקחת בבניין שנבנה לצרכים אלה. מחלקה כירורגית נפתחה בראשית שנת 1910.

ראויה לציון פעולתו של ר' יוסף בארישאנסקי למען החולים. בעצמו היה איש עני, שהיה מתהלך רעב ויחף, אך לא היה עני כלפי העניים; הוא חש לעזרת החולים העניים, רץ לרופאי "משמרת החולים", הביא תרופות ומזון לחולים. החולים העניים קראו לו "בעל הרצפטים" (התרופות), אותו הכירו יותר מאשר את הגבאים.³²

הקמת הבניין של "משמרת חולים" הושלמה בשנת 1912. חנוכת הבית נחוגה בנוכחות שר הפלך ד. לובימוב, ראש העיר מ. ונסלאבסקי וחברי העיריה. פתח את החגיגה יושב-ראש הוועד ד. אוצייחובסקי ונאמו הרב י. רובינשטיין ושר הפלך. השץ דויד רויטמן השתתף עם מקהלתו.

32 הוא נפטר בשנת תרס"ט בגיל 52; נקרולוג עליו ב"הד הזמן" 1909, גל' 87, מאת ר"א מרשבצקי.

המוסד הרפואי "משמרת חולים" מילא תפקיד חשוב בשמירת הבריאות של דלת העם, ביחוד בימי משבר כלכלי. בשנת 1904 כאשר גדלו העוני והמחסור בקרב האוכלוסיה היהודית, פנו כמעט שני שלישים מהחברים לעזרת המוסד, בה בשעה ששנה לפני כן ביקשו את עזרתו רק 5% מהחברים.³³

אגודת בשר-עוף. ביזמתה של הגב' גץ התארגן בשנת תרנ"א חוג צעירות מהשכבות האמידות לשם הושטת עזרה לחולים על-ידי מתן מזון מכריא לפי הוראות רופא. חוג זה פעל בחסותה של ה"צדקה הגדולה" עד שקיבל בשנת 1907 אישור לתקנון והפך לאגודה. בתקציב "הצדקה הגדולה" אנו מוצאים בשנת 1906 סך 375 רובל לצרכי "האגודה לבשר-עוף". מדו"ח האגודה לשנת 1909 אנו למדים כי היא חילקה 7,298 פונט בשר בסך 1,168 רובל; 594 עופות, שעלו לה 356 רובל; 13,902 קווארטות (כל קווארטת 0.4 הליטר) חלב שעלו לה 840 רובל; 3,485 בקבוקי קפיר (לבן) שעלו לה 209 רובל, וכן 230 בקבוקי יין שעלו לה 84 רובל. מלבד זאת שילמה האגודה למיילדות 190 רובל.

מיספר הפונים לעזרה אל האגודה בשנת 1911 היה 15,275. האגודה מנתה אז למעלה מ-3,000 חבר. לוועד נבחרו בחודש אפריל 1912. הד"ר טיגר, מ. פריד והגבירות אליאסזון וזייטלובסקי.³⁴

האגודה לעזרה לחולים עניים שעוזבים את בית-החולים היהודי, נוסדה בעיר באישור שר הפלך בשנת 1903. האגודה היתה מחזיקה את החולים האלה חודש ימים בבית-מחסה ליד מושב הזקנים, עד אשר יחלימו. בתחילה היו בבית-המחסה עשר מיטות.³⁵

אגודת "עזרה". היה מורגש בעיר צורך לעודד צעירות יהודיות לעסוק במקצוע האחות הרחמניה. בשנת 1903 נתפרסם כי בקרוב תיוסד "חברת אחיות רחמניות". המייסדים היו ד"ר צ. שבד, פ. גץ, ד"ר כהן ומר גולדברג. נתנו את ידם למפעל 23 איש, כל אחד מהם מוכן היה להכניס מאה רובל.

בשנת 1907 הוגשה בקשה לשלטונות לאשר תקנון של אגודה שתעסוק במתן הלוואות בסכומים קטנים, עד 50 רובל, בלי ריבית. יש להניח כי מדובר באותה אגודה, שהציבה לעצמה מטרה משולשת: להחזיק מוסד לאחיות רחמניות יהודיות, לשלם בעד חולים עניים בבתי-חולים ולייסד קופת גמ"ח בלי ריבית. בשנת 1913 נוסדה רשמית אגודה בשם "עזרה". היוזם היה ר' בצלאל אלטשולר. לוועד נבחרו מטובי העיר: א. ליפץ, הד"ר ו. פרלמן, ד. אוצייחובסקי, אהרון זוק, ד"ר

33 על "משמרת חולים" נכתב בעתונות הרכה: 'המליץ' 1890, גל' 273; שם 1891, גל' 121; שם 1892, גל' 34; שם 1894, גל' 191; שם 1897, גל' 14; שם 1898, גל' 72, 273; שבועון ה'יוסחור' 1892, גל' 48; שם 1894, גל' 17; שם 1899, גל' 49; שם 1901, גל' 7; 'הזמן' 1905, גל' 84, 27; שם 1907, גל' 148; 'הד הזמן' 1908, גל' 175; שם 1909, גל' 285; 'הזמן' 1912, גל' 22, 69; 'ווילנער וואכנבלאט' 1911, גל' 30; 'דער טאג', וילנע 1912, ד' באייר; 'ראזסבייט' 1912, גל' 6, 15; י. קאבאצ'ניק, בפנקס של "יעקאפא", תרפ"ז, עמ' 833.

34 'ווילנער וואכנבלאט' 1911, גל' 5; 'הזמן' 1903, גל' 95; 1912, גל' 94.

35 'הזמן' 1903, גל' 53, 88.

במוסד לאחיות רחמניות של "עזרה" סיימו בקיץ של שנת 1914 את לימודיהן 14 אחיות.³⁶

אגודה "בית מרפא לחולי רוח נוסדה בוויילנה בחודש מארס 1913. מטרתה היתה לדאוג לבית חולי רוח שהיה קיים בנובבר-וילייקה.³⁷ לחבר נכבד ומפקח נבחר על-ידי האגודה הד"ר א. וירשובסקי.

אגודת רופאים יהודים יזמה מתן עזרה לחולים עניים. בשנת 1913 פרסמה במודעות בעיר על התחלת הפעולה.³⁸

האגודה למען בריאות היהודים. מסורת הדאגה לחולים התקיימה גם בימי שלטון פולין. האגודה אוז"ה (למען בריאות היהודים) ששינתה את שמה לפולני (בראשי-תיבות: טו"ז), הרחיבה את פעולותיה בתקופת שלטון הפולנים. היא הקדישה תשומת לב מיוחדת להיגיינה בבית-הספר ולטיפול בתינוקות ובילדים. היא החזיקה מרפאה לילדי כתי-הספר, היתה שולחת ילדים לקייטנות להכרזה ומארגנת מגרשי-משחקים בעיר. האגודה ייסדה בשנת 1920 מוסד בשם "טיפת חלב", לייעוץ לנשים הרות. בעזרת יוצאי וילנה באמריקה הקימה האגודה בית-תינוקות לשלושים ילד וייסדה בשנת 1922 בית-ספר לאחיות, שהלימודים בו נמשכו שתי שנים. במחזור הראשון סיימו את לימודיהן 36 אחיות. בפעולת בית-הספר חלה הפסקה. בחודש נובמבר 1937 הפך בית-הספר למוסד מרכזי של טו"ז. היה זה בית-הספר לאחיות היהודי היחידי בפולין, פרט לבית-ספר דומה, שהחזיקה עיריית וארשה ליד בית-החולים היהודי ברחוב צ'יסטה. עד שנת 1939 סיימו את בית-הספר בוויילנה 200 אחיות.

האגודה טו"ז ייסדה בשנת 1922 מכון-רנטגן לריפוי מגזות ואחר-כך מרפאה מיוחדת לריפוי שיניים. האגודה ערכה קורסים לטיפול בתינוקות ולגידול ילדים. הקורסים היו מיועדים להדרכת אמהות, מטפלות ועובדות בבתי-חולים. בשנת 1924 הקימה האגודה בית-מרפא (סאנאטוריום) לחולי-ריאות ובו 121 מיטות. האגודה הפעילה לשכת ייעוץ לחולי ריאות, לחולי עצבים ולחולים במחלות אחרות. האגודה היתה עורכת הרצאות פופולריות על בעיות רפואיות והתחילה בשנת 1923 להוציא לאור ירחון פופולרי שהפך אחר-כך לדו-שבועון, בשם 'פאלקס-געזונט' (בריאות העם). ערכו אותו הד"ר צמח שבד ואברהם קוטיק. כתב-עת זה נפץ ב-4,000 עותקים, ברחבי-המדינה ובחוץ-לארץ. הוא יצא לאור עד שנת 1933 ולאחר הפסקה התחדש בשנים 1935-1939. לטיפול הבריאות של ילדים הוציאה טו"ז בשנת 1938 כתב-עת 'זיי געזונט' (היה בריא) בעריכת הירש מץ.

במעון לתינוקות של טו"ז היה מקום, כאמור, לשלושים ילד בגיל 2-3 ואילו בסוף שנת 1928 היו בו כבר 48 ילדים. הצפיפות היתה רבה. האסיפה השנתית של טו"ז,

36 'הזמן' 1903, גל' 49; 1907, גל' 154; 1913, גל' 36; 1914, גל' 139; 'ראזסכייט' 1913, גל' 11.

37 'דער טאג', וילנה 1913, גל' 65; 'הזמן' 1913, גל' 56.

38 'הזמן' 1913, גל' 59.

שהתכנסה בחודש אפריל 1931 מחתה נגד ועד-הקהילה על שאינו מקיים את התחייבותו לבית-התינוקות.

האגודה היתה מחזיקה ילדים בקיץ בקייטנות במשך 4-6 שבועות. במושבת-הקיץ בפוספיישקי בשנת 1932 השתתפו כ-450 ילד. האגודה הקימה בתוך שטח גדול של יער בניין מיוחד בשביל קייטנת הילדים. בקייטנה זו, שנקראה על-שם יושב-הראש הראשון של האגודה הד"ר צ. שבד ז"ל (נפטר בראשית שנת 1935), היו נחים ומבריאים בכל קיץ כאלף ילדים בהשגחת מורים ורופאים.

באגודה בוויילנה היו בשנת 1931 400 חבר. בוועד האגודה היו משתתפים רופאים ועסקנים. בעבודת הוועד היו משתתפים גם סטודנטים לרפואה (בשנת 1931 מ. דבורזצקי ויצחק אנטוקולסקי).

דמי החבר היו מכסים רק חלק מההוצאות; לתקציב דאג מרכז טו"ז בווארשה. ועד הקהילה היה תומך באגודה במידה קטנה.

"משמרת חולים" המשיך לפעול לתועלת רבה לאוכלוסיה היהודית. בראש המרפאה ובית-החולים עמד הד"ר ו. פרלמן. בבית-החולים היו בשנת 1939 102 מיטות, אך מיספר זה לא הספיק. הנהלת המוסד רצתה להרחיב את בית-החולים ותכננה הקמת אגף נוסף למלאות 50 שנה לייסודו בשנת 1940. לאגודת "משמרת חולים" היו בשנת 1939 שלוש-מאות חבר. בוועד השתתפו רופאים ועסקני-ציבור. אגודת רופאי השניים היהודים בעיר, שמנתה בשנת 1939 כחמישים חבר, הקימה ב"משמרת חולים" מרפאה לשניים בשביל חולים עניים.

בית-החולים היהודי עבר לרשות העיריה. עד שנת 1925 היה מוחזק מכספי ההכנסות מהשחיטה הכשרה ("קורובקה"), אך החל משנה זו קיבלה העיריה את החזקת המוסד.

בית-החולים ליולדות ולילדים הוחזק על-ידי ועד הקהילה. בתחילה, החל מחודש יוני 1929, קיבל בית-החולים הזה בפרבר זוויריניץ תמיכה מה"ג'וינט", אך בשנת 1922 פסקה תמיכה זו והיה הכרח ליטול תשלומים מהחולים והיולדות. 60% מהחולים העניים היו מקבלים שרות חינם. החל משנת 1924 היתה העיריה משלמת בעד מחוסרי-היכולת.

כאשר מלאו לד"ר יעקב ויגודסקי 80 שנה נקרא בית-חולים זה על שמו (1938).

אגודות ומוסדות ציבוריים.

מעונות זולים. קלארה, אלמנתו של הבארון דה הירש, שתרמה כבר הרבה למען בית-היתומות ומושב הזקנים בוויילנה, תרמה, לאחר ששמעה על תנאי הדיור הקשים ביותר של העניים היהודים בוויילנה, 200,000 רובל לבניית דירות בשביל עניי העיר. בתכנית היה לבנות 300 דירות בנות 3 חדרים כל אחת.

נרכשו מהעיריה במחיר זה מגרשים ברחוב סירוטסקה. ועד בן עשרה חברים טיפל בהקמת הבתים. הוחלט להקים בתים בני שש קומות, גובה שלא היה כמותו בבתי המגורים בעיר. לפי התכנית צריכה היתה להפתח שם חנות מכולת במחירים מוזלים;

אמורים היו להיוסד פנימיה יומית לילדי עובדים ובית-ספר, ועתיד היה להיכנות בית מרחץ.

הוצא מכרו ואת העבודה קיבל קבלן גרמני, שהציע את המחיר הנמוך ביותר. מסירת העבודה נעשתה בנוכחות שליח של יק"א. הקבלן העסיק בעבודה רק פועלים בלתי יהודים. הדבר עורר התמרמרות. חברי הוועד התנצלו באמנם, כי הדבר תלוי בקבלן.

שני הבתים הראשונים קמו על תילם בשנת 1900. היו בבתים אלה 216 דירות בנות חדר אחד או שניים. החדרים היו גדולים, לכל דירה היה מטבח מסודר היטב עם תנור לכישול וחימום. הדירות הושכרו בשכר חודשי של 3-6 רובל לבעלי מלאכה, לפועלים פשוטים, לסוחרים זעירים, לעגלונים ולבעלי הכנסות מצומצמות אחרים. דוגמת וילנה השפיעה גם על קהילות אחרות. הוקמה אז בפטרבורג "חברת מניות למעונות היגייניים וזולים לאוכלוסיה היהודית", שניהלה את פעולת השיכון. מעונות וזולים נבנו בבוברויסק ובערים אחרות.

ליד המעונות הזולים בעיר נפתח בשנת 1901 מעון יום לילדים בגיל 3-7. חמישים ילדים היו מבליים בו מהבוקר עד שמונה בערב בהשגחת מפקחת, שנעזרה בנערות מתנדבות, שהיו מנהלות משחקים ועבודות יד. הילדים היו מקבלים ארוחות בתשלום קטן. אחר כך ייסדה האגודה "עזרה על-ידי עבודה" מעון יום לילדים ובית-ספר בשביל ילדי המעונות.

לפי בקשת ועד המעונות הזולים בשנת 1903 (היו"ר פ. פרומקין) שיחררה הממשלה את המעונות ממס רישום מקרקעים. העיריה שחררה בשנת 1905 את המעונות ממסי העיריה ואף החליטה לתמוך בהם ב-500 רובל.³⁹

"עזרה על-ידי עבודה". ד"ר בנימין פין, בנו של שמואל יוסף פין מאשתו השנייה ביילה בת מרדכי נתנזון, נשאר יתום מאמו זמן קצר אחר היוולדו (היא נפטרה בחדש אב תר"ה, 1845). הוא למד בבית המדרש לרבנים ואחר כך למד רפואה בדורפאט ובוירצבורג. לאחר שעמד בכחירות באקדמיה הרפואית הצבאית בפטרבורג השתקע בעיר מולדתו ועבד כרופא. השתתף בכל פעולה ציבורית, היה חבר מועצת העיריה, גבאי של "הצדקה הגדולה" ופעל בתנועת חובבי-ציון. עם פטירת אביו ירש ממנו את רכושו הרב, שהיה לו לאחר שנשא אשה עשירה מסניפישוק. הבן, שנשאר רווק, החליט לפי עצת הציונים י"ל גולדברג ואריה ניישול לצוות חלק גדול מהונו, 50,000 רובל, להפצת עבודה בקרב האוכלוסיה היהודית בעיר. בחוגי העסקנים הציבוריים בעיר טיפחו באותו זמן את הרעיון של עזרה על-ידי עבודה. כך נוסדה בוילנה אגודה לעזרה לעניי העיר היהודים על-ידי לימוד מלאכה והיא פתחה בשנת 1901 מכבסה מודרנית לדוגמה.⁴⁰ הד"ר בנימין פין נפטר בחדש יולי 1899 ואת ההוצאה לפועל

39 'ה'ווסחוד' 1898, גל' 48; 1899, גל' 13, 14, 45, מכתב מווילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג); השבועון 'ווסחוד' 1900, גל' 49, 76, 79, 88; 1901, גל' 17; 'בודשצ'ניסט' 1903, גל' 10; 'כרוניקה יבריסקוי' דצמבר 1906, גל' 5.

40 השבועון 'ווסחוד' 1901, גל' 60.

של צוואתו קיבלו על עצמם י"ל גולדברג, א. ניישול ויעקב בן יעקב, בנו של יצחק אייזיק בן יעקב, גם הוא אחד הציונים הפעילים. המוציאים לפועל, שהיו רשמית יורשיו של הד"ר ב. פין ז"ל, באו במגע עם עסקני הציבור ל. בראמסון וא. ברוידא מפרטבורג ונערך תקנון ל"אגודת עזרה על-ידי עבודה ליהודים זקוקים תושבי העיר וילנה". אישור התקנון נתקבל מהשלטונות בקץ של שנת 1903.

באסיפה הכללית הראשונה של האגודה בחודש ספטמבר 1903 מסרו היוורשים לאגודה בית ברחוב סובוטש (סירוטקה) וסך 25,000 רובל במזומנים, כתנאי שהבית ייקרא "בית יהודי לעבודה על-שם ד"ר בנימין פין ואביו ר' שמואל יוסף פין", וששבית ייווסדו מוסדות, שמטרתם לעזור לנצרכי האוכלוסיה היהודית על ידי עבודה. מלבד זאת מסרו עוד 25,000 רובל בקרן קיימת, שההכנסות ממנה יוקדשו לאגודה, ובמשך שבע שנים יכניסו אלף רובל לשנה.

באותה אסיפה כללית ראשונה נתקבלה הצעתו של הד"ר מאקובר להקים "לשכת מודיעין לעבודה", "בית עבודה", ו"מעון יומי לילדים". באסיפה נבחר ועד. לנשיאות הוועד נבחרו מ. פרומקין — יושב-ראש, א. ניישול — סגן יושב-ראש, כעבור זמן קצר נבחר ליושב-ראש, ד"ר אברהם מאקובר מזכיר, ט. בונימוביטש — נאמן.

בימי מלחמת רוסיה-יפן, עבר משבר כלכלי על המדינה והיה חוסר עבודה. רבים פנו אל לשכת המודיעין לעבודה, אבל אי אפשר היה לספק את כל הבקשות, ביחוד מפני שחסרו בקרב היהודים פועלים מקצועיים ופשוטים, כדי סיפוק הביקוש. לשכת המודיעין סיפקה חלק חמישי מהדרישות. בבתי העבודה עבדו 40 איש, בעיקר נשים עניות שמיינו וארזו פסולת נייר שנאספה ונשלחה לבתי חרושת לנייר. סודר בית מלאכה לתפירת לבנים ובו עבדו תופרות. במשך השנה הראשונה, 1904, נתפרו 70,000 זוגות לבנים בשכיל הצלב האדום הרוסי. לעובדים שלמו רובל ליום, שכר די טוב בימים ההם. נפתח גם בית מלאכה לסנדלרים שתפרו מגפים בשביל מוסד רוסי והעובדים הרוויחו יפה.

הנהלת "עזרה על ידי עבודה" פעלה להקטין את מיספר מחוסרי העבודה בעיר. חסרו אז עושי חביות בשביל בתי בישול שיכר, ואילו נגרים רבים התהלכו מחוסרי עבודה. ההנהלה הזמינה מדרך, שהדריך את הנגרים בעשיית חביות, וכך מצאו חמישה-עשר נגרים עבודה.

ההנהלה ייסדה כבר בחודש פברואר 1904 מעון יומי לילדים של תושבי המעונות הזולים. נקלטו בו 60-70 ילד. בשביל ילדים גדולים יותר הופעל שם בית-ספר. כעבור זמן קצר פתחה ההנהלה מעון יומי נוסף.

במשך הזמן נתברר, כי מטרת האגודה צריכה להיות לא עזרה מהירה זמנית, אלא פעולה יסודית לשיפור מצב המלאכה של האוכלוסיה היהודית. בעלי המלאכה היהודים שנדחקו לתחום המושב וההתחרות ביניהם היתה גדולה, פיגרו ברמת העבודה בהשוואה לבעלי המלאכה הנוצרים. בוועידה של עסקנים יהודים שנתקיימה

בפטרבורג בשדה ההכשרה המקצועית, נתקבלה הצעת נציגי "עזרה על ידי עבודה" — לגשת בוילנה בהקדם האפשרי לפתיחת קורסים לבעלי מלאכה.

במקום "בית העבודה" נפתח כבר בשנת 1906 בית-ספר מקצועי בעל שתי מחלקות: לחייטות נשים ולרקמה אמנותית לצעירות.

תשומת לב מיוחדת הקדישה ההנהלה למקצוע הנגרות. המהנדס אברהם קליבאנוב, שהצטרף בשנת 1905 להנהלה, ניגש לארגן את הפעולה יחד עם הד"ר א"מ מאקובר. יק"א הושיטה עזרה חומרית, הוזמן מדרך, אמן מומחה לרהיטים, ונערכו קורסים לנגרים. בשנת 1907 למדו בקורסים 36 איש. התברר כי לא די בהרצאות והדרכה, לכן הוקם בית מלאכה לנגרות לדוגמה. בית-המלאכה קנה לו שם טוב ונתקבלו הזמנות מכל רחבי המדינה. בבית-המלאכה לדוגמה עבדו 20 נגרים. הם היו מבקרים בערבים בהרצאות.

כדי להקל על הנגרים היהודים בעיר בתקופת חוסר עבודה פתחה "עזרה על ידי עבודה" מחסן לרהיטים.

"עזרה על ידי עבודה" סייעה גם להגירה. היא פתחה לשכת מודיעין למהגרים. במשך שנת 1907 נתנה הלשכה אינפורמציה לאלף ומאתיים איש.

בשנת 1908 פתחה "עזרה על ידי עבודה" גם בית ספר ערב לתלמידות, שלמדו בו חייטות נשים ורקמה. הן קיבלו בו ידיעות מקצועיות וגם השכלה יהודית כללית ושיעורים בתולדות עם ישראל.

בקורסים לחייטים, שנפתחו בשנת 1909, הושם לב במיוחד ללימוד הגזירה. הוזמן לשם כך מומחה מברלין. נפתח גם קורס מכין לחניכי חייטים (1910). בשביל צעירים אלה, שלמדו מעט מאוד או לא למדו כלל, נפתח בית-ספר ערב.

בשנת 1911 נפתח במוסד בית מלאכה לדוגמה לחייטות נשים.

פעולות "עזרה על ידי עבודה" בוילנה נתפרסמו לשבח במדינה והיו באים מערים אחרות ללמוד מהן ולעשות כדוגמתן. היה זה מוסד ראשון מסוגו במדינה. קהילת וארשה החליטה לייסד בעירה מוסד דומה וקיבלה לכך ב-1904 רשיון ממשרד הפנים.

הסיוע החומרי העיקרי למוסד בא מחברת יק"א, אולם גם 300 חברים מווילנה היו תורמים וכן היו הכנסות ממפעלים שונים.⁴¹

המוסד "עזרה על ידי עבודה" פעל גם כימי שלטון פולין — עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

ועד העזרה "יעקאפא". פעולתו של ועד העזרה "יעקאפא" היתה מוקדשת בעיקר לשיקום הישובים היהודיים בעיירות לאחר מלחמת העולם הראשונה. הוועד פיתח רשת של קופות גמ"ח והקים "בנק עממי קואופרטיבי" בוילנה. הוועד סייע

41 "יובילי אויסגאקע הילף דורך ארבעט", 1903-1923, וילנה 1923; עיין גם במאמרו של הירש אבראמאוויטש על "עזרה על ידי עבודה" בקובץ מאמריו פארשוואונדענע געשטאלטן, בואנוס-אירס 1958, עמ' 327-339; נקדולוג על הד"ר בנימין פין ביכרוניקה השבועית של הווסחוד' 1898, גל' 30; השבועון 'ווסחוד' 1904, גל' 26; 'הזמן' 1904, גל' 14; שם 1907, גל' 105.

למהגרים ושימש סניף של האירגונים היהודיים להגירה היא"ס, יעא"ס, היקע"ם. ועד "יעקאפא" תמך גם בפעולות תרבות וסייע לבניית בניינים לבתי-ספר. הוועד פרסם כתב-עת בשם 'אונוזער הילף' (עזרתנו) מוקדש לבעיות העזרה והשיקום. כתב-העת הופיע בשנים 1921-1932, בראשונה כדו-שבועון ובשנת 1932 כדו-ירחון. ספר כולל על פעולות "יעקאפא" יצא בשנת 1931 בשם אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות, בעריכת המנהל הכללי של הוועד, משה שליט.

"ועד העזרה היהודי הוילנאי". עסקני הציבור ראו צורך, בשנת 1925, בהקמת "ועד עזרה יהודי וילנאי", שירכו כספים, שיעמדו לרשות סוחרים ובעלי-מלאכה בצורת הלוואות קטנות, יתן ייעוץ בענייני מסים וכדומה. בין המייסדים היו הרב י. רובינשטיין, א. ניישול, אליעזר קרוק מבעלי המלאכה, י. וידוצ'אנסקי מהסוחרים הזעירים ומ. זיידשנור מהסוחרים. כיושב-ראש הוועד שימש מיום היווסדו אליעזר קרוק. ה"ג'וינט" סייע לפעולות ועד העזרה. הקרן של הוועד הגיעה בשנת 1933 לסך 127,000 זהובים. במשך עשר השנים הראשונות לקיומו נתן 15,000 הלוואות בסך 1,600,000 זהובים. בשנת 1939 היו רשומים בו 400 חברים.⁴² ועד הקהילה תמך במסד זה, שעזר בעיקר לבעלי-המלאכה.

אור"ט. האגודה להפצת מלאכה בקרב היהודים פעלה בוילנה על-ידי הכשרת בעלי-מלאכה, פועלים וטכנאים, ועל-ידי הדרכה ואשראי לחקלאים יהודים ביישובים חקלאיים יהודים.

האגודה אור"ט פתחה בעיר קורסים לביוז ולאספקת מים. היא ניהלה קורסים להכנת בעלי-מלאכה ופועלים לבחינות, הנדרשות לפי חוק האיגודים-הצבים; ניהלה קורסים לטכנאי-ראדיו, שעבדו בבתי-החרושת לראדיו בעיר; ערכה קורסים לאגרונומיה בשביל החקלאים היהודים מארבעה פלכים, קורסים שנמשכו 17 יום; היא סייעה על-ידי הלוואות לקיומה של קבוצת עובדים בחקלאות בפרבר ליפובקה, קבוצה שהשתייכה לחוגי "פרייע שריפטן". אור"ט סייעה גם לחזה של קיבוץ-הכשרה של החלוצים "שחריה" שנוסדה בוולוקומפיה.⁴³

גולת הכותרת של פעולות אור"ט להכשרת טכנאים היה הטכניקום, שעליו מדובר בפרק על בתי-הספר המקצועיים.

אגודת הנשים היהודיות. האגודה חידשה פעולותיה בשנת 1923 לשם מתן הכשרה מקצועית לאשה. האגודה הקימה בשנת 1924 קורסים לתפירה כללית, לכובענות ולתפירת לבנים. בקורסים לתפירה למדו בשנת 1927 מאה ושבעים נערות ונשים בגיל 15-40.

בגלל החוק בדבר "איגודים-צבים" לבעלי-המלאכה מוכרחה היתה האגודה להתאים את הקורסים שלה לדרישות החוק. היא השיגה אחרי השתדלויות זכיון לניהול בית-ספר למלאכה ולהשתלמות כללית לנערות בגיל 13-17. לבית-הספר היו

42 יצחק גורביטש, מנהל הלשכה בחוברת 20 יאר מענטר. ייד. האנדווערקער פארין, 1936; ווילנער אלמאנאך, 1939; 'אוונט קוריער' 16.10.1933.

43 'צי'ט' 21.5.1935; 24.1.1938.

תמונת דבורה אסתר מזוילנא

מיסדרת ומנהלת קופת גמ"ח לנצרכים

התחייבות

התחייבות

מלוא דעם 1922 ז"ס פ"ה

שקל מען פון גמ"ח "דבורה אסתר"

איהאנה סך

אין זיך בין זיך מתחייב צו צאלן אלע וואך

סך

אונסערשיפט פון לוח

אונסערשיפט פון ערב

אדרעס

באריק פון לוח

פאמיליע

בתור ל"מטבח הזול"

H

קיטנה לילדים "טאָז"

מרפאה לילדים של "אָזע", הרופא: ד"ר צמח שבד

יד ושם ארויסלאז פון דער שוועסטער-שוור "טאז" 1932-1934

מחזור ראשון של בית-הספר לאחיות "טאז"

DLA BIEDNYCH CHORYCH STOW.
„MISZMERES-CHOJLIM”

מִשְׁמֶרֶס חוֹלִים

דאקטאר אויף אהיים, איין, רעצעפסן

Die Biednen chorych stow.
"Miszmereš - Choilim."

א דאקסאר איין אויפ'ן ארץ רעזעפטן

לויט צו משה פערש

משמרת חולים

בית מושב הזקנים

שתי מגמות: לתפירה (חייטות) ולתפירת לבנים. בית-הספר עמד בקשרים עם בוגרותיו גם לאחר שסיימו את לימודיהן. האגודה היתה עוזרת להן לרכוש מכונות וכדומה לשם הקמת בית-מלאכה עצמאי.

בשביל נשים מבוגרות ניהלה האגודה קורסים לבגדי ילדים, כובענות ומחזיקים. בשביל נשים עובדות פתחה האגודה מעון-יום לילדיהן (1929).

האגודה פתחה בשנת 1932 בית-ספר למשק בית. למדו בו כמאתיים תלמידות, בתוכן 155 בוגרות בתי-ספר ממשלתיים ליהודים ("שבת ופקי"), שהיו מקבלות סיוע לכך ממחלקת החינוך הממשלתית.

האגודה פעלה גם להגנת האשה. הסקציה הזאת היתה מסונפת לאגודה עולמית להגנת זכויות האשה, אגודה שמרכזה היה בלונדון. הסקציה פעלה למתן עזרה משפטית ורפואית לנשים, הקימה לשכת עבודה לנשים, דאגה במיוחד לעגונות וייסדה בעזרת ועד הקהילה באחד מבתי בית-הארחה לנשים מהעיר ומערי-השדה. האגודה ניהלה פעולת תרבות והסברה והיתה לה ספרייה.

האגודה השתתפה ברשימה עצמאית בבחירות לעיריה בשנת 1934.⁴⁴ אגודת נכי-מלחמה יהודים. אגודה זו, שנוסדה בשנת 1926 השתדלה לעזור לחבריה על-ידי השגת תעסוקה, הנחות אצל רופאים ובתי-מרקחת, הנחות בבתי-ספר בשביל בני המשפחה, מתן הלוואות ותמיכה כספית. האגודה היתה חלק מאגודה ארצית של נכי-מלחמה יהודים.

הג'וינט היה תומך באגודה זו, אך אחר-כך הקטין את תמיכתו. האגודה השיגה סיוע מיהודי וילנה בארצות הברית. חבר האגודה זכריה יוטאן נסע בשנת 1929 יחד עם משלחת של האגודה הארצית לארצות הברית והשיג שם מוועד העזרה של נשים יהודיות מוילנה סכום כסף, שנתן אפשרות להקים קופת גמ'ח ליד האגודה. באסיפה הכללית של האגודה, שבה מסר יוטאן על שליחותו, במאי 1929, השתתפו כמאתיים איש. יושב-ראש האגודה היה אז הד"ר מיכאל זייטלובסקי, רופא, שהשתתף כרופא צבאי במלחמת רוסיה-יפן ובמלחמת העולם הראשונה (אחיו של הד"ר חיים זייטלובסקי). באסיפה השנתית ה-12, בחודש אפריל 1938, נבחר זכריה יוטאן ליושב-ראש האגודה.

אגודה למלחמה בקבצנות. העיר וילנה היתה משופעת בקבצנים. היו קבצנים מקריימים והיו רבים שכאו מחוץ לעיר. הם היו מחזירים על פתחי החנויות באופן שיטתי בימים קבועים של השבוע. היו קבצנים, שהפכו את מלאכתם מקצוע קבוע. בוילנה היה ידוע "קבלן-קבצן" אחד, שהיו שולח את נשיו וילדיהן לרחובות העיר לבקש נדבות. הוא קיבל את הכינוי "ראספוטין".

השלטונות התחילו בסוף שנת 1934 לסלק את הקבצנים מרחובות העיר. בחודשי נובמבר-דצמבר 1934 סילקה המשטרה מהעיר 350 קבצנים, אך הם התחילו אחר-כך

44 פאניה צמל וחנה כלאנקשטיין בחילנער אלמאנאך, 1939, עמ' 282, 287; 'צייט' 29.1.1929; 6.3.1929; 29.8.1938; 28.1.1935; 26.2.1930; 7.1.1930

לחזור. ביום ה' 27 בינואר 1935 ערכה המשטרה חיפושים ואסרה את "ראספוטין" עם נשיו. המשטרה המשיכה להוציא מהעיר קבצנים וילדים עזובים. בקרב יהודי וילנה התעורר הרעיון לשים קץ לחיזור הקבצנים על הפתחים בכל יום שני וחמישי. חנווני אחד יזם הקמת אגודה, שתאסוף מהחנוונים דמי-חבר ותחלק תמיכה חודשית לקבצנים. הוא קיווה, כי באופן כזה ייפטר מכמאתיים קבצנים, המבקרים אצלו בכל שבוע. בבניין הקהילה התקיימה בחודש מאי 1935 אסיפה ונבחר ועד מאנשי הציבור; הד"ר צימבלר נבחר כיושב-ראש האגודה. נרשמו 545 חבר, שסכום התחייבויותיהם הגיעו ל-950 זהובים לחודש. האגודה הושיטה בשלושת החודשים הראשונים עזרה ל-156 משפחות, שמנו 465 נפש. ועד הקהילה העמיד לרשות האגודה מעון באחד מבנייניו (ברחוב ההקדש 8).

מספר חברי האגודה ירד אחר-כך. אלה ששילמו רק זהוב אחד לחודש הוצאו מהאגודה. בקיץ של שנת 1938 נשארו בה רק 190 חבר ששילמו ל-10 זהובים לחודש. הסיוע שיכלה האגודה להושיט לקבצנים היה קטן: ל-3 זהובים לחודש לבודדים (כאלה היו 53), ל-7 זהובים לחודש למשפחות בהתאם למספר הנפשות בהן. הסיוע הקטן סייע לקבצנים לשלם שכר-דירה. אחדים מהם קיבלו מהאגודה הלוואות קטנות בסכום של 5-10 זהובים, וכך ניתנה להם אפשרות להתחיל ברוכלות ולעזוב את הקבצנות.

אגודה למען יתומים יהודים. ועד למען יתומים נוסד בוילנה בחודש אוקטובר 1921. עד חודש יולי 1927 לא היתה לו ליגליזציה והוא פעל כוועדה ליד ועד הקהילה. כאשר קיבל ועד היתומים אישור רשמי לתקנון האגודה, התקיימה אסיפה ונבחרו מועצה והנהלה. כיושב-ראש הנהלה נבחרה הגב' זינאידה ליבאנדה, אשת הד"ר ש. ליבאנדה, הגב' דורה גרזון כגזברית והגב' א. לוין כמזכירה. בין שאר חברי הנהלה היו בעיקר נשים, אך גם שני גברים: אליעזר קרוק כסגן היושב-ראש וד. רוזנהויז.

האגודה תמכה בשנת 1928 ב-517 יתומים: 302 יתומים היו במוסדות ו-215 יתומים בהשגחה אצל אנשים פרטיים. המוסדות שבהם תמכה האגודה היו: ה"תלמוד-תורה" ובה בית-יתומים ל-122 נערים; בית-היתומות ובו 63 יתומות, בית-היתומות "אחיעזר" ("בית אליהו") ובו 24 יתומות, בית-היתומים על-שם גולדה מארקס שהיו בה 55 יתומים (33 בנות, 22 בנים), ובית-התינוקות ובו 38 תינוקות. האגודה דאגה לחינוך היתומים וסייעה בידם ללמוד בבתי-ספר כלליים. בתי-ספר מקצועיים וכן ללמוד מלאכה אצל בעלי-מלאכה. בראשית חודש אוגוסט 1928 למדו 65 יתומים בבתי-ספר מקצועיים ו-97 יתומים אצל בעלי-מלאכה פרטיים. האגודה החזיקה על חשבונה שני בתי-מלאכה לתפירה, אחד ליד ה"תלמוד תורה" ואחד ליד בית-היתומות.⁴⁵

אשה אחת, הגב' קרמר, ציוותה לאגודה בית-קיץ (וילה) בניימינצין. בית זה

45. נ. וואפנר על ועד היתומים הווילנאי בשנתון פון יאר צו יאר בעריכת מ. שליט, ספר ד', וארשה, 1929.

שימש בקיץ כקייטנה ליתומים ובשאר חודשי השנה היה מושכר. לאחר פטירתה של הגב' ז. ליבאנדה הוקם על שמה, בבית בן ארבע קומות, בית-נערות (בורסה) בשכיל נערות שגדלו בתי-היתומות. חנוכת הבית, התקיימה ב-9 בפברואר 1936. באגודה היו רשומים מאות חברים. מדו"ח האגודה לשנת 1936-37 אנו למדים כי בשני בתי-היתומות, ברחוב קופאניצה 8 ועל-שם ג. מארקס נמצאו כ-300 בנות. מלבדן תמכה האגודה ב-30 יתומים בבתי-הם. התקציב לשנת 1937-38 נאמד ב-101,000 זהובים. בראש הוועד עמדה הגב' ברנזון.⁴⁶

אגודה למען חרשים-אילמים יהודים נוסדה בוויילנה בחודש אפריל 1930 ביזמתם של ארבעה אנשים. נרשמו בה למעלה ממאה חרשים-אילמים, ביניהם יותר משלושים ילדים. היו ביניהם זוגות ששני בני-הזוג היו חרשים-אילמים, אבל ילדיהם דיברו. רבים היו מבני-עניים; 10% מהם היו חרשים-אילמים מלידה.

בוועד האגודה השתתפו שישה חרשים-אילמים ואחד, המזכיר י. לונאנסקי, שדיבר. הוועד הקים קופת מילווה וקופת תמיכה. הוא השיג עזרה רפואית חינם משישה רופאים יהודים בעיר ותרופות חינם פעמיים בחודש מהרוקחים היהודים. הוועד פיתח גם פעולת תרבות: קורסים לשפה כשכיל 40% החברים האנאלפבתיים, ספריה, ספורט, טיולים משותפים וסקציה דרמטית, שבה השתתפו כשחקנים החרשים-אילמים.⁴⁷

"ניחום אבלים". ביזמתו של ר' משה יוסלביטש נוסדו ליד החברה-קדישא, גחש"א, בשנת תרפ"ב, אגודה בשם "ניחום אבלים" וקופת מילווה גמ"ח למתן הלוואות לאלמנות לשיקום המשפחות. תקנון האגודה אושר ע"י השלטונות ב-27 בספטמבר 1923. אחד המייסדים, לייב-דוד זאלקינד, מסר לאגודה בשנת תרפ"ה מעון בביתו (ברחוב הרחב 47). פעולתה העיקרית של האגודה היתה הושטת עזרה למשפחות שכולות על-ידי הלוואות לאלמנות עניות ומסירת הילדים ללימוד מלאכה ב"עזרה על ידי עבודה". גבאי האגודה, שעבדו בהתנדבות, ביקרו אצל כל אבל, מביעים את תנחומיהם ומושיטים עזרה. מבעלי-יכולת היו נוטלים תרומות. קופת המילווה היתה מהגדולות בעיר. בשנת 1928-29 נתנה הלוואות בסך 95,000 זהובים.⁴⁸ "הכנסת כלה". האגודה "הכנסת כלה" חידשה פעולתה בשנת 1923. הסוחר חיים חולם תרם סכום מסויים ודאג לפעולותיה. בדו"ח האסיפה הכללית של האגודה בחודש פברואר 1930 צוין כי לא קרה שוועד האגודה ידחה בקשה של כלה לסיוע.⁴⁹ מהמסופר בפרק זה אנו למדים מה רכי-גוונית ומסועפת היתה הפעולה לעזרה הדדית של הישוב היהודי בוילנה וכמה רבים היו הזקוקים לעזרה הזאת בירושלים-דליטא. מיטב האנשים של וילנה היהודית נתנו ידם לדאגה לזולת שנזקק לעזרה. וילנה היהודית היתה בשטח זה דוגמה לקהילות רבות ברחבי פולין היהודית.

46 'אוונט קריער' 9.2.1936; 'אוונער טאג' 27.4.1937.

47 ווילנער אלמאנאך, בעריכת א"י גורדינסקי, וילנה 1939, עמ' 254.

48 מ. גראסמאן: די יידישע ווילנע אין ווארט און בילד, 1925; 'אוונער פריינד', 27.6.1922; 'צייט' 6.5.1929.

49 מ. גראסמאן: די יידישע ווילנע אין ווארט און בילד, 1925; 'צייט', 10.2.1930.

בשולי החברה

"אגודת אחים" (גנבים). בצד וילנה היהודית העמלה קשה למען פרנסתה, היו כנופיות יהודיות ששלחו יד במשיכה. הגנבים הוותיקים היו מאורגנים ב"אגודת אחים" (ברודער פאריין). האגודה היתה נותנת עזרה משפטית לחבר שנתבע למשפט, ואם נידון למאסר היתה תומכת בבני משפחתו ושולחת לו חבילות מזון לבית הסוהר. ביניהם לבין עצמם היו הם נוהגים ביושר וכלי רמאות.

היה להם רבי משלהם. חפצים גנובים היו מחזירים תמורת תשלום, כסף לא החזירו. היו גנבים "ותיקים", קבועים, והיו גנבים עונתיים, כלומר כאלה, שהיו מצטרפים אליהם בזמן חוסר עבודה. "עונתיים" כאלה היו משיטי הרפסודות בחורף, כשהגנה היה קפוא.

הגנבים גנבו מביתו של החזן גרשון סירוטה בגדים וחפצים שונים. ימים אחדים לאחר הגניבה הודיעו הגנבים על ידי "הרבי" שלהם, כי הם מוכנים להחזיר את הגניבה בשני תנאים: עליו לשלם להם 25 רובל ושיתפלו בעבורם בבית הכנסת שתי פעמים שלא מן המניין. הם הסבירו את דרישתם השניה בכך — שבימים שאין החזן עובר לפני התיבה באים רק מעטים לבית הכנסת הגדול, ואילו בימים שהוא מתפלל — באים המונים והרוחק רב; אז יש אפשרות "להרוויח".¹

גנבי וילנה הוותיקים גרו ברובם בפרכי העוני, ביחוד כפרבר נוביגורוד. מקרים של אלימות ורצח מצד אנשי העולם התחתון היהודי לא נרשמו; לא היו, כנראה, מקרים כאלה.

עלובי החיים. חצר בית הכנסת שימשה מרכז לחיים ציבוריים. בשכחות ובחגים היו עומדות שם קבוצות של אנשים, מתווכחים, או מקשיבים לדברי תעמלן. גם בימות החול היתה החצר מלאה תנועה וחיים: תגרניות היו יושבות ליד שולחנות קטנים עם סליהן המלאים מעשי מאפה, ממתקים, פירות, קטניות; מוכרי ספרי רומ"ל ומזוזות עמדו ליד דוכניהם; בחצר בית הדין שבבית הכנסת "שבעה קרואים" היו מתדיינים אנשים, מסדרים גיטין וכדומה. תנועת המתפללים והלומדים לא פסקה במשך כל היום. בתוך מרכז הומה זה מצאו להם מקום גם טיפוסים בלתי שפויים בדעתם, "משוגעי הקהילה". היו בתוכם שקטים, שלא הזיקו לציבור, אך היו גם תוקפניים, שהציקו לא מעט. טיפוסים אלה לא היו דווקא תושבי וילנה, אלא היו באים בעצמם, או שהובאו לעיר מהסביבה:

על משוגע העיר בראשית שנות התשעים של המאה ה־י"ט אנו שומעים

1 'הזמן' 1905, גל' 37, 155; על "אגודת אחים" מספר יוסף סבירסקי במאמרו "דפי זכרונותי על וילנה" בדף ע"ב, תל-אביב תש"ל, חוברת 35.

איש בא בכל יום שבת בצהריים לחצר בית-הכנסת, לבוש גלימה נקיה עשויה מאטלס, מגבעת רחבה מצוחצחת על ראשו, חולצתו לבנה מבהיקה, והתחיל לדרוש דרשות בפני הקהל. את דבריו היה אומר בניגון, כמנהג הדרשנים, מתבל אותם בפסוקים ומאמרי חז"ל. תוכן דבריו לא היו דברי-מוסר, אלא התרעה על עוול שעושים גבאי ה"צדקה הגדולה" וגבאי מוסדות ציבור אחרים. לעג להתנהגותם של החושבים את עצמם שפויים בדעתם ולעג לציבור בכללו. בנאומיו היה מביע לפעמים גם דברים של טעם, כמו הדרישה לבטל את המנהג לתת נדוניה לחתן.

השמש היה בא ומסלק את הדרשן מהחצר.²
בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה הסתובבו בחצר בית-הכנסת ארבעה בלתי-שפויים בדעתם, שלושה גברים ואשה אחת. טיפוס תוקפני היה "הרב" איסרסון. הוא היה אדם נשוי, שהתחתן לפני 15 שנה, ואשתו ילדה לו בן. זה 13 שנה שאשתו דורשת ממנו גט. מוצאו היה כנראה מעיירה שבסביבות וילנה. הוא היה בא לחצר בית-הכנסת ביחוד לפני החגים, עומד על המדרגות המובילות לקלויז "תפארת בחורים" ומתחיל לנאום. קהל היה מצטופף סביבו ולועג לו. דרשתו היתה מלאה גידופים וקללות על כל מי שנזדמן לו. כך היה בחול-המועד פסח תרפ"ח ולפני "הימים הנוראים" של שנת תרפ"ט. לפני ראש השנה תרפ"ט הטיף מוסר וקרא לחזור בתשובה מפני שיום-הדין מתקרב. ברחוב האשכנזים הוא נטפל לכמה חנוונים, שהחזיקו את חנויותיהם פתוחות בשבת, ופוצץ שמשה בחנות אחת. בחול-המועד פסח נזדמנו בזמן דרשתו תלמידים פולנים מקרקא, שסיירו בעיר, הוא התחיל לדבר פולנית ולגדף את האורחים. כמה צעירים יהודים רצו לסלקו משם ולסגרו בקלויז, אך הוא נמלט מידיהם והתחיל להשליך אבנים גדולות. בפגשו ברחוב ילדים ונשים היה מפחיד ומכה אותם. הוא היה נכנס לחצר בית-הדין שבחצר בית-הכנסת ומתערב לפעמים במהלך הדיונים בין הצדדים, כדי לקבל "דמי-פסק" לקניית כיכר לחם. הוא היה בא לתחנת המשטרה ולמשרדים ממשלתיים אחרים ומתנהג כאילו הוא בביתו. בכיסו היו תעודות רבות בפולנית ובעברית, שבהן משכחים ומכנים אותו "רב רוחני ממשלתי" ומרשים לו לנסוע באופן חופשי ללידה ובחזרה, וכן לכל ארצות אירופה ברכבת-תחתית, במטוס, בצוללות וכדומה. על התעודות היתה טבועה חותמת: "קומיסאריאט של העיר וילנה", התאריך: 1907, המיספר מאה מיליון...

בפני בית-הדין הרבני בחצר בית-הדין, התנהל בחודש ינואר 1929 בידור עניין אשתו של איסרסון. כיון שלא היה עם בעלה הבלתי-שפוי זה 13 שנה ומכיון שלא הצליחה להשיג גט, נישאה לגבר אחר, כאילו היא רווקה. הדבר נודע לרבנים; הם הזהירו את בעלה השני והוא בא לדרוש גט מאשה זו. לאיסרסון נודע דבר קיום הדיון

בבית-הדין. הוא בא שמה, הסתובב כל היום בחדר, עישן "סיגריות" שהרים מהרצפה, דרש דרשות ושעשע את הקהל. הרבנים סידרו לבעל השני גט. טיפוס אחר של בלתי-שפוי בדעתו היה גדליה'קה "החזן". הוא היה שקט, לא נגע באיש ורק השמיע מפעם לפעם את קולו בחזנות. השלישי בין טיפוסי חצר בית-הכנסת המשובנים היה שנייקע.

השמשים בחצר בית-הכנסת לא ידעו איך להיפטר משלושת הבלתי-שפויים האלה. ראש המשטרה (הקומיסר) של רובע א' בעיר החליט לשים קץ למיטרד. הוא העביר אותם לבית-החולים העירוני ע"ש יאקוב, למחלקה לחולי-רוח. שם רחצו, סיפרו והלבישו אותם חלוקים לבנים. גדליה'קה היה שר גם שם ומשעשע את שאר החולים. מבית-החולים עמדו להעביר אותם לבית לחולי-נפש בעיירה סלו ליד אולקניקי (יולי 1930).

"רחליה המשוגעת" — מוצאה היה ממשפחת רבנים. היא היתה גרה בחדר קטן בחצר בית-הכנסת, ליד בית-המרחץ. הלכלוך בחדרה היה גדול. היא היתה מתפרנסת ממכירת נרות, גפרורים, שרוכי-נעליים. היא לא ביקשה אף פעם נדבות בשביל עצמה. מהכנסותיה תרמה לשאר המשוגעים ולעניים שבחצר בית-הכנסת. היא היתה מביאה לחם ומרק לגדליה'קה, לאיסרסון ולעלובי-חיים אחרים בחצר. היא היתה באה לאסיפות של אגודות ומשלמת דמי כרטיס הכניסה. לקופות גמ"ח אחדות היתה משלמת כל שבוע סכום מסוים. היא נפטרה בחודש מארס 1930.³

"היהודי", המבשר את בואו של המשיח. בעיר הופיע, לא ידוע מאין, "מגיד נודד", שהיה הולך מקלויז לקלויז ומשמיע דרשות על בואו הקרוב של המלך המשיח. בחצר בית-הכנסת היה ידוע בשם "היהודי". לקראת "הימים הנוראים" תרצ"ח הדביק על קירות החצר עלון כתוב בכתב-ידו ובו הוכחות כאותות ובמופתים כי קרוב הקץ, כי המשיח עומד מאחורי כתלנו. הוא קרא לציבור לחזור בתשובה, כדי שהמשיח יופיע.

משה אנגלשטרן. טיפוס יוצא דופן היה משה אנגלשטרן. בריא בגופו, ספורטאי, אך לא כן ברוחו. הוא היה מדפיס עלונים בשמות שונים, כמו 'די אמתע נבואה', 'דער ריינער אמת', 'דער אמתער משיח', 'דאס אמתע ווארט', שבהם היה מתקף ומשמין את פרנסי הקהילה, רבניה ופקידיה. ועד הקהילה הגיש נגדו תביעות לערכאות על כך. הוא הכניס פעם משפחת יהודי מחוסר-עבודה ומחוסר-דיור לדירה בבניין הקהילה, בהציגו את עצמו כמנהל הבתים.

את מערכת עיתון הערב 'אוונט קוריער' תבע למשפט על שנדפס בו, כי הוא התנצר ומסר לעתון פולני אנטישמי בווארשה חומר, המאשים את היהודים בשימוש בדם נוצרים לאפיית מצות. אנגלשטרן טען, כי לא התנצר וכי בדם של נוצרים

3. מ. קארפינוביטש הקדיש לרחליה סיפור בספרו: המספר השיא אותה: לגדליה'קה החזן; האמן-הצלם מ. וורובייצ'יק (רכיב) הביא את צילומיהם של גדליה'קה ורחליה בספר התמונות שלו רחוב היהודים בוילנה, 1929, מס' 63, 49; ציור של דמות "הרב" איסרסון מאת הצייר ש. בוגאטין מובא בספר ירושלים דליתא, מאויר ומתועד, ניו-יורק, תשל"ד, כרך א', בעריכת לייזר ראן, עמ' 156.

משתמשת כת מאסונית יהודית בעיר אפולין. השופט קיבל את טענת הסניגור, כי התובע טעון בדיקה רפואית על-ידי פסיכיאטר (דצמבר 1931). כאשר חזר אנגלשטרן מווארשה ורצה להיכנס לביתו, מצא את הדלת סגורה. אמו סרבה לפתוח לו את הדלת. הוא פנה למשטרה ורק בעזרתה נכנס לבית. העתון הפולני המקומי כתב בקשר למקרה זה, כי סיבת אי-רצונה של אמו לתת לו להיכנס היתה שהוא כבר לפני כן לכנסיה הפראבוסלבית ועכשיו עבר לקתוליות (דצמבר 1932).

אנגלשטרן פרסם לרגל הבחירות לוועד הקהילה, בשנת 1936, עלונים ביידיש ובפולנית, שבהם דרש, כי הקהילה תיקח לידיה את כל מוסדות הדת, התרבות והחסד היהודיים שבעיר. הוא דרש לסלק את עסקני המפלגות מהנהלת הקהילה ואת הגבאים למיניהם מהמוסדות כמו "מושב הזקנים" ו"משמרת חולים".

האיש הזה, הבלתי יציב ברוחו, שדאג כל כך לקהילה תקינה, לא נשאר זמן רב בחיק הקהילה. הוא עזב את עמו ודתו וראה את עצמו שליח להפצת הנצרות בקרב היהודים. הוא פרסם בעתון פולני בוויילנה מאמרים בשם "מדוע אני עוזב את עמי?" לאנגלשטרן נדמה היה, כי היהודים זוממים לרצחו. הוא היה פונה למשטרה בקובלנות על תקיפתו על-ידי יהודים.⁴

המסיון הקתולי. מסיון קתולי להפצת הנצרות בקרב היהודים התחיל לפעול בוויילנה בחודש נובמבר 1929. ניהל את פעולות המסיון בעיר מומר אחד. לפי פרסום של המסיון היו בראשית שנת 1931 15 יהודים בשלבי הכנה להמרת הדת. היו מקרים של המרת הדת בגלל נישואים. היו גם מקרי גיור-מאותה סיבה.

המסיון החזיק חדרי-קריאה לעתונות וכך משך צעירים שרצו לקרוא בלי תשלום. הוא סידר גם קייטנה לילדים בקיץ של שנת 1932. בראשית שנת 1933 ערכו המסיונרים נשף, שבו השתתפו ילדים יהודים בני 9-12. ילדה יהודיה בת 11 נאמה על הצורך שהיהודים יכירו בישו הנוצרי כמשיח. אחרי הנאומים חולקו ממתקים. המסיונרים ידעו על המצוקה הכלכלית בקרב יהודי העיר והם היו באים למשכנות העניים ומחלקים מזון, עצים וכדומה. העזרה החומרית הזאת סייעה בידם למשוך אליהם אי-אלה זקוקים. הם הפיצו גם דברי דפוס לרוב.

המסיון פתח בחורף של שנת 1935 קורסים ללימוד מקצוע. הלימוד היה חינם. שמונים נערים יהודים ביקרו בקורסים אלה. באותו חורף היתה בעיר מגיפת שפעת. המסיון שכר שתי אחיות רחמניות והיה שולח אותן יחד עם איש המסיון לבתי החולים והיה משדל למסור את הילדים לטיפולו.

שיבה ליהדות. יהודיה, שהתנצרה כדי להינשא לנוצרי, השאירה בצוואתה 10,000 זהובים למען יהודיות, העולות כחלוצות לארץ-ישראל. בנה, שנודעה לו סיבת המרת הדת, החליט להתגייר (דצמבר 1934).

אנשי העולם התחתון המשיכו לפעול בעיר תוך שיתוף פעולה מסויים ביניהם.

4 תצלום של אנגלשטרן וכתורות של כמה עלונים שלו הובאו בספר ירושלים דליטא מאויד ומנועד, ניריווק, תשל"ד, עמ' 154.

המסגרת הכללית נקראה כמו לפני כן "ברודער פאריין", אך התארגנה גם כנופיה מיוחדת חשאית שנקראה "די גאלדענע פאן" (דגל הזהב). בסכסוכים בין אנשי העולם התחתון הופעלו לעיתים סכינים, שהיו גורמים אף לרצח. הופעלו גם אקדחים, נשק חם. בקרב אנשי העולם התחתון היהודי היו גם דמויות אלימות, ("די שטארקע", החזקים) ופחדו מפניהם. בין אלה תפסו מקום בראש עובדי בית-המטבחים. במריבות בין הקצבים הופעלו לא פעם סכינים. גם בין העגלונים היו תוקפנים. לפעמים נוצר שיתוף פעולה בין פושעים יהודים לבין פושעים נוצרים, אך מקרים כאלה היו מעטים.

לאנשי העולם התחתון היו כינויים, המאפיינים את האיש. כך אנו פוגשים את "אלינקה הגבוהה", "דודקה די טויז" (קלף ראשון), "ארקע דער הונדערטער" (אהרן בעל המאה), "אנקל די לילקע" (המקטרת), מנדקה כאם (הגס), "טעווקע קומעט", "חצקל ממזר", "אברהמקה דער אנארכיסט" וכדומה.

המשטרה גילתה בחודש אוגוסט 1921, ברחוב לידסקה (לידה), בית, שאליו היו אנשים פונים כדי לפדות חפציהם הגנובים. לוילנה היו מביאים גם חפצים גנובים מערים אחרות, כמו מהעיר לידה; כאן היו מוכרים אותם.

הכנופיה "די גאלדענע פאן" התארגנה בערך בשנת 1923. היא תכננה באותה שנה חטיפת בן עשירים לשם סחיטת כספים. התכנית לא בוצעה מפני שהמשטרה קיבלה מידע עליה וסיכלה אותה.

משפט נגד 56 אנשי העולם התחתון התנהל בסוף שנת 1925. היו בתוכם טיפוסים שונים: סוחרים בנפשות חיות, מזייפי תעודות-זהות, מדפיסי כסף מזויף וכל מיני גנבים. מסגר יהודי מומחה היה עושה בשביל הגנבים מפתחות וכלי-פריצה. המסגר הזה נתפס ונידון לחמש שנות מאסר.

רצח. בשנת 1928 אירע בקרב עובדי בית-המטבחים רצח. הם עבדו כחבורה שיתופית ("ארטעל"). בתוכם היה אחד, שהיה מפיל את חיתיתו על כל סביבתו. הוא היה ידוע בכינויו "דודקע די טוז" (שמו היה דוד גורפין). כדי להשקיטו החליטו חבריו לשלם לו בכל חודש 200 זהובים. הוא היה חי מהכנסה זו מבלי לעבוד. כעבור כמה חודשים חדלו חבריו לתת לו את ה"פנסיה" הזאת. הדבר הרגיו את דודקה והוא החליט להתנקם. כאשר פגש בגיסו של גזבר החבורה, היפהו בבקבוק בראש ונטל ממנו כמה מאות זהובים. דודקה נאסר בגלל זה, אך שוחרר מבית-הכלא בערבון של אלף זהובים. דודקה סבר כי האשם העיקרי במאסרו הוא גזבר-החבורה "אלינקה הגבוהה" (אליהו גורביטש), שהיה ידוע גם בכינויו "דער שטעכער" (הדוקר). דודקה נכנס למחרת שחרורו מהמאסר אל האטליז של חותנתו של אלינקה, כאשר ישב שם אלינקה. דודקה פקד על האשה לזוז הצדה, הוציא אקדח וירה באלינקה. הפצוע התחיל לרוץ החוצה, אך דודקה המשיך לירות, פגע באלינקה ובעובר אורח. אלינקה נפצע חמישה פצעים. הוא הובא לתחנת עזרה מהירה ומשם הובילוהו לכית-חולים, אך בדרך מת מפצעיו. דודקה הצליח להימלט.

המשטרה התחילה בחקירה; דודקה התייצב בעצמו במשטרה. עמדו לדין חמישה

קצבים: דודקה ואחיו חיים, זליג לוינסון, שהיה לו בית-מרוח ברחוב זאוואלני, ובנו חיים, וכן ירחמיאל ואפניק. בית-הדין דן כל אחד מהם לשמונה שנות מאסר חמור. הגידונים הגישו ערעור וטענו, כי הם חפים מפשע.

בבית-הדין לערעורים עמדו למשפט עשרה נאשמים. הוזמנו כמאה עדים, בתוכם טיפוסים ידועים מהעולם התחתון, יהודים ובלתי-יהודים. השוטר שעצר את דודקה העיד, כי לא ידע שיש כאן מקרה רצח; כאשר רצה להוביל את דודקה למשטרה, הקיפוהו כמה אנשים, בתוכם זליג לוינסון, ודרשו, כי ישחרר את דוד גורפין ויסתפק בהטלת קנס קטן על הפרת השקט הציבורי; כאשר ראו אנשים אלה כי אינו משחרר את החשוד, התחילו לדחוף אותו מכל הצדדים, הפילוהו ונטלו אתם את הנעצר. השוטר סיפר, כי הלך אחר-כך בשקט למשטרה ואחרי שעתיים הלך לבית-המרוח לחפש את דוד גורפין, אך לא מצא אותו; רק מאוחר בלילה נודע לו כי היה זה מקרה של רצח ונעצרו כמה אנשים; את האקדח מסר רק למחרת בבוקר במשטרה.

הנאשם דודקה סיפר בבית-הדין לערעורים דברים שלא סיפר אותם לא לשופט החוקר ולא לשופטים בבית-הדין הראשון. הוא טען, כי לא ידע שרצח את אלינקה. הציע לשוטר שוחר בסך 50 זהובים והשוטר לקח את הכסף; הוא נידבר עם השוטר להיפגש בבית-המרוח של זליג ואמנם נפגש אותו ושם הציע לו עוד 30 זהובים בעד החזרת האקדח, אך השוטר לא הסכים לזה; הוא יעץ לו שילך מהר העירה וישיג אקדח מיוחד ("פוגאטש"); רק אז יסכים להתחלף אתו; דודקה השיג אקדח כזה, אך בשובו לבית-המרוח נעצר.

עדויות אלה מוכיחות, מלבד היתר, על התנהגות השוטרים, שניתן היה לשחדם. הדיון בבית-הדין לערעורים לא נגמר בחודש ספטמבר 1929; הוא נמשך גם בחודש מאי 1930. "דודקה די טוז" נשפט לשש שנות מאסר. חיים אחיו ישב בבית הסוהר ארבע שנים. כשיצא לחופשי חשש מנקמת חבריו של אלינקה הנרצח. הם לא נתנו לקבל אותו לעבודה בבית-המטבחיים; בכל מקום היו מכריחים את המעסיק לפטרו, תוך איומים. הוא פנה לשלטונות בית-הדין (לפרוקורטורה) בבקשה להבטיח את חייו מפני רצח, ואמנם מאז חדלו להתקיפו (מארס 1933). סופו של "דודקה די טוז" היה, כי יצא מבית-הסוהר, מדוכא ומיואש. הוא רצה לשים קץ לחייו והפיל את עצמו ברחוב לפני אוטובוס דוהר. הנהג עצר ודודקה רק נפצע קל. בחודש ינואר 1935 הועבר לבית-חולים, למחלקה לחולי-רוח. הוא חי בסיוט ש"אלינקה הגבוהה" רודף אחריו.

ירחמיאל ואפניק, הנזכר למעלה, הועמד לדין כנראה בזכות עצמו ולא בקשר לרצח. ואפניק היה חבר בכנופיה של גונבי בהמות. כאשר נתפס, הסגיר את חבריו, יהודי אחד ושני בלתי-יהודים (ינואר 1929).

שוד. בוויילנה נעצר עלי-ידי המשטרה שווד יהודי, "יאסקע פארך" (הוא יוסף אנשר), שכבר ישב שש שנים בבית-הסוהר על שוד, שבו נשפך דם של סוחרים יהודים. אחרי ששוחרר מכלאו התחיל שוב לעסוק בשוד, נתפס בנובמבר 1931, אך ברח מידי המשטרה, בא לוויילנה וכאן מצאו אותו ב"מלינה" של גנבים (ינואר 1931).

מאבק בין כנופיות. בין חברי "אגודת אחים" ובין הכנופיה החשאית "דגל הזהב" התנהל מאבק. בראש הכנופיה עמד זליג לוינסון הנזכר למעלה, שקראו לו "זעלקע חנה-באבקעס" וכינוהו "זליג בעל-טובה" וגם "זליג הגבוה". זליג זה היה מחזיק לפנים סוכנות ("רעמזע", מהמלה הצרפתית "רמז") להובלה בסוסים. בית-המרוח שלו שימש מקום-מפגש לגנבים. זליג היה גם סוחר בחפצים גנובים. אנשי הכנופיה "דגל הזהב" היו מסוכסכים עם קבוצה של "אגודת אחים" ובה "ארקע דער הונדערטער" (הוא אהרון וויצקין) ובניו, שעבדו בהובלה בבית-המטבחיים. קבוצת זליג, שבה השתתפו בני משפחתו, קרוביו ומקורביו, היתה החזקה יותר.

ארקע שלח ביום ה-30 בדצמבר 1930 רוכל מהשוק להודיע לזליג, כי מחכה לו סוחר ברחוב לידסקי. זליג הלך שמה, אבל שם חיכו לו ארקע עם שני בניו, שהתנפלו עליו והיכוהו מכות נמרצות במפתחות כבדים. העבירו את זליג לבית-החולים, אך למחרת יצא משם והגיש תביעה משפטית נגד התוקפים. אנשי "דגל הזהב" לא הסתפקו בתביעה משפטית. שלושה מהם התקיפו את ארקע, את בניו ועוד איש אחד ברחוב נובוגורוד. נורו יריות והונחתו מהלומות. המשטרה עצרה שני אנשים. אחר-כך עצרה המשטרה עוד שלושה אנשים. חמשת העצורים היו: יצחק לוינסון בנו של זליג שעבד בבית-המטבחיים; מנרקה "כאס", גם הוא מעובדי בית-המטבחיים; מוטקע "קייזער" (הוא מרדכי ליפאייר), יוסף ואצל ואהרון בוראקישקי. הם הועמדו לדין באשמת נסיון לרצוח את ארקע. כשנידון משפטם בבית-הדין המחוזי, בחודש מאי 1931, הושמעו בפרוזדור איומים בסכינים ובאקדחים מצד שני הצדדים. הנאשמים טענו כי לא הם ירו, אלא ירו בהם. כל הנאשמים, פרט ל"מוטקע קייזער", נידונו לשש שנות מאסר.

בית-הדין לערעורים קבע, כי סברתו, שהיריות נורו כתוצאה ממאבק בין חברי "אגודת האחים" לחברי "דגל הזהב", אושרה על-ידי העדים. בית-הדין פסק ארבע שנות מאסר חמור במקום שש שנים מאסר קל.

מוטקע "קייזער", שיצא לחופשי, הותקף על-ידי בניו של ארקע ברחוב נובוגורוד מאוחר בלילה בסכינים. הוא הגיש נגדם תביעה משפטית על נסיון לרצחו. אשתו שנמצאה בזמן ההתנפלות על בעלה לא הרחק ממנו, טענה כי בידי אחד התוקפים היה אקדח והוא רצה לירות במוטקע.

אותו מוטקע התקיף בעצמו כעבור ימים אחדים את אחד הבנים של ארקע והפליא בו את מכותיו. הנתקף לא פנה למשטרה, אך אחר-כך הגיש קובלנה שבה טען, כי מוטקע רצה לרצחו בדקירה. כעבור חודש ימים השתתף מוטקע יחד עם עוד ארבעה מחבריו, כתוכם ברל קראוויצ' שכיניו היה "בעניע פון צ'קאגו", בהתפרצות לביתו של אדם בשם כץ, וכינויו "פוליצמייסטר", בעל בית-זונות. הם היכוהו בקתות של אקדחים ורק בקושי ניצל מיריהם.

המאבק בין כנופיית זליג "בעל טובה" ובין כנופיית "ארקע דער הונדערטער" לא נגמר עם מתן פסק-הדין. בתנור, בפרוזדור של דירת ארקע, מצאה המשטרה שש פצצות (רימוני יד). המשטרה עצרה את ארקע, אך שחררה אותו, מפני ששוכנעה כי

מישהו שם אצלו את הפצצות כדי להרשיעו. בקשר לכך נעצרו אחר-כך ארבעה מאנשי זליג; הוא בעצמו, מוטקע "קייזער", ברל קראוויצ' ויוסל פרייזינגר. הנשים של כנופיית "דגל הזהב", 30-40 נשים, הקיפו את בית ארקע ובניו ורצו להתפרץ לתוכו, זרקו אבנים על הבית. אחרי מצור קצר התפזרו הנשים מפחד המשטרה (אוקטובר 1931). זליג הגיש אחר-כך קובלנה למשטרה על בניו של ארקע, שהתנפלו עליו ביום ה-13 בנובמבר והיכוהו. הוא טען, כי לולא העוברים ושבים היו הם הורגים אותו. כתוצאה מהמכות שקיבל שכב חולה במיטה.

האיבה בין שתי הכנופיות נמשכה שנים. בראשית שנת 1935, ביום השישי, ה-11 בינואר, פרצה ברחוב היהודים תגרה בין שתי הכנופיות. אחד מאנשי "דגל הזהב" מקבוצת זליג חנה-בעבקאס בשם וולף אלחונס, שכיניו "קאנאריק", נדקר בסכינים בצורה חמורה. ארקע "דער הונדערטער" ועוד שנים מאנשיו שהתקיפו את "קאנאריק", הושמו במאסר.

עברייך אחר, שהיה שייך לכנופיית "דער הונדערטער" ושכיניו היה "נאפוליאון" או "משה הערום", ושמו משה-חיים קאלפוקולה, התחיל לעבוד כבלש של המשטרה. הוטל עליו לעקוב אחרי זליג לוינסון ושני בניו חיים ויצחק. הבלש משה הודיע כי ברשות יצחק לוינסון, שהיה בעל בית-מרוח ברחוב האטלזיס, נמצא טבק מתוצרת ליטא. המשטרה חיפשה בבית-המרוח ולא מצאה את הסחורה האסורה. יצחק לוינסון חשד במשה נאפוליאון בהלשנה. משה הבלש ידע על החשד וגילה את הדבר בפני שמעון וויצ'יק, בנו של ארקע "דער הונדערטער". אחד מאנשי כנופיית לוינסון, אברהם ריט, שכיניו היה "איציק דער געלער" (הצהוב) הזמין את משה נאפוליאון לפוספיישקי לבלות בנשף. אלה השניים נסעו יחד עם חיים לוינסון לפוספיישקי. למחרת מצאו את משה נאפוליאון מת על שפת הנהר ויליה כשגרוננו חתוך. מצאו שם מאכלת וסימני דם. הגופה של ההרוג הראתה, כי נפצע בראשו, בלבו ובצווארו. כלב-גישוש הוביל את השוטרים לבית בפרכר אנטוקול ושם מצאו בבית-זונה יהודיה את השנים, שנסעו עם משה נאפוליאון לפוספיישקי. נמצאו אצלם חפצים רבים עם כתמי-דם. החשודים ברצח הועמדו לדין והורשעו. חיים לוינסון נידון למאסר-עולם וחברו לפשע לחמש-עשרה שנות מאסר (סוף שנת 1937 או ראשית 1938).

זליג לוינסון הועמד לדין על מתן שוחד לפקיד הפרוקורטורה (הקטיגוריה) לשם שחרור אסיר. זליג והפקיד נידונו לארבע שנות מאסר כל אחד, זליג נידון גם לקנס של 10,000 זהובים או שנת מאסר נוספת. גם אשה אחת נידונה בקשר לזה לשנת מאסר. בזמן הדיון בבית-המשפט נתברר כי גם משפט זה קשור ליריבות ולשנאה בין שתי הכנופיות, של זליג ושל ארקע וויצ'יק ובניו. שמעון וויצ'יק הובא מבית-הסוהר כעד. הוא אמר, כי הוא יושב במאסר בגלל קנס כספי, יש ביכולתו לשלם את הקנס, אך הוא מעדיף לשבת בבית-הסוהר, כדי שלא ייפגע על-ידי זליג כנקמה על המשפט בקשר

זליג והפקיד הגישו ערעור על פסק-הדין.

מאבק בין קבוצות של קונים במכירה פומבית (ליציטציה). אנשי העולם התחתון עסקו גם ברכישת חפצים שהוצאו למכירה בגלל אי-תשלום מסים, פשיטת רגל וכדומה. היתה ביניהם תחרות, אבל גם עשו יד אחת והתחלקו ברווח. בין הקבוצות האלה קרו מריבות שהביאו לידי שימוש בסכינים ואף לידי רצח. בזמן מריבה לרגל ליציטציה, בשנת 1930, דקר "בערקע שפיאן" (הוא ברל לוין) את "דוידקע פעפץ" (הוא דויד בוכרובסקי) שבע דקירות. הפצוע נלקח לבית-החולים ויצא משם נכה, משותק יד ימינו. המתקיף נידון לחצי שנת מאסר. כשיצא דוידקע פעפץ מבית-החולים נודע לו, כי "אברהמקה אנארכיסט", שנחשב כ"מלך חצרה-המעבר" (ה"דורך-הויף" שבין רחוב היהודים ורחוב האטליזים), העיד לטובת בערקע שפיאן. דוידקע פעפץ רצה להנקם ב"אברהמ'קה אנארכיסט", הלה עמד בראש קבוצת קונים במכירות פומביות. פעם, בזמן ליציטציה, הגיע "דוידקע פעפץ" לידי קטטה עם "אברהמ'קה אנארכיסט" בגלל חלוקת רווחים. דוידקע פעפץ הוציא סכין ודקר את יריבו. הסכין נשאר תקוע בצווארו והאיש מת מפצעיו (אוקטובר 1931).

על מאבק דמים בין קבוצות מתחרות במכירות פומביות אנו שומעים גם אחר-כך. קבוצה של 6-8 חברי קבוצה אחת התנפלה על "בעניע פון צ'קאגו" שהתחרה בהם, פגעו בסכין בראשו והיכוהו מכות רצח (ינואר 1934).

חטיפת ילד. כנופיית "דגל הזהב" ביצעה בחודש פברואר 1932 חטיפת ילד בן עשירים לשם סחיטת כספים מהוריו. את רעיון החטיפה עורר, לפי גירסת המשטרה, ברל קראוויץ, שעשה זמן-מה בארצות הברית וקראו לו "בעניע פון צ'קאגו". הוא היה לפי ידיעות המשטרה חבר בכנופיית אל-קאפונה בצ'קאגו וגורש מאמריקה. זליג "בעל טובה" כינס בביתו כמה מאנשיו לשם התייעצות. ברל פרש לפניהם את תכניתו לפרטיה. לא כל הנוכחים בהתייעצות הסכימו לתכנית; אחד אפילו אמר: "וילנה איננה צ'קאגו!" הוחלט בכל זאת לבצע את החטיפה. על זליג הוטל להמציא את האנשים הדרושים לכך מתוך חברי "דגל הזהב".

הגורל להיחטף נפל על הילד בן השמונה יוסלה, בנו של אייזק לייבוביטש, אחד מבעלי בית-הלוואה בשכונת "קרוסוביה". זליג "בעל טובה" הכיר היטב את משפחת לייבוביטש; בשנים שהחזיק סוכנות להובלה בסוסים ("רמיז") היה מוביל סחורות בשביל גורדון, חותנו של לייבוביטש. הילד היה תלמיד הגמנסיה העברית. ביצוע החטיפה הוטל על אבא ויטקין. כעוזר ניתן לו ראובן קאנטור. לפעולה הוכנס גם הפושע סטיפן יאנקון. על אבא ויטקין ועל סטיפן היה לעבור בעגלת חורף ליד הגמנסיה ולנסות לפתות את הילד שיסע אתם.

שני החוטפים לא הכירו כלל את הילד. כדי להכירו חיכו כמה פעמים ליד הגמנסיה ברחוב זאוואלני 4 והסתכלו איך הוא נראה. אחר-כך ערכו ניסוי: הם עברו

5 'אונזער טאג', וילנה, מיום 30.12.1937; 4.1.1938; 28.2.1938; 'צייט', וילנה, 25-27 בפברואר 1938.

ליד בית-הספר בעגלת חורף של איכרים ונסעו לאט בגמר השיעורים. הם ידעו, כי התלמידים נוהגים לקפוץ על עגלות-חורף מאחוריהן, כדי להתחלק בהן קצת על השלג. ואמנם קפצו שלושה ילדים, בתוכם יוסלה לייבוויטש, על העגלה שנסעה לאט. לתמהונם של הילדים לא גערו בהם שני העגלונים ולא גרשום, אלא להיפך, הכניסום לתוך העגלה. הם הסיעו את הילדים כשעה וחצי בעיר ואחר-כך נתנו להם ברחוב הרחב לצאת. כשחזרו הילדים לבתיהם נזפו בהם ההורים על שנסעו עם אנשים שאינם מוכרים להם. ביום השישי, ה-26 בפברואר, הופיעה עגלת החורף פעם נוספת ליד הגמנסיה. שלושת החברים, קפצו שוב על העגלה, נכנסו אליה ונסעו עם שני העגלונים ברחובות העיר כשעתיים. העגלה עצרה ליד חנות, ברחוב טארגובה (היריד) שמעבר לרחוב הרכבת. כאן נתנו העגלונים לשני ילדים כסף וביקשום להיכנס לחנות ולקנות סוכריות וסיגריות. יוסלה נשאר אתם בעגלה. כששני החברים חזרו מהחנות כבר לא מצאו את העגלה והעגלונים, הם נעלמו יחד עם יוסלה. ההורים של יוסלה נחרדו לגורל בנם שלא חזר מבית-הספר. הסבא גורדון הלך אל זליג וביקשו לרחם על ההורים ולעשות משהו. זליג הבטיח לצאת מיד העירה, להיוודע ולתת תשובה, אך הוא לא בא.

בשעה שבע בערב בא לבית לייבוויטש עגלון נוצרי ומסר מכתב. העגלון אמר, כי קיבל את המכתב משני אנשים בלתי מוכרים לו, ששילמו לו זהוב בעד העברת המכתב. המכתב היה כתוב ביידיש ובו נאמר: "סחורתך ישנה, הילד נמצא בידיים בטוחות — — — אם ברצונכם לקבלו בחזרה התאזרו בסבלנות עד יום א'. על התנאים נודיע לכם במכתב מיוחד, לעת-עתה איננו יכולים, למסור עליהם, כי אנו מחכים למברק". שולחי הכתב הזהירו לא לפנות למשטרה.

בבית נחלקו הדעות. האם דרשה לעשות למען שחרור הילד בכל הון שיידרש, ואילו והגברים סברו, כי יש להודיע למשטרה, הגברים חששו, כי אם ישלמו פעם כופר, ידרשו לשלם שוב ושוב.

המשטרה נכנסה לפעולה. בליל שבת ערכו כעשרים בלשים חיפושים במקומות חשודים, אך ללא תוצאות. ביתו של לייבוויטש היה מוקף שוטרי חרש, אך גם אנשים חשודים הסתובבו בקרבת מקום. אחד מאלה היה חבר "דגל הזהב", שהוטל עליו להשקיף על הנעשה, והוא בוודאי הזהיר את חבריו.

הילד יוסלה הובא לבית יהודי חם, אמרו לו להתפשט ונתנו לו לשתות חלב. אחר-כך אמרו לו להתלבש והביאו אותו לבית משפחת אבא ויטקין, בית-עץ בפרבר בדרומה של העיר. שם היה אביו הזקן של אבא, חיים, שעמד והתפלל "שמונה-עשרה", שתי נשים וילד, יהודה'לי. הנשים בירכו על הנרות. נתנו לו לאכול מאכלי שבת, "צימס" ואטריות. אחר-כך אמרו לו לשכב לישון. יוסלה אמר, כי לישון הוא רוצה בבית הוריו. אבא ויטקין ענה לו, כי כבר אחרי הדלקת הנרות ואסור לנסוע, ורק מחר אחרי ה"הבדלה" יחזירוהו הביתה. הציעו לו משכב על כסאות, מיטה בשבילו לא היתה בוודאי. כשקם בבוקר לא ראה כבר את העגלון עם הזקן, כלומר את אבא ויטקין. אביו חיים עמד עטוף בטלית והתפלל. הנשים נתנו ליוסלה חלב וכוס קקאו

ואמרו לשחק עם יהודה'לי ואמנם שיחק עם הילד זמן רב. נתנו לו לאכול "באבקע", עוגת כוסמין, אחר-כך אמרו לו כי אמו שלחה לו את זה. יוסלה אמר, כי הוא רוצה ללכת הביתה רגלי. הנשים, שהציגו את עצמם כדודותיו, ליטפו את ראשו והרגיעוהו. ביום שבת בבוקר בא שוב אותו עגלון נוצרי לבית לייבוויטש ומסר מכתב, שבו נאמר, כי אם ההורים רוצים לקבל את הילד, עליהם לשלם 15,000 רובל; אם הם רוצים במשא ומתן, עליהם לשים פתק אדום על דלת הכניסה הראשית. החוטפים הזהירו במכתבם, כי אם לא יקיימו את דרישתם לא יקבלו את הילד. חי.

ההורים של יוסלה היו נרגשים ומבוהלים ולא שמו לב, כי העגלון חמק ונעלם לפני שהם הודיעו על בוא העגלון לבלש שיש בחדר סמוך. תפיסת העגלון יכלה להקל על גילוי החוטפים. כאן באה עזרה מצד שכן, שראה את העגלון בבואו. הוא תיאר אותו כבעל שפם גדול. המשטרה הניחה, כי זהו העבריין הידוע להם סטיפן יאנקון, שהיו מכנים אותו "גורודסקוי גלובה", כלומר "ראש העיר". המשטרה תפסה את יאנקון. היא ידעה כי הוא עומד בקשרים עם אנשי "רגל הזהב". כשנתפס היה כבר בלי שפם. המשטרה החליטה לחפש בבתיים של אנשי הכנופיה. ראובן קאנטור, שראה, כי המשטרה עלתה על עקבות אנשי הכנופיה, מיהר אל בית אבא ויטקין והזהירם. כדאי לציין, כי ראובן קאנטור דיבר עם אבא ויטקין פולנית ואבא קרא לראובן "יאנק". הילד הועבר אז לביתה של החותנת של ראובן, בתיה קלוגר, שקראו לה "בת שבע". היא גרה בשכנות עם ראובן. גם מקום זה נראה לחוטפים בלתי בטוח ולכן העבירו את יוסלה לבית בתה של "בת שבע", ברחוב פילסודסקי 54.

המשטרה ערכה חיפוש בביתו של אבא ויטקין. הילד כבר לא היה שם. בחוץ שיחק ילד אחד, היה זה יהודה'לי. לייבוויטש האב נגש אל הילד ושאל: "יוסלה כבר הלך?" יהודה'לה ענה: "כן! יוסלה ילד טוב, שיחקתי אתו שני ימים".

ביום השבת בשעה חמש אחר-הצהריים אסרה המשטרה את ברל קראווייץ, את פרייזינגר ואת יוסף כץ. ניתנה הוראה לאסור גם את ראובן קאנטור, אך הוא הסתתר. זליג "בעל טובה" הסתתר גם הוא ולא נתפס. לא נתפסה גם "בת שבע". אבא ויטקין, אביו ועוד כמה אנשים — נעצרו; אחדים מהם שוחררו מיד.

אנשי הכנופיה ראו, כי המשטרה גילתה את מבצעי הפשע והחליטו להחזיר את הילד לביתו. בשעה שתים בלילה העירו את יוסלה, הלבישוהו, ואשה אחת הלכה אתו ברגל מרחק לא קטן. כשפגשו כרכרה, עלו עליה ונסעו עד בית מועצת העיר. כאן אמרה לו האשה שילך לביתו. בדרך פגש שוטר, שליווה אותו עד ביתו.

שני חבריו של יוסלה ואחר-כך הוא בעצמו סייעו הרבה למשטרה בזיהוי האנשים ובקביעת העובדות. "בת שבע" התייצבה כעבור זמן קצר בעצמה במשטרה. ראובן קאנטור הסתתר זמן ארוך יותר; אך ביום התשיעי במאוס 1932 החליט גם הוא להתייצב במשטרה ונעצר. רק זליג "בעל טובה" לא נתפס עד אשר שוטר וילנאי שעבר לסמורגון, פגש אותו בסביבות סמורגון והכירו (אפריל 1932).

נתבעו להדין זליג "בעל טובה", ברל קראווייץ, אבא ויטקין, ראובן קאנטור ו"בת שבע". נגד שאר החשודים בוטלה התביעה. בבית-הדין המחוזי אמרו קאנטור

וויטקיין, כי זליג אינו אשם. בית-הדין דן את זליג לוינסון, ראובן קאנטור ואבא ויטקיין לארבע שנות מאסר כל אחד. בתיה קלוגר שוחררה. גם ברל קראוויץ שוחרר. שלושת הנידונים הגישו ערעור. גם הקטיגור, שלא היה מרוצה משחרורם של ברל ושל האשה, הגיש מצדו ערעור. בבית-הדין לערעורים הודו ויטקיין וקאנטור כי שיקרו באמרם, כי זליג אינו אשם; הם העידו כך בבית-הדין המחוזי מפני שזליג התחנן לפניהם על ברכיים, שלא יגלו את האמת עליו; האמת היא, כי הוא שיס ותכנן את החטיפה לכל פרטיה.

רבות מן העדויות של אנשי העולם התחתון — אמיתותן מוטלת בספק. בית-הדין לערעורים אישר את פסק-הדין של בית-הדין המחוזי, פרט להקלה בעונשו של ויטקיין. הוא ישב במאסר רק שלוש שנים מפני שהודה במעשה ועד כה עדיין לא נענש אף פעם (פברואר 1933).⁶

לאחר שריצו חברי "דגל הזהב" את עונם ויצאו מבית-הכלא המשיכו להיות פעילים בפשיעה ולהתחרות בפושעים אחרים. "בעניע מצ'קאגו" עסק כאמור בליציטציות. הוא יחד עם זליג "בעל טובה", כן ואחד שנקרא סרג'אנט סקוברונק, כנראה פושע פולני, ישבו בחודש אוגוסט 1933 על ספסל הנאשמים כמביימים התנפלות לשם שוד על שני פושעים יהודים מתחרים, וזאת — כדי להפליל את השנים.

אבא (אברהם) ויטקיין ואשתו רייזל נתפסו בגניבת סחורות ביום-הכיפורים, בזמן שכל היהודים הולכים ל"כל נדרי". הם נידונו כל אחד לשנת מאסר (מאי 1935). בשמחות. גנב אחד וילנאי, שפעל מחוץ לעיר, בעיקר בווארשה, והיה ידוע למשטרה כגנב "בין לאומי", החליט לחוג את הכנסת בנו בכריתו של אברהם אבינו בעיר מולדתו. הוא הזמין לרגל החגיגה את כל "פני" העולם התחתון בעיר לנשף. באו כחמישים איש. השולחנות היו מלאים כל טוב, מבשלת מיוחדת הכינה את המאכלים, שני מלצרים בפראקים הגישו, יין יקר נשפך כמים. כשרק ישבו האורחים לשולחנות, הופיעו בלשים. האורחים נחרדו, אך התברר להם, כי בודקים אם אין בתוכם עוד אורחים מווארשה, מלכד המארח. הנשף נמשך בלי הפרעה. כעבור ימים אחדים התקיים המשך לנשף של "די בלאטע" (כך כינו בידיש את חברי ה"ברודער פאריין" ואת אנשי העולם התחתון בכלל). הפעם פרצה שם מריבה, התחילו במכות ועברו לשימוש בסכינים ובכלי נשק אחרים. המשטרה הפסיקה את המריבה, שלושה פצועים פנו לתחנת העזרה המהירה (אפריל 1931).

כייסות. גנב וילנאי, שנעשה "גנב בין לאומי", התמחה בכייסות. הוא נתפס בחודש מארס 1936 בברלין. הוא נהג לכיים שעוני-זהב ותכשיטים שונים. בניו,

6 מקור לתיאור המעשה שימש לי עתון הערב 'אוונט קוריער', שהביא ידיעות מפורטות וכן תצלומים של יוסלה, הבית שבו הוחזק והפושעים חברי הכנופיה (פברואר-מאי 1932); א. קארפניוביטש, שכתב כמה סיפורים מחיי העולם התחתון היהודי בוילנה בספרו ביים ווילנער דורכיהוף, תל-אביב תשכ"ז, הקדיש את סיפורו הראשון למקרה חטיפת הילד; סיפור אחר דן ברצח אלינקא; בסיפורים אלה יש הרבה מן ההווי, אבל גם, כמו בכל "ספרות יפה", הרבה מדמיונו של המחבר.

שישבו בוויילנה, הראו כשרון לאמנות.

בית-ספר לגנבים. גנב אחד וילנאי היה מלמד ילדים את מלאכת הגניבה והיה שולח אותם לעבודה מעשית. הוא נתפס ונשפט 13 פעמים; הפעם השלוש-עשרה היתה בחודש אוגוסט 1936.

בתיאטרון. אנשי העולם התחתון בוויילנה היו מבקרים בהצגות התיאטרון העממי. ה"שונד" היה לפי רוחם. הם היו פוגשים שחקנים במסעדה של "וועלפקע" בפינת רחוב האשכנזים ורחוב היהודים והיו מכבדים אותם. ביקור אחד בתיאטרון העממי נגמר בקטטה עם חיילים יהודים אחדים. כמה צעירים מאנשי העולם התחתון, בתוכם, "יאנקל די לילקע" ו"מאטקע דער הענגער", נכנסו לתא שבו ישבו חיילים אחדים. אלה ואלה קנו כרטיסים ליציע, אך רצו לשבת דווקא בתא. פרצה ביניהם מריבה על המקום. חייל אחד תפס מקל, היכה את מוטקה וגרם לו פצע מתחת לעינו. חייל שני הוציא כידון. אחד הבחורים הוציא אז סכין ותקע אותו בגבו של החייל (אוגוסט 1931).

אנשי העולם התחתון הלכו לשמוע אל הרינה ואל התפילה בקונצרט של החזן הרשמן. ייתכן שמטרתם היתה לכייס את הקהל הרב שהתאסף. כשהופיעו ליד הקופה בלשים, התחילו רבים מהגנבים לעזוב את התור ולברוח. חמישה-עשר מהם נעצרו (יוני 1932).

מעילה בקודש. גנבי וילנה לא נרתעו מלגנוב ספר תורה ולחדור לבתי רבנים ולבתי-כנסת. בשעה שהתכנסה בביתו של הרב חיים-עוזר גרודז'נסקי בערב אסיפה של סוחרי העיר עם נציגי האגודה "שומרי שבת", התגנב גנב לדירה והוציא ספר-תורה יקר-ערך עם "עצי חיים" מכסף. כעבור כמה ימים מצאו את ספר-התורה על אדן החלון בחדר-המדרגות של דירת הרב אבל "עצי החיים" חסרו. הגנבים חששו כנראה מהטלת חרם, או נבהלו מהרעש שקם בעיר בגלל הגניבה. ייתכן שראו כי לא יוכלו למכור את הספר ולכן החזירוהו (תר"ץ).

גנבים התחזו כבאים לדין-תורה. בשעה שהרב הדיין יצא מהחדר, גנבו כספים שהיו מופקדים אצלו.

גניבת כסף, שטרות ותכשיטים, שהיו מופקדים בידי הרב יעקב כהן. גרמו שהרבנים יכריזו חרם על הגנבים. אין לדעת אם החרם הוא שהשפיע על הגנבים, או התערבותו של הטלפאת מסינג, שעשה אז בוויילנה, גרמה — שיחזירו את הגניבה (1936).

על דלותם של הגנבים מראה פריצת קופות הצדקה בקלויז הגר"א. הגנבים פתחו את כל הארונות, אך בספרי-התורה לא נגעו (דצמבר 1931). על דלותם מראה גם מכת הגניבות של נורות מבתי-כנסת ומחדרי-מדרגות בעיר.

בעקבות גניבת מנורת כסף מקלויז היסודי באה הודעה מהגבאים, כי הם מוכנים לשלם לקונה את שווי הכסף, אך הם מבקשים להחזיר את המנורה בת 113 השנה, כי יש לה ערך היסטורי והאוניברסיטה בירושלים רוצה לקבלה (פברואר 1938).

סטטיסטיקה. סטטיסטיקה רשמית של פלך וילנה מצביעה על דלדול גובר והולך

בשנים 1929-1934. יחד עם החמרת המצב החומרי גוברת הפשיעה. באותן השנים גברה הפשיעה הכללית ב-30% ומעלה. בקרב היהודים גדלה באותו פרק זמן הפשיעה רק ב-10%. בשנת 1934 ישבו בכת־הסוהר בוילנה 1,740 עבריינים, בתוכם 154 יהודים, כלומר פחות מעשרה אחוזים. באותו זמן נאמד מיספר התושבים היהודים בעיר ב-28% מכלל האוכלוסיה.⁷

7 'ציט', וילנה, גליון מיום 22 ביוני 1936.

- אביגור שרה (לכית סולציאנסקי) ב. 371
אבירלאה אריה, פרופ' ב. 515
אבלמן, מהנדס 80
אבנר (בן-צבי) יצחק ב. ראה שימש לביטש יצחק
אבראמוביטש ברטה ב. 515
— הירש 186 212 ב. 483 492 497 544 583 585
606 653
— ריטולד 167 168
— חנה ב. 617
— רפאל ("ריין") ב. 425 426 531
— רב 83
"אברעמקע דער אנארכיסט" ב. 662 666
אגוז לייב ב. 510
אגורסקי ש. ב. 399
אדלר בני ב. 509
— יוליוס (יעקב) ב. 503
— נפחל-צבי, הרב ב. 322
אדלשטיין ב. 400
אד"ם הכהן ב. ראה הכהן אד"ם
אהרון י. ב. 459
אהרני אפרים ב. 365
אהרונסון ב. ראה אנכי יד.
אהרונסון נחום ב. 496 532
אובארוב 70
אחישקובה אליה ב. 305 453 540 613
אולגין מ. ב. 462 602
אוליצקי משה ב. 611 621
אולקניצקית א. ב. 384
אולשוואנגר אליהו, ד"ר ב. 505 538 539 605
— עמנואל, ד"ר ב. 387
אונגרפלד מ. ב. 487
אוישיסקין מ. ב. 342 343 344 355 383
אוסמולובסקי ידי 142 147 150-152
אופאטוש יוסף 285 ב. 478 494 550
אופנבאך דוד ב. 598
אוציחוביטש יד. ב. 647 648
אוקון ישראל, מהנדס 156 160 175 ב. 506
אוקס ח. ב. 612
אוריאשוזן מיכל ב. 310 311 323 325 338
אורזשבסקי פיוטר 21
אורינבסקי אהרון ב. 376 384 622
אורישון חיים ב. 501
- אורלסקה מרים ב. 511
אורמאכר מ. ב. 565
אורשאנסקי יצחק, ד"ר 18
אזרא אלכסנדר 138 ב. 505 506
אחד העם ב. 336 604 621
אטקינד י. ב. 497
אטשטיין ב. 464
איגדל עליזה ב. 511 515
איגנאטייב 16-19 21 55
איוניצקי אברהם ב. 490
איוניצקי יוסף 109 124 129 ב. 538 639 540
איזנור א. ב. 460
איזנבורג פון פרנץ יוחי, נסיך 112
איינס חנוך הניך, רב 82 96 115 162 231 ב. 333 360 361
369
איידלזון יוסף ב. 522
איידלמן י. ב. 522
אייזיקוב ז. ב. 530
אייזן זלמן ב. 506
אייזנכאך 205
אייזנברג אברהם ב. 496
אייזנשטאדט איסאי (ישעיה) 46 ב. 390
— בן-ציון 84 ב. 596
— ברזילי יהושע ב. 319 321 322
— ג"ל ב. 495
— ה, ד"ר 161 ב. 360
— יצחק ב. 388 403 405-407
אייכלר, ד"ר 115
איינהורן דוד ב. 457 459 461 464 467 470 488
איינשטיין אלברט ב. 530
אינדלמן אלחנן ב. 487
אינספקטור ש. ב. 521
איסרוביטש 107
איסרטון "הרב" ב. 659 660
"איציק דער געלער" (רוט אברהם) ב. 665
אייזקוביטש ב. 465 495
איתאל (אייזקוביטש) ב. ראה היטל אריה ל.
אלבום סופיה (שיינה) ב. 516
אלוד (שייב) ישראל, ד"ר ב. ראה שייב ישראל, ד"ר
אלון גדליהו ב. 619
אלטמאן א., ד"ר ב. 383
אלטשולר בצלאל ב. 646 648

— יהודה ב. 497 498	אליאסברג מרדכי ב. 445
— יהושע חיים ב. 533-535	אליאסון 101
— יוסף, ד"ר ב. 497 511 526 529 540 552 555 557 604	אליאסון יקותיאל זלמן ב. 532 535 536
621 617 612	אליאסון גבי ב. 648
— ישראל ב. 382	אליהו חסיד (הגר"א) ראה הגר"א (הגאון מוילנה)
— ליאון (בן מרדכי) ב. 525	"אליהו הגבוה" (גורביטש אליהו) ב. 662 663
— מרדכי 96 ב. 535 536	אלישיב (אלישבע) מ. 40 53
— נחום 214 ב. 523	אלישיב ישראל, ד"ר ב. ראה בעל מחשבות
— רבקה ב. 428 578	אלישבע ב. 478 489
אקסלרוד א. ב. 378	אלישברג מרדכי ב. ראה אליאסברג מרדכי
— ליובה ב. 390 413	אלכסייב 107
— פאול ב. 381 389	אלכסנדר השלישי 20 24
— ש. 263	— השני 15
ארד צבי ב. ראה רודניק צבי	אלפונס מיכאל ב. 371
ארונוביטש יוסף 214 220 ב. 427-429 434	אלפס בן-ציון, ד"ר ב. 371 464 469
ארו'בסקי פיוטר ב. 578	אלפרוביץ ב. 498 507
ארלווורוב חיים ב. 379	אלפרט נחום ב. 501
ארליק א. ב. 505	אלק א. ב. 487
ארליך הערש (הנריק) ב. 429	אלקין מנדל ב. 498 506 516
— סופיה 200	אמאראנט שמואל, ד"ר ב. 382 623
אדם משה ב. 161 360	אנגלס פרידריך ב. 390 405
אונשטיין מארק ב. 505	אנגלשטרן משה ב. 660 661
ארקוסקי צמח 276	אנדרייב ליאונרד ב. 459
"ארקע דער הונדערטער" (וויציק אהרון) ב. 662 664 666	אנטוביל פ. 132 138 160 168 224 ב. 355 358 359 366-
אש שלום 121 138 143 ב. 459-461 465 477 503 512 525	385 376 368
620 532	אנטוקולסקי יצחק ב. 650
אשכול (שקולניק) לוי ב. ראה שקולניק לוי	— ל. ב. 499 498
אשכנזי איסר 306	— מרק 222 ב. 496 499 532 600
אשר, ד"ר 18	— משה שמעון 95 ב. 534
	— פ. גבי' ב. 426 528 575
	אנכי י.ז. ב. 455 457 460 465
	אנמן רוזנטל פ. ד"ר ב. 529
באביצקי י. ראה לבבי י.	אנסקי שלמה 133 135 140 149 220 307 ב. 359 459
— לייבוש ב. 461 463 580	541 469 478 479 489 492 494 501 525
— נחום 281 ב. 461	617 609 553 548 543
באגין בר ב. 517 518	אנציליביטש, ד"ר 125
באדאנס שמואל ב. 313	אסטור (צתיכוב) מיכאל ב. 439 441 476
בארד מנחם ב. 376	אסתרמן מרדכי ב. 329 341 342
באטורי טטפן, מלך 303 306	אפאטוב דינאל ב. 338
באלאבאן (בלבן) מאיר, פרופ' 186 ב. 544	אפאטוב יהודה ב. 555
באלברישקי (סטודנט) 179	אפטקמן, ד"ר 46 53
— (תעשיין) 178	אפל יהודה 86 ב. 317 319 321 322 324 326 329 333 336
באמברג אייזיק ב. 511	350
באנט דויד ב. 538	— י.ל. 48 ב. 445 446 534 543
באנקובסקי 266	אפשטיין (תעשיין) 264
באנקובר יוסף ב. 372	— בנימין 111 112 115 125 126
באסוק מרדכי ב. 437	— חיים ב. 558 608 612

— נתן, ד"ר ב. 463	באסטומסקי אהרון ב. 510
בלאנקנשטיין חנה 176 226 ב. 516 655	— שלמה ב. 439 440 541 543 550 607 621
בלה דניאל ב. 506 516	באסין י.מ.. רב ב. 475 611
בלוי משה 444	— מאיר ב. 361
בלוך י. 40	— מאיר נח, רב 21 82 96 162 ב. 442
— מניה ב. 517 518	באק, ד"ר ב. 587
— נח, עו"ד ב. 318	באקולין כול (כרלה הסנדלר) ב. 592 641
— (תעשיין) 264	באקסט ליאון ב. 532
בלונדס דוד 26-28	באראנוביץ' אליעזר ב. 449
בלומנטל אברהם ב. 502 598	באראנצ'וק יצחק, עו"ד ב. 368 372
בלומשטיין ז. ד"ר ב. 459	— שמואל 14
בלייך ה. 511	בארטל, פרופ' 183
בלינדר שמעון ב. 521	בארץ ב. ב. 506
בלצן לייב ב. 488	בארשאנסקי יוסף ב. 647
בן אביגדור (שאלקוביטש אברהם) ב. 319 320 416 450	בנין מנחם, מגר. ב. 382 383
455 462	בוגאטין ש. ב. 663
בן-אודיר ב. 439 463 546 549	בוגן, ד"ר 145 152
בן-אהרון אפרים 12	בודנהיימר מ., ד"ר 124
בן-אליעזר משה ב. 455 456	בודק יוסף ב. 497 498
בן-גוריון דוד ב. 378 379	בוגזן חבל ב. 511
בן-דוד י.ל. (דוידוביטש) ב. 324	בוטשאנסקי י. ב. 552
בן-דורי פייביש ב. 372	בוך, ד"ר 219
בן-דזמא ראה צייטלין ש"ל	בוכנינדר נח 32 ב. 388 409 418 421
בנט, קר 45	בוכמיל יהושע ב.
בן-יהודה (פרלמן) אליעזר ב. 310 330	בוליגין 32 34
בן-יוסף שלמה ב. 382	בולקין (בולוין) יוסף ב. 506
בן-יעקב אייזיק ב. 652	בונימוביטש טוביה 172 228 239 278 ב. 572 652
— יעקב ב. 318 325 329 334 337 339 345 352 535	— יהושע ב. 465
536 652	— ישראל 25 80 87 98 100 172 228 278 ב. 464 465
בן-עמי מ. ב. 336	634 570 569 553
בן-צבי יצחק ראה אבנר יצחק	בוראקישקי אהרון ב. 654
בן-שם ראובן ב. 487	בורוכוב אהרון מיכאל ב. 353-357 360 458
בסוק זלמן ב. 369 372	— בר 161 ב. 343 346 461
— משה ב. 372 437 474	בורוכוביץ י.ל., ד"ר ב. 526
בעה"ק יהודה ב. 535 536	בורשטיין ב. ב. 384
בעל-דמיון ב. ראה שטיין נחום	— ס., פרופ' ב. 385
בעל-מחשבות ב. 460-462 465 546	ביאלגורסקי גב' ב. 631
"בעניע פון צייקאגא" (קראביץ ברל) ב. 664 666	— שלום ב. 501
בעקער יוסף 134 ב. 488	ביאליק חיים נחמן 235 307 ב. 396 463 476 480 481
"בערקע שפיאן" (לוי ברל) ב. 666	622 559 520 513 487
בעש"ט 12	ביגלברך אברהם ב. 634
בראמסון ל. 33 35 ב. 652	בייליס ש. ב. 438
— מ. ב. 339	ביחובסקי, ד"ר ב. 350
ברגלסון דוד 285 ב. 460 461 470 478 494	בליקוף יעקב 152
ברגמן הוגו, ד"ר ב. 556	ביסטריצקי נתן ב. 383
— יוסף ב. 354	בירזנבסקי, ד"ר ב. 516
	בירנביס דוד ב. 511

- סינאיכ ל. ב. 496
 — ראובן אליהו ב. 642
 בונשטיין־כהן, ד"ר ב. 334 338 414
 ברסלבסקי משה ב. 373
 ברקוביץ י.ד. ב. 455 460 512
 ברקמן י.ל. ב. 369 370
 ברשאדסקי י. ב. 455 456
 — סרגיי ב. 453
 ברחני ק. ב. 488
- ג'אדורין, גנרל 146-148
 גאלובסקי קונסטאנטין (קלמן) ב. 514
 גאלינסקי מ. ב. 329 355
 גאנייביטש 189 190
 גאנייבסקי תדיאוש, מהגרס 189
 גאסטר משה ב. 552
 גאפון, כומר 32
 גארבר הירש ב. 598
 — פ. 48
 — ש.פ. ב. 463 540
 גבלס 189
 "גדלקה החזן" ב. 660
 גאזוב, שר ב. 586
 גודיק ולאדק ב. 511
 גח'אנסקי 35
 — שמואל ב. 393 394 401-406 413
 גוטהארד, קפיטן 146-148
 גוטהלף יהודה ב. 375
 גוטלורב א.ב. ב. 444 445
 גוטמן יהושע ב. 319 469 522
 — פ. ב. 344
 גוידא יצחק ב. 450 451
 גולדבלאט יעקב ב. 498 500
 גולדברג בוריס 25 33 34 41 63 74 80 86 87 98 ב. 325-
 327 329 334 337 340 346-350 342-354
 414 418 458 531 532 536 556 567 569
 592 638 640 651
 גולדברג דב'כר ב. 334 347
 — יהודה לייב 33 94
 — יצחק לייב ב. 310 311 318 319 320 322 325 326
 332-338 340 342 343 345 346 349 352
 353 354 355 454 465 527 532 533-536
 542 556 599 651 652
 — ראשל ב. 319 588
 גולדמן יצחק ב. 411 448 452
 — ל. ב. 580
- יוסף, ד"ר 131 132 138 152 155 156 160 ב. 358
 359 352 609 610
 — יצחק ב. 336
 — מירה ב. 623
 ברודסקאיה, ד"ר 151
 ברודסקי ל. 151
 ברודזון משה ב. 478 509
 ברויאר שלמה 96
 ברוידא א. ב. 652
 — דוד יעבץ ב. 533
 — ירחמיאל 79 93 ב. 596
 — ליאון (חיים־לייב) ב. 537 592 593
 ? — משה ב. 596
 — שמואל ב. 534
 ברודיס אברהם ב. 311 474 622
 — יצחק 129 135 137 143 ב. 313 319 323 324 327-
 329 334 336 341 344 348 354 370 385
 455 483 544 587 589
 ברודיס ראובן־יאשר ב. 447 462
 ברון חיים ב. 598
 ברון י.ל. ד"ר ב. 465 466 526 574
 ברונשטיין אלכסנדר 243
 — ס. פרופ' 243
 ברודקוס ייליוס, ד"ר 41 73 ב. 439
 ברודק צבי, ד"ר ב. 334 338 414
 ברזילי יהושע ב. ראה אייזנשטאדט־ברזילי יהושע
 ברוינסקי א. ב. 598 637
 ברטנוב יהושע 100 ב. 504
 בריט יעקב 84
 בריינין ראובן ב. 345 455 465
 בריל, רב ב. 324 328
 ברכיהו ב. ראה ברויכוב א.מ.
 ברלאווסקי יעקב ב. 315
 ברלין ח'י. 40 ב. 352
 — ש. 137
 ברלינר אברהם חיים, ד"ר ב. 445
 — שאול הניך ב. 618
 בירנבוים נ. ד"ר ב. 470
 בניר יוסף חיים ב. 489
 בונשטיין, פרופ' ב. 590
 — אברהם משה ב. 319 338 506 513 520 522 532 541
 543 544 607 611
 — אהרון, ד"ר ב. 441
 בונשטיין הרמן, ד"ר 144
 — מאיר ב. 429 560
 — סגולה ב. 513

— זלמן 97 96 ב. 318-320 324 325 332 334 336 342 354	— מיכאל (מארק ליבר) 98 ב. 411 426
536 446	— נחום, ד"ר ב. 379
— מלכה ב. 319 587	— שלמה ב. 319
גורליק שמריהו 40 ב. 347 349 355 458 462 463	גולדנברג מרדכי ב. 487
גורפיין דויד ב. ראה "דודקע די טון"	גולדפאדן אברהם ב. 504 510 520
גורקי מקסים ב. 459 540	גולדשמידט אליהו יעקב 48 165 ב. 384 419 448 461 472
גוונדהייט ישעיהו ב. 486 632	600 554 545 544 538 492 489 488
גיבובסקי נפתלי ב. 489	גולדשטיין 186
גיבסון, שגירי 145	— אלכסנדר, ד"ר ב. 387
גילארכביטש ב. 644	— יעקב ב. 522 523
גיליגיש י. ב. 508	גולוביצין אברהם ב. 370
גינצבורג אליהו ב. 499 532	גולומב אברהם ב. 544 550 560 615 619 620
— אשר, בארן 107	— צבריניסן ב. 448 492 501
— דויד 15 16 ב. 493 499 526 527 588 589 600	— שמואל ב. 501 502
הוראץ ראה גינצבורג דויד	גינסון הומר 146
— מרדכי אהרון ב. 309	גוסארניקו ב. 571
— שאול ב. 530 556	גורביטש הדסה ב. 501
— רעואל 128 129 ב. 540 541	— יצחק ב. 654
גירונדי יונה ב. 464	— ישראל 128 168 ב. 604 617 627 628
גירשובסקי ב. 465	— לייזר (אליעזר) ב. 617
גלאזונוב, פרופ' ב. 499	— מנחם ב. 575 626
גלאזמן ברוך ב. 494	— סופיה מארקובנה 41 106 ב. 426 430 575 609 612
גלאנץ ר. ד"ר ב. 552	630 615
גלאס י. ב. 532 601	— צ. ד"ר ב. 595
גלבר נמ. ד"ר ב. 544	גורדון 15
גלובוס א. ד"ר 168 208 301	— אברהם ב. 394
גלומבינסקי 177	— אברהם, רב 21 55 82
גלוצר מוטל ב. 498 500	— א.ד. 100
גלור ב. ב. 436	— אדולף (אברהם בן מאיר) 25 31 100 156 171 177 ב.
— חנן ב. 522	610 590 532 524 439 325
גלינסקי 193	— איזידור, עו"ד 166
גליק הירש ב. 441 476	— אליהו, רב 162 ב. 361
גליקשטיין משה 303	— אליעזר, רב ב. 331
גלר א.ב. 511	— א.מ. 45
גמל י. ב. 633	— בן-ציון ב. 382
גנסין מנחם ב. 504	— דויד ב. 309 310 313 316
גנפר מל. ב. 504	— י. ד"ר, רב ב. 504 505 507 508
גץ גב' ב. 648	— י.ד. ב. 604
— פייבל 33 ב. 446 527 535 582 648	— יל. (יל"ג) 94 ב. ראה יל"ג
גצלס ירחמיאל ב. 501	— יוסף ב. 369 386
גראבסקי ולאדיסלב 181 182 ב. 614	— י.ש. ב. 369
— סטאניסלב 181 182 ב.	— יעקב, ד"ר 303 ב. 486
גראדה חיים ב. 475 476 492	— מתתיהו, רב ב. 329 336 342 344
— שמואל ב. 586	— נח ב. 493
גרובובסקי נפתלי ב. 386 387	— נחום 153 228
גרגל ב. ד"ר ב. 549	— שאול ב. 343 346
גרודזנסקי אהרון יצחק 301 ב. 460 469 470 472 473 484	גורלאנד אהרון ב. 328

דאנישעסקי ב. 498

דבורה אסתר (גלפר) ב. 555

דבורצקי מארק (מאיר אורליס), ד"ר ב. 188 478 378 368
650 484 483 481

דב הירש, כארן ב. 44

דובעב שמעון 23 33-37 39 41 80 94 98 200 ב. 336
551 546 494 454

דוברשקס ל. ב. 510

דודק זלמן ב. 487

"דודקע די טו" (גורפיין דויד) ב. 663 662

"דודקע פעפיעץ" (בובורבסקי דויד) ב. 666

דוירמאן שלמה, ד"ר ב. 363 377 381 500

דווישקא א.מ. (חבר אהרן) ב. ראה ויטור א.

דומאשביצקי ב. ראה כרשעסקי

דון יחיא יהודה לייב, רב ב. 328

דונקל, ד"ר 47

דורמאשקין ליאונרד ב. 500

— עקיבא ב. 514 517 523 556

דושמאן ישראל ב. 346

דושקין אלכסנדר, ד"ר 122

דווינצווילסקי ע. ב. 612

דיונוף מאיר ב. 352

דייכס מוסיה (מרים) ב. 501 502

דיין מ. 228

דילמינגהאם, סנטור 45

דימוב אוסיפ ב. 504 506

דימנטשטיין שמעון ב. 597

דינור ב. 16

דינון יעקב ב. 617

דיק אייזיק מאיר ב. 448 452 543 553

דיקנס צ'ארלס ב. 512

דלאנוב ב. 566 567 576

דמבו (דאמבו) יצחק, ד"ר 84 ב. 389

דמבסקי, ד"ר 28

דמר דויד ב. 513

דעמב יצחק ב. 476

דסלר פליקס ב. 643

דרכאנסקי יד. ב. 552 554

דרייאנוב אלתר ב. 312 317 318 326 350 352-354 384
525 468-466

דרייער שמואל, ער"ד ב. 483 486 489

דונקלו, גוברנאטור ב. 576

— אליהו אליעזר 16 84 245

— חיים עזר, רב 82-84 95-97 100 101 106 108 133

221 214 206 194 173 162 156 155 152

383 333-330 327 ב. 245 231 228-224

595 584 532 484 476 472 464 444-441

657 627 625 611 596

— יוסף מנחם ב. 533

— יצחק 84

גרובובסקי יהודה ב. 317

גרוינעסקי, נסיך 21

גרונברג אוסקר (ישראל), ער"ד 28 27 40 104 ב. 383 572

גרונמן סמי ב. 511

גרוס, קפיטן 146

גרוסער הרץ ב. 482

גרוסמן גניה ב. 501

— מאיר ב. 380

— מוריץ 146 269 ב. 554 564 657

גרורס 150 160

גרונן דבורה ב. 656

— יעקב ב. 436

גרייליכס אבנר 276

גרינבוים יצחק 107 143 176 181 182 184 201 296 ב. 343

480 478 463 458 379 365-363 354-352

545 529

גרינברג אברהם ב. 318

— אורי צבי ב. 383 442 477

— חיים ב. 477

גרינהויז נחום ב. 328 332 333 334

גרינפלד מיכאל 200

גרינשפאן אביגדור, ד"ר ב. 372 487

גרינשפן אברהם, ד"ר ב. 487

גרמאנישקי (גורין) לייב ב. 437 467

גרמייזא יל. ב. 317

גרץ צבי היינריך ב. 453 541

גרשאטר דויד 155

— לוי-חיים ב. 334 598

— משה, ד"ר ב. 439

גרשון ג. ד"ר 111 154 161 168 ב. 360 377 378 384 385

635 558 557 537 420

— לייב, ד"ר ב. 645

גרשוני ג. 40 41

גרשטיין יונה ב. 317 452 589 590

— יעקב ב. 517 563

גרשונון א. ב. 357

— אריה-זאב ב. 583 449	האלפרן משה לייב ב. 501 476
— בצלאל, רב 85 ב. 518	האנטקה א., ד"ר 139 126 111
— חיים אורי 83	האקע אולה 632
— יעקב, רב 249	האריס חיים, ד"ר ב. 521
— ישראל מאיר, רב ראה "חפץ חיים"	הארקאוו, ד"ר ב. 313
— מרדכי בן הלל ב. 321 320	ה"בעל-בית"ל הווילנאי ב. 555
— שלמה-לוי, רב 85 84 31 ב. 339 334*331 329 327	הגר"א (הגאון ר') אליהו מווילנא ב. 309 173 157 12
596	596
— שמואל איסר, רב 95 ב. 455	הובר מרדכי יעקב ב. 449 326
הלוי אליעזר, ד"ר ב. 316	הוברמן ברוניסלב ב. 518
— ח.ש. ב. 487	הוכנברג דוד ב. 530 529 462
— יצחק אייזיק (רבינובין) 97 96	הופמן בן-ציון ב. ראה צביון
— מ. ב. 552	הופנקו ב. ראה אביללאה
הלמן סאשה ב. 518	הופשטיין דוד 285
הלפאנד אהרן ב. 523 521	הורביטש ל. 230
— חיים-יעקב ב. ראה ליטוואק א.	— שמואל 128 276 278 ב. 610
הלפרין ב. 129	הורביץ מאיר ב. 325
— ו. ב. 601	הורוויטש מנחם ב. 362
הלקין שמעון ב. 487 482	הורוויץ אריה לייב ב. 317
הלר 184	— הלוי 12
— אריה לייב, רב 83	— ח.ד. ב. 362
— משה, ד"ר ב. 625 620 618 554 532	— משה ב. 410
המאירי אביגדור ב. 487	— צביה ב. 407
הס משה ב. 309	— שמואל ב. ראה ליטוואק א.
הסן אלי 17 ב. 586 566	היטל (איתאל) אריה-לייב ב. 354 346
"העילוי ממצ"ט" ב. ראה פולאק שלמה	היטלר (אדולף) 210 209 207 189
הערש ל., ד"ר 44	היילפרן יעקב ב. 589 588 584 526
הרט ראובן ב. 487	— ישראל ב. 488 460
הרכבי אלכסנדר ב. 313	— מיכל (מיכאל) ב. 346 340 320
הרכבי א.א., ד"ר ב. 533	היילפרן פאלק ב. 492 489 486 475 472 469 462 460 457
— ו. ב. 589	620 601 550
הרמן דוד ב. 506 505	הילדסהיימר מאיר, ד"ר ב. 606
הרץ י.ש. ב. 481 410 409 360 359 349 343*336 325 324	— עזראל, רב ב. 606
601 539	הילמן חיים מאיר ב. 447
הרצל תיאודור, ד"ר 161 ב.	הילרסון ב. 353 314
הרצפלד אברהם 33 ב. 384	הינדנבורג פון, גנרל 127 112
הרשמן מרדכי ב. 523 521 520	הירש, בארזן ב. 323 322
— ש. 115	— קלארה, בארנות ב. 650 637 636 634
השל אברהם יהושע ב. 619 618 475	הירשביין פרץ 29 50 138 201 285 ב. 457 455 328 327
ואנל גריגורי ב. 645 594 568	596 549 512 505 504 494 478 458
ואגלר א. (רודיאנסקי אלחנן) ב. 492 475	הירשהוון 150
ואטנברג פון, יורק, רחן 119	הירשוביץ אהרן 25 94
ואכשטיין ברנארד, ד"ר ב. 552	הירשוביטש חמר ב. 516
ואלט חיים 269 ב. 433 432 427 426	הירשובסקי 197
ואלט ל. ב. 603	הכהן אדים 55 ב. 526 309
ואלק י. 278	— אהרן (מארקלס), רב ב. 328
	— אברהם יעקב ב. 329

וויטער (דבנישקין) א. 39 40 54 138 141 146 147 ב. 336 415
 416 457 459 461 464 472 488 489 504
 506 525
 וויכרט מיכאל ב. 509 510
 ווילד אוסקאר ב. 507
 ויין ל. ב. 511
 ויינברג צ.ו. ב. 488
 ויינברן מנדל ב. 514 578
 וייניג נפתלי ב. 508
 ויינר א. 129
 ויינריב בר ב. 549
 ויינרייך מאקס (מאיר) ב. 294 429 471 507 539 544
 545 547 548 550 551 560 562 615
 620
 ויינשטיין א. (ירחמיאל) ב. 528
 —, ד"ר ב. 383
 וייסברג י.מ. ב. 459 462
 וייסבורד (לכני) דויד ב. 64 597 646
 וייסהוף א. ב. 508
 וייצמן חיים, ד"ר ב. 377
 וייצמן-ליכטנשטיין גבי' ב. 575 584 585
 ויינבקיין 54
 וילנסקה אסתר (נובין חנה) ב. ראה נובין חנה
 וילנסקי ש. י. 606
 וילנר מאיר ב. ראה קובנר רב
 וילסון א. נשיא 140 146 ב. 359
 וילקומיץ ליבה ב. 320
 — שמחה ב. 320
 וילקורייסקי אלברט ב. 310 317
 וילקורייסקי שלמה צבי ב. 319
 וינוגראדוב (ווינשטיין) יוסף ב. 383 515
 — גבי' ב. 574
 וינטשביסקי מוריס ב. 603 615
 ויניאבר מ. עו"ד 32 33 40 41 48 99
 ויניסקי י. 278 ב. 498
 ויניקוב י. ב. 352
 וינשטיין י. רב 147
 ויסרצקי י. 37
 ויסקינד מ. ב. 510 513
 ויצוק שמעון ב. 665
 ויקטורוב ס. ב. 600
 וירגילייכהן ברוך ראה כהן-וירגילי ברוך
 וירטמבוג הרצוג 130
 וירשובסקי א. ד"ר 128 221 291 ב. 350 384 455 532 537
 543 544 545 557 649
 — חיים ב. 622
 — יעקב ב. 495

ואל, פון ראה פון ואהל 22
 ווארשטיין ש. 25 31 ב. 581
 ואנל גריגורי ב. 568 594 599 645
 ואנצלסקי 28
 ואן ראאלטה אלברט, ד"ר 125
 ואעל יוסף ב. 664
 ואפניק ירחמיאל ב. 663
 ואפנר ג. ב. 656
 ואצלבסקי ס. 199 204 293 297-299 303 305
 וארבורג פליקס 121
 וארניאן חיים 144
 וארשאביאק י. ב. 488
 ובר גיוהן 42
 ולאנל ג. 62
 ווהל א. ב. 452 581
 וויצצקי, כומר 304
 וולובלסקי (קרני) יהודה ב. 348 353 354 460
 וולרצקי ישראל ב. 592
 וולף לייזר ב. 475 476 492 510
 וולפין שמואל 296-298
 וולפסון דויד ב. 350-352
 וולפס מיכאל ב. 452 465 527 579 580-582
 וולץ רפאל 238
 וולשטיין ג. ד"ר 140 ב. 359
 וונדרמן י. ב. 512
 וורובייציק (רבי) משה ב. 384 501 554 622 660
 ויגודסקי אננה ב. 630 631
 ויגודסקי יחיאל 80
 ויגודסקי יעקב, ד"ר 34 36 98 109-112 116 117 119 124
 126 131-133 136 140 142 146 147-150
 152 155-158 160 166 168 170-173 175
 176 178 182 184 185 187 192 196 200
 203 205-210 212 215 218 221-227 237
 239 241-243 254 287 290 291 293 294
 296 297 300 303 304 ב. 326 358-360 362-364
 366 373 375 377 378 381 384 428 470
 483 488 492 500 505 506 509 516 532
 544 545 553 554 556 571 602 612 614
 615 628 630 638 645 646 650
 — סימון (שמעון), מהנדס 243
 וידטשנאנסקי יהושע 262 ב. 654
 — ל. ב. 380
 ויטאל (קאפלאנסקי) וולף ב. 501
 ויטה 46
 ויטוס 183
 ויטקין אבא ב. 666-669

זיך אהרן ב. 570 648	ירושלם אהרן יצחק ב. 328 329 361 536
זיורס ב. 496	ישניאק מ. ב. 611
זיטיל יחזקאל ב. 598	ולאדמירסקי ב. 498 532
זיטיל ש. ב. 638	ולאדק ברוך ב. 457 481
זיגלבוים ארתור 283	ולך ב. 608
זיטלובסקי חיים, ד"ר ב. 412 470 478 552 655	ונדרוב ז. ב. 462
— מ. גב' ב. 648	ונסלבסקי מ. ב. 647
— מיכאל, ד"ר ב. 478 486 508 509 655	ורבה ז. ב. 488
זיזמור יעקב ב. 451 544	ורבלינסקי ישראל 231
זיידשנור אברהם 128 135 212 238 ב. 354 356 377	ורובלבסקי עז"ר 27
— מאיר 168 192 ב. 365 654	ורסס שמואל ב. 619
— מלכה 52	
זילבורג משה ב. 464	
זילברפארב משה, ד"ר ב. 550	זיבנינסקי אליעזר (לאזאר) ב. 436
זילברצווייג זלמן ב. 506	זאבלוצקי ל. ב. 570
זינגר ברנארד 282	זאלודוק חיים־אליעזר, רב 231
— י. ב. 494	זאלודקובסקי אליהו ב. 507 522 523
זיסמן 48	זאלקין צ. 142 179
זירמאנסקי 48	— בר ב. 384 499 501
זלאטופולסקי ה. ב. 343	— וילהלם, ד"ר 112 ב. 645
זלאטין מ. 278	— זיגמנד ב. 645
זלוורוביטש אלכסנדר ב. 502	— יוסף, ד"ר ב. 645
זילניקוב יעקב 203 215 221 235 269 ב. 382 427 428	— לייב דויד 296 ב. 657
547 430	— נ. ד"ר 25 100
"זליג בעלי־טובה" ב. 666	— שלמה ב. 645
זליגובסקי ל. גנרל 165-171 174 183 201 300	זאמטשק ב. 501
זלצר 266	זאמנהוף לודביג (אליעזר) ב. 390
זץ יצחק ב. 436	זאמשטייגמן יואל ב. 518
זקהם ל. 138	— מ. 247
זרובכל יעקב (ויחקין) ב. 50 135 356 360 384 459 549	זאנוויל י. ב. 439
	זאנוויל, רב 162, 215
	זאס ישראל ב. 357
זאמיין 178 180	זאטלאווסקי רודולף 100 ב. 478 504 524
זכ"ד מוטקה ב. 555	זאקס אברהם שמחה ב. 546
זבולס שמואל 264 265	זאקס, עז"ר ב. 373
זחולס חיים ב. 657	זארצקי, ז. ב. 365
זחומינסקי אלכסנדר 168	זיכטינסקי זאב 40 41 201 ב. 343 347 349 355 377-383
זחומסקי דב ב. 474 488	430
זחונביטש קלארה ב. 515	זוזייזובסקי מריאן, פרופ' 185
זחונס יצחק בר ב. 449	זובאטוב ב. 408 425
זחון איש ראה קרליץ אברהם	זובלוויצקי ליובה (לוויצקי) ב. 517 518
זחון חיים אריה ב. 450 457 474 511 540 556 575 604 621	זיכוביציץ שמואל ב. 384
זחונביץ יהודה לייב 86	זילאווסקי י"ד ב. 512
זחונבסקי ל. ד"ר 540	זולברג משה 54
זייט לייב ב. 344 356 386	זימרשטיין 194
זחלם 239	זונדלביטש א. 62
זחמילבסקי י. ב. 616	זופרכיטש עזר מנדל ב. 521

טורג מיכל ב. 500
 טרוביאנסקי פייבל ב. 494
 טרומפלדור יוסף ב. 376 372 371
 טרונק ישעיהו 206
 טרזקי אליהו גרשון 282 ב. 594 595
 — בוריס 282
 — חיים (בן זליג) ב. 646
 — (לייוו) 148
 — עז"ד ב. 532
 — שאול, מהנדס 156 157 239 ב. 384 628
 טרטקובר אריה, ד"ר 280 223 ב. 488
 טרייוויש י.א. 94 ב. 340 384 456 457 468 469 484 487
 621 600 526 492 488
 טרייוויש י.א. ראה טרייוויש י.א.
 טרקל ב. ב. 377
 טשאורנו ש"י, ד"ר 188 ב. 384 474 487 612 622*624 630
 טשאורי דניאל 138 285 ב. 457 459 470 481 482 633
 טשודנר מאיר ב. 474 484 630
 טשרנובין שמואל 29 ב. 329
 טשרניחובסקי שאול 176 ב. 487 520
 יאדלובקי א. ב. 518 519
 יאלבז'יקובסקי, ארכיבישוף 300
 יאנקובסקי צ'אסלב 168 ב. 500
 ינקין סטיפן ב. 666 668
 "יאנקל די ליוזקע" ב. 662
 יאסינובסקי ישראל, עז"ד ב. 318
 "יאסקע פארך" (אנשר יוסף) ב. 663
 יאשונסקי יוסף ב. 618
 — צבי ב. 365
 ידבאבניק דויד, ד"ר 239 ב. 516
 ידידוביטש ב. 541
 יהואש ב. 460 492
 יהל"ל (ליון) 18 ב. 447
 יוגיחס לייב ס. 388-391
 יודיצקי א. ב. 460
 יוחלסון בוריס, ד"ר 646
 יוטאן דויד 263 ב. 381 382
 — זכריה ב. 655
 יונינאס 164
 יוסלביטש ברק 186
 — משה ב. 657
 יוסף יעקב 83
 יוסקוביץ א.א. ב. 374 474 488
 יורס א"ש, ד"ר 161 ב. 161
 יחיאלי (יחילצ'יק) ישראל ב. 588

חנוך ז. ב. 496
 חנני יוסף ב. 478 474
 חנקין יהושע ב. 321
 חסקין יוסף ב. 591
 — שלמה זלמן ב. 595
 "חפץ חיים" (כהן ישראל מאיר), רב 226 227 249 ב. 442
 443
 — יאשה ב. 515 516
 "חצקל ממזר" ב. 662
 חריף יעקב 83
 חרלס (חרלש) י. ב. 427 430
 חש יוסף ב. 511
 6
 גאבריס חיים ב. 598
 טאוב מיכאל 213
 טאובר אמה ב. 511 518
 טאטיאנה (בת הצאר) 102
 טביוב י.ח. ב. 447 456
 טהון יהושע, ד"ר 181
 — יעקב ב. 384
 טוטלכן אדוארד 15 17 20 21 ב. 576
 טויבר קלמן, רב ב. 446 594 595
 טויבנפליגל א. ב. 630
 טולסטוי ל. ב. 540 582
 טולקובסקי ש. ב. 362
 טומאנוב, נסיך 103 104 106
 טופ חיים שמעון, רב 100 162 231 ב. 442
 טורבוביטש ל. ב. 617 618
 טירוב ניסן ב. 487
 טורטל חסיה ב. 313
 טרצ'נוביטש, ד"ר ב. 645
 טורקוב זיגמונד ב. 507
 — יונאס ב. 494 507 512 513
 טיומקין ז. ב. 319 321 322
 טייטלבוים אברהם 138
 — אליהו ב. 509 510 513 518
 — י. ב. 375
 טייטש משה ב. 460 466 494
 טילס יצחק 90
 טימופייב ק. 41
 טיקטין תהילה ב. 633
 טיקטינסקי ישעיהו ב. 366 367
 טישקביטש רחל 118 147
 "טעווקע קאמעט" ב. 662
 טראכטנברג, אחים 264
 — מנדל, ד"ר ב. 645

— דוד ב. 371	יבין י"ה.. ד"ר ב. 488 484 359
— יוסף צבי ב. 519	יליג (יהודה-לייב גורדון) ב. 526 449 447 320 319 309
— שלמה ב. 512 506	556
כהנשטאם אהרן ב. 622	ילינק א.. ד"ר ב. 445
כוואלס רפאל ב. 501	יעבץ זאב ב. 536 454 447 342 339 336-334
כץ אברהם-יצחק ב. 622 610 485 374 355	יעקב יוסף ב. 317 316
— אלברט ב. 518	יפה אדולף 187
— בוריס ב. 496	— בצלאל ב. 458 352 346
— בן-ציון 45 ב. 493 463 456 455 424	— חיים-יוסף ב. 324
— דוד ב. 411 406	יפה לייב 102 131 132 138-141 143 145-148 150 160
— יוסף ב. 669 668	161 ב. 362 360-358 352 349 343 325
— יוסף-ראובן הלוי, רב ב. 370	538 489 488 469 458 387
— לייזר ב. 463	— מ. ב. 499
— מאנה ב. 500 497	יצחק אלחנן, רב ראה ספקטור
— מיכאל, רב 231 ב.	יקטרינה השניה 134
— פוליה ב. 518	יקנה"ז (כהן ישעיה-ניסן) ב. 638
— פראדל 51	ירחמיאל (ויינשטיין) ב. ראה ויינשטיין א.
	ישורון יפים ב. 646 555 410
	ישראלוב פסח ב. 335
לאדוב ב. 493	
לאזרב אליהו ב. 580	כהן אברהם (אדולף) בן לייב ב. 645
לאחוביץ, ד"ר ב. 644	— אברהם יעקב, רב 162 179 207 227 231
לאנדא משה 182	— אוסקר, ד"ר ראה קון אוסקר, ד"ר
לאסאל ב. 410	— אייגש, רב 227
לאסט, ד"ר ב. 622	— בנדט 115
לאפין א.. ד"ר ב. 399	— דוד 287
לאצקי-ברטולדי וולף ב. 549 387	— דינה ב. 369
לאקס פנחס 285 286 ב. 501 500	— הרמן, פרופ' ב. 468
לאקרמן שמואל ב. 439	— וריגילי ברוך 138 248 ב. 517 550 429 427 370 359
לב (לעזר) אברהם ב. 475	— זאב ב. 583
לבבי י. 282 281	— זאב-אריה ב. 320
לבנון אהרן 55 60 ב. 452	— י"ל ב. 552
לבני דוד ראה וייסבורד (לבני) דוד	— יעקב ב. 370 369 361
לכנר י"ב ב. 456	— יצחק ב. 320
להרר לייבוש ב. 550	— ליא ב. 582
לובוצקי ברוך 156 157 231 233 ב. 610 439 438	— מנחם 95
— י"מ ב. 597	— משה ב. 352 351
— ישראל ב. 621 604	— עמנואל, ד"ר 142 161 ב. 362 360 342 339 334 326
לובימוב ד. 54 ב.	648 646 385
לובציר שמואל ב. 86 330	— (קאגאן) פ. ב. ראה קאגאן פ.
לדנדורף פון, גנרל 112 113 116 127	— צבי-הירש 103
לוויצקי לויבה ב. ראה זובלויצקי לויבה	— ראובן 243 250 ב. 370 369
לוונסון (אייזנשטאדט) לויבה ב. 406 405 390	— שבתי 12
— נחום-מנדל ראה קסובסקי ולאדימיר	— שלמה 250 ב.
לוונשטיין פריץ, ד"ר 126	— (קאהאן) שמשון 284 ב. 517 483 475
לוטוסטאנסקי היפוליט 15	כהנא אברהם ב. 487
לוי סאלי (ש), ד"ר, רב צבאי 111 116 122 ב. 606	

657 656 ב. זינאידה ב.	לויט אריה 155
ליבאנדא י.ל. 313 314 318	לויטאן מיכאל ב. 530
ליבאנדא ש. ד"ר 656	לויטה ל. ב. 363
ליבמן חביב ב. 384	לויין (מאלקטריט) 264
ליבר מארק ב. ראה גולדמן מיכאל	— אליהו הלוי ב. 328 456 466 540 601
— נפתלי, ד"ר ב. 622	— א. גב' ב. 656
ליברמן אהרון ב. 556	— דב 292 ב. 372
— צבי ב. 386	— הלוי יהושע־השל ב. 454
לידסקי י. ב. 462	— ויטה ב. 633
ליטאואר, מהנדס 25 109 ב. 607	— ז. 98
ליטוואר א. 225 404 427 457 476 489 522 546	— חיים 277 ב. 384 483 489 554
633	— טוביה ב. 487
ליטוואקוב משה ב. 457	— טייבה ב. 377
ליטוויין א. ב. 459 460 466 497	— יוסף 278 ב. 536
לייב משה ב. 344 356	— יעקב ב. 462
לייבוזיטש אייזיק ב. 666-668	— יצחק ב. 462
— זאב ב. 327 328 466	— ליפמן ב. 457 460-463 467 529 532 540
— יוסלה ב. 666 667	— משה ב. 475 476 492
לייבוזין אַניטה ב. 389	— מאיר־נח 82 84 ב. 328 332-334 596 638
לייבוזסקי משה ב. 384 497 501 507 544	— נח־חיים ב. 535
לייוויק ה. 285 ב. 476 494	— נסים ב. 601
לייזרוביטש י.א. ב. 468	— ניסן ב. 462
ליכטמאכר ב. 465	— טוניה ב. 564
ליכטמן חיים ב. 560	— שאל 111 115
ליכטנשטיין חיה ב. 585	— שמואל 25 ב. 462
— ראובן ב. 492	— שמריהו, ד"ר 31 33 34 39 41-94 ב. 328 342 345
ליליינבלום מ.ל. ב. 323 331 488	571 347 349 355 416 454
לינדנר מנחם 274	לוינסון (קוטובסקי) נחום מנדל ראה קוטובסקי ולארימיר
לימאנובסקי, פרופ' 186	לוינסון זליג ("זעלקע חנה באַבקעס") 663-665 669
ליפובסקי נחום 100 ב. 501 504 506-509 511 524 549	— חיים ב. 665
ליפמן א. ב. 383	— יצחק ב. 664 665
— לוינסקי יוס' טוב ב. 622	— פרץ 24 42 ב. 318
ליפסקי (האחים) 263 ב. 419	לונדון מאיר 121
— שמעון ב. 323	לונסקי חייקל 135 ב. 328 489 527 534 536 542 544 555
ליפץ אהרון 25 100	556
ליפשיץ א. 80	לונץ א.מ. ב. 542
— בצלאל ב. 310	לופץ א. 197 ב. 465 524 570 572 574 648
— גרוניה ב. 344	לוסקי אריה ב. 366
— דוד ב. 580	לוזקייביטש י. ב. 532
— דאק ב. 496	לוקר ברל ב. 369
— יוסף־אליעזר ב. 319	לוויא חיים, ד"ר ב. 309
— יעקב 17 18 96 ב. 330-332	לוויא יוסף, ד"ר ב. 343 348 349 458 463
— מלכה (פודמקין אסתר) 51	— מ. ב. 541
— נחמה ב. 511 519	ליאוב ליאו (משה־לייב) ב. 519
— ש. 36	ליאונדור ליאון ב. 553
— לישאנסקי רחל 50	ליבא ל. ד"ר ב. 384
לנדא יצחק אליהו 83	ליבאנדא א. ב. 470 580 584 586

— ש. ב. 612 631	לנין ב. 413 542
מארקס גולדה 225 232 264	לנסקי 35
— גרטורד ב. 605 617	לפקובסקי, רב ב. 369
— (קארל) ב. 390 410	— רחל ב. 369
מארשאל לואי 121 152	לצרוס, פרופ' ב. 445
מגר ב. 378	לקרט הירש 22 220 ב. 340 410
מגיד דוד ב. 497 555	לרנר ח.צ. ב. 447
מדם גינה 244 283 287	לשציינסקי יעקב 77 78 256 304 ב. 439 532 533 546 547
מוהילבר יוסף ב. 329	640 638 586 555 552 549
— ש. רב ב. 318	
מחס מתחיהו ב. 487	
מוטניק (מוטניקוביטש) אברהם ב. 395 399 405-408	
"מוטקה קיזער" (ליפאייר מרדכי) ב. 664	
מונטיפיורי (משה) ב. 316 317	מאגנס י"ל, ד"ר 122 ב. 607
מונין (שוחט) ב. 386	מאדיסקר שינה ב. 436
מוסינאן בן-ציון, ד"ר ב. 348 465	מאהר רפאל, ד"ר ב. 549
מוצקין אלי ב. 328	מאור יצחק, ד"ר ב. 387
— ל. (יאו) ב. 348	מאזה מרדכי צבי ב. 448 520 583
מוקוצקי, גנרל 134	מאזה נחמן ב. 495
מוראכוב 28 33	מאירוביץ, עו"ד 17
מורבסקי אברהם ב. 478 506-508 510 543 550 611	מאכטיי אברהם ב. 344
מורגטאו הנרי 145-148	מאכטנברג מאיר ב. 518
מושביצקי א.מ. ב. 465 647	מאלאקוביטש גרשון ב. 441 486
מושביצקי א. 186 203	מאלישבסקי, ד"ר 212 213
מזה יהושע ב. 329 447 520	מאנאסביטש א. ב. 638
מייל אליהר-חיים, רב 18	מאנגר איציק ב. 482
— אליעזר-חיים 96	מאנדלשטאם מ., פרופ' 20 ב. 342
— משה 12	מאניסביץ 15
— נחמן ב. 549 550	מאסון מאיר, רב 162
מייטס אליהו ב. 488	מאסטבוים יחיאל 187
מיילא, רב 154 240	— יואל ב. 482
מיישטוביטש אלכסנדר 170	מאסלאנסקי צבי-הירש ב. 324
מיכאלאביטש בייניש (אזביצקי יוסף) ב. 337 425 429	מאפו אברהם ב. 309 597
מיכ"ל ב. 309	מאקוב 19
מיכלסון י. 41 ב. 528 532	מאקובר א. ד"ר ב. 532 652 653
מיל יוסף ב. 390 391 393 405-407 411 412	מאקס גיאורג ב. 605
מילאקובסקי פ. ב. 521	מארגולין פייבל 104 ב. 456 460 461 538
מיליקובסקי אליהו-אהרן 84	מארטוב (צירבוים) יולי ב. 393 396 407 413
— משה-אהרן ב. 585 593 594 598 637	מארצקי יצחק ב. 338
מילקאנוביצקי שבח, ד"ר 242-244 ב. 368	מארוק אהרן ב. 486
מינור אוסיפ 25	— יעקב 36
— זליג 82	מארכזה יוסף, ד"ר ב. 342
מינקובסקי מאוריצי ב. 500	מארקון חיים-לייב ב. 329 334 342 446 447 535 542
מציקביטש-קאפסוקאס, 131 136	מארקוסין 41
מצקון ד"מ 264 ב. 498 635 648	— פאני ב. 583 599
— משה-זאב ב. 321 322	מארקין פרץ ב. 477
מציקביץ אדם 305 ב. 496	מאקלס אהרן, רב 113 ב. 324 374

מיראנסקי פרץ ב.	492 475
מירון א. ב.	600
מירונוב, עז"ר	28
מישקיןסקי מ. ב.	394 391
מכבי חיים זונדל ב.	324
מנדלסון שלמה ב.	429
מנחם בן ציון ב.	510 501
מלכין (כנר) ב.	524 519 516
מלכינון מלכה ב.	319
מלצר עמנואל	223 206 193
מנדלי (מוכר ספרים) ב.	543 532 497 470 466 462 460 403
מנדלסון משה	12 ב.
מנדקה "כאם" ב.	664 662
מַעֲנַעס א. 62	
מץ הירש	219 ב.
— יהודה לייב ב.	649 510 494
— פראדל	48 ב.
מרגלית-מונצ'יק אליהו ב.	356
מרמינסקי ישראל ב.	366
מרמר קלמן ב.	659 596 595
מרקין (מערקין) זלמן ב.	ראה עריק מאקס
נאדיר משה ראה נדיר משה	
נארל מ"י ב.	621 605 604
נדלמן י. ב.	518
נאזימוב ב.	589
נאטיש (שוטאן) מיכאל ב.	492 476
"נפוליאון" משה ב.	666 665
נארוטוביטש גבריאל, פרוץ' 177	
נדיר משה ב.	494 482
נובוגורודסקי עמנואל ב.	429
נובומייסקי משה יוסף ב.	ראה אולגין מ.י.
נובופלאנטסקי	62 63
נובין חנה (וילנסקה אסתר) ב.	376
נוביפלאנט נחום-לייב ב.	589 587 313
נוביק יעקב	161 ב.
— מרדכי	161
נוטיק דרד ב.	621 601 588 530 526 466 446 325 319 315
נומברג הרש-דוד ב.	505 492 481 478 461 460 459 457
	525
נופך י. ב.	458
נורוויד צ'יפריאן ב.	476
נורדאו מאקס, ד"ר	161 ב.
ניגר ש. ב.	147 145 143 141 138
	541 530 528 525 489 488 486 481 471
	619 550
נידלאנד ראובן	276
ניגור דוד, ד"ר	280 ב.
נידוס לייב ב.	539 460
ניילון מ. ב.	596
נימן ע., מהנדס ב.	532
ניטבייסקי לייבל ב.	515
ניישול אריה	39 98 ב.
	363 339 334 329 325 324 319
	654 652 651 639 556 535 534 466
ניישטאדט מלך ב.	373
ניטנבוים יצחק ב.	596 350
ניקובה רינה ב.	502
ניקולאי השני	20 23 32 100 ב.
נמור מ. ב.	20 22 31 82 93 ב.
	461 452 447 446 417
	581
נתן פאול, ד"ר	111
נתנאלי יעקב ב.	487
נתנון ואסילי ב.	645
— נחמיה ב.	317 314 312
סאגאלא ש. ב.	475
סאקסאגאנסקי י. ב.	519
סאלינגר מרטין	126
סאלמאן י. 264	
סאמברג ג.א. ב.	509 507 481
סאמואלי	146 147
סאקוביץ יוסף, רב	85
סבירסקי יוסף ב.	658
סברדלין נתן ב.	485 483
סגל ב.	219 217 213 ב.
— טריבע ב.	403
— י.ב. 26 60 75 79 ב.	310
— לזר ב.	497
סגלוביטש ז'למן 140 ב.	507 482 359
סדליס אליהו, ד"ר	221 ב.
סובוטין	42 59 60 63 64 70 73
סווירסקי משה	142
טוטינ חיים ב.	498 497
סוויאטופולק-מירסקי	31 ב.
סוידלר שמואל-מאיר	48
סולובודסקי אברהם ב.	507 506
סולוביוב ולאדימיר ב.	582
סולובייציק ה. ב.	475
— חיים, רב	96 97 ב.
— מ., ד"ר	164
סולדווחה יהודה ב.	526
סולומיאק אברהם ב.	320

סלונגין חיים 211	סלנט שמואל, רב ב. 330
סוליביטש, ד"ר ב. 638	סמואל סטיוארט, קר 148 149
סולץ חנה-כלומה ב. 448	סמואלסון לודביג, ד"ר ב. 577 644
סולץ שמואל (מוניה) 79 81 ב. 311 535	סמולנסקי 189
סוסקין זליג, ד"ר ב. 378	סמולנסקי פרץ ב. 310 534 543
סופר אליהו 111 125 ב. 536	סמורגונסקי ב. 532
— פאול א. ב. 453	סמטנר אנטונס 132
סוצקער אברהם 200 ב. 441 475 476 492	סמיוביטש פיטר 287
— רחל ב. 501	סמילג עמנואל, עו"ד 142 149 212 ב. 556 557
סוקולוב נחום ב. 350 351 377 379 385 387 447 492	סניצקי מ. 168 ב. 591 610
סוקולסקה מ. ב. 381	ספאסקי ואסיל ב. 577
סוקולסקי שלמה ב. 381	ספוקיני קלמן, ד"ר ב. 308 384
סוראסקי (סורסקי) אהרן, ד"ר ב. 442	ספיר י. ד"ר ב. 326
סטאבסקי משה ב. 482	ספירא אלעזר, מהנדס 156 161 170 187 219 294 296 ב.
סטאברוביטש ו. ב. 580-582	360 364 365 532
סטאליניץ נחן, ד"ר ב. 523	— יונה 165
סטאמבו ל. ד"ר 25 53	ספירולי אליעזר ב. ראה ספירא אליעזר
סטאמלר אליהו 86	ספירודנובדה מאריה ב. 462
סטאטוב ו. ב. 499	ספקטור יצחק אלחנן, רב 18 84 ב. 324 330 533
סטודניצקי ל. עו"ד 180 ב. 365 378 629	— מרדכי ב. 403 492
סטולוב י. ב. 518	סקווארטשינסקי, גנרל 204
סטולפיץ ב. 353 572	סקומורובסקי אננה ב. 647
סטופליכהן חיים-שרה ב. 429 617	— שלמה, ד"ר ב. 634
סטוצינסקי מ. עו"ד 176 182 ב.	סקלאדקובסקי ראה סלאבור-סקלאדקובסקי
סטוצקי (קורנבלימל) לייב 277 ב. 374 375 384 474 483	סקשינסקי 183
611 511 492	סרגיי 32
סטמכו אליעזר, ד"ר ב. 634 645	סרדניצקי מ. (פאטי) ב. 388 406
סטמפלברג, עו"ד ב. 377	סרולוביטש בנימין, עו"ד ב. 629
סטראד זלמן ב. 496	
סטראקין ב. 465	עבאן וולף ב. 513 514
סטרוגובסקי יקותיאל, רב 231 ב. 386	עוגן (ניצברג) יצחק ב. 474
סטריין ש. ב. 621	עלמית (לובצקי) סוניה ב. 506
סיירגייבסקי ב. 577 578 581 590	עלקין מנדל ב. 469 488
סימון גיימס 117 124	עפרון אברהם-חיים ב. 519
סינגאלובסקי איד, ד"ר ב. 439	— אליהו ב. 465
סיקורסקי ולאדיסלב, גנרל 177 180	— שיינה ב. 501
סירוסה גרשון ב. 520-523 535 658	עקיבא אוריאל ב. 488
סירקין אי"ב ב. 388 419	עריק מאקס (מערקין זלמן) 185 286 ב. 473 492 507 618
— ו. 132 ב. 358 570 599	620
סלאבור-סקלאדקובסקי פ. גנרל 192 204	
סלובודסקי אברהם ב.	פאך-רבסקי 146
סלונגמסקי דוד ב. 317 339 342 446 527 536	פאהן ראובן ב. 487
סלוצקי אפרים-זלמן 86 49 ב. 334	פאט יעקב ב. 430 629
— יששכר-רב ב. 310	פאטי ב. ראה סרדניצקי מ.
סלושץ נחום ב. 446	פאכט ע. ב. 631
סליזברג ה. עו"ד 33 40 98 99 107	
סליץ אברהם ב. 516 517 541 559	

389 291 224 221 204
 פילפר, רב. 82
 פין בנימין. ד"ר. 86 25 ב. 318 446 534 535 651-653
 — שמואל-יוסף 18 86 95 157 ב. 311 313 315 316 318
 321 445-447 449 451-453 497 582 581
 586 587 651 652
 פינלס ש"י ב. 474 480 487 630
 פינס יחיאל מיכל ב. 314 317 330
 — לייב ב. 629
 פינס נח ב. 467 526 528 529 574
 — פישל ב. 325
 פינסקי דוד ב. 373 403 451 459 481 505 507 512
 פינסקר ל. ד"ר ב. 315-318
 פינק יוסף ב. 488
 פינקל גולדה ב. 369
 פינקלשטיין ע. ער"ד 146
 פירדזניקוב יצחק 76 ב. 514 578
 — פ. ב. 447
 פירקוביטש שמעון. חזן 307
 פישברג, ד"ר 45
 פישון ב. 504 524
 פישמן (מימון) י. רב ב. 370
 — עדה ב. 383
 פלורדמאכר (גרשון) 128 137 165 168 ב. 483 528 541 547
 560 584 585 600 605 607 609 617 620
 פלונגיאן מ. ב. 447
 פלווה (פלורה) ו. 22 28 31 70 ה. 336 337
 פלייכאנוב גיאורג ב. 388 389 390 405 413
 פלר ב. 612
 — חנה ב. 403
 פסקין ע.מ. ב. 414
 פץ גולדה ב. 560
 פקלר משה ב. 598
 פראנק 90
 פראנקפורט א. ב. 528
 — יודל 128 ב. 540
 פרוג שמעון 216 217 ב. 326 374 458 521 615 617
 פרוז'אן 190 196
 פרויד זיגמונד ב. 552
 פרומקין אסתר (ליפשיץ מלכה) 51 ב. 525
 — מ. ב. 424 651 652
 — פאל 25 54
 פרופס א. ב. 383
 פרוז'א א"א 31 46 94
 פריד שמואל, רב 86 162 207 227 231 246 ב. 361 370 384
 385 611 636
 פרידלנדר יוסף ב. 385 488 581

פאליקמן ב. 475
 פאלן ק. 19 31 34 46 65 70 ב. 415 416
 פאסמאניק ד. ב. 347-349
 פאפירמייסטר אהרון ב. 317 320
 — ברוך ב. 320
 פדרבוש שמעון, ד"ר ב. 487
 פוהולאנסקי נתן ב. 365
 פוזנר ש. ב. 566 567
 פוזנר 117
 פרטאשניק אהרון ב. 436
 פולאק 212 ב. 557
 — שלמה ("העילוי ממצ"ט") ב. 327 328
 פולאקוב שמואל ב. 590
 פולונסקי מאנסי-אייסקרב ב. 370
 פויליבסקי יחף, ער"ד 186 212
 פומרצ'ניק שלום ב. 513
 פונדיק (ישעיהו) ב. 373
 פון ואהל ראה ואל פון
 פונט נח ב. 575 580 583
 פונק חיים ב. 495
 פונק טוביה ב. 495
 — יצחק ב. 447 462
 — שמעון ב. 495
 פופוב ו. ב. 570
 פופס מ. 134
 — ניסן ב. 539 541
 פופקא אהרון ב. 436
 פורטנוי יקותיאל ב. 406
 פושקין ב. 519 569
 פטוחובסקי ב. 374
 פיאלקוב חיים ב. 530 584 585
 פיודיק אהרון ב. 475
 פיטרוצקי 237
 פייגין ח. ב. 362 367
 פייגנברג רחל ב. 478
 פייגנוון ש"ש (שפ"ן הסופר) ב. ראה שפ"ן הסופר
 פיין ל. ב. ראה פרלמן לייב
 פיינזילבר א. ב. 427 428
 פיינשטיין דניאל ב. 583
 פיפער שייקה ב. 555
 פילובסקי דב. רב 162 ב. 361
 פיליפובסקי (האב) 140
 — (האם) 146
 — שלמה 141
 פילסודסקי יאן 144 145 148 152 212
 — יוח' מרשל 141 142 147 151 158 166 167 173
 177-179 181 183-186 191 193 201 202

ה'לל ב. 455-459 544	פרידמן אליהו אליעזר ב. 310 311 317 319 330 445 582
לייב ב. 473 519 522	אלכסנדר ב. 443
מלכה ב. 519	בנימין, רב ב. 310 311 334
רביקה 49	ברוך ב. 382
צימבלר א. ד"ר ב. 383 656	דויד, רב 96 97 ב. 331
צינברג ישראל, ד"ר ב. 494	לייב 267
צינוביטש צבי 277	פרידקין א. ב. 419 485 555
צינצינאטוס אהרן 221 ב. 483	יצחק ב. 538
ציפקין פ. ב. 600	פ. ב. 486
צירקל יצחק ב. 589 626	פריזורוב גב' ב. 574 576
צ'לנוב יחיאל, ד"ר ב. 343 497	פרילוצקי נח 176-178 184 ב. 343 437 490 545 549 550
צמח, ד"ר 28	פריסטור יאנינה 194
נחום ב. 504	פרישמן דויד ב. 447 455 468 543
צמל פניה ב. 655	פרלין מלכה ב. 355
צמרינסקי י"מ ב. 409	פרליס אברהם ב. 319 324 325 342
צנציפרפאלי א. ב. 336	פרלמן ו. ד"ר ב. 154 325 334 648 656
צסליה ל. ב. 632	יהודה-לייב ב. 583 631
צצייאק סטאניסלב, כומר 193 194	פרלסון אליעזר 161 ב. 360 371
ציריקובר אליהו 15 ב. 546-549 551 552 582	פרלשטיין ג'. ב. 514
צירנוביץ חיים 82 83	פונס בורים 228 239
שמואל ב. 455-457 525 537	יעקב 54 79 80 96 98 153 ב. 535
צירניכוב יוסף, עו"ד 54 187 194 210 223 239 242	פונקל, מהנדס ב. 516 532
281 296 297 ב. 437-441 468 483 491	פרסקי דניאל ב. 482 487
544 547 550 551 556 557	פרץ י"ל 138 ב. 403 447 451 457 459 460 465 467 468
	470 478 482 496 507 513 532 540
	552 618
קאבאצניק אלברט 40 156 164 171	
יעקב ב. 318 638 648	צביזן ב. 455
קאגאן פ. ב. 355 450 527 528 530 531 574 575 584 585	צווייבוים ב. ב. 495
604 626	צווייג אתולד ב. 505
קאגאנס יוסף ב. 501	— סטיפן ב. 513
קארדושיץ (הבן) ב. 489 621	צווייגל חיים ב. 480 623
קאהאן אייב ב. 478 514	צונור אברהם ב. 580
קאהן ברנארד, ד"ר 111 ב. 438	— אליקים ב. 449 451 452 600
— צדוק, רב ב. 445	צונץ יום-טוב-ליפמן ב. 452
קאודאן ח"ש ב. 619	צוקרמן בן-ציון 103 ב. 498 499 500
קאטשרנינסקי שמריה ("שמערקע") ב. 476 562	צחלין, ד"ר 131
קאלינין מיכאל 281	ציונסון ב. 514
קאלישר צבי הירש, רב ב. 309	ציולינג בן-ציון 95
קאמינסקי אידה ב. 507 510	צירטון שמואל-לייב 39 40 103 104 106 107 160 ב. 309
— אסתר-רחל ב. 503 507 508 549	359 362 369 383 456 457 461 469 483
קאמינצקי ברוך ב. 522	487 488-490 492 494 537-540 543 544
קאמינר יצחק, ד"ר ב. 447	602 605 610
— פנחס ב. 364	צייטלין אהרן ב. 460
קאמרמאכר 49	— אריה ב. 362
קאן יעקובוס ה. 125 139	— דב-בר, רב ב. 309
— צמנואל, ד"ר ב. 528	

קון (כהן) 124 129 151
 קון פנחס 28 158 174 185 289 301 ב. 341 503 553 554
 593 556
 קונין ב. 424
 קוניק ב. 498
 קוסביצקי משה ב. 521-523
 קוסובסקי (לונסון) ולאדימיר ב. 51 395 404 408 497 514
 546
 קוסטרינסקי ברוך, מהנדס ב. 621 623
 קופלוביטש (אלמוג) יהודה ב. 373
 קופלוביטש חיים ב. 386
 — מיכאל ב. 384
 קופלון צמח ב. 389 393 403 408
 קופלמן אברהם ב. 313 317
 קופפר י. ב. 316
 קופר, קפיטן 152
 — ישראל ב. 519
 קופרמן ס. ב. 509
 קופרשטיין רבורה ב. 216 529 584 585 603 609
 קין א. קולונל 193
 קוק אברהם-יצחק הכהן, רב ב. 334
 קוקלה (כפר) דוד ב. 371
 קורטקי יעקב 47
 קורולנקו ו. ב. 582
 קורד'ניץ א. ב. 461 529 530
 קורסאקוב-רמסקי ב. 515 519
 קושציאלקובסקי מאריאן 192
 — סטאניסלב, פרופ' 302
 קיינץ בנדיקט 204
 קיסין אברהם ב. 416 417
 קיקוריאן משה ב. 497 498
 קירטיקליס 187
 קלאוזנר מרגוט ב. 511
 קלאצ'קו יוליאן 157
 — רחל ב. 598
 — שפטל 25 60 79 ב. 338 446 582 590 645
 קלוגר בתיה ב. 668
 קלזנר יוסף, פרופ' ב. 343 446 451 488 534
 — רחל לאה ב. 387
 קלויזנר (קלזנר) ישראל, ד"ר 227 237 241 ב. 480 487
 545 554 558
 קלוטש א"צ ב. 612 622
 קלייבאנוב א., מהנדס 111 156 175 ב. 384 414 606 607
 653
 — יעקב ב. 355
 — ליליה ב. 501
 קלייט שלמה 152

— פנחס ראה קון פנחס
 — צביהירש ראה כהן צביהירש
 קאנטור לייב, ד"ר, רב 32 34 45 82 ב. 349 454 457
 525
 — ראובן ב. 666 668
 קאנטורוביטש אלכסנדר ב. 487 516 518
 — סאשה (שמואל) 144
 קאסטלנסקי ניסן ב. 440 483 487 492 618
 קאפלאנוביטש דן ב. 384 459 488 489 492 538 539
 קאצינה אלחנן ב. 478 488 508 545
 קאצינגינסקי ראובן ב. 563
 קאראסיק ליאון 25
 קארליץ אברהם-ישיעיהו, הרב (חזון איש), רב 277 ב. 476
 — מאיר, רב 85 100 146 162 224 225 227 ב. 361 370
 611
 — משה, רב 162 176 301 ב. 361 442
 — פסח, רב 243
 קארפוביטש ב. 460
 קארפייב ב. 509
 קארפינוביטש א. ב. 660 669
 — משה ב. 506-509
 קארפינסקי יוסף ב. 634
 קברניק א., מהנדס 187 196 203 239 260 261 ב. 384
 קגן ו. ב. 465
 קדיש ק. ב. 511
 קדישביטש משה ב. 385
 קובאלסקי א., מהנדס ב. 377
 — מ. ב. 505
 קובארסקי ה. ד"ר 138 ב. 420 516 541 547 609
 קובנר אבא ב. 366 375 622
 — דב (וילנר מאיר) ב. 375 376
 — , עו"ד 535
 קוברין ליאו ב. 505
 קודרין ב. 500
 קוהן פנחס ראה קון פנחס
 קוריט ב. 541
 קוזלובסקי חיים ב. 382
 קוטיק אברהם ב. 649
 קוטנר שלמה ב. 511
 קוידאנוכר שמואל-אהרן 12
 קויפמאנס ק. 278
 קובאנובסקי ב. 575
 קולבאק משה 286 ב. 473 476 488 490 492 501 507
 620 618 539
 קולביאנסקי א. ב. 496 497
 קומיסארוב פורמה ב. 631
 קומפאניץ אבא ב. 503

קלינבוסים (סנה) משה, ד"ר ב. 384	קריצ'בסקי בוריס ב. 391
קלינמן משה 96 ב. 488	קרמן פנחס ב. 498 497
קלינשטיין זלמן 248 ב. 378 371 370 363 351 334 329 327	קרמר אפרים ב. 334
634 629 556 536 386	— ארקאדי ב. 390 391 393 394 404 406 408 427
— ד"ר 142 163	429
קלמנטיטש אברהם ב. 522	— גב' ב. 656
— זליג ב. 461	— פאטי ב. 429
— זלמן ב. 384 439 440 441 457 460 469 480 482	קרני יהודה ראה וולובלסקי יהודה
600 561 550	קרסטין ליזר ב. 497 498
קלמנטיטש שלום ב. 441	קרצמר אברהם, רב 85
קלמנטיטש ב. 375	קרקובסקי א. מהנדס ב. 444
קלצק ג. 278	קשייוצקי 46
קלצקין בוריס ב. 462 493 494 532	
— גראסיס ב. 486	ראב אליהו 41
קמפסטור מ. ד"ר 42	ראגולר יעקב-מאיר ב. 332
קנטורוביטש ג. ב. 367	רארין (מורק) 20 40
קניג ליאו ב. 460	— אלישע ב. 460
קפלינסקי ישראל-מיכל ב. 406 408 411 425	— ניקולאי 46
קפלן דורה ב. 542	ראובני א. ב. 460
קפלן-קפלנסקי (דויד) 239 240	ראורטש מלך ב. 471
קפלנסקי שלמה ב. 369	ראטנר רב-ב' ב. 450 532 536 540
קצמן דויד ב. 521	ראטר מ. 33
קצנלברג יצחק ב. 595	ראם א. 98 ב. 571
— מרדכי ב. 447 451 462 464 495	— אלכסנדר (בן מאנה), ד"ר ב. 646
קצנטון יצחק ב. 468 482 487 504 512 622	— גריגור (בן דויד), ד"ר 53 112 ב. 424 591 645 646
— י"ל, ד"ר ב. 526	— גריגורי (בן יעקב), ד"ר ב. 591 645
— ניסן, ד"ר ב. 338	— דבורה ב. 424 533
קראוויץ א. ב. 386	— ל. ב. 537
קראסני פייביש ב. 371	— ראובן (בן יעקב), ד"ר ב. 646
קראסנוסילסקי חיים ב. 564	ראן ליזר 138 ב. 506 513 562 660
קראפיבניקוב קלמן ב. 404	ראסקין ב. 517
קראקובסקי מנחם, רב 155 162 225 231 ב. 362 370	ראטר מ. ב. 317
442	ראפעס (ראפס) יצחק ב. 427
קרוגמן אליהו מאיר 250	— משה, ד"ר 45 163 220 ב. 426 510 528 529 537 584
קרנור, האחיות ב. 516	ראפפורט חנן ב. 389 390
— מיכל ב. 501	ראצ'קיטש 147 186 266
קרדוואקה י. ב. 501	ראצ'קו א. ב. 378
קרונץ ב. 355	ראקוביצקי (אחים) ב. 422
קרופניק ב. 65	ראקובשצ'יק חנה ב. 583
קרוק אליעזר 152 155 169 194 212 218 221 224 226	— יהושע ב. 580 586 587
557 231 236 239 266 276 277 291 ב. 557	ראשקעס שמואל-מורדכי, רב 85 ב. 316
656 654	רביב (וורובייצ'יק) משה ב. ראה וורובייצ'יק משה
— יוסף, ד"ר ב. 439 441	רבין יצחק 248
קחאנוב איוואן 20 21	רבינוביטש ב. 501
קרינגל 102 106 123 115 591 ב. 611 604	— בן-ציון ב. 501
קריינין מ. ב. 530	— ל. ב. 486
קרייער ז. (בך-אריה) ב. 451	— מרדכי ב. 352

358 353 349 348 346 343 336 ב. 164 136	רבינובקי' צביהירש 17 18 84 ב. 324 401 445 446 587
529	639 635 590
רונבלאט מ. ב. 350	— שאול-פינס (שפ"ר) 18 ב. 316 324 330
רונגארט 45	— שמואל-יעקב, רב ב. 329*331 334 485
רונהויז דניאל 243 ב. 489 540 543 545 656	רבינון מרדכי, ד"ר 131 ב. 352 358 456 460 463
רונהיים יעקב, רב ב. 606	רביצקי י"ח ב. 336
רוטל אהרון ב. 484	רגנסבורג יוסף, ד"ר 115 132 161 233 ב. 358 360 362 363
— אננה 54 ב. 427*430 547 550 598	604 378 485 487 540 556 558 559
— נחום ב. 484	624 621 610
— ניסן 285 ב. 540	רובינביטש שמעון ב. 484
— פאוול (פנחס), ד"ר ב. 403 411 413 427 591	רובין ישראל ב. 552
599	— פראדל ב. 637
רונסון משה 230 ב. 587 647	רובינא ל. ב. 363 384 483 485 488
רוטפלד יונה ב. 482	רובינשטיין אסתר 140 ב. 359 371 386 477 527 539 611
— מוריס ב. 507	625
— ש. ב. 460 544	— בן-ציון ב. 469
רונקראנץ (אחים) ב. 317	— יעקב, רב 83 54 100
— יעל (דפוס) ב. 464	— יצחק, רב 100 103 104 106 107 111 112 115 119
— דויד, ד"ר ב. 634 646	126*124 128 133 139 141 142 144 146
— פייגוס א. ב. 516	147 149 150 152 154 155 162 164 166
רוטנשטיין צבי ב. 366	168 170*172 176*178 184 186 192 194
"רוחלה המסוגעת" 255 ב. 660	200 201 206*204 210 212 222 226 227
רוטנשטיין פישל 255	231 236 237 245 246 249 259 290 291
רוטשטיין שלמה ב. 381	299 303 ב. 361 366 369 370 384 386 387
רוטשילד נתנאל, לורד 18	443 485 527 559 605 610 625 647 654
רוטמן דויד ב. 520 647	רובינשטיין מיכאל, ד"ר 299 ב. 558
רוכל דויד ב. 538	— מ. ב. 517
רומן 179 180	— רפאל ב. 473 511 516 519
רומר הלנה 196	רובסמן מ. ב. 575 583 505 600
רופין א. ד"ר ב. 352	רובשוב (שז"ר) זלמן 50 ב. 391
רושצ'ין, פרופ' ב. 500	רובשטיין בן-ציון ב. 469
רחמלייביטש נ., ד"ר 97 110 112 115 119 132 133 164 ב.	רוגובסקי פנחס, רב ב. 334
605 537	רודאייב מ"ר ב. 446
רוואפ אדוארד 37 41	רודניצקי אליהו, עו"ד 156 157 160 244 301 ב. 358 359
ריבאק יששכר-רב ב. 500	366 365
ריבאקוב ב. 498	— מנחם 168 ב. 366 367 376 624
ריבקיין יעקב-אליהו ב. 455	— פרופ' 302 303
— מ"ד ב. 462	— צ. 132
ריבקש משה 12	רודניק (ארד) גבי ב. 474
ריריסמיגלי, מרשל 209	רוואנסקי (וואַגלער) אלחנן ב. ראה וואַגלר א.
ריטוב ישראל ב. 355 369	רוז'ה, פרופ' 290
רייזן (רייזן) אברהם ב. 460 462 482 483 520	רוזובסקי פנחס, רב ב. 334 446
— זלמן 53 133 138 ב. 388 429 440 492*649 473 475	רוזין (בן-אדיר) א. ב. ראה בן-אדיר
509*506 494 492 490*488 483 481 478	— הירש ב. 595
551 550 548 547 545 543 541*538 516	רוזנבוים י"ח ב. 539
620 615 610 608 603 567	— מנדל ב. 389
— שאול ב. 483 491	— שמעון, עו"ד 104 111 112 125*127 129 131*133

547 545*543 541 540 532 528 527 517

609 606 605 602 599 560 553*551 549

650*648 646 630 628 617

שבלוכיטש-כץ גב' ב. 575 583 631

שוב יוסף, רב ב. 366 444

שווארץ (שר חינוך) ב. 576

— ד. ד"ר ב. 339 341

— ר. 263

— ש. ב. 631

שווארצבאד יצחק, ד"ר ב. 365

— שלום ב. 548

שווייגר יצחק ב. 367

שווייליך 300

שוחט עזריאל 130

שולמאן אליהו, ד"ר ב. 460

535 526 451 447*445 327 317 309 ב. 94 93

שוסטר יוסף, ד"ר ב. 559 623 622

שוסטר י. רב 162

— ל. ב. 505

שוקיאן פנחס ב. 313 319 325 334 363 587

שור מיכאל ב. 508 509 560

שז"ר ראה רובשוכ זלמן

שטאמלר י. רב ב. 611

שטוקהמר נ. ב. 488

שטיין (מליפובקה) ב. 386

— א. ב. 506 541

— מנחם, ד"ר ב. 558

שטיינברג יהושע 16 20 ב. 448 451 452 455 456 514 526

581 579 577 532

— יוליאן ב. 632

— יצחק נחמן, ד"ר ב. 440 480 486 546

— מקסימיליאן ב. 515

— משה דוד 230 ב. 520*522

שטיינמאן אליעזר ב. 624

שטיינשניידר הלל-נח, מגיד 93 94 ב. 453 454 555

שטיף נחום ב. 459 461 463 544*548

שטמפר יהושע ב. 445

שטראכטנברג מנדל 93

שטראשון דוד ב. 533

— מתתיהו 16 18 55 82 95 138 157 174 228 229

595 537 534 533 454 311 ב. 249 233

— שמואל ב. 533

— שמעון ב. 330 332

שטרוק הרמן 125 126 129 ב. 505

שטרייט שלום ב. 502

שטרנברג י. 186

שייב (אלדר) ישראל, ד"ר 382 383

— שרה ב. 489 490

רייזנברג נאדיה ב. 611

— קלארה ב. 518 611

רייזר אניטה ב. 502 511

רייט, קפיטן 149

רייך 184

— ליאון, ד"ר 181 ב. 362

רייזר, פרופ' 290 292

רייזרסון (הכהן) משה ב. 447 448 594

ריין (אבראמוביטש) רפאל ב. ראה אבראמוביטש רפאל

ריינהארץ מ. ב. 427

ריינס י"י, רב 83 93 ב. 334 335 483

רייס אונשל 205

רייפין ב. 532

רייפמן י. ב. 447

רילף יצחק, ד"ר 18 55 56 59 93 ב. 445 637

רימון יעקב ב. 487

רינגבלום עמנואל ב. 549

רינדוונסקי גרישה 292

— מ. 278

ריפטין יעקב ב. 369

רמבה אייזיק ב. 381

רמינגולסקי, רב ב. 370

רן משה ב. 511

רנדל 151

רנגאמפף, גנרל 100

רפפורט אלברט ב. 500

— (דפוס ראם) ב. 493

רקס 193

ריש פנחס ב. 369

שאגאל מארק ב. 552

שאטילובה ט. ב. 577

שאטנשטיין י., ד"ר 45 ב. 497 532 599

שאלקוביטש אברהם (בן-אביגדור) ב. ראה בן-אביגדור

— (הזבן) ב. 486

שאצקי א., ד"ר ב. 548 551 552

שארפאן שמריהו (שמערקע) 250 ב. 384 483

שארסקי, גנרל ב. 569 570

שארץ ב. 622

שב"ד יעקב ב. 440 560

— צמח, ד"ר 34*36 40 53 82 108 109 111*113

123 124 127 129 133 134 138 141 143*

147 150*152 155 157 166 168 171

174 176*184 214 215 248 ב. 326 424

437 438 467 470 471 478 483 500 516

- שניקמן מ. ב. 343
 שימלביטש יהודה 134
 — (בן צבי) יצחק ב. 332 356 346
 שיפמן פנחס ב. 625 622 601 477 468 386
 שיפר יצחק. ד"ר ב. 547 365
 שיק ארתור ב. 500
 — זלמן ב. 563 356
 שירווינט (שירווינט) גדליהו (בן אליהו) 40 ב. 646
 — לייב (בן משה) ב. 646
 שירד אמיל ב. 462
 שלום בר (הרבי מלובאוויטש) ב. 331
 שלום עליכם 217 216 40 ב. 492 482 477 470 455 448 351
 שליט משה 117 119 128 133 135 138 139 159 174 243 ב.
 489 482 480 473 470 463 460 458 438
 548 545 543 542 540 537 532 492 490
 656 654 605 603 600 556 555 553
 שלימוביטש א. ב. 463
 שלזנר א. ד"ר ב. 537 334 325
 שלמה'לי, רב ב. ראה הכהן שלמה'לי, רב
 שמחוביטש רחזה ב. 619
 שמטרלינג זאב, ד"ר ב. 623
 שמיט אסנה 282
 — דוד 285
 שמענוביץ דוד ב. 375
 שמרקוביטש ב. 636
 שניאור זלמן מליחנא 12
 שניאור זלמן (משורר) ב. 554 539 460 458 457 455
 שניאורסון יוסף (הרב מליובאוויטש) 97
 שניידמן אברהם ב. 486
 שניידר מ. ב. 324
 — מרדכי-צלאל ב. 488 487 483 480 474 450 384
 617 601 540 539 526
 שניידרמן ב. 520
 שנייקע (המשוגע) ב. 660
 שניצלר ארטור 138
 שנקמן ב. 619
 ש"ס ישעיהו-שמשון ב. 329
 שסקין (אחים) 278
 — יעקב 98 131 155 171 ב. 362 358 354 352 338 334
 — עזריאל ב. 363
 שעזל מרדכי ב. 328
 שפובאלניקוב נ. ב. 631
 שפטיצקי, גנרל 148 150
 שפטל אריה ב. 629 622
 — מיכאל 33
 שפיידר י. ב. 612 608 558
- שפירא ט. ב. 599
 — יונה ב. 544
 — יוסף ב. 358 356
 — ישעיה, רב ב. 384
 — מרץ בן נחום ב. 580 579
 שפ"ן הסופר (פייגנון ש"ש) ב. 342 334 329 325 320 318
 535 503 493
 שפ"ר ראה רבינוביץ שאל פנים
 שפרינצק (יוסף) ב. 351 343
 שץ אנין, ד"ר ב. 541
 — בוריס ב. 496
 שקולניק (אשכול) לוי ב. 356
 שקלאבר גריגורי ב. 338
 שקלארינסקי יחיאל חיים, רב 162 ב. 611 361
 שקלובסקי 266
 שר יעקב ב. 507 501 498
 שרברק שלמה-זנוויל ב. 543 494 464 462 459 456 447
 שרילע די פרומע 249
 שרואלוב יחיאל, רב 162 169 250 ב. 602 362 361
 שריה חגי בן שפשל, (חכם) 307
 שרייבר מתתיהו, מהגרס ב. 632 631
 — שמואל, מהגרס 82 83 239
 שריפטזער יוסף ב. 524 450
 — לייב ב. 508 507
 שרנון מרדכי ב. 517